

श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[द्वितीयो भागः]

श्रीकृष्णपण्डितप्रणीतया प्रकाश-व्याख्यया
कुलपतेः प्रो. रामभूर्तिशर्मणः प्रस्तावनया च विभूषिता

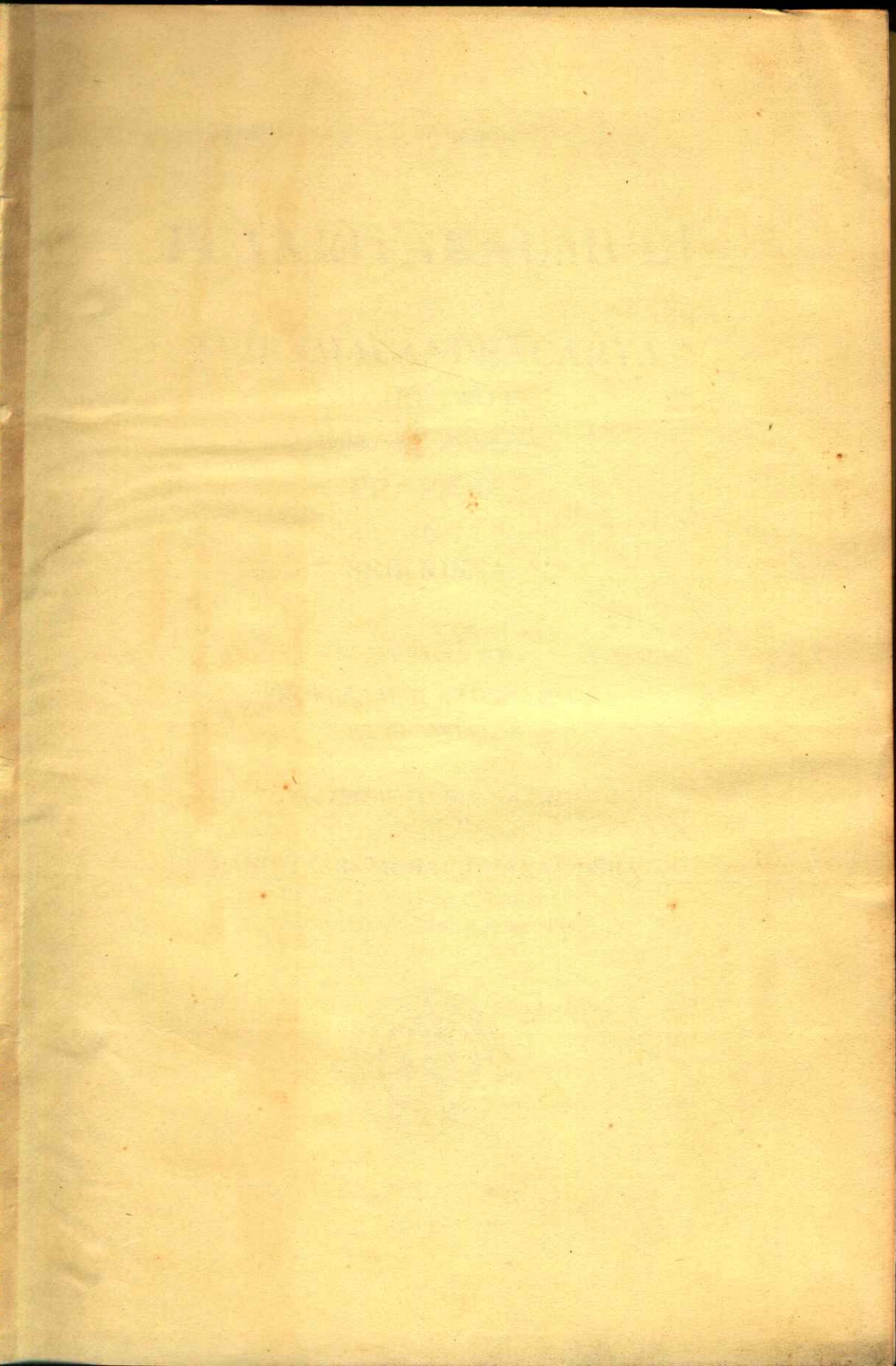
सम्पादकः

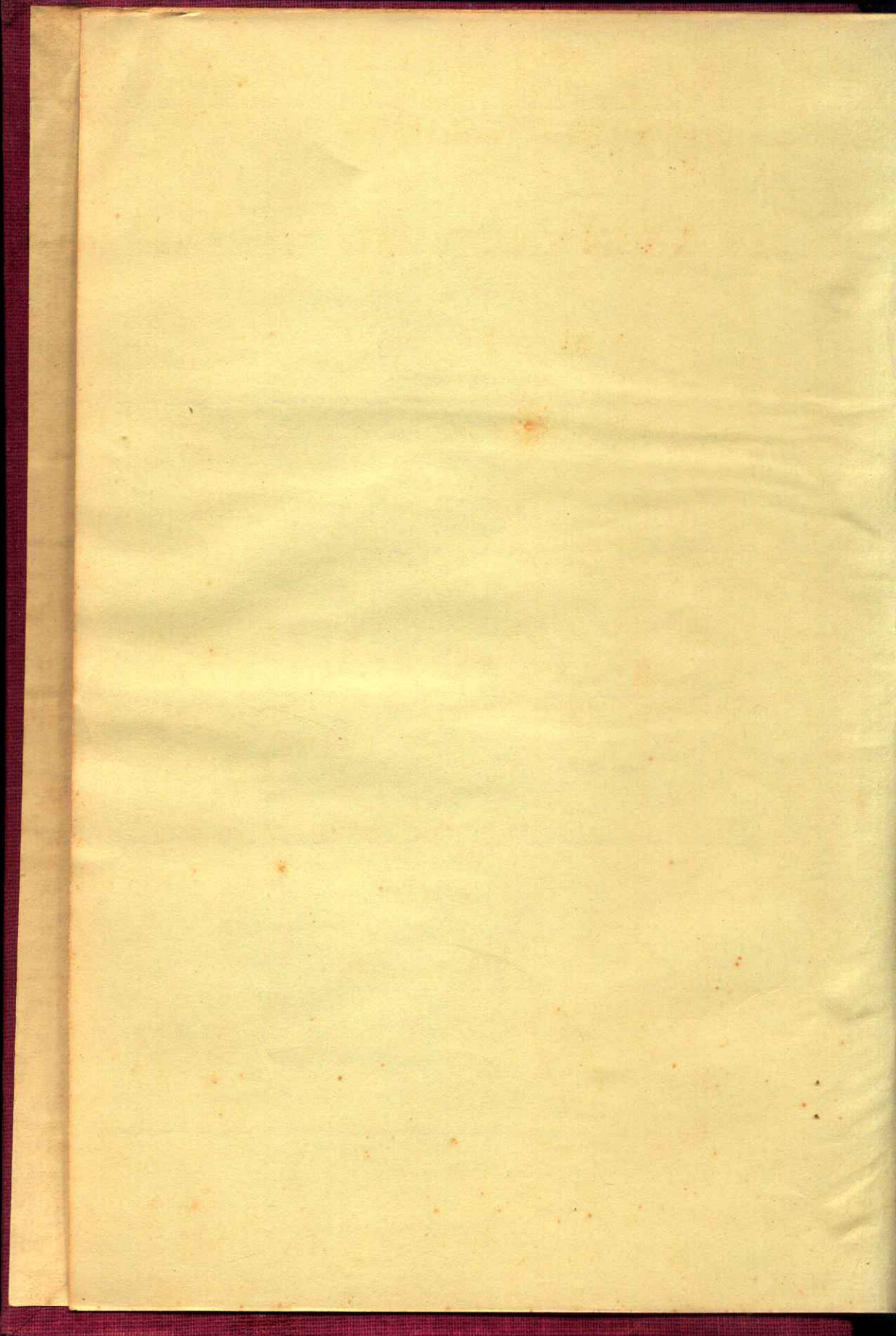
पण्डितश्रीमुरलीधरमिश्रः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी

ISBN : 81-7270-014-8 (Vol. II)

ISBN : 81-7270-013-X (Set)

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 111]

PRAKRIYĀKAUMUDĪ

by

ŚRĪRĀMACANDRĀCĀRYA

[PART-TWO]

With the Commentary

PRAKĀŚA

by

ŚRĪKRISHṆA

FOREWORD BY

PROF. RAMMURTI SHARMA

VICE-CHANCELLOR

EDITED WITH HIS 'RAŚMI'

BY

PANḌITAŚRĪ MURALĪDHARA MIŚRA

Ex-Head of Vyākaraṇa Department

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

2000

Research Publication Supervisor—

ISBN : 81-7270-014-8 (Vol. II)

Director, Research Institute

ISBN : 81-7270-013-X (Set)

Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—

Dr. Harish Chandra Mani Tripathi

Director, Publication Institute

Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available at—

Sales Department,

Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Second Edition, 500 Copies

Price : Rs. 200.00

Printed by—

Shreejee Computer Printers

Nati Imali, Varanasi-221 002

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(१११)

श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता

प्रक्रियाकौमुदी

[द्वितीयो भागः]

श्रीकृष्णविरचितया प्रकाश-व्याख्यया

पं. मुरलीधरमिश्रकृतया दृष्टिमटिप्पण्या च संवलिता

कुलपतेः प्रो. राममूर्तिशर्मणः प्रस्तावनया विभूषिता

सम्पादकः

पण्डितश्रीमुरलीधरमिश्रः

व्याकरणविभागाध्यक्षचरः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी

वाराणस्याम्

२०५६ तमे वैक्रमाब्दे

१९२१ तमे शकाब्दे

२००० तमे ख्रैस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः —

ISBN : 81-7270-014-8 (Vol. II)

निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य

ISBN : 81-7270-013-X (Set)

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी।

□

प्रकाशकः —

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी

निदेशकः, प्रकाशनसंस्थानस्य

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी-२२१००२

□

प्राप्ति-स्थानम् —

विक्रय-विभागः,

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१००२

□

द्वितीयं संस्करणम् - ५०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् - २००.०० रूप्यकाणि

□

मुद्रक —

श्रीजी कम्प्यूटर प्रिण्टर्स

नाटी इमली, वाराणसी-२२१००२

प्रस्तावना

साम्प्रतं महतः प्रमोदस्यायं विषयो यत् श्रीकृष्णविरचितया प्रकाशव्याख्याया आचार्यश्रीमुरलीधरमिश्रविरचितया रश्मिटिप्पण्या सम्मेल्य श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता 'प्रक्रियाकौमुदी' त्रिषु भागेषु प्रकाशपदवीमधिरोहति। चतुर्दशशताब्द्यां काश्यां लब्धजन्मना श्रीरामचन्द्राचार्येण महामुनिपाणिनिविनिर्मितानि सूत्राण्याश्रित्य प्रक्रियाकौमुदी-व्याख्या निरमायि। व्याख्येयं सुबोधा सरला च व्याख्याति बाहुल्येन पाणिनिसूत्राणि। व्याख्यामिमामाश्रित्य श्रीकृष्णाचार्येण प्राणायि सुविस्तृता नानाशास्त्रगर्भा सुबोधा प्रकाशव्याख्या। व्याख्यायामस्यां सापेक्षितानि नानाशास्त्र-वचनानि स्थाने स्थाने उद्धरता श्रीकृष्णाचार्येण महत् सौविध्यमासादितं व्याकरणशास्त्राध्ययनपरायणानां समक्षम्।

प्रक्रियाकौमुद्याः प्रकाशव्याख्यायुताया अध्ययनाध्यापनं परीक्षादृष्ट्या न प्रचलति तथा साम्प्रतं यथा लघुकौमुद्याः, मध्यसिद्धान्तकौमुद्याः, सिद्धान्तकौमुद्याश्च प्रचलन्नास्ते; किन्तु महामुनिपाणिनिसूत्राण्याश्रित्य समुपस्थापयति विदुषां समक्षं प्रकाशव्याख्या पुङ्गवानुपुङ्गवतया महाभाष्यपर्यन्तं सापेक्षितं कृत्स्नं व्याकरणशास्त्रम्। स्वकीयया सरलसरलया शैल्याऽऽवर्जयति मनांसि व्याकरणशास्त्रगवेषकाणां विमर्शकानां प्रकाशव्याख्या। अनयोर्व्याख्ययोर्लोकोत्तरं वैशिष्ट्यं ध्यायं ध्यायं विश्वविद्यालयस्यास्य व्याकरणविभागाध्यक्षचरेण व्याकरणशास्त्रमनीषिणा पण्डितश्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागेन विश्वविख्यातसरस्वतीभवनपुस्तकालये संरक्षिताः पाण्डुलिपीरङ्गीकृत्य सम्पादिता स्वोपज्ञया रश्मिटिप्पण्या प्रकाशव्याख्याया सह प्रक्रियाकौमुदी। अहो! पाण्डित्यमाचार्यश्रीमुरलीधरमिश्रमहाभागानाम्। तैर्हि स्वर्गतैः श्रीमिश्रमहाभागैः स्वीयया तपश्चर्यया तिरोहितमिदं व्याख्यारत्नं विदुषां पुरस्तादुपस्थापयता महोपकृतं वैयाकरणकदम्बकम्। तैः स्वीयेनाचारेण वेषेण वपुषा विनयेन वाचा च सत्यापितं पद्यमिदम्—

विद्यया वपुषा वाचा वस्त्रेण विनयेन च ।

वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरः कीर्तिमवाप्स्यति ।।

तदेवंविधनानावैशिष्ट्यजुष्टस्य प्रक्रियाकौमुदीत्याख्यस्य ग्रन्थरत्नस्य
द्वितीयभागात्मकस्य कारकप्रकरणतो द्विरुक्तपर्यन्तस्य द्वितीयसंस्करणस्य
प्रकाशनमुद्घोषयन् समर्पयामि स्वीयं हार्दं नमोवाकं सम्पादकप्रवरेभ्य
आचार्यश्रीमुरलीधरमिश्रमहोदयेभ्यः। तदनु ग्रन्थस्यास्य शीघ्रं सौष्ठवपूर्णञ्च
प्रकाशनं विदधानेभ्यः प्रकाशननिदेशकेभ्यो डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिवर्येभ्यः
साधुवादम्, तत्सहायकाय डॉ. हरिवंशकुमारपाण्डेयाय, अथ च सहायक-
सम्पादकाय डॉ. ददन-उपाध्यायाय, प्रकाशनविभागीयान्यसहयोगिभ्यः श्रीकन्हई-
सिंहकुशवाहा-श्रीअशोककुमारशुक्ल-श्रीअतुलकुमारभाटिया-श्रीओमप्रकाश-
वर्मप्रभृतिभ्यः सस्नेहं वर्धापनं समर्पयन् ग्रन्थस्यास्य मुद्रकाय श्रीजी-
यन्त्रालयसञ्चालकाय श्री-अनूपकुमारनागरमहोदयायापि साशीर्वादं मङ्गलकामना
वितनोमि। अन्ते च ग्रन्थरत्नमिदं सान्नपूर्णाया श्रीकाशीविश्वेश्वराय समर्पयन्, आशासे
यदिदं व्याकरणशास्त्रविमर्शनतत्परेभ्यो विद्वद्भ्यो महते श्रेयसे स्यादिति।

रामभूति शर्मा

वाराणस्याम्

फाल्गुनशुक्लाष्टम्याम्,

२०५६ तमे वैक्रमाब्दे

(१३।३।२००० तमे ख्रैस्ताब्दे)

रामभूतिशर्मा

कुलपतिः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्रास्ताविकम् [प्रथमसंस्करणस्य]

शेषवशावतंसश्रीकृष्णपरिणतविभावितप्रकाशव्याख्यासमलङ्कृतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः स्त्री-
प्रत्ययप्रकरणान्तं प्रथमखण्डमितः सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयतः सरस्वतीभवनग्रन्थमालाया
द्वादशोत्तरशतप्रसूनतया प्रकाशितम् समादृतं तच्च व्याकरणरसिकैर्भवद्भिः । तस्या अस्याः
प्रतीक्ष्यमाणमिदं कारकप्रकरणद्वितितप्रकरणान्तं द्वितीयखण्डमिदानीं भवत्कराम्बुजगतं
चकास्ति । त्रिटुलाचार्यकृतप्रसादटीकायां यानि तत्त्वान्यप्रकाशितानि, तानि प्रकाशटीकायां
प्रकाशमानानि । प्रसादटीका खलु प्रकाशे 'यत्तु प्राचोक्तम्' इत्यादिदिशा बहुत्र पर्यालोचितापि ।
बहूनां प्रसिद्धानां वैयाकरणानामन्येषां दार्शनिकानां च मतलोचनेन सहैव कस्यचित् सरस्वती-
तीर्थनाम्नो वैयाकरणस्य मतम् (१४६ तमे पृष्ठे) उद्धृतम् ।

प्रकाशटीकाया बहवोऽशा वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामविकलं संनिवेशितास्तदुल्लेख-
मन्तरा श्रीकृष्णशिष्येण भट्टोजिदीक्षितेन । 'प्रोयमाण इति किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि'
इति प्रकाशटीकायाः प्रत्युदाहरणं दीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामङ्गोक्तमिह निदर्शनार्थ-
मुपस्थापितम् । ३६३ तमे पृष्ठे प्रक्रियाकौमुद्याम् 'अन्तिकबाढयोर्नैवसाधौ' (५, ३, ६३)
इत्यत्र 'नैदिष्टः, नैदीयान्, साधिष्टः, साधोयान्' इत्युदाहरणानि प्रस्तुतानि शाकटायनव्याकरण-
मनुकृतवता रामचन्द्राचार्येण । भट्टोजिदीक्षितेन तानि तथैवानुकृतानि कौमुद्याम् । इत्थं
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या उपजीव्यभूतस्यास्य प्रक्रियाकौमुदीयुतस्य प्रकाशस्य प्रकाशनेन सिद्धान्त-
कौमुदीप्रणयिनो वैयाकरणास्तत्रत्यान् बहून् ग्रन्थान् स्फोरयितुं प्रबविष्यन्तीति प्रत्ययः ।
इह विविधमतिनि तदालोचनप्रकारांश्च समासादिविषयान्ति विद्वत्सल्लजा व्याकरणजिज्ञासवश्च ।

व्याकरणग्रन्थेषु प्रक्रियायाः कौमुदीस्वरूपता प्रक्रियाकौमुद्यामेव लक्ष्यते । अत्र
तादृशानि पाणिनीयानि सूत्राणि कात्यायनोयानि वास्तिहानि च समुज्झितानि, यानि लौकिक-
संस्कृतव्याहारे व्यवहारपयातोतानि । कारकप्रकरणे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गे 'सुः पूजायाम्' अपिः
पदार्थसम्भावनान्ववसर्गार्हसमुच्चयेषु इत्यादीनि कर्मप्रवचनोयसंज्ञाविधायकानि सूत्राण्यनपेक्षितानि-
हेत्याख्याय न तानि संनिवेशितानि । प्रक्रियाकौमुद्याः कौमुदीस्वरूपताया कोमचमतिचङ्छात्रोद्वेज-
कानि पङ्क्तिस्थलानि नात्र समावेशितानि । अपेक्षितो ग्रन्थार्थस्तु श्रीकृष्णपरिणतेन गूढभावविवरणा-
त्मकप्रकाशव्याख्यायां यथायथं प्राकाशः । भट्टोजिदीक्षितेन तु वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां प्रक्रिया-
कौमुदीमनुकृतवतापि क्वचित् प्रकाशव्याख्यां संनिवेशस्य समीहकेन क्वचित्च तन्मतस्य
निराचिकीर्षणा व्याकरणसिद्धान्तानां खरतरप्रकाशे कौमुद्याः कौमुदीत्वं विखण्डितम् ।

छात्राणां सौकर्याय तत्पुण्यसमासे प्रयोगाणां सिद्धिस्थले तद्विप्रत्ययविधायकान्यपि
'द्विगोलु'गनपत्ये' (४।१।८८) 'तेन क्रीतम्' (५।१।३७), 'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोलु'गसंज्ञायाम्'
इत्यादीनि सूत्राणि ग्रन्थक्रमेणैवोपस्थापितानि । पाणिनीयव्याकरणे तद्विप्रत्ययसूत्राणां भूयिष्ठता ।
राजशेखरेण काव्यमीमांसायां 'तद्विप्रत्ययसूत्राणां पाणिनीयाः' इत्यधिकृतम् । इदं सर्वं पर्यालोचयता
रामचन्द्राचार्येण तद्विप्रत्ययसूत्राणां सार्द्धचतुःशत्येव प्रक्रियाकौमुद्यां गृहीता ।

यद्यपि पूर्वखण्डवर्द्धसम्न द्वितीये खण्डे विद्वत्प्रवरपरिणतमुरलीधरमिश्रप्रणीता 'रश्मिः'
इत्याख्या टिप्पणी विराजते, तथापि सा कारकप्रकरणान्तं यात्रदेव समुल्लसति । श्रीमिश्रमहोदयैः
श्रमेण सम्पादितं ग्रन्थरत्नमिदं विद्वज्जनानां प्रीणनाय जिज्ञासुजनानां चापकाराय भविष्यतीति
ध्रुवं विश्वसिति ।

जगदीशरथयात्रायाम्
सोमवासरे २०३४ विक्रमाब्दे
(१८-७-७७ ख्रीस्ताब्दे)

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
निदेशकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य

ИЗВЕЩАНИЕ

О РАБОТАХ

В течение года работы по исследованию...
были выполнены в соответствии с планом...
и достигли следующих результатов:

1. Изучены материалы...
2. Проведены опыты...
3. Получены следующие данные:

В результате проведенных работ...
было установлено, что...
и что...

Таким образом, можно сделать вывод...
что...

В заключение следует отметить...
что...

Подпись: _____
Дата: _____

विषयानुक्रमणिका

विषयाः	पृ० सं०
कारकप्रकरणम्	१-८९
प्रथमा विभक्तिः	१-४
द्वितीया विभक्तिः	५-२६
तृतीया विभक्तिः	२७-३५
चतुर्थी विभक्तिः	३६-४८
पञ्चमी विभक्तिः	४९-६०
षष्ठी विभक्तिः	६१-७९
सप्तमी विभक्तिः	८०-८९
समासप्रकरणम्	९०-२७०
अव्ययीभावः	९०-११३
तत्पुरुषः	११४-८७
बहुव्रीहिः	१८८-२१९
द्वन्द्वः	२२०-३३
एकशेषः	२३३-३७
समासान्तप्रत्ययाः	२३८-४५
सर्वसमासशेषः	२४६-६४
अलुक्समासः	२६५-७०
तद्धितप्रकरणम्	२७१-४२२
अपत्यप्रत्ययाः	२७१-९६
अपत्यानपत्यादिसाधारणप्रत्ययाः	२९७-३००
अनपत्यार्थकप्रत्यया रक्ताद्यर्थकाः	३०१-०९
चातुरर्थिकप्रत्ययाः	३०९-१२
शैषिकप्रत्ययाः	३१३-२६
विकारार्थकप्रत्ययाः	३२७-३१
प्राग्बहुतीयप्रत्ययाः	३३२-३९
प्राग्घतीयप्रत्ययाः	३४०-४३
प्राक् क्रीतीयप्रत्ययाः	३४३-४४
आर्हीयप्रत्ययाः	३४४-६५
मत्वर्थीयप्रत्ययाः	३६६-७४
प्राग्दिशीयप्रत्ययाः	३७५-८०
स्वार्थिकप्रत्ययाः	३८१-९७
प्राग्वीयप्रत्ययाः	३९८-४१३
द्विरुक्तप्रक्रिया	४१४-२२
सूत्रानुक्रमणिका	४२३-३६

1871-1872

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

श्री :

प्रक्रियाकौमुदी

प्रकाशव्याख्यया 'रश्मि' टिप्पण्या च

विभूषिता

कारकप्रकरणम्

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥२॥३॥४६॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । सत्तामात्रादि-
ष्वर्थेषु प्रथमा स्यात् ।

प्रकाशः

“स्वौजस्” [४।१।२] इत्यादिना तावत् स्वादयो दर्शितास्तेषामर्थविशेष-
व्यवस्थां दर्शयितुमारभते-प्रातिपदिकार्थेति । इह यदि स्वार्थद्वयलिङ्गसंख्याकारकात्मकः
पञ्चकः प्रातिपदिकार्थो गृह्यते, ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकम्, प्रातिपदिकार्थ इत्येव
सिद्धेः । मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् । पञ्चार्थानामेकत्रासन्निवेशाच्च
'उच्चैः, नीचैः' इत्यादौ प्रथमा न स्यात्, प्रातिपदिकार्थानतिरेकात् । 'त्रिकपक्षेऽपि
लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्येह विवक्षितं दर्शयति—प्रातिपदिकार्थः सत्ता इति ।

अत्र सत्ताग्रहणमव्यभिचारोपलक्षणार्थम्—सत्तेव सत्तेति । सत्ता हि पदार्थान्
न व्यभिचरति यादृगित्यर्थः । उक्तं च भाष्ये—“अन्वयी प्रातिपदिकार्थः” इति ।
एतदुक्तं भवति—यस्माच्छब्दाद् यो योऽर्थो नियमेन भासते, यमर्थं प्रातिपदिकं न
व्यभिचरति, येन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोगः, स इह प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इति ।

ये तु व्याचक्षते सत्तेति कोऽर्थः ? योऽर्थः सन्नित्येव केवलं भासते, न
जात्यादिरूपः, न लिङ्गसंख्याकारकयोगी, स विवक्षितो यथाऽव्ययार्थः । अव्ययार्थो
हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुम्, न पुनरीदृशस्तादृश इति । तेषां गौः शुक्लः,
शौक्ल्यम्, पाचकः, डित्यः, यष्टिः, पुरुषः, सत्ता, जातिः, गोत्वम्, अभाव इति सत्त्वभूतेऽर्थे

१. त्रिकपक्षे द्विकपक्षेऽपि इति क० पु० ।

२. येऽत्र व्याचक्षते इति क० पु० ।

उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । खारी । द्रोणः । आढकम् ।
 एकः । द्वौ । बहवः । कृदर्थे—युङ् । तद्वितार्थे—औपगवः । समासार्थे—
 चित्रगुः ।

न स्यात् । न च लिङ्ग्रहणात् 'सिद्धिः, मात्रपदेनाधिकस्य व्यवच्छेदात् । इह च
 जात्यादेरप्यधिकस्य भानात् । यत्तु कन्यामात्रं वरयतीतिवद् मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थे,
 नावधारणार्थे इत्युच्येत, ततः कर्माद्याधिक्येऽपि लिङ्गमस्तीत्येव स्यात् प्रत्ययनियमपक्षे ।

यत्तु प्राचोक्तम्—यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः
 'शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । यथोच्चैः^१, नीचैरिति । अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलं
 जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाहुरिति । तच्चिन्त्यम्, उच्चैरित्यतो यद्युच्चैस्त्वं विशेष्य-
 तया भासते न तदा तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथ तद्वद् द्रव्यम्, तत्कथं प्रवृत्तिनिमित्त-
 मात्राभिधायित्वम्, कथं वा जात्यादिनिरपेक्षस्वार्थवाचित्वम्, शब्दान्निष्प्रकारक-
 ज्ञानानुदयात् । तस्मादन्वयी प्रातिपदिकार्थ इत्येव साधीयान् ।

मात्रशब्दस्य पृथग्नित्तत्त्वशङ्कां वारयति—मात्रशब्दस्य इति ।

वचनान्तोऽत्र द्वन्द्वः । तस्यावधारणार्थेन मात्रशब्देन समासो मयूरव्यंसकादि-
 त्वात् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-
 मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । ततश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमभि-
 संबन्धात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति, नाधिके इत्युक्तेर्लिङ्गाधिक्ये न
 प्राप्नोतीति तत्संग्रहार्थं लिङ्गाद्युपादानम् ।

तत्रादौ मात्रग्रहणव्यवच्छिन्नं "लिङ्गाद्यनाधिक्यं प्रातिपदिकार्थमात्रमुदाहरति—
 'उच्चैः, नीचैः' इति । अत्र केवलमुच्चैस्त्वाश्रयभूतमधिकरणमात्रमव्यभिचारेणाभ्यां
 प्रतीयत इति तन्मते प्रथमा भवति । तस्याश्च "अव्ययादाप्सुपः" (२।४।८२) इति
 लुकि सति ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति "सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" (८।१।२६) इति^१
 तेमयादिविकल्पः सिद्धयति । पदत्वं तु षष्ठ्यापि सिद्धम् ।

१. सिद्ध इति क० पु० ।

२. प्राष्टप्रवृत्तिनिमित्तमिति क० पु० ।

३. नीचैः नीचैरिति क० पु० ।

४. बहुवचनान्तोऽत्र द्वन्द्व इति क० पु० ।

५. लिङ्गाद्याधिक्यमिति क० पु० ।

६. तेमय विभाषेति तेमयादिविकल्पः सिद्धयति इति ख० पु० ।

क्वचिल्लिङ्गाधिक्येऽपि । तदनुज्ञार्थं लिङ्गमात्राधिक्येऽपि भवतीत्युक्तम् । तदु-
दाहरति—कृष्ण इत्यादि ।

नन्वत्र यथा कृष्णादिभिः कृष्णत्वविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते, तद्वत् पुंस्त्री-
नपुंसकान्यप्यव्यभिचारेणाभिधीयन्त इति प्रातिपदिकार्थ इत्येव सिद्धम्, किं लिङ्ग-
ग्रहणेन ? सत्यम्, लिङ्गग्रहणमनियतलिङ्गार्थम्—तटः, तटी, तटमिति । नह्यत्र प्राति-
पदिकार्थः, नियमेनानुपस्थितेः । तटमित्युक्ते हि न पुंस्त्वस्त्रीत्वे भासेते, न वा तटी-

रश्मिः

- लिङ्गं पुंस्त्रीनपुंसकपदवाच्यः क्रमादुपचयापचयस्थितिरूपो वस्तुधर्मः । तथा चोक्तम्
महाभाष्ये—“संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।” संस्त्यानं संहतिरपचयः, प्रसवः प्रसूतिरुपचय
इत्यर्थः । न तु “स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः” इत्यादि लौकिकं लिङ्गम्,
अचेतनेषु व्यभिचारात् । तत्र संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरविवक्षायां
नपुंसकमिति । तत्र क्वचिदुपचयो यथा—वृक्षः । क्वचिदपचयो यथा—गङ्गा । क्वचिदुप-
चयापचयभावो यथा—ज्ञानम् । क्वचिदुपचयापचयौ, यथा—मृगः, मृगा । क्वचित् त्रयम्,
यथा—तटः, तटी, तटमिति । तच्च लिङ्गं शब्देषु वर्तते । अत एवैकस्मिन्नेवार्थे पदार्थो वस्तु,
व्यक्तिरिति लिङ्गत्रयमुपपद्यते । तदुक्तम्—“एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्” इति ।
अयं शब्दः पुलिङ्गः इति सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । नागेशमते त्वर्थनिष्ठमेव लिङ्गं
तत्तच्छब्दव्यङ्ग्यम् ।

अयञ्च लिङ्गस्यैकः प्रकारः वर्णितः । लिङ्गप्रकारविशेषास्तु भर्तृहरिणा प्रकीर्णकारण्डे
उक्ता ज्ञेयाः ।

तत्र च—

स्तनकेशादिसंबन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः ।

तदुपव्यञ्जना जातिगुणावस्था गुणास्तथा ॥ १ ॥

शब्दोपजनितोऽर्थात्मा शब्दसंस्कार इत्यपि ।

लिङ्गानां लिङ्गतत्त्वज्ञैः विकल्पाः सप्त दर्शिताः ॥ २ ॥

इत्यारभ्य—

इदमयमिदं चेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।

निमित्तदर्शनादर्थः कैश्चित् सर्वत्र वर्ण्यते ।

नावश्यं विषयत्वेन निमित्तं व्यवतिष्ठते ।

इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण सर्वप्रकारकं लिङ्गं सम्यग् वर्णितम् । परिमारां खारी, घोणः,
प्रस्थ इत्यादिकं सर्वतो मानम् । तच्चोन्मानादेरप्युपलक्षणम् । वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वादि ।

मात्रशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः, “द्वन्द्वान्ते श्रूयमारां पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायात् ।

संबोधने च ॥२॥३॥४७॥

संबोधने प्रथमा स्यात् । हे राम !

त्युक्ते पुंस्त्वक्लीबत्वे^१, नापि तट इत्युक्ते स्त्रीत्वक्लीबत्वे इति । 'कटः कुड्यं' भित्तिः' इत्यत्र तु लिङ्गमव्यभिचारेण प्रकृत्यैवाभिधीयत इति न तत्र लिङ्गग्रहणस्य प्रयोजनम् । एवं कृष्ण^२ इत्यपि गुणशब्द इहोदाहरणम् । श्रीशब्दोऽपि श्रीयत इति श्रीरिति क्रियाशब्द आचारक्विबन्तो वा । ज्ञानशब्दोऽपि ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमिति करणसाधनः । ततश्चैषां विशेष्यलिङ्गत्वादनियतलिङ्गं न प्रातिपदिकार्थं इति भवति लिङ्गग्रहणस्योदाहरणम् ।

यत्तु प्राचोक्तम्—यदा स्त्रियामभिधेयायां टाबादय इत्यर्थस्तदा स्त्रीत्वस्याप्रातिपदिकार्थत्वात् 'शाला कुमारी' इत्यादौ प्रथमा^३ न स्यादिति लिङ्गग्रहणमिति । तदसत्; नहि प्रातिपदिकस्यार्थं प्रथमेति तदर्थः । तथा सति 'प्रलम्बते, अध्यागच्छति' इत्यत्र तस्यानर्थकस्य न स्यात् । अतोऽत्र प्रातिपदिकग्रहणमर्थपदेनासंबद्धमेवानर्थके विध्यर्थम् ।

अन्यत्र त्वर्थे प्रथमेत्येव विधीयते । कस्यार्थे इत्यपेक्षायां यस्माद् ड्याप्-प्रातिपदिकात् स्वादयो विधीयन्ते, तदर्थं इति विज्ञायते । तेन चाबन्तादपि सिद्धयतीति सिद्धान्तितत्वात् । यथाकथञ्चित् "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" [प० ७१] इति वा सिद्धत्वात् ।

परिमाणमुदाहरति—खारी द्रोणः इति । *परिमाणग्रहणमुन्मानादेरप्युपलक्षणम् । तेन 'घृतम् पलम्, हस्तः, वितस्तिः' इत्यादावपि भवति ।

ननु द्रोणादिशब्दानां परिमाणं प्रातिपदिकार्थं एव । सत्यम्, यदा तु द्रोणादयो द्रोणादिपरिमिते ब्रीह्यादौ वर्तन्ते, तदा तस्य व्यभिचाराद् न प्रातिपदिकार्थत्वम् । ते हि लौहं दारुमयं परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति^४ । यत्तु द्रोणशब्दो द्रोणपरिमिते सोऽयमित्यभिसंबन्धात् प्रवर्तते, तत्र गौरामुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति प्राचोक्तम्, तदसत्; पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितत्वात् । प्रातिपदिकार्थं प्रथमायामस्या अप्रवृत्तेः ।

वचनमुदाहरति—एक इत्यादि ।

यद्यपि संख्यामात्रं प्रातिपदिकार्थं एव, तथाप्युक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति वचनग्रहणम् । अन्यथाऽनभिहिताधिकारात् प्रकृत्योक्तेषु तेषु न स्यात् ।

१. पुंस्त्वस्त्रीत्वे इति क० पु० ।

२. कटः कुट्यामिति क० पु० ।

३. चेत्यधिकः ख० पु० ।

४. पठ्यमानस्यादिति क० पु० ।

५. परिवाराणग्रहणमिति क० पु० ।

६. परिभेयं तु व्यभिचरन्त्येवेति ख० पु० ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥१॥४॥४६॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

कर्मणि द्वितीया ॥२॥३॥२॥

कृत्तद्धितसमासैरनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

अन्ये त्वाहुः—प्रवृत्तिनिमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते इति, मात्रग्रहणं तु कर्माद्याधिक्ये मा भूदिति । अत्रापरो विचारो भाष्यादेः शब्दालङ्काराच्चावधारणीयो विस्तरभयात् तु नेहोच्यते ।

कृत्तद्धितसमासानामपि प्रातिपदिकार्थत्वादभिहितेऽप्यर्थे प्रादिपदिकार्थ इत्येव भवतीति दर्शयति—कृदर्थे इति । युङ् इति 'युनक्तीति । युजिर् योगे । “ऋत्विग्” [३।२।५६] इत्यादिना क्विन्, “कर्तरि कृत्” [३।४।६७] इति कर्तरि । “तत्राभिहितः सोऽर्थः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः” इति कृदर्थस्य कर्तुरपि प्रातिपदिकार्थत्वादनतिरेकात् प्रथमा भवति । औपगव इति । उपगोरपत्यमित्यर्थे “तस्यापत्यम्” [४।१।६२] इत्यण् तद्धितस्तत्रायं प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भूत इति । चित्रगुः इति । चित्रा गावो यस्येत्यर्थे “अनेकमन्यपदार्थे” [२।२।२४] इति बहुव्रीहिः । तत्रान्यपदार्थोऽप्यभिहितत्वात् प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भूत इति प्रथमासिद्धिः ।

संबोधने च । मात्रग्रहणात् संबोधनाधिक्ये न प्राप्नोतीत्यारम्भः । संबोधनमभिमुखीकरणम् । न चैतद्वाक्यार्थः, “हे वै त्वै एतावतोऽपि तत्प्रतीतेः । तत्र षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । इह यद् वस्तु येनाकारेण सिद्धं तस्य तेनैवाकारेणाभिमुखीकरणं संबोधनम् । तेन “राजा भव, युद्धश्चस्व” इत्यत्र तदभावः, राजत्वस्य विधेयत्वात् । न चासिद्धेन तेनाकारेणाभिमुखीकरणं भवतीति । ‘हे पचन्, हे पचमान’ इत्यत्र तु संबोधनस्य शतृशानजभ्यामुक्तत्वादस्याप्रवृत्तावपि पूर्वेण प्रथमा भविष्यति ।

इति प्रथमा ।

कर्तुः इति । ईप्सितशब्दोऽयं क्रियाशब्दो गृह्यते । आप्तुमिष्टम् ईप्सितम् इति । आप्लु व्याप्तौ सन् । “आज्जप्यधामीत्” [७।४।५५] “अत्र लोपोऽभ्यासस्य”

१. युनक्तीति क० पु० ।
२. ऋत्विगित्यादिनेति क० पु० ।
३. प्रवृत्तीत्यशो नास्ति, कर्तरि कृदित्याप नास्ति ख० पु० ।
४. सोऽर्थ इति नास्ति क० पु० ।
५. प्रातिकार्थेऽन्तर्भूत इति क० पु० ।
६. संबोधनार्थिके न प्राप्नोतीति क० पु० ।
७. है वैत्रेत्येतावतोऽपि इति ख० पु० ।

[७।४।५८] । न पुन^१ रभिप्रेतवचनः । “जासिनिप्रहरण” [२।३।५६] इति कर्मणि षष्ठी-विधानाल्लिङ्गात् । “चौरस्योज्जासयति” इत्यत्र नहि चौरोऽभिप्रेतः । “कर्तुरिति चेप्सितपेक्षया “कस्य च वर्तमाने” [२।३।६७] । कर्तुर्यदाप्तुमिष्टतममिति । कर्ता च स भवति, यः क्रियामनुतिष्ठति । ततश्च यत्क्रियावेशादसौ कर्ता संपद्यते, तथा करणभूतयेत्यर्थाद् गम्यते, तदाह—कर्तुः इत्यादि । कर्तुर्यदाप्तुमिष्टतममित्यन्वयः । कयेति करणाकाङ्क्षायां क्रिययेत्युक्तम् । कर्त्रा यदाप्तुमिष्यत आत्मीयया क्रिययेत्यर्थः । ईप्सिततममिति च “मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च” [३।२।१८८] इति वर्तमाने कः । “मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः, पुनर्बुद्धिग्रहणात् । वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितम् “अकथितञ्च” [१।४।११], “पराजेरसोढः” [१।४।२६] इतिवत् । तेन^४ कटं कृतवान् करिष्यतीत्यत्रापि कर्मसंज्ञा सिद्धा । तदेतदाप्तुमिष्टतममित्यनेन दर्शितम् । कर्तुः किम् ? माषेवश्वं बध्नाति । अश्वस्य कर्मण ईप्सिता माषाः, न कर्तुः । ईप्सितं किम् ? कूपादन्धं वारयति । तमप् किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते । सत्यपि पयसो भुजिक्रियायां प्रकृष्टोपकारकत्वे ईप्सायां प्रकर्षाभावः । योऽपि पयोलाभेनैव प्रवर्तते, तस्याप्योदन एवेप्सिततमः, पयस्तु “संस्कारकत्वात् करणम् । नह्यसौ केवलस्य पयसः पानेन संतुष्यति, किन्तु तत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एवेप्सिततममस्य भवति, तदा कर्मत्वम् । पयः पिबतीति । “अग्निशोडःस्थासां कर्म” [१।४।४६] इति कर्मग्रहणेऽनुवर्तमाने कर्मग्रहणमाधारानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् ।

कर्मणि द्वितीयेति । अत्र ‘कटः क्रियते, कृतः कटः’ इत्यभिहितेऽपि कर्मादौ द्वितीयादयो मा भूवन्ति “अनभिहिते” [२।३।१] इत्यधिक्रियते । अभिपूर्वश्च दधातिः^१ प्रतिपादनवचनो^२ गृह्यतेऽभिहितोऽर्थः इति यथा । तत्र सामान्येनाभिहिते

१. “अनभिहिते” [२।३।१] इत्यनुवर्तते तत्राभिपूर्वो दधातिः । त्वस्वाभिधानीमाधत्त इति बन्धने वर्तते श्लोकोऽभिहित इत्युच्चारणेऽर्थोऽभिहित इति प्रतिपादने ।

हिनोतेरपि गतिबुद्ध्यर्थस्याभिपूर्वस्याभिहितमिति स्यात् । तत्र कर्मादीनां बन्धना-द्यर्थसंभवात् प्रतिपादनार्थोऽत्राभिहितशब्दः । तथा च यद्यनभिहिते कर्मणि द्वितीया, इति सामान्येनोच्येत ततो यथा; कृतः कटः उक्तत्वाद् द्वितीया न स्यात् । एवमुदारं कटं करोति भीष्मं दर्शनम् इत्यत्रापि कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया भीष्मादिगतस्य कर्मण उक्तत्वाद् भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यात् । अतः परिगणनं कर्तव्यम् इति चेत्तसि कृत्वाह—कृत्तद्धितसमासैरनुक्ते इति । एतैरनुक्तकर्माश्रितायां संख्यायां विभक्त्यर्थत्वात् ।

१. रपिप्रेतवचन इति क० पु० ।
२. कर्तुरपीति क० पु० ।
३. मतिरिच्छेति ख० पु० ।
४. तेन करिष्यतीत्यादाविति क० पु० ।
५. संस्कारे वस्वात्करणम् इति क० पु० ।
६. पादनवचनो गृह्यत इति क० पु० ।

तिडाद्यभिहिते तु कर्मादिकारके प्रातिपदिकार्थेति प्रथमा ।

सेव्यते सेवितो लक्ष्म्या प्राप्तानन्दः सदा हरिः । तद्धितोक्तौ शतेन
क्रीतः शत्यः ।

इत्युच्यमाने “वदन्त्यपर्यामिति तां पुराविदः” [कुमा०] इत्यत्रेतिनाप्यभिहिते
द्वितीया न स्यात्, अतः परिगणनं कर्तव्यमित्याह—कृत्तद्धितसमासैरनुक्त इति । अन्ये
त्वत्रेति शब्दो हेतौ, न तु कर्मत्वार्थं इत्याचक्षते—तदेतत्स्थूलदृशः प्रति परिगणनं^१
कर्तव्यम्, न तु सूक्ष्मदृशः प्रतीति स्थितमाकरे ।

यत्तु प्राञ्चः ‘कटः कृतो भीष्मः’ इत्यादौ क्तेन कर्मण उक्तत्वाद् यथा द्वितीया
न, तथा ‘कटं करोतीति भीष्ममुदारं दर्शनीयम्’ इत्यत्रापि कटशब्दादुत्पद्यमानया
द्वितीयया भीष्मादिगतस्य कर्मण उक्तत्वात् तेभ्यो द्वितीया न स्याद् अतः परिगणनं
कर्तव्यमिति, तदेतदापातदर्शनम् । यतः कटशब्दादुत्पन्ना द्वितीया प्रकृत्यर्थकटत्वजाति-
विशिष्टस्यैव कर्मत्वमभिधत्ते, न तु भीष्मत्वाद्याकारेण विशिष्टस्य तस्याप्रकृत्यर्थत्वात्—
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च प्रत्ययानाम् । धातुप्रत्ययेषु तु नेयं व्युत्पत्तिः, प्रकृत्यर्थे
क्रियायां कर्मत्वादेरसम्भवात्; किन्तु प्रकृत्यर्थसाधनान्वितस्वार्थबोधकत्वमाश्रीयते ।
तत्राविशेषात् कृत् प्रत्ययो यथा कटस्य कर्मत्वमभिधत्ते, एवं भीष्मादेरपि । तस्यापि
प्रकृत्युद्देश्यत्वात् प्रकृत्यर्थसाधनत्वाविशेषादिति वैषम्यम् ।

पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे कर्मादिषु द्वितीयादेः स्वादिविधिनैव सिद्धे-
नियमार्थमिदं प्रकरणम् । कर्मण्येव द्वितीया, न करणादाविति प्रत्ययनियमः ।
अर्थनियमो वा कर्मणि द्वितीयैव, न तृतीयादिरिति भाष्यकारदर्शनम् । तदेतदाह—

तथा चानभिहिते, “बहुषु बहुवचनम्” इत्यादेरेकवाक्यता सिद्धयति । तथा चोक्तं
काशिकायाम्—“बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा । तत्र
विशेषणार्थमिदमारभ्यतेऽनभिहितकर्माद्याश्रयेण्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्याः” इति ।

तत्र तिडादिभिरुक्ते प्रथमैव । तथा चोक्तं कारकपरीक्षायाम्—“तत् कर्मादिषु कारके-
ष्वनभिहितेषु द्वितीयादयः कर्तव्याः, अनभिहितेषु प्रथमेत्येवं विभक्तीनां विषयविभाग इति तिङ्कृतद्वि-
तसमासैरिति परिगणनं च कर्तव्यम् ।”

तथा चोक्तं व्यासग्रन्थे “कटशब्दस्तु विशिष्टद्रव्यवचन इति तत् उत्पद्यमाना द्वितीया
तद्गतमेव कर्म शक्नोत्यभिधानुम्, नान्यत्; तत् कथं तथा भीष्मादिकर्माभिधीयते ? तथा च
निरर्थकं परिगणनम्, तस्मात् कृत्तद्धितसमासैरेवाभिधानं संभवतीति सम्भवदुदाहरणं प्रदर्शन-
परमेतत्परिगणनं वेदितव्यम् ।”

१. वदन्त्यपर्यामिति नाप्यभिहिते इति ख० पु० ।

२. परिगणनमिति क० पु० ।

कर्मणि द्वितीया स्यादिति । एवकारानुपादानं नियमद्वयोपसंग्रहाय । तेन कर्मणि द्वितीया कर्मण्येवेत्यर्थः ।

वृत्तिकारस्तु मन्यते त्रिकं प्रातिपदिकार्थः संख्याकर्मद्वयो विभक्त्यर्था इति । तत्र 'द्वयेकयोः कर्मणि' इत्यादेशचैकवाक्यता । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारः । कर्मद्वयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्याः । कर्मणीति च संख्यापेक्षयाऽधिकरणसप्तमी । कर्मणि यदेकत्वम्, तत्र द्वितीयैकवचनमित्यादि । विपर्ययो वैकत्वविशिष्टं यत्कर्म, तत्रैकवचनरूपा द्वितीयेत्यादि । तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे तिङादिभिः प्रधान-भूतानां कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गो द्वितीयादीनाम्, संख्याप्राधान्यपक्षे तु कर्मादि-ष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसंख्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युरेव । अनभिहिताधिकारे तु तेन कर्मादीनां विशेषणात् तिङाद्यनुक्तं यत्कर्मादि तदङ्गतैकत्वादौ वाच्ये द्वितीया-द्यैकवचनादीत्यर्थाश्रयणादुक्ते न भविष्यति । अत्र पक्षे कर्मणि यदेकत्वादिति तत्र वाच्ये द्वितीया स्यादिति साध्याहारा^१ वृत्तिव्याख्येया ।

हरि भजति इति । अत्र गम्यमानस्य भक्तस्य कर्तुर्भजनरूपया क्रिययाप्तुमिष्ट-तमत्वात् कर्मणो हरेर्द्वितीया । स च तिङा^३ नाभिहितः, भजतीति तिङोक्तस्य^४ कर्तुरभिधानात् । अत एव ततः प्रथमा ।

ननु कथमत्र हरेः कर्मत्वम् ? ईप्सिततमत्वाभावात् प्रकर्षप्रतियोगिनोऽन्यस्येप्सित-स्यानिर्देशेन^५ तमवर्थासम्भवात्, इहैव तु स्यात् 'पयसा ओदनं भुङ्क्ते' इति । पयस ईप्सितस्य सत्त्वेन तदपेक्षयौदनस्येप्सिततमत्वसम्भवात्^६ । मैवम्, अत्राप्यस्ति क्रियापेक्षः प्रकर्षः । आदौ हि फलार्थं क्रियामीप्सति, अतः फलार्थमीप्स्यमानत्वा-दीप्सिता क्रिया, फलं तु स्वरूपेणैवेप्स्यमानत्वात् तदपेक्षयेप्सिततमम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म त्रिविधम् । तदुक्तं हरिणा—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्द्विन्यत् तु कल्पितम् ॥ इति ।

तत्र— यदसद् जायते सद् वा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ १ ॥

१. य उक्तमिति क० पु० ।

२. ध्याहारेति क० पु० ।

३. तिङा नभिहितः इति क० पु० ।

४. भक्तस्येति क० पु० ।

५. सर्वथा सम्भवादिति क० पु० ।

६. तमत्वासम्भवादिति ख० पु० ।

५. तथा युक्तं चानीप्सितम् [१।४।५०]

ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितं च कर्मसंज्ञं स्यात् । विषं भुङ्क्ते ।
ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति ।

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ २ ॥
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
दर्शनादनुमानाद् वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ ३ ॥ इति ।

तत्र निर्वर्त्यं यथा—कटं करोति, ओदनं पचति । अत्रासत्कार्यवादिनैयायिक-
भतेनोक्तम्—यदसज्जायत इति । यद् वा 'जन्मना यत्प्रकाशते' इति तु सत्कार्य-
वादिसांख्यादिमतेन । अथवा व्यक्त्यात्मना जन्म जात्यात्मना प्रकाश इति ज्ञेयम् ।

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं विकार्यं यथा—काष्ठं भस्म करोति । गुणान्तरोत्पत्त्या यथा-
सुवर्णं कुण्डलं करोति । तत्रासतोर्भस्मकुण्डलयोर्जायमानत्वे निर्वर्त्यं काष्ठ-
सुवर्णादिस्तु विक्रियमाणत्वेन विकार्यत्वम् । 'प्रकृत्युच्छेदसंभूतमित्ययमर्थः' प्रकृतेः
प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदसंभूतं प्राप्तमिति, न तु प्रकृतेरुच्छेदात् संभूतं निष्पन्नमिति ।
ओदनं पचतीति तु गुणान्तरोत्पत्त्याऽपि न विकार्यम्, विक्रित्यवच्छिन्नद्रव्यान्तर-
स्यैवोत्पत्तिर्निर्वर्त्यत्वात् । यदा तु प्रकृतिविकृती द्वे अप्युपादीयेते, तदा तु
भवत्येव विकार्यत्वम् । प्रकृतिर्यथा—मृदं घटं करोतीति । तण्डुलानोदनं
पचतीति ।

नन्वत्र यदि पचिर्विक्रित्यर्थः तदौदनस्य कर्मत्वं न स्यात् । न ह्योदनो
विक्रियते विकलस्यैवौदनत्वात् । अथ निष्पादनार्थः ततोऽस्य न तण्डुलः कर्म । न
हि 'तण्डुला निष्पाद्यन्ते' इति चेत् अत्राहुः—द्वयर्थः पचिः, तण्डुलान् पचन् ओदनं
निर्वर्तयतीत्यर्थात् । तत्र तण्डुलं विकार्यं कर्म, ओदनं पचतीत्यत्र तु पचिर्निर्वर्त्यर्थः ।
ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थात् । यदा तु विक्रित्यर्थस्तदौदनार्थास्तण्डुला ओदनना उच्यन्ते
“तादर्थ्यात्ताच्छब्दव्ययम्” । तण्डुलान् विवलेदयतीत्यर्थात् । एवं घटं करोतीत्यत्र
'घटार्था मृत्' घटशब्देनोच्यते, घटाकारां मृदं करोतीत्यर्थात् । मृदः सिद्धत्वेऽ-
प्यसिद्धघटाकारवैशिष्ट्येन साध्यत्वमहं स्वर्गी स्यामिति वन्न विरुध्यते^१ । मृदश्च
सिद्धरूपत्वेन तदंशमादाय कारकत्वम् इति सुवचम् । विशिष्टलक्षणायां सिद्धा-
सिद्धस्वभावविशेषणविशेष्यांशद्वयभेदेन कारकत्वकृत्यन्वययोरुपपत्तेः । एतेन यदि

१. प्रकृत्युच्छेदसंभूतमिति क० पु० ।

२. प्रकृतिः प्रकृतिप्रभूतस्यात्मन इति क० पु० ।

३. विशिष्टयतीति क० पु० ।

घटो न कार्यः । अथ कार्यो न घटः, घटश्च^१ कार्यश्चेति विप्रतिषिद्धमिति दूषण-
मपास्तम् ।

सूत्रशाटकवद् भाविसंज्ञाश्रयणाद्वा । प्राप्यं त्वादित्यं पश्यति । हरिं भजति ।
नह्यत्र प्रत्यक्षेणानुमानेन च क्रियाकृतः कश्चिदतिशयो दृश्यते । यथा रज्जुं सृजति,
काष्ठं दहतीति प्रत्यक्षेण । देवदत्तं रोषयतीति मुखवैकृत्यादिकार्यानुमानेन ।

अनभिहिताधिकारस्य प्रयोजनं दर्शयन् षष्ठीप्राप्तिशङ्कां व्यावर्तयति-तिङ्गा
युक्ते त्विति । तुर्विशेषार्थः । तिङ्कृतद्वितसमासैरुक्ते कर्मादौ द्वितीयादयो न
भवन्ति तत्, किं षष्ठी भवति ? नेत्याह—कुत^२ इत्यत आह—प्रातिपदिकार्थेति । उक्तं
च भाष्ये—“अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतप्रातिपदिकार्थः संपन्न इति । ततश्चाशेष-
त्वात् षष्ठी नेति भावः । क्रमेणोदाहरति सेव्यते इति । हरिः सेव्यते मयेति
शेषः । षेव् सेवनेऽस्मात् “लः कर्मणि” [३।४।६६] इति कर्मणि लट् । “भाव-
कर्मणोः” [१।३।१३] इति तङ् । “सार्वधातुके यक्” [३।१।६७] । अत्र तिङ्गा
हरेः कर्मणोऽभिहितत्वात् प्रथमैव भवति न द्वितीया । किंभूतो हरिः लक्ष्म्या
सेवितः तस्मादेव धातोः कर्मणि क्तेन कृता हरिकर्मोक्तमिति प्रथमा । पुनः
किंभूतः प्राप्तानन्दः । प्राप्त आनन्दो यमिति “अनेकमन्यपदार्थे” [२।२।२४]
बहुव्रीहिणा कर्मणोऽन्यपदार्थस्य हरेरुक्तत्वात् प्रथमा । शत्य इति । शतेन क्रीत
इत्यर्थे “तेन क्रीतम्” [५।१।३७] इत्यधिकारे “शताच्च ठन्यतावशते” [५।१।२१]
इति विहितेन यता तद्धितेन क्रीतमिति निर्दिष्टस्य क्रयणकर्मणोऽभिहितत्वात्
प्रथमा । एवं करणादावपि द्रष्टव्यम् ।

ईप्सितं कर्म त्रिविधं प्रदर्शितम् । इदानीमनीप्सितं कर्म प्रदर्शयति—
तथा युक्तमिति । तथेति पृथक्पदं न तु समस्तं लक्षणाभावात् । चोऽ-
वधारणे तथेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् । तथैव युक्तमित्यर्थः । तथा कथमित्यपेक्षाया-
माह—ईप्सिततमवद् इति । येन प्रकारेणोप्सिततमं त्रियया युज्यते ओदनभक्षणादिना
तेनैव प्रकारेण यद् युक्तमनीप्सितं तदपि कर्मैत्यर्थः । अनीप्सितमिति पर्युदासोऽ-
यम् । ईप्सितादन्यदनीप्सितम्, तेन यद् द्वेष्यं यद्वोपेक्ष्यम्, तद् द्वयमपीह गृह्यत
इत्याशयेनाद्यमुदाहरति । अत्र विषं द्वेष्यमप्योदनवद् भुजिना संबन्धात् कर्म ।
ननु य एष मनुष्यो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमी-
प्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तते, सत्यम्, यदा कश्चित् मरण^३कातरोऽपि वैरिणा
निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदैतदुदाहरणम् । उपेक्ष्यमुदाहरति-ग्रामं गच्छन्निति ।
नन्वत्र तृणमोप्सितमेव कथमन्यथा प्रवर्तते, सत्यम् । पूर्वमनभिसंहितत्वात्

१. घटश्च कार्यश्चेति क० पु० ।

२. ननु इति क० पु० ।

३. हातरोऽपीति क० पु० ।

६. अकथितं च [१।४।५१]

अपादानादिविशेषैरकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

“दुह्यान्वर्थरुधिप्रच्छिचिन्नूशासुजिकर्मयुक् ।
नीहकृष्मन्थवहदण्डग्रहमुष्पचर्ममाक् ॥१॥

यो दुदोह धरामन्नं ययाचे वसुधां बलिम् ।
रुोध दैत्यान् पातालं पप्रच्छेन्द्रं च वाञ्छितम् ॥ २ ॥

धर्मानवाचिनोद् वेदमब्रवीत्तान् स्वसेविनः ।
पार्थिवानन्वशाद् भक्तिं त्रिलोकीमजयद् रिपून् ॥ ३ ॥

द्वारकामनयद् बन्धून् रुक्मिणीमहरत् पुरम् ।
चकर्ष कंसं विपिनं ममन्थ क्षीरधिं सुधाम् ॥ ४ ॥

अवहन् मन्दरं सिन्धुमदण्डयदरीनघ्नम् ।
जग्राह द्युतरुं शकूममुष्णाददितिजान् सुधाम् ॥ ५ ॥

पचति प्राणिनां कर्म यः फलं 'तं' हरिं भजे ॥ इत्यादि ।

नान्तरीयकं तु तदुपस्पर्शनम् । ननु यावद् ग्रामं गच्छन्निति न प्रयुज्यते तावन्नान्तरीयकता न प्रतीयते । सत्यम् । भवत्ययं प्रतिपत्तारं प्रत्युपपादनप्रकारः । यस्तु प्रयुक्ते स पूर्वमेवेप्साभावमजानन् कथं प्रयुञ्जीतेति भवत्युपेक्ष्यमेतत् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षाबुद्धिविषयं नदीकूलं कषतीत्यचेतने तदसम्भवात् । किन्तु यत्रेप्साद्वेषयोर-भावस्तदुपेक्ष्यं विवक्षितम् ॥ ५ ॥

संज्ञान्तरैरनाख्यातं कर्मान्तरमाह—अकथितं च । कथं वाक्यप्रबन्धे, चुरादाव-दन्तः । अकथितमनुक्तमित्यर्थः । कथनस्य करणापेक्षायामाह—अपादानादिविशेषै-रिति । ध्रुवमपायेऽपादानम् (१।४।२४) इत्यादिप्रकृतत्वाद् अपादानं संप्रदानं करणमधिकरणं कर्म कर्ता हेतुरित्युक्तैः संज्ञाविशेषैरेवानुक्तत्वमिहाश्रीयते, न तु साधारणेन कारकत्वेनेत्यर्थः । विशेषस्य सामान्यापेक्षत्वाद्दर्शयति—कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीति ब्राह्मणस्य न भवति, अकारकत्वात् । क्रियां कुर्वद्भि कारकम्, इह तु पुत्रविशेषणं न क्रियानिमित्तत्वेन विवक्षितम् । तेन यत् क्रियां प्रति निमित्तत्वरूपसम्बद्धतया विवक्षितं न तु तत्संबन्धविशेषावधिभावादिना, नापि द्रव्यं प्रति संबन्धितया तत्कर्मेत्यर्थः । यथाहुः—

“द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम्” इति ।

“अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते” इति च ।

एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते । अथायमर्थः कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी, जातौ चैकवचनम्, सजातीयं च कारकमेव निर्धार्यते । तेन कारकाणां^१ मध्ये यदकथितं

कारकं तत्कर्मैवेव सर्वत्र विशेषणत्वेनाधिक्रियत इति । ततश्च कारकाधिकारात् सत्येव^१ कारकत्वे संज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्यात्तद्विशेषैरपादानादिसंज्ञाभिरिति लभ्यत इत्याशयः ।

यद्येवं नटस्य शृङ्गोतीत्यत्राप्यप्रसङ्गः इत्याशङ्क्य धातून्परिगणयति-दुह्याच्यर्थ इति । दुह प्रपूरणे । टुयाच् याच्नायाम् । तदर्थस्तत्समानार्थाः भित्तिप्रभृतयः, रुधिर आवरणे । प्रच्छ^२ जीप्सायाम् । चित्र् चयने । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । शासु अनुशिष्टौ^३ । जि अभिभवे । यत्तु जि जये प्राचोक्तम्, तदसत् । तस्याकर्मकत्वात् । एषां धातूनां यत्कर्म प्रधानं तेन यद् युज्यते तदा । णीञ् प्रापणे । हृन् हरणे । वृष् विलेखने । मन्थ विलोडने । वह प्रापणे । दण्ड दण्डने । ग्रह उपादाने । मुष् स्तेये । डुपचप् पाके । एषामपि यन्मुख्यं कर्म तद् भजति यत् कारकमकथितं तत् कर्म स्यादित्यर्थः । प्रच्छीत्या-गन्तुकेनेकारेण निर्देशो नेका “ग्रहिज्या” (६।१।१६) इति संप्रसारणप्रसङ्गात् ।

ननु याच्यर्थग्रहणेन प्रार्थनार्थं गृह्यते ततः अविनीतं विनयं याचते इत्यनुनयार्थस्य न स्यात् । अथानुनयार्थो विवक्षितः तर्हि पौरवं ‘गां’ याचते इति प्रार्थनार्थस्य न स्यात् सकृच्छ्रुतस्य चोभयार्थत्वमयुक्तम् । तथा च भाष्ये भित्तिः पृथक् पठित इति पौरवं गां भित्तिरे इत्यत्र कर्मत्वं न प्राप्नोतीति चेत् । “अहमपीदमचोद्यं चोद्ये” इति तद्राजसूत्रे भाष्ये दर्शनात् दुह्यादीनामर्थश्रयेयं संज्ञा न स्वरूपाश्रया, तदाह कैयटः—“पृच्छत्यर्थत्वात् दुह्याचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकत्वम्” इति । दुहादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात् पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति । तथा च भट्टिप्रयोगः—

“गाधेयदिष्टं विरसं तमेव रामोऽपि *मायाचणमस्त्रचुञ्चुः ।

स्थास्तुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्” इति ।

भारवेश्च “उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः” इति । एवं सिद्धेऽर्थग्रहणमिह याचेरर्थो याच्यर्थो इति अनुनयप्रार्थनारूपौ याचेरर्थौ यथा गृह्ये-यातामिति । तेनोभयं सिद्धम् । यद्वाऽर्थग्रहणं मध्यमप्रदीपन्यायेनोत्तरैः संबध्यते । तन्त्रा-वृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन भिन्नानुनयार्थयोर्द्वयोरपि संग्रहो व्याख्येयः । तेन देवदत्तः शतं प्रार्थयते इत्यपि सिद्धम् । भाष्ये तु तन्त्राद्यविवक्षया भित्तिरुपात्तः ।

“दुहियाचिरुधिप्रच्छिभित्तिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना” इति ।

एतच्चार्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शने । यदा त्वर्थभेदेऽपि शब्दकथं तदा याच्यर्थ इत्येव सिद्धे भित्तिर्न पठनीयः । अनेनैवाशयेनाचार्यैरुपेक्षित इति ध्येयम् । पृच्छीत्यत्रा-

१. सत्येवेति क० पु० ।

२. पृथगीप्सायामिति क० पु० ।

३. अतिशिष्टौ इति क० पु० ।

४. मायाचरमिति क० पु० ।

नित्यत्वादागमशास्त्रस्य तुग् न कृतः । तथाऽन्येऽपि द्विकर्मका भाष्ये दर्शिताः ।

नीवहोर्हस्तेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥ इति ।

अत्र गत्यर्थग्रहणं गतिबुद्धिसूत्रनिर्दिष्टानामुपलक्षणम् । चकारश्चानुक्तसमुच्च-
यार्थः, तेन जिप्रभृतयः संगृह्यन्ते त एव दुह्यादिश्लोके संगृहीताः । तत्र ग्रहिमन्थी
भाष्यादावदृष्टार्वापि प्रयोगदर्शनादुदाहृतौ । एवं पचिरपि । ^१तत्पाठस्त्वप्रामाणिकः ।
यदाह हरदत्तः—अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्यते तदा “पाणिना कांसपात्र्यां दोग्धि
पयः” इत्यत्र ^२पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात् । करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः ।
न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुह्यादिपरिगणनादिति । अत्र च श्लोके दुहादयो न्यादयश्च
द्वैराश्येन परिगणिताः । न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मैतिगुणप्रधानकर्मणोर्लकारव्यवस्थार्थम् ।
तत्र दण्डिमुपोन्यादिषु पाठो न युक्तः, तथा सति हि तयोर्मुख्ये कर्मणि लादयः स्युः ।
गौरो चेष्ट्यन्ते, गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् । दण्ड्या दण्डिताः सुदण्डाः । मुष्यते देवदत्तः
शतम् । मोषितव्यो मुषितः समोष इति ।

ये त्वाहुः—दण्डिरत्र निग्रहार्थः शतग्रहणेन निगृह्या ^३ इत्यर्थात् । निग्रहे च—गर्गा
एव मुख्यं कर्म शतं तु निग्रहे निमित्तत्वेन विवक्षितत्वाद् गवादिबद्धप्रधानमिति
प्रयोगोपपत्तिः । तदसत् । “^४अथिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति” इति वाक्यशेषेण
शतस्यैवेष्ट्यमानत्वेन प्राधान्यख्यापनात् । किं चैवं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेरेतदु-
दाहरणं भज्यते ^५ निग्रहस्य भोजनादिवत् प्रत्येकं समवायात् । अतोऽत्र दण्डिग्रहणार्थः ।
उद्देश्यत्वाच्छतं प्रधानमप्रधानं गर्गा इत्यास्थेयम् । तस्मात् दुहादावनयोः पाठो द्रष्टव्यः ।
एवं च पचेरपि । तथा च हरदत्तः—तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते इत्यत्र वृक्षस्य
पाकमन्तरेण फलपाकासम्भवात् वृक्षोऽकथितं कर्मेत्यप्रधानो दुहादीनामिति तत्र लकार
इति ।

अथ कथं ‘दुदोह गां स यज्ञाय’ इति द्विकर्मकत्वाभावः । उच्यते—सतो हि
निमित्तस्य शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादत्वेन कर्मसंज्ञा विधीयते न पुनर्द्वितीयेन कर्मणा
भवितव्यमेवेत्यत्र सूत्रस्य तात्पर्यम् । यद्वा यज्ञाय गां धनं दुदोह । सस्याय दिवं वृष्टिं
दुदोह इत्यत्र गम्यमानत्वात् तु द्वितीयं कर्म धनवृष्ट्यादि न प्रयुज्यते । एवं “संविष्टः
कुशशयने निशां निनाय” इत्याद्यपि गमनीयम् ।

१. तत्पाठस्तु प्रामाणिक इति क० पु० ।

२. पाणि इति नास्ति क० पु० ।

३. निग्राह्य इति क० पु० ।

४. अथिनश्च राजानो इति क० पु० ।

५. भुज्येतेति क० पु० ।

दुहादीन् क्रमेणोदाहरति—यो दुदोहेत्यादिना । यो हरिः धरायाः पृथ्व्याः पृथुरूपो भूत्वाऽन्नमदनीयं वस्तु दुदोह आददे चारयति स्म वा । अत्रान्नं कर्तुरीप्सित-तमत्वात् मुख्यं कर्म दुहेः, धरा तु तत्र निमित्ततामात्रेणोपात्ता न तु वस्तुसत्तायै अवधिभावेन विवक्षितेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरकथितत्वादानेन कर्मसंज्ञा भवति । “तथा युक्तं” (१।४।५०) इति तु न भवति । अत्रार्थिन उपायत्वेनेप्सायास्तत्रापि विवक्षितत्वात् । तदुक्तं हरदत्तेन—“यद्यपि गोरवधिभावो विक्षते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति ।

ये त्वाहुः । गोरवधिभावोपगम एव दोहनं प्रति व्यापारः स चेत् न विवक्ष्यते तदा निर्व्यापारस्याकारकत्वात् कथं कर्मता स्यात् । तस्मादपादानत्व-व्यावृत्तो गोः पयोविषयो व्यापारः कारकत्वनिवर्हाय कल्प्यते एवमन्यत्रापि तत्तत्कारकविवक्षा बोध्येति । तदसत् । द्वौ हि कारकेषु व्यापारौ सकलकारका-नुगतः कारकं कारकमित्यनुगतव्यवहारगम्यः फलजनकरूपः क्रियानियत-पूर्ववर्ती करणत्वादेरनुगतत्वात् । तदवान्तरविवक्षायां तु करणापादानत्वादिरूपोऽ-परः । तत्र गोरपादानत्वस्यावधिभावोपगमो विशेषव्यापारः स यद्यपि न विवक्ष्यते तथापि फलजनकतालक्षणः सामान्यव्यापारः स्थित एव । तदेव च क्रियां प्रति निमित्तमित्युच्यत इति स्थितमाकरे, तत् कथमकारकत्वप्रसङ्गः, कुतो वा व्यापारा-न्तरकल्पनावकाशः । यदि तु सामान्य कारकविवक्षैव व्यापारान्तरशब्देनाभिधि-त्स्यते तत् किं हरदत्तोक्तिद्वयसंरम्भेण । तेनैव तस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । एवं चात्र द्वितीयाया निमित्तमात्रं वाच्यम्, नत्वपादानत्वादिति । तत्तदाकाराविवक्षायामेव तदुत्पत्तेः । एतेन तत्तत्संज्ञाप्रवृत्तियोग्येपूदाहृतेषु यथायथमपादानत्वादिकमर्थं इति वदन्तः परास्ताः । तथा च सर्वत्र शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां सत्यां कर्मत्वाद् द्वितीया भवति । अवधित्वात् कारकत्वविवक्षायां पञ्चम्यपि भवति दुदोहान्नं धराया इति । यदा पुनरत्र विशेषणत्वेन धरा विवक्ष्यते तदा षष्ठ्यपि । तथा यो वामनरूपो भूत्वा बलेर्वसुधां ययाचे । अत्र याचेः प्रार्थनार्थस्य मुख्यं कर्म वसुधा तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तेन रूपेणाविवक्षायां निमित्ततामात्रेण विवक्षित-त्वादकथितं कर्म । एवं सर्वत्रोन्नेयम् । यो दैत्यान् पाताले रुरोध स्थापितवान् । प्रवेशितवानित्यर्थे तु सिद्धमेव द्विकर्मकत्वम् । अत्र रुधेः कर्म दैत्यास्तदयुक्त-पातालमकथितम् । तथेन्द्राद् वाञ्छितं पप्रच्छ । अत्र पृच्छेर्मुख्यं कर्म वाञ्छितं तद् युक्तेन्द्रोऽकथितम् । चकारः क्रियासमुच्चयार्थः पूर्ववृत्तरैश्च संबध्यते । तथा वेदाद्धर्मानवाचिनोत् उद्धृतवान् । अत्र चित्रः कर्म धर्मस्तदयुक्तो वेदः । तथा यः स्वसेविभ्यस्तान् धर्मानब्रवीत् उक्तवान् ।

अत्र ब्रूओ धर्मः कर्म तदयुक्ताः स्वसेविनः । तथा यः पार्थिवेभ्यो भक्ति-

१. कारविवक्षैवेति क० पु० ।

२. अवधित्वाकारविवक्षायामिति क० पु० ।

मन्वशासत् प्रतिपादितवान् । अत्र शासेः कर्म भक्तिस्तद्युक्ताः पार्थिवाः । तथा यस्त्रिलोकीं रिपूनजयत् अभिभूतवान् । अत्र जयतेः कर्म रिपवस्तद्युक्ता त्रिलोकी । तथा यो द्वारिकायां बन्धून् सुहृदोजयत् नीतवान् स्थापितवानिति यावत् । अत्र नयतेः कर्म बन्धवस्तद्युक्ता द्वारिका । तथा यो रुक्मिणीं पुरात् कुण्डिना-ख्यादहरत् हृतवान् । अत्र हरतेः कर्म रुक्मिणी तद्युक्तं पुरम् । तथा कंसं दैत्यविपिनं^१ चकर्ष आकृष्टवान् । अत्र कृषेः कर्म कंसः तद्युक्तं विपिनम् । तथा यः क्षीरधेः क्षीरसमुद्रात् सुधाममृतं ममन्थ मथितवान् । अत्र मन्थेः कर्म सुधा तद्युक्तः क्षीरधिः । तथा च सिन्धौ समुद्रे मन्दरं पर्वतमवहत् धारयति स्म । अत्र वहतेः मन्दरः कर्म तद्युक्तः सिन्धुः । तथा योऽरीन् असून् प्राणान् अदण्डयत् दण्डितवान् अग्रहीदित्यर्थः । अत्र दण्डेः कर्मासवः तद्युक्ता अरयः । शक्रात् द्युतरं पारिजातं जग्राह गृहीतवान् । अत्र ग्रहेः द्युतरः कर्म तद्युक्तः शक्रः तथा यो दितिजेभ्यो दैत्येभ्यः सुधाममृतममुष्णात् चोरयति स्म । अत्र मुषेः सुधा कर्म तद्युक्ताः दितिजाः । तथा यः प्राणिनां कर्मणा धर्माधर्मलक्षणैः फलं स्वर्ग-नरकादिलक्षणं पचति निष्पादयति । अत्र पचेः कर्म फलं तद्युक्तं कर्म त्वकथितम् । कैयटस्त्वाह—तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र पचधातुर्विकलेदनापसर्जननिर्वर्त-नार्थः ! तण्डुलानां विकलेदनापेक्षां कर्मत्वम् । ओदनस्य तु प्रधानभूतनिर्वर्तना-पेक्षामिति प्रकृतिविकारभावविवक्षायामयं प्रयोग इति । एवं वदन् दुह्यादिषु पाठं नेच्छतीति गम्यते । तमेवंविधं^२ हरिं भजे सेवे इति सर्ववाक्यशेषः । अत्र हरिः प्राप्यं कर्मेत्याहुः ।

इत्यादि इति । अत्र प्राचोक्तम् । आदिशब्देन “कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्च” (वा०) अकर्मकाराणां कर्मसंज्ञा भवतीति वक्तव्यमिति वार्तिकोक्त-स्यापि संग्रहः । उक्तं च न्यासे—सर्वे चैते कालादयः कथं कर्मतया^३ स्थिताः पूर्वविधेः कस्यचिदविषयत्वादिति । तत्र युक्तं “अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वगन्तव्येभ्यो द्वितीया वेति केचित्” इति प्रकरणान्ते पृथगस्यार्थस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । तस्मादेवं वाच्यम् । गत्यादिसूत्रेऽनुपात्ता अपि केचिदेतेन संगृह्यन्ते द्विकर्मकाः । तथा च माधवाचार्याः—

“जयतेः कर्षतेः मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेः ।

तारेः ग्राहेस्तथा मोचेस्त्वानेः दीपेश्च संग्रहः” इति ।

अत्र ग्राहेः पाठो हरदत्तस्यासंमतः । यतोऽयं^४ कथमयाचितारमित्याक्षिप्य, निरङ्कुशाः कवय इत्याह । त्याजेरपि पाठं कैयटो न मन्यते यतोऽकथितसूत्रे गवां^५ पयस्त्याजयतीत्युदाजहार ॥ ६ ॥

१. विपनमिति क० पु० ।

२. एवं विधिमिति क० पु० ।

३. कथं ता इति क० पु० ।

४. गवा पयसास्त्याजयतीति क० पु० ।

५. यतोऽय इति क० पु० ।

७. गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स
णौ [१।४।५२]

गत्यर्थादीनामणौ यः कर्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञः स्यात् ।
“शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ।
आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥”

‘नीवहोर्न’ (वा०) नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन । “नियन्तृ-
कर्तृकस्य बहेरनिषेधः” (वा) वाहयति रथिनं वाहान् सूतः । “आदि-
खाद्योर्न” (वा०) आदयति खादयति वान्नं वडुना । “भक्षेरहिसार्थस्य न”
(वा) भक्षयत्यन्नं वडुना । हिसार्थस्य तु भक्षयत्यमात्यमरीन् राजा ।

गतिबुद्धि इति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणात्वादर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इत्याह—
गत्यर्थादीनामिति । गत्यर्थाणां बुद्ध्यर्थाणां प्रत्यवसानार्थानां चेत्यर्थः । प्रत्यवसानं
‘भक्षणम्’ । शब्दः कर्म साधनं येषां ते शब्दकर्माणाः । कर्म चेह साधनं कर्म गृह्यते
“कर्मण्यण्” [३।२।१] इतिवत् । न तु “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” [१।३।१४] इतिवत्
क्रिया । कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा गतिबुद्धिशब्द-
प्रत्यवसानार्थकर्मकाणामित्येव वाच्यं स्यात् । अर्थशब्दसंबन्धाच्छब्दार्थानां शब्द-
क्रियाणामेव पर्यवसानात् । अकर्मका कर्मनिरपेक्षाः क्रियामाहुः । यद्यप्यकर्मकाणामपि
कालभावाध्वगन्तव्यदेशरूपं कर्मास्ति तथापि तस्यावर्जनीयत्वात् तद्भिन्नं कर्मह निषि-
ध्यते । अन्यथा मासमास्ते देवदत्तो मासमासयति देवदत्तमित्यत्र न स्यात् । एवमन्यत्रा-
प्यकर्मकग्रहणेषु ज्ञेयम् ।

अणौ यः कर्ता इति । अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स
ण्यन्तानां वाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—शत्रून्त्या-

१. गत्यर्थाणां ज्ञानार्थानामभ्यवहारार्थानां धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चारणौ
यः कर्तेति “हेतुमति च” (३।१।३६) इति प्रयोजकव्यापारे विधीयमानो यो णिच्
तस्मिन्नसति य एषां धातूनां कर्ता स ण्यन्तानामेषां कर्मसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः ।

१. लक्षणमिति क० पु० ।

२. ध्वगन्तव्येति क० पु० ।

३. धुवु ज्ञेयमिति क० पु० । ग्रहणेबुद्ध्यमिति ख० पु० ।

दिना । यः श्रीहरिः शत्रून् ('स्वर्गमगमयत् । अत्र शत्रवः स्वर्गमगच्छन् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् इति गमेर्गत्यर्थस्याप्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्माण्यभवत् । यद्येवं कथं) स्वर्गस्य कर्मत्वं यावता "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (१।४।४६) इत्युच्यते, न च शत्रवः सम्प्रति कर्तारोऽनेन कर्मत्वात् । तथा च मापेष्वाश्वं बध्नातीति वस्तुतो ^२भक्षणेनेप्सितानामपि माषाणां कर्मत्वं न भवत्यश्वस्य संप्रत्यकर्तृत्वात् । उच्यते । प्रयोज्यस्य ण्यन्ते कर्मत्वेऽपि रिणजुत्पत्तेः प्राक् कर्तृत्वात् स्वर्गस्य कर्मत्वं तत्कर्मके हि गमने ते प्रेष्यन्ते । कर्मसंज्ञायां वा कर्तृग्रहाणं ^३स्वातन्त्र्योपलक्षणम् । प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति ।

यद्येवं ण्यन्ते प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् सिद्धा कर्मसंज्ञा प्रयोज्यस्य "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" [१।४।४६] इति, किमनेनेति चेत् । सत्यम् । नियमार्थमेतद् अणौ यः कर्ता स ण्यन्ते चेत् कर्म भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव नान्येषां तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तो न कर्म भवति । तदुक्तं हरिणा—

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥” इति ।

स्वधर्मस्तृतीया । एवमुत्तरेषु योज्यम् । तथा यः स्वान् स्वकीयान् वेदार्थम- वेदयत्, ज्ञापयामास । अत्रायन्तस्य विदेर्ज्ञानार्थस्य स्वे कर्तारः ^४तेषां रायन्तत्वे कर्मत्वम् । तथा यो देवानमृतमाशयच्च । अत्र रायन्तस्याशेर्भोजनार्थस्य ^५कर्तारो देवाः रायन्तावस्थायां कर्म । तथा यो विधिं ब्रह्माणां वेदमध्यापयत्, अपाठयत् । अत्रायन्तस्थाधीडो वेदात्मकशब्दकर्मणः कर्ता विधिरार्यन्ते कर्म । तथा यः सलिले पृथ्वीमासयत् स्थापयति स्म । आस उपवेशने इत्यस्यारायन्तस्याकर्मणः पृथ्वी कर्ता सा रायन्ते कर्म । स इत्थंगुणभूतः श्रीहरिर्मे गतिरित्यन्वयः ।

नीवह्मोर्न इति । एगीर् प्रापणे । वह् प्रापणे । नाययतीत्यादि । भृत्यो भारं नयति वहति वा, तेन भृत्येन चैत्रो भारं नाययति वाहयति वा । अत्रानयोः ^६गत्यर्थत्वादणौ कर्तुर्भृत्यस्य णौ कर्मसंज्ञा प्राप्ता प्रतिपिध्यते । तेन कर्तारि तृतीयैव भवति । यद्यप्यनयोर्गतिः फलं प्रापणमर्थो न गतिः । “न वहिर्गत्यर्थ” इति च

१. एतत्कोष्ठकान्तर्गतो नास्ति क० पु० ।
२. लक्षणेनेति क० पु० ।
३. स्वातन्त्र्योपलक्षणमिति क० पु० ।
४. स्वकर्तरि स्वेषां रायन्तत्वे इति क० पु० ।
५. भोजनार्थजनार्थस्येति क० पु० ।
६. नीज् प्रापणे इति क० पु० ।
७. वह् प्रापणे नास्ति क० पु० ।
८. गत्यर्थादिति क० पु० ।

भाष्यम् । तथापि गुणभावेन तावद् गतिः प्रतीयत इति मत्वा प्रतिषेध उक्तः । वहेस्त्व-
नियन्तृकर्तृकस्यैवेति विशेषं वक्ष्यामीति चोपक्षेपः ।

वहेरविशेषेण प्रतिषेधे प्राप्ते क्वचित्प्रतिप्रसवमाह-नियन्त्रित्यादि इति ।
नियच्छति^१ विशिष्टे विषये स्थापयतीति नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेव, तथा
सति वारयति बलीवदान् अश्वान् इत्यत्र न स्यात् । नियन्ता कर्ता यस्य स नियन्तृकर्तृकः
तस्या निषेध इति । तेन निषेधे विधिरेव पर्यवस्यति । बाहयति इति । बाहा रथिनं वहन्ति
इत्यण्यन्तावस्थायां कर्तृणां बाहानां सूतो^२ रथिनं बाहान् बाहयतीति ण्यन्तावस्थायां
कर्मत्वं भवति न तु प्रागुक्तो निषेधः । सूतो रथबाहकः ।

“नियन्ता वाजिनां यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः” इत्यभिधानात् ।

अदिवाद्योनं इति । अद् भक्षणे । खाद् भक्षणे । क्वचिदादीति पठ्यते । तत्र
ण्यन्तावस्थानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनयोः प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्राप्तौ निषेधोऽयम् ।
आदयति इत्यादि । वटुरन्नमत्ति खादति वा । तेनैव वटुना देवदत्तोऽन्नमादयति खाद-
यति वा । अत्राणौ कर्तुर्वटोणौ कर्मत्वं प्राप्तं निषिद्धयते । तेन तृतीया भवति ।

ननु “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” (१।३।६१) इत्यत्र “अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः”
[वा०] इति परस्मैपदप्रतिषेधः प्राप्नोति । तथा चादयते इत्येव सर्वैरुदाहृतम् । नैप
दोषः । कर्त्रभिप्राये^३ क्रियाफले “णिचश्च” (१।३।७४) इत्यात्मनेपदापवादभूतं
यन्निगरणार्थत्वात्प्राप्तं परस्मैपदं तस्यैवायं प्रतिषेधः । यत्तु कर्त्रभिप्राये शेषात्कर्तारि
परस्मैपदं तद् भवत्येवेति ।

भक्षेरिति । प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । भक्षयत्यन्नम् इत्यादि । वटुरन्नं भक्षयति ।
देवदत्तो वटुनान्नं भक्षयति ।

ननु भक्षेश्चुरादिण्यन्तत्वादणौ कर्ता न संभवतीति किं निषेधेनेति चेत् ।
अत्राहुः; गत्यर्थादिषु प्रायेण हेतुमणिणश्च एव संभवाद हेतुमणिणश्च एव विधिरिति
प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः इति चुरादिणिजन्तोऽप्यणिजन्त एवेति भक्षेः
प्राप्तिरिति । इह तु ग्रामं गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमन्यः प्रेरयति ग्रामं गमयति देव-
दत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्र इति हेतुमण्यौ प्रयोज्यस्य कर्मत्वं न भवति ।

हिंसार्थस्य तु इति । भक्षरामन्तं निगलनरूपं तदन्नादिविषये विकारे वर्तते । तदेव
प्राणिविषयं हिंसायां पर्यवस्यतीति हिंसार्थकत्वमुक्तम् । भक्षयति इति । अमात्योऽरीन् भक्ष-
यति हिनस्ति राजाऽमात्यमरीन् भक्षयति हिंसयतीत्यर्थः । अत्र, हिंसार्थत्वादमात्यं कर्मैव ।

१. नियस्यतीति क० पु० ।

२. भूतो इति क० पु० ।

३. कर्त्रभिप्रायेतिप्राये क्रियाफले इति क० पु० ।

श्रुग्रहदृशामिति केचित् । श्रावयति गीतं श्रोतृन् । ग्राहयति वदुं वेदम् । दर्शयति भक्तान् देवम् । अयक्रन्दशब्दायद्देवां नेति केचित्^१ । आययति सैनिकैररीन् । क्रन्दयति सैनिकैररीन् । शब्दाययति ह्याययति वा शूरै रिपून् ।

श्रुग्रहदृशाम् इति । ननु श्रुदृशोर्बुद्धयर्थत्वादेव^१ सिद्धिः । ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्धयर्थः तत्र गृह्यन्ते, एतौ^२ तु ज्ञानविशेषवचनाविति । श्रावयति गीतम् इति । अत्र शब्द-कर्मत्येव सिद्धम् । तत्र साधनकर्मणो ग्रहणस्य व्यवस्थापितत्वात् । ये तु शब्दक्रिय इति व्याचक्षते तन्मते श्रुग्रहणं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं भाष्ये “शृणोतेऽश्चोपसंख्यानम्, शब्द-क्रियत्वाद्” इति । दृशेस्तु ज्ञानविशेषवचनत्वात्—सर्वथाऽप्राप्तिरेव । तथा च वार्त्तिकम् “दृशेः सर्वत्र” इति । यद्यपि क्रियाग्रहणमथाप्युभयग्रहणं सर्वथा दृशेरूपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । यदा त्वात्मन्येवात्मानं पश्येदितिवत् दृशिज्ञानमात्रवचनः तदा बुद्धयर्थत्वादेव सिद्धिर्नार्थः दृशिग्रहणेनापि । ग्रहिस्तु भाष्याद्यनुक्तो^३ऽपि प्रयोगदर्शनात् संगृहीतः, अत एवोक्तं केचिदिति । तथा च प्रयुज्यते “अयाचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक” [कु० सं०] इति । अत्र माधवः—इषिशकी च द्विकर्मकौ भाष्ये उक्तौ । एवमयाचितारं न हि देवदेवमित्यत्रापि देवदेवः शक्यपेक्षया कर्म सुता तु प्रति-ग्राहापेक्षयेति न किञ्चित् संकटमिति । यद्वा सुतामयाचितारं देवदेवमद्रिः ग्राहयितुं ग्राहो जलचरस्तत्सहचरितो लोभोऽपि ग्राहस्तद्वत् तं कर्तुं न शशाकेति । ग्राहवच्छब्दात् तत्करोतीति रिचि^४ “विन्मतोलुक्” (५।३।६५) इति मतुपो लुक् । तत्र याचने सुता कर्म लोभने^५ तु देवदेव इति ।

हरदत्तस्त्वाह—ग्राहिरत्र बुद्धयर्थः^६ सुतामुद्वाह्यत्वेन देवदेवं बोधयितुं न शशाकेति । तत्र बुद्धयर्थत्वादेव सिद्धम् । एतेन “अजिग्रहत् जनको धनुस्तत्” इति भट्टिप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । जनकस्तं रामं तद्वनुरजिग्रहत् । अनेन धनुषा त्रिपुरो

१ भाष्यकारादयः । तथोक्तं महाभाष्ये “शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेत् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ह्यत्यादयः ? ह्यति क्रन्दयति शब्दायते इति । तथा वोपदेव-परिडत्तरपि मुग्धबोधे उक्तम् “त्वादादेस्तु”

रक्षांस्यत्वादयदनाययद्वर्ध्वलोकमाक्रन्दयत् कपिभिरापयदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमज्जहवदादयश्च शैलानवाह्यदभक्तयद्विष्टभक्त्यम् ॥ १ ॥

१. सिद्धिरिति क० प्र० ।

२. त्वज्ञानविशेषवचनाविति क० प्र० ।

३. भाष्यानुक्तोऽपीति क० प्र० ।

४. चिणिन्मतो रिति क० प्र० ।

५. त्वोभने इति क० प्र० ।

६. सुतामुद्वाह्यत्वेनेति क० प्र० ।

७. केत्रं स्पर्धायामिति क० पु० ।

८.

हक्रोरन्यतरस्याम् [२।४।५३]

हक्रोरणि यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् । “अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्” [वा०] । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ।

दग्धः इति बोधितवान् इति । किं च ग्रहेद्विकर्मकत्वे “जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्” इत्युक्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानेन भाव्यम् “ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । तस्मादुक्तमेव साधीयः ।

अय क्रन्द इति । अय गतौ । क्रदि आह्वाने । शब्दायेति नामधातुः । ‘ह्वेञ् स्पर्धायाम्’ शब्दे च । केचिद् इति । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणां ग्रहणमिति वादिन इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु साधनकर्मणो ग्रहस्य व्यवस्थितत्वात् नैव युक्तमिति भावः । अयतिश्च भाष्यादौ निषिद्ध एव । शब्दाययति इति । शब्दं करोतीत्यर्थे “शब्दवैरकलहाभ्रकरवमेधेभ्यः करणे” (३।१।१७) इति क्यङ् । ततो “हेतुमति च” (३।१।२६) इति णिच् । अत्र रिपून् इति न सबन्धनीयम्, अकर्मकत्वात् । यथोक्तमाकरे—अत्राकर्मकत्वादपि प्राप्तिः शब्दलक्षणास्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-योगाच्च । युक्तं चैतत् । नहि रिपून् शब्दं करोतीति युज्यतेऽन्वेतुम्, प्रकृत्यर्थ-कर्मविशेषविशिष्टा हि कृतिः क्यङन्ते प्रतीयते । न चासौ वस्त्वन्तरं विषयी-करोति । अतो जीवत्यादिवदकर्मकोऽयम् । अत्र पक्षे साधनकर्मग्रहणोऽपि शब्दायते रकर्मकत्वात् प्राप्तेः प्रतिषेध आरभ्य एवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥

ननु साधनकर्मण इति चेत् । “जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्” जल्पति पुत्रं चैत्रः । जल्पयति पुत्रं चैत्रं मैत्रः, विलापयति, आभाषयति वा सत्यम् । बुद्धयर्थत्वादेव सिद्धम् । जल्पतिवचनेन बोधयतीत्यर्थाद्वेत्तनेऽप्यारोपादुपपत्त्यते ।

हक्रोरिति । गत्यादिग्रहणं नानुवर्तते । तेनोभयत्र विभाषेयम् । यदा हर-तिर्गत्यर्थोऽभ्यवहारार्थो वा हरति भारमभ्यवहरति चैत्र ओदनमिति । करोतिश्चाकर्मकः स्यात् । ओदनस्य पूर्णाः छात्राः विकुर्वन्ते वल्गन्तीत्यर्थः तदा पूर्वेण प्राप्ते यदा हरति स्तेयार्थः^१ हरति सुवर्णं चौर इति । करोतिश्च सकर्मकः स्यात् करोति कटं देवदत्त इति तदा त्वप्राप्तिः । हारयति इत्यादि । हारयति कटं भृत्यं भृत्येन वेति प्रयोज्यम् । एवं कारयति कटं भृत्यं भृत्येन वेति प्रयोज्यमित्यर्थः । अभिवादयत इति ।

१. नेत्यधिकः ख० पु० ।

२. क्तान्तैरिति क० पु० ।

३. स्तेयार्थः हरतीति क० पु० ।

६. अधिशोड्स्थासां कर्म [१।४।४६]

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

१०. अभिनिविशश्च [१।४।४७]

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । क्वचिन्न-पापेऽभिनिवेशः ।

११. उपान्वध्याड्वसा [१।४।४८]

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपसवति, अनुवसति, अधिवसति, आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । “अभुक्त्यर्थस्य न” (वा०) वने उपवसति । “अभुक्त्यर्थस्य काले” (वा०) हरिदिनमुपवसति ।

“उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयात्रोडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥”

उभयतो गोपाः कृष्णम् । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्यु-परि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । “अभितःपरितः-समयानिकषाहान्त्रतेप्रतियोगेष्वपि” (वा०) अभितः कृष्णमित्यादि ।

वद अव्यक्तायां वाचि । शिचि “शिचश्च” (१।३।७४) इत्यात्मनेपदम् । अकर्तृगे तु क्रियाफले परस्मैपदेऽभिवादयति गुरुश्चैत्रेणेति कर्तृसंज्ञैव भवति न कर्मसंज्ञाऽऽत्मनेपद इत्युक्तेः ।

प्राप्तविभाषेयम्^१ । दृशेस्तु बुद्ध्यर्थत्वात् श्रुग्रहदृशामिति वा प्राप्ते विभाषा । आत्मनेपदं प्राग्वत् ॥ ८ ॥

अधिशोड्स्थासाम् इति । शोड् स्वप्ने । ष्ठा^२ गतिनिवृत्तौ । आस उपवेशने । ‘आधारोऽधिकरणम्’ [१।४।४५] इत्यस्यापवादः ॥ ९ ॥

अभिनि० । नेरल्पात्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये परनिपातकरणमीदृशानुपूर्वीकसमुदाय-विवक्षार्थं तदाह-अभिनिपूर्वस्य इति । समुदायपूर्वस्येत्यर्थः । तेनेह न भवति । निविशते यदि

१. अस्याच्चा इति ख० पु० । अस्याेति क० पु० । परन्तु संगतेरभावादधिक इति प्रतिभाति ।

२. स्था गतिनिवृत्तौ इति क० पु० ।

शूकशिखापद इति । अभिनिविशत इति । अभिनिवेश आग्रहस्तद्वान् भवतीत्यर्थेऽकर्मकोऽयम् । तत्र सन्मार्गस्याधिकरणस्य कर्मता विधीयते इति । “एष्वर्थेष्वभिनिविष्टेषु” इति भाष्ये दर्शनात् । “परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्” [१।४।४४] इत्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्देति भावः ॥१०॥

उपान्व० इति । वसतेरिति । वस निवासे इति भौवादिकस्य, न तु वस आच्छादने इत्यादेः लुग्विकरणात्वात् । अभुक्त्यर्थस्य न इति । वसेरशयर्थस्य प्रतिषेध इति वार्त्तिकदित्यर्थः । अर्थशब्दो वृत्तिवचनः अशेर्भोजनस्य निवृत्तेर्वाचकस्य वसेरभोजनार्थस्येत्यर्थः ।

उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादि । उभसर्वयोस्तसौ, उभसर्वतसौ षष्ठीतत्पुरुषः । कर्मधारये तु तसः पूर्वनिपातः. स्यात् । प्रकृतिभेदापेक्षया च तसोरिति द्विवचनम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तग्रहणम् । तेनोभसर्वयोर्यस्तस् तदन्तयोः प्रयोगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । उभस्य केवलस्य तस् न संभवति—“अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वाद् उभयोऽन्यत्र” (भा०वा०) इति वचनात् । अतः सामर्थ्यादुभशब्दनिर्देशेऽप्युभयशब्दो ग्राह्यः । तथा चोदाहरिष्यति । उभयतो गोपाः कृष्णमिति । वार्त्तिके तु स्वरूपपरत्वान्निर्देशस्योभयशब्दयोगो न कृतः । तदेकदेशानुकरणं वा । धिक् कृष्णाभक्तमिति । धिगित्यविभक्तिको निर्देशः । धिक्शब्देन योग इत्यर्थः । तथोपर्यादिषु त्रिषु “उपर्यध्यधसः सामोप्ये” (न।१।७) इति सूत्रपठितेषु । किं भूतेषु ? आम्नेडितान्तेषु । “तस्य परमाम्नेडितम्” (न।१।२) इति द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्नेडितसंज्ञं तदन्तेषु द्विरुक्तेष्विति यावत् तेषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु द्वितीया कार्येत्यनुषङ्गः ।

ततोऽन्यत्रापि । अभितःप्रभृतौ क्वचिद् दृश्यते तत्रापि कार्येत्यर्थः । उभयत इत्यादि । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । धिक्शब्दः कुत्साद्योती । निन्द्यः कृष्णाभक्त इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीया । कथं धिङ् मूर्ख ? इति । हा देवि धीरा भवेति च ।

अत्राहुः । “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी” (परि० १०३) इति संबोधने प्रथमैव भवति । संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वात् ।

अन्ये त्वाहुः—हाधिक्शब्दार्थौ यत्र विधेयतया प्रधानं तदयोग एव द्वितीया यथा हा निःस्वान् । धिक् अस्मान् इति । यत्र पुनस्तदनुवादेनान्यद्विधीयते तत्र न भवति, यथा भट्टिः—

“आः कष्टं बत ही चित्रं हुं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः इति । उपर्युपरीति । “उपर्यध्यधसः सामोप्ये” [न।१।७] इति द्विरुक्तिः । अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तम्, तानेवान्यान् परिगमयति

१२. अन्तराऽन्तरेण युक्ते [२।३।४]

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

१३. अनुलक्षणे [१।४।८]

लक्षणे द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ।

१४. कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२।३।८]

कर्मप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् ।

अभित इत्यादि "पर्यभिभ्यां च" [१।३।६] इति तसिलन्तोऽभितःशब्द उभयत इत्यस्यार्थे वर्तते । आभिमुख्यवृत्तिप्रतिरूपको निपातोऽप्यस्ति सोऽपि गृह्यते विशेषानुपादानात् । I समयानिकषाशब्दौ समीपवचनौ । हाशब्दः शोकादिवृत्तिः, ऋते विनार्थः । यद्यप्ययं वृत्त्यादौ न परिगणितस्तथापि दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसारार्थत्वात् प्रयोगदर्शनाच्चाचार्यैरन्यस्तः । प्रतिष्ठापयामि । प्रतिरत्र क्रियाविशेषको न कर्मप्रवचनीयः, यथा "बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चनेति ।" बुभुक्षितस्येत्यर्थः । सर्वत्र षष्ठ्यर्थे द्वितीया विधीयते ॥११॥

अन्तराऽन्तरेणेति । निपातावेतौ गृह्यते सजातीयत्वात्—यथा गुरुभार्गवावित्युक्त ग्रहयोरेव ग्रहणं न त्वाचार्यपरशुरामयोः । हान्तरायां पुरि । किन्तयोरन्तरेण ज्ञातेनेति टावन्ततृतीयान्तयोर्ग्रहणं न भवति । अन्तरा इति मध्ये इत्यर्थः । 'अन्तराशब्दोऽयम् मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्तते । तत्र मध्यस्यावधिनिरूप्यत्वादवधिभूतयोर्युष्मदस्मदोरस्ति योगः । हरेस्तु सत्यपि योगे गम्यमानास्त्यादियोगात् प्रथमैव भवति "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति [परि० १०३] अन्तरेणेति । विनेत्यर्थः । उभयत्र षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीया ॥ १२ ॥

अनुलक्षणे । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमिह हेतुरूपचिह्नं विवक्षितम् । "लक्षणोत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः" [१।४।६०] इत्येव सिद्धे पुनरारम्भात् । यद् वक्ष्यति हेतौ तृतीयां बाधितुमनुलक्षणे [१।४।८४] इति सूत्रमिति ।

1. समयानिकषाशब्दौ सामीप्यलक्षणसंबन्धद्योतकौ । संबन्धश्चोभयान्तरः इति यद्यप्युभयोरपि ताभ्यां योगस्तथापि यत्र षष्ठी प्राप्ता तत्रैव द्वितीया स्यात् षष्ठ्यपवादत्वात् । अपवादो ह्युत्सर्गनिवर्तक इति तद्विषयमेवावलम्बते । अपिशब्दो विकल्पार्थः तेन हा मातः हा पितरित्यादि सिद्धम् ।

१. अन्तराऽन्तरेणमिति क० पु० ।

१५. तृतीयार्थे [१।४।८५]

अनुस्त्वृतीयार्थे उक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः

१६. हीने [१।४।८६]

हीने द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः । अनु हरिं सुराः ।

१७. उपोऽधिके च [१।४।८७]

उपशब्दोऽधिके हीने च कर्मप्रवचनीयः । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । उप हरिं सुराः ।

लक्षणे द्योत्य इति । हेतुहेतुमदभावरूपसंबन्धद्योतक इत्यर्थः । ^१एतेनैषां संबन्ध-
विशेषद्योतकतोक्ता । यदुक्तम्—

“क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य च वाचकः ।

नापि क्रियापदापेक्षी संबन्धस्य तु भेदकः इति ॥”

अन्वर्थसंज्ञेयम् । तथा हि जपमनु ^२प्रावर्ष दित्यत्र जपवर्षणयोः संबन्धं द्विती-
ययाऽभिहितम्, हेतुहेतुमदभावरूपतयाऽनुनिशमनक्रियाजनितत्वेन वा ^३ऽनुः परिच्छि-
नन्ति । जपेन हेतुना जपमनुनिशम्य प्रावर्षदित्यर्थात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥१३॥

कर्मप्रवचनीय इति । षष्ठ्यपवादोऽयम् । षष्ठीवच्च गुणादेवैषा भवति ॥१४॥

तृतीयार्थे । उक्तसंज्ञः कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । नदीम् इत्यादि । अत्रापि
द्वितीयाभिहितं संबन्धं साहित्यरूपतयाऽनुः परिच्छिनन्ति । साहित्यं च तृतीयार्थः ।
सहयुक्तेऽप्रधाने इति स्मृतः एतदेव । विवृणोति नद्या स इति । अवसितेत्यस्यार्थः
संबद्धेति । षिञ् बन्धने कान्तोऽवपूर्वः । अनुवसितेति पाठे वष्टिभागुरिरल्लोप-
मित्यवस्थाकारलोपः ॥ १५ ॥

हीने । भावप्रधानो निर्देशः । हीनत्वस्योत्कृष्टापेक्षत्वात् हीनोत्कृष्टसंबन्धोऽ-
त्रानुना द्योत्यते । संबन्धस्य द्विष्टत्वेऽप्यभिधानशक्तिस्वभावादुत्कृष्टादेव द्वितीया ।
अनु हरिमिति । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१. एतेषां संबन्धविशेषद्योतकताक्तेति क० पु०

२. सावर्षमिति क० पु० ।

३. बाभुः परिच्छिनन्तीति क० पु० ।

४. अत्र स्वभावादेवेति क० पु० ।

१५. लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः [१।४।६०]

एष्वर्थेष्वेते उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे-हरिं प्रति हरिं परि हरिमनु वा ते भक्तिः । हेतौ-तृतीयां बाधितुम् “अनुलक्षणे” इति सूत्रम् । इत्थंभूताख्याने-भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे-लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । वीप्सायाम्-भूतं भूतं प्रति पर्यनु वा प्रभुः । एषु किम् ? परिषिञ्चति-अत्रोपसर्गत्वेन षत्वम् ।

उपोऽधिके च । चो “हीने” इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अधिकमित्यध्याख्यारूढमुच्यते तच्च न्यूनापेक्षं ततश्च न्यूनाधिकसंबन्धेऽध्याख्यारूढक्रियाजनिते द्योत्ये इत्यर्थः । तत्राधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयाथमित्याह-सप्तमीं वक्ष्यति इति । “यस्मादधिकम्” [२।३।६] इत्यादिना । तत्रापि कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवृत्तेरिति भावः । हीनेऽर्थे तूपयुज्यते इत्युदाहरति । उप हरिं सुराः । अत्राऽप्युत्कृष्टादेव द्वितीया ॥ १४ ॥

लक्षणेत्यंभूतेति । लक्षणां चिह्नम् । अयं प्रकारः इत्यम् “इदमस्थम्” [५।३।२४] तं भूतः प्राप्तः इत्थंभूतः, कंचित्प्रकारं प्राप्त इति यावत् । वृत्तिविषयेऽव्ययार्थस्यापि कर्मता दोषाभूतमहरितिवत् । तस्याख्यानं कथनमित्थंभूताख्यानम् ।

भागोऽंशः भज्यते इति भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । गुणक्रियाद्रव्यैरनेकेषां युगपद् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । एष्वर्थेषु एतदर्थद्योतका एते प्रतिपर्यनव उक्तसंज्ञाः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा इत्यर्थः । । हरिं प्रति इति । भक्तिः प्रकाशत इति शेषः । अत्र हरिर्लक्षणां प्रकाशमाना भक्तिर्लक्ष्यम् । तत्र हरिं प्राप्य भक्तिः प्रकाशत इति । प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभावः प्रतिना द्योत्यते ।

नन्वनोरप्यनेनैव लक्षणेन संज्ञा सिद्धा तत् किम् “अनुलक्षणे” [१।४।६४] इति सूत्रारम्भ इत्याशङ्क्य परिहरति-हेतौ इति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयायाः हरिं प्रतीत्यादिरवकाशः हेतौ तृतीयायाः पुण्येन दृष्टो हरिरिति । हरिमनु भक्तिः प्रकाशते इत्यत्र तु हेतुरूपे लक्षणे परत्वात् तृतीया स्यात् तन्मा भूतं द्वितीयैव यथा स्यात् इत्येतदर्थं सूत्रमित्यर्थः । उक्तं च हेतुहेतुमतोयोगपरिच्छेदेऽनुना कृते आरम्भाद् बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णौ भक्तत्वं

I. प्रसादटीकायान्तु एवमुक्तम्-यदत्र हरिशब्दस्य स्वार्थे प्रवृत्तिः युष्मदस्मदोस्तु परार्थे हरिविशेषणार्थं प्रवृत्तत्वात् । तेन हरिशब्दात् स्वार्थे वर्तमानात् प्राधान्ये स्थितात् प्रातिपदिकार्थाव-प्रत्युतात् प्रथमैव स्यात्, युष्मदस्मदभ्यां त्वप्रधानाभ्यां प्रथमान्तेन हरिणोपजनिते व्यतिरेके षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादभूता द्वितीया विधीयते ।

१६.

अभिरभागे [१।४।६१]

भागवर्जिते लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि ।
देवं देवमभिसिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र मामभिष्यात्तदीयताम् ।

१७.

अतिरतिक्रमणे च [१।४।८५]

अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयः । अति देवान् कृष्णः ।

१८.

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे [२।३।५]

गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया स्यात् । मासं
कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशम-
धीते । क्रोशं हरिः । अतयन्तसंयोगे किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशे
द्वारका । क्रोशैकदेश इत्यर्थः ।

प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र भक्तत्वं प्राप्तस्य चैत्रस्य विष्णोश्च विषयविषयिभावः
प्रत्यादिभिर्द्योत्यते । लक्ष्मीः हरिं प्रति इति । लक्ष्मीः हरेभगि इत्यर्थः । अत्र लक्ष्मीरूपस्य
भागस्य हरिणा सह स्वीकरणाक्रियाजनितः स्वस्वामिभावादः प्रत्यादिभिर्द्योत्यते ।
परिषिञ्चतीति । परिरत्र सर्वतोभावे । परितः सिञ्चतीत्यर्थः । अत्र लक्षणाद्यर्थाभावान्न
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सत्यां तु तस्यां गत्युपसर्गसंज्ञापवादत्वादनुपसर्गत्वात् “उपसर्गात्
सुनोति” (८।३।६५) इत्यादिना षत्वं न स्यात् । अर्थनियमात्तु संज्ञाऽप्रवृत्तेः षत्वं
सिद्धयतीत्याह—अत्रेत्यादि ॥ १५ ॥

अभिरभागे । भागवर्जं इति । लक्षणादिसूत्रोक्तेषु चतुर्षु भागं विहायावशिष्टेषु
त्रिष्वित्यर्थः । हरिमभि वर्तते । हरिं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । भक्तो हरिमभि । इत्थंभूताख्यानम् ।
देवं देव इति । वीप्सा । अभिसिञ्चतीति । अत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यामनुपसर्गत्वात् न
षत्वम् । मामभिष्याविति । मां प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्तेलिङ् । “शनसोरल्लोपः” (६।४।
१११) । अभ्युपसृष्टस्यास्तेः प्राप्तार्थत्वेन सकर्मकत्वात् मामिति द्वितीया । अत्र चार्थात् मम
भागः स्यादित्यर्थपर्यवसानादभाग इति निषेधात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् “उपसर्गप्रादु-
र्भ्यामस्तिर्यचपरः” (८।३।८७) इति षत्वाप्रतिषेधः प्रयोजनम् । एतेनाकर्मकयोगे द्वितीया-
दर्शनादप्रत्युदाहरणतामस्याशङ्कमाना ममाभिष्यात् इति पाठं कल्पयन्तः परास्ताः ॥ १६

अतिरति^१ । चः “सुः पूजायाम्” [१।४।६४] इत्यनन्तरनिर्दिष्टस्यार्थस्य

१ निष्पन्ने फले क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम्

१९.

स्वतन्त्रः कर्ता [१।४।५]

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ।

परामर्शार्थः । अति देवान् इति । देवानतिक्रम्य वर्तते देवानां पूज्यश्चेत्यर्थः । अत्र तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादतिक्रमणीयात् पूजकात् च द्वितीया । पूजायाम्, अति सिक्तं भवतेत्यप्युदाहरन्ति । अत्राप्यनुपसर्गात्पत्वाभावः ॥ १७ ॥

कालाध्वनोरिति । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगः निरन्तर-सन्निकर्ष इत्यर्थः । स च सामर्थ्यादनयोर्गुणादिभिरेव सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह गुण इत्यादि । द्वितीया स्याद् इति । श्रुतत्वात् कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । क्रमेणोदाहरति । मासं कल्याणीति । अधिकरणत्वादत्र सप्तमी प्राप्ता । मासमधीते इति । ननु मासमध्यय-नेन व्याप्नोतीत्यथदेव सिद्धं “कालभावाध्वगन्तव्याः” इत्येव कर्मत्वम् । अवश्यं चैषां कर्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मासः इति कर्मणि लकारो यथा स्यादिति चेत् । सत्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्—द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया यथा स्यादिति । तत्र व्याप्यादिक्रियान्तरसंयोगेऽपि परत्वादानेनैव द्वितीया युक्ता । क्वचित् पठ्यते । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वत इति । तत्र मासस्येति “कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” [२।३।६४] इति षष्ठी । नात्र त्रिंशदहो-रात्रस्याध्ययनेन योगोऽस्ति । एकदेश इत्यनेनात्यन्तसंयोगाभावः क्रोशात्मकस्या-ध्वनो दर्शयति ॥ १८ ॥

इति निरूपिता द्वितीया ।

कारकाधिकारात् क्रियाविषयमिह स्वातन्त्र्यं गृह्यते करोतीति कर्तृत्यन्वर्थः^१ त्वाच्चेत्याशयेनाह—क्रियायाम् इति । स्वातन्त्र्यं च नेह प्राधान्यं विवक्षितम् । रथो गच्छतीत्यचेतनेऽप्रसङ्गात् । चैत्रः शेते इत्यादावप्रसक्तेश्च । प्रधानस्याप्रधाननिरूप्य-त्वात् । देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादावेव स्यात्, किन्त्वगुणीभावः

१. मासं कल्याणी । कल्याणगुणेन कालस्य मासस्यात्यन्तं संबन्धः । मासमधीते । अध्ययन-क्रियाया मासस्यात्यन्तसंबन्धः । मासं गुडधानाः । गुडेन मिश्राः धानाः गुडधानाः गुडधाना-भिर्द्रव्येणात्यन्तसंयोगो मासस्य । क्रोशं कुटिला नदी । अत्र कुटिलगुणेनात्यन्तसंयोगोऽध्वनः क्रोशस्य । क्रोशमधीते । अध्ययनक्रियायाऽत्यन्तसंयोगोऽध्वनः क्रोशस्य । क्रोशं गिरिः । गिरिराणां द्रव्येणात्यन्तसंयोगोऽध्वनः क्रोशस्य ।

१. अतिक्रमणसात् पूजका च्चेति क० पु० ।

२. लोप इति क० पु० ।

३. कर्तृत्यन्वर्थेति क० पु० ।

२०.

साधकतमं करणम् [१।४।४२]

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणं स्यात् ।

२१.

कर्तृकरणयोस्तृतीया [२।३।१८]

तिङाद्यनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । तिङाद्युक्तौ तु हरिः करोति । जीवनः । शाब्दिकः । कृतविश्वः । “प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया” (वा०) ‘प्रकृत्या चारुः । प्रायेणालसः । गोत्रेण’ गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ॥

स्वातन्त्र्यं तच्च न प्रतिनियतम् किन्तु यस्यैव विवक्ष्यते तस्यैव भवति । तेन स्थाली पचतोत्यपि भवति । तदेतदाह—विवक्षितोऽर्थ इति । यद्वा यदीयो व्यापारो धातुनाऽगुणीभावेनाभिधीयते स कर्ता । तेन यदा करणस्यापि व्यापारं धातुनाह तदास्यापि कर्तृत्वम्—काष्ठानि पचन्तीति । उक्तं च “धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते” इति ॥ २० ॥

साधकतमम् इति । साधयतीति साधकं कारकाधिकारात् क्रियां प्रति साधकं विवक्ष्यते इत्याह—क्रियासिद्धौ इति । तमवर्थं दर्शयति प्रकृष्ट इति । प्रकर्षश्चोक्तो हरिणा—

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्” ॥” इति

तत्र विवक्ष्यते इत्यनेनैव तद्दर्शयति अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां देशकालावस्थावशेन यस्य व्यापारः क्रियां प्रत्युपयोगातिशयेन प्रत्यासी^२ दन् इति विवक्ष्यते प्रकरणं भवति । तथा च प्रतनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षायां स्थाल्या पच्यते इत्यपि भवति । उक्तं च—

“वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यते इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥” इति

प्रकर्षश्च विजातीय^३कारकान्तरापेक्षो गृह्यते न स्वकक्षायाम् । तेन स्वेन

१. करणत्वादि संभव इति क० पु० ।

२. प्रत्यवसीयत इति क० पु० ।

३. प्रत्यवसीयते इति क० पु० ।

दीपिकया यथा संचरतः इत्यनेकमपि करणं भवति ॥ २० ॥ १

कर्तृकरणयोरिति । “अनभिहिते” (२।३।१) इत्यधिकारमभिप्रेत्याह—तिङाद्यनुक्त-
इति । तिङ्कृतद्धितसमासैरनुक्त इत्यर्थः । रामेण इति । अत्र हननक्रियायां स्वतन्त्रत्वाद्
रामात् कर्तुस्तृतीया । तत्रैव साधकतमत्वेन करणाद् बाणादपि । अनभिहिताधि-
कारस्यात्रापि प्रयोजनमाह—तिङाद्यनुक्तौ तु । तुः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं दर्शयति । उक्ते
प्रथमा भवति न तु तृतीयेत्यर्थः । हरिः करोति इति । अत्र कर्तुः हरेस्तिङाभिधानम् ।
जीवन इति । जीव्यतेऽनेनेति “करणाधिकरणयोश्च” (३।३।११०) इति ल्युटा
करणस्याभिधानम् । शाब्दिक इति । शब्दं करोतीत्यर्थे “शब्दददुं करोति”
(४।४।३४) इति ठका तद्धितेन कर्तुरभिधानम् । कृतविश्व इति । कृतं विश्वं येनेति
“अनेकमन्यपदार्थे” (२।२।२४) इति बहुव्रीहिणा कर्ताऽन्यपदार्थ उक्त इति
तृतीयाया अभावे प्रथमैव भवति ।

प्रकृत्या चारुति । क्रियापदाश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् पष्ठी प्राप्ता ।
यदा तु ‘करणान्तरव्यावृत्तिपरतया प्रयुज्यते स्वभावेनैवायं कृतश्चारुर्नालङ्कारादिनेति
सदा गम्यमानकरोतिक्रियापेक्षत्वात् सिद्धं करणत्वम् । प्रायेण इति । प्रायशब्दो नून-
मित्यर्थेऽपि “प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति”, “प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्”
इति च दर्शनात् । तेन नूनं स इत्यर्थः । प्रथमा प्राप्ता । यदा प्रायशब्दो बाहुल्यार्थ-
स्तदा तद्गतधर्मबाहुल्येन स इति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् । तदा गम्यमानक्रियायां
करणत्वात् प्राप्ता तृतीया सिद्धैव । अन्ये तु प्रायेणशब्दं निपातं मन्यन्ते ।
गोत्रेण इति । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थे प्रथमा षष्ठी च प्राप्ता यदा तु गोत्रेण कृत्वा
गार्ग्य इति जनैरयं ज्ञायते इत्यर्थस्तदा ज्ञाने करणत्वात् सिद्धम् । समेन इति । कर्मणि

१. मन्वत्र साधकतममित्यत्र तमब्रह्मणं न कार्यम् विनापि हि तेनात्र प्रकर्षो गम्यते । तथा
हि कारकाधिकादासाधके संज्ञायाः प्रवृत्तिर्नास्तीति साधकं करणमित्युक्तेऽन्तरेणापि तमब्रह्मणं
साधकतममिति गम्यते यथाऽनभिरूपाय कन्यादानप्रतीतिर्नास्तीत्यभिरूपाय कन्या देयेत्युक्ते
विनापि प्रकर्षप्रत्ययमभिरूपतमायेति गम्यते तत् किं तमब्रह्मणेनेति चेदुच्यते—ज्ञापकार्यं
तमब्रह्मणम् । एतदनेन ज्ञाप्यतेऽन्यत्र तमब्रह्मणं विनापि प्रकर्षो नाश्रीयते इति । ततश्च
“आघारोऽधिकरणम्” (१।४।४६) इत्यनेन गङ्गायां घोष इत्यादावमुख्यस्याप्याधारस्य
गङ्गादेरधिकरणसंज्ञा भवति ।

१. करणान्तरव्यावृत्तिपरतयेति क० पु० ।

२. तजत धर्मेत्यादि, क० पु० ।

२२.

दिवः कर्म च [१।४।४३]

दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं वा स्यात् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥

द्वितीया प्राप्ता । समेन पथा^१ धावति इत्यर्थे तु^२ करणत्वात् सिद्धम् । द्विद्रोणेनेति । द्वयोः द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थः । धान्यविशेषणत्वात् द्वितीया षष्ठी वा प्राप्ता । यदा तु द्विद्रोणार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दो वर्तते द्विद्रोणार्थेन मूल्येन द्वावेव^३ द्रोणौ क्रीयेते इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति तदा करणत्वादेव सिद्धम् । एवं पञ्चकेनेत्यप्युच्यते^४ । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः । अत्र संघसंघिनोरभेदविवक्षायां पशूनिवत् द्वितीया प्राप्ता । मूल्यपरत्वे तु पूर्ववत् सिद्धम् । सुखेन इत्यादि । सुखयुक्तो दुःखयुक्तो वेत्यर्थे प्रथमा प्राप्ता । सुखहेतुनोपायेनेत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धिः । यद्वा विद्यमानसुखो यातीति विद्यमानतारूपसहार्थविवक्षायां “सहयुक्तेऽप्रधाने” (२।३।१०६) इत्येव सिद्धा तृतीयेत्याद्युच्यते । आदिग्रहणमस्याकृतिगणतां द्योतयति तेन नाम्ना सुतीक्ष्णः, चरितेन दान्त इत्याद्युपन्यस्तम् । २१।

२२. दिवःकर्म इति । चकारः करणसंज्ञासमावेशार्थः । अन्यथैकसंज्ञाधिकारात् करणसंज्ञा नैव स्यात् । यद्येवं “परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्” (१।४।४४) इत्युत्तरसूत्रस्थमन्यतरस्यां ग्रहणमिहैव क्रियतां किं चकारेण ? सत्यम् । विकल्पविधाने संज्ञयोः पर्यायः स्यात् । यदा कर्म तदा न करणम् । यदा करणं तदा न कर्मेति । ततश्चशब्देन समुच्चयो विधीयते तेन मनसा दीव्यतीति, मनसादेव इति कर्मत्वादण् करणत्वाच्च तृतीया युगपत् सिद्धयति । अत्र “मनसः संज्ञायाम्” (६।३।४) इति तृतीयाया अलुक् । तथाऽक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तृतीयाप्रयोगेऽपि धातोः सकर्मकत्वात् प्रयोज्यस्य कर्तुः “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं” (१।४।५२) इत्यादिना कर्मत्वं न भवति । नापि “अणावकर्मकात्” (१।३।८८) इति परस्मैपदम् । तथा त्वक्षाः दीव्यन्ते इति कर्मणि लो भवति न पुनरक्षैर्दीव्यते इति भावेऽपि । तथाऽक्षाणां देवितेति कृदयोगलक्षणा कर्मषष्ठ्येव भवति । न जातुचिदक्षैर्देवितेत्यपि । यद्येवं मनसादेव इत्यत्रैव संज्ञयोर्द्वयोः सावकाशत्वादक्षान् दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीया स्यात् । अत्राहुः । “कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” (५० ३) ततश्च “कर्मणि द्वितीया”

१. यथेति क० पु० ।

२. नु करणत्वादिति क० पु० ।

३. तायेते इति क० पु० ।

४. पञ्चकेनेत्यर्थ इति क० पु० ।

२३. अपवर्गे तृतीया [२।३।६]

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रीशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः ॥

२४. सहयुक्तेऽप्रधाने [२।३।१६]

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण महागतः । एवं साकं सार्थं समं योगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । “वृद्धो यूना” [१।२।६५] इति निर्देशात् ।

२५. येनाङ्गविकारः [२।४।२०]

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनोऽङ्गविकारस्ततस्तृतीया स्यात् ।
अक्षणा काणः ।

(२।३।२) इत्यत्र यदस्योपस्थानं तदनवकाशं तत्सामर्थ्याद् द्वितीया भविष्यति ।

न चैवं दीव्यन्तेऽज्ञाः इत्यत्र प्रत्ययेन कर्मणोऽभिहितत्वेऽपि करणस्यानुक्तत्वात् तृतीया स्यात्, विदेवना अज्ञा इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् । नैतदेवम् । एकैव कारकशक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनी तत्तश्चैकस्मिन् कारकेऽभिहिते कारकान्तरमप्यभिहितमेव शक्तेरेकत्वादिति एवं स्थिते वृत्तौ वेति व्याख्यानमाकरविरुद्धम् । अत्र समाधिः । अव्ययानामनेकार्थत्वाद् वाशब्दोऽत्र चार्थो न विकल्पार्थ इति । यद्वा संज्ञाया अनेकार्थत्वेऽपि प्रकृतिविभक्तिरूपकार्यस्यैकस्याः प्रकृतेः समुच्चयासंभवात् अवश्यकल्प्यो विकल्पार्थ इति तदभिप्रायेणैवमुक्तम् । अन्नैरक्षान् वा दीव्यति । क्रीडत्येवार्थे नित्यं करणत्वे प्राप्ते कर्मत्वमपि विधीयते । तैर्नैतन्नोदनीयम् । दीव्यति पातयतीत्यर्थे सिद्धमन्त्राणां कर्मत्वं क्रीडतीत्यर्थे तु करणत्वं किं सूत्रेणेति । मनसादेवस्यासिद्धेश्च । नह्येकत्रैव प्रयोगे विवक्षाभेदः संभवति ॥ २२ ॥

अपवर्गे तृतीया । अपवर्गः फलप्राप्तिरिति । अपवर्गः समाप्तिरिति यावत् । सा च कदाचित्फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियायाः भवति । कदाचित्त्वशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद् भवति । तत्र प्रसिद्धिविशेषात् फलावाप्तौ सत्यां योऽपवर्गः

स इह गृह्यते । साधनापवर्गे हि क्रिया क्रियाविच्छिन्नैव मासते न तु समाप्तेति ।
 अह्नेत्यादि । अत्र तृतीयया^१ फलप्राप्तिः द्योत्यते । मासम् इति । “कालाध्वनोरत्यन्त-
 संयोगे” (२।३।५) इति द्वितीया । नायात् इति । अनेनाशक्त्यादिना कर्तुरुपरमात्
 फलानिष्पत्तिः, न त्वयमपवर्ग इति दर्शितम् ॥ २३ ॥

सहयुक्त इति । सहेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणमर्थविवक्षार्थमित्याह—सहार्थेनेति सह-
 शब्दपर्यायैरपीत्यर्थः । ननु सहार्थेन्द्रव्यक्रियागुणैर्द्वयोस्तुल्ययोगिता विद्यमानता^२ च
 ततश्च पुत्रेण सहागत इत्यत्र सहार्थस्वभावादेव पितुः पुत्रस्य चागमनसम्बन्धोऽ-
 विशिष्टस्तत्कथं पितुः प्राधान्यं न पुत्रस्येति चेत् । उच्यते । विवक्षानिबन्धनमेतत्
 साक्षात् क्रियान्वयि प्रधानं तद्विपरीतमप्रधानम् । तथाहि—पूर्वं ज्ञातमज्ञातं वा यदा
 क्रियादिसंबन्धमेकस्यैव शब्देन प्रतिपिपादयिषति^३ (तदा स प्रधानम् यस्य तु सहार्थान्य-
 थानुपपत्त्या) तदप्रधानम् तदा तृतीया । यदा तु द्वयोरपि क्रियासंबन्धशब्देनैव प्रति-
 पाद्यते सहागतौ पितापुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्याद् भवति ।

ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्तुःकादिमिरभिधानं नत्वप्रधा^४नस्य
 पुत्रस्य तस्य पितुः सहार्थस्य सामर्थ्यात् कर्तृत्वं प्रतीयते इत्यनभिहिते कर्तरि “कर्तृ-
 करणयोः” [२।३।१८] इत्येव सिद्धा तृतीया तत्किमनेनेति चेत् । मैवम् । पुत्रेण
 सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् इति । यत्र द्रव्यसंबन्ध एवं तात्पर्यं तत्र^५ क्रियागन्धा-
 भावेन कर्तृत्वगन्धोऽपि नास्तीत्यवश्यमारभ्यमेवैतत् । सहेत्यर्थग्रहणस्य प्रयोजन-
 माह—एवमिति । योगश्च नात्र शाब्द एव विवक्षितस्तेन^६ तदर्थविवक्षामात्रेऽपि भवती-
 त्याह—विनाऽपीति । अत्रार्थे प्रमाणमाह । बृद्ध इत्यादि । निदर्शनाज्ञापकान्निर्दे-
 शादित्यर्थः ।

१. यथा फलप्राप्तिर्यात्पणति क० पु० ।
२. विद्यमाना भावात् इति क० पु० ।
३. तत्र थमिति क० पु० ।
४. रेखांकितो नास्ति क० पु० ।
५. नेति नास्ति क० पु० ।
६. तत्तु इति क० पु० ।
७. तेनात वत्रेवि वक्षामात्रेऽपि इति क० पु०

२६.

इत्थंभूतलक्षणे [२।३।२१]

कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः, तल्लक्षणे तृतीया स्यात् । छात्रेणोपाध्याय-
मद्राक्षीत् ।

यद्वा^१ युक्तग्रहणादिहार्थमात्रं परिगृह्यते न स्वरूपम् । तेन पर्यायैरर्थमात्रेण
च योगे सिद्धयति । तत्राद्यमुदाहरति—एवमिति । द्वितीयमुदाहरति—विनापीति । क्वेत-
द्दृष्टमित्यतः सौत्रं प्रयोगं दर्शयति—“वृद्धो यूना” (१।२।६५) इति दर्शनाद्दृष्टान्ता-
दित्यर्थः । “सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी” इति । विद्यमानैरिति शेषः ।
अस्यापि सहार्थत्वात्तस्मिन्नपि गम्यमाने तृतीया भवति ॥ २४ ॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गमवयवः सोऽस्यास्तीत्यङ्गः । “अंशं प्रादिभ्योऽच्”
(५।२।१२७) अङ्गीत्यर्थः । तस्य विकारो येन करणभूतेन लक्ष्यते ततस्तृतीयेत्य-
त्तरार्थः । अङ्गिनश्च विकारः काणत्वादिरङ्गविकारद्वारेणैवाध्यारोपाद् भवति । नहि
देवदत्तः स्वरूपेणैव काणस्तस्यान्निधर्मत्वात् । तदगतं तु^२ तदङ्गित्वमुपचर्यते । अतः
सामर्थ्याद् येनेत्यनेन^३ विकृतमङ्गं निर्दिश्यते इत्याह—येनाङ्गेन विकृतेनेति । ततो
विकृतादङ्गात् । अक्षणा काण इति लक्ष्यलक्षणभावस्तृतीयार्थः । यद्यपि काण^४
इत्येवाक्षणा इति लभ्यते, न हि काणत्वं धर्मोऽन्याङ्गस्य संभवति । तथाप्यन्तिशब्दो-
पक्रमो वाक्ये न व्यर्थः^५ । I अपूपौ द्वाविति वत् । अङ्गिनो विकार इति किम् ? अन्ति
काणमस्य । काणात् तृतीया मा भूत् । कृता^६दिक्रियाध्याहारेण करणे इत्येव तृतीया-
सिद्धौ पुनर्वचनं संबन्धपटीबाधनार्थम् ॥ २५ ॥

इत्थंभूत इति । कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूत इति । एतत्तु लक्षणोत्थंभूतेत्यत्र
व्याख्यातम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । तल्लक्षण इति । तस्येत्थंभूतस्य

I लोकस्य शब्दप्रयोगे गौरवलाघवयोरनादरात् । तथा चोक्तं पाणिनीयमतदर्पणे—

“अक्षयादिशब्देन विनापि देहः स्यादेव काणादिगुणप्रतीतितः ।

अथापि लोको गुह्यलाघवं प्रतिनैवादराच्छब्दमपि प्रयुङ्क्ते ॥” इति

१. यथेति क० पु० ।
२. तद्वत् तदङ्गित्युपचर्यते इति क० पु० ।
३. येनेत्यनेन हि कृतमिति क० पु० ।
४. काण इति नास्ति क० पु० ।
५. कालेन वैयर्थ्यमिति क० पु० ।
६. कृत्वेति क० पु० ।

२७. संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि [२।३।२२]

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते ।

२८. हेतौ [२।३।२३]

हेतुवाचिनस्तृतीया स्यात् । पुण्येन दृष्टो हरिः । “मानाद्रोप्तायां कर्मणि तृतीया वेति वाच्यम्” (वा०) शतं शतं वत्सान् पाययति पयः । शतेन शतेन वा । “वारणार्थयोगे तृतीया” (वा०) अलं विलम्बेन । “तृतीया तत्कृतार्थेन” (२ । १ । ३०) इति तृतीयासमासोक्तेरर्थशब्दयोगे तृतीया । सतामर्थो हरिभक्त्या । “पूर्वापरानार्थादियोगेऽपि” (वा०) मासेन पूर्वः । मासेनावरः । पुण्येन हीनः । “अशिष्टव्यव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” (वा०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्मे तु—भार्यायै संयच्छति ।

यल्लक्षणा चिह्नं तत्र वर्तमानात् तृतीयेत्यर्थः । छात्रेण इति । अत्र मनुष्यत्वसामान्यस्य भेदकम् उपाध्यायत्वं तं प्रकारं प्राप्त उपाध्यायस्तस्य चिह्नं छात्रः । यतः पुष्ठानुयायिनं छात्रं दृष्ट्वा उपाध्यायोऽयमिति ज्ञायते । न चैवं छात्रेणाद्राक्षीदिति क्रियां प्रतिकरणत्वादेव सिद्धा तृतीयेति चेद् न । नह्यत्र छात्रेणाद्राक्षीदित्यन्वयः किन्तु छात्रोपाध्याययोः पूर्वसंबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एव तृतीयार्थः । छात्र उपाध्यायस्य लक्षणम् इत्यवान्तरवाक्यार्थः । स च पश्चादद्राक्षीदिति दर्शनक्रियाविशेषे कर्मतया निर्दिश्यते । छात्रेण लक्षितमुपाध्यायमद्राक्षीत् इति । इह तु कमण्डलुपाणिश्छात्र इति कमण्डलोः कस्मात् तृतीया न भवति । उच्यते । इत्थं-भूतस्य यल्लक्षणं प्रधानं ततस्तृतीया । बहुव्रीहौ तु वर्तिपदानां स्वार्थेऽप्युपसर्जनादन्यपदार्थप्रधानत्वात् तदभावः ॥ २६ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्याम् इति । सम^१ उपसर्गात् परो ज्ञाधातुः संज्ञा^२ तस्मात्संजानीतेरिति । संजानीत इति । अनुत्कण्ठया वेत्तीत्यर्थः । ज्ञा अवबोधने “सं प्रतिभ्यामनाध्याने” (१।३।४६) इत्यात्मनेपदम् । “ज्ञाजानोर्जा” (७ । ३ । ७६) इति जादेशः^३ । आध्याने तु शेषत्वविवक्षायां “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” (२ । ३ । ५३) इति षष्ठी । अनाध्यान

१. छात्रमिति नास्ति क० पु० ।
२. उपसर्जगादिति ख० पु० ।
३. तदाह संपूर्वस्य जानातेरिति ख० पु० ।
४. स्मरतीत्यर्थ इति ख० पु० ।
५. ध्यादेश इति क० पु० ।

इति निषेधात् परस्मैपदं च । मातुः संजानाति^१ इति । अशेषत्वे तु यथाप्राप्ते द्वितीया-
तृतीये भवतः परस्मैपदं च । कृद्योगे त्वनाध्यानेऽपि परत्वात् "कर्तृकर्मणोः कृति"
(२।३।६५) इति षष्ठी । मातुः संजानाति ॥ २७ ॥

हेतौ । तत्प्रयोजको हेतुश्च" [१।४।५५] इति पारिभाषिकस्य कर्तृत्वादेव सिद्धे
हेतुरिह लौकिको गृह्यते । लोके च यद् द्रव्यगुणक्रियाविषयेऽनाश्रितव्यापारं
कार्योत्पादने केवले योग्यतामात्रेण विवक्ष्यते तदेव हेतुरित्युच्यते ।

उक्तं च—“द्रव्याविविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम्” । इति

“अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते” । इति च

तत्र धनेन कुलम् गोभिवित्तवान् इति द्रव्यगुणविषयहेतौ क्रियापदाश्रवणात्
करणात्वशङ्कैव नास्ति । पुण्येन^२ दृष्टो हरिरित्युदाहरणे तु हरिदर्शनं पुण्ययोग्यं
विवक्षितम् न तु तत्र व्यापाराविष्टत्वेनेति हेतुरयम् । तथा विवक्षापक्षे तु करणात्वादेव
सिद्धा तृतीयेति ज्ञेयम् । यूपाय दार्वित्यत्र तु तादर्थ्यमात्रं विवक्षितं न तु हेतुत्वमिति
तृतीयाभावः । चतुर्थ्यैव हेतुहेतुमदभावस्योक्तत्वाद्वा । एवं छात्रेणोपाध्यायमित्यत्र
लक्ष्यलक्षणाभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादप्राप्ता तृतीयेतीत्यंभूतलक्षणा
इत्यारब्धम्^३ ।

मानात् इति । मीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति मानम् तस्मात् कर्मणि वाचकत्वेन
वर्तमानान्तृतीयेत्यर्थः । शतेन शतेनेति । अत्र शतशब्दादेव मानवाचित्वात् तृतीया
न वत्स शब्दात् ।

वारणार्थं इति । अलं विलम्बेन एतत् प्रकृत्यादित्वात्सिद्धम् । विलम्बेन न
किञ्चित्साध्यमिति विवक्षायां कारणात्वाद्देत्याहुः । कथं तर्हि मा चापलायेति गणान्
न्यषेधीदिति । सत्यम् । चापलमयते इति चापलायस्तस्य संबोधनं हे चापलाय
मा विकारं गम इति प्रत्येकं गणान् न्यषेधीदिति ।

तृतीया तत्कृतार्थेन इति । यद्यर्थशब्दयोगे तृतीया न स्यात् ततस्तेन तृतीयान्तस्य

I. वस्तुतः पुण्यं व्यापारतयैव सर्वत्र कल्प्यते तदव्यवधानेनैव फलनिष्पत्तेः । न तु
तद्व्यापारः कश्चिदस्तीति पुण्यस्य करणात्वं कदापि विवक्षितं नैव शक्यते । अतो हेतुत्वादेव
तृतीया सेत्स्यति न करणात्वेन ।

१. संजाततीति क० पु० ।

२. नुद्यते इति क० पु० ।

३. नियमिति क० पु० ।

४. प्रायेणेति क० पु० ।

५. इत्यारम्भाच्चेति क० पु० ।

६. तेन तृतीया समास विधानमिति क० पु० ।

२६. कर्मणा यमभि प्रैति स संप्रदानम् [१।४।३२]

दानस्य कर्मणायम भिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

३०. चतुर्थी संप्रदाने [२।३।१३]

संप्रदानेऽर्थे चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः “क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्” (वा०) पत्ये शेते । “यजेः कर्मसंप्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये” (वा०) पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

समासविधानमसंगतं स्यादिति भावः । हरिभक्त्या इति । हरिभक्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । यदाऽर्थशब्दो रूढस्तदा ज्ञापकोपन्यासः । यदा त्वर्थनमर्थोऽभिलाषः । अर्थ्यते इत्यर्थ इति वायोगो विवक्ष्यते तदा करणत्वादेव तृतीया इति हरदत्तः ।

पूर्वापर इति । आदिग्रहणात् कलहनिपुणमिश्रलक्षणाः गृह्यन्ते । “पूर्वसदृशसमो-
नार्थकलहनिपुणमिश्रलक्षणैः” (२।१।३१) अवरस्येष्टिरिति तृतीयासमासविधानाद्
ज्ञापकादेतैरपि योगे तृतीयेत्यर्थः ।

अशिष्टेति । अशिष्टानां निषिद्धाचारिणां व्यवहारे एव प्रतिपाद्ये चतुर्थ्या
अर्थे संप्रदाने इत्यर्थः । एतदपि “दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे” इति ज्ञापका-
त्सिद्धम् । अभिधानस्वभावाच्चाशिष्टव्यवहारे एवं प्रयोगनियमः । दास्येति । कामुक
इत्यनेनाशिष्टव्यवहारं द्योतयति । कामुकतया हि दास्यै दानमशिष्टव्यवहार इति
संप्रदानेऽपि तृतीया । “दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे” (१।३।५५) इति तङ् ।
इयं च वेति परिशिष्टकारः दाण एव प्रयोगे इति चाह । तथा च तत्सूत्रम्—
“चतुर्थ्यर्थे दाणोऽनाचारे” इति । हरदत्तोऽप्येतदेवाभिमेने । यदाह—दाणश्च सा-
चेदित्यत्र चेच्छब्दश्च शक्यार्थेऽनेकार्थत्वान्निपातानाम् । दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं
भवति सा तृतीया चतुर्थ्यर्थे वेदितव्येति व्याचक्षत इति ॥ २८ ॥

इति तृतीया

कर्मणा इति । इह कस्मान्न भवति अजां नयति ग्रामम् हस्तौ निदधाति वृक्ष
इति तत्राह—दानस्य इति । १ एतच्च महासंज्ञाकरणादन्वयार्थात् लभ्यते । सम्यक्

१. निषिद्धाचारिणामिति क० पु० ।

२. एवेति नास्ति क० पु० ।

३. एतश्चेति क० पु० ।

प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । दानं च नाम कंचिदुद्दिश्य 'पुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागः' । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । रजकात् पुनर्ग्रहणात् । उपमानाच्च ददाति प्रयोगः । तत्र कारकशेषत्वात् षष्ठी नटस्य शृणोतीतिवत् । भाष्ये तु 'सामान्येन संज्ञेयमित्युक्तम् । तथा च खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटा' ददातीत्याह । रजकस्य तु कारकशेषस्य विवक्षाया षष्ठी । तथा चोदाहृतम् धनतः पृष्ठं ददातीति । अत्राभि प्रैतीति नैकं पदम् "उदात्तवता" इति समासस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । वानीय इति । दीयतेऽस्मै दानीयः बाहुलकात्संप्रदानेऽनीयर् । तेन कृता संप्रदानस्योक्तत्वात् चतुर्थ्यभावः ॥२६॥

क्रियया इति । क्रियायाः पारिभाषिककर्मत्वाभावात्तयाभिप्रेयमाणस्याप्राप्तौ वचनम् । पत्ये शेत् इति । शयनेन पतिमभिप्रैति तदाभिख्येन शेते इत्यर्थः । एवं युद्धाय संनह्यते । श्राद्धाय निहन्यते । श्राद्धं नास्तिकतया निन्दतीत्यर्थः । गृहं, गल्ह, कुत्सायाम् । अनुदात्तेत् । भाष्ये तूक्तम् संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियाऽपि पारिभाषिकं कर्म । तथा हि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् किंचिदर्थं पश्यतीदमीदृशमिति । तं दृष्टं प्रार्थयतेऽपि मे इदं स्यादिति । ततस्तदुपायभूतां क्रियां पश्यत्यस्या एतत्फलमिति । ततः प्रार्थयते कथमिदं निष्पद्यतामिति । ततः साधनानि समवधाय तां कर्तुमध्यवस्यति । प्रतीयमानक्रियापेक्षयाऽपि कारकत्वं भवत्येव प्रविश पिण्डीमिति, यथा भक्षयेति हि गम्यते । ज्ञापकं चात्र क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (२।३।१४) इति । कथमन्यथाऽप्रयुज्यमानस्य तुमुन्न-

I. तथा चोक्तम्—“संप्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।

दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि” ॥ इति

कर्मणेति किम् । यमभिप्रैति स संप्रदानमित्येतावत्युक्ते कर्मणा एव संप्रदानसंज्ञा स्यात् । कर्मसंज्ञायास्तु ददाति कर्मणोऽन्यत्कर्मवकाशः स्यात् । यमिति किम् । कर्मणाऽभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यमाने योऽभिप्रैति तस्य संप्रदानसंज्ञा स्यात् । कर्तृसंज्ञायास्तु यत्र कर्मसम्बन्धो नास्ति सोऽवकाशः आस्ते देवदत्त इति । अभिप्रग्रहणं किम् ? कर्मणा यमेति स संप्रदानमित्युक्ते कालविवक्षा स्यात् । ततश्च विप्राय गामदात् दास्यतीत्यत्र न स्यात् । अभिप्रग्रहणे तु सर्वत्र स्यात् । अभिराभिमुख्ये वर्तते तच्चातीते भाविन्यप्यस्तीति । प्रशब्दः प्रारम्भे स चातीतायां भाविन्यामपि स्यात् । ततश्चोपसर्गः योपादानसामर्थ्यात् कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रोषेत यदात्वीप्सतीत्यर्थस्तदाभिप्रग्रहणं कार्यम् ।

१. पुनर्ग्रहणायैति ख० पु० ।

२. साम्यानेनैति क० पु० ।

३. मेदामिति क० पु० ।

४. तामिति नास्ति क० पु० ।

३१. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः [१।४।३३]

रुच्यर्थानां धातूनां योगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः । हरये रोचते भक्तिः ।

३२. श्लाघहनुङ्स्थाशपां जीप्स्यमानः [१।४।३४]

श्लाघादेर्ज्ञापयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् ॥ गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्यु ते तिष्ठते शपते वा ।

न्तस्य कर्म न भवेत् । एवं च क्रियाया अपि कर्मत्वात् तद्विशेषणस्यापि कर्मत्वं सिद्धयति । तेन चारुण्यौ चारुत्वाविति कारकपूर्वत्वाद् यण् । शीघ्रगतः शीघ्रगामीति द्वितीयासमासः । अथो एनत्संयोगे इत्येनादेशः सिद्धयति । ततश्च शयनादिक्रियायाऽभिप्रेयमाणत्वात् 'यत्यादेः संप्रदानता सिद्धयति । ददातिकर्मणेति तु भाष्ये नाभिप्रेतम् । न चैवं कटं करोतीत्यादावपि प्रसङ्गः । प्रयोगदर्शनेन नियतविषयस्यावश्यवाच्यत्वात् । तत्र यदा संदर्शनादेः क्रियाया सह भेदो विवक्ष्यते तदा कर्मत्वम् ।

अभेदविवक्षायां तु कर्मत्वाभावः । गत्यर्थेषु तूभयं विवक्ष्यते । तेन गत्यर्थ-कर्मणोऽप्यनारभ्यम् । इयं च विवक्षाकार्यविशेषविवक्षयैकस्मिन्नपि प्रयोगे व्यवतिष्ठते तेन शीघ्रमोदनं पचतीत्यत्र शीघ्रस्य कर्मतासिद्धयर्थं भेदे विवक्ष्यते । न चोदनस्य संप्रदानार्थमिति ध्येयमित्याहुः । त्रिविधं चेदं संप्रदानम्, यदाह हरिः—

अनिराकरणात्कर्तुं स्थागाङ्गं कर्मणोऽपि सत् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां तु लभते संप्रदानताम् ॥ इति

अनिराकरणात् कर्तुः यथा—सूर्यायाध्वं ददाति । नात्र सूर्यः प्रार्थयते न च निराकरोति । प्रेरको यथा—विप्राय गां ददाति । विप्रो मह्यं गां देहीति प्रेरयति । अनुमन्तुं यथा—उपाध्यायाय गां ददाति । नोपाध्यायः प्रेरयति—अथच दीयमानोऽनुमन्यते भद्रं कृतमिति । कर्मसंप्रदानयोरिति । एतत्तु छन्दोविषयम् । “सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते” इति यथाप्राप्तमपि भवति । पशुना इत्यादि । यदा तु यजतिर्दानार्थस्तदेदं वाच्यम् । पूजार्थत्वे पशोःकरणत्वं सिद्धमेव ॥३०॥

रुच्यर्थानाम् इति । रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थाः । यद्यपि रुच दीप्ताविति पठ्यते तथापिह प्रीयमाणान्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिर्विवक्ष्यते । तथा हि 'देवदत्ताय रोचते

१. वदादेरिति क० पु० ।

२. प्रयोगदर्शनस्येति क० पु० ।

३. नचोदनस्य संप्रदानार्थमिति ध्येयमित्याहुर्इति क० पु० ।

४. देवसत्त्वाश्रयमिति क० पु० ।

३३.

धारेस्तमर्णः [१।४।३५]

उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ।

मोदक इति । मोदकः स्वविषयं देवदत्ताश्रयमभिलाषं जनयँस्तत्र कर्तोच्यते । इह तु न भवति देवदत्तो मोदकमभिलषतीति । अभिधानशक्तिवैचित्र्यादाश्रयकर्तृकोऽभिलाषो लोपेर्वाच्यः । रुचेस्तु विषयकर्तृकः । हरये इत्यादि । भक्तिरात्मविषयमभिलाषं हरे रूपादयतीत्यर्थः । हरेः शेषपष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । प्रीयमाण इति किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । पथो मा भूत् ॥३१॥

श्लाघन्तुङ् । श्लाघृ कथने । ह्रुङ् अपनयने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । शप उपालम्भे । श्लाघादेरिति । प्रयोगे इति शेषः । यद्वा श्लाघादेरर्थः स्तुतिहृत्यादिरूपोऽयं प्रतिबोधनीयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः । जीप्स्यमान इत्यस्यार्थमाह—बोधयितुमिष्ट इति सन्निधानाच्च श्लाघादिकमेव यस्मै ज्ञाप्यते स इत्यर्थः । श्लाघादिकं च न जीप्स्यमानस्यैवेति नियमः तेनात्मनोऽन्यस्यापि वा श्लाघादिर्यो ज्ञाप्यते तस्यापि भवति । तथा च भट्टिः—“श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद् राक्षसाधिप” इति । कृष्णाय श्लाघते इति । सर्वतोहं श्लाघ्येति कृष्णं कथयतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् । वर्धमानस्तु कर्मविवक्षायां देवदत्तं श्लाघतीत्याद्यं पीच्छति । पत्ये शेते इति च “क्रियया यमभिप्रैति” [वा०] इत्येव सिद्धम् । सुखार्थं तु वचनमित्यपरे । ह्रुते इति । आत्मनोऽन्यस्य कस्यचिद्वा निहृतं कृष्णं बोधयति । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्रुवाना तामेव ह्रुतिं कृष्णं बोधयतीति वार्थः । तिष्ठत इति । स्वस्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः “प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च” [१।३।२३] इत्यात्मनेदम् । शपते इति । शपथेनोपालम्भेन वा कृष्णस्य कश्चित् प्रकाशयतीत्यर्थः । जीप्स्यमानः किम् ? मनसा कृष्णं श्लाघते ॥३२॥

धारेस्तमर्णः । धृङ् अवस्थाने । हेतुमण्यन्तः । तस्य यत्कारकमुत्तमर्णरूपं तदुक्तसंज्ञं संप्रदानमित्यर्थः । ऋणं लाभप्राप्त्यादिलोभेन प्रयुज्यमानं धनं तदुत्तमं यस्य स उत्तमर्णः धनप्रयोक्ता । उत्तमत्वं चास्य वृद्धिहेतुत्वात् तदेव ग्रहीतुं कलादिदाने हानिहेतुत्वादधममुच्यते तत्संबन्धाद् धारयिताऽधमर्ण उच्यते । भक्ताय इति । प्रियमाराणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मोक्षं प्रयुङ्क्ते इति “हेतुमति च” (३।१।२६) इति रिणच् ॥३३॥

१ उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । अत्र ग्रामस्यानुत्तमस्यानुत्तमस्य न ।

१. सन्निधानाश्चेति क० पु० ।

२. श्लाघते इत्येव क० पु० ।

३. निहृतमिति क० पु० ।

३४. स्पृहेरीप्सितः [१।४।३६]

स्पृहयतेरिष्टः संप्रदानं स्यात् । हरये स्पृहयति ।

३५. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः [१।४।३७]

क्रुधाद्यर्थानां योगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः । हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति गोपी स्मरात् । यं प्रति कोप इति किम् ? भार्यामीर्ष्यति मेनामन्यो ऽद्राक्षीदिति ।

३६. क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म [१।४।३८]

उपसृष्टयोरेतयोः प्रागुक्तः कर्म स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ।

स्पृहेरीप्सितः । स्पृहयतेरिति । स्पृह ईप्सायाम् चुरादावदन्तः । अत्रास्य धातोः प्रयोग इत्यध्याहार्यम् तेनेप्सतीच्छतीत्यादिप्रयोगे न भवति । हरये स्पृहयति । हरिम्-भिलष्यतीत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायेप्सितशब्दस्य प्रयोगे न । हरेः शेषषष्ठीप्राप्तौ वचनम् । ईप्सिततमत्वाविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञैव । हरिं स्पृहयतीति । तथा च “परस्पररेण स्पृहणीयशोभम्” इति कर्मण्यनीयर् । कारकशेषत्वविवक्षायां तु षष्ठ्यपि भवति-“कुमार्यं इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च” इति ॥३४॥

क्रुधाद्यर्थानाम् इति । क्रुध क्रोधे । द्रुह द्रोहे । ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । असूयतिः ‘कण्ड्वा-दि यगन्तः । एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनां प्रयोग इत्यर्थः । तत्र क्रोधोऽमर्षः द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽसहनम् । गुणेषु शौचाचारादिषु दम्भादिदोषाविष्करणमसूया । यं प्रति कोप इति सर्वेषां साधारण्येन विशेषणम् कोपप्रभवाणामेषां ग्रहणं यथा स्यादिति । तेनौषधं द्वेष्टि । “योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः” इत्यादौ न भवति । अनभिनन्दनं ह्यत्रार्थो न कोपः एवं भार्यामीर्ष्यतीत्यत्रापि । अत्र हि केवलं परैर्दृश्यमानां भार्या न क्षमते इत्यसहनमर्थो न तु तां प्रति कोप इति । कोपक्रोधयोः पर्यायत्वेऽपि कथंचिद् भेदो विवक्षणीयः । प्रागनुद्भूतावस्था कोपः पश्चाद् विकृतवाक्कायाद्यनुमेयोद्भूतावस्था क्रोध इति सामान्यविशेषभावाच्च कोपः क्रोधस्य विशेषणं न विरुध्यते । कथं तर्हि किं कुप्यसि कस्मैचिदिति । नैष क्रोधः कोपप्रभवः । सत्यम् । कुपिरत्र क्रोधार्थो व्याख्येयः । हरये क्रुध्यति इत्यादि । हरिमुद्दिश्य क्रोधादि करोतीत्यर्थः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अन्ययोः सकर्मकत्वात् द्वितीया प्राप्ता ॥३५॥

क्रुधद्रुहो रिति । उपसृष्टयोरुपसर्गसंबद्धयोरित्यर्थः । स्वनिकायप्रसिद्धिवशाद् लभ्यते । प्रागुक्त इति । यं प्रति कोपस्तत्कारकमित्यर्थः । संप्रदानसंज्ञापवादः कर्मसंज्ञा विधीयते ।

१. कथण्ड्वाविगत इति क० पु० ।

३७. राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः [१।४।३०]

एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् यस्य विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

चान्द्रास्तु^१ कर्मविवक्षायां सोपसर्गाणामनुपसर्गाणां चेषां प्रयोगे द्वितीयामेव मन्वन्ते, कर्माविवक्षायां तु चतुर्थी ॥३६॥

राधीक्ष्योर्यस्य इति । राध संसिद्धौ । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । एतयोस्तत् कारकं संप्रदानं स्यात्, किं तदित्याकाङ्क्षायामुक्तम्—यस्य विविधः प्रश्न इति । यस्येति कर्मणि षष्ठी यद्विविधं पृच्छयत इत्यर्थः । कृष्णाय इति । 'तत्संबन्धिनः शुभाशुभस्य विप्रश्न-योगित्वात् कारकमपि तथोच्यते तदिह धातुरर्थात् शुभाशुभपर्यालोचने वर्तते । तच्च प्रश्नपूर्वमित्याशयेन विवृणोति । पृष्टो गर्गः इत्यादि । अत्र च शुभाशुभरूपस्य कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्राहजीवत्यादिवदकर्मकावैतौ । कृष्णस्य तु शेषत्वेन विवक्षितत्वात्^२ न कर्मत्वम् । अत एव षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदम् । किं च कृष्णस्य कर्मत्वे राध्यतीत्यत्र श्यन्न स्यात्, राधोऽकर्मकात् वृद्धावेवेति दिवादिगणसूत्रेण नियमात् । अयं ह्यस्यार्थः—एवकारो भिन्नक्रमः, अकर्मकादित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेनाकर्मकादेव श्यन्^३, यथा वृद्धावित्यर्थः । न तु वृद्धावेवेति यथाश्रुतोऽन्वयः, वृद्धावकर्मकत्वेनाव्यभिचाराद् विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । किं च राधो वृद्धावेव श्यन् भवतीति नियमाश्रयणो^४ राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्मवत् (३।१।८७) सूत्रभाष्यविरोधः । अत्र हि सिद्धयतीत्यर्थः । तथा—

“न^५ द्वये सात्वतीसूनुयन्मह्यमपराध्यति ।

क्रियासमभिवारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥”

इति माघप्रयोगो दुष्येत । अत्रापकारोऽर्थः । कृष्णाय राध्यतीत्यत्रापि न स्यात् पर्यालोचनं ह्यत्रार्थो न वृद्धिरिति । तस्मादकर्मकादेव राधः श्यनिति नियमः । तथा च कृष्णस्य कर्मत्वे तेन सकर्मकत्वात् श्यन्^६ न स्यादेवेत्याकरः । एवं स्थिते एतयोः कर्मकारकमिति वृत्तिरयुक्ता, कर्मत्वस्य प्रत्यादिष्टत्वात् । सत्यम् । तद्विषयशुभाशुभस्य प्रश्ने कर्मत्वम् तत्राप्यारोपात् कर्मेत्युक्तम् न तु

१. चन्द्रस्त्रि क० पु० ।

२. ते च संबन्धिन इति क० पु० ।

३. विवक्षितत्वादिति क० पु० ।

४. सेनाकर्मकत्वादेव रूपमिति क० पु० ।

५. नियमाश्रयमाश्रयग्रहणे इति क० पु० ।

६. न द्वये इति क० पु० ।

७. श्यन्तु स्यादेवेति क० पु० ।

३८. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य च कर्ता [१।४।४०]

आभ्यां परस्य श्रृणोतेयोगे पूर्वस्याः प्रवर्तनक्रियायाः कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिश्रृणोति, आश्रृणोति वा । प्रतिजानीत इत्यर्थः ।

३९. अनुप्रतिगृणश्च [१।४।४१]

अस्य धातोः कारकं पूर्वस्य कर्तृभूतं संप्रदानं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

वस्तुगत्या । अत एव कारकशेषत्वात् षष्ठीप्रसङ्गोऽत्रेत्युक्तम्^१ । एतेन यस्येति कर्मणि षष्ठीत्यपि व्याख्यातम् । यद्वैतयोर्यत्कर्म लौकिकं क्रियारूपं^२ तस्य कारकमिति व्याख्येयम् । अत्र यस्यग्रहणमनर्थकम्^३, यं प्रतीत्यनुवृत्त्यापि सिद्धेः ॥३७॥

प्रत्याङ्भ्याम् इति । द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकं संबन्ध इत्याह—आभ्यां परस्य इति । प्रतिपूर्वस्याङ्पूर्वस्य चेत्यर्थः । प्रत्याङ्पूर्वः 'श्रृणोतिरभ्युपगमे वर्तते । स च प्राचां परेण प्रवर्तनामपेक्ष्य भवति, सैव च पूर्वस्येत्यनेन निर्दिश्यते इत्याह—पूर्वस्या इति । सूत्रे व्यापारत्वाकारविवक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः । विप्राय गाम् इति । विप्रो हि पूर्वं गां मह्यं देहीति प्रार्थयते ततोऽसौ दास्यामीति^४ (प्रतिजानीते इति विप्राय हेतुसंज्ञायां^५ विप्रेण प्रतिश्रृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनम् । यदा तु विप्र प्रति) श्रावयत्यङ्गीकारयति गामिति विवक्षा, तदा हेतुत्वमपि भवति^६ ॥३८॥

अनुप्रति । अनुप्रतिभ्यां गृणः अनुप्रतिगृणः, तस्य । पूर्वेण साहचर्यादत्रापि प्रत्येकमुपसर्गसंबन्धः । अस्य धातोरिति । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेत्यर्थः । शनानिर्देशात् गृ शब्दे इति क्रयादिकस्येह ग्रहणम्, न तौदादिकस्य गृ निगरणे इत्यस्य । पूर्वस्य

१. एतस्मिन्नसति गवादेरभ्युपेयमानस्य कर्मण एव स्यात् । पुरस्तादपवादत्वेनानन्तरकर्मत्वस्यैव बाधात् । सति तु तस्मिन् हेतुसंज्ञामेव बाधते ।

१. अत्र न वित्युक्तमिति क० पु० ।
२. क्रियाभूयमिति क० पु० ।
३. अश्रयस्येति क० पु० ।
४. श्रवणोतीति क० पु० ।
५. () रेखान्तर्गतो नास्ति क० पु० ।
६. हेतुसंज्ञाया इति क० पु० ।
७. प्रतिपूर्वस्य इति नास्ति क० पु० ।

४०. परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् [१।४।४४]

नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयस्तत्करणं संप्रदानं वा स्यात् ।
शताय शतेन वा परिक्रीतः । “तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या” (वा०) । मुक्तये
हरिं भजति । “क्लृप्त्यर्थे संपद्यमाने च” (वा०) भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते
जायत इत्यादि । “उत्पातेन ज्ञापिते च” (वा०) वाताय कपिला विद्युत् ।
“हितयोगे च” (वा०) ब्राह्मणाय हितम् ।

कर्तेत्यनुवर्तत इत्याह—पूर्वस्य कर्तृभूतम् इति । अनुप्रतिपूर्वो हि गूणाति संशंसितुः प्रोत्साहने
वर्तते । तत्र पूर्वो व्यापारः शंसनम्, तस्य यः कर्तेत्यर्थः । इदमेव वस्तु दर्शयति—
होतारम् इत्यादि । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्वनुरोधात् मां देवति प्रतिगरेण प्रोत्साह-
यतीत्यर्थे कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् । ॥३६॥

परिक्रयण इति । क्रयो नाम धनाद्यर्पणेनात्यन्तिकस्वीकरणम्, तस्य समीपं
परिशब्द आचष्टे । तच्च नियतकालम् ततो न्यूनत्वात् समीपं भवतीति व्याचष्टे—
नियतकालम् इति । भृत्या-वेतनादिना । साधकतममित्यनुवर्तत इत्याह—तत्करणम् इति ।
तस्य परिक्रयणस्य करणं साधनमित्यर्थः । तादर्थ्यं इति । तस्मा इदं तदर्थम् ।
तच्छब्देन कार्यमभिधीयते तदर्थमिति समासेन विशिष्टप्रयोजनकं कारणमुच्यते ।
तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । “कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन” इति
ष्यत्रा संबन्धोऽभिधीयते । तत्र संबन्धस्य द्विष्टत्वेऽपि षष्ठीवद् विशेषणादेव चतुर्थी
भवतीत्याकरः । अत्र च कार्यकारणशब्दाभ्यामुपकार्यमुपकारकं च विवक्ष्यते ।
उपकारश्चानेकप्रकारकः । तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति । मुक्तये हरिं भजति इति ।
हरिभजनं मुक्तेः साधनमित्यर्थः । एवं यूपाय दधित्यादावपि हेतुतृतीयाऽपि दारुणोति
न भवति, हेतुहेतुमदभावस्यापि चतुर्थ्येवाभिधानात् । षष्ठीविषये च हेतुतृतीया ।
इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात् प्रथमैव भवति । क्लृप्त्यर्थ इति । कृपिः संपत्त्यर्थः,
तस्यार्थ इवार्थो यस्य धातोस्तस्य प्रयोगे सति । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्ति-

१. कर्तेति किम् । होत्रेऽनुगूणाति सदसि इत्यत्राधिकरणस्य मा भूत् ।

२. यत्तु दुर्गासिहेन यस्मै दित्तारोचते धारयते वा तत् सम्प्रदानमित्याद्युक्तोक्तम्—
तादर्थ्यचतुर्थ्या सिद्धमिति । तदसत् । विप्राय गां ददातीत्यादौ न विप्रादयो दानादीनां
प्रयोजनानि किन्तु साधनानि । अतस्तादर्थ्याभावान्न तादर्थ्यं चतुर्थ्यासिद्धम् ।

१. धनाद्यर्पणेनेति क० पु० ।

२. षष्ठी एादेवेति क० पु० ।

३. दारुणो न भवतीति ख० पु० ।

४१. क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः [२।३।१४]

क्रिया क्रियार्थोपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहतुं यातीत्यर्थः ।

विवक्ष्यते । तत्र यद्वरूपमुपजायते ततो विकाराच् चतुर्थीत्यर्थः । भक्तिरित्यादि । भक्तिर्ज्ञानलक्षणविकाररूपेण भवति । भक्तिरेव ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां ('चतुर्थी अभेदविवक्षायां') तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते संपद्यते वेत्यादि । अन्ये त्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति । यदा तु "जनिकर्तुः प्रकृतिः" (१।४।३०) इत्युपादानत्वं विवक्ष्यते, तदा विकाराच् चतुर्थी न भवति । भक्तेर्ज्ञानं कल्पत इति । अन्ये त्वत्रापि चतुर्थीमाहुः । भक्तिर्ज्ञानाय संपद्यते इति । संपद्यमाने विकारे एव चतुर्थीविज्ञानादिह न भवति । चैत्रस्य संपद्यते शालय इति । उत्पातेन इति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । वाताय इति । अत्र कपिला विद्युदुत्पातः । तेनातिवातः सूच्यत इति वातात् चतुर्थी । हितयोगे च इति । हितशब्देन चतुर्थ्याः समासविधानाज् ज्ञापकादिति भावः । एवं सुखयोगेऽपि ज्ञेयम् । न च "चतुर्थी चाशिष्यायुष्य" [२।३।७३] इति विहितचतुर्थ्याः समासोऽयमिति वाच्यम्, समासादावाशिषोऽनवगमात् ॥४०॥

क्रियार्थोपपदस्य इति । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य तत् क्रियार्थम्, तदुपपदं यस्य स क्रियार्थोपपदः । स पुनस्तुमुन् ण्वुल् च गृह्यते, नान्योऽसम्भवात् । परिभाषिकं ह्यत्रोपपदं गृह्यते । तच्च "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (३।३।१०) इति सप्तमीनिर्देशात् तयोरेव सम्भवति । अत्र च विषये क्रियार्था क्रियैवोपपदं संभवति, नान्यदित्येतत्सर्वं पर्यालोच्याह—क्रियार्था क्रियोपपदं यस्य इति । तस्य तुमुनः इति च तुमुन्ग्रहणं ण्वुलोऽप्युपलक्षणां, विशेषप्रमाणादर्शनात् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारको यातीत्यर्थविवरणसंभवाद् वेति । स्थानिन इत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमानस्येति स्वनिकायप्रसिद्धयेति भावः । तिष्ठत्यस्मिन् शब्द इति स्थानमर्थ उच्यते तदस्यास्तीति स्थानीति व्युत्पत्तेर्वा यस्यार्थो गम्यते, न च शब्दः प्रयुज्यते स स्थानीत्यर्थः । तुमुनः कर्मणि इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तुमुन्नन्तस्य धातोः कर्मणीत्यर्थः । फलेभ्यो याति इति । अत्राहरणक्रियार्था यातिक्रियोपपदम् । आहतुम् इति । तुमुन्नन्तस्य वा प्रयोगोऽस्ति,

१. () रेखाङ्कितो नास्ति ख० पु० ।

२. च्चेति ख० पु० ।

४२. तुमर्थाच्च भाववचनात् [२।३।१५]

तुमर्था ये भाववाचिनो घञादयस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ।

४३. नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च [२।३।१६]

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नम इत्यादि । अलमिति पर्याप्त्यर्थ-
ग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरम्, प्रभुः, समर्थ इत्यादि । आशिषि षष्ठीं बाधितुं
चकारः । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी”
(प० १०३) तेन नमस्करोति देवान् ।

तत्कर्म च फलानि गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपि कर्मत्वदर्शनात् । तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां
चतुर्थी विधीयते । न च तादर्थ्ये इत्येव सिद्धम् । नैवम् । न हि फलार्था 'यान-
क्रियाऽपि चाहरणार्था । अत एव फलान्याहर्तुं यातीत्यत्रापि न भवति । एतेन यदुक्तं
प्राचा 'नियमार्थमेतद्वचनम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् प्रयुज्यमानस्य
मा भूत् इति । तदनालोचिताभिधानमित्युपेक्ष्यम् । क्रियार्थोपपदस्य किम् ? प्रविश
पिण्डीम् । यदप्यत्र पिण्डीभक्षणार्थं गृहप्रवेशनम् तथापि नैतत् 'पारिभाषिकमुपपदमित्य-
प्रयुज्यमानस्यापि भक्तेः कर्मणि पिण्ड्यां न चतुर्थी ॥४१॥

तुमर्थाच्च इति । तुमुनोऽर्थ इवार्थो यस्य स तुमर्थः । उष्ट्रमुखवत्समासः । तुमुनः
समानार्थादित्यर्थः । तुमुनो भाव एव विधानात् तदर्थो भाववचन एव ग्रहीष्यत इति
सिद्धेः पुनर्भाववचनग्रहणसामर्थ्याद् “भाववचनाश्च” (३।३।११) इत्यधिकारविहिता
एव घञादयो गृह्यन्ते, नान्ये । तेन पाकः, त्याग इत्यादौ न भवति । यागाच्च याति इति ।
“भाववचनाश्च” (३।३।११) इति घञ् । न चात्रापि तादर्थ्य इत्येव सिद्धिः ।
भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात् । यत्तूक्तं प्राचा भाववचनादेव यथा स्यादिह
मा भूत् पाचको 'व्रजतीति नियमार्थमिदम् । नह्ययं भाववचनः, किन्तु कर्तृवचन इति ।
तदसत् । अत्र हि कर्ता प्रधानम्, न च तं प्रति सामर्थ्यमस्ति, किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति स च
गुणीभूतेन प्रतिपादितम् ॥४२॥

नमःस्वस्तिस्वाहा इत्यादि । हरये नम इति । शेषषष्ठीबाधनार्थं वचनम् । इत्यादि इति ।
आदिना स्वस्ति प्रजाभ्यः, स्वाहाऽग्नये, स्वधा पितृभ्यः, वषडिन्द्राय । अलमिति इत्यादि ।

१. यातीति क० पु० ?

२. नियमार्थमेतद्वचनमित्युक्तं क० पु० ।

३. नैतद् याहि माषिकमिति क० पु० ।

४. यजतीति ख० पु० ।

४४. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु [२।३।१७]

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यादनादरे । न त्वां तृणाय मन्ये । न त्वां तृणं मन्ये । अनादरे किम् ? देवं त्वां मन्ये । अप्राणिष्विति “नौकाकान्नं शुक्रभृगालवर्जेष्विति वाच्यम्” (वा०) नेह न त्वां नावं मन्ये इत्यादि ।

अलमित्यर्थस्य ग्रहणं न स्वरूपस्य “तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः” (५।१।१०१) इति निर्देशाल्लिङ्गात् । तेन समर्थादिशब्दयोगेऽपि भवति । इहालङ्कुर मे कन्याम् । अलं रोदनेनेत्यत्रापि कस्मान्न भवति, तत्राह—पर्याप्त्यर्थस्येति । पर्याप्तिः सामर्थ्यं तदर्थस्यैवेत्यर्थः । भूषणवारणयोस्तु “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी” वारणार्थयोगे तृतीया च बलीयसीति भावः । अत्र स्वस्ति गोभ्यो भूयादित्यत्र परत्वात् “चतुर्थी चाशिष्यायुष्य” (२।३।७३) इति षष्ठ्यपि प्राप्नोति । स्वस्तियोगे चतुर्थी विधानं तु स्वस्ति जाल्मायेत्यनाशिषि सावकाशम् । नह्यत्राशीरस्ति, जाल्मत्वादेव वस्तुकथनं चैतदित्याशङ्क्याह—आशिषि इति । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनायमेव विधिः समुच्चीयते । तेनाशिषि परामपि षष्ठीं बाधित्वा स्वस्तियोगे नित्यं चतुर्थी भवतीत्यर्थः । इह कर्मणि द्वितीया हरिं भजतीत्यादौ सावकाशा । नमोयोगे चतुर्थी, नमो देवेभ्य इत्यत्र, नमस्करोति देवानित्यत्र तूभयप्रसङ्गे परत्वाच्चतुर्थ्यैव स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—उपपदविभक्तेरिति । अन्तरङ्गद्रव्यासंबन्धापेक्षाया कारकनिमित्ता या विभक्तिरन्तरङ्गत्वाद् बलीयस्त्वमिति भावः । कथं तर्हि रावणाय नमस्कुर्वीत; नमस्कुर्मो नृसिंहायेति च ? सत्यम्, क्रियार्थोपपदस्येति भविष्यति रावणं नृसिंहं चानुकूलयितुमित्यर्थात् ।

अन्ये त्वाहुः—करोतिरेवात्र प्रणतिवचनः सामान्यवाचित्वात् नमःशब्दस्तु द्योतकः । अत एव द्योतकसंबन्धे “साक्षात्प्रभृतीनि च” (१।४।७४) इति गतित्वात् “नमस्पुरसोर्गत्योः” (८।३।४०) इति सत्त्वं द्वितीया च । यदा तु नमोऽर्थः प्रणामः करोति नानुख्यायते, तदा नमोयोगाच्चतुर्थ्यैव । सत्त्वन्तु तदा नास्त्यगतित्वादिति ॥४३॥

मन्यकर्मणि इति । मन्येति श्यना निर्देशो मन ज्ञाने इति दैवादिकस्य धातुरूपस्योपलक्षणार्थं, न श्यनन्तरूपविवक्षार्थः । तेन “तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन

१. व्याप्यते इति क० पु० ।
२. सूत्वमिति क० पु० ।
३. रूपनानिर्देश इति क० पु० ।
४. रघुनन्दनोऽपि इति क० पु० ।

४५. गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि[२।३।१२]

गत्यर्थानां धातूनां कर्मण्यध्ववर्जो द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्तः चेष्टायाम् ।
व्रजं व्रजाय वा व्रजति कृष्णः । चेष्टायां किम् ? मनसा कोशं याति ।

रक्षःप्रधनान्निरास्थत्” हरिमप्यमस्त तृणायेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः^१ । देवादिक-
स्योपलक्षणम् । तानादिकस्य मनु अवबोधने इत्यस्य निवृत्यर्थम्, न त्वां तृणं
मन्महे इत्यत्र मा भूत् इति । तदेतदाह—मन्यतेः कर्मणि इति । अनादरोऽत्र नादरा-
भावमात्रमपि तु तिरस्कारः कुत्सेति यावत् । अधर्मनृतावत् नत्रः प्रतिपक्षवाचित्वात् ।
अनादरश्च द्वेधा प्रतीयत उत्कृष्टस्यापकृष्टेनोपमानात्, यथा—तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽ-
पीति । तृणमिव मन्व इत्यर्थात् । क्वचित् तु निषधयोगे चोपमानाद्ययोग्यत्वप्रतीतिः,
यथा—न त्वां तृणं मन्ये इति, तृणतुल्यमपि त्वां न मन्ये इत्यर्थात् । इयांस्तु विशेषः ।
अत्रात्यन्तमनादरः, पूर्वत्र त्वनादर इत्येव सिद्धम् । न त्वां तृणाय इति । तृणशब्दः
सादृश्यं लक्षयन् कुत्सितत्वं व्यञ्जयति । अनादर इति च कर्मणो विशेषणम् ।
अनादरार्थे वर्तते यत्कर्म—अनादरद्योतकं यत्कर्मिति तेनोपमानात्तृणादेव चतुर्थी नोपमे-
याद् युष्मदोऽपि । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा । देवं त्वाम् इति । यद्यत्र देव उपमानम्
यदि वा विशेष्यमुभयथाऽप्यनादरो^२ नास्ति ।

ननु देवस्य प्राणित्वादेव पर्युदासान्न युक्तं प्रत्युदाहरणम्, तथा चाश्मानं देवं
मन्ये इति काशिकायां प्रत्युदाहृतम् । आत्रादिदेवः पाषाणप्रतिमादिरूपो विवक्षणीयः ।
अत्राप्राणिष्विति सूत्रन्यासे नावन्नयोरप्राणित्वादतिव्याप्तिः । “शुकादिषु प्राणित्वा-
दव्याप्तिश्चेत्याशङ्क्य केचिदप्राणिनः केचित् प्राणिनोऽपि परिगणनेन निषेध्या इत्याह—
नौकाकान् इति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्या इति भावः । न त्वां नावम् इति ।
अप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न भवति । एवं न त्वामन्नं वा मन्ये आदिपदात् न त्वां काकं मन्ये
एवं सुकशूगालयोरप्युदाहार्यम् । अन्यत्र^३ प्राणित्वेऽपि विभाषा भवतीति भावः ॥४४॥

गत्यर्थकर्मणि इति । गतिरर्थो येषान्ते गत्यर्थाः, या-गमि-व्रजिप्रभृतयः ।

ननु यदि गमिरुपलक्षणम्, तर्हि स्त्रियं गच्छतीत्यत्रापि प्रसङ्गः । संप्रति
सेवनार्थेऽपि भवत्यस्य^४ गतिरप्यर्थ इति । यदि तु विशेषणम् तर्ह्यर्थग्रहणमनर्थकम्,
गतिकर्मण इतीयतापि सिद्धेः । सत्यम्; अर्थग्रहणमभिधेयायां गतौ यथा स्यात् गन्य-
मानायां मा भूदिति । तेनाजां नयति ग्राममित्यत्र न भवति । नीजो हि प्रापणमर्थः,

I. मन्यतेः किम् ? न त्वां तृणं चिन्तयामि ।

१. प्रयोगोऽप्यतिरिति क० पु० ।
२. कुत्सितत्वमिति क० पु० ।
३. अनादर इति च कर्मणो विशेषणम् इति ख० पु० ।
४. आदिषु इति ख० पु० ।
५. अन्नेति क० पु० ।
६. भवत्यस् इति क० पु० ।
७. प्रापणार्थ इति क० पु० ।

अनध्वनि किम् ? मार्गं याति । उत्पथगतौ तु स्यादेव । उत्पथेन पथे
गच्छति । द्वितीयाग्रहणं कृद्योगे षष्ठीं बाधितुम् । ग्रामाय गता ।
ग्रामं गता ।

इति चतुर्थी

‘गतिप्रतीतिस्तु नान्तरीयकी । मनसा इति । चेष्टा हि शरीरपरिस्पन्दः । स च मनसो
नास्तीति भावः । मार्गं याति इति । अनध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सत्यनध्वन
इत्येवावक्ष्यत् । ‘किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यादर्थस्यैव
कर्मत्वं संभवति, नाध्वशब्दस्वरूपस्य । तेनाध्ववाचिनां निषेधान्मार्गादपि
निषेध उदाहृतः । तथा च वार्त्तिकम् “अध्वन्यर्थग्रहणम्” इति । अध्वन्शब्देन
चात्र पूर्वप्राप्तत्वं लक्ष्यते । अध्वा हि गमनादेरुपायः । उपायश्च पूर्वप्राप्तो भवति ।
तेन यदा मार्गो ग्रामगमनाद्युपायभूतः संप्राप्त एव कर्मतया विवक्ष्यते, तदायं निषेधः
यदा तु ग्रामादिवदप्राप्त एवोपेयभूतो गतिं प्रति कर्म, न तदा निषेधः । तथा च वार्त्ति-
कम् “आस्थितप्रतिषेधश्च” इति । यदा गन्त्रा आस्थित आक्रमितुमिष्टो भवति पन्थाः,
तदैव प्रतिषेधः न च संप्राप्तौ; तदेतदाह—उत्पथगतौ तु स्यादेवेति । उत्पथेनेत्य-
संप्राप्तमाह उत्पथेनामार्गेण यदा पन्था गम्यते, तदा चतुर्थी स्यादेवेति न निषेध
इत्यर्थः ।

ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्येव विकल्प्यताम्, तथा मुक्ते द्वितीया कर्मणीत्येव
भविष्यति, किं द्वितीयाविधानेनेत्यत आह—द्वितीयाग्रहणम् इति । अन्यथा चतुर्थीविकल्पे
यथा प्राप्तां द्वितीयां बाधित्वा कृद्योगे षष्ठ्येव स्यात् सा मा भूत्, तत्रापि द्वितीयैव यथा
स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । न पुनरेतद् भाष्यकारो मन्यते, स हि पत्ये शेते इतिवत्
संप्रदानचतुर्थ्यासिद्धेः सूत्रमेतत् प्रत्याचक्षाणो ग्रामस्य ते गन्तेत्येव भवितव्यमिति
मन्यते ॥४५॥

इति चतुर्थी

१. गतिस्तु नान्तरीयका इति ख० पु० ।

२. किं कृथग्रहण मिति क० पु० ।

४६. ध्रुवमपायेऽपादानम् [१।४।२४]

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवमवधिभूतं तदपादानं स्यात् ।

४७. अपादाने पञ्चमी [२।३।२८]

अपादाने कारके पञ्चमी स्यात् । ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात् पतति ।
“जुगुप्साविरामप्रमादार्था यतस्तदप्यपादानम्” (वा०) । पापाज्जुगुप्सते ।
पापाद्विरमति । धर्मात् प्रमाद्यति ।

अपायो विश्लेष इति । विश्लेषो विभागस्तद्धेतुभूतश्च गतिविशेषोऽवधिसापेक्षः ।
यदुक्तम्—गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यत इति । ध्रुवमित्यस्य व्याख्यान-
मवधिभूतमिति । यद्यपि ध्रुवमित्येकरूपमित्युच्यते, ध्रुवमस्य शीलमिति दर्शनात् ।
तथाप्यपाये साध्ये यद् ध्रुव^१ (मिति संबन्धादपायं प्रति एकरूपत्वमिह विवक्षितम्, न
सार्वत्रिकम्, तच्चापाये) ध्रुवमुच्यते तदपायेन नाविश्यते उपभुज्यते चापायेन, तच्चा-
र्थावधिभूतमेव भवतीति तद्दर्शयन्नाह—तस्मिन् साध्ये ध्रुवम् इति । एतेन प्रधानक्रिया-
नाविष्टं ध्रुवमित्युक्तम् । तेनापायतो न ध्रुवत्वम्, किन्तु यतोऽपैति ग्रामादेस्तस्यैष
भवति । धावतोऽश्वात् पततीत्यत्रापि पततीति प्रधानक्रिया, तयाऽश्वो नाविष्टः ।
धावनेन त्वाविष्टः न तु तत्प्रधानम् । उक्तं च—

“अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते” ॥ इति ॥४६॥

तत्राऽचलमुदाहरति—ग्रामादायातीति । चलमुदाहरति—धावतोऽश्वात् पतति ।
कथं तर्हि पततोऽश्वात् पततीति । अत्रापि प्रतिकारकं क्रियाभेदाद् याऽसौ देवदत्तनिष्ठा
पतनक्रिया तयाऽश्वो नाविष्टो यया चाविश्यते नासौ^३ प्रधानमिति परगतपातापेक्ष-
याऽवधित्वमविरुद्धमेव । तदुक्तम्—

“पततो” ध्रुवमेवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।

“तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि” ध्रुवमुच्यते” ॥ इति ।

१. () कोष्ठान्तर्गतः पाठो नास्ति क० पु० ।

२. नाविष्टश्चेति क० पु० ।

३. रासौ प्रधानमिति क० पु० ।

४. पततो इति नास्ति क० पु० ।

५. तस्याऽप्यश्वस्येति क० पु० ।

६. कुड्यादि इति क० पु० ।

इह च परस्परस्माद् मेषावपसरत इति ।

“मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्” ॥ इति ।

तदेतत्—“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते” ॥ इति ।

यत्र साक्षादपायभूता क्रिया निर्दिश्यते तदाद्यम् । यथोदाहृतम् । यत्र धातु-
धात्वन्तराङ्गभूत^१ स्वार्थमाहृतद् द्वितीयम् । यथा बलाहकाद् विद्योतते विद्युत् ।
अत्र हि निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्तते^२, बलाहकाः निःसृत्य विद्योतन्त इति ।
यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण प्रतीयते तत्तृतीयम्, यथा गच्छन्तं पुरुषं प्रत्यक्षेण
पश्यन्नाह कस्मात्त्वम् इति । सोऽपि तदेव^३ प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह—नद्या इति ।
एतदेवाग्रे विवरिष्यति—प्रश्नाख्यानयोश्चेति । कथं वृक्षस्य पर्णा पततीति । पर्णा-
विशेषणमत्र वृक्षो नावधिः । यदा त्ववधितया विवक्ष्यते, भवत्येव तदा वृक्षात् पर्णा
पततीति । धनुषा विध्यतीत्यत्र तु यद्यप्यवधिविवक्षास्त्येवेति प्रसरणं प्रत्यव-
धित्वविवक्षामन्तरेण^४ “करणत्वस्याऽप्यसंभवात्; तथापि परत्वात् करणसंज्ञैव भवति,
नापादानसंज्ञेति दिक्

जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता । पापाज्जुगुप्सते ।
जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वायां निवृत्तौ वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । संश्लेषपूर्वो
विश्लेषो विभागः स चात्र नास्ति, बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वान् न गृह्यते इति वार्तिका-
रम्भः । भाष्यकारस्तु साधकतममिति तमब्रह्मणाज्ज्ञापकात् कारकप्रकरणे गौण-

१. वस्तुतस्तु ध्रुवत्वं लोकसिद्धं स्थिरत्वमेव, अत एव महाभाष्ये धावतोऽश्वात् पततीत्यादावनुप-
पत्तिमाशङ्क्य, अर्धौघ्यस्याविवक्षितत्वमत्र, यतः सतोऽप्यविवक्षा भवति इत्युक्तम् । न चैवमवि-
वक्षणे ध्रुवग्रहणमनर्थकं स्यात्इति वाच्यम् । कारकान्तराणामिवापादानस्यावधिदि-
भावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनाय तस्य चारितार्थ्योपगमात् ।

२. परस्परान्मेषावपसरत इत्यत्र तु न त्रिधाभेदेन कर्तृत्वापादानत्वयोः प्राचीनोक्तरीत्या
निर्वाहः, एकैनेव सृधातुना भेदेन क्रियाभेदस्योपपादानासम्भवात् । अपि तु शब्दविशेषे
विवक्षाभेदात् परस्परपदोपात्तेऽर्थे सत्यपि कर्तृत्वे तदविवक्षणेनापादानत्वादिविवक्षया च
पञ्चम्येव । मेषपदोपात्तेऽर्थेऽपादानत्वादिविवक्षया कर्तृत्वेन विवक्षणात् प्रथमैवेति न
कुत्रापि दोषः ।

१. तदिष्टविषयमिति क० पु० ।

२. धात्वन्तराङ्गमिति क० पु० ।

३. विवर्तते इति ख० पु० ।

४. प्रक्षसिद्धमिति ख० पु० ।

५. कारणत्वस्यापि संभवादिति ख० पु० ।

४८. भीत्रार्थानां भयहेतुः [१।४।२५]

भयार्थानां त्राणार्थानां च योगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् बिभेति ।
चौरात् त्रायते ।

४९. पराजेरसोढः [१।४।२६]

पराजेः प्रयोगेऽसद्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । पापात् पराजयते ।

स्यापि ग्रहणम्, तेन बुद्धिकल्पितस्यापायस्य सत्त्वात् सिद्धमिति वार्त्तिकं प्रत्याचष्टे^१ ।
पूर्वं हि 'बुद्धावधर्मं संप्राप्य दोषदर्शनात् ततो निवर्तते इत्यस्त्यपायः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि
प्रपञ्चत्वमनुसरणीयम् ॥४७॥

भीत्रार्थानाम् इति । भयं भीः त्राणम्, त्राः संपदादित्वाद्भावे क्विप् । भीश्च त्राश्च
भीत्रौ तावर्थौ येषां ते भीत्रार्थस्तेषाम् । चौराद् बिभेति इति । भीरत्र^२ कारणतः ।
चौरात् त्रायत इति । त्रैङ् पालने । त्राणं बाधकाद् रक्षणम् । बाधकश्चात्र भयहेतुश्चौर
इति त्राणार्थानामपि भयहेतुकारकं संभवत्येव^३ ॥४८॥

पराजेरिति । परापूर्वो जिः पराजिः शब्दरूपमात्रानुकरणाद् न धातुकार्यम् ।

असोढ इति । भूतकालो न विवर्त्तितः । केवलं सहनविषयतैव विवक्ष्यते । तेन
भविष्यद्भूतमानयोरपि भवति, तदाह—असह्य इति । सोढुं न शक्योऽसह्यः । पापात् परा-
जयत इति । पराजिरत्र न्यूनीभावे वर्तते । पापं कर्तुं दूरयति । न शक्नोतीति यावत् ।
अकर्मकश्चायम् । अत्रार्थे षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । असोढः किम् ? शत्रून् पराजयते ।
अभिभवतीत्यर्थः ॥४९॥

१. भयहेतुरिति किम् ? अरण्ये बभेति । नारण्याद् भयं किं तु तत्स्थेभ्यश्चौरेभ्यः । ननु
चात्र परत्वादधिकरणसंज्ञा बाधिका स्यात् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन भयहेतुग्रहणेन । उच्यते ।
पूर्वस्यायं योगः प्रपञ्चः । नहि देहसंबन्धपूर्वक एवापायः किं तर्हि ज्ञानसंबन्धपूर्वकोऽपि ।
तथा हि यो हि परिणतः स तु यदि मां चौराः पश्येयुः ध्रुवो मे मृत्युरिति
विचारयन् तान् ज्ञानेन प्राप्य ततो निवर्तते इत्यस्त्यपायः । एवं सर्वत्र । उत्तरेऽपि
योगाः पूर्वस्यैव प्रपञ्चाः ज्ञेयाः । तत्राप्यपायस्य संभवात् । यथा चापायोऽस्ति तथा
भाष्ये एवोपपादितम् ।

१. प्रत्याचष्टे इति क० पु० ।

२. पूर्वं हि बुद्ध्या धर्ममिति क० पु० ।

३. भीरत्र कर्मतः इति क० पु० । चौराद् बिभेतीति नास्ति क० पु० । चौराद् बिभेति भीरत्र
करणत इत्युभयं नास्ति क० पु० ।

५०. वारणार्थानामीप्सितः [१।४।२७]

वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ।

५१. अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति [१।४।२८]

अन्तर्द्विर्व्यवधानं तन्निमित्तमात्मनो येनादर्शनमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः ।

वारणार्थानाम् इति । आप्तुमिष्ट ईप्सितः । क्रियाशब्दोऽयं नाभिप्रेतपर्यायः, तस्य हि ग्रहणे कूपादन्धं वारयतीत्यादौ न स्यात्; न हि कूपो वारयितुर्वार्यमाणतयाऽभिप्रेतः । क्रियाशब्दग्रहणे तु वार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियायाः कूपस्याप्यमानत्वात् सिद्ध्यति । नह्यत्र कर्तृकर्मणो वा क्रिययोर्विशेषोऽस्ति । अन्धश्च गच्छन् समदेशभ्रान्त्या कूपमप्याक्रन्तुमिच्छत्येवेत्युच्यते । यवेभ्यो गां वारयति इति । वृत्रं वरणे चुरादिः । अत्र गोर्भक्षणक्रियया गम्यमानया यवा ईप्सिताः । गोस्त्वृप्सिततमाया ईप्सितमात्रे सावकाशमपादानसंज्ञां बाधित्वा परत्वात् कर्मसंज्ञैव भवति ॥५०॥

अन्तर्धौ येन इति । अन्तर्धानमन्तर्द्धः । सति सप्तमी चेयम् “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (२।३।३७) इति अन्तर्द्धेः सत्तया ह्यदर्शनस्य सत्ता लक्ष्यते ।

यत्तु प्राचोक्तम्—अन्तर्द्धाविति निमित्तसप्तमी विषयसप्तमी सति सप्तमी वेति । तत्र यदि “विडति च” (१।१।५) इतिवत् सति सप्तम्येव ^१निमित्तसप्तम्या अभिप्रेता, तदा पौनरुक्त्यम् । यदि तु “निमित्तात् कर्मयोगेऽपि” (वा०) इति विवक्षिता, तदसत्; निमित्तं हि तत्प्रयोजनं गृह्यते, न करणम्, जाड्येन बद्ध इत्यत्रापि प्रसङ्गात् । य एव हि बध्यते तेनैव जाड्यस्य योगसत्त्वात् । न चेहान्तर्द्धरदर्शनस्य फलमन्तर्द्धस्त्वदर्शनं फलम् । अन्तर्हितः खल्वसौ न दृश्यते । एवं च तन्निमित्तमिति सान्तर्द्धनिमित्तं कारणं यस्येति व्याख्येयम् । येनेति कर्तरि तृतीया । “कर्तृकर्मणोः” (२।३।६५) इति तु षष्ठी न कृता, “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (२।३।६६) इति नियमात् । कर्मणाश्चात्मन इत्यग्रे ^२गम्यमानत्वात् । मातुरिति । अन्तर्धानेन मातृकर्तृकमात्मनोऽदर्शनमिच्छतीत्यर्थः ॥५१॥

१. ईप्सित इति किम् ? यवेभ्यो गां वारयति चेत्त्रे इत्यत्र चेत्त्रस्यापि स्यात् ।
२. मां माता मा द्राचीदिति निलीयते । अत्र कृष्णो मात्रा कर्त्र्याऽऽत्मनः कर्मभूतस्यादर्शनं व्यवधाननिमित्तमिच्छति । अन्तर्द्धाविति किम् ? चौरान्न विदुक्षते । इच्छतिग्रहणे सत्यपि दर्शनेच्छायां यथा स्यात् ।

१. निमित्तस्य सप्तमीति क० पु० ।

२. इत्यगम्यमानत्वादिति क० पु० ।

५२. आख्यातोपयोगे [१।४।२६]

उपयोगो विधिपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे विद्यास्वीकारे आख्या-
ताऽपादानं स्यात् । उपाध्यायादधीते ।

५३. जनिकर्तुः प्रकृतिः [१।४।३०]

जायमानस्य प्रकृतिर्हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ।

आख्यातोपयोगे । उपयोग इत्यस्य व्याख्यानं विद्यास्वीकार इति । तत्रैवोपयोग-
शब्दस्य रूढत्वात् । यथा तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधःशय्येति 'विद्यास्वीकारः
क्रियते । तेन कर्मणा स विद्यास्वीकारः भिक्षाचरणादिनियमविशिष्टं विद्याग्रहणमुपयोग
इत्यर्थः । आख्याता उपदेष्टा ।

उपाध्यायादधीत इति । उपेत्यास्मादधीत इत्युपाध्यायः । वेदैकदेशाध्यापकः ।
अध्ययनं गुरुचचारणानुच्चारणं नियमपूर्वकम् । उपयोगे किम् ? नटस्य शृणोति ।
ननु यद्यकारकं नटः, कथं प्राप्तिरथ कारकम् "अकथितं च" (१।४।५१) इति कर्मत्वं
स्यात् । नैतदस्ति, 'दुह्यादिपरिगणनात् ॥५२॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । जननं जनिः । जनी प्रादुर्भावे "इज्जजादिभ्यः" ^१(वा०) इज् ।
"जनिवध्योश्च" [७।३।३५] इति वृद्धयभावः । न तु धातुनिर्देश इक् । "गमहन"
(६।४।८८) इत्युपधालोपप्रसङ्गात् । आगन्तुकेकारनिर्देशेऽपि जनेरेव प्रयोगे स्यात्-न
पर्यायस्य—अङ्गादङ्गात् संभवतीति । स च^२-जनेरुत्पत्तेः कर्ता को भवतीत्याकाङ्क्षा-
यामाह—जायमानस्य इति । ध्रुवग्रहणानुवृत्त्याऽपि प्रकृतिलाभे प्रकृतिग्रहणं नोपादानपरम्
किं तु कारणमात्रपरिग्रहार्थमित्याह^३—प्रकृतिः हेतुरिति । तेन 'पुत्रात् प्रमोदो जायते'
इत्यादावपि भवतीति भावः ॥५३॥

१. विद्या स्वीक्रियतेऽनेनेति क० पु० ।

२. द्रव्यादिपरिगणनाविति क० पु० ।

३. इज्जजादिभ्य इति भाव इति नास्ति क० पु० ।

४. सत्वजनिकैरुत्पत्तिः कर्तृको इति क० पु० ।

५. येत्याह क० पु० ।

५४. भुवः प्रभवः [१।४।३१]

भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमं दृश्यते इत्यर्थः । “ल्यब्लोपेकर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वाच्या” (वा०) प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात् प्रेक्षते । प्रासादमारुह्यासन उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ।

“प्रश्नाख्यानयोश्च” (वा०) कस्मात्त्वम् ? नद्याः ।

“यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी” (वा०) तदयुक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ । “कालात् सप्तमी” (वा०) वनाद् ग्रामं योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

भुवः प्रभवः । भवनं भूरिति । संपदादित्वाद् भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते, स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति । भवत्यर्थस्य कर्तुरित्यर्थः । अत्रापि प्रशब्दो द्रष्टव्यः । नहि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवेण योगे भवति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । “अकर्तरि च कारके” (३।३।१६) इत्यधिकारात् “ऋदोरप्” (३।३।१७) ।

ननु जनिकर्तुरित्येव सिद्धेरनर्थकमेतदित्याशङ्क्य परिहरन् व्याचष्टे—प्रथमं दृश्यते इत्यर्थः इति । धातूनामनेकार्थत्वादस्मिन्नर्थे वृत्तिः, ततश्चाभूतस्य प्रादुर्भावो जनिः, अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभवः इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः । ल्यब्लोप इत्यादि । लोपोऽत्र ल्यबन्तस्य गम्यमानत्वादप्रयोग एव । ल्यब्रग्रहणं च ल्यबर्थपरम् । तेन क्त्वोऽपि लोपे सिद्धयति । आसने स्थित्वा प्रेक्षत इति । प्रासादाद् इति । अत्रारुह्येति गम्यमानार्थल्यबन्तस्य कर्म प्रासाद इति । आसनादित्यपि गम्यमानार्थस्योपविश्येति ल्यबन्तस्याधिकरणम् ।

प्रश्नाख्यानयोश्चेति । पृच्छयत इति (प्रश्नः आख्यायते इत्याख्यानं बाहुलकात् कर्मण्यपि नङ्ल्युटौ । तेन यत्पृच्छयते यच्चाख्यायते ततः पञ्चमीत्यर्थः । कस्मात्त्वम् इति । अत्राज्ञातत्वादवधिरेव पृच्छयते आख्यायते च । कर्तुः प्रश्नाख्याने, च विशिष्टे गृह्यते । यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेनेह न कस्यायमश्वो राज्ञ इति । आगमनादेरश्ववणाद-

१. दृश्यते इत्यर्थः इति क० पु० ।

२. उपलम्भवरर्थभेद इति क० पु० ।

३. ल्यब्लोप इति क० पु० ।

४. ल्यबन्तस्य प्रासाद इति क० पु० ।

५. () कोष्ठान्तर्गतौ नास्ति क० पु० ।

५५. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२।३।२६]

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । अन्यः कृष्णात् भिन्नो रामात् । आराद् वनाद् इतरो रामात् । ऋते कृष्णात् । दिक्शब्दात्—पूर्वो ग्रामात् । अयमस्मात्-पूर्वः अञ्चूत्तरपदात् । प्राग् ग्रामात् । आच्-दक्षिणा ग्रामात् । आहि-दक्षिणाहि ग्रामात् । आरम्यार्थयोगेऽपीति केचित् । भवादारम्य भवात् प्रभृति सेव्यो हरिः । बहिर्योगे च—ग्रामाद् बहिः ।

पादानत्वासंभवाद् वचनम् । प्रत्यक्षसिद्धं त्वागमनं मनसि परिवर्तमानमपेक्षितक्रिय-
मेतदपादानमित्युक्तं प्राक् ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् इति । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तत् इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्ताद् निर्मीयमाण-
ध्ववाचिनः प्रथमा सप्तमी च स्यात् । कालादिति । अत्रापि तद्युक्तादित्यपेक्षते । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात् कालाद् मासादेः सप्तमीति वार्त्तिकार्थः । वनाद् इति । अत्र वनमवधीकृत्य ग्रामपर्यन्तोऽध्वा योजनाख्येन परिमाणेन निर्मीयते, योजनपदेनैव परिमाणपरिमाणयोरुपादानात् । कार्त्तिक्या इति । कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकीति । “नक्षत्रेण युक्तः कालः” (४।२।३) इत्यण् । तस्य “लुबविशेषे” (४।२।४) इति पौर्णमास्यां लुब् न भवति, “साऽस्मिन् पौर्णमासीति” (४।२।२१) इत्यधिकारे “विभाषा फाल्गुनीश्रावणीकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः” (४।२।२३) इति निर्देशात् । अग्रे हायनोऽस्याः आग्रहायणी । “आग्रहायण्यश्वत्थादृक्” (४।२।२२) इति निर्देशादादि-
वृद्धिर्गतं च, गौरादिपाठात् ङोष् । अत्रापि कार्त्तिकीमवधिमाश्रित्याग्रहायणीपर्यन्तः कालो मासेन नीयते ॥५४॥

अन्यारादितरर्ते । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति, व्याख्यानात् । तेन भिन्नादियोगेऽपि भवति । यद्येवं किमर्थमितरो गृह्यते । केचिदाहुः । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । तथा हि मैत्रचैत्रयोः प्रकृतयोरुच्यते—चैत्रः शूरः, इतरः कातर इति ।

- वस्तुतस्तु अन्यपदेन स्वरूपस्यैव ग्रहणम् नार्थस्य । अत एवेतरग्रहणं चरितार्थम् । तथा च घटः पटो नेत्यत्रानेन सूत्रेणान्यार्थकनञा योगे न पञ्चमी । ‘घटाद् भेदः, घटाद् भिन्नः’ इत्यादावपादानत्वादेव पञ्चमी । “पञ्चमी विभक्ते” (२।३।३२) इति सूत्रे भेदस्याप्यपाद्यत्वेन भाष्ये वर्णितत्वात् । घटादन्य इत्यादौ त्वन्यशब्दस्य क्रियावाचकत्वा-
भावादपादानत्वाप्राप्तौ तद्योगे पञ्चमीविधानम् । एवं च घटः पटो नेत्यत्रापि पञ्चम्यभावः सिद्ध इति न कुत्राप्यनुपपत्तिः ।

१. निर्देशादीति क० पु० ।

२. गौरादिपातादिति क० पु० ।

५६.

अपपरी वर्जने [१।४।८८]

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

अतोऽन्यार्थादन्योऽयमिति । तेषां पृथगन्य इतर इति पर्याय इति वर्धमानविरोधः । पृथक्त्वाधिकरणेऽन्येतरयोः शक्तिरित्यभियुक्तवचनविरोधश्च । अत एव तस्यान्यार्थेऽन्तर्भावोऽस्तीति चिन्त्यमित्याह हरदत्तः । अत्र षष्ठीवद्विशेषणादुत्पद्यते पञ्चमी स उभयगतमन्यत्वमाहेति विशेष्यान् न भवति । आराद् वनाद् इति । आराद् दूरसमीपयोः । तत्र “दूरान्तिकार्थेः” (२।३।३५) इति पक्षे प्राप्तां षष्ठीं बाधितुं पञ्चमी विधीयते । ऋते कृष्णाद् इति । ऋते इत्यव्ययं विनाशार्थं । एतदयोगे द्वितीयाऽप्युक्ता “अभितः परितः” इत्यादिना । दिक्शब्द इति । शब्दग्रहणं दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति मध्यमपदलोपिसमासपरिग्रहार्थम् । तेन यदा कदाचिद्दिशि दृष्टेन संप्रत्ययिग्वर्तिनापि योगेन भवति । तथा चोदाहरति—पूर्वो ग्रामाद् इति । देशवृत्तिरियम् । अयमस्मात् पूर्व इति कालवृत्तिः । दिग्वृत्तेस्तूदाहरणम्—इयमस्याः पूर्वेति । अवयववाचिभिस्तु योगे न भवति । पूर्वं कायस्येति । “तस्य परमाग्नेडितम्” (८।१।१२) इति निर्देशात् । अञ्चूत्तरपद इति । अञ्चु गतिपूजनयोरिति धातुस्तरपदं यस्य शब्दस्य तदयोगे । प्राग् ग्रामाद् इति । नन्वत्र दिक्शब्देत्येव सिद्धम् । न च सध्यङ् देवदत्तेनेत्यादावदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणम्, दिक्शब्दसाहचर्यादस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणात् । अत्राहुः “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३०) इति षष्ठीबाधनार्थमेतदिति ।

ननु प्रत्ययग्रहणेन श्रूयमाणे एव प्रत्यये षष्ठी विधास्यते, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव प्रत्ययलाभसिद्धेः । तथा च लुप्तप्रत्ययान्तप्रागादियोगे न भविष्यति । एवं तर्हि अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । प्रागिति । प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन् । ततो “दिक्शब्देभ्यः” (५।३।२७) इत्यस्तातेः “अञ्चेलुक्” (५।३।३०) इति लुक् । आजाहीति प्रत्ययौ ताभ्यां तदन्तविधिरित्याशयेनोदाहरति—अन्तिणेति । “दक्षिणादाच्” (५।३।३६) । दक्षिणादाहि । “आहि च दूरे” (५।३।३७) । आरभ्यार्थ इति । आरभ्येति ल्यबन्तानुकरणम्, तस्य योऽर्थस्तत्समानार्थानां योगेऽपि पञ्चमीत्यर्थः । केचिद् इति । भाष्यविदः । ततः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगादिइति भावः । तथा च प्रयुज्यते । “असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि” इति । बहिर्योगे इति । “अपपरिबहिरखवः पञ्चम्या” (२।१।१२) इति बहिषः^१ पञ्चम्या समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः । ॥५५॥

अपपरी इति । वर्जने किम् ? परिषिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वेन षत्वम् ।

१. तथा च महाभाष्ये इदं तर्हि प्रयोजनम्, बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्यादिति तथा कथमिवैतत् सिद्धयहति ? पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ।

१. दूरान्तिकार्थेति क० पु० ।

२. तद्वद्भ्यतरच्छक्यमकर्तुमिति क० पु० ।

३. बह्विष इति क० पु०

५७. आङ्मर्यादावचने [१।४।८६]

आङ्मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ।

५८. पञ्चम्यपाङ्परिभिः [२।३।१०]

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अपहरेः परिहरेः संसारः ।
परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद् ब्रह्म ।

५९. प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः [१।४।९२]

एतयोरर्थयोः प्रतिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् ।

६०. प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् [२।३।११]

यस्मात् प्रतिनिधिप्रतिदाने स्तस्तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात् ।
प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

नन्वभिविधौ न प्राप्नोति तेन विना मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदादत
आह—वचनग्रहणाद् इति । सत्यम् । अवधिभेदावेतौ तत्र वचनग्रहणसामर्थ्यात् परि-
त्यक्तावान्तरभेदमवधिमात्रं विवक्ष्यते । तेनोभयत्रानुस्यूतावधित्वाश्रयात् 'स' सिद्धय-
तीत्यर्थः । यद्वा मर्यादायामियता सिद्धे वचनग्रहणाद् बहुव्रीहिर्विज्ञायते । मर्यादाशब्दः
उच्यतेऽस्मिन्स्तद् मर्यादावचनं सूत्रमाङ्मर्यादाभिविध्योरिति । तत्र य आङ् दृष्टः स च
'मर्यादाभिविधिसंबन्धो दृष्टः इत्युभयस्यापि ग्रहणमित्यर्थः । परिहरेरिति । "परैर्वर्जने
वा वचनम्" (वा०) इति विकल्पारम्भात् पक्षे द्विवचनाभावः । अथ लक्षणाद्यर्थस्य
परैर्योगे कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—परिरत्र इति । अत्र पञ्चमीविधौ परिवर्जनीय
एव ग्राह्यो नान्यः । वर्जनार्थेनापि साहचर्यादित्यर्थः । ततः किमत आह—लक्षणादौ
त्विति । आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । आसकलाद् इति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ।

प्रतिः प्रतिनिधिरिति । क्वचित् कार्ये निरूढशक्तिः मुख्यो यस्तु तदभावे तत्सदृश
उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने च इति । अस्मादेव निर्देशात् प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दयोगे
यस्मादिति पञ्चमी । प्रद्युम्नः इति । कृष्णो युद्धादौ प्रसिद्धत्वान्मुख्यः, तत्सदृश

१. मर्यादाभिविधिसंबन्धोति क० पु० ।

२. यदेव जनि वा वचनमिति क० पु० ।

३. प्रकृष्य इति क० पु० ।

६१. अकर्तर्यृणे पञ्चमी [२।३।२४]

ऋणाद्धेतोरकर्तृत्वेन विवक्षितत्वाद् पञ्चमी स्यात् । शताद् बद्धः ।
अकर्तरि किम् ? शतेन बन्धितः ।

६२. विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् [२।३।२५]

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे वा पञ्चमी तृतीये स्तः । जाड्येन जाड्याद् वा
बद्धः । गुणे किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्री किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ।

प्रद्युम्नः । प्रतिना सादृश्यं द्योत्यते । तिलेभ्य इति । १ तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ।
उत्तमर्णाधमर्णाभावः प्रतिना द्योत्यते ।

अकर्तर्यृण इति । हेताविति वर्तत इत्याह—ऋणाद्धेतोरिति । ऋणरूपो यो हेतु-
रित्यर्थः । हेतुरत्रोभयगत्या^१ लौकिकः शास्त्रीयश्च गृह्यते । ततश्च शतेन बन्धित
इत्यत्रापि, शतस्य ऋणस्य गण्यन्ते प्रयोजककर्तृहेतुत्वात् स्यात् तन्मा भूदित्यत आह—
अकर्तृत्वेन विवक्षिताद् इति । भिक्षा वासयतीतिवत् संविधाने कर्तृत्वम् ऋणेऽपि वैवक्षिक-
मित्यर्थः । तत्रापवादत्वात् पञ्चमी स्यादित्यकर्तरेत्युक्तमित्याकरः । तच्चिन्त्यम् ।
कृत्रिमत्वेन शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात् । न चोभयप्राप्तौ प्रमाणमस्ति, नापि प्रयोजन-
मर्थाधिकारे, लौकिकहेतुत्वानुवृत्त्यापि^३ कर्तृव्यावृत्तिसिद्धेः । तस्मात् कृत्रिमत्वेन
शास्त्रीयस्यैव हेतोर्ग्रहणप्रसङ्गेकर्तृग्रहणम् । ततश्च सामर्थ्यात् लौकिक एव हेतुरिह
पर्यवस्यतीति युक्तमुत्पश्यामः । शताद् बद्ध इति । शतमत्र धार्यमाणमृणम्, तत्र हेताविति
तृतीयापवादः पञ्चमी । हेतुहेतुमद्भावोऽर्थः ।

विभाषा गुणे । गुणोऽत्राप्रधानं गृह्यते, न शुक्लादिरेव । तेन पर्वतो^१ बल्लिमान्
धूमादित्यत्रापि सिद्धयति । अन्ये त्वाहुः—विभाषति योगविभागाद् गुणवचनादपि
क्वचिद् भवति । तथा च नास्तीह घटोऽनुपलब्धेरिति स्त्रियामपि क्वचिद् भवति ।
केचित्तु “हेतुमनुष्यभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः” [४।३।२१] इति । “तत आगतः”
[४।३।७४] इत्याधिकारे पञ्चम्यन्ताद् रूप्यविधानाज्ज्ञापकाद् धूमादिति पञ्चमी
समर्थयन्ते । “विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्” [२।३।२५] इति सूत्रं तु स्त्रियां प्रतिषेधार्थं
स्यादित्याहुः । तत्र हरदत्तः—जाड्यादागत इत्यादौ यत्र विभाषा गुणे इति हेतौ पञ्च-
म्यस्ति तदर्थमेतत् स्यादित्यज्ञापकमेतदिति ।

१ केचित्तु पर्वतो बल्लिमान् धूमादित्यत्रत्यबलोपे पञ्चमी । पर्वतमुपलभ्याग्यादिकं जानातीत्यर्थः ।

१. तिलानाहित्वेति क० पु० ।

२. उभयगभयगत्यादौ इत्यधिकः क० पु० ।

३. लौकिकहेतुवृत्त्यापीति क० पु० ।

४. पर्वतो न पर्वतो इति क० पु० ।

६३. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् [२।३।३२]

एभिर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे पञ्चमीद्वितीये । पृथग् रामेण, रामात्
रामं वेत्यादि ।

यच्चाह—गोः यदा हेतुरपादानतया विवक्ष्यते, तदापादानपञ्चम्यन्ताद् रूप्य-
विधेश्वारिताध्यादज्ञापकमेतदिति । तदसत्, [अपादानस्य]^१ कारकत्वेन सव्यापारस्य
नियमेन हेतुत्वस्यैवासंभवात् । तदुक्तम्—

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥ इति च ।

तदेतद् हेतावित्यत्रोपपादितम् । न^१ चेह सव्यापारोऽपि हेतुर्गृह्यते इति
वाच्यम्, तस्य लौकिकत्वाद् अशास्त्रीयत्वाच्च तृतीयप्रकारस्य श्रुतत्वादननुवृत्तेरना-
करत्वात् स्वयमनाश्रितत्वाच्च । तेनैतदपास्तम् । यदाहुः—किमर्थं तर्हि मनुष्यग्रहणं
यावता तेषामपादानत्वे हेतुत्वस्याऽप्यवश्यंभावाद् हेतुग्रहणे [नैव सिद्धत्वाद् इति ।
तदप्यसत्, यतोऽपादानत्वे हेतुत्वं विरुद्धम्, तत्कुतोऽवश्यम्भावः ? यदप्युक्तम्, अहेत्वर्थं
मनुष्यग्रहणम्] गर्गेभ्य पूर्वं आगतो गर्गरूप्यः पूर्वं इत्यत्र दिक्शब्दयोगे पञ्चमी संभव-
तीति । तत्तुच्छम्, असामर्थ्येनात्र तद्वितस्याप्रसङ्गात् । यच्चोक्तम्—ज्ञापकात् पञ्चमी-
सद्भावे स्त्रियामपि सर्वत्र स्यादिति । तदप्यसत्, ज्ञापकस्येष्टविषयत्वात् । यदाहुः—
“ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र” (प० १२५) इति । तथा च क्वचित् स्त्रियामपि दृश्यते
नास्तीह घटोऽनुपलब्धेरिति ।

पृथग्विनानानाभिरिति । त्रयोऽप्यमी पर्यायाः । पृथगर्थे वक्तव्ये भेदेनोपादानं
पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तेन हिक्^२ देवदत्तस्येत्यादौ न । अत्र पृथग्विनानानाभि-
रिति योगविभागाद् “एनपा द्वितीया” (२।३।३१) इति प्रकृता^३ द्वितीयाऽपि विधी-
यते । मण्डूकप्लुत्याधिकृता पञ्चमी ते चोभेऽप्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेते इत्याह-
पक्षे पञ्चमीद्वितीये इति । असत्यपि मुनित्रयवचने बाहुल्यादेवं व्याख्यातम् ।

१. () कोष्ठकान्तर्गतो नास्ति क० पु० ।

२. ने चेहेति क० पु० ।

३. () कोष्ठकान्तर्गतो नास्ति क० पु० ।

४. हिक्ते इति क० पु० ।

५. द्वितीया इति तरप् इति क० पु० ।

६४. करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य [२।३।३३]

एभ्योऽद्रव्यवचने करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन मुक्तः ।
स्तोकान् मुक्तः । असत्त्वे किम् ? स्तोकेन विषेण हतः ।

६५. दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च [२।३।३५]

एभ्योऽसत्त्वार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापञ्चमीतृतीयाः स्युः । ग्रामस्य
दूरम्, दूरात्, दूरेण वा वसति ।

करणे च इति । अन्यतरस्यामिति वर्तते । पञ्चमीति च तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते । तथा मुक्ते पक्षे करणत्वात् तृतीया सिद्धैवेत्याशयेनाह— तृतीयापञ्चम्यौ स्तः इति । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः । उभयवचनाः स्तोकादयो द्रव्यमाहुर्गुणं च शुक्लादिवत् । तत्र यदा गुणवचनास्तदाऽसत्त्ववचनस्योदाहरणम् । स्तोकेन विषेणेति । अत्र च मतुबलोपादभेदेनोपचाराद्वा तद्वति वर्तमानाः स्तोकादयो द्रव्यं वदन्ति । करणे किम् ? क्रियाविशेषयोः कर्मणि मा भूत् । 'स्तोकं चलतीति क्रिया न द्रव्यम्' इति । तद्विशेषणमप्यद्रव्यमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । क्रियाया विशेष्टत्वे द्रव्यत्वावश्यंभावाद् विशेष्यं द्रव्यमिति लक्षणात् । स्तोकादीनामभिन्नार्थानां भेदेनोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तेनेह न मात्रया भुक्तम् ।

दूरान्तिकार्थेभ्यः । असत्त्वार्थेभ्य इति । तेन द्रव्यवाचिभ्यो यथाप्राप्ता भवन्ति दूरः पन्थाः । दूराय पथे । दूरस्य पथः । प्रातिपदिकार्थे इति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भावः ।

ननु प्रातिपदिकार्थे परत्वात् प्रथमैव स्यात् । अयं विधिः शेषविषये पूर्वविभक्ति-विषये च भविष्यति । नैष दोषः । उत्तरत्राप्येतदनुवर्तते । तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि भवति । तथा चाधिकरणेऽपि दृश्यते । दूरावस्थान् मूत्रमिति^१ । आवसथादतिदूरे इत्यर्थः । एवं च प्रातिपदिकार्थे इत्युपलक्षणात्, विभक्त्यन्तरविषयेऽपीति यावत् ।

१. करणे किम् ? कर्मणि क्रियाविशेषणे मा भूत् । स्तोकं पक्षति । सर्वत्र हि क्रियासाध्यत्वात् कर्मेति तद्विशेषणमपि कर्म भवति । तच्चाद्रव्यं क्रियायाः, अद्रव्यत्वेन तद्विशेषणस्याप्यद्रव्यत्वात् ।

१. पक्षे इति क० पु० ।

२. पूर्वविषये भक्तिविषये इति ख० पु० ।

३. आवसथान्मूत्रमित्यधिकः क० पु० ।

६६.

षष्ठी शेषे [२।३।५०]

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावसंबन्धादिः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात् ।

एतच्च दूरान्तिकार्थेभ्य इति बहुवचनाद् व्याप्त्यर्थादवगम्यते । द्वितीयेत्यादि इति । अत्र द्वितीया साक्षाच्छ्रुता, पञ्चमी अनुवर्तते । तृतीया तु चकारेण समुन्वीयते इति भावः । इति पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे । उपयुक्तादन्यः शेष उच्यते । कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह—कारक इत्यादि ।

ननु न कारकव्यतिरिक्तः संबन्धो नामास्ति । तथाहि राज्ञः पुरुष इति राजा पुरुषाय ददातीति प्रतीयते । वृक्षस्य पर्णमित्याधाराधेयभावः । चैत्रस्य गौरिति चैत्रः प्रतिगृहीता क्रेता विनिमाताऽपहर्ता चेति । न क्वापि संबन्धमात्रं विभक्तमस्ति । सत्यम् । यद्यपि निर्विशेषं न सामान्यमस्ति, तथापि कर्मत्वादिविशेषाकाराद्यविवक्षायां संबन्धसामान्यं^१ रूपमभिधातुं षष्ठी भविष्यति । प्रतिग्रहक्रियादिजन्यः स्वस्वामिभावादिलोकप्रसिद्धो दुरपह्नवस्तदाह—^२स्वस्वामिभावसंबन्धादिरिति । यद्यपि तत्सहचरितः क्रियाकारकभावोऽप्यस्ति, तथापि तस्याविवक्षाया कारकविभक्त्यभावः ।

नहि यत्र यदस्ति वस्तुस्थित्या तदभिधातव्यमेवेति नियमः, किं तु यदेव विवक्ष्यते तदेव स्वनिमित्तां विभक्तिं प्रसूते ।

उक्तं च—

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति ।

स चायं संबन्धो यद्यपि द्विष्टः, तथापि विशेषणदुत्पन्नयापि षष्ठ्योभयगतोऽप्यभिधीयते इति न पृथक् षष्ठीं प्रयुङ्क्ते । नापि कदाचिद् विशेष्यादपि स्वभावात् संबन्धो हि^३ गुणपदं निधाय प्रधानमपि स्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमप्याश्रयति, अन्यथानुपपत्तेः । प्रधानं तु स्वनिष्ठत्वेन न रूपान्तरं भजते । तदुक्तम्—

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुरोषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राऽभिधीयमानः^४ सन् प्रधानेऽप्युपयुज्यते । इति

१. रूपमभिधातुमिति क० पु० ।

२. स्वस्वामिसंबन्धादिरिति क० पु० ।

३. संबन्धोऽपीति क० पु० ।

४. तत्राभिधीयमानं सत् इति ख० पु० ।

यद्वाऽप्रधानं शेषस्तेन द्वयोः पर्यायेण वा न स्यात् । राज्ञः पुरुषः ।
कर्मण्यपीति केचित् । भजे शम्भोश्चरणयोः ।

स्वभाववादं दुर्बलं मन्यमानोऽप्रधानादेव षष्ठीत्यर्थसूत्राच्चरैरेव साधयति—
यद्वा इति । अप्रधानं शेष इति शेषः । अप्रधान एव शेषशब्दो रूढ इति भावः ।
ततः किं सिद्धमत आह—तेन इति ।

न चात्र पक्षे कारकप्रातिपदिकार्थयोरपि षष्ठीप्रसङ्गः । संबन्धे सावकाशायाः
अस्याः स्वस्वविषये विभक्तिविशेषैर्बाधितत्वात् “कर्मणि द्वितीया” (२।३।२) इत्यादौ
‘चार्थनियमपक्षे शेषग्रहणमनर्थकम् इति स्थितम् । तत्सामर्थ्याच्छेष इत्यप्रधानं गृह्यते
इति भावः । अप्राधान्यं च वैवक्तिकम् । तेन यदा यदा पुरुषस्याप्राधान्यं राज्ञश्च
प्राधान्यं विवक्ष्यते, तदा पुरुषस्य राजेत्यपि भवति । यदा च पुरुषस्य गृहमिति
पुरुषस्य गृहादिसंबन्धो विवक्ष्यते, तदैकस्यापि वस्तुतो भिन्नविषयो गुरुप्रधानभावो न
विरुद्धयते इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति । राज्ञ इति षष्ठ्या राजपुरुषयोरेव सम्बन्धोऽभि-
हितः, न तु पुरुषगृहयोरपि । कर्मण्यपि इति । वस्तुस्थित्या कर्मणोऽपि तदाकारा-
विवक्षायां सम्बन्धसामान्यविवक्षायां यद्यपि भवति, तथापि कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयाऽपि
भवति । भजे शम्भोश्चरणविवक्ति । तदुक्तम्—

संबन्धकारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति ।

श्रुतायां—यथा ‘न माषाणामश्नीयात्’ ‘न केवलं यो महतां विभाषत’ इति च ।
अश्रुतायां तु राज्ञः पुरुष इति । केचिद् इति । विशेषज्ञाः^१ ।

१. ‘राज्ञः पुरुषः’ अत्र राजा विशेषत्वादप्रधानम्, ततः षष्ठी जाता । पुरुषस्तु विशेष्यत्वात्
प्रधानम्, ततः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तथा चोक्तम्—

परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् ।

विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् ॥१॥

भेदभेदकयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते ।

द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकम् ॥२॥ इति ।

शेष ग्रहणं किम् ? “कर्मणि द्वितीया” (२।४।१३) इत्यादौ प्रत्ययनियमोऽर्थनियमश्च द्वौ
पक्षौ । तत्र प्रत्ययनियमपक्षे यदि शेषे इति नोच्येत, कर्मण्येव द्वितीयेति कर्मादिरनियत इति
तत्रापि षष्ठी स्यात्, अतः शेषग्रहणम् । शेषस्य यथा स्यादन्यत्र मा भूत्, अर्थनियमे तु
शेषग्रहणं न कार्यम् । केचिद् इति । कालिदासवोपदेवपरिडतादयः । तथा च कुमारसम्भवे,
न केवलं यो महतां विभाषते शृणाति तस्मादपि यः स पापभाक्” ।

१. चार्थे पक्षे इति क० पु० ।

६७.

षष्ठी हेतुप्रयोगे [२।३।२६]

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

६८.

सर्वनाम्नस्तृतीया च [२।३।२७]

सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे तृतीया स्यात् षष्ठी च । कस्य हेतोः । केन हेतुनेत्यादि । “सर्वनामप्रयोगे निमित्तकारणहेत्वर्थेषु सर्वासामिष्टिः ।” किं निमित्तम्, केन निमित्तेनेत्यादि । एवं किं कारणम्, किं प्रयोजनम्, किमर्थमित्यादि । निमित्तादिप्रयोगे सर्वनामाप्रयोगे प्रातिपदिकार्थभावात् तृतीयादय इति केचित् । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । हेतुशब्दप्रयोग इति । प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वादेवमुक्तम् । न च तेनार्थग्रहणं व्यावर्त्यते, पर्यायप्रयोगेऽपि निमित्तकारणहेत्वर्थेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् । हेतावित्यनुवर्तत इत्याह—हेतौ द्योत्ये इति । अर्थाद् हेतोरेव । अन्नस्य हेतोर्वसतीति । “हेतौ” (२।३।२३) इति तृतीयाप्राप्तौ अन्नादनेन षष्ठी, तत्सामानाधिकरण्याद् हेतुशब्दादपि भवति ।

सर्वनाम्न इति । अत्र हरदत्तः सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दादयो विधिर्न स्यादिति । यद्यपि हेतोर्विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपत्तिः, तथापि विशेष्यत्वे न स्यादिति बोध्यम् । एवं वृत्तावपि सर्वनाम्न इत्यस्थानन्तरं प्रयोग इत्यध्याहार्यम् । पूर्वेण नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामिष्टिः” इति वार्तिकम् । तद्वृत्तिकारणेह पठितत्वात् सर्वनाममात्रविषयमित्याशयेनाह—सर्वनामप्रयोग इति । पर्यायोपादानमुदाहरणप्रदर्शनार्थम् । तेन पर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भवतीत्युदाहरति—किं प्रयोजनमित्यादि । सर्वनामाप्रयोगेऽपि इति । एतत् तु भाष्यकृता “हेतौ” इत्यत्र सूत्रेऽस्य पठितत्वादवसीयते । अत एवाह—प्रातिपदिकमात्राद् इति । सर्वनाम एवेत्यप्यनियतम् इत्यर्थः । तृतीयादय इति । प्रायग्रहणादेवासर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्येभ्यस्तु यथादर्शनं भवतीत्यर्थः । ‘केचिद्’ इति । भाष्यानुयायिनः तत्र सर्वनाम्नो द्वितीयावर्जाः सर्वाः भवन्ति प्रायग्रहणादिति वर्धमानः । प्रथमाद्वितीया पञ्चमीषष्ठयः इति श्रीपतिदत्तः । तृतीयापञ्चमीषष्ठय इति काश्मीरकः ।

I कविदर्पणादयः । पाणिनीयमतदर्पणेऽप्येतदेवोक्तम् ।

१. केचित्तु इति क० पु० ।

६९. षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन [२।३।३०]

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य ॥

७०. एनपा द्वितीया [२।३।३१]

एनपायोगे द्वितीया स्यात् षष्ठी च । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा ।

७१. दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् [२।३।३४]

एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पक्षे पञ्चमी । दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । “दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्” [५।३।२८] इत्यतसुज् विहितस्तस्यार्थो दिग्देशकालरूपः, स एवार्थोऽस्य स चासौ प्रत्ययोऽस्तातिप्रभृतिः । एवं च तदन्तेन योग इत्यर्थः । दक्षिणत इति । अतसुच् । पुरस्ताद् इति । “दिक्शब्देभ्यः” (५।३।२७) इत्यादिनाऽस्तातिः । “अस्तातौ च” (५।३।३१) पूर्वस्य पुरादेशः । एवं पुरो ग्रामस्य, उपरि, उपरिष्ठात् इत्यादावपि ज्ञेयम् । अत्र सर्वत्र दिक्शब्दयोगे पञ्चमी-प्रसङ्गे षष्ठी विधीयते । ततः पश्चाद् व्रजति, ततः पश्चात् संसते ध्वंसते चेति भाष्य-प्रयोगात् पश्चादयोगे पञ्चम्यपि भवति । प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया लाक्षणिकत्वाद् वा नञ्पूर्वस्य तसो निवृत्तिसिद्धे प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

एनपा इति । एनपायोग इति । एनबन्तेनेत्यर्थः । एनपोऽप्यतसर्थत्वात् तद्योगे षष्ठीप्राप्तौ द्वितीया विधीयते । सा च षष्ठीं नित्यं बाधेतेत्यत आह—षष्ठी च इति । एनपेति योगविभागादिति भावः । दक्षिणेन ग्रामम् इति । दक्षिणस्यामदूरे इत्यर्थे “एनबन्त्यतर-स्यामदूरे पञ्चम्याः” (५।३।३५) इत्येनप् ।

कथं तर्हि “अत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्” इति, उच्यते—नाय-मेनप्, किं तु तोरणेनेत्यस्य विशेषणम्, तृतीयान्तं धनपतिगृहादुत्तरदिशि यत्तोरणं तेन लक्ष्यमित्यर्थात् । स्थधिकारेण (वाऽसरूपविधिर्नावश्यं भवतीत्यादीनां तु भाष्यकार-प्रयोगात् साधुत्वम् । यद्वा नायमेनप्, किं तु करणे तृतीया स्थधिकारात् परेण सूत्रेण) सरूपविधेर्विधानं नावश्यं भवतीति व्याख्येयम् ।

दूरान्तिकार्थैरिति । पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । षष्ठी तु शेषत्वादेव सिद्धा । “पृथग्

१. दक्षिणोत्तरस्यामिति क० पु० ।

२. स्थातिप्रभृतिरिति क० पु० ।

३. पत्यश्वोद्योगे इति क० पु० ।

४. तस्य तेनेति क० पु० ।

५. षष्ठी नित्यं बाधेतेति क० पु० ।

६. वाऽसरूपविधिर्नावश्यं भवतीत्यादीनां भाष्यकारप्रयोगात् साधुत्वम्, यद्वा नायमेनप्, किं तु करणे तृतीया स्थधिकारात् परेणेत्यन्त इति नास्ति ख० पु० ।

७२. ज्ञोऽविदर्थस्य करणे [२।३।५१]

जानातेरज्ञानार्थस्य करणे षष्ठी स्यात् । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा प्रवर्तत इत्यर्थः । अविदर्थस्य किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ।

विनानाना०" (३।३।३२) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति^१ प्रकृतेऽपि पुनरन्यतरस्यां ग्रहणं विप्रकृष्टाया पञ्चम्या अपि समुच्चयार्थम् । तेनानन्तराऽपि तृतीया न 'समुच्चयीत इत्याह-पक्षे पञ्चमी इति ॥७१॥

ज्ञोऽविदर्थस्य इति । असंदेहाय विदर्थस्य ज्ञ इत्यकरणाद् अविदर्थस्येति पदच्छेदः । लुग्विकरणोऽपि विद् ज्ञाने इत्ययमेव गृह्यते तदर्थ एव जानातेर्वृत्तिसंभवात् संयोगवद् विप्रयोगस्यापि विशेषस्मृतिहेतुत्वात् अशङ्खचक्रो हरिरिति वत्^२ । तेन विद सत्ता-यामित्यादेरग्रहणमित्याशयेनाह—अज्ञानार्थस्य इति । सर्पिषो जानीत इति । "ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तावत्र जानातिर्वर्ततेऽनेकार्थत्वाद् धातूनाम् । अत एव "अपह्नवे ज्ञः" (१।३।४४) "अकर्मकाच्च" (१।३।४५) इत्यात्मनेपदं भवतीति व्याचष्टे—सर्पिषा प्रवर्तत इत्यर्थ इति ।

यत् प्राचोक्तम् । अथवा भ्रान्त्या सर्वमुदकादिकं सर्पिरूपेण प्रतिपद्यते इति मिथ्याज्ञानं 'जानातेरर्थः । मिथ्याज्ञानमप्यज्ञानमेव, ज्ञानकार्यकरणात् । तेनाऽविदर्थोऽपि भवतीति । तदसत् । अत्र हि पक्षे उदकादिकर्मणा सकर्मकत्वात् "अकर्मकाच्च" (१।३।४५) इत्यात्मनेपदानुपपत्तिरिति हरदत्तोक्तेः, उपर्दिशतव्याख्यानविरोधाच्च । येऽप्युदाहरन्ति—उदकं सर्पिषो जानातीति सर्पिरात्मकत्वेन जानातीत्यर्थ इति । तदप्यसत् । सर्पिषः कर्मत्वे प्रकारत्वे वा करणत्वाभावात् । तस्मादत्र सर्पिषो जानीते सर्पिषा भ्रान्तो भवतीति परिशिष्टव्याख्यानमेव रोचयामहे । एवं च हरदत्त-दूषणमलग्नकम् । अत्र वृत्तौ करणे शेषत्वेन विवक्षित इति द्रष्टव्यम् । (तथा 'चाधीर्गर्थसूत्रे "प्रतिपदविधानषष्ठ्या न समास इत्यत्र हरदत्तादिभिरुक्तम् । "ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" (२।३।५१) इत्यादि कथं ? प्रकरणे शेष इति वर्तते इति) । यद्येवं शेष इत्येव सिद्धा षष्ठी, किमनेन ? सत्यम् । "नियमार्थमेतत् प्रकरणम्, अस्मिन्

१. प्रकृतेऽन्यतरस्यामिति क० पु० ।

२. रेखा द्वि०तो नास्ति ख० पु० ।

३. रिति वचनादिति ख० पु० ।

४. तानेति क० पु० ।

५. ज्ञोऽर्थ इति ख० पु० ।

६. () रेखाङ्कितो नास्ति ख० पु० ।

७३. अधीगर्थदयेशां कर्मणि [२।३।५२]

एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । अधीगर्थाः स्मृत्यर्थाः । मातुरध्येति । पितुः स्मरति । सर्पिषो दयते । जगतामीष्टे । शेष इत्येव, मातरं स्मरति ।

७४. कृजः प्रतियत्ने [२।३।५३]

गुणाधानेऽर्थे कृजः कर्मणि षष्ठी स्यात् । एधोदकस्योपस्कुरुते ।

विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न खलु लुप्यत इति । किं कृतं भवति, समासो हि निर्वर्तितो भवति^१ सर्पिषो ज्ञानम् । मातुः स्मरणमिति । लुङ्मात्रनिवर्तने ह्यलुक्-प्रकरणे एवैतद्वाच्यं स्यात् । एवं च “प्रतिपदविधानषष्ठ्या” (न समास इति यद्वच्यति तत्सिद्धं भवति । एवं च शेषत्वाविवक्षायां जानातेः करणे तृतीयाऽपि भवति, सर्पिषा जानीत इति । आचार्यस्तु तत्पूत्रे शेषत्वेन विवक्ष्यते इति) देहलोदीपकन्यायेन पूर्वोत्तरयोः संबन्धार्थमुपक्षिप्तम् । तथा च क्वचिदुत्तरसूत्रेष्वपि शेष इत्यस्य संबन्धो न दर्शितः । अत एव “कर्तृकर्मणो कृत” (२।३।६५) इत्यत्र वच्यति शेष इति निवृत्तमिति ॥७२॥

अधीगर्थदयेशाम् इति । अधिपूर्वं इक् स्मरणेऽधीक् । अधीकोऽर्थ इवार्थो येषान्ते अधीगर्थाः स्मरत्यादयः । तदेव वच्यति-अधीगर्थाः स्मृत्यर्था इति । दय दानगति-हिंसादानेषु । ईश ऐश्वर्ये । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कर्मत्वेनाविवक्षिते केवलं शेषत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । कर्मणीति किम् ? ‘मातुर्गुणैः स्मरति । करणस्य शेषत्वविवक्षायामपि षष्ठी न भवति ॥७३॥

कृजः प्रतियत्ने । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्न इत्याह-^३ गुणाधानेऽर्थे इति । एधो दकस्य इति । एधश्चोदकं, एधश्चोदकं च तेषां समाहार एधोदकम् । “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६) इत्येकवद्भावात् । उपस्कुरुत इति । “गन्धनावक्षेपणं”

१. कारकषष्ठ्या सह समास एव निर्वर्तितो भवति । शेषषष्ठ्या समासस्तु भवत्येव । कः पुनर्विशेषः शेषषष्ठीसमासे कारकषष्ठीसमासे वा । अयमस्ति विशेषः-कारकषष्ठ्या समासे सति कृत्स्नः स्यात्, शेषषष्ठ्या समासे समासान्तोदात्तत्वम् इति ।

१. एतद् रेखाङ्कितो नास्ति ख० पु० ।

२. सा तु इति क० पु० ।

३. गुणं धानेऽर्थे इति क० पु० ।

७५. रुजार्थानां भाववचनानामज्वरैः [२।३।५४]

भावकर्तृकाणां रुजार्थानां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि षष्ठी स्यात् ।
चौरस्य रुजति रोगः । भावेति किम् ? नदी कूलं रुजति । “अज्वरिसंताप्यो-
रिति वाच्यम्” (वा०) चौरं ज्वरयति संतापयति । शेष एव-चौरं रुजति ।

७६. आशिषि नाथः [२।३।५५]

नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यादाशिषि । सर्पिषो नाथते । आशिषि किम् ?
वटुं नाथति । याचत इत्यर्थः ।

(१।३।३२) इति सूत्रेणात्मनेपदम् । “उपात्प्रतियत्न०” (६।१।१३६) इत्यादिना सुट् ।
अत्रापि शेष इत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते । कर्मणीति किम् ? मन्थेनोपस्कुरुते ।
प्रतियत्ने किम् ? कटं करोति । ॥७४॥

रुजार्थानाम् इति । रुजो भङ्गं भिदादिपाठात् अस्मादेव निपातनादङ् । धातूनां
भाववचनत्वाव्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते ।
वचन इति च कर्तरि ल्युट् वक्ता वचन इति । तत्र च प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते । नहि
रुजार्थानां भावो वक्ता प्रतिपादयिता वोपपद्यते । तस्मात् प्रत्ययार्थमात्रं कर्ता
विवक्ष्यते । भावो वचनः कर्ता येषामित्यर्थ इति व्याचष्टे—भावकर्तृकाणाम् इति ।
चौरस्य इति । “पदरुजविशस्पृशो घञ्” (३।३।१६) इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते ।
स च रुजतेः कर्ता चौरश्च तत्कर्म । नदी कूलं रुजति इति ॥ अत्र नदी कर्त्री न भावः ।
न च रुजाशब्दः व्याघ्रौ रुढः । इह तु पातयतीत्यर्थः तत्कथमत्र प्रसङ्गः । अत्राहुः ।
प्रत्युदाहरणदिगियम् । इदं तु प्रत्युदाहर्तव्यम्—श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति । व्याधिना
कासादिना ग्राहयतीत्यर्थः । ज्वरयति इति । ज्वर रोगे । घटादिः । सन्तापयति इति ।
तप सन्तापे । हेतुमणिण् । उभयत्रापि रोग इत्यपेक्ष्यते । तेन भावकर्तृकत्वात्प्राप्तिः ॥७५॥

आशिषि नाथः । नाथ्, नाथ् याच्ञोपतापैश्वर्याशीः षु । भ्वादिरनुदात्तेत् ।
सर्पिषो नाथत इति । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । वटुं नाथतीति । अनुदात्तेत्त्वेऽप्यत्र
परस्मैपदम् “आशिषि नाथः” (वा०) इत्युपसंख्यानान्न नाथेराशिष्येवात्मनेपदं न
याचनाद्यर्थ इति नियमात् । वटोः शेषत्वविवक्षायामपि न षष्ठीति भावः ॥७६॥

I. कृजः किम् ? एधोदकमीक्षते । कर्मणीत्येव । एधोदकस्थोपस्कुरुते प्रज्ञया ।

II. ननु च रुढ्या रुजाशब्दो व्याधिमेवाह-भङ्गवाचो चात्र रुजिः । एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं
प्रदर्शिता । इदं त्वत्र प्रत्युदाहरणम् । श्लेष्मा पुरुषं रुजति इति । रुजार्थायां किम् ? “एति
जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि” । शेष इत्येव इति । शेषे इत्यस्यानुवृत्तिं प्रति शङ्का नैव
कार्येत्यर्थः ।

१. मन्थे नोपस्कुरुते इति क० पु० ।

२. अस्मादेव देवेति ख० पु० ।

३. शेषत्वविवक्षायामिति क० पु० ।

७७. जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् [२।३।५६]

एषां हिंसार्थानां कर्मणि षष्ठी । चौरस्योज्जासयति । निप्रौ संहतौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहन्ति, प्रशिहन्ति, निहन्ति वा । चौरस्योन्नाटयति, क्राथयति, पिनष्टि । हिंसायां किम् ? धानाः पिनष्टि । शेष एव—चौरं निहन्ति ।

७८. व्यवहृपणोः समर्थयोः [२।३।५७]

एतयोर्द्युतव्यवहारे समर्थयोः षष्ठी स्यात् । शतस्य व्यवहरते पणते वा । समर्थयोः किम् ? शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणं पणायति । स्तौतीत्यर्थः । शेष इत्येव-शतं व्यवहरति ।

जासिनिप्रहण इति । जसु हिंसायाम् । जसु ताडने इति चौरादिकौ गृह्यते, न जसु मोक्षणे इति दिवादः । जासीति विकृतनिर्देशात् हिंसायामिति विशेषणाच्च । निप्राभ्यां यथासम्भवमुपसृष्टो हनो निप्रहणो “हन्तेरत्पूर्वस्य” (८।४।२२) इति एत्वम् । नाटि इति । नट अवस्कन्दने चुरादिः । नट नृत्तावित्यस्य तु घटादे^१ ग्रहणम्, विकृतनिर्देशात् । यस्य नाटीत्येव रूपं तस्यैव ग्रहणम्, न तु नटिरूपमापन्नस्य^२ । क्राथ इति । क्रथ हिंसायाम् । घटादित्वेऽप्यस्मादेव^३ निपातनाद् वृद्धिः । घटादिपाठस्तु “चिण्णामुलोः” (६।४।६३) इति दीर्घविकल्पार्थः । “घटादयो मितः” इत्यातिदेशिकमित्वप्रयुक्तार्थश्च । पिष संचूर्णने । निप्रेति क्रमः समुदायो वा नावश्यक इत्याह—निप्रौ इति ।

यत्तु प्राचोक्तम् । जासिनाटिक्राथेषु विकृतनिर्देशो यत्रैतद्रूपमेषां तत्रैव यथा स्यात् इह मा भूत् अनीनटत् अचिक्रथत् इति । तदेतन् माधवेन दूषितम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । विकृतनिर्देशस्य च गणान्तरव्यावृत्त्यर्थत्वादिति । धानाः पिनष्टि । प्राणवियोगो हिंसा न चासौ धानास्वस्त्यचेतनत्वादिति भावः ॥७७॥

व्यवहृपणोः । “अजाद्यदन्तम्” (२।२।३३) इत्यवस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सौत्रः परनिपात इति केचित् इति । तन्न । अल्पाक्षरत्वेन वेरेव पूर्वनिपातौचित्यात् । व्यवेति

१. सुघटवेरिति क० पु० ।

२. न तु नटिरूपं तस्यापि ग्रहणम्, न तु नटिरूपमापन्नस्य इति क० पु० ।

७९.

दिवस्तदर्थस्य [२।३।५८]

द्यूतार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति ।

च क्रमो विवक्षितः । एतयोरिति । व्यवपूर्वो हृन् हरणे, परा व्यवहारे स्तुती च इत्येतयोः समर्थयोरिति । समशब्दो वृत्तौ समानार्थः । समशब्दस्य वा निपातनात् पररूपमिति भावस्तदाह—समानार्थयोरिति । तच्चाभिधानस्वभावात् नियतविषयमित्याह—द्युतव्यवहार इति । द्यूतं प्रसिद्धम् । व्यवहारः क्रयविक्रयादिः । समाहारद्वन्द्वश्चायम् । शतस्य व्यवहरते पराते वा । शतं क्रयविक्रयरूपेण विनियुङ्क्ते दीव्यति वेत्यर्थः । पराः 'स्तुतावेवायप्रत्यय इत्यायाभावः ॥७८॥

दिवस्तदर्थस्य इति । तयोर्व्यवहृणोरर्थ इवार्थो यस्य स तदर्थस्तदाह—द्युतार्थस्य इति । द्यूतग्रहणमुपलक्षणं व्यवहारस्यापि । शतस्य दीव्यति इति । शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । अत्र शेषत्वेन विवक्षित^१ इति न संबध्यते ।^१ उत्तरसूत्रारम्भादन्यथाऽनेनैव विकल्पसिद्धेः किमुत्तरेण विकल्पराम्भेण । योगविभाग उत्तरार्थः । तदर्थस्य किम्? ब्राह्मणं दीव्यतीति । स्तौतीत्यर्थः ॥७९॥

१ उत्तरसूत्रद्वयारम्भात् । तथा ह्यत्र शेष इत्यस्य संबन्धे “विभाषोपसर्गे” [२।३।५९] इति सूत्रे शेषे इति संबध्यते न वा । संबन्धे वैयर्थ्यात् । “दिवस्तदर्थस्य” (२।३।५८) इत्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वात् । न च पक्षे “षष्ठी शेषे” (२।३।५०) इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे समास-प्रवृत्तिः फलम् । “नोपसर्गे” इति न्यासेन “दिवस्तदर्थस्य” (२।३।५८) इत्यस्य निषेधेन शेषषष्ठ्या विकल्पेन समासेन रूपद्वयसिद्ध्या विभाषाग्रहणवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । नान्यः । वेदेऽपि “विभाषोपसर्गे” (२।३।५९) इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वेन “द्वितीया ब्राह्मणे” (२।३।६०) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च नित्यद्वितीयाविधानार्थं तत् । वेदे नियतानुपूर्व्या एव सत्त्वेनापाद्यमानस्य रूपस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च निरूपसर्गे द्वितीयाविधानार्थं चरितार्थम् । “कर्मणि द्वितीया” (२।३।२) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् कर्मत्वविवक्षायां “दिवस्तदर्थस्य” (२।३।५८) इत्यस्याप्रवृत्तेः । “द्वितीया ब्राह्मणे” (२।३।६०) इत्यत्र शेषे इत्यनुवृत्ते-र्विच्छिन्नत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् । कृति त्वदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासाभावाय इत्यपि न । अत एव भाष्ये तिङन्तभेवोदाह्रियते । वस्तुतस्तु शेखरकारमते “दिवस्तदर्थस्य” इति सूत्रे शेषपद-संबन्ध आवश्यकः । अत एव कर्मादीनामविवक्षा शेष इति भाष्यं संगच्छते । किं च “कर्माश्रय-षष्ठीविषये सूत्रोपासकर्मकारणमकर्मकवद्वचनम्” इति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य शेष इति वर्तते । तत्र कर्मादीनामविवक्षा शेष इत्युक्त्या कर्माश्रयविषयकषष्ठीविषय एव शेषपदसंबन्धेन “कृत्वोऽर्थप्रयोगे” (२।३।६४) इत्यत्र न शेषपदसंबन्ध इति लभ्यते । तथा च केवलं कर्मणि षष्ठीविधा-यकसूत्रेष्वेव शेषपदसंबन्धः ।

१. स्तुतावेति नास्ति क० पु० ।

२. विवक्ष्यते इति क० पु० ।

८०. विभाषोपसर्गे [२।३।५६]

शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

८१. कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे च [२।३।६४]

कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽहो भुङ्क्ते । द्विरहो भुङ्क्ते । शेषे एव—द्विरहन्यध्ययनम् ।

८२. कर्तृकर्मणोः कृति [२।३।६५]

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । कृति किम् ? तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । शेषे इति निवृत्तम् ।

विभाषोपसर्गे । तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति विक्षिपतीत्यर्थः ॥८०॥

कृत्वोऽर्थप्रयोग इति । कृत्वसुचोऽर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोऽर्थाः । पञ्चकृत्व इति । पञ्चवारान् इत्यर्थे “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७) । अर्थग्रहणात् द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचोऽपि योगे भवतीत्युदाहरति—द्विरहो इति । द्वौ वारौ द्विः ॥८१॥

कर्तृकर्मणोरिति । कृत्प्रयोग इति । कृदन्तवाच्यक्रियां प्रति ये कर्तृकर्मणी तयोरित्यर्थः । कृष्णस्य कृतिरिति । करणं कृतिः । भावे “स्त्रियां क्तिन्” (३।३।६४) । कृष्णोऽत्र कर्ता ॥ “ःष्वल्तृचौ” (३।१।१३३) इति कर्तरि तृच् । जगत् तत्कर्म । कृष्णस्य तु कृताऽभिहितत्वात् न भवति । “अनभिहिते” (२।३।१) इत्यधिकारात् । यत्र कर्तृकर्मणी द्वे अप्यनुक्ते तत्रोभाभ्यामपि षष्ठी । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानामिति । द्विकर्मकेषु तु कृत्प्रयोगे द्वितीयावदुभाभ्यामपि षष्ठीत्येके—नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य इति । मुख्य एवेत्यपरे । तेनाश्वस्य स्रुघ्नमिति उभयथा गोणिकापुत्र इति भाष्यकारवचनाद् गुणकर्मणि षष्ठीविकल्प इति तु परमार्थः । नेताऽश्वस्य ग्रामस्य ग्रामं वेति । यत्रापि ण्यन्ते द्वौ कर्तारौ प्रयोज्यप्रयोजकौ तत्रोभाभ्यामपि भवति । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानाम् ।

१. कृत्वोऽर्थग्रहणं किम् । अहनि शेते । प्रयोगग्रहणं किम् ? अहनि भुङ्क्ते अत्र प्रकरणादिभिः प्रतिपन्नम् ? काले किम् ? द्विः कासपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणे किमाद्विरहो भुङ्क्ते ।

१. स्तुल् तृचाविति क० पु० ।

२. विकल्पते इति ख० पु० ।

८३. उभयप्राप्तौ कर्मणि [२।३।६६]

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी । चित्रं गवां दोहोऽ-
गोपेन । “स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोः प्रयोगे नेति वाच्यम्” (वा०) । भेदिका

ननु कर्तृकर्मणी क्रियापेक्षे^१, क्रियावाची च धातुः । धातोश्च द्वये प्रत्ययास्तिङः
कृतश्च । तत्र कटं करोतीत्यादौ तिङो योगे न भविष्यति “न लोकाव्यय” (२।३।६६)
इति निषेधादतः कृतेव भविष्यतीत्याशङ्कते—कृति किम् । कृतपूर्वी कटम् इति । कृतं
पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासे “पूर्वादिनिः” (५।२।८६) “सपूर्वाच्च” (५।२।८७)
इतीतिप्रत्ययः^२ । पूर्वं कृतवानित्यर्थः । अत्र करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्व-
मनभिहितं च तद् इति षष्ठी स्यादिति भावः ।

ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कस्य कर्मणि विधानान् नैव द्वितीया प्राप्नोति,
नापि षष्ठी । “अनभिहिते” (२।३।१) इत्यधिकारात् । कृतशब्दस्य^३ कटापेक्षस्य
समासोऽपि दुर्लभः । एवं तद्वितोऽपि । सत्यम् । विशेषविवक्षायां नैव समासतद्वितौ
भवतः । यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क उत्पाद्यते तदा सापेक्षत्वा-
भावात् समासतद्वितौ भविष्यतः । न च तदा कटस्य केनाभिधानं करोतेत्युच्यमानः^४
कप्रत्ययः कर्मसामान्यमेवाह, विशेषकर्मसंबन्धानु तस्याभिधानम् ।

न चात्र तद्वितेनैकार्थीभूतस्य कृतशब्दस्य^५ निष्कृष्य कटेन संबन्धः संभवति ।
क्रियया तु गुणभूतयाऽपि कारकाणां संबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति । तत्र
करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वमिति षष्ठी स्यात् । न च “न लोकाव्ययनिष्ठा”
(२।३।६६) इति निषेधः । “प्रधानाप्रधानयोः” इति न्यायेन प्रधाननिष्ठान्तोपात्त-
क्रियापेक्षयोः कर्तृकर्मणोः स प्रतिषेधः । इह तु प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वादप्राधान्यात्तत्प्रयोगे
प्रतिषेधाभावः ।

अन्ये त्वाहुः । कृद्ग्रहणात् कृदन्तेनैव योगे भवति “कृदन्तात्तद्वितेन योगे मा
भूत् । ओदनं पाचकतरः । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । “इगुपध” (३।१।१३५) इति
कः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थऽण्, व्याकरणे प्राज्ञ इति ।

शेष इति निवृत्तम् इति । पुनः कर्मग्रहणात् । अन्यथा कर्तरि च कृतीत्येवाद्वयत् ।
चकारात् कर्मणीत्यनुकृष्यते । शेषग्रहणस्य तु निवृत्तौ तत्संबद्धं कर्मग्रहणमपि निवर्तते
इति कर्तव्यं तदिति भावः । एतेन शेष ग्रहणानुवृत्ति^६ सर्वत्र पूर्वत्र सूचयति ॥८२॥

उभयप्राप्तौ । उभयशब्देन प्रकृते कर्तृकर्मणी परामृश्यते । उभयप्राप्तौ इति ।
यदि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात् तत इहापि स्यात् । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको

१. क्रियापेक्षे इति ख० पु० ।

२. इति नि प्रत्यय इति क० ख० पु० ।

३. कटापेक्षयेति नास्ति क० पु० ।

४. कमानइत्यधिकः क० पु० ।

५. कृतशब्दनिष्कृष्येत्येव क० पु० ।

६. कृदन्तात्तेन योगे मा भूविति क० पु० ।

७. अनुवृत्तिरिति ख० पु० ।

विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । शेषे स्त्रीप्रत्यये वा । विचित्रा जगतः कृति-
र्हरेर्हरिणा वा । केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । छात्राणामनुशासनमा-
चार्येणाचार्यस्य वा ।

ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अतो बहुव्रीहिरित्याह—उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । तेनैकस्मिन्
'कृति कर्तृकर्मणोरिति लभ्यत इति भावः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमेतदित्याह—
कर्मण्येव इति । तेन गौणात् कर्तुर्न भवति । अनेन चानन्तरा या प्राप्तिः सा नियम्यते ।
शेषषष्ठी तु कर्तर्यपि भवत्येव । प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्मणोऽप्रयोगेऽपि
कर्तरि षष्ठी न भवति । “अन्तर्धौ येनादर्शनम्” (१।४।२८) इति ज्ञापकात् । अत्र
ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः । तेन पानमनेन भोजनमनेनेति गम्यमाने-
ऽपि कर्मणि कर्तुस्तृतीया । शेषत्वे षष्ठ्यां पानमस्येत्याद्यपि । अत्र च “षष्ठी हेतुप्रयोगे”
(२।३।२६) इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवर्तते । तेन यत्र कृति कर्तृकर्मणोः सामर्थ्यप्राप्त-
मुपादानं तत्रैवायं नियम इत्येतदेवाभिव्यक्तुं चित्रमित्युपन्यासः । तथा हि आश्चर्यं
प्रतिपाद्यं तच्च तदैवोपपद्यते यदि दुर्दोहाः गावो दुह्याः स्युः । अगोपश्च दोग्धा स्यात्
नत्वन्त्यतरानुपादाने इत्यस्त्युभयप्राप्तिः । तेन शब्दानुशासनमित्यादौ नार्थानामित्यर्थ-
व्युदासपरायां नोदनायामाचार्यस्य कर्तुः सतोऽप्यनावश्यकत्वान् नोभयप्राप्तिरिति
नानेन षष्ठी किं तु शेषषष्ठी तस्याश्च “कर्मणि च” (२।२।१४) इति न समासनिषेध
इति तत्र वक्ष्यते ।

स्त्रीप्रत्यययोः । “स्त्रियां क्तिन्” (३।३।६४) इत्यधिकारेण विहितयोरित्यर्थः ।
न इति । उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमो नेत्यर्थः । भेदिका इति । भेदनं भेदिका
“पर्यायार्हणोत्पत्तिषु खवुच्” (३।३।१११) । “युवोरनाकौ” (७।१।१) । स्त्रियां टाप् ।
“प्रत्ययस्थात्” [७।३।४४] इतीत्त्वम् । विभित्सा इति । भेतुमिच्छा । भिदेः सन्नन्तात्
“अ प्रत्ययात्” (३।१।१०२) इत्यकारः प्रत्ययः । टाप् । अत्रोभयत्रापि कर्तरि तृतीया
न भवति । षष्ठी तु शेषविवक्षयाऽपि सिद्धयति । समासोऽप्यत्र भवति । धर्मजिज्ञासा
चैत्रस्य । गुरुशुश्रूषा शिष्यस्य । “कर्मणि च” (२।२।१४) समासेनिषेधस्तु न भवति ।

८४. कस्य च वर्तमाने [२।३।६७]

वर्तमानार्थकस्य योगे षष्ठी स्यात् । सतां ज्ञातः । “नपुंसके भावे कस्य योगे शेषविवक्षायां वा” (वा०) सतां गतम् । कर्तृत्वे तु सद्भिर्गतम् ।

“उभयप्राप्तौ” । (२।३।६६) इति नियमविषय एव तत्प्रवृत्तेरिति तत्र वक्ष्यमाणत्वात् । शेष इति । अकाकाराभ्यामन्यस्मिन्^१ क्तिन्नादावित्यर्थः । तत्र यदा नियमेन कर्तरि तृतीया, तदा “कर्मणि च” [२।२।१४] इति निषेधात् हरिणा जगत्कृतिः । आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधुः समासः । नियमाभावे तु कर्तरि षष्ठीपक्षे “कर्मणि च” (२।२।१४) इत्यपि निषेधाप्रवृत्तेः साधुः । हरेर्जगत्कृतिः । पाणिनेः शब्दानुशासनमिति ॥८३॥

‘कस्य च वर्तमाने’ । “न लोकाव्ययनिष्ठा” [२।३।५६] इति प्राप्तनिषेधापवादः । सतां ज्ञातः । “मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च” [३।२।१८८] इति बुद्धयर्थात् वर्तमाने कः । शेषविवक्षयापि सिद्धा षष्ठी । वचनं तु कर्तृत्वविवक्षायामपि षष्ठ्येव यथा स्यात्तृतीया जातु मा भूदिति । तेन सद्भिः पूजित इति न भवति । कश्चित्त्वाद्—यदा वर्तमाने कस्तदा षष्ठी । “क्तेन च पूजायाम्” [२।२।१२] इति षष्ठीसमासनिषेधश्च । यदा तु भूते कः तदा कर्तरि तृतीयेव भवति । तथा च प्रयुज्यते “पूजिते यः सुरासुरैः” इति । अत्राह हरदत्तः—स्यादेतदेवं यदि भूते को लभ्यते नाप्राप्ते तु तस्मिन् आरभ्यमाणे “मतिबुद्धि” इति वर्तमाने कस्तस्य बाधको भवति । वडवाया वृषे वान्ये इत्यपत्ये प्राप्तो ढक् ततोऽपकृष्य वृषे विधीयते । अपत्ये त्वणोव भवतीति जयादित्यो वक्ष्यति । एवं “च”—पूजितो यः सुरैरपीत्यविचिकित्स्य एषोऽपशब्द इति । एतेन “स पुण्यकर्ता मुनिपूजितो नृपैः” इति सुश्रुतप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु भवत्येव । तेनेत्यधिकारे “उपज्ञाते” इति निर्देशान् । तथा च भारविः “जनैरविदितविभवो^३ भवानीजानिः” इति । कालिदासोऽपि—

“परस्पर”मविज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा” ॥ इति ।

कथं “शीलितो देवदत्तस्तेन” इति । “शीलितो रक्षितः शान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि” इति । वर्तमाने कस्य विधीयमानत्वात् षष्ठ्या भाव्यम् । अपप्रयोग एवायमित्याहुः ।

१. न घस्वित्यधिकः क० पु० ।

२. कस्य चेति क० पु० ।

३. भवानीपतिरिति ख० पु० ।

४. परस्परस्येति ख० पु० ।

८५.

अधिकरणवाचिनश्च [२।३।६८]

क्तस्य योगे षष्ठी । इदमेषामासितम् ।

अन्ये वर्यायन्ति तेनेत्याधिकारे उपज्ञात इति भूतत्वेन निर्देशादयं वर्तमाने केन न बाध्यते इति सामान्येन ज्ञापकाश्रयणादेते' प्रयोगाः समर्थनीयाः इति ।

यत्तु प्राचा बहुलग्रहणानुवृत्त्या समर्थितम्, नात्राप्रभाषितं पश्यामः । “कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम्” इति तु नानुपपन्नम्, कमेर्गत्यर्थत्वात् । मतिर्हि तत्रेच्छेति^१ स्थितम् । “नपुंसके भावे उपसंख्यानम्” इत्येतदर्थतः पठति—“नपुंसके भावे क्तः” (२।३।११४) इति विहितो यो क्तस्तस्य योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । एवं तु सतां गतमित्येव स्यात्, न सद्भिर्गतमित्यत आह—शेषविवक्षायां वा इति । एतदेव विवृणोति—कर्तृत्वे तु इति । एतेनैतदुक्तम्—कर्तृविवक्षायां तृतीयैव । षष्ठ्या तु शेषत्वविवक्षायामेव भाव्यम् । ततश्च “षष्ठी शेषे” (२।३।५०) इत्येव सिद्धेः नार्थ उपसंख्याननेति । एवं च शेषषष्ठीसत्त्वे सद्गतमिति समासोऽपि सिद्धयति । तथा च गतं ग्रामम्, ग्रामस्य । गतं ग्रामम् । मतं तीर्थानां व्रतिनः । तीर्थानि व्रतिन इति कर्मण्यपि शेषविवक्षा^२वशात् षष्ठीद्वितीये भवतः ॥८४॥

अधिकरणवाचिनश्च । अयमपि निषेधापवादः । इदमेषाम् इति । आस्यतेऽस्मिस्तदा-सितम् । एवं गतमित्यादिष्वपि “क्तोऽधिकरणे च” [३।४।७६] इत्यधिकरणे क्तः । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते विहिते द्वयोरपि कर्तृकर्मणोरनभिहितत्वात् षष्ठी भवति । इदमेषां भुक्तमोदनस्येति ।

“उभयप्राप्तौ” (२।३।६६) इति नियमस्तु “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्या एव प्राप्ते नास्या अपि “मध्येऽपवादाः” (प० ६१) इति न्यायात् । इह ‘गत्यर्थेष्वधिकरणा-विवक्षायां च’ त्रिःशब्दो भवति । इदमेषां गतमित्यधिकरणे । इहैते गता इति कर्तरि । इहैभिर्गतमिति “नपुंसके भावे कर्तृविवक्षायाम् ।” तत्रैव शेषविवक्षायामिहैषां गतमिति । वाचिग्रहणं यदाऽधिकरणं वक्ति तदैव यथा स्यात् । इतरथा “क्तेन च पूजयाम्” (२।२।१२) इतिवदधिकरणोक्तिरुपलक्षणं स्यात् । ततो ध्रौव्याद्यर्थेभ्यो भावेऽप्यु-त्पन्नस्य क्तस्य योगे स्यात् । इहैभिरासितमिति ॥८५॥

१. वेते इति क० पु० ।
२. तत्रेत्यधिकः क० पु० ।
३. बलात्षष्ठीति क० पु० ।
४. कर्तृकरणयोरिति क० पु० ।
५. प्राप्तादिति क० पु० ।
६. गत्यर्थेष्वधिकरणेति क० पु० ।
७. चानुत्रिःशब्दो भवतीति क० पु० ।
८. ध्योपद्येऽर्थे इति क० पु० ।

८६. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् [२।३।६६]

एषां प्रयोगे न षष्ठी । लादेशाः-कुर्वन् कुर्वाणो वा । चक्रिवान् चक्राणः
चक्रिर्वा सृष्टिं हरिः । उ-हरिं दिदृक्षुरलंकरिष्णुर्वा । उक्तदैत्यान् घातुको
हरिः । कमेरनिषेधः-लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययम्-जगत् सृष्ट्वा । सुखं
कर्तुम् । निष्ठा-दैत्यान् हतवान् । विष्णुना हताः दैत्याः । खलर्थः-ईषत्करः
प्रपञ्चो हृत्षिा । तृन्निति शतृ-तृकारेणारभ्य तृनो नकारेण प्रत्याहारः ।
शानन्-सोमं पवमानः । चानश्-आत्मानं मण्डयमानः । शतृ-वेदमधीयन् ।
तन्-कर्ता लोकान् । “द्विषः शतुर्वा” (वा०) मुरस्य मुरं वा द्विषन् ।

न लोकाव्यय इति । तृन्न्तानां द्वन्द्वः । तत्र उश्चोक्तश्चेति द्वन्द्वेसवर्णादीर्घं कृत्वा
'लेन द्वन्द्वः कार्यः । लश्च उश्चेति पूर्वविग्रहे उकारस्य पूर्वनिपातः स्यात् । कथं-
चित् परनिपातेऽप्यादगुणोऽवादेशेन लवुकेति सन्धिः स्यादिति । ल इति लडादीनां
सामान्यग्रहणम्, तेषां च साक्षात् प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा इह गृह्यन्ते इत्याह-
लादेशा इति । उदाह्रियन्त इति शेषः । यद्यपि कटं कारयांचकारेत्यनादेशो लो गृह्यते
तथाप्याम इति लुगप्यादेश एवेति मन्यते । लादेशत्वेऽपि तिङां योगे नायं निषेधः । तत्र
“कर्तृकर्मणोः” (२।३।६५) इति षष्ठ्याः प्राप्त्यभावात् । भजे शम्भोश्चरणयोः ।
न माषाणामश्नीयात् इति शेषषष्ठी नानेन निषिद्धयते । “अनन्तरस्य” (प० ६२)
इति न्यायात् । अत एव ब्राह्मणस्य कुर्वन्, ओदनस्य पचन्, नरकस्य जिष्णवः, तानि
द्विषन् । वीर्यं निराकरिष्णुरिति निषेधविषयेऽपि शेषषष्ठी दृश्यते । अतः कृद्योग-
लक्षणायाः कारकषष्ठ्या एवायं निषेध इत्युदाहरति-कुर्वन्नित्यादिना । करोतेः,
“लटः शतृशानचौ” (३।२।१२४) इति शता । कुर्वाण इति शानच् । चक्रिवान् इति ।
लिटः “क्वसुश्च” (३।२।१०७) इति क्वसुः । चक्राण इति । “लिटः कानज्वा”
(३।२।१०६) इति कानच् । चक्रिरिति । “आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च” (३।२।१७०)
इति किं किन् चात् लिङ्बद्भावाद् लत्वमप्यनयोः । विशेषातिदेशे नान्तरीयकः
सामान्यस्याप्यतिदेशः । विशेषस्य सामान्येन व्याप्यत्वात् । सृष्टिम् इति । एषां लादेशानां
योगे सृष्टेः कर्मणः षष्ठी न भवति । दिदृक्षुरिति । “सनाशंसभिन्न उः” (३।२।१६८)
इत्युप्रत्ययः ।

१. उलेन द्वन्द्व इति क० पु० ।

२. अत्र कित्वादिति क० ख० पु० ।

अलंकरिष्णुरिति “अलंकृञ्^१ निराकृञ्” (३।२।१३६) इत्यादिनेष्णुच् । उकारेण कृतो विशेषणात् तदन्तस्यापि निषेधः व्यपदेशिवद्भावात् तु केवलस्यापीति भावः । एतदेव वेति वाकारेण सूचयति । अनास्थायां च वाकारः । उकारः केवलो गृह्यताम्, तदन्तोऽपि वेत्यर्थः । ‘घातुक इति । “लषपत्तपदः” (३।२।१५८) इत्यादिना उकञ् । कमेरिति । कमु कान्तौ । अस्मात्परस्योक्तो योगे षष्ठीनिषेधो नेत्यर्थः । आकारे तूकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेध इति पठ्यते । इह तु सामान्येनोक्तम् । छन्दसि छान्दसत्वेनापि गतिसंभवात् । सृष्ट्वा इति । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (३।४।२१) इति । “क्तवा-
तोमुनृकमुनः” (१।१।४०) इत्यव्ययत्वम् । कृदव्ययस्यैवायं निषेधः । अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थस्य तत्रैव संभवात् कृतीत्यनुवृत्तेश्च । तेनोच्चैः कटानां स्रष्टा^२ इत्यादावनिषेधः । वृत्तस्योपरीत्यादौ त्वकारकपष्ठत्वादिनिषेधः । सुखं कर्तुम् इति । “तुमन्त्रबुलौ” (३।३।१०) इत्यादिना तुमुन् । “कृन्मेजन्तः” (१।१।३६) इत्य-
व्ययत्वम् । अव्ययप्रतिषेधे तोमुनृकमुनोरप्रतिषेध इति वार्तिकम् । पुरा सूर्यस्योदेतोः राधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्सन् । “भावलक्षणे” ३।४।१६) इत्यादिना तोमुन् । “सृपितृदोः कमुन्” (३।४।१७) निष्ठा इति । क्तवत् निष्ठासंज्ञिते । हतवान् इति । “निष्ठा” (३।२।१०२) इति कर्तरि क्तवतुः । हता इति । कर्मणि क्तः । ईषत्कर इति । “ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्” ३।३।१२६ इति खल् । अर्थग्रहणात् ईषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् । कथं तर्हि “कोषदण्डसमृद्धानां किमेषामस्ति दुष्करम्” इति दण्डो । “शेषे षष्ठी भविष्यतीत्यदोषः । एतेन “इद्वाकूणां दुरापेऽर्थे” इति कालिदासोऽपि व्याख्यातः । इद्वाकूणां सिद्धये इति वान्वयः । अव्याप्तिं परिहर्तुमाह —तृन्निति । पवमान इति पूज्यजोः शानन् । मण्डयमान इति । मण्डि भूषायाम् इदित्वान्तुम् । “ताच्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्” (३।२।१२६) अधीयन्निति । अधिपूर्वः इङ् अध्ययन इति “इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि” (३।२।१३०) इति शत्रुप्रत्ययः । एषु लट इति नानुवर्तते तेन लादेश इत्यसिद्धे प्रत्याहारग्रहणामश्रीयत इति भावः । कर्ता लोकान् इति । “तृन्” (३।२।१३०) इति ताच्छ्रील्यादिषु तृन् । “द्विषः शत्रुर्वा” (वा०) द्विष अप्रीतौ । “द्विषोऽमित्रे” (३।२।१३१) इति योऽयं शत्रुप्रत्ययस्तदयोगे

१. अलंकृङ् निराकृञ् इति क० पु० ।
२. पातुक इति क० पु० ।
३. सम्भवादिति ख० पु० । संभवादिति क० पु० ।
४. सृष्ट्येति क० पु० ।
५. तुमुनित्येव क० पु० ।
६. कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेग्रहणादिति क० पु० ।
७. दंश इति क० पु० ।
८. जयौ इति क० पु० ।

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे कर्मणि न षष्ठी । सतः
पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । सुखमृणं दायी ।

वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणात् नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्प
आरभ्यते । एतच्च विवक्षाभेदात् सिद्धम् । शेषविवक्षायां षष्ठी । अन्यत्र तु द्वितीयेति ।
न च समासे कृत्वस्वरार्थं कारकषष्ठीविधानमिदमिति । सता समासस्य निषेधात् ॥८६॥

अकेनोरिति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावादाह—भविष्यत्यकस्य इति ।
तस्याधमर्ण्येऽसंभवात् । इनस्तुभयोः संभवादाह—भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च इति । यथा-
संख्यं तु न भवति व्याख्यानात् । पालक इति । “तुमुन्वुलौ” (३।३।१०) इति
ण्वुल् । स च “भविष्यति गम्यादयः” (३।३।३) इत्यधिकारे विहितः । भविष्यत्य-
धिकारविहित एवाकोऽत्र गृह्यते । तेन वर्षशतस्य पूरकः । पुत्रपौत्राणां दर्शक इत्यस्य
न भवति । “ण्वुल्लुचौ” (३।३।१३३) इति सामान्यतो विहितत्वात् । व्रजं गामी इति ।
“आवश्यकामधमर्ण्ययोः” (३।३।१७०) इत्यावश्यके^१ रिनिः । सोऽपि “भविष्यति
गम्यादयः” (३।३।३) इति भविष्यत्युक्तेः । यदाह हरदत्तः—गम्यादिषु केचिदुणादयः
‘केचिदष्टाध्यायीगता इति । तथा च काशिकायाम्—इनः खल्वपि भविष्यतीत्युपक्रम्य
ग्रामं गमी, ग्रामं गामीत्युदाहरणम् । माधवस्तु “गमेरिनिः” । “आडि रिच्च”
इत्यौणादिक इनिः । स गम्यादिपाठाद्भविष्यतीत्युक्तः । अयं तु बाहुलकात् केवला-
दपीति गामीत्यपि भवतीत्याह ।

नन्वत्र षष्ठी न प्राप्नोति यावता “गत्यर्थकर्मणि” (२।३।१२) इत्यत्रोक्तं
द्वितीयाग्रहणं कृद्योगेऽपि षष्ठीं बाधितुमिति तत्कथमुदाह्रियते । सत्यम् । धर्मं प्रति-
बोधी,^२ शत्रुं प्रति यायोत्याद्यर्थमवश्यं भविष्यतीति निषेधो विधेयः । ग्रामं
गन्तेत्यत्र षष्ठी मा भूदिति द्वितीयाग्रहणमपि गत्यर्थसूत्रे कर्तव्यम् । ग्रामं गामीत्यत्र
तुभ्यथाऽपि सिद्धयतीति प्रदर्शयितुमिहाप्युपन्यस्तम् । किं च भाष्यकारेण गत्यर्थसूत्रं
प्रत्याख्यातम्, तन्मते ग्रामस्य गन्तेत्यपि भवति, तद्वद् व्रजं गामीत्यत्रापि षष्ठी प्राप्नो-
तीतीनो योगे निषेध उपपद्यत एव । ऋणं दायी इति । आधमर्ण्ये रिनिः । अयमपि

१. भविष्यत्यकस्येति तस्याधमर्ण्येऽसंभवात् । इनस्तुभयोः संभवादाहेति नास्ति क० पु० ।

२. न इति नास्ति क० पु० ।

३. रिनिरिति क० पु० ।

४. दष्टा धीगता इति क० पु० ।

५. बोध इति क० पु० ।

८८. कृत्यानां कर्तरि वा [२।३।७१]

कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः ।
उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न । नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन ।

८९. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् [२।३।७२]

तुल्यार्थैर्योगे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः । कृष्णस्य कृष्णेन वा तुल्यः सदृशः
समो वा प्रद्युम्नः । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ? शेषे षष्ठ्येव-तुला,
उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

कारकषष्ठ्या एव निषेधो न शेषषष्ठ्या । तेन ग्रामस्य गामी । ऋणस्य दायीत्यपि
भवति । भविष्यदाधमरार्थयोः किम् ? यवानां लावकः । अवश्यंकारी कटस्य ॥८७॥

कृत्यानाम् इति । कर्तृकर्मणोरिति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । सेव्य
इति । सेवृ सेवने । “ऋहलोर्यत्” (३।१।१२४) कर्मणि । कर्तुरिति किम् ? गेयो
माणवकः साम्नामिति । गायतीति “भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीय” (३।४।६८) इति
कर्तरि निपातः । साम्नाम् इति । कर्मणि षष्ठी नित्यम् ।

उभय इत्यादि । उभयोः कर्तृकर्मणोः प्राप्त्यर्थस्मिन् कृत्ये कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि
षष्ठी न भवतीत्यर्थः । नेतव्या इति । मुख्ये कर्मणि गोषु तव्यः, गुणकर्म तु व्रजोऽनुक्तं
कर्म । तत्र कर्मणि^१ कृष्णे च षष्ठी प्राप्ता न जाता । एतच्च योगविभागात् सिद्धम् ।
कृत्यानामित्येको योगः । अत्रोभयप्राप्तौ नेति च वर्तते । युगपद उभयप्राप्तौ^२ कृत्यानां
प्रयोगे षष्ठी नेत्यर्थः । ततः कर्तरि वा । अत्र षष्ठीत्येवानुवर्तते इत्याहुः ॥८८॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् इति । बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपग्रहणो निरस्तेऽर्थग्रहणं
पदान्तरनिरपेक्षाः ये तुल्यतामाहुस्तत्परिग्रहार्थम् । तेन द्योतका इवादयो निवर्त्यन्ते ।
गौस्तथा गवय इति । शेषे षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे तृतीया विधीयते, तथा मुक्ते षष्ठ्येव
भवतीत्याशयेनाह—तृतीयाषष्ठ्यौ स्त इति ।

अपूर्वत्वेनाभ्यहितत्वात्^३ बहुचोऽपि तृतीयायाः पूर्वनिपातः । तुल्य इति । तुलया
संमितः तुल्यः । समानो दृश्यते सदृशः । सादृश्यमत्र विशेषणम् प्राधान्येऽपि दृश्यते ।
“सादृश्यं गतमपनिद्रनूतगन्धैः” इति । शेषे षष्ठ्येव इति । तुल्यार्थैर्योगे शेषषष्ठ्यां

१. कर्तरीति ख० पु० ।

२. युगपदुभयप्राप्तानामिति क० ख० पुस्तकेऽपि ।

३. बहुत्वेऽपीति क० पु० ।

६०. चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः [२।३।७३]

आयुष्यार्थादियोगे चतुर्थीषष्ठीयौ स्त आशिषि । कृष्णाय कृष्णस्य वा चिरं जीवितं भूयात् । एवमायुष्यादिभिः । तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वा । फलैः फलानां वा तृप्तः ।

इति षष्ठी ।

प्राप्तायां तृतीया विधीयते । तस्यां तुलोपमायोगे निषिद्धायामपवादाभावे पुनरौत्सर्गिकी षष्ठ्येव भवतीत्यर्थः । कथं तर्हि “स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना तुलां यदारोहति दन्तवाससा” इति । अत्राहुः—तुल्योपमाशब्दौ यदा कर्मसाधनौ तदा संबन्धषष्ठी-विषये प्राप्ता तृतीया तेन निषिद्धयते । यदा पुनरेतौ भाववचनौ तदा तदयोगे करणत्वात्तृतीया भवत्येवेति ॥८६॥

चतुर्थी चाशिष्य इति । सुखपर्यन्तानां द्वन्द्वे कृतेऽर्थशब्देन बहुव्रीहिस्ततो हित-शब्देन द्वन्द्व इत्याह—आयुष्यार्थादि इति । आदिशब्देन हितशब्दोऽपि ग्राह्यः । II अन्ये त्वर्थशब्दः पृथग् निमित्तम् । अर्थग्रहणं तु व्याख्यानादनुवृत्तं वेत्याहुः । तत्रादिशब्दस्य प्रत्येकं योगादायुष्यादियोगेऽर्थादियोगे चेत्यपि व्याख्येयम् । एवम् इति । आदिशब्दात् कृष्णाय कृष्णस्य वाऽर्थ इत्यप्युन्नेयम् । हितयोगे चेत्यनाशिषि नित्यं चतुर्थी विहिता । आशिषि त्वयं विकल्पः ।

तृप्त्यर्थानाम् इति । तृप्तिरर्थो येषां धातूनां तद्वाच्यक्रियाया यत्करणमित्यर्थः । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी करणत्वे तृतीयेति भावः । अत एवास्याः प्रतिपदविधानत्वं नास्तीति सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेध आरभ्यते । कथं तर्हि ओदनस्य पूर्णाश्छात्राः विकुर्वन्ते इति । “असृजः पूर्णकोष्ठस्य” इति सुश्रुते । “मधुन इव तथैवापूर्णां मद्यापि भाति” इति माघश्च । उच्यते । पूर्णत्वेन तृप्त्युपचारात् संबन्धविवक्षया वा समर्थनीयः ॥८७॥

इति षष्ठी ।

1. वैतानुवर्तमानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत । “तुलां यदारोहति दन्तवाससा” इति तु सहार्थतृतीयेति न दोषः ।
- II तृतीयान्तनिर्देशेऽस्य वाक्यस्य परिसमासत्वात् योग इत्यध्याह्नियते । स च योगोऽर्थैरेव स्यात् न शब्दैरिति सामर्थ्यादर्थग्रहणं सिद्धमतोऽर्थशब्दः वृथगेव निमित्तमिति ज्ञायते । एवमायुष्यादिभिरिति । कृष्णाय कृष्णस्य वा चिरममायुष्यं भूयात् । एवं तत्पर्याया अप्युदाहार्याः । आशिषि किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ।

१. आयुष्यार्था इदानीमिति ख० पु० ।

६१. आधारोऽधिकरणम् [१।४।४५]

क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारोऽधिकरणसंज्ञः स्यात् ।

६२. सप्तम्यधिकरणे च [२।३।३६]

अधिकरणे सप्तमी स्यात् चात् दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिकः

आध्रियन्ते क्रिया यस्मिन्नित्याधारः । “अध्यायन्याय” (३।३।१२२) इत्यधि-
करणे घञ् । तत्र यद्यपि साक्षात् क्रियाधारत्वात् कर्तृकर्मणोरेव मुख्याधारत्वं
संभवति, तथापि तयोः पराभ्यामनवकाशाभ्यां च स्वविषये बाधात् सामर्थ्यादिह
कर्मकर्तृव्यवहितक्रियां प्रत्याधारो गृह्यत इत्याह—क्रियाश्रययोरित्यादि । तदुक्तम्—

“कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्” क्रियाम् ।

उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणां स्मृतम् ॥” इति ।

साधकतममिति तमब्रह्मणेन च ज्ञापितं कारकप्रकरणे गौरामुख्यन्यायो
नास्तीति ॥६१॥

सप्तम्यधिकरणे च । औपश्लेषिक इति । तेनाधिकरणमपि चतुर्विधमित्युक्तं भवति ।
पूर्वसूत्रे वक्तव्यमप्यत्रैवोक्तं स्वतन्त्रत्वात् । तत्राधाराधेययोः संयोगलक्षणः संबन्ध
उपश्लेषस्तत्र भव औपश्लेषिकः । यथा कटे आस्ते । अत्र ह्यासनक्रियाश्रयस्य कर्तु-
र्देवदत्तस्याधारः कटोऽधिकरणम्, संयोगित्वादौपश्लेषिकम् । आधेयनिरूपितसमवायि-
त्वेन प्रतीयमानो व्याप्तः । यथा सर्वस्मिन् स्थित इति । अत्राधेयेन विष्णुना सर्वस्य
समवायः संबन्धः सर्वोपादानस्यापि विष्णोराधेयत्वमौपचारिकं वृत्ते शाखेतिवत् ।
तिलेषु तैलमित्यपि व्याप्तस्योदाहरणम् । यद्यपि तैलस्य संयोग एव न समवायः
तथापि पृथग् देशानुपलम्भात् लोकस्यात्राप्यस्ति समवायाभिमानः । अत एव सम-
वायित्वेन प्रतीयमान इत्येवोक्तम् । संयोगसमवायभिन्नसंबन्धवदाधेयाश्रयो विषयः ।
यथा तर्कं कुशल इति । तर्कविषयं कौशलमस्यास्तीत्यर्थः । कौशलं प्रति तर्कस्याश्रयत्वं
तदधीनस्थितित्वमात्रम् । राज्ञ इव पुरुषं प्रति सामीप्यादिसंबन्धे प्रकृत्यर्थलक्षिते
यत्राश्रयत्वप्रतीतिः स सामीपिकः । यथा नद्यामास्ते । अत्र नदीपदवाच्ये प्रवाहे
आसनासम्भवादानेन लक्षितं तीरमाश्रयो गम्यते । अत्र सामीप्यमविवक्षितम् । लक्षित-
मात्रे तात्पर्यात् । अन्यथाऽऽद्युः साधनं घृतमायुः । आयुषि मण्डः । यष्टिधरो यष्टिः

१. साधयत् क्रियामिति क० पु० ।

२. आधाराधेययोरिति क० पु० ।

३. समवायत्वे नेति क० पु० ।

४. नदीनदी पदवाच्ये इति क० पु० ।

५. संभवानेनेति क० पु० ।

सामीपिको विषयो व्याप्त इत्याधारश्चतुर्धा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । नद्यामास्ते । तर्के कुशलः । सर्वस्मिन् स्थितः । वनस्य दूरे अन्तिके वा । “क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्यपि” (वा०) अधीती व्याकरणे । “साध्व-साधुप्रयोगे च” (वा०) साधुः-कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । “अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च” (वा०) सत्सु तरत्सु असन्त आस्ते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु शूद्रास्तरन्ति । “निमिच्चात्कर्मयोगेऽपि” (वा०)

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥” इति ।

यष्टौ माला तिष्ठति । गौर्वाहीकः । गवि शिखेत्यादीनामसंग्रहापत्तेः । अथ लक्ष्येऽप्यर्थे संयोगसमवाययोः सम्भवादौपश्लेषिकव्याप्तयोरन्तर्भावोऽमीषामुच्येत तत् नद्यामास्ते इत्यत्रापि सुवचम्, किञ्चिद्भेदविवक्षया तु पृथग्भावकल्पनेऽमीषामपि कल्पनीयः स्यात् । ततश्चतुर्धात्वं व्याकुप्येत । अत एव हरदत्तवर्धमानादिभिः सामीपिकः पृथग् न गणितः त्रिधैवाधिकरणमुक्तम् । सामीप्यं सप्तम्या वाच्यमिति तु न भ्रमितव्यम्, तथाहि सति नद्यां सामीप्यमास्ते इत्यनन्वयापत्तेः, न च सामीप्यमधिकरणं चेत्यु-भयमर्थः नानार्थतापत्तेः अन्यलभ्यत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

कटे शेत इति । शयनक्रियाकर्माधारस्येदमुदाहरणम् । स्थाल्यां पचति इति । एतत्तु विक्रित्याख्यक्रियाश्रयस्य कर्मण ओदनस्याधार उदाहृतः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—आधाराधेययोरन्यत्र सिद्धयोः प्रादेशिकः संबन्ध उपश्लेष इति । तदसत् । आकाशे पक्षीत्याद्यव्याप्तेरन्यत्रासिद्धेः । परमाणौ द्व्यणुकम्, आत्मनि मन इत्यसिद्धेश्च । निरवयवानां प्रादेशिकसंबन्धासंभवात् । एवमपृथग्देशयोराधारा-धेययोर्यः सकलावयवसंबन्धस्तत्र भवो व्याप्त इत्यप्ययुक्तम्, गवि गोत्वम्, परमाणौ रूपम्, आत्मनि सुखमिति निरवयवेष्वव्याप्तेरिति दिक् ।

चादूर्दूरान्तिकार्थेभ्य इत्युक्तं तदुदाहरति—वनस्य दूरेऽन्तिके वेति । क्तस्येन्वि-षयस्य इति । इन्नन्तः शब्दो विषयो देशो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तस्य तस्य कर्मणि क्तान्तवाच्यक्रियापेक्षे कर्मणि सप्तमी वाच्येत्यर्थः । अधीती व्याकरण इति । कृतपूर्वी

१. सप्त्येति क० पु० ।

२. इति तु न भ्रमितव्यमिति नास्ति क० पु० ।

६६. यस्य च भावेन भावलक्षणम् [२।३।३७]

भावः क्रिया । यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् ।

गोषु दुह्यमानासु गतः ।

कटमितिवत् कर्मसामान्यविवक्षायां के कृते अधीतमनेनेति विगृह्य “इष्टादिभ्यश्च” (५।२।८८) इतीनि प्रत्यये कृते विशेषकर्मणो व्याकरणस्य पश्चात् संबन्धेऽपि तस्य तद्धितेनैकार्थीभूतस्य केन निष्कृष्य संबन्धासंभवात् केनाभिहिते कर्मणि व्याकरणे सप्तमी भवति । क्रियया तु गुणभूतयाऽपि संबन्धोऽस्त्येवेति कर्मत्वमप्यव्याहतम् । मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वात्सप्तम्यभावः । “साध्वसाधुप्रयोगे च” (वा०) साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे साधुग्रहणमनर्चार्थम्, तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । साधुः कृष्णो मातरीत्यादि । यत्तु धौरेयः एवं तु साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र साधुग्रहणं चिन्त्यम् इति । तदसत् । अप्रतेरिति निषेधार्थत्वात् । साधुर्मातरि इति । न चेयं विषयसप्तमी साधुत्वासाधुत्वयोर्मातृमातुलविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावेनाधिकरणात्वाभावात् । अर्हणम् इति । यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या । तथा तद्वपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः । आद्यमुदाहरति—सत्सु तरत्सु इति । सतो हि तरणमर्हन्ति कर्तारश्च । ‘द्वितीयमुदाहरति—असत्सु तिष्ठत्स्त्रिति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च ‘तिष्ठत्स्वित्यनेन द्योत्यते । द्वितीयमुदाहरति—असत्सु तरत्सु इति । असतां तरणमनुचितं तेषां च कर्तृत्वं तरत्स्वित्यनेन द्योत्यते । तदेतत् सर्वं “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (२।३।३७) इत्येव सिद्धमित्याहुः ।

हरदत्तस्तु लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनमित्याह—निमित्ताद् इति । यदर्थं क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्तं विवक्षितम्, तद्वचिनः सप्तमी वाच्या । यदि तस्य निमित्तस्य कर्मणा सह योगः संबन्धो भवति । संबन्धश्चेह संयोगसमवायान्यतरो विवक्षितस्तेन वेतनेन धान्यं लुनातीत्यादौ न भवति । चर्मणि इत्यादि । चर्म मे स्यादिति हन्तीत्यर्थः । अथ हेतौ तृतीयायां प्राप्तायां वचनम् । अत्र चर्म निमित्तमुद्देश्यत्वात् । हन्तिकर्मणा द्वीपिना च संबद्धः समवायेन । संयोगस्य तूदाहरणम्, सीम्नि पुष्कलको हत इति । सीम्नो ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुर्निखात इत्यर्थः । अत्र शङ्कोः सीम्नश्च संयोगः संबन्धः ॥६५॥

यस्य च भावेनेति । गोषु दुह्यमानासु इति । अत्र गोदोहनं प्रसिद्धत्वात् लक्षण-मप्रसिद्धाया गमनक्रियाया इति । ततः सप्तमी ॥६६॥

१. द्विय मुदाहरति इति क० पु० ।

२. तिष्ठत्स्वित्यनेनेति क० पु० ।

३. मध्यस्यावधिद्वयापेक्षत्वाविति क० ख० इत्युभयोः ।

६७. सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये [२।३।७]

कारकद्वयमध्यस्थयोः कालाध्वनोरेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे
द्व्यहाद्वा अन्नं भोक्ता । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । अधिकेन
योगेऽपीति केचित् । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः ।

६८. अधिरीश्वरे [१।४।६७]

स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ।

सप्तमीपञ्चम्याविति । अत्र कालात् सप्तमी अध्वनः पञ्चमीति यथासंख्यं तु न
भवति । अस्वरितत्वात् । “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (१।३।१०) स्वरितेनेति
व्याख्यानात् । कारकमध्य इत्यतः प्रकृतयोः कालाध्वनोर्विशेषणम् । मध्ये वर्त-
मानयोरिति संबन्धः । अद्य भुक्त्वा इति ।

ननु चात्रायमेकः कर्ता तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः, मध्यत्वस्यावधिद्वय-
सापेक्षत्वात् । सत्यम् । नात्र द्रव्यं कारकं किं तु शक्तिः सा चात्र कालभेदाद् भिद्यते ।
एका हि—आद्यभुजेः साधनमपरा द्व्यहेऽतीते भुजेरिति^१ भिन्नयोर्द्वयोः कर्तृशक्त्योर्मध्ये
वर्तते द्व्यहलक्षणाः कालः ।

इहस्थ इति । इहस्थोऽयमिति कर्ता लक्ष्यं कर्म तयोः शक्त्योर्द्रव्ययोर्वा
कारकयोर्मध्ये वर्तते । अध्वा क्रोश इति । यद्वा इहेत्यधिकरणं लक्ष्यं च कर्म । अपायहेतु-
क्रियाया अश्रवणादप्राप्ता पञ्चमी विधीयते । अधिकेन योगेऽपि । सप्तमीपञ्चम्यौ
इत्यनुषङ्गः । तदस्मिन्तधिकम् इति । “यस्मादधिकं” (२।३।६) इति निर्देशाज्
ज्ञापकादिति भावः ॥६७॥

अधिरीश्वरे । ईश्वरः स्वामी स च स्वापेक्षः । कर्मप्रवचनीयाश्च संबन्धविशेषका
इत्युक्तम् । तेन स्वस्वामिभावसंबन्ध इत्यर्थः पर्यवस्यति । स एव ईश्वर इति सप्तम्या
विषयतया निर्दिश्यते इत्याह—स्वस्वामिभावसंबन्ध इति ॥६८॥

यस्मादधिकम् इति । अर्थादाधिक्यं कर्मप्रवचनीयद्योत्यमित्याशयेनाह—अधिकार्थेन इत्यादि ।
उप परार्थः इति । परार्थादधिका इत्यर्थः । “उपोऽधिके च” (१।४।६) इति कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा । स्वात् स्वामिनो वा इति । स्वादित्यत्र धनाख्यत्वाद् न सर्वनामता । उभयमनेनो-

१. भुजेरिति क० पु० ।

२. श्रयणादिति क० पु० ।

३. उपपरार्थे इति क० पु० ।

४. धर्मारव्यत्वात् सर्वनामतेति क० पु० ।

९९. यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी [२।३।६]

अधिकार्थेनेश्वरार्थेन च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते सप्तमी स्यात् । उप
परार्थे हरेर्गुणाः । स्वात् स्वामिनो वा विभक्तिः । अधि भुवि रामः ।
अधि रामे भूः ।

१००. षष्ठी चानादरे [२।३।३८]

अनादराधिक्ये भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो
वा प्रात्राजीत् ।

१०१. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च [२।३।३६]

एभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी इत्यादि ।

च्यते । द्वयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेणेति । तत्र षष्ठीवत् सकृदुत्पन्नया द्विष्टस्यापि
संबन्धस्योक्तत्वात् समुच्चयस्तावद् न भवति । कथं पुनः सकृदुच्यमाना विभक्तिः पर्याये-
णापि स्यात् । अत्राहुः । ईश्वरः उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वर्यम् । अथवा ईश्वरशब्दो
भावप्रधानः ईश्वरस्योक्तिरीश्वरवचनं यस्य स्वामिनस्तस्मात् सप्तमीत्येकोऽर्थः । यस्येति
स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्येश्वर उच्यते ततः स्वात् सप्तमीत्यपरोऽर्थः । तेनोभाभ्यामपि
पर्यायेणैव भवति । अधि भुवि राम इति । रामो भुवः स्वामीत्यर्थः । अधि रामे भूरिति
रामस्य स्वं भूरित्यर्थः ॥६६॥

षष्ठी चानादरे । अनादर इति सति सप्तमी । भावलक्षणस्यैवैतद्विशेषणम् ।
अत्रानादरे सति भावलक्षणम् तदनादराधिकमेव भवतीत्याशयेनाह—अनादराधिक्य
इति । अनादरविशिष्ट इत्यर्थः । रुदत इत्यादि^३ । पितरि पुत्रे वा रुदति सति तमना-
दृत्यैव^४ प्रात्राजीत् संन्यासं कृतवानित्यर्थः । अनादराभावे सप्तम्येव भवति ॥१००॥

स्वामीश्वराधिपति । स्वाम्यर्थेति वाच्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्य-
र्थम् । “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” (वा०) इत्येकशेषस्तु न कृतः स्वरूपपरत्वेन
समानार्थत्वाभावात् । गोषु स्वामी इति । शेषषष्ठ्यामेव नित्यं प्राप्तायां पक्षे सप्तम्यपि
विधीयते । प्रतिभूर्लङ्गकः । प्रसूत उत्पन्नः । गवां गोषु वा प्रसूतः गा एवानुभवितुं
जात इत्यर्थ इति हरदत्तः ॥१०१॥

१. भावलक्षणस्य चैतद्विशेषणमिति क० पु० ।

२. विष्ट इति क० पु० ।

३. ईत्यातीति क० पु० ।

४. तमादृत्यैति ख० पु० ।

१०२. आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् [२।३।४०]

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् ? आयुक्तः शकटे गौः । ईषदयुक्त इत्यर्थः ।

१०३. यतश्च निर्धारणम् [२।३।४१]

जातिगुणक्रियाभिरेकदेशविवेचनं यतः स्यात् ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः ।

१०४. पञ्चमी विभक्ते [२।३।४२]

विभक्तवति निर्धारणाश्रये पञ्चमी स्यात् । उदीच्याः दाक्षिणा-
त्येभ्यः श्रोत्रियाः ।

आयुक्तकुशलाभ्याम् इति । आयुक्तो व्यापृतः । कुशलो निपुणः । आसेवा तात्पर्यम् । विषयसप्तम्यां प्राप्तायां पक्षे षष्ठी विधीयते ? आसेवायां किम् ? आयुक्तो गौ शकटे । ईषदयुक्त इत्यर्थः ॥१०२॥

यतश्च निर्धारणम् । निर्धारणमेकदेशस्य पृथक्करणम् । तच्च जात्यादिभिरेव संभवतीत्याह—जातिगुणक्रियाभिरिति । उपलक्षणमेतत् । अमीषां छात्राणां देवदत्तः पटुरिति संज्ञयाऽपि निर्धारणदर्शनात् । नृणाम् इति । नृसमुदायात्तदेकदेशो द्विज इति जात्या श्रेष्ठत्वविधानाय । पृथक् कियते, इतरेभ्यो व्यावर्त्यते । गवामित्यत्र कृष्णेति गुणेन, गच्छतामित्यत्र धावन्निति क्रियया । शीघ्रगतावेव धावादेशविधानाद् धावनस्य गमनाद् भेदः । शीघ्रः क्षिप्रकारी विशेषप्रलिङ्गः ॥१०३॥

पञ्चमी विभक्ते । विभागो विभक्तम् “नपुंसके भावे कः” (३।३।११४) । विभक्तमस्मिन्नस्तीति विभक्तः । “अर्श आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७) । निर्धारणस्य चैतद् विशेषणम् । न च तस्य विभागः संभवतीति सामर्थ्यादनिर्धार्यमाणो गृह्यत इत्याह—विभक्तवति निर्धारणाश्रय इति ।

१. निर्धार्यमाणोऽवयवः समुदायाभ्यन्तर इति स यदा तदाधारत्वेन विवक्ष्यते तदा सप्तमी सिद्धैव यथा वृक्षे शाखा इति । यदा त्ववयवसंबन्धस्तदा षष्ठी यथा वृक्षस्य शाखेति । किमर्थं वचनम्, तस्यैव प्रपञ्चार्थमित्यदोषः ।

१. विधावादेशविधानायेति ख० पु० ।

१०५. साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः [२।३।४३]

आभ्यां योगे सप्तमी स्यात् । मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम् ? साधुभृत्यो राजस्तत्त्वकथनेन । अप्रतेः किम् ? साधुर्मातरं प्रति । “अप्रत्यादौ वाच्यम्” (वा०) साधुर्मातरं प्रति पर्यनु वा ।

ननु यतो निर्धारणं तस्य निर्धार्यमाणाद् भेदोऽस्त्येव तत् किं विभक्त इति विशेषणेन । सत्यम् । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते । यस्मिन् निर्धारणाश्रये विभाग एव न केनचिदात्मनाऽन्तर्भाव इति । तेन गवां कृष्णेत्यादौ यद्यपि गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक् क्रियते । तथापि गवात्मनाऽन्तर्भावोऽप्यस्तीति न भवति पञ्चमी । उदाहरणे तु उदीच्यानां दक्षिणात्येषु प्राणित्वेनान्तर्भावेऽपि शब्दोपात्तोदीच्यत्वाद्याकारापेक्षयाऽन्तर्भावाद् विभाग एवास्ति । तेन यत्र निर्धार्यमाणे निर्धारणावधौ च शब्दोपात्तं रूपमेवावच्छेदकं तदनिर्धारणं पूर्वस्य विषयः । यत्र त्वनेकं सोऽस्य विषय इति सिद्धम्^१ ॥१०४॥

साधुनिपुणाभ्याम् इति । साधुभृत्यो राज इति । नन्वनर्चयामपि “साध्वसाधुप्रयोगे च” (वा०) इति सप्तम्या भाव्यमेव तत्र साधुग्रहणमनन्यार्थमिति प्राग् व्याख्यातत्वात् । इदं तु युक्तं प्रत्युदाहर्तुम्—निपुणो भृत्यो राजस्तत्त्वकथनेनेति ।

अत्राहुः—राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोऽन्वयः न साधुना । राज्ञो यो भृत्यः स साधुरिति । तत्र राजनि वाऽन्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते । प्रत्यासत्त्या तु राजविषयमेव साधुत्वं गम्यत इत्येतावत् । तत्र साधुना राजः प्रकृष्टो योगः शाब्दो नास्तीति नेषोऽस्य विषयः । अत एव तत्र प्रायेण ग्रहणम् । साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र तृतीयया योगमात्रस्याप्तेपादार्थेऽपि योगे प्राप्नोत्यर्चाग्रहणस्य युक्तमेव प्रत्युदाहरणम् । एवं च यदत्र प्राचोक्तम्—पदमञ्जरीकारमते साधुभृत्यो राजस्तत्त्वकथनेनेति प्रत्युदाहरणमन्याय्यमिति, तद्ग्रन्थपौर्वापर्यानालोचनमूलकमित्युपेक्ष्यम् । अत्र साधुभृत्यो राजः इत्येतावदेव प्रत्युदाहरणम् तत्त्वकथनेनेत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । तत्त्वं कथयतीति हेतोः साधुरुच्यते न पुनरर्चयतेति ।

अन्ये तु नेति पृथक्पदं व्याचक्षते । तथाहि, ननु साधुभृत्यो राज इत्यत्रापि भवितव्यमेवं सति साधुशब्दप्रयोगेऽर्चाया अनपायात् तस्य तत्रैव शक्तेरित्याशङ्क्याह—तत्त्वकथनेन इति । साधुशब्दस्यार्चाया अन्योऽप्यर्थोऽस्ति तत्त्वकथनं तत्र प्राप्नोति, अर्चाग्रहणात् तु न भवतीत्यर्थः ।

१ अन्ये त्वेवमाहुः—यत्र राशीकृतस्य पृथक्क्रिया स पूर्वसूत्रस्य विषयः । यत्र पुनः पृथक्कृतस्यैव गुणाविष्करणं सोऽप्येति । अयमपि योगः प्रसङ्गायः । अपाशान्तरादेव सिद्धा पञ्चमी ।

१. साधु साधुप्रयोगे चेति क० पु० ।

२. अन्यार्थमिति क० पु० ।

३. अन्वर्थ इति क० पु० ।

१०६. प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च [२।३।४४]

चात् सप्तमी । प्रसितः प्रसक्त उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ।

१०७. नक्षत्रे च लुपि [२।३।४५]

लुबन्तात् नक्षत्रात् तृतीया स्यात् । अधिकरणत्वात् पक्षे सप्तमी । पुष्ये पुष्येण वा गच्छेत् । पुष्ययुक्ते काले इत्यर्थः । लुपि किम् ? पुष्ये शनिः ।

केचिदाहुः । अर्चायां निन्दायां तत्त्वकथने^१ च साधुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रार्चायामयं विधिः । “साध्वसाधुप्रयोगे च” इत्येतत्तु निन्दायां प्रवर्तते । तथा चाकरः-साधुग्रहणमनर्थम् इति । अधर्मादिवदर्चाविरोधिनी निन्दाऽनर्थेत्युक्ता । यत्र तूक्तमुभयं नास्ति तत्त्वकथने तत्र सर्वथा सप्तमी नास्ति । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति युक्तं प्रत्युदाहरणमिति । तदसत् । नहि तत्त्वकथनमप्यस्य वाच्यमप्रसिद्धेः । एवं च प्रत्युदाहरणे यदि तदुभयमस्ति तर्हि ध्रुवा सप्तमी । अथ तन्नास्ति तर्हि किमालम्बना साधुशब्दप्रवृत्तिः । किं चैवं परतया प्रत्युदाहरणोपपत्तौ शाब्दयोगाभावोपपादन-प्रयासो हरदत्तादीनामनर्थक एव स्यात् । साध्वसाधुप्रयोगे चेत्यत्रानर्चाशब्दस्य निन्दार्थकत्वे साधुमतिरीति कथमत्र निन्दार्थत्वमिति सहृदयाः प्रष्टव्याः । किं चार्चायां सिद्धत्वात् तदभावेऽपि यथा स्यादिति वार्त्तिकमारभ्यते । तत्र चानर्चार्थमिति व्याख्यातवचनमर्चाभावमेव गोचरयति न तु निन्दा । तदुपस्थापकनञ्समासस्य सूत्रे वार्त्तिके वाऽदर्शनात् इति । साधुः कृष्णो मातरं प्रति । अप्रतेरिति नैषा पञ्चमी प्रतेः परस्य न भवतीति । तथा सतीहैव न स्यात् किं तु प्रयोग इत्यध्याहारात् प्रतेः प्रयोगे न भवतीत्यर्थः । अप्रत्यादिष्विति । प्रतिपर्यनुषु लक्षणेत्थंभूतेति सूत्रोक्तेष्वित्यर्थः ॥१०५॥

प्रसितोत्सुकाभ्याम् इति । प्रसितः प्रसक्त इति । प्रपूर्वः षिञ् बन्धने चान्तः प्रसक्तवाची स इह गृह्यते क्रियावाचिनोत्सुकशब्देन साहचर्यात् । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्लः प्रसित इति गुणवाची न गृह्यत इत्यर्थः । विषयसप्तम्या सिद्धे पक्षे तृतीयार्थं वचनम् ॥१०६॥

नक्षत्रे च लुपि । नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात् प्रातिपादिका^२दित्यक्षरार्थः । व्यधिकरणे च सप्तम्यौ । लुबन्तात् नक्षत्रवाचिन इति तु तात्पर्यतः पञ्चम्यर्थव्याख्यानम् । तेन लुबन्तविशेषणोभ्योऽपि भवति । यत्तु प्राचोक्तम् । नक्षत्रे लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अत एवाह—लुबन्तान्नक्षत्रादिति । तदसत् । यथाश्रुतेनोपपत्तौ व्यत्ययकल्पनायोगात् ।

१. तत्त्वकथनेन चेति ख० पु० ।

२. मय्यवश्य वाच्यमिति क० पु० ।

३. पदिकार्थादिति ख० ।

“अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो वा द्वितीया” इति केचित् ।
नदीं नद्यां वा वसति । रात्रिं रात्रौ वा शेते । क्रोशं क्रोशे वा
वसति । यागं यागे वा तिष्ठति ।

इति विभक्त्यर्थाः ।

यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, लुबन्तात् नन्त्रादिति व्याख्याने उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां
नोत्तरां गच्छेदिति विशेषणादप्रसङ्गः । तस्यालुबन्तत्वात् इति । तदप्यसत् । लुबन्त-
विशेषणादपि सामानाधिकरण्यात् तदुपपत्तेः लुबन्तादिति स्थानिद्वारकं लुपोऽन्त्या-
वयवत्वं ज्ञेयम् । पुष्य इत्यादि । पुष्येण युक्तः नन्त्रेण कालः “नन्त्रेण युक्तः
कालः” (४।२।३१) इत्यण् । तस्य “लुबविशेषे” (४।२।४) इति लुप् । पुष्ये
शनिरिति । पुष्यशब्दो नन्त्रमेव वक्ति न तु तद्युक्तं कालमिति लुबन्तो न भवति ।

अकर्मक इति । ये कर्मनिरपेक्षा क्रियामाहुस्तेषां धातूनां योगे तद्वाचिक्रियां प्रति
कारकभूतेभ्यो देशादिभ्य इत्यर्थः । देशमुदाहरति—नदीमिति ।

ननु ग्रामसमूहो देशो न तु प्रदेशमात्रम् । तेन ग्रामे स्वपितीत्यत्र न भवतीति
स्थितमाकरे । तत्कथं नद्याः देशत्वम् । कुरुन् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपितीति तु युक्त-
मुदाहर्तुम् । न च जनपदवृत्त्यपि देशत्वं यदा तदेकदेशेन नद्यामारोप्यते यदा वा
नदीसमीपो देशो नदीपदेन लक्ष्यते गङ्गायां घोष इतिवत् तदाऽयमपि देश इत्युदाहृत
इति वाच्यम् । तथा सति भावग्रहणमनर्थकं तेनापि कालस्यैव लक्ष्यमाणत्वेन काल
इत्येव सिद्धेः । तस्मादेवं वर्यानीयम्—नदीति देशविशेषस्य संज्ञा देवदत्तादिवत् इति ।
केचिदिति वचनात् स्वमते सप्तम्यपि भवतीत्युदाहरति—नद्यामिति ।

कालो निमेषादिक्रियापरिच्छिन्नः सूर्यगत्यादिस्तमुदाहरति—रात्रिं रात्रौ वेति ।
अध्वानमुदाहरति—क्रोशं क्रोशे वा इति । अध्वा चात्र गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः
क्रोशादिरेव गृह्यते तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति । तथा च वार्तिकम् “कालभावाध्व-
गन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्, देशश्च” [वा०] अकर्मकाणां कर्मसंज्ञा भवतीति
वक्तव्यमिति । गन्तव्योऽध्वेत्यध्वगन्तव्यः, कडारादिवाद् गन्तव्यशब्दस्य परनिपातः ।
भावोऽत्र धात्वर्थः सिद्धतारूपो घञादिवाच्यस्तमुदाहरति—यागं यागे वेति । यजनं
यागः यावता कालेनेज्यते तावन्तं कालं तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र यागदोहादीनां मासादिवत्
कालत्वेनाप्रसिद्धेः पृथग् भावग्रहणम् । अत्र सर्वत्राधिकरणसप्तमी प्राप्तेति द्वितीया
विधीयते । ननु साऽपि कालाध्वनोरित्येव सिद्धा । सत्यम् । अनत्यन्तयोगेन न सिद्धा
देशभावयोश्चाप्राप्तैवेत्ययमारम्भः । एवमपि कर्मकार्याण्यन्यानि न सिद्धयन्ति । आस्यते

१. ह्यकर्मसंज्ञा ह्यकर्मकाणामिति (क) पु० ।

२. वृथेति क० पु० ।

मासः । आसितव्यः । आसितः । स्वास इति । कर्मणीति विधयमाना^१त्मवृत्त्यक्त-
खलर्या न स्युः । तस्मादिहायुर्धृतमिति वत् साधने साध्योपचारात् द्वितीयार्था^२ कर्मसंज्ञा
द्वितीयाशब्देनोच्यते । तेन यथा वार्त्तिकं कर्मसंज्ञैव विधीयत इति ।

यत्तु वदन्ति । नात्रासिरासनमात्रे वर्तते किं तु तत्पूर्वके व्यापने मासमासनेन
व्याप्नोतीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । एवं च कृत्वा सकर्मकेष्वपि कालादयः कर्म भवन्ति ।
मासं वेदमधीते । मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । त्यर्थात् इति पूर्वैर्गैव सिद्धे
नार्थोऽनेनेति । तच्चिन्त्यम् । एवं हि कालादेरन्यस्यापि कर्मतापत्तेः । प्रासादे शेत
इति । वैकुण्ठमधिशेते इत्यत्राप्यनेनैव सिद्धेः "अधिशीड्स्थासां कर्म" इत्यादेरनारम्भ-
प्रसङ्गाच्च । यच्च तदुक्तम् । ग्रामं स्वपिति । अध्वानं स्वपितीति न भवतीति । न
तदिदानीमन्तरेण शपथं शयनं शक्यं निरोद्धुम् । मासं वेदमधीते इति त्वत्यन्त-
संयोगे क्रियया सिद्धम् । न च मासो वेदमधीयते चैत्रेणेति मासे कर्मणि प्रत्ययो दृश्यते ।
किं च सकर्मकेष्वपि कालादेः कर्मत्वेन रात्रिमोदनं पचतीत्यपि स्यादिति दिक् । एवमेव
संज्ञामारभमाणानामाशयमुपोद्वलयितुं केचिदित्युक्तम् । न त्वनेन कर्मत्वमस्मन्मते
नास्तीत्युच्यते प्रकारे परं विशेषः इत्येतावदतः सर्वमवदातम् ॥ १०७ ॥

"पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-
त्तंसः श्रीनरसिंहसु नुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।
तत्सूनोः कृतगूढभावचिबृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ
श्रीकृष्णस्य कृतौ समाप्तिमगमत् षट्कारकीवर्णनम् ॥"

कारकाणि । १००० ।

१. विधीयमानात् इति ख० पु० ।

२. यार्कर्मसंज्ञा द्वितीयेति नास्ति क० पु० ।

॥ अथ समासा निरूप्यन्ते ॥

१. समर्थः पदविधिः [२।१।१]

पदयोः पदानां यो विधिः समर्थोऽन्वित एवं स्यात् । समासश्चतुर्धा ।
पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । द्विगुर्कर्मधारयौ
तत्प्रभेदौ ।

प्रकाशटीका

समासान्निरूपयिष्यन् प्रकरणसौकर्यायोपाधिभेदान् विभजते—समासश्चतुर्धेति ।
समसनं समासः । अनेकेषां पदानामेकार्थीभाव इति यावत् । तदाश्रयत्वात् पद-
समुदायोऽपि समासः । स चतुर्धेत्यर्थः ।

यद्यपि समासत्वाकारेणैकरूप्यम् । प्रयोगभेदापेक्षया त्वानन्त्यम्, इच्छाक-
ल्पितोपाधिभेदविवक्षायां चानियमः, उपाध्यन्तराणामपि सत्त्वात्, सूत्रोक्तावान्तर-
संज्ञाविवक्षायामपि द्विगुर्कर्मधारयाभ्यां षोढात्वं स्यात्, तयोस्तत्पुरुषभेदत्वेऽपि संज्ञा-
भेदानपायाच्चातुर्विध्यं न सम्भवति, यदुच्यते—

षोढा समासः संज्ञेपादष्टाविंशतिधा पुनः ।
नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्त्वेन^१ च द्विधा ॥” इति ।

तथापि सूत्रोक्तस्वतन्त्रसंज्ञारूपसमासविधायकोपाधिचातुर्विध्याच्चतुर्धेत्युक्तम् ।
द्विगुर्कर्मधारययोस्तत्पुरुषाश्रयत्वान्न स्वातन्त्र्यम् । तांश्च विधास्वरूपकथनपूर्वमुप-
दिशति—पूर्वपदार्थेत्यादि । पूर्वपदग्रहणमिहाव्ययस्योपलक्षणम्—अव्ययार्थः प्रधान इत्यर्थः ।
तेन सूत्रप्रति, अच्छपरि, इत्यव्ययोत्तरपदार्थप्रधानोऽपि संगृह्यते ।

वस्तुतस्तु प्रायोवादोऽयम्, न तु लक्षणम् । पारेगङ्गमुन्मत्तगङ्गं देश इत्यव्याप्तेः ।
प्रतिमाल इत्यादिष्वव्याप्तेश्च । एवं तत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिष्वप्युक्तम् । तस्मात् तत्तदधि-
कारविहितसमासत्वेनैवैषामितरव्यावृत्त्यनुवृत्ती द्रष्टव्ये । तस्यैवोपलक्षणं पूर्व-
पदार्थप्रधानत्वादि, छत्रिन्यायेन समुदायपरत्वात् । आधिक्यमाशङ्क्य निराकरोति—
द्विग्वित्यादिना । तस्य तत्पुरुषस्यैव प्रभेदावान्तरसंज्ञेत्येतत्पूर्वकत्वात् न स्वतन्त्रे इति
नानयोरुक्तं भेदकत्वमिति भावः । यद्वा अनेकपदात्मकत्वे समासे कस्यार्थः प्रधान-
मिति शिष्यजिज्ञासायामाह । समासश्चतुर्धेति । प्रधानार्थचातुर्विध्यात् समासोऽपि चतुर्धा ।
क्वचिद्वि समासे पूर्वस्यापि पदस्यार्थः प्रधानम् । क्वचिदुत्तरस्यापि । क्वचिदन्यस्यापि ।
क्वचिदुभयोपि इति नास्त्येकरूपता, नाप्यधिकरूपतेति भावः । एतदेवोदाहरति-
पूर्वेत्यादि । अधिहरीत्यव्ययीभावे हि पूर्वपदार्थप्राधान्यं दृश्यते । एवमुत्तराण्यपि उदा-

१. लुगलुक्त्वेनेति (ख) पुस्तके पाठः ।

२. तदुभयोरपीति (क) पुस्तके पाठः ।

अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । समासार्थबोधकं वाक्यं विग्रहः ।

हरणानि व्याख्येयानि । अत्र पक्षे तत्प्रभेदावित्यस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नास्त्यतिरेक इति भावः ।

उत्तरेत्यादि । उत्तरपदशब्दः समासान्त्यावयवे रूढो^१ न सुप्तिङन्ते । तेनाश्व-
क्रीतीत्यादावसुबन्तेनापि समासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यभङ्गः । “पूर्वशालाप्रियः” इत्यत्र
च महाबहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्येऽप्यवान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदापेक्षया शालाप्रधानमुत्तर-
पदं भवत्येव । अन्य इति । समस्यमानपदा^२दन्यस्य सम्बन्धिपदस्यार्थः प्रधानं यस्मिन्
सः । अन्येत्यप्यनियतं सपुत्र इत्यादौ पूर्वपदस्य द्वित्रा इत्यादौ च स्वपदार्थस्यापि
प्राधान्यस्वीकाराद् । ‘उभय’ इति । अनेकपरोभयशब्दस्तेन ‘हरिहरगुरवः’ इत्यादेरपि
संग्रहः । न च समाहारद्वन्द्वेऽसम्भवः, समाहारस्य समाहारिभ्योऽनतिरेकात् । अतिरेकेऽ-
पि प्रायोवादत्वात् । हरौ अधिकृत्येति विग्रह^३ इति । तत्र विग्रहपदार्थं व्युत्पादयति-
समासार्थ इति । समासस्यार्थो बोध्यते व्याख्यायते येन वाक्येन तद्विग्रह^४ इत्युच्यते ।
विशेषेण गृह्यतेऽवधार्यते वृत्त्यर्थोऽनेनेति विग्रहः । समास इत्युपलक्षणं वृत्तेः । वृत्तयश्च
कृत्तद्धितसमासाः । तेन वृत्त्यर्थबोधकवाक्यमित्युक्तं भवति । तथा च तद्धिते वक्ष्यति—
उपगोरपत्यमिति विग्रह इति । समासार्थबोधकत्वं च किञ्चित्सादृश्येन न सर्वात्मना ।
वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्याकारे व्यवस्थापितत्वात् । तथाहि “समर्थः पदविधिः”
(२ । १ । १) इति परिभाषया परस्परान्वयलक्षणे सामर्थ्यं सत्येव पदानां विधिः
समासादिर्भवतीत्युच्यते । सामर्थ्यं च द्विविधम्—व्यपेक्षालक्षणमेकार्थिभावलक्षणं
च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद् यः परस्परसंबन्धः सा
व्यपेक्षा । सा च वाक्ये ‘राज्ञः पुरुषः’ इति । अत्र त्वनियतसंबन्धविषयत्वादपेक्षायां^५
यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन तेन संबध्यते । राज्ञो पुरुषोऽश्वश्चेति । राज्ञो
देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ १ ॥

१. रूढो इति क० पु० ।

२. पदान्यस्येति ख० पु० ।

३. विग्रह इति तत्र अधिकः पाठः ख० पु० ।

४. परन्तु शोभनत्वात् स एवं सन्निविष्टः ।

५. विग्रह सु इति क० पुस्तके ।

६. अपेयादिति ख० पु० ।

२. अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्ययासंप्रतिशब्द-
प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु [२ । १ । ६]

एष्वर्थेषु वर्तमानं सुबन्तं समर्थमव्ययं सुबन्तेन समर्थेन नित्यं समस्यते
स समासोऽव्ययीभावसंज्ञकः स्यात् ।

अव्ययं विभक्ति इति । विभक्तिरिह कारकम्, विभज्यते तथा प्रातिपदिकार्थं इति ।
वचनशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते । कर्मसाधनश्चायं विभक्त्यादिभिः समानाधिकरणम् ।
विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वादव्ययस्यैव विशेषणं न समासस्य । तेन विभक्त्यादिषु वाच्येषु
यदव्ययं वर्तते = यदव्ययं विभक्त्याद्यर्थान् द्योतयतीत्यर्थः संपद्यत इत्याशयेनाह—
एष्वर्थेषु वर्तमानम् इति । “सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” (२ । १ । २) इत्यतः सुबित्य-
नुवर्तते तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिरिति भावः । समर्थम् इति । अन्वययोग्य-
मित्यर्थः । एतच्च “समर्थः पदविधिः” (२ । १ । १) इति परिभाषया लभ्यते
इत्युक्तमेव । सुबन्तेन इति । एतच्च “सह सुपा” (२ । १ । ४) इत्यधिकाराल्लभ्यते ।
सामर्थ्यस्य चोभयवृत्तित्वात् प्रतियोगिन्युत्तरपदेऽपि गम्यते तदित्याह—समर्थेन इति ।
समस्यते इति । यद्यपि “प्राक्कडारात्समासः” (२ । १ । ३) इति संज्ञामात्रं विधेयतया-
ऽङ्गीकृतम्, तथापि—अबुधबोधनाय^१ भिन्नयोः शब्दयोर्मिथः संश्लेषः क्रियत इत्याशयेन
क्रियाशब्दत्वं वर्णितम् । एतेन प्रक्रियादशायां वाक्यमेव समासीभवतीत्यपि पक्षोऽस्तीति
सूचयति ।

समाससंज्ञा च समुदायस्यैव भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । नित्यमिति क्रिया-
विशेषणम् । एतच्चार्यात् सिद्धम्, महाविभाषाया अग्रेऽनुक्तस्य^२ मानत्वात् । “तत्पुरुषः”
(२ । १ । २२) “द्विगुश्च” (२ । १ । २३) इति यावद् अव्ययीभाव इत्यधिका-
रोऽस्तीत्याह—स समासः इति । स इत्येव सिद्धे समास इत्यनुवादः समाससंज्ञया^३
समावेशज्ञापनार्थः । अन्यथैकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् । एतच्च “प्राक्कडारात्
समासः” (२ । १ । ३) इति प्राग्ग्रहणाल्लभ्यते । प्राक्समाससंज्ञा भवति । समासाः
सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति । अवधिनिर्देशार्थं तु तन्न भवति कडारादिति पञ्चम्यैव
प्रागिति दिक्शब्दाध्याहारसंभवात् ।

१. वाच्ये व्युपपदमिति क० पु० ।

२. एतश्चेति क० पु० ।

३. अबुद्धबोधनायेति क० पु० ।

४. अनुक्तस्य मानत्वादिति क० पु० ।

५. समाससंज्ञासमाविशेति क० पु० ।

राजपुरुष' इति समासे पुनरेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यम् । तत्र हि संभिन्नोभय-
स्वरूपः पांशूदकवदविभागापन्नोऽर्थः समुदायात् परिस्फुरति । येषां तावद् अजहत्स्वार्था
वृत्तिः तेषां तत्र राजपदं राजानमभिधाय पुरुषमप्याचष्टे, तदुच्यते—परार्थमिधानं वृत्तिः
इति । यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत् ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति द्वाभ्यां^१ सम्ब-
न्धो भवति तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यपि स्यात्, विशेषणसम्बन्धोऽपि स्यात्—ऋद्धस्य
राजपुरुष इति । व्यवधानसहत्वं च स्यात्—'राजऋद्ध' राजपुरुषः' इति तथा स्यात्
ततो यथा वाक्ये राजपुरुषो देवदत्तस्य च इति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा राजपुरुषो
देवदत्तस्येत्यपि स्यात् ।

भाष्ये तु अपरेऽपि विशेषका वृत्तिवाक्ययोर्भेदका उक्ताः—सुब्लोपोऽव्यवधानं यथेष्ट-
मन्यतरेण संबन्धः स्वरः संख्याविशेषणयोरयोगश्चेति^२ । ते च एते विशेषा वाक्यार्थाद्
वृत्तेः^३ वैलक्षण्यं गमयन्ति । तच्चैकार्थीभावकृत्यमित्यवसोयते । येषामपि जहत्स्वार्था वृत्ति-
रिति पक्षस्तेषामपि समासपदे विशिष्टार्थविषयिणी अतिरिक्तवैका शक्तिः । तत्र पदे वर्या-
नामिव वृत्तौ वृत्तिपदानामप्यानर्थक्यम् । अवयवशक्तिनिबन्धनत्वे तु समासाथप्रतीतेः
पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तिः । एवं च कृत्वा वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वे स्थिते भिन्नार्था वृत्त्या
वाक्यस्य बोधो नैव प्रसक्त इति वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वादिति भाष्यकृता
सर्वाणि वाग्रहणानि प्रत्याख्यातानीति दिक् ।

परमिति तु नाध्याहरिष्यते 'दिवसमासे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकात् ।

ननु समर्थः समस्यते इत्युक्तम्, सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणम् एकार्थीभाव-
लक्षणं च, तत्कतरस्मिन् सामर्थ्येऽयं समासो भवतीत्याशङ्क्याह—एकपद्यं समासप्रयोजनम्
इति । एकः पांशूदकवदविभागापन्नोऽर्थः पद्यते = गम्यते येन तदेकपदम्, तस्य भाव
एकपद्यम्, एकार्थीभाव इति यावत् । समासस्य समसनस्य समाससंज्ञाया वा प्रयोजनम्,
प्रयोजक इत्यर्थः । एकार्थीभावे समासः, व्यपेक्षायां तु वाक्यम् इति विवेक^४
इति भावः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—समाससंज्ञायाः प्रयोजनमैकपद्यमित्यर्थ इति । तदसत् ।
एकपद्यं यद्येकसुबन्तत्वम्, तत् प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रयोजनं न समाससंज्ञायाः । अथ

१. राजष इति क पु० ।

२. द्वाभ्यामित्यारभ्य राजाविशिष्टमित्यन्तो रेखाङ्कितः क० पु० नास्ति ।

३. राजऋद्ध राजपुरुष इति ख० पु० ।

४. स्वरश्च संख्याविशेषणयोगश्चेति क० पु० । स्वश्चेरसंख्या विशेषोऽयं काभिधानमुपसर्जनं
विशेषणं योगश्चेति ख० पु० । युक्तार्थत्वादुक्तपाठः स्वीकृतः क० पु०

५. वृत्त्यर्थे वैलक्षण्यमिति क० पु० ।

६. विवेकक इति क० पु० ।

ऐकपद्यं समास प्रयोजनम् । विभक्तौ तावत् । हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरौ-
अधि इति स्थिते

सापि तयैव संपाद्यते इति चेत्, “अर्थवत्प्रातिपदिकम्” (१।२।४५) इत्येव
तत्सिद्धेः “कृतद्धित” (१।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थं न विध्यर्थमिति
स्थितत्वात् । अर्थैकपद्यमेकार्थीभाव एव विवक्षित इति चेत्, मैवम्, ऐकपद्यमित्युपल-
क्षणम् ऐकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति व्याख्यानविरोधात् । यदि हि प्रयोजनकार्यं
विवक्षितं तत ऐकपद्येनानन्वयः, नह्येकार्थीभावः समाससंज्ञायाः कार्यम् । यदि
तत्कारणं तत ऐकस्वर्यैकविभक्तिकयोर्बाधः, नहि समाससंज्ञायास्ते कारणे इति ।
किञ्च “अनुव्यचलत्” इत्यादौ तिङ्कत्वादेरुक्तत्वात् ततः सुबभाव इति मते सत्यपि
समासे नैकपद्यम् । नचानैकान्तिकं प्रयोजनं युक्तम्, एवमैकस्वर्यमप्यप्रयोजनम् । ‘एतवै’
अन्वेतवै’ इत्यादौ “अन्तश्च तवै युगपत्” (६।१।२००) इति द्वैस्वर्यविधानात् ।

विभक्तौ तावत् इति । विभक्त्यर्थे वर्तमानस्याव्ययस्यादौ समासः प्रदर्शयत इत्यर्थः ।
हरौ अधिकृत्येति विग्रह इति । ननु कथं विग्रहो नित्यं समस्यत इत्युक्तम्, अविग्रहश्च
नित्यसमास इति । अत्राहुः—नावश्यमविग्रह एव नित्यसमासोऽपि त्वस्वपदविग्रहोऽपि ।
अत्र च वर्तिपदव्यतिरिक्तेनाधिकृत्येति पदेन विग्रहः क्रियत इति । नन्वस्वपदविग्रहत्वं नाम
न तावत् समस्यमानपदातिरिक्तपदघटितविग्रहकत्वम्, द्वन्द्वबहुव्रीह्यादिषु गतत्वात्, तद्वि-
ग्रहे चादीनामपि प्रवेशात् । न चेष्टापत्तिः, महाविभाषाधिकारात् । न च प्रयोजनाभावः,
नित्यसमासत्वे हि बहुव्रीहेः—‘हर्यश्वः’ इत्यत्र “सिन्नित्यसमासयोः” वा० इति शाकलप्रति-
षेधप्रसङ्गात् । नापि समस्यमानपदाघटितविग्रहकत्वम्, असम्भवात् । यत्किञ्चित्पदप्रवेश-
स्यावश्यंभावात् । अतः समस्यमानयावत्पदाघटितविग्रहकत्वं तद् वाच्यम्, न चैतत् प्रकृते-
ऽस्ति, समस्यमानाभ्यामविहरिशब्दाभ्यां विग्रहस्यापि रचनादिति चेत् न, भिन्नार्थ-
त्वेनान्यत्वात् । समासे ह्यर्थेविषयत्वमर्थः । अधिकृत्येत्यत्र तु प्रस्ताव इति । यद्येवमधि-
कारस्य सकर्मकत्वाद् हरिमधिकृत्येति द्वितीया स्यान्न सप्तमी । अत्रोच्यते—हरौ इतीत्ये-
तदेव विग्रहवाक्यम् । तथा च पदसंग्रहकारो व्यगृह्णात् । स्त्रीषु अधि-अधिस्त्रीति
प्रवृत्ता कथेति वक्ष्यमाणवाक्यशेषेण संबन्धाद् विषये सप्तमी । तदयमर्थः हरौ=हरिविषये
कथा प्रवृत्ता, किं कृत्वा, अधिकृत्य=प्रस्तुत्य सन्निधानाद् हरिमन्यं वेति गम्यते । तत्र

१. वान्वय इति क० पु० ।
२. तिङ्कत्वात्ततः इति क० पु० ।
३. अन्तश्च वै युगपदिति क० पु० ।
४. नावश्यविग्रह एवेति क० पु० ।
५. अस्वपदत्वं नामेति क० पु० ।
६. इतित्येवेति क० पु० ।
७. पदसंग्रहकामि व्यगृह्णात् इति क० पु० ।

३. प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् [१ । २ । ४३]

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

हरेरधिकृत्येत्यनेनासंबन्धान्न^१ द्वितीया । एवं च कृत्वा नित्यसमासताऽप्युच्यते समास्यमा^२ नस्यार्धेविग्रहेऽप्रवेशात् । हराविति सप्तम्येवोक्तत्वात् तस्या अप्रयोगात् । अत्र अधिकृत्य या कथा सा हरौ प्रवृत्तेत्यन्वयः । तेन प्रस्तावे कथने च कर्तुरेकत्वात् सिद्धः क्त्वाप्रत्ययः । यथाश्रुते तु न स्यात् 'पुरुषाः प्रस्तुवन्ति, कथा प्रवर्तते' इतिभिन्नकर्तृकत्वात् । यद्वा विग्रह इव विग्रहोऽर्थकथनमात्रम् । तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमविरुद्धम् । अत एव समासप्रकृतिभूतं वाक्यान्तरं दर्शयति^३—हरौ अधि इति स्थिते इति । एतदप्यलौकिकं वाक्यमूहितम्, न लौकिकम्, नित्यसमासत्वादेव । अत एवाधियोगेऽपि सप्तमी प्रयुक्ता । सप्तम्यन्तेनाधिः समस्यत इति द्योतनार्थम् । अन्यथाधिशब्देनैव सप्तम्यर्थस्य द्योतितत्वात् सप्तमी न स्यात् । 'अनभिहिते' इत्यधिकारात् । तथा चेतिनाभिहिते द्वितीया न भवति "क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः" (शिशु० १ । २) इति । यद्वा, अभिधानं वाचकत्वं न द्योतकत्वमपि । एवं चेतिना सत्त्ववाच्यव्ययेन युक्तमभिधानं नाधिना द्योतकेनेति । यत्तु प्राचोक्तम्—तिङ्कृतद्धितसमासैरित्यनभिहितसूत्रे परिगणितत्वाद् अधिनाऽधिकरणे सप्तम्यर्थे द्योतितेऽपि हरिशब्दात् सप्तमी भवतीति सप्तम्यन्तो हरिशब्दः समस्यत इति । तदसत्, परिगणनस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यातत्वात् । "कर्मणि द्वितीया" (२ । ३ । २) इत्यत्र चैतत्प्रत्याख्यानमुपपाद्येह तदेवाश्रित्य-सप्तमीसमर्थनस्य व्याहृतत्वाच्च । यद्वा प्रथमान्तेन समासः, तदुक्तं परिशिष्टे—"निपाताभिहितेऽपि न द्वितीयादयः" इति । प्रथमैवेति मते प्रथमान्तेनायं समासः । कृदादिभिरेवाभिहित इति मते तु सप्तम्यन्तेनायं समासः । केचिदधिकरणप्रधानानामव्ययानां पष्ठवन्तेनाव्ययीभावमिच्छन्ति ॥ २ ॥

प्रथमानिर्दिष्टम् इति । समास इत्यधिकरणसप्तमी । तत्र यदि समासः कष्ट-श्रितादिमुख्यो गृह्यते ततो निर्दिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमित्येव सिद्धेः । अतो गौणः समासो गृह्यते "तादर्थ्यात्ताच्छब्दस्य" समासविधायि शास्त्रं समास इत्याशयेनाह-समासशास्त्र इति । तादर्थ्येऽपि विग्रहवाक्यं न गृह्यते निर्दिष्ट-ग्रहणादेव । नहि तत्र निर्देशार्था प्रथमा, अर्थप्रयुक्तत्वात् ।

प्रथमानिर्दिष्टमिति । प्रथमया विभक्त्या निर्दिष्टमुच्चारितं प्रथमान्तेन पदेन प्रतिपादितं यच्छब्दरूपमित्यर्थः यथाऽव्ययं द्वितीया पष्ठीत्यादि । निरध्यादिदिशिः प्रतिपादनवचनोऽप्यस्ति "निर्दिष्टां कुलपतिना स पराशालाम्" ।

१. हरेरधिकृत्येनेति क० पु० ।

२. सप्तम्यधिरिति क० पु० ।

३. हरिशब्दात् सप्तमी भवतीति सप्तम्यन्तो हरिशब्द इति क० पु० ।

४. उपसर्जनं पूर्वम् [२ । २ । ३०]

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । “कृत्तद्धित”
(१ । २ । ४६) इति प्रातिपदिकत्वम् ।

५. सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२ । ४ । ७१]

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । स्वाद्युत्पत्तिः ।

इतिवत् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । लोके ह्यप्रधानं मुपसर्जनमुच्यते । एवं च ‘राज्ञः कुमार्याः पुत्रः’ इत्यत्र द्वयोरपि षष्ठीत्यत्र प्रथमानिर्देशेऽपि कुमारीमपेक्ष्य राज्ञः उपसर्जनत्वं मतम्, न तं प्रति तस्येति यत् प्रति यदप्रधानं तदपेक्षया तस्य पूर्वनिपातः सिद्धयति । उपसर्जनमिति संबन्धिशब्दत्वात् । अर्धपिप्पलीत्यादौ तु क्वचित् प्रधानस्यापि पूर्वनिपातः । “अर्धं नपुंसकम्” (२ । २ । २) इत्यादेः प्रथमानिर्देशस्यानन्यार्थत्वात् समासस्य “षष्ठो” (२ । २ । ८) इत्यादिनैव सिद्धेः । एवं ‘पुरुषव्याघ्रः’ ‘पुरुषवृन्दारकः’ इत्यादावप्युक्तम् । अन्वर्थाश्रयणं तु सति सम्भवे व्यवस्थापकत्वम् । संज्ञाविधानं तु उन्मत्तगङ्गमित्यादौ द्वयोरप्यप्राधान्ये पूर्वनिपातनियमार्थम् ॥ ३ ॥

कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वम् इति । यद्यपि समासस्यापि ‘अर्थवत्’ इत्यनेनैव प्रातिपदिकत्वम्, समासग्रहणं तु नियमार्थमिति स्थितम्, तथापि नियमशास्त्रस्यादधातादिवत् साक्षाच्छ्रुतस्य पूर्वं विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः, उत्तरकालं त्वन्यतः प्राप्तिं पर्यालोच्य फलतो नियमभाषात्वमित्याशयनैतदुक्तम् ॥ ४ ॥

सुपो धातु इति । सुबिति प्रत्याहारो गृह्यते, न सप्तमी बहुवचनमात्रम् । “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (६ । ३ । २) इत्यलुगारम्भात् । कपः पकारेण प्रत्याहारस्तु न “द्विगोर्लुगनपत्ये” (४ । १ । ८८) “अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” (५ । १ । २८) इत्यारम्भात् । धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीत्याह—एतयोरवयवस्य इति । यत्र सुप्सहितस्य धातुसंज्ञा क्रियते, स धात्ववयवः सुप् । यथा पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । यत्र न सुप्सहितस्य प्रातिपदिकसंज्ञा क्रियते, स प्रातिपदिकावयवः सुप् । यथा समस्यमानहरिपदसंबन्धी अघेस्तु प्रथमाऽव्ययत्वादेव लुप्यते । स्वाद्युत्पत्तिः इति ।

१. उपसर्जनमिति नास्ति क० पु० ।

२. ‘इति उत्रि निर्देशेऽपि कुमारीमपेक्ष्य राज्ञः उपसर्जनत्वं मतम्, न तं प्रति तस्य’ इति नास्ति ख० पु० ।

३. नित्यसंबन्धि इति क० पु० ।

४. सुप्सहितधातुसंज्ञेति क० पु० ।

६. अव्ययीभावश्च [१ । १ । ४१]

अव्ययीभावोऽप्यव्ययं स्यात् । सुपो लुक् । अधिहरि प्रवृत्ता कथा ।
समर्थं किमिति । सन्ति गुणा हरौ अधिगच्छ तान् । अत्रानन्वयान्न समासः ।
समीपे कृष्णस्य उप । अत्र प्राग्वत् समासादि ।

सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवान्" (५०) इति सुपो लुकि सति अधिहरि इति स्थिते "स्वौजसमौट्" (४ । १ । २) इति यथासंभवमुत्पत्तिः स्वादीनां समासाद् भवतीत्यर्थः । अव्ययीभावात् पुनरव्ययत्वाद् "एकवचनमुत्सर्गतः^१ करिष्यते" (वा०) इत्येकवचनमेव भवति ॥ ५ ॥

अव्ययीभावश्च । अव्ययसंज्ञायाः फलमाह—सुपो लुक् इति । 'अव्ययादाप्सुपः' (२ । ४ । ८२) इत्यनेन । ननु नैतत् प्रयोजनम्, 'नाव्ययीभावात्' (२ । ४ । ८३) विशेषनिषेधादेव लुक्सिद्धेः । सत्यम्, उपाग्निमुख इत्यत्र 'मुखं स्वाङ्गम्' (६ । २ । १६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्य 'नाव्ययदिक्शब्द' (६ । २ । १६८) इति प्रतिषेध इष्यते, तदर्थमव्ययसंज्ञाऽवश्यमारब्धव्या मयैव लुगपि सिद्धयतीत्येवमुक्तम् ।

यत् वदन्ति—उपचारोऽपि प्रयोजनम् 'उपपयः कामः' इत्यत्र "अतः कृकमि" (८ । ३ । ४६) इति सत्त्वं न भवति, अनव्ययस्येति निषेधादिति । तदसत्, अनुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्तेः । यदि तर्हि अव्ययीभावोऽव्ययम् उपाग्निकमित्यत्राकच्, 'उपकुम्भम्मन्यः' इत्यत्र मुमुप्रतिषेधः, उपकुम्भीभूतः इत्यत्र "अस्य च्वौ" (७ । ४ । ३२) इतीत्वस्यानव्ययस्य वाच्यः (वा०) इति निषेधश्च स्यात् । सत्यम्, इदं सूत्रं स्वरादावपि पठ्यते ।

पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन नातिप्रसङ्गः । (एवं व्युत्पादितं रूपमुदाहरति—अधिहरीति अधिना द्योत्यमधिकरणत्वं हरेर्दर्शयितुं कर्तारं निदिशति) प्रवृत्ता कथा इति । समर्थं किम् इति । समर्थपरिभाषाया व्यावर्त्यं किमिति प्रश्न आक्षेपा वा सन्तो त्यादि। अत्र हराविति गुणान् प्रत्यधिकरणम्, अधिस्तु गमेर्विशेषणम् इति परस्परसामर्थ्यात् समासो न भवतीत्यर्थः । कथमसामर्थ्यमस्त आह—अत्रानन्वयात् इति । अत्रान्वयसामान्यमपि नास्ति कुतस्तद्विशेषः^२ एकार्थीभाव इति भावः । ननु विभक्त्यर्थे वर्तमानस्याधेः समास उक्तः । न चाधिगच्छेत्यत्राधिस्तथा, क्रियाविशेषकत्वेन ज्ञानाद्यर्थत्वात् । सत्यम्, नात्राव्ययीभावः प्रत्युदाह्रियते अपि तु "सप्तमी शौण्डः" (२ । १ । ४०) इति प्राप्तस्तत्पुरुषः पर्युदस्यते । अथेः शौण्डादिपु पाठान् । सति च समासेऽप्युत्तरपदात्

१. एकवचनमुत्सर्गः इति क० पु० ।

२. एवमित्याख्य निदिशतीत्यस्तं रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. कुतस्तत्र तद्विशेषणमेकार्थीभाव इति क० पु० ।

स्वे हर्यधीन इति स्यात् । समर्थग्रहणात् तु न भवति । अत एव न समास इत्येवोक्तम्, न तु नाव्ययीभाव इति । तत्परत्वे^१ हि—अत्रानन्वयान्नेत्येवावक्ष्यत्, न तु समासग्रहणं सामान्यमवक्ष्यत् । इह—‘अधिभुवि रामः’ ‘अधिरामे भूः’ इत्यधिः स्वस्वामिभावसंबन्धं द्योतयति, नाधिकरणत्वमिति समासो न भवति ।

यदि विभक्त्यर्थेष्वव्ययं^२ ततो ‘नारद इत्यबोधि’ इत्यत्र कस्मामेयन्न भवति । इतेः कर्माभिधायित्वात् । सत्यम्, विभक्त्यर्थोऽत्राधिकरणमेव गृह्यते^३ न कर्माद्यपि । तथा च पदसंग्रहकारो व्याख्यत्—“विभक्तिः कारकम्, तच्चेहाधिकरणमेव विवक्षितमिति । परिशिष्टकारोऽपि तथैवासूत्रयत् “अधिकरणो” इति । अधिकरणोऽर्थे वर्तमानस्य नाम्ना सहाव्ययीभावो^४ भवति, ‘अधिखट्वं शेते’ इति च व्याचकार । अपि च विभक्त्यादिषु यदव्ययं वर्तते विभक्त्यादीनर्थान् यदव्ययं वक्ति^५ द्योतयतीत्यर्थः— इति व्याचक्षाणस्य हरदत्तस्यापि द्योतकाव्ययस्य समासोऽभिप्रेतो न वाचकाव्ययस्येतीत्यादेः । अत एव गृहस्योपरि पुरो ग्रामस्येत्यत्र न समासः, अधिकरणं तद्धितवाच्यम्, न द्योत्यमिति । रक्षितस्त्वाह-स समीपवृत्तिनाऽव्ययेनातद्धितान्तेन साहचर्यादितद्धितान्तमेवाव्ययं विभक्त्यर्थे वर्तमानं समस्यते, नान्यत् । अगमकत्वाद्धेति ।

अन्ये त्वाहुः—वृद्धिशब्दस्याल्पाक्षरस्यापूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वं ज्ञाप्यत इति । वस्तुतस्तु वचनग्रहणाद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तोरव्ययस्य समासेन भाव्यम् । उपर्यादयस्तु न तथा दिग्देशकालवाचित्वादित्यप्रसङ्ग एव समासस्य । इतिशब्दश्च प्रकारवचनो नारदेनामुमबोधीत्यर्थान्न तु कर्माभिधत्ते इतिशब्दालङ्कारे व्य^६वस्थितमित्यलं सूक्ष्मेक्षिकया ।

समीपे इति । सामीप्ये यदव्ययं तस्य समासः प्रदर्श्यत इत्यर्थः । उपशब्दोऽयमा-
राच्छब्दवदनेकार्थत्वात् समीपे समोपिनि^७ च वर्तते । तत्र समीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिं वक्ष्यति “संख्ययाव्ययासन्न” (२ । २ । २५) इति उपदशा इति । पूर्वपदार्थप्रधान एवायम् । दशानां^८ समीपे ये सन्ति त उच्यन्ते । यदा तुपशब्दः सामीप्ये वर्तते, तदा^९ तत्प्राधान्येऽव्ययीभावो भवति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्याव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्च-

१. तत्पुरुषे हि इति क० पु० ।
२. विभक्त्यर्थेनाव्ययमिति ख० पु० ।
३. ग्रथते इति क० पु० ।
४. सहेति नास्ति क० पु० ।
५. यदव्ययं विभक्तिं द्योतयतीति ख० पु० ।
६. त्ववस्थितमिति क० पु० ।
७. वेति नास्ति क० पु० ।
८. दशानामिति क० पु० ।
९. तवेति नास्ति क० पु० ।

७. नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः [२ । ४ । ८३]

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विनाऽमादेशः । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । उपकृष्णाद् गतः ।

यरोनासत्त्वरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावाश्रयणात्^१ । 'उपदशं दन्तोष्ठाः' इत्यादौ तु धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् सामानाधिकरण्यमुपपादनीयम् इति । एतेन 'समया ग्रामम्' 'निकषा लङ्काम्' 'आराद् वनात्' इत्यादावप्ययं समासो नाशङ्कनीयः, समीपप्रधानत्वात् । रक्षितस्त्वाह "अन्यारात्" (२ । ३ । २६) "अभितः परितः समयानिकषा" (वा०) इत्यादिपञ्चमीद्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नाव्ययीभाव इति । तदसत्, 'चैत्रस्य वनादारात्' इत्यादौ सापेक्षत्वादसमासे तद्विधानस्य श्रवणार्थत्वात् ।

कृष्णस्य उप इति । ईदृश प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति शेषः, न त्वयं विग्रहः, स्वपद-विग्रहत्वेनानित्यसमासतापत्तेः । विग्रहस्तु—कृष्णस्य समीपमिति वक्ष्यमाणो द्रष्टव्यः । अत्र समीपार्थस्योपस्य "अव्ययं विभक्ति" (२ । १ । ६) इति समासः । आदिपदाद् उपस्योपसर्जनत्वम्, पूर्वनिपातः, प्रातिपदिकत्वम्, सुपो लुक्, स्वाद्युत्पत्तिः^२ ॥६॥

तस्य "अव्ययात्" (२ । ४ । ८२) इति पूर्ववल्लुकि प्राप्ते आह—नाव्ययीभावाद् इति । अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽनन्तरत्वादम एव न तु व्यवहितस्य लुकोऽपि । अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः । ये त्वेतदर्थं यागविभागं वर्णयन्ति नाव्ययीभावादत इत्येकं लुग्ननिषेधार्थम् अस्त्वपञ्चम्या इत्यपरम् अमुविधानार्थम् । तत्र "अनन्तर" (प०) परिभाषया पञ्चम्या इति निषेधोऽत एव न लुकः इति, तेषां तुशब्दोऽनर्थक एव स्यात् । उपकृष्णम् इति । पञ्चमीव्यतिरिक्तसर्वविभक्तानाममादेशो-दाहरणम् । अपञ्चम्या इत्येतत् प्रत्युदाहरति-उपकृष्णाद् गत इति ।

नन्वव्ययीभावोऽसत्त्वादसत्त्ववाची तत्कथमपादानपञ्चमी । अकारकत्वादसं-ख्यत्वाच्च । न चास्य गुणभूतोत्तरपदार्थपेक्षिक्रियायोगादपादानत्वम्, गौणत्वात् । न चापञ्चम्या इति प्रतिषेधसामर्थ्यादेव पञ्चमीति युक्तम् । उन्मत्तगङ्गां पारेगङ्गमिति सत्त्वार्थके सावकाशत्वात् । नैव दोषः, "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत" इति । अव्यये-भ्यस्तु निसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो भवन्तीति पक्षे संख्याकमादिनिरपे-

१. अव्ययादिति क० पु० ।

२. प्रहाहरतीति क० पु० ।

३. आकारतत्त्वादसंख्यतत्त्वाच्चेति क० पु० ।

४. निरपेक्षाया इति क० पु० ।

द. तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् [२।४।८४]

अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । उपकृष्ण-
मुपकृष्णेन कार्यम् । उपकृष्णमुपकृष्णे स्थितः । बहुलमिति क्वचित् स्यात् ।
क्वचिन्न स्यात् । क्वचिन्निषिद्धमपि स्यात् । क्वचिद्वा स्यात् । क्वचिदन्य-
देव स्यादित्यर्थः । तेन सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः ।

चायाः पञ्चम्या अविरोधात् । न चैवमपादानत्वाभावे गत इत्यनेनान् 'न्वयः, 'पश्य
मृगो धावति' इतिवदसत्त्वरूपत्वेऽपि दुद्बधा परामर्शेन सत्त्वरूपतामापादिते वाक्यार्थ-
मर्यादयाऽपादानस्त्वभानेनान्वयोपपत्तेः । अत्र चाव्ययीभावादव्ययात् द्विवचनबहुवचने
न स्त इति । डसेरित्येव वाच्ये पञ्चमीग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । एवं तृतीयासप्तमीग्रहण-
मप्युत्तरं व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

तृतीयासप्तम्योः इति । वेति वाच्ये बहुलमिति गुरुकरणां किमर्थमित्याशङ्क्य
प्रयोजनमाह—बहुलम् इति । बहून् अर्थान् लाति=आदत्ते इति बहुलम् । तेनायमम् न ।
बहून् अर्थान् प्रकारान् लात्यादत्ते इत्युक्तं भवति । तानेव प्रकारान् दर्शयति—क्वचित् स्यात्
इति । क्वचित् स्यादेवेत्यर्थः । नित्यमिति यावत् यद् वक्ष्यति—सप्तम्या नित्यमम्भाव इति ।
स्मरन्ति च—

“क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

शास्त्रापेक्षया चैतेऽर्था निर्दिष्टाः । क्वचित् कश्चिदेषामर्थ आश्रीयत इति
भावः । इह त्वपेक्षितमर्थमाह—तेन इति । इत्यादावित्यादिपदाद् वंश्यान्तस्यापि संग्रहः ।

तथा च सूत्रयन्ति—“ऋद्धयर्थनदीवंश्यान्तान्नित्यं सप्तम्या” इति । ऋद्धयर्थान्
मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्^१ । नद्यन्तात्—उन्मत्तगङ्गम् । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् देशे
उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । “नदीभिश्च” (२।१।२०) “अन्यपदाथे च संज्ञायाम्”
(२।१।२१) इत्यव्ययीभावः । एवं द्वियमुनमित्यपि । “नदीभिश्च” (२।१।२०)
इति प्रतिपदोक्तस्य नदीसमासस्य ग्रहणादुपगङ्गे^२ तिष्ठतीति विकल्प एव । वंश्या-
न्तात्—एकविंशति भारद्वाजम् ।

१. नेनान्वय इति क० पु० ।

२. पदादाविति ख० पु० ।

३. समुद्गमिति ख० पु० ।

४. उपगन्ते षष्ठीति क० पु० ।

समृद्धौ—मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । व्यृद्धौ—यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् ।

अर्थाभावे—

६. अव्ययाभावश्च [२ । ४ । १८]

अव्ययीभावो नपुंसकं स्यात् । क्लीबत्वाद् ह्रस्वता । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । अत्यये—अतीतानि हिमानि निर्हिमम् ।

समृद्धौ इति । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । मद्राणां समृद्धिः इति । एतेनैतदुक्तं भवति—
यदाव्ययार्थः समृद्धिप्रधानत्वाद् मुद्राविशेष्यते तदैवाव्ययीभावः । यदा तु समृद्ध्या मद्रा
विशेष्यन्ते तदा “कुगतिप्रादयः” (२।२।१८) इति तत्पुरुषे समृद्ध्या मद्राः सुमद्रा इति भवति ।
दुर्यवनमिति । यवनानां व्यृद्धिः । ऋद्धेरभाव इत्यर्थः । न चार्थाभाव इत्येव सिद्धिः ।
येन समस्यत उत्तरपदेन तदर्थस्याभावोऽर्थाभावः । न चात्र यवनानामभावः, किन्तु तदी-
याया ऋद्धेः । अर्थाभावः इति । अभावे इति वाच्येऽर्थग्रहणम्, यत्र धर्मस्वरूपस्यैवा-
भावस्तत्रैव यथा स्यात्, धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत् । यथा^१—“नायं ब्राह्मणो यस्तिष्ठन्
मूत्रयति” इति । अत्र ब्राह्मण्यमुत्पादितत्वेन ब्राह्मण्यं कस्यचित् प्रसज्य प्रतिषिध्यते ।
इतरेतराभावे च मा भूत् । गौरश्वो न भवतीति अत्रापि गौरर्थान्तरत्वं प्रतिषिध्यते
न धर्मी ॥ ८ ॥

अव्ययीभावश्च इति । अव्ययार्थप्रधानेऽलिङ्गत्वे प्राप्ते, अन्यत्र तु विशेष्यलिङ्गे
प्राप्ते वचनम् । ह्रस्वता इति । “ह्रस्वो नपुंसके” (१।२।४७) इत्यनेन । अत्यये ।
अर्थाभावे कालानवच्छिन्नोऽभावः प्रतीयते । इह तु संप्रत्यभाव इत्यत्ययस्य
भेदेनोपादानम् ।

यत्तु प्राचोक्तम्—अर्थाभावे क्वचिद् देशविशेषे कालत्रयेऽप्यभावः, अत्ययः पुनरु-
त्पन्नस्य प्रध्वंस इत्यर्थभेद इति, तदसत्, कृतं भवताऽतिमक्षिकम् इति प्रयोगदर्शनात्
त्रैकालिकाभावस्याकार्यत्वात् । अतीतानि हिमानीति पर्यवसितार्थकथनमेतत् । हिमस्या-
त्यय इति^२ तु विग्रहः । एवं हि-अत्ययार्थप्राधान्यं भवति । इतरथा द्रव्यार्थता स्यात् ।^३

असंप्रति इति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यस्यार्थेऽधिकरणशक्तिप्रधानम् । नञा
च तत्राधेयं वस्तु निषिध्यते । तच्च न स्वरूपेण किन्तुपभोगयोग्यत्वेन । तथाहि—

१. यदाऽव्ययार्थः प्रधानमित्यारभ्य—सुमद्रा इति इत्यन्तः पाठो नास्ति क० पु० ।

२. अभाव इति नास्ति ख० पु० ।

३. नार्था ब्राह्मण इति क० पु० ।

४. हिमस्यात्यय इति विति तु इति क० पु० ।

५. द्रव्यार्थता इति क० पु० ।

असंप्रति—नायं निद्राकालोऽतिनिद्रम् । शब्दप्रादुर्भावः—इतिहरि । हरि-
शब्दप्रकाशित इत्यर्थः । पश्चात्—विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सा-
पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् ।

उपभोगक्रियावृत्तौ स्वभावादन्तर्भवति दध्योदन इवोपसिक्तक्रिया । तद्द्वारेण च
पूर्वोत्तरयोः सामर्थ्यम् । तेन 'नेदानीमुपभोगार्हो निद्रा' इत्यर्थे अतिनिद्रम् इति । ततः
पर्यवसितमेतत् प्रदर्शितम् । नायं निद्राकाल इति ।

यत्तु प्राचोक्तम्—असंप्रतीति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन यो योग्यवस्तुनो वर्तमानः
कालस्तस्यैव निषेधः क्रियत इति तदसत्, इदानीं घटो नेतिवन्नञाऽऽधेयवस्तुन
एव प्राधान्येन निषेधात्, न कालस्य विशेषणत्वात्, अधिकरणप्रधानस्येदानीमित्यस्य
नञा सह वैयधिकरण्याच्च । किं चैवमर्थेऽयं कालो निद्राया नेति षष्ठ्यन्तस्य समासो
वाच्यः, तथा सति अतितैसुकमाच्छादनमित्याकरोदाहरणे आच्छादनात् षष्ठी स्यान्न
प्रथमा । तथा च व्याचकार हरदत्तः—“अतिशब्दो नेदानीमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते नेदानी-
मुपयोगार्हं तैसुकमाच्छादनमित्यर्थः । आच्छादनसापेक्षस्यापि तैसुकच्छब्दस्य गमक-
त्वात् समासः, नापि तैसुकस्य कालानवच्छिन्नोऽभावः, नापि संप्रति तस्याभावः किं
तर्हि उपभोगस्येत्यर्थाभावादत्ययाच्च संप्रति भिद्यत इति । शब्दप्रादुर्भाव इति । शब्दस्य
प्रादुर्भावः प्रकाशः ।

इतिहरि इति । हरिशब्दः स्वरूपपरः । प्रथमान्तेनेतेः समासः । अन्ये तु हरेर्नाम
प्रकाशः इति षष्ठ्यन्तेन समासमाहुः । पश्चात् इति । पश्चादित्यर्थः । एवं यथेत्यप्यर्थ-
ग्रहणम् । तदाह—योग्यता इत्यादि । तेन योग्यताद्यर्थे वर्तमानमव्ययं समस्यत इत्यर्थः ।
वृत्तं वृत्तं प्रतीति वाक्ये “नित्यवीप्सयोः” (८ । १ । ४) इति द्वित्वम् । समासे तु तेनै-
वोक्ता वीप्सेति द्विवचनाभावः ।

ननु नित्यसमासत्वात् कथमस्य स्वपदविग्रहः ? अत्र हरदत्तः—अर्थं अर्थं प्रतीति-
भाष्यकारप्रयोगाद् वाक्यमप्यत्र भवति । यदि वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति किं तर्हि कर्म-
प्रवचनीयत्वात् संबन्धमवच्छिनत्ति । वीप्सा तु द्विवचनाद्येत्येति । यत्तु प्राचोक्तम्—प्रति-
शब्दस्य वीप्सार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता तदयोगे द्वितीयं प्राप्त्यर्थम्, तस्याश्च वाक्य
एव प्रयोग इति वाक्यमपि स्यादिति तदसद् ग्रामस्य वृत्तं वृत्तं प्रतीत्यत्र सापेक्षस्य
समासाभावे द्वितीयाविधानेनास्य सावकाशत्वात् । पदार्थानतिवृत्त्ययं यथाशब्द इति

१. अतितैसुकमाच्छादनात् षष्ठी स्यान्न प्रथमेति क० पु० ।

२. त्यर्थाभावाभ्यासंप्रतिभिद्यते इति क० पु० ।

३. वर्थेत्यर्थग्रहणमिति क० पु० ।

विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु । आनुपूर्व्ये ज्येष्ठमनुक्रम्यानुज्येष्ठम् । यौगपद्ये
१०. अव्ययीभावे चाकाले [६ । ३ । ८१]

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । चक्रेण युगपद् धेहि धनुः
सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सादृश्ये हरेः सादृश्यं सहरी ।

तदुदाहरणमपि समनन्तरमेव वक्ष्यति ज्येष्ठमनुक्रम्य इति । अनुक्रम्येत्यनुशब्दस्य समासे
एकार्थीभूतत्वेन शब्दान्तरत्वाद् न स्वपदविग्रहोऽयम् । प्रणमतीत्यादिक्रियापेक्षया क्त्वा
द्रष्टव्यः । यौगपद्ये इति । यौगपद्यमेककालता ॥ ६ ॥

अव्ययीभावे च इति । “सहस्य सः संज्ञायाम्” (६ । ३ । ७८) इति प्रकृतेऽसं-
ज्ञार्थोऽयमारम्भः । अकाले कालवाचिन्युत्तरपदे नेत्यर्थः । चक्रेण इति । शङ्खं चक्रेण
युगपद् धारयेत्यर्थः । अत्र यौगपद्यमर्थः प्रकरणादिगम्यस्तद्विशिष्टसाहित्यं यदा सहशब्दः
प्रतिपादयति, तदा यौगपद्यवृत्तित्वात् समासो भवति । यदा तु साहित्यमात्रे वर्तते, तदा
न भवति पुत्रेण सहागत इति । साहित्यप्राधान्ये चायमव्ययीभावः । साहित्यवद् द्रव्यप्रा-
धान्ये तु “तेन सहेति तुल्ययोगे” (२ । २ । २८) इति बहुव्रीहिर्वक्ष्यति सपुत्रः सकर्मक
इति । सहपूर्वाह्णम् इति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुरुभूतेऽपि इति । यदि सादृश्य इति
नोच्यते, ततो यन्न सादृश्यं प्रधानं सहरीति । तत्रैव यथार्थत्वात् स्यात् । अव्ययार्थ-
प्राधान्यस्य तत्रैव सम्भवात् । सदृशः सख्येत्यत्र न स्यात् । पुनः सादृश्यग्रहणात् तु
तत्रापि सिद्धयतीत्यर्थः ।

सदृशः सख्या इति । अत्र सादृश्यवतः प्राधान्यात् तद्विशेषणं सादृश्यमित्य-
प्रधानम् । ननु संपत्तिः समृद्धिः इत्यनर्थान्तरम्, तत् किं पृथगुच्यते इत्याशङ्क्याह—
ऋद्धेराधिक्यम् इत्यादि । ऋद्धेर्नधान्यादेराधिक्यं प्रचयः । अनुरूपो योग्यो य आत्मनः
समस्यमानस्योत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं ब्राह्मणत्वादिसंपत्तिरित्यर्थः । तथो-
दाहृतम्—सन्नत्रम् इति । शालङ्कायनानामिति शेषः । शालङ्कायनानां सन्नभावोऽनुरूप
उत्कृष्ट इति यावत् । एतेन सन्नराणां संपत्तिरुत्पत्तिरिति व्याख्यानमनादेयम्, आकर-
विरोधात् । अत्र च सन्नशब्दो भावपरः प्रथमान्तश्च समस्यते, तेषामनुरूपः सन्नभाव
इत्यर्थात् । यथानुप्रदीशतमाचार्यैः सन्नराणां संपत्तिः सन्नत्रमिति । षष्ठ्यन्तेन समास
इति प्रतीयते । सन्नराणामात्मभावविषयमानुरूप्यमित्यर्थावगतेः । एवं चासत्त्वभूताव्य-
यार्थप्राधान्येनाव्ययीभावः सुष्ठु समर्थितो भवति । अपेक्षिते हि तस्मिन्ननवयः ।
यदि हि शालङ्कायनानामिति व्यधिकरणवृष्टी । सन्नशब्दोऽनुरूपशब्दश्च धर्मिपरस्तदा
सन्नत्रिया अनुरूपा इत्यर्थे सन्नराणामिति षष्ठ्यनुचिता । सन्नभावोऽनुरूप इत्यर्थे तु
प्रथमौचित्यम् । सन्नराणामिति बहुवचनानुपपत्तिश्च । “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन-
मन्यतरस्याम्” (१ । २ । ४८) इत्यस्य व्यक्तिपरत्व एव विधानात् । यदि तु शाल-

यथार्थत्वेन सिद्धे गुणभूतेऽपि सादृश्ये स्यादिति पुनर्वचनम् । सदृशः
सख्या ससखि । संपत्तौ क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः ।
अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । साकल्ये—तृणेन सकलमक्षि सतृणम् ।
अन्तवचने—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

११. यथाऽसादृश्ये [२ । १ । ७]

असादृश्यार्थो यथाशब्दः सुपा नित्यं समस्यते । सादृश्यनिराशार्थं
तत् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हरः ।

ङ्खानानां चत्राणामिति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ, तदा सापेक्षत्वादसमर्थत्वेन समासो
न स्यात् । ऋद्धस्य राजपुरुष इतिवत् । अत आचार्यैः चत्राणां संपत्तिरित्येव विगृही-
तम् । चत्राणामात्मभावः चत्रियत्वानुरूप्यमित्यर्थात् । षष्ठ्यन्तेन च समासः । तथा
च परिशिष्टे विभक्तिवीप्सातिरिक्तार्थस्याव्ययस्य षष्ठ्यन्तेन समासः सूचितः ।

ये तु सक्षत्रं शालङ्कायनानां सब्रह्मवाभ्रवाणामित्युदाहरन्ति । तेषां चत्रादि-
शब्दो धर्मपरः चत्रत्वस्य संपत्तिरिति षष्ठ्येकवचनान्तेन समासः । साकल्ये इति ।
साकल्यमशेषता तृणेन सकलमन्तीति । साकल्यमपि साहित्यद्योत्यम् इति । सहायं
तृतीया तदन्तेन च समासः । सहस्य सादेशः । अन्ये तु साकल्यमत्र प्रधानं न तु
सकलमिति विगृह्णन्ति । न चात्र तृणभक्षणां वास्तवं प्रतिपाद्यमपि तु यस्तु तृणमपि
भुङ्क्ते स कथं नाम भोज्यं परित्यजतीत्यधिकार्थप्रदर्शनेन साकल्यं भोजनस्य प्रतिपाद्यते,
न तु साहित्यमात्रम् । अन्तवचने इति । इदानीं मे तावत् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावत्
प्रदेशस्य परिग्रहः कृतः, तदपेक्षया समाप्तिरन्तो विवक्षितः, स चासकलेऽप्यध्ययने
भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । साग्नि इति । अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते । तदानी-
मध्येयत्वेन परिगृहीतस्याग्निरन्तो न तु तत्परेणाध्ययनं नास्तीति । (अग्निग्रन्थपर्यन्त-
मिति तु तात्पर्यवर्णनमिति केचित् । तन्न, स्वपदविग्रहापत्तेः । तस्मादग्निरन्तोऽस्याध्य-
यनस्येति प्रथमान्तेन समासः ।) परे त्वग्निरन्तत्वं साग्नीति षष्ठ्यन्तेन
विगृह्णन्ति ॥ १० ॥

यथाऽसादृश्ये । सादृश्ये यथेत्यसन्देहार्थमकरणादकारो नत्रः प्रश्लिष्यत इत्याह-
असादृश्यार्थे इति । ननु यथार्थ इत्येव समासस्य सिद्धत्वात् किमनेन सूत्रेणेत्याश-
ङ्क्याह—सादृश्यनिरासादर्थे इति । प्रतिषेधफलं सूत्रमित्यर्थः । यथाशक्ति इति ।

१. (.) कोष्ठान्तर्गतांशो नास्ति क० पु० ।

२. षष्ठ्यन्ते इति क० पु० ।

१२. यावदवधारणे [२ । १ । ८]

यावदित्येतदवधारणेऽर्थे सुपा नित्यं समस्यते, सोऽव्ययीभावः । यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः—यावच्छ्लोकम् ।

१३. सुप् प्रतिना मात्रार्थे [२ । १ । ९]

मात्रा बिन्दुः स्तोकमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते सोऽव्ययीभावः । अस्त्यत्र किञ्चित् सूत्रः—सूपप्रति शकप्रति । मात्रार्थे इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

१४. अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या [२ । ४ । १८]

एते पञ्चम्या वा समस्यन्ते स प्राक्पञ्चः । अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ।

सादृश्ये एव प्रतिषेधात् पदार्थानतिवृत्तौ पूर्वेण यथाशब्दस्य समासो भवति । एवं योग्यतावीप्सयोरप्युदाहार्यम् । सादृश्ये तु इति । यथा योग्यताद्यर्थत्रये यथाशब्दः समस्यते नैवं सादृश्ये इति तु शब्दार्थः । यथा हरिस्तथा हर इति । अत्र हरेर्हरिं प्रत्युपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तत्रोपमानस्योपमेयं प्रति सापेक्षत्वेऽपि नित्यं सापेक्षत्वात् । यथाहरिशब्दयोः समासप्रसङ्गो हि यथार्थत्वात् । सादृश्ये निषेधात् तु न भवति । एवं च यथाशक्त्या करोमीति सादृश्येऽसमासो ज्ञेयः, शक्त्या सदृशी मे कृतिरित्यर्थात् ॥ ११ ॥

यावदवधारणे । अवधारणमियदेवेति निश्चयः । यावन्तः इति । यत्परिमाणं येषां ते यावन्तः । दश द्वादश वा । “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” (५ । २ । ३६) । यावच्छ्लोकम् इति । यावदित्येतदव्ययं समस्यते । तद्धितान्तेन तु विग्रह इत्यस्वपदविग्रहो द्रष्टव्यः ॥ १२ ॥

अपपरिवहः इति । पूर्वत्र महाविभाषाऽधिकृतेत्याशयेन व्याचष्टे—वा इति । तेन पक्षे वाक्यमपीत्यर्थः । अत्रापपरी परस्परसाहचर्याद् वर्जनार्थं^१ गृह्यते । तौ च “अपपरी वर्जने” (१ । ४ । ८८) इति कर्मप्रवचनीयौ । तदयोगे पञ्चम्येव विहिता । अञ्चूत्तरपदमप्ययं साहचर्यादव्ययमेव गृह्यते । तदयोगेऽञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चम्येवास्ति । बहिःशब्दार्थं तु पञ्चमीग्रहणं ज्ञापयति—षष्ठिः विषये बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति । तेन बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति । कथं तर्हि “करस्य करभो बहिः” इति चेद्, ज्ञापकसिद्धं

१. साहचर्यादव्ययनेनार्थो—इति क० पु० ।

२. अञ्चुरप्यव्ययेति क० पु० ।

१५. आङ् मर्यादाभिविध्योः [२ । १ । १३]

आङ् सीमाद्यर्थः पञ्चम्या वा समस्यते स प्राक्संज्ञः । आमुक्ति संसारः, आमुक्तेर्वा अभिविधौ—आबालं हरिमक्तिः । आबालेभ्यः ।

१६. लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये [२ । १ । १४]

चिह्नवाचिना सह अभिप्रती आभिमुख्यार्थे वा समस्यते स प्राक्संज्ञः । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ।

१७. अनुर्यत्समया [२ । १ । १५]

समया=सामीप्यम् । यत्सामीप्यवाच्यनुशब्दस्तेन सह समस्यते स प्राक्संज्ञः । अनुवनप्रशनिर्गतः । वनसमीपे गत इत्यर्थः । अव्ययं विभक्तिसमीप० (२ । १ । ६) इति सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थे ।

१८. यस्य चायामः [२ । १ । १६]

यस्य दैर्घ्यवाच्यनुस्तेन लक्षणेन समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुगङ्गा काशी । गङ्गादैर्घ्येणात्र काशीदैर्घ्यं लक्ष्यते ।

न सर्वत्र” इत्याहुः । अथ विष्णोः इति । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२ । ३ । १०) इति पञ्चमी । प्राग्वनात् इति । “अन्याराद्” (२ । ३ । ३६) इति पञ्चमी ॥ १४ ॥

आमुक्तेः इति । “आङ् मर्यादाभिवचने” (१ । ४ । ८६) इति कर्मप्रवचनीयः । वचनग्रहणादभिविधावपि । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२ । ३ । १०) इति पञ्चमी । आबालम् इति । बालमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

आभ्याम् इति । अग्निं लक्ष्मीकृत्याभिमुखं वर्तते, न पार्श्वतो न पृष्ठत इत्यर्थः । अत्राग्निर्लक्षणम्, तेन हि शलभानां पातो लक्ष्यते । अभिप्रती च लक्ष्यलक्षणभावौ द्योतयन्तौ आभिमुख्यमपि द्योतयतः । अग्निमभि । “अभिरभागे” (१ । ४ । ६१) “लक्षणोत्थं” (१ । ४ । ६०) इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२ । ३ । ८) ॥ १६ ॥

यस्य चायामः । आयामो दैर्घ्यम् । तद्वाचित्वादनुरेवायाम इत्युपचर्यत इत्याह—

१. पञ्चम्यपाङ्परिमिति पाठः क० पु० ।

२. बालानभिव्याप्येति क० पु० ।

३. अभ्यमित्यादि क० पु० । अभ्यग्नि इति प्रतीकेनात्र भाव्यमिति सम्पादकः ।

४. कर्मप्रवचनीयत्वमिति नास्ति ख० पु० ।

१६. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च [२ । १ । १७]

कालविशेषे निपात्यन्ते सोऽव्ययीभावः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु । एवं वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवम् । लूनयवम् । पूतयवम् । संहतयवमित्यादि ।

यस्य दैर्घ्यं वाचो इति । अनुः इति । “अनुर्यत्समया” (२ । १ । १५) इत्यतोऽनुवृत्तेर्लभ्यते-लक्षणोनेति । पूर्वत्र लक्षणं चित्तमुक्तम् । इह तु नानार्थत्वाद् उपमानं गृह्यते । तथाहि—लक्षणस्य लक्ष्यापेक्षत्वात् लक्ष्यं समासार्थं इत्यर्थादुपमानोपमेयभावेऽयं समासः । तथा चानुगङ्गं काशीति काश्याः सामानाधिकरण्यं दृश्यते । गङ्गाया इवायामोऽस्या इति । गङ्गेव दीर्घा काशीत्यर्थः अत्र गङ्गार्थो न विवक्षितोऽत्यन्तायतत्वमात्रं तूपलक्ष्यते । तथा चानुगङ्गमेतत्सूत्रमित्येकशेषसूत्रे भागवृत्तिकारः प्रायुङ्क्त । हरदत्तस्त्वाह—नैतदेवम्, किं वा प्रागायता वेति, उतोदगायता वेति सन्देहे इदमुच्यतेऽनुगङ्गं काशीति । यथा गङ्गा तथा काशी । प्रागुदगायतायां गङ्गाया अनुसारेण काश्या आयाम इत्यर्थ इति ।

अनुगङ्गम् इति । अत्र गङ्गाया अन्विति षष्ठ्यन्तेन समासः । आयामो लक्षण-लभ्यानुना द्योत्यत इति हरदत्तः । आयामो गङ्गाया इत्यर्थे तु न भवति । न ह्यत्र गङ्गालक्षणं विवक्ष्यते । ननु न गङ्गा स्वरूपेण लक्षणम्, न वा काशीस्वरूपेण लक्ष्यम्, उपमानोपमेयभावस्य सदृशधर्माधीनत्वात् । सत्यम्, अत आह—गङ्गादैर्घ्येण इति । उभयवृत्तिदैर्घ्यरूपसादृश्यगुणद्वारेण तद्वतो धर्मिणोरपि मुखचन्द्रादिवल्लक्ष्य-लक्षणभावो नानुपपन्न इत्यर्थः । तेनोपमानोपमेयव्यवस्थापकं दैर्घ्यं काशीगतं गङ्गादैर्घ्येण लक्ष्यते=परिचीयते समीक्रियत इति यावत् ।

यत्तु प्राचोक्तम्—गङ्गादैर्घ्येणेति हेतावेषा तृतीया । गङ्गादैर्घ्येण हेतुना तद्वत्या गङ्गाया लक्षणभूतया करणत्वमापन्नया काश्या आयामो लक्ष्यत इत्ययमर्थो ज्ञेय इति । तत्र यदि लक्षणमुपमानमुच्यते, तदसत्, धर्मधर्मिणोस्तदसम्भवात् । तुल्यगुण एव धर्मो न तुल्यगुणयोगोति । अत्र लक्ष्यतेऽनुमीयत इत्यर्थः । तत्र काशी दीर्घा गङ्गादीर्घत्वात्, दीर्घगङ्गात्वाद् वेति वा हेतुरपक्षधर्मः । दीर्घगङ्गानुसारित्वादित्यपि

१. नायं पाठोऽस्ति (क) (ख) पु० प्रतीकात्मकः ।

२. प्रागुदगायती गङ्गाया इति क० पु० ।

३. काशीतिगतम् इति क० पु० ।

२०. पारे मध्ये षष्ठ्या वा [२ । १ । १८]

पारे मध्ये शब्दौ षष्ठ्या वा समस्येते सोऽव्ययीभावः । षष्ठीसमासा-
पवादः । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पारे गङ्गायाः-पारेगङ्गम् । मध्ये-
गङ्गम् । पक्षे तत्पुरुषः । गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया
वाक्यगपि-गङ्गायाः पारम् ।

न । अनुसारित्व यदि उपश्लिष्टत्वम्, तदा 'वृत्तादौ व्यभिचारि । अत्र गङ्गादैर्ध्यानु-
विधायित्वम्, तत्कथं गङ्गानुमापिका' ? अनुविधानं यदि संश्लेषमात्रम्, तदोक्त एव
व्यभिचारः । अथ सादृश्यं गङ्गादैर्ध्याना । तत्र हि धर्मयोर्धर्मिणोरेव वा स्यान्न
धर्मधर्मिणोरित्युक्तमेव ॥ १८ ॥

पारे मध्ये इति । षष्ठ्यन्तेनेत्यर्थः । षष्ठीसमासापवादः इति । येन नाप्राप्येति भावः ।
अदन्तत्वात् पारे मध्ये इति निर्देशो नोपपद्यते । सप्तम्यन्तानुकरणे पारेगङ्गं पश्य,
पारेगङ्गादागत इत्याद्यसिद्धिरत आह-एदन्तत्वं च इत्यादि । समासो विधीयते, तत्र
च पूर्वपदभूतयोरेतयोः सर्वत्र एकारान्तत्वमपि निपात्यते, विकृतनिर्देशसामर्थ्यादिति
चार्थः । पारेगङ्गम् इति । "अव्ययीभावश्च" (२ । ४ । १८) इति नपुंसकत्वात् "ह्रस्वो
नपुंसके" (१ । २ । ४७) इति ह्रस्वः ।

षष्ठीसमासापवाद इति यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह-पक्षे तत्पुरुषः इति । तदर्थमेव
वाग्रहणं क्रियते । तेनापवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः
प्रवर्तत इत्यर्थः ।

ननु महाविभाषयैवाव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासो भविष्यति तर्हि
वा वचनेनेत्यत आह-महाविकल्पेन इति । अयं भावः-इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते
वृत्तिरारभ्यमाणा बाधिका प्राप्नोति । अतो विकल्पेन वाक्यमेवाभ्यनुज्ञायते । तत्रा-
पवादविकल्पोऽपि वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषो नित्यं बाध्येत ।
वावचनात् तु पक्षे सोऽप्यनुज्ञायते । एवं तु वाक्यं न स्यात् गङ्गायाः पारमिति षष्ठी-
समासेन बाधितत्वात् ।

ननु महाविभाषया सोऽपि विकल्पित इति पक्षे वाक्यमपि भविष्यतीति सिद्धं
त्रेरूप्यम् । एवं तर्हि वावचनं ज्ञापयति-यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ

१. तवृत्तादौ इति क० पु० ।

२. अनुमापिका इति ख० पु० ।

३. अभ्यन्वंज्ञायते इति क० पु० ।

२१. संख्या वंश्येन [२ । १ । १६]

वंशो द्विधा-विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यस्तद्वाचिना संख्या
वासमस्यते, स प्राक्संज्ञः । द्वौ मुनी वंश्यौ--द्विमुनि । त्रिमुनि व्याकरणस्य ।
विद्यातद्वताममेदविवक्षया त्रिमुनि व्याकरणम् ।

२२. नदीभिश्च [२ । १ । २०]

नदीभिः संख्या समस्यते सोऽव्ययीभावः । समाहारे चायमिष्यते ।
सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गा न प्रवर्तत इति वाक्यमेवावशिष्यते, नान्या गतिर्भवतीति
यावत् । तेन यथा पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति,
दत्तस्यापत्यं दान्तिरित्यत इत्रा मुक्तेऽण् न भवति । एवमिहाप्यव्ययीभावेन मुक्ते
वाक्यमेव स्यान्महाविभाषया न तूत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः । विकल्पभयात् 'तूभयसमावेशः
सिद्ध्यति ॥ २० ॥

संख्या वंश्येन । प्राणिनामेकस्वभावानां संतानो वंशः । तं विभजते (वलात्)
द्विधा इति । विद्यया यथा—वैयाकरणवंश उपाध्यायवंश इति । जन्मना यथा—
रघुवंशः, सोमवंश इति । तत्र भवो वंश्यः, "दिगादिभ्यो यत्" (४ । ३ । ५४) । द्वौ मुनी
इति । पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनि इति । तौ द्वौ पतञ्जलिश्चेति त्रयः । व्याकरणस्येति
संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्ये एष समासः । यदा त्वन्यपदार्थविवक्षा, त्रयो मुनयोऽ-
स्य वंश्या इति । तदा त्रिमुनिरागम इति बहुव्रीहिरेव भवति ।

कथं तर्हि द्विमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यम् ? न हि द्विमुनि व्याकरणमेव
अपि तु तत्प्रवर्तकावित्यत आह—विद्यातद्वताम् इति । अत्यन्तप्रकर्षादाश्रयाश्रितयोर-
भेदारोपादौपचारिकं 'सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यप्येतद् बहुव्रीहिणाऽप्युपपन्नं तथापि
विभक्त्यन्तरे वचनान्तरे चास्ति विशेषः । परिशिष्टे 'तु' द्विप्रभूतेरेव संख्याया इति
नियमादेकमुनि व्याकरणस्येति कर्मधारय एवेत्युक्तम्, तदपाणिनीयम् । जन्मना वंश्यत्वे
त्वेकविंशति भारद्वाजमित्युदाहार्यम् ॥ २१ ॥

नदीभिश्च । बहुचननिर्देशात् नदीसंज्ञानां स्वरूपस्य वा ग्रहणं न भवति कित्वर्थो

१. भयात् भय समावेश इति क० पु० ।

२. तवर्तकाविति क० पु० ।

३. आश्रयाश्रयोरिति क० पु० ।

४. निर्देशान्नदा नदीसंज्ञानामिति क० पु० ।

२३. अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् [२ । १ । २१]

नदीभिः सह सुबन्तं समस्यतेऽन्यपदार्थे नास्मि सोऽव्ययीभावः । उन्मत्तगङ्गा देशः । वाऽधिकारोऽप्ययं नित्यसमासः । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । नास्मि किम् ? शीघ्रगङ्गा देशः ।

२४. अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्याम् [५ । ४ । १०७]

शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तोऽव्ययीभावे । उपशरदम् । प्रति-
विपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् ।
अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । व्येतस् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।
“जराया जरस् च” (ग० वा) उपजरसम् । “प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः”
(ग० वा०) एभ्योऽक्ष्णष्टच् स्यात् । अक्षिशब्दादृचि कृते भसंज्ञायाम् ।

गृह्यते । न चार्थेन समासोऽस्तीति तद्वाचिभिरित्यर्थो भवति । चकारेण संख्येत्यनुकृष्यते
इत्याह—संख्य इति । समाहारे चायमिति^१ । समाहार एवेत्यर्थः । एतच्चाभिधान-
स्वभावाल्लभ्यत इति हरदत्तः । ससगङ्गम् इति । ससगङ्गाः समाहृता इति ।
समाहृतप्रधानोऽयम् । द्विगुस्तु समाहारप्रधानो विपर्ययो वा इत्यनयोर्भिन्नविषयत्वाद्
नानेन बाधाशङ्का^२ । वचनाद् द्विगोरपवादोऽयमित्याकरः । अत एव द्वीरावतीको देश
इति बहुव्रीहिविषयेऽयं न प्रवर्तते ।

केचित्तु गङ्गानां सप्तत्वं यमुनयोर्द्वित्वमिति संख्याप्राधान्येऽव्ययीभाव-
मिच्छन्ति । न चादशभ्यः संख्या संख्येये वर्तत इति नियमः, । द्व्येकयोरिति निर्देशाद्
वृत्तिविषये संख्यापरत्वस्यापि दर्शनात् ॥ २२ ॥

अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—अव्ययीभाव इति । टच् स्याद्
इति । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५ । ४ । ६१) इत्यनुवृत्तेः । समासान्त इति । “समा-
सान्ताः” (५ । ४ । ६८) इति महाधिकारात् । अयं चार्थः—वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः
समासान्ताः भवन्तीति । अन्तशब्दश्च समीपवाचो प्रत्ययपरत्वेनापि सिद्धेः । अतोऽ-
वयववचनः समासस्यान्तः समासस्यैकदेश इत्यर्थः । तेनोपशरदमिति “नाव्ययीभावात्”
(२ । ४ । ८३) इत्यम् सिद्धयति । द्विपुरोत्यादौ “द्विगोः” (४ । १ । २१) इति ङीष् ।
अन्यथा यः समासो नासावदन्तः^३ यश्चादन्तसमुदायो ‘नासौ’ समास इति न अमादिः
स्यादिति दिक् ।

१. चायतीति क० पु० ।

२. द्विगुबाधशङ्केति क० पु० ।

३. नासावदन्तो यथादन्तः समुदाय इति क० पु० ।

२५.

तद्धिताः [४ । १ । ७६]

अतः परमापञ्चमाध्यायाद् 'ये' प्रत्ययास्ते तद्धितसंज्ञाः स्युः । "यस्ये-
ति च" [६ । ४ । १४८] प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । परोक्षमित्यत्र पारस्करा-
दित्वात् सुट् । श्रीभोजस्तु परःशब्दं निपातं मन्यते । ममक्षम् । अन्वक्षम् ।

ननु टजादयः समासादेव विधीयन्ते तत् किं समासग्रहणेन । सत्यम् । "ऋक्पूर-
ब्धः" (५ । ४ । ७४) इत्यादौ यत्र समासविशेषो नोपात्तस्तत्रास्योपयोगः । उपशरदम्
इति । सामीप्येऽव्ययीभावः । प्रतिविपाशम् इति । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२ । १ । १४)
इति समासः । शरदादिभ्य इति सिद्धे प्रभृतिग्रहणं "पर्यायशब्देषु" गौरवलाघव-
चिन्ता नाद्रियते" (५) इति ज्ञापनार्थम् । गणं पठति-शरदित्यादिना । अत्र ये
भ्रान्तान्तास्तेषां "भयः" (५ । ४ । १११) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः^१ पाठः । "जराया
जरस् च" इति गणसूत्रं जराशब्दान्तादव्ययीभावादृच् स्यात् जराशब्दस्य जरासा-
देशश्चेत्यर्थः । उपजरसम् इति । जरायाः समीपमित्यर्थः । "प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गः"
इदमपि गणसूत्रम् ।

एभ्योऽङ्गः^२ इति । एतत्पूर्वादक्षिशब्दान्तात् समासादित्यर्थः । समासान्ता
इत्युक्तेः । यथा समासशब्देन समासार्थमुत्तरपदं गृह्यते तेनोत्तरपदावयवे समासान्ते
तदन्तेन सह पश्चात् समासो भवतीति पक्षान्तरं सूचयितुम् अङ्गण्यच् स्याद्
इत्युक्तम् । अक्षिशब्दादृच् कृते इति च । अत एव द्विपुरोत्तादाबुत्तरपदस्याकारान्तत्वात्
स्त्रीत्वम् । अत्र पक्षेऽव्ययीभाव इत्यत्र विभक्तिविवरिणामो^३ऽप्याश्रयितव्यः ॥ २४ ॥

तद्धिताः । बहुवचनमनुक्तानामपि तद्धितानामूहनीयत्वबोधनार्थम् । तेन "पृथि-
व्या ज्ञात्री" (वा०) "अप्रपश्चाद्धिमच्" (ग० सू०) इत्यादि लभ्यते अन्वर्थत्वा-
भार्थं महासंज्ञाकरणम् । तेभ्योऽनुशास्येभ्यः शब्देभ्यो हिताः तद्धिता इति । तेनाभिधा-
नलक्षणत्वं सिद्धम् । अभिधानातिक्रमे 'हि' नैते तेषां हिताः स्युरसाधुकारित्वात् ।
इह^४ तद्धितसंज्ञाधिकारस्य प्रयोजनमाह-यस्येति^५ च इति । अन्यथा तद्धित इति विधी-

१. मिनित्यार्थमिति क० पु० ।

२. एभ्यो ङ्ग इति सूत्रमिति क० पु० ।

३. विपरिणामोऽन्तो आश्रयितव्य इति क० पु० ।

४. यस्येति ध्वेति क० पु० ।

२६.

अनश्च [५ । ४ । १०८]

अन्नन्तादव्ययीभावाद् न स्यात् ।

२७.

नस्तद्धिते [६ । ४ । १४४]

नान्तस्य भ्रस्य ढेलोपः स्यात् तद्धिते उपराजम् । अध्यात्मम् ।

यमानो लोपः समासान्तेषु न स्यादिति भावः । प्रत्यक्षमिति । वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः । अक्षगोराभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणोनाभिप्रती (२ । १ । १४) इति समास इत्यपरे । परोक्षमिति । अक्षः परत्र विषय इत्यर्थे अस्मादेव समासान्तविधानादनव्ययीभवाप्यव्ययीभावः ।

कथं परोक्षोऽग्निः । परोक्षा क्रिया इति । अर्शश्चाद्यजन्तत्वात् । अन्ये त्वस्य ग्रहणमव्ययीभावासम्भवात् तत्पुरुषार्थमित्याहुः । तेषां परोक्षा क्रियेत्यादि 'न' युज्यते, टित्वेन डीप्प्रसङ्गात् । तस्मात् "अक्षगोऽदर्शनात्" (५ । ४ । ७६) इत्यच् समासान्तो व्याख्येयः । वृत्तिविषयेऽक्षि शब्दः सर्वेन्द्रियवचनो न चक्षुःपर्याय इति वदन्ति । तन्न "परोक्षे लिट्" (३ । २ । ११५) इति निर्देशात् पञ्चमीसमासः । मयूरव्यंसकादित्वाद् वाऽनुपसर्जनस्य परनिपातः । अकारस्य चोत्वं निपातनादेव । उपायान्तरमाह—पारस्करादित्वात् मुडिति । तस्य स्त्वमुत्वं गुणः पूर्वरूपत्वम् ।

नन्वेतेन मुट् पूर्वपदस्य क्रियते, तत आदौ स्यात्, अथोत्तरपदस्य ततोऽपदानात्वाद् स्त्वं तस्य न स्यात् । सत्यम् । पूर्वस्यैव क्रियते निपातनसामर्थ्याच्च 'आद्यन्तौ टकितौ' (१ । १ । ४६) इति परिभाषा न प्रवर्तते । तत्रेयं योजना परोक्षमिति पारस्करादित्वात् सिद्धमिति शेषः । किमत्र निपात्यत इत्याशङ्क्यामाह—अत्रमुड इति । यद्वा परादित्वेऽपदान्तस्यापि स्त्वं भविष्यति परोक्षे इति निर्देशात् । श्रीभोजस्तु इति । एवं च पारस्करादौ न पठितव्यो भवति । गणसूत्रं च "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः" इति पठितव्यमिति भावः । तन्नमिति । अक्षगो योग्यम् । अन्वक्षमिति । अक्षः पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ २५ ॥

नस्तद्धिते । न इत्यनेन भ्रस्येत्यधिकृतं विशेष्यते तेन च तदन्तविधिरित्याह—

१. विधानादव्ययस्येति ख० पु० ।

२. भ्रस्येत्यस्येति क० पु० ।

३. न प्रयुज्यते इति ख० पु० ।

४. वृत्तिविषये वाक्यशब्दः सर्वेन्द्रियवचनः न चक्षुःपर्याय इति क० पु० ।

५. भाषा इत्येव क० पु० ।

६. भ्रस्येत्यधिकृत्य कृतं विशेष्यते इति क० पु० ।

२८. नपुंसकादन्यतरस्याम् [५।४।१०६]

अन्नन्तं यत् क्लीबं तस्मादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ।

२९. नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः [५।४।११०]

एभ्यो वा 'टच्' स्यात् । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासीत्यादि ।

३०. झयः [५।४।१११]

झञ्जन्तादव्ययीभावात् टज् वा स्यात् । उपसमिधम् । उपसमित् ।

३१. गिरेश्च सेनकस्य [५।४।११२]

गिर्यन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

नान्तस्य भस्य इति । उपराजम् इति । सामीप्येऽव्ययीभावः । अध्यात्मम् इति । आत्मनोति विभक्त्यर्थे ॥ २७ ॥

नपुंसकात् इति । नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य^१ विशेषणं नाव्ययीभावस्याव्यभिचारादित्याह—अन्नन्तं यन्नपुंसकम् इति । तेन चाव्ययीभावस्य विशेषणान्तदन्तविधिरित्याह—तदन्तात् इति । उपचर्मम् इति । टच् टिलोपे कृते^२ दन्तत्वादम्भावः ॥ २८ ॥

नदीपौर्णमासी । एभ्य इति । अव्ययीभाव उत्तरभूतेभ्यो नद्यादिभ्य इत्यर्थः । नद्यन्तादव्ययीभावादिति वा । नदीतिस्वरूपग्रहणं न संख्यायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् । उपनदि इति । टजभावे नपुंसकह्रस्वः, यस्तु "नदीभिश्च" (२।१।२०) इत्यव्ययीभावः स नदीशब्दस्याप्यस्ति विशेषणामेव ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेन पञ्चनदमित्यादावव्ययीभावे "अच् प्रत्यन्वव" (५।४।७५) इत्यत्राजिति योगविभागादजेव नित्यं भवति । 'गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि' इतिविशेषोक्तः । यदा चैकापूपीतिवदेकनदीत्यत्रापि समासोऽव्ययीभावस्तदापि भवत्येकनदमिति । एकनदीति कर्मधारये तु न भवति, अव्ययीभाव एवेष्टेः ॥ २९ ॥

भय इति । भृकारयकारान्तस्येतिनार्थः, कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् ॥ ३० ॥

गिरेश्च सेनकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणे प्रकृते सेनकग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह—पूजार्थमिति । तन्मताभ्युपगमे तस्य पूजोक्ता भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इत्यव्ययीभावे प्रकाशटीका

१. भस्येतस्य विशेषणमिति क० पु० ।

२. कृतेतदन्तत्वादिति क० पु० ।

३. तन्मताभ्युपगमे इति क० पु०

अथ तत्पुरुषः

३२. द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः

[२ । १ । २४]

द्वितीयान्तं सुबन्तं समर्थं श्रितादिभिर्वा समस्यते स समासस्तत्पुरुषः ।
कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि । गम्यादेरिष्टिः । ग्रामं गमी ग्रामगमी ।
ग्रामं ग्रामी ग्रामग्रामी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः । सुखेप्सुः । तत्त्वबुभुक्षुः ।
समर्थं किम् ? पश्य कृष्णं श्रितः त्वं साधून् ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तं तत्पुरुषं दर्शयति । तत्र व्यधिकरणपदं तावदाह—
द्वितीय इत्यादि । द्वितीया नुवृत्तयोः सुप्समर्थयोर्विशेषणात् प्रत्ययग्रहणात् तदन्तविधि-
रित्याह—द्वितीयान्तम् इति । श्रितादिभिः इति । अत्र सुपेत्यनुवृत्तावपि सुबन्तैरिति
न व्याख्यातम् । श्रितादीनां कृदन्तत्वेन “गतिकारकोपपदानाम्” (प०) इति सुबुत्पत्तेः
प्रागपि समासस्येष्टत्वात् । अन्यथा कष्टश्रितेति प्रयोगो न सिद्धयेत् । स्त्रीप्रत्यये
तदादिनियमाभावेऽपि श्रिताशब्दादपि कदाचित् स्यादिति हरदत्तोक्तेः ।

स तत्पुरुष इति । एतच्च “तत्पुरुषः” (२ । १ । २२) इत्यधिकाराल्लभ्यते ।
कृष्णश्रित इति । “न लोक०” (२ । ३ । ६६) इति पष्ठोनिषेधः । श्रितादिषु गत्यर्थ-
त्वात् “गत्यर्थकर्मक०” (३ । ४ । ७२) इति कर्तरि क्तः । पतिः सकर्मकोऽपि
“नेज्जिह्वायन्तो नरकं पतामः” इति दर्शनात् । अत्यासोऽपि अतिक्रमो गतिरेव ।
प्राप्तिरपि गतिविशेष एव न फलम् । एवमापदपि । कृष्णश्रित इति । समासे कृते द्विती-
यान्तस्य पूर्वनिपातः । विभक्तिलुगादि पूर्ववत् ।

ननु यः कष्टं श्रितः कष्टमपि तेन श्रितं ततश्चार्थे रूपे वा विशेषो नास्तीति
बहुव्रीहिणाऽप्येतत् सिद्धम् । मैवम् । बहुव्रीहौ हि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः स्यात् कप्
च । इत्यादि इति । आदिपदात् भवातीतः । कूपपतितः । ग्रामगतः । तरङ्गापत्रस्तः ।
मुखप्राप्तः । दुःखापन्न इत्यूहम् ।

गम्यादेः इति । गम्याद्यन्तस्य समासस्येष्टेः । गम्यादिभिर्द्वितीया समस्यते
इत्यर्थः । ग्रामं गमी इति । गमेरौणादिक इति । “भविष्यति गम्यादयः” (३ । ३ । ३)
इति भविष्यति । ग्रामगामी इति । “आवश्यकधर्मयोर्योनिः” (३ । ३ । १७०)

१. द्वितीयानुवृत्तयोरिति क० पु० ।

२. कष्टश्रितेति प्रयोगो न सिद्धयेदिति ? क० पु० ।

३. कत्यर्थत्वादिति क० पु० ।

४. गमेरिति रित्यौणादिक इतिरिति । क० पु० ।

३३. स्वयं क्तेन [२ । १ । २५]

स्वयं क्तेन समस्यते स प्राक्संज्ञः । स्वयंकृतम् ।

३४. खट्वा क्षेपे [२ । १ । २६]

खट्वा द्वितीयान्ता क्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जालमः ।
निन्दायां किम् ? खट्वामारूढो व्याचष्टे ।

“अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” (२ । ३ । ७०) इत्युभयत्र षष्ठीनिषेधः । भविष्यदर्थे-
ऽपि गम्यर्थकर्मणि द्वितीयाग्रहणम्, १ अपवादविषयेऽपि विधानार्थम् इति कृत्ययोगेऽपि
द्वितीयैवेति हरदत्तः ।

अन्नं बुभुक्षुरिति । भोक्तुमिच्छुरिति भुजेः सन् । “सनाशंसभिन्न उः” (३ ।
२ । १६८) ‘न लोक०’ (२ । ३ । ६६) इति षष्ठीनिषेधः । अत्रापि समर्थाधिकारस्य
प्रयोजनमस्तीति दर्शयति—पश्य कृष्णम् इति । अत्र कृष्णमित्यस्य पश्येत्यनेन संबन्धो
न श्रितेन तस्य च साधुभिः सह संबन्धो न कृष्णेनेत्यसामर्थ्यात् कृष्णश्रितयोः
समासाभावः । साधुश्रितयोस्तु सत्यपि सामर्थ्ये विकल्पितत्वात् समासो नोदाहृतः । अत्र
हरदत्तः—नैतदस्ति प्रयोजनम्, द्वितीयां श्रितादिभिः विशेषयिष्यामः श्रितादियोगे यां
द्वितीयेति । तच्चिन्त्यम् । एवमप्युत्तरपदस्याविशेषितत्वात् श्रितः कण्ठं चैत्रः इति
चैत्रेणापि समस्येत । नाप्युभयविशेषणं श्रितादेः सकृच्छ्रितत्वात् । अथाप्यावृत्त्या
स्यात् एवमपि श्रितः कृष्णं श्रितः शंभुमित्यत्रापि स्यात् । अथ प्रत्यासत्त्या तेनैव
श्रितादिनेति कल्प्येत । हन्तैनं “न धातुलोप” (१ । १ । ४) इति तत्पुरुषपक्षा-
त्तेषामाष्यविरोधो दुरुद्धर इत्यादि प्रपञ्चितं शब्दालङ्कारे ॥ ३२ ॥

स्वयं क्तेन इति । स्वयमित्येतदव्ययमात्मनेत्यर्थे वर्तते । तस्य च कर्तृवाचित्वाद्
द्वितीयान्तं न संभवति—इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमपि द्वितीयाग्रहणमिह न संबध्यते ।
क्तेन । क्तान्तेनेत्यर्थः ।

स्वयं कृतम् इति । आत्मना कृतमित्यर्थः । अत्र समासत्वादैकपद्यात् स्वायं-
कृतिः तद्धितो भवति । असमासे तु समुदायस्यासुबन्तत्वात् “अत इञ्” (४ । १ । ६५)
न स्यात् । कृद्ग्रहणेऽपि कारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् स्वायंविशेषणमित्यत्रापि
भवति ॥ ३३ ॥

खट्वा क्षेपे । खट्वारूढ इति हि विमार्गप्रस्थित उच्यते । यतो भूमिशयनार्हेण
ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययनकाले खट्वा नारोढव्येति निषेधः । तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञा-

३५. सामि [२ । १ । २७]

सामि क्तेन समस्यते । सामिकृतम् ।

३६. ईषदकृता [२ । २ । ७]

ईषदित्यव्ययमकृता समस्यते स तत्पुरुषः । ईषत्पिङ्गलः ।

३७. कालाः [२ । १ । २८]

कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तेन समस्यन्ते । अनत्यन्तसंयोगेऽपीति ।
मासप्रमितश्चन्द्रः ।

३८. अत्यन्तसंयोगे च [२ । १ । २९]

मुहूर्तं सुखम् । मुहूर्तसुखम् ।

तेन खट्वारोहव्या । अन्यथा तु खट्वारोहणनिषिद्धत्वात् विभागप्रस्थानम् । खट्वारोहणं च यत्किञ्चिद्ध्येतुर्कनिषिद्धमात्रोपलक्षणम् । तेन खट्वामारोहणं मा वा रुहन् यश्च यावांश्च निन्दितकारी स सर्वः खट्वारूढ इत्युच्यते । निन्दा चार्थः समासार्थ एव जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी ॥ ३४ ॥

सामि । सामिशब्दोऽर्धपर्यायः कान्तेन समस्यत इत्यर्थः । द्वितीयाग्रहणमिह न संबध्यतेऽव्ययस्यासत्त्ववाचित्वेन तदसंभवात् कर्मत्वादेर्द्रव्यधर्मत्वात् इत्याहुः । यदा त्वेकवचनमुत्सर्गतः^१ करिष्यत इति सप्ताप्येकवचनानि भवन्तीति पक्षः तदाऽस्त्येव द्वितीयान्तत्वमित्यालोचयामः । एवं स्वयंकृतेनेत्यत्राप्युह्यम् । सामिकृतमिति । अर्द्धकृतमित्यर्थः । समासत्वाद्येकपद्यादि ॥ ३५ ॥

कालाः । बहुवचनान्निर्देशादर्थग्रहणमित्याह—कालवाचिन इति । अत्यन्तसंयोगे परेण विधानादनत्यन्तसंयोगार्थमेतत्स्यात्^२ इत्याह—अनत्यन्तसंयोगेऽपीति इति मास-प्रमित इति । मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः । माङ् मानेऽस्मादादिकर्मणि कः । “द्यति-स्यति” (७ । ४ । ४०) इति इत्त्वम् । चन्द्रोऽत्र प्रतिपदः^३ न च तेन सह मासस्य व्याप्तिरस्ति ॥ ३७ ॥

अत्यन्तसंयोगे पूर्वं क्तेन समास इत्युक्तम् । अकान्तार्थोऽयमारम्भः । स्वेन

१. कर्मत्वाद् द्रव्यधर्मत्वाद् द्रव्यधर्मत्वादिति ख० पु० ।

२. उत्सर्गः इति क० पु० ।

३. अत्यन्तसंयोगार्थमेतदिति क० पु० ।

४. प्रतिपदमिति ख० पु० ।

३६

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [२ । १ । ३०]

तृतीयान्तसमर्थं तृतीयान्तार्थकृतगुणेनार्थेन च समस्यते स तत्पुरुषः ।
 शङ्कुलया खण्डः । शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ?
 अक्षणा काणः । समर्थं किम् ? नार्थः शङ्कुलया खण्डोऽसौ ग्राह्या । समर्था-
 नुवृत्तिः सर्वत्र समासे तद्विते च ज्ञेया ।

संबन्धना सह काण्यर्थेन व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः । मुहूर्तं सुव्रमिति मुहूर्तमभिव्याप्य
 सुखमभूदित्यर्थः । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२ । ३ । ५) इति द्वितीया ॥ ३८ ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन । तत्कृतेति पृथक्पदं लुप्ततृतीयान्तम् । गुणवचनेत्यनेन
 समानाधिकरणम् । तत्कृतेन गुणवचनेन इति । तच्छब्देन तृतीयान्तं प्रकृतत्वात् परामृश्यते
 स च शब्दो न च तेन गुणः क्रियते इति सामर्थ्यात्तृतीयान्तो गृह्यते इत्याह—तृतीया-
 न्तार्थकृतगुणेनेति । तृतीयान्तार्थस्यार्थेन कृतो गुणो यस्य गुणिनः सतृतीयान्तार्थं
 कृतगुणः तेन गुणवचनेनेत्यर्थः । एतच्च गुणेनेतिसिद्धे वचनग्रहणाद् लभ्यते ।
 गुणमुक्तवान् गुणवचनः

“कृत्यल्युटः” (३ । ३ । ११३) इति बहुलवचनात् कर्तरि भूते ल्युट् । गुणमुक्तवतां
 संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थः । तेन घृतेन पाटवमिति केवलगुणवाचिना न भवति ।
 गुणश्चात्र “सत्त्वे निविशतेऽपैति” इत्यादिनोपलक्षितो गृह्यते न धर्ममात्रम् ।
 “कर्तृकरणे” (२ । १ । ३२) इत्यारम्भात् । कथं तर्हि स्वामिकरणल्लवितः ।
 ध्वनिमुखरितः । तारकादित्वादितजन्तस्यागुणवचनत्वात् । मैत्रम् । तृतीयेति योग-
 विभागात् । “कर्तृकरण” (२ । १ । ३२) इति बहुलवचनाद्वा । शङ्कुलाखण्ड इति ।
 “खडि भेदने” अत्र खण्डशब्दः क्रियारूपापन्नं गुणे वर्तित्वान्मनुव्र्लोत्तदभेदोपवाराद्वा
 तद्वति द्रव्ये वर्तते इति गुणवचनो न भवति । धान्येन इति । करणे तृतीया । अथर्वते
 इत्यर्थः प्रयोजनम् । अर्थनमर्थोऽभिलाषो वा ।

अक्षणा काण इति । नात्राक्षिकृतकारणत्वं विवक्षितम्, किन्तु क्रियादि^१ दोषकृतम् ।
 अक्षणा तु केवलं काणो लक्ष्यते इति तत्कृतग्रहणात् न भवति । कृतादिक्रियाध्याहारे तु
 कारणतृतीयया भवितव्यमेव समासेन । अपि वा सति तत्कृतग्रहणे यत्र पूर्वोत्तरद्वयः
 क्रियाकारकभावसंबन्धस्तत्रैव स्यात् शङ्कुलाखण्ड इति । दध्ना कृतः पटुरित्यत्र न
 स्यात् । नहि दध्नः पटुत्वे साक्षात् सम्बन्धोऽस्ति । तत्कृतग्रहणात् करणद्वारेणैव

१. सचशब्देन च तेन गुणः क्रियते इति क० पु० ।

२. गुणश्चेति क० पु० ।

३. क्रियार्थादि इति क० पु० ।

४०. पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः [२।१।३१]

एभिस्तृतीया समस्यते । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । एवं सदृशादौ ।
अवरस्येष्टिः । मासावरः ।

४१. कर्तृकरणे कृता बहुलम् [२।१।३२]

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन समस्यते बहुलम् । हरिणा व्रातो
हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ।

सामर्थ्ये भवति । गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान् । अत्र हि गोसंबन्धदध्याद्यु-
पयोगाद् देवदत्तस्य पीनत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं किं तु नायं गुणवचनः ।

समर्थानुवृत्तिः इति । समर्थपरिभाषाया उपस्थितिरित्यर्थः । नह्ययमधिकारः ।
तद्धिते चेति । “समर्थानां प्रथमाद् वा” (४।१।८२) समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं
तत्रैव वक्ष्यामः ॥ ३६ ॥

अर्थशब्दो न स्वतन्त्रं निमित्तम्, पूर्वसूत्रेणैव सिद्धेः । अतोऽभिधेयार्थः स चानेनैव
संबध्यते न पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथगुपादानात् । मासेन पूर्व इति । एतज् ज्ञापक-
मूलेन पूर्वविरोनार्थादियोगेऽपीत्यनेन तृतीया । सदृशसमयोस्तुल्यार्थैरित्यादिना । एवं
सहसादावपि ।

अत्र वदन्ति । तुल्यार्थयोगे पष्ठ्यपि विश्रियते तृतीया च । तत्र यदा षष्ठी तदा
मातृसदृश इति षष्ठीसमासः सिद्धः । यदा तु तृतीया तदा “तृतीया तत्कृत”
(२।१।३०) इति भविष्यति । यो हि मात्रा सदृशस्तत्र मातृकृतं सादृश्यम् । स्वरे
रूपे वा विशेषाभावात् सदृशसमग्रहणं कर्तुमशक्यम् । तत्र समस्य “तत्पुरुषे तुल्यार्थ”
(६।२।२) इति समासस्वर एव । सदृशस्य तु “सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये”
(६।२।११) इति षष्ठीसमासेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिह “मिश्रग्रहणे सोपसर्ग-
स्यापि ग्रहणम्” (५०) “मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ” (६।२।२५४) इत्यनुपसर्ग-
ग्रहणाज् ज्ञापकात् । तेन गुडेन संमिश्रा इत्यत्रापि भवति ॥ ४० ॥

कर्तृकरण इति । कर्तृकरण इति समाहारद्वन्द्वादभिधेये सप्तम्येकवचनमित्याशयेन
व्याचष्टे—कर्तृकरणे च तृतीया इति । अत्र तदन्तमिति शेषः । नहि केवलं तृतीया
समर्था संभवति । वस्तुतस्तु तृतीयाग्रहणं कर्तृकरण इति प्रथमाद्विवचनान्तस्य विशेष-

१. सदृशमानयोस्तुल्यार्थैरित्यादिना इति क० पु० ।

२. तत्रेति तदन्तमिति ख० पु० ।

४२. कृत्यैरधिकार्थवचने [२ । १ । ३३]

कर्तृकरणवाचि तृतीयान्तं कृत्यैः समस्यते स्तुतिनिन्दाधिक्यारोपे ।
काकपेया नदी । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कृत्यग्रहणे यण्वतो ग्रहणम् ।
नेह काकैः पातव्या ।

४३. अन्नेन व्यञ्जनम् [२ । १ । ३४]

व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना समस्यते । क्षीरेण सिक्त ओदनः
क्षीरौदनः ।

४४. भक्ष्येण मिश्रीकरणम् [२ । १ । ३५]

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते । गुडेन मिश्राः धानाः
गुडधानाः ।

रणेन च तदन्तविधिः । तेन तृतीयान्तेन कर्तृकरणे समस्यते इत्याकरे स्थितम् ।

हरिणा इति । कर्तरि तृतीया । नखैरिति करणे । कर्तृकरण इति किम् ?
भिन्नाभिरूपितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण
लूनवानिति तृतीयान्तस्यापि न भवति । क्वचित्तृतीयान्तस्यापि भवति । पादहारकः ।
गलेचोपकः । ह्रियत इति हारकः । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३ । ३ । ११३) इति
कर्मणि एवुल् । पादाभ्यामित्यपादान् अभ्यन्तसमासः । गलेचोपकः । चुप मन्दायां
गतौ । ण्यन्तात् कर्मणि ण्वुल् । “असूर्यमस्तकात्”—(६ । ३ । १२) इति सप्तम्या
अलुक् । वृत्तमारुढो वृत्तारुढ इत्यादि । कृद्ग्रहणं तद्धितनिवृत्त्यर्थम् । काष्ठैः पचति-
तराम् । दध्ना भुक्तपूर्वी ॥ ४१ ॥

अन्नेन इति । संस्कार्यमन्नं संस्कारकं व्यञ्जनम् । क्षीरेण सिक्त ओदन इति ।
अत्र क्षीरौदनयोः परस्परमसामर्थ्येऽपि सेचनादिक्रियाद्वारकं तदस्तीति दर्शयति ।
वृत्तावपि स्वभावादुपसेकादिक्रियान्तर्भूताऽस्ति ॥ ४३ ॥

भक्ष्येण इति । खरविशदमभ्यवहार्यम् भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विभक्ताव-
यवम्, हनुचलनेनादनीयम् इत्यर्थः । यदन्तस्त्वेरजन्तस्य च भक्षेस्तत्रैव रुढेः । अमिश्रं
धानादि, मिश्रं क्रियतेऽनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि । गुडधाना इति । अत्राप्यन्त-
र्भूतमिश्रणक्रियाद्वारकं पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥ ४४ ॥

१. तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे समस्येत इति क० पु० ।

२. असूर्यमस्तकादिति क० पु० ।

३. परस्परसामर्थ्येऽपीति क० पु० ।

४५. चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः [२ । १ । ३६]

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थी वा समस्यते ।
तदर्थेन प्रकृतिविकारभाव एवेष्टेः । यूपाय दारु यूपदारु । अन्यत्र न ।
रन्धनाय स्थाली । “अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च” (वा०) । द्विजा-
यायं द्विजार्थः स्रूपः । द्विजार्था ।

चतुर्थी इति । तदिति प्रकृतचतुर्थ्यन्तं परामृश्यते तेन च सामर्थ्यादर्थो गृह्यते
तस्मै चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपदाये यद् दार्वीदि तद्वाचिना समस्यते इत्यर्थमाह—
चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । क्वचित्तु चतुर्थ्यन्ताय यदिति पाठस्तत्रापि चतुर्थ्यन्तार्थायैति
व्याख्येयम् । न हि चतुर्थ्यन्तशब्दस्यार्थो नाम भवति ।

तदर्थेन' प्रकृतिविकृतिभाव एव इति । अत्र च बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकमन्यथा
कुबेरबलिः, गोरक्षितम् इत्यत्रापि तदर्थेनेत्येव सिद्धेः । यूपाय दारु इति । अस्मादेव
ज्ञापकादत्र तादर्थ्यं चतुर्थी । रन्धनाय इति । यथा हि यूपानि तक्षणादिसंस्कृतदारुणो
विकारो नैवं रन्धनं स्थालीविकारः । कथं तर्हि अश्वघासः, हस्तिविधा नाट्यशाला ।
धर्मजिज्ञासा । अत्र भाष्यम्—“अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति” इति ।
चतुर्थीसमासेऽप्यन्तोदात्त एव भवति । “चतुर्थी तदर्थे” इति । (६ । २ । ४३) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्ट्यमाणत्वात् ।

न चैवं रन्धनस्थालीत्यपि षष्ठीसमासेन भवितव्यमिति वाच्यम् । अनभिधानात् ।
अत्राहुः अश्वघासादयोऽपि तर्हि चतुर्थीसमासा एव भवन्तु स्वरे तु न दोषः
इत्युक्तमेव । रन्धनाय स्थालीत्यादौ त्वनभिधानात् षष्ठीसमासवत् चतुर्थीसमास एव
नेष्ट्यताम् । तथा च प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टिरित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यमिति ।

अर्थेन इत्यादि । विभाषाधिकारात् पक्षे द्विजायार्थ इति वाक्यप्रयोगनिवृत्तये
नित्यं वक्तव्यः । “परवल्लिङ्गं” (२ । ४ । २६) इति च नित्यपुंस्त्वप्रसङ्गात् सर्वलिङ्ग-
ताभिधेयलिङ्गता च वक्तव्येत्यर्थः । अर्थसिद्धं चेदम् । द्विजायेति चतुर्थ्येव तादर्थ्यस्यो-
क्तत्वादर्थशब्दस्य सह प्रयोगो न भविष्यति । अर्थशब्देन तु तादर्थ्यप्रतिपादने चतुर्थी
न प्रयुज्यत उक्तार्थत्वात् इति पर्यवसन्नो नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च । “लिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य” इति भाष्योक्तिः सिद्धा । तेन नित्यपुंलिङ्गोऽप्यर्थशब्दो वृत्तिस्व-

१. तदर्थेनेति नास्ति ख० पु० ।

२. षष्ठीसमास एवेष्ट्यताम् इति क० पु० ।

३. वक्तव्यत्वादिति क० पु० ।

भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

४६. पञ्चमी भयेन [२ । १ । ३७]

वा समस्यते । चौराद्भयम्, चौरभयम् । “भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्” (वा०) वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । बहुलोक्तेर्ग्रामनिर्गतः । अधर्मशृगुसुरित्यादि ।

भावादभिधेयलिङ्गो भवति । सर्वलिङ्गता चाभिधेयवशादनुगन्तव्येत्युदाहरति । द्विजार्थः सूप इत्यादि । भूतबलिरिति । तादर्थ्यं चतुर्थी । हितसुखयोर्योगे—“चतुर्थी चाशिषि” (२ । ३ । ७३ इति प्रतिपदोक्ता चतुर्थीति तदन्तेनैष समासो न तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन पृथगारम्भादित्याहुः ॥ ४५ ॥

पञ्चमी भयेन । भयेनेति स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् । अर्थग्रहणे तु वृकात् त्रास इत्यादावपि स्यात् । अत्राव्याप्तिमाशङ्क्योपसंचष्टे—“भयभीत” इत्यादि । वाच्यमर्थ-परत्वं व्याख्येयमित्यर्थः । न चातिप्रसङ्गः शङ्क्यः । बहुलग्रहणात् । तच्चावश्यं बहुलग्रहणमुपासनीयमिति दर्शयति—बहुलोक्तेरिति । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमित्युक्तम् । तेन यथा पादहारकमित्यादौ पञ्चम्याः समासो भवति एवं ग्रामनिर्गतादावपि भवतीत्यर्थः । एवं च “पञ्चमी भयेन” (२ । १ । ३७) इत्यादित्रिसूत्री अस्यैव प्रपञ्चार्थः । तेनाव्याप्यतिव्याप्ती तत एव निरसनीये इति भावः । यदि तूत्तरपदपरिगणनार्था त्रिसूत्री स्यात्, ततो भीतादिभिर्न स्यात् । वृत्तच्युतम् । वृत्तश्लथम् । स्वाधिकारप्रमत्तः । गोगोपालः । तदन्यः । वन्येतरः । द्वीपान्तरानीत-लवङ्गपुष्पैरित्यादयश्च समासा न स्युः ।

अथ कथं “ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्रं शरदस्तपांसि” इति भवभूतिः । “अधिश्चरन्तो जनताः परःशता” इति माघश्च । अत्र “नाज्भलौ” (१ । १ । १०) इत्यत्र कैयटः—“कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (२ । १ । ३२) इति बहुलोक्तेः समास इति । अन्ये त्वाहुः । शतात् परा इति विगृह्यते “पञ्चमी” इति योगविभागात् समासः । राजदन्तादित्वात् मयूख्यंमकादित्वाद्वा परनिपातः “लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य” इति परवल्लिङ्गता । पारस्करादित्वात् सुट् । स्त्रियाः पुंवद् इति योगविभागात्पुंवद्भाव इति ॥ ४६ ॥

१. उपासनीयमन्यायमपीति क० पु० । उपासनीयमपीति ख० पु० ।

२. त्रिसूत्रस्य सैवेति क० पु० । तेनाव्याप्तिरिति व्याप्तिरिति क० पु० ।

३. गृहा पञ्चमीति ख० पु० ।

४७. अपेतापोढमुक्तपतितपत्रस्तैरल्पशः [२ । १ । ३८]

एभिः पञ्चमी क्वचित् समस्यते । सुखादपेतः सुखापेत इत्यादि ।
अल्पशः किम् ? प्रासादात् पतित इत्यादौ क्वचिन्न ।

४८. स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन [२ । १ । ३९]

एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तेन समस्यन्ते । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः ।
एवमन्तिकार्थदूरार्थयोः । कृच्छ्रान्मुक्तः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः”
(६ । ३ । २) इत्यलुक् ।

४९. षष्ठी [२ । २ । ८]

षष्ठ्यन्तं समर्थं सुबन्तेन समस्यते वा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
“कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्” (वा०) षष्ठी-
समासनिषेधापवादः । व्यासकृतिः । भारतश्रवणम् ।

अपेत इति । अल्पशब्दादत एव निपातनाच्छस् । शसि बह्वल्पार्थत्वात् पुंवद्भावः ।
यस्तु बह्वल्पार्थाच्छस् स चेह न भवति । “बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्”
इति नियमात् । अल्पशः अल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः । यद्वा समासस्येदं विशेष-
णम् । अल्पविषयत्वादल्पः समासो भवतीत्यर्थस्तदाह—क्वचिद् इति । प्रासादात्पतित
इत्यादाविति । आदिपदात् भोजनादपत्रस्तः ॥ ४७ ॥

स्तोकान्तिक इति । स्तोकांमुक्त इत्यादि । “करणे च स्तोकाल्प” (२ । ३ । ३३)
इति पञ्चमी । अल्पान् मुक्त इति स्तोकार्थं उदाहृतः एवम् इति । अन्तिपादागतः ।
समीपादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रस्य तु स्वरूपग्रहणम् । ननु
सति समासे पञ्चम्या लुका भाव्यमित्याह—पञ्चम्या इत्यादि अलुक्प्रकरणे
वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

षष्ठी । राजपुरुष इति । विभक्त्यलुकि कृते तन्निमित्तस्याल्लोपस्यापि निवृत्तावन्त-
र्वन्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपः । कृद्योगलक्षण इति । कृतः प्रत्ययस्य योऽसौ लक्षणं निमित्तं
यस्याः सा । “कर्तृकर्मणोः कृति” (२ । ३ । ६५) इत्यादिना कृत्येत्यर्थः । ननु
“षष्ठी” (२ । २ । ८) इति सूत्रेणैव सिद्धे किमनेनेत्यत आह—वक्ष्यमाणषष्ठीति ।
प्रतिपदविधानषष्ठ्या न समास इति वक्ष्यते । तस्यायमपवादो वाक्यवाधनार्थं
इत्यर्थः । यदा तदारभ्यते तदेदमप्यारब्धव्यं तस्यैव त्वनारभ्यतां दर्शयति इति । व्यास-
स्येति कर्तरि षष्ठी भारतस्येति कर्मणि ॥ ४९ ॥

१. बह्व्यर्थान्मङ्गलवचनमिति क० पु० । मङ्गलपरवचनमिति क० पु० ।

२. कृच्छ्रस्य तु स्वनु स्वरूपग्रहणम् इति क० पु० ।

३. पञ्चम्या इति क० पु० ।

५०. याजकादिभिश्च [२ । २ । ६]

एतैः षष्ठी समस्यते । वक्ष्यमाणनिषेधापवादः । द्विजयाजकः । याजक । पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक । उत्सादक । उन्मादक । उन्नायक । उद्वर्तक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक ।

५१. न निर्धारणे [२ । २ । १०]

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

“प्रतिपदविधानषष्ठ्या न समास इति वाच्यम्” (वा०) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

याजकादिभिश्च । वक्ष्यमाण इति । “तृजकाभ्यां कर्तरि” (२ । २ । १५) इत्ययम् । द्विजयाजक इति । द्विजानां याजक इत्यत्र “कर्तृकर्मणोः” (२ । ३ । ६५) इति कर्मणि षष्ठी । तस्य “षष्ठी” (२ । २ । ८) इति समासः प्राप्तः । प्रतिपदविधान (वा०) इति निषिद्धः सोऽस्माद् वचनाद् भवति । रथगणक, पत्तिगणक, इति समुदायपाठो गणकशब्दस्यान्येन समासनिवृत्त्यर्थः ॥ ५० ॥

न निर्धारणे । नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति । “यतश्च निर्धारणम्” (२ । ३ । ४६) इति षष्ठी । अत्र द्विजशब्देन समासप्रसङ्गः तदपेक्षा हि षष्ठी । कथं पुरुषोत्तम इति । अत्राहुः नृणां द्विजः श्रेष्ठ इतिवद् जात्यादिभिरेकदेशस्य समुदायात् पृथक्करणात् निर्धारण-भावाच्छेषवृत्त्या एव समासः । यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुरेतत्त्रयसन्निधाने निर्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासनिषेध इति कैयटः^१ । पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः “संज्ञायाम्” (२ । १ । ४४) इति समासो^२ भविष्यति ।

नन्वेवं “न निर्धारणे” (२ । २ । १०) इत्यनर्थकम्, तद्विषयेऽपि तत्प्रसङ्गात् । नानर्थकम्, । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि “तत्पुरुषे तुल्यार्थ” (६ । २ । २) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वमिति ।

प्रतिपदविधान इति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” (२ । ३ । ५१) इत्यादि । “षष्ठो शेवे” २ । ३ । ५० इति विहायान्येन विहिता सर्वेव प्रतिपदविधानेत्यर्थः । “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” २ । ३ । ५१ इति षष्ठी ।

१. व कैयट इति क० पु० ।

२. समासो भविष्यतीति नास्ति क० पु० । भविष्यतीत्यारभ्यान्तोदात्तत्वम् इत्यन्तः पाठो नास्ति क० पु० ।

५२. पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन [२।२।१]

एतदर्थैः षष्ठी न समस्यते । पूरणे—सतां षष्ठः । गुणे—पटस्य शौक्ल्यम् ।
भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते । सदा गुणवाचिनो न निषेधः ।
चन्दनगन्धः । सुहितं तृप्तिः । फलानां तृप्तः ।

नन्वेवं “यतश्च निर्धारणम्” (२।३।४१) इत्यपि प्रतिपदविधानत्वादेव निषिद्धा तत् किं “न निद्धरिणे” (२।२।१०) इत्यनेनेति चेत् । मैवम् । उक्तं हि सप्तम्येव ह्यनेन विधीयते । षष्ठी तु शेषत्वात् प्राप्तैवास्ति, सप्तम्या तु विशेषविहितया मा बाधीति चकारेणानुकृष्यते नाप्राप्ता विधीयते ।

एवं “स्वामीश्वर” (२।३।३९) इत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी सर्वेश्वर इत्यादिसिद्धिः । वाच्यम् । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् “ज्ञोऽविदर्थस्य” (२।३।५१) इत्यादौ शेष इति वर्तते तत्र “षष्ठी शेषे” (२।३।५०) इत्येव सिद्धे पुनर्विधानं नियमार्थम् । इह प्रकरणे षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इत्यर्थः । तेनार्थात् लोपापादकः समास एव निर्वर्तितो भवति । एवं च कृद्योग-लक्षणेत्यपि नारम्भणीयम् । तत्र शेष इत्यस्य निवृत्तत्वेन प्राप्तायां एव षष्ठ्या विधानान्नियमार्थत्वासंभवात् ॥ ५१ ॥

पूरणगुण इति । अर्थशब्दोऽभिधेयवाची प्रत्येकं संबध्यते तेन स्वरूपग्रहणं नेत्याशयेनाह—एतदर्थैरिति । अयं च सुहितान्तानामेव निर्देशः तावतामेवार्थशब्देना-नन्वयात् । सदादयस्तु गम्यमानत्वात् न पृथङ्निर्दिष्टाः । साहचर्यात् समुदायो वा लक्ष्यते छत्रिण इतिवत् । अत्र पूरणार्थः शब्दः प्रत्यय एव गृह्यते कृत्रिमे कार्यसंप्र-त्ययात् तेन तदन्ताः षष्ठ्यादय एव निषिद्धयन्ते । तेनोदरपूरणम्, कुम्भोम्भनमित्यादौ न निषेधः । सतां षष्ठ इति । षण्णां पूरणः षष्ठः “तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८), “षट्कृतिकतिपय-चतुरां थुक्” ५।२।५१ । “षष्ठो शेषे” (२।३।५०) अयं च पूरणे न निषेधः किन्तु पूर्यमाणस्य षष्ठ्यन्तस्य । तेन “तान्युच्छ्रषष्ठाङ्कितसैकतानि” भिक्षाद्वितीयम्, तदर्थ-पञ्चमम् इत्यादावनिषेधः । अत्र हि भागा एव पूर्यमाणाः सजातीयत्वात् । उच्छादि तु तेषां संबन्धितयोपात्तं प्रकृतिभूतद्रव्यं न तु पूरणोपेत्येति । ‘प्रयतपरिग्रहद्वितीयः’ “आत्मषष्ठः इति । तु बहुब्रीहिणा निर्वाह्यम् । गुण इति । गुणोऽत्र “सत्वे निविशतेऽपैति”

१. समस्यस्येवानेतेति पाठः क० पु० ।

२. षष्ठी उषोषत्वादिति क० पु० ।

३. चकारेणानुकृतेनाप्रा प्तेति क० पु० ।

४. भवत्येव अय एवेति क० पु० ।

सत्—द्विजस्य कुर्वन् । सतां कुर्वाणः । अव्ययम्—सतां कृत्वा ।
तव्य—सतां कर्तव्यम् । तव्यता भवत्येव । द्विजकर्तव्यम् । समानाधिकरणे—
राज्ञो नलस्य । सति सभासे पूर्वनिपातनियमः स्यात् । कर्मधारयः स्यादेव ।

इति लक्षितो गृह्यते न शुल्कादिरेव लोकप्रसिद्धः । तेन कराटकस्य तैत्तिर्यम् इत्याद्यपि
संगृहीतम् । अत्र गुणशब्देन व्याप्तिन्यायात् केवलगुणवाचिनः शौक्यादयो गुणोपस-
र्जनद्रव्यवाचिनश्च द्विजस्य शुक्ला दन्ता इत्यादयोऽपि गृह्यन्ते ।

नन्वत्र दन्तापेक्षा ब्राह्मणस्येति षष्ठी तत्र शुक्लेनासंबन्धात् अप्रसंग एव
समासस्य । यदा तद्व्यर्थत्वात् प्रकरणाद्वा दन्तार्थ एव शुक्लशब्दस्य वृत्तिर्विज्ञाता
तदा दन्ताद्यप्रयोगे शुक्लाद्यपेक्षयैव^१ षष्ठीत्यस्ति प्रसङ्गः ।

कथं तर्हि पदरूपम्, चन्दनगन्ध इत्यादि । तत्राह—भावेत्यादि । अत्र भाव-
प्रत्ययान्त एव गुणवाची निषिद्धयत इति नार्थः पटस्य शुक्लाः ब्राह्मणस्य शुक्ला
इति भाष्यो^२ दाहरणासंग्रहात् ।^३

तेन भावप्रत्ययान्त एव निष्कृष्टं गुणमाह, तदभावे तु गुणं गुणितं च स शुल्कादिरेव
निषिद्धयते । यस्तु विनाऽपि भावप्रत्ययं स्वभावाद् निष्कृष्टं गुणमेव सर्वदा वक्ति स
न निषिध्यते तदेतदर्थफलितमाह—सदेति । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं यो गुणमेव
वक्ति तस्येत्यर्थः । चन्दनगन्ध इति गन्धशब्दो हि सर्वदा गुणमेव स्वभावात् स्व-
प्रधानमभिधत्ते न जातुचिद् द्रव्यम् ।

“न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् ।

चन्दनस्यैव^४ गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते ॥” इति ।

“वहति जलमियं पितृष्टि गन्धान्” इत्यादौ द्रव्येऽपि गन्धशब्दप्रयोगेऽपि यत्र
गुणवृत्तिधर्मः परम्परयाऽपि गुणितं न विशिनष्टि स एवेह सदा गुणवाची विवक्ष्यत
इत्यदाषः । विशत्यादीनां तु शुक्लादिवदुभयवचनत्वेऽपि न निषेधः । “शतसहस्रान्ताच्च
निष्कात्” (५ । २ । ११६) क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्” (वा०) खारीशत-
मपि न ददातीत्यादि त्रिमुनिप्रयोगात् । कथं बुद्धिमान्द्यमिति, यत्नगौरवमिति,
करणापाटवमिति । सत्यम् । अनित्यो गुणेन निषेधः संज्ञाप्रमाणत्वात्, वचनप्रामाण्या-

१. शुक्लपेक्षयैवेति क० पु० ।

२. पटस्य शुक्ला गुण इति क० पु० ।

३. भाष्योदाहरणासंग्रहात् इति क० पु० ।

४. गन्धो हि इति नास्ति क० पु० ।

५. त्रिप्रयोगात् दित्येव क० पु० ।

दित्यादि त्रिमुनिप्रयोगात् । फलानां तृप्त इति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तृप्त्यर्थानामिति तु विवक्षाप्रदर्शनमात्रं न षष्ठ्या विधायकम् । अन्यथा प्रतिपदविधान-
त्वादेव सिद्धेः किं पृथग्निषेधेन^१ ।

ननु षष्ठीसमासे निषिद्धेऽपि तृतीयासमासेन फलतृप्त इत्यवर्जनीयमेव । न चैवं षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यम्, स्वरे विशेषात् । षष्ठीसमासे हि समासान्तोदात्तत्वम्, तृतीयासमासे तु थाथादिस्वरापवादः “तृतीया कर्मणि” (६ । २ । ४८) इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृपिः सकर्मकोऽप्यस्ति “पितृनताप्सीत् सममस्त बन्धून्” इति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि क्तो न स्यादिति न शङ्नीयम् । अन्तर्भावितरण्यार्थाद्वा कर्मणि क्तो भविष्यति । फलतर्पणम्, फलतर्पकः, फलसाहित्यमित्यादौ स्पष्ट एव
स्वरभेदः । अत्र हरदत्तः शेषत्वविवक्षैव नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुरिति ।

यस्तु “न लोक” (२ । ३ । ६६) इति निष्ठायोगे निषेधः स कृद्योगलक्ष-
णाया एव षष्ठ्या इति नात्र शेषषष्ठी निषिध्यते^२ तथा च सतां कृत्वेत्युदाहरिष्यति ।

सत् इति । “तौ सत्” (६ । २ । १२७) इति शतृशानचोरेपा संज्ञा । द्विजस्य
कुर्वन्निति । नेयं घटाद्यपेक्षा षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । एवं हासामर्थ्यादेव समासाप्र-
सङ्गः । तस्मात् कुर्वन्निति । किकर उच्यते, तेन द्विजस्य किकर इत्यर्थे भवति साम-
र्थ्यम् । एवं शतां कुर्वण इत्यत्राप्यूह्यम् । यत्र “द्विपः शतुर्वा” (वा०) कर्मण्येव षष्ठी
विहिता मुरस्य द्विपन्निति तत्राप्रतिहतमेव सामर्थ्यमिति तदप्युदाहार्यम् ।

सतां कृत्वा इति ! न चात्रापि सतां कार्यं कृत्वेत्यर्थोऽसामर्थ्यप्रसङ्गात् किं च तादर्थ्यं
संबन्धसामान्यरूपेण विवक्षिते षष्ठी । सदुद्देश्यकं करणमित्यर्थः । यत्र च सूर्यादितोरिति
कर्तर्येव षष्ठी कृद्योगलक्षणा भवति । “अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनारप्रतिषेधः”
(वा०) इतिवचनात्तत्राप्रत्यूहं सामर्थ्यम् । अत्र सदादिसाहचर्यात् कृदव्ययेनैव समासो
निषिद्धयते तेन तदुपरि इत्यादावनिषेधः । कैयटहरदत्तौ तु, अनेन निषेधे वृत्तस्योपरि
इत्यादिकमप्युदाहरणमिति वदन्तावव्ययमात्रेण निषेधं मन्येते । नैवमित्यन्ये । तथा च
प्रयोगाः भट्ट्यादीनां “यत्कृतेऽरीन्निगूल्मः” “आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्णं त्वया
विना” इति । “भवत्कृते खञ्जनमञ्जुलाक्षि” । “सर्वपश्चात्” इति “अन्यपदार्थ”

१. पृथग्निषेधेनेति क० पु० ।
२. क्तो न स्यादिति क० पु० ।
३. निषेध्यति इति क० पु० ।
४. कुर्वन् इति क० पु० ।
५. कृत्वेत्यर्थे सामर्थ्यप्रसङ्गात् इति ख० पु० ।
६. तत्राप्यूहमिति क० पु० ।
७. त्वयनेनेति क० पु० ।

(२।२।२४) सूत्रे भाष्यप्रयोगोऽपि । सतां कर्तव्यमिति । “कृत्यानां कर्तरि वा” (२।३।७१ इति कर्तरि षष्ठी । तव्यता इति । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य” इति परिभाषया तव्येनैव निषेधो न तव्यतेत्यर्थः । द्विजकर्तव्यमिति । तव्यतोऽन्तस्वरितत्वात् तेन समासे “गतिकारकोपपदात् कृत्” ६।२।१३६) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितो भवति । तव्येन तु समासे तस्याद्युदात्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तता स्यादित्यस्ति स्वरभेदः । अत्र सदव्ययतव्येति सूत्रनिर्दिष्टलुप्तविभक्तिकानुकरणां सप्तम्यध्याहारेण तु व्याख्येयम् । तथा च “पूरणगुण” इत्युपक्रम्यान्ते समानाधिकरणा इति सप्तम्यैव निर्दिशति ।

ननु राज्ञो नलस्येत्यत्र षष्ठीसमासे निषिद्धेऽपि विशेषणसमासेन भाव्यमेवेति किं निषेधेन तत्राह-सति समासे इति । षष्ठीति द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पर्यायेण पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः ।

ननुपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञेयम्, अप्रधानमुपसर्जनमित्यर्थतश्चाप्राधान्यं गुणक्रियोरन्याधिष्ठितत्वात्, द्रव्यं चाश्रितत्वात् प्रधानम्, ततश्च राजत्वं नलाद् द्रव्यात् पूर्वमेव निपतिष्यति । कथमन्यथा कर्मधारयेऽपि पूर्वनिपातनियमः स्याद् विशेषणमिति द्वयोरपि पदयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वात् । तत्रोभयोरपि पदयोः विशेषणत्वमिति सिद्धान्तात् । सत्यम् । अर्थपिप्पनी, पूर्वकाय इत्यादौ क्वचित् प्रधानस्यापि पूर्वनिपातदर्शनादन्वर्थस्य प्रायिकत्वमित्याशयेनेदमुक्तम् । अत एव स्यादिति संभावने लिङ् प्रयुक्तः । यद्येवमनेनैव हेतुना विशेषणसमासोऽपि न स्यात् तत्राह—कर्मधारय इति । उपसर्जनपदस्यान्वर्थत्वाभावेऽपि विशेषणशब्देन तत्राप्राधान्यस्योपलक्षणाद् द्रव्याश्रितत्वेन गुणस्यैवाप्राधान्यात् पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः ।

ननु परस्परव्यभिचारितार्थानामेव विशेषणसमास इति तत्र व्यवस्थास्यते ततश्च तत्तकः सर्प इत्यत्र न भवति सर्पस्य तत्तकत्वव्यभिचारेऽपि तत्तकस्य सर्पत्वाव्यभिचारात् । एवमिहापि राज्ञो नलत्वव्यभिचारेऽपि नलस्य राजत्वाव्यभिचारात् राजविशेषस्यैव नलसंज्ञात्वात् कर्मधारयोऽपि न स्यादित्याशङ्का निरस्यति—स्यादेव इति । एवकारेण नावश्यमुभयोः व्यभिचारित्व एवेति नियमः, मेरुमहीभूतः, मन्दराद्रिः, वसन्तसमयः, भोजराज इत्यादि शतशः प्रयोगदर्शनात् । अथवा नलशब्दोऽपि तृणादिसाधारणा संज्ञेति राजानं व्यभिचरति इति रक्तलतादिवत् स्यादेवेत्याशयः ।

१ तस्याद्युदात्तरपद प्रकृतिस्वरेणेति क० पु० ।

२ स्म मध्योदात्त सो इति क० पु० ।

३ रभेद इति क० पु० ।

४ विशेषेण एतामिति क० पु० ।

५. प्रायिकत्वमिकत्वमिति क० पु० ।

५३. क्तेन च पूजायाम् [२ । १ । १२]

पूजायां विहितक्तेन षष्ठी न समस्यते । पूजोक्तिरुपलक्षणम् । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

ननु समानाधिकरणोदाहरणे शुकस्य माराविदस्य, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, पारिणेः सूत्रकारस्येत्यादौ भवितव्यमेव विशेषणसमासेन, तत्षष्ठीसमास एवास्तु अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात् कर्मधारयवत् पूर्वनिपातनियमोऽपि सेत्स्यति । तस्मात् यत् तत्र प्रत्युदाहरणम् 'तत्तकः, सर्प' इति तयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग एव दोषस्तन्निवृत्तये च प्रतिषेध इति वाच्यम् । तदिह वृत्तौ किं च स्यात् पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादित्येवानुपपन्नम्, उदाहरणं तुपपन्नं यदि माराविदशब्दः संज्ञा । अथ सोऽपि यावद्योगवृत्तिः तर्हि तदप्यनुपपन्नम् एवं । पाटलिपुत्रकेऽपि द्रष्टव्यमिति वदन् संज्ञाशब्दस्य विशेषणसमासं नेच्छति हरदत्तः । तद्विरुद्धमेतत् कर्मधारयस्तु स्यादेवेति । मायाविद इत्यादिरेकार्थसंज्ञाशब्दस्तत्र तस्याव्यभिचारित्वाद् युक्तस्तदभावः । इह तु नलशब्दो नैकार्थः स संज्ञाभूतोऽपि तृणादिसाधारणत्वाद् राजानं व्यभिचरतीति भवति विशेषणं विशेष्यं चेति वैषम्यात् । यद्येवं तत्तकः सर्प इत्यत्रापि स्यात् यतः क्रियानिमित्तोऽपि तत्तकशब्दोऽस्ति तच्छणोति तत्तक इति । सत्यम् । उक्तमत्र—

न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षताम् ।

द्रागेव रुढे प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता ॥ इति ।

न चैतत् प्रकृतेऽपि शक्यते वक्तुम् । नानार्थेषूपभयत्र रुढे विनिगमनाविरहेण युगपदेवोपस्थितेरिति । अत एव रामो जामदग्न्य इत्यादौ बहुलोक्तेर्नेत्यग्रे परिहरिष्यति । वस्तुतस्तु, यतो व्यभिचार एव ('विशेषणसमास इति मतन्तु भाष्यानारूढत्वादुपेक्ष्यम् । यदाह कैयटः राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येत्युपादाय) विशेषणसमासो भवत्येव । ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातानियमः स्यादिति प्रतिषिध्यत इति । एतदेवानुपपत्त्याच्चाप्येव तथोक्तम् । अस्माभिस्तु पक्षद्वयेऽप्युपपादित कथंचिदित्यलमियता ॥ ५२ ॥

पूजायां विहितक्तेन इति । पूजायामर्थे वर्तमानाद् धातोर्यो विहितः क्तप्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः । पूजायामित्येतद् यदि विशेषणं समासनिषेधाङ्गं स्यात् ततो गतिबुद्धयर्थोर्न स्यादत आह—पूजोक्तिरिति । "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३ । ३ । १८८) इति सूत्रे त्रयोऽर्थाः निर्दिष्टास्तत्रैकदेशभूतं पूजाग्रहणमिहानुक्तं तद्वत्सूत्रमुपलक्षयति । तत्र

१. विशेष्यं विशेषणं चेति द्विः पाठः क० पु० ।

२. विशेषणसमास इत्यारभ्योपादायेत्यन्तः पाठः नास्ति क० पु० ।

५४. अधिकरणवाचिना च [२ । २ । १३]

क्तेन षष्ठीसमासो न । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ।

५५. कर्मणि च [२ । २ । १४]

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्या समासो न । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ।

निर्दिष्टानर्थान् वा ताटस्थ्येन काक इव गृह्णाति^१ । तत्तत्त्वार्थत्रयेऽपि तत्सूत्रविहितः को लभ्यत इत्यर्थः । राज्ञां मत इति । “क्तस्य च वर्तमाने” (२ । ३ । ६७) इति कर्तरि षष्ठी । एतदयोगे च नित्यं षष्ठ्येव विहितेति तृतीयामादाय समास इत्यपि न शङ्कनीयम् इति तत्रैवोक्तम् । तत्तच्च राजपूजितः, लोकसंमत इत्याद्यसाधु ।

अन्ये त्वाहुः—“क्तेन च पूजयाम्” (२ । १ । १२) इत्यादिषु कारकषष्ठ्या एव समासो निषिध्यते तदेव तु कर्त्रादिकारकं यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा भवत्येव समास इति । तत्र च स्वरे विशेषः कारकषष्ठ्याः समासे “गतिकारकोपपदात् कृत्” (६ । २ । १३६) इति कृत्स्वरो भवति । शेषषष्ठ्याः समासे तु समासान्तोदात्तत्वम् इति । एवमन्यत्राप्युच्यम् ॥ ५३ ॥

अधिकरण इति । अधिकरणे चेत्येव सिद्धे वाचिग्रहणं स्पष्टार्थम् । इदमेषां इति । “अधिकरणवाचिनश्च” (२ । ३ । ६८) इति कर्तरि षष्ठी । आसितमित्यादौ “क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” (३ । ४ । ७६) इत्यधिकरणे क्तः । आस्यते ऽस्मिन्नित्यासितम् । एवं गतादौ^२ ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

कर्मणि । यद्यत्र या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत ततोऽपां स्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धत्वात् “कर्तरि च” (२ । २ । १६) इत्यनारभ्यं स्यात् । यत्र हि कर्तरि तृजकौ तत्र कर्मणि षष्ठ्या अवश्यंभावात् । तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादित्यर्थे च शब्दोऽयम् । तेन कर्मणोति सप्तम्येकवचनान्तपदमुच्चार्य या षष्ठी^३ विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः । सा च “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (२ । ३ । ६६) इत्येषैव नान्येत्याशयेनाह—उभयप्राप्ताविति । तेन शब्दानुशासनम्, विशेषप्रतिपत्तिरित्यादावनिषेधः । यथा चात्र “उभयप्राप्तौ” (२ । ३ । ६६) इति षष्ठ्यभावस्तथा तत्रैवोक्तम् । आश्चर्यं इत्यादि । अत्र गवां दोह इत्येतावदुदाहरणम् । आश्चर्यो गोपेनेत्येतदुपन्यासस्तुभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थं इत्यपि तत्रैवोपपादितम् ॥ ५५ ॥

१. गृह्णाति इति पाठः क० पु० ।

२. आसितेऽस्मिन्नि क० पु० ।

३. गत्यादाविति क० पु० ।

४. मुच्चार्य षष्ठी विधीयते इति क० पु० ।

५. नेतदुपन्यासस्तु इति ख० पु० ।

५६. तृजकाभ्यां कर्तरि [२ । २ । १५]

कर्तरि षष्ठ्या तृजकाभ्यां न समासः । भवतः शायिका । कर्तर्येव तृजविधानात् तद्योगे कर्तरि षष्ठी नेति तृजुत्तरार्थः । कर्तार किम् ? इक्षुभक्षिका ।

५७. कर्तरि च [२ । २ । १६]

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात् समासः । भूभर्ता । सतामर्चकः ।

तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तृग्रहणं षष्ठ्या विशेषणं न तृजकयोः, कर्तरि चेत्येतत्तु तृजकयोर्विशेषणम्, न षष्ठ्या इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—कर्तरि षष्ठ्या इति । वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणमिह तृजक विशेषणम् साक्षाच्छ्रुतत्वात्, उत्तरत्र तु षष्ठीदिशेषणमिति विपर्ययो युक्तः । एवं हि तृजग्रहणमुत्तरार्थमिति न वक्तव्यम् भवति ।

न चैवं “कर्तरि च” (२ । २ । १६) इत्यत्र तृचः संबन्धासंभवात् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” (२ । २ । १७) इत्यत्र नानुवृत्तिः शङ्क्येत इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । तथा च तत्र वक्ष्यामि तृजत्र नास्तीति । भवतः शायिका इति । शयनं शायिका “पर्यायार्हणोत्पत्तिषु रावुच्” (३ । ३ । १११) “कर्तृकर्मणोः” (२ । ३ । ६५) इति कर्तरि षष्ठी ।

ननु तृच् किमिति नोदाह्रियत इत्याशङ्क्याह—कर्तृर्थेवेति “कर्तरि कृत्” (३ । ४ । ६७) इति वचनादित्यर्थः । तद्योगे कर्तरि षष्ठी न इति । तृचैव कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थः । किमर्थं तर्हि तृचो ग्रहणम्, इत्यत आह—उत्तरार्थ इति । “कर्तरि च” (२ । २ । १६) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थः । इच्छुभक्षिकेति^१ कर्मणि षष्ठ्याः समासः ॥ ५६ ॥

कर्तरि चेति । कर्तरीत्येतद् अकस्यैव विशेषणम् । तस्य कर्मणि भावे च विधानेन व्यभिचारसंभवान्न तृचः तस्य कर्तर्येव विहितत्वेन^२ व्यभिचाराभावादिति ज्ञेयम् ।

ननु भर्तृशब्दस्य “याजकादिभिश्च” (२ । २ । १६) इति समासो विहितस्तत्कथं वज्रस्य भर्तृति समासनिषेध उदाह्रियते, तत्राह—पत्यर्थेति । “अवयवप्रसिद्धयपेक्षया समु-

१. इत्यत्रानुवृत्तिः शङ्क्येत इति ख० पु० ।

२. किं तर्हीति क० पु० ।

३. इक्षु भक्षिकेति क० पु० ।

४. व्यवहितत्वेनेति क० पु० ।

५८. नित्यं क्रीडाजीविकयोः [२ । २ । १७]

षष्ठीसमासः । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः ।
तृजत्र नास्ति ।

दायप्रसिद्धिर्बलीयसी" इति पतिवाची भर्तृशब्दस्तत्र^१ समस्यते । वज्रस्य भर्तेति क्रिया-
शब्दो न रूढ इत्यर्थः ।

यत्तु होतृशब्देन सम्बन्धिशब्देन साहचर्याद् भर्तृशब्दोऽपि संबन्धिशब्द एव याज-
कादौ गृह्यते न क्रियाशब्दः इति प्राचोक्तम्, तदसत् । होतृशब्दो बहुवचन एव
संबन्धिशब्दः न च तत्र तस्यैव ग्रहणो प्रमाणमस्ति क्षीरहोतेत्यादावपि समासदर्शनात् ।
तत्र हि क्षीरस्य प्रक्षेपेवार्थो गम्यते इति । भूभर्तेति । भुवः स्वामीत्यर्थः । सतामर्चक
इति । अकस्योदाहरणम् । "ण्वुल्लूचौ" [३ । १ । १३३] इति कर्तरि ण्वुल् । कर्मणि
षष्ठी । अयं च निषेधोऽनित्यः "जनिकर्तुः प्रकृतिः" (१ । ४ । ३०) "तत्प्रयोजको
हेतुश्च" (१ । ४ । ५५) इत्यादिनिर्देशात् । तेन "भीष्मः कुरुणां भयशोकहन्ता" ।
हितकारकः गुणविशेषकः इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरिति ।

अन्ये त्वाहुः । तृनाऽत्र समासो न तृचा । न च तृनयोगे षष्ठीनिषेध इति
वाच्यम् । तृजकाभ्यामिति सानुबन्धनिर्देशेन तदव्यावृत्त्यर्थेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् ।
नह्यसतां षष्ठ्यां समासप्रसङ्गोऽस्तीत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५७ ॥

नित्यं क्रीडेति । षष्ठीसमास इति । तृजकाभ्यामिति शेषः । तत्र क्रीडायां विकल्पे
प्राप्ते जीविकायां "कर्तरि च" [२ । २ । १६] निषेधे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं तु
जीविकार्थमुत्तरार्थं च । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । भञ्जनं
भञ्जिका । 'संज्ञायाम्' (३ । ३ । १०६) इति ण्वुल् । तृच् कथं नोदाह्रियत अत आह—
तृजत्र नास्तीति । क्रीडाजीविकयोर्द्वयो नास्तिकित्वन्यत्रैवास्तीत्यर्थः । तत्राके
जीविकार्थ इत्यत्र अके किम् ? रमणीयकर्तेति । जीविकायां तृचम्प्रत्युदाहरति वामनः ।
अत्र हि "ण्वुल्लूचौ, इति सामान्यविहितोऽपि तृच् जीविकायां ण्वुल् च न विरुध्यते
इत्याहुः ॥ ५८ ॥

१. तत इति क० पु० ।

२. वचन एवेति क० पु० ।

३. इत्यादि अपात् इति क० पु० ।

४. ण्वुलि इति ख० पु० ।

५६. पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे [२ । २ । १]

पूर्वादयोऽवयवा अवयविना समस्यन्त एकं चेद् द्रव्यम् । षष्ठीसमासा-
पवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ।
एकदेशिना किम् ? पूर्वं नाभेः कायस्य समानाधिकरणे किम्, पूर्वश्छा-
त्राणाम् । सर्वेणैकदेशेनाहः समासः । “संख्याविषाय” (६ । ३ । ११०)
इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः ।

पूर्वापर इति । एकदेशशब्दोऽयमवयवे रूढः । ततः कृष्णसर्पवान् इत्यत्रेव
कर्मधारयादपि, सोऽस्यास्तोत्येकदेशीति मत्वर्थ इति^१ । ननु “एकगोपूर्वाद्” (५ । २
११८) इति ठञा भाव्यम् । अत एव निर्देशादिनिर्द्रष्टव्यः । अवयविवाची चावय-
वमपेक्ष्य भवतीति सामर्थ्यात् संबन्धिशब्दत्वेन पूर्वादय एवावयवत्वेनापेक्ष्यन्त इत्याह—
पूर्वादयोऽवयवा इति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिविशेषणं वैयधिकरण्येन । अधि-
करणशब्दो द्रव्यवाची । एकत्वसंख्याविशिष्टं चेद् द्रव्यं विवक्षितं भवतीत्यर्थः ।

ये तु व्यत्ययेन तृतीयार्थे सप्तमीत्याहुः । तेषामेकं चेद् द्रव्यमिति व्याख्यानं
नानुगुणम् । तथात्वे ह्येकद्रव्येणावयविनेत्येवावक्ष्यत् ।

अथ किमर्थमेतत्प्रकरणं पूर्वश्चासौ कायश्चेत्यादिकर्मधारयेणापि पूर्वकाय
इत्यादेः^२ सिद्धत्वात्, ऊर्ध्वकाय इतिवदवयवधर्मस्य समुदाय आरोपात् । एवं चोत्तरपद-
प्रधानत्वादेव सिद्धेः परवल्लिङ्गतन्त्यपि न वक्तव्या भवतीत्याशङ्क्याह—षष्ठी-
समासापवाद इति । यद्यप्येवं पूर्वकाय इति सिद्धयति षष्ठीसमासोऽपि तु स्यात्,
ततश्च कायपूर्वं इत्यस्य^३ निवृत्त्यर्थमेतत्प्रकरणमित्यर्थः । पूर्वकायस्येति । दिक्शब्दयोगे
पञ्चमी न भवति । “तस्य परमाञ्जितम्” (८ । १ । २) इत्यादिज्ञापकात् अवयव-
वृत्तिना योगे षष्ठ्येव भवतीति तत्रैवोक्तम् । पूर्वं नाभेः कायस्येति । नाभेर्यः पूर्वा भागः
स कायस्य संबन्धीत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र पूर्वस्य भागस्य
नाभिर्नैकदेशी किन्त्वधिरिति^४ न तथा समासः । यस्त्वेकदेशी कायस्तेन समासो

१. इति पाठः क० पु० ।

२. एकदेशिवर्णाविशेषणमिति क० पु० ।

३. इत्यादेः सिद्धत्वात् ऊर्ध्वकाय इति । क० पु० ।

४. इत्यनिवृत्त्यर्थमित्येव क० पु० ।

५. तस्य परमाञ्जितमित्यारभ्य दिग्योगलक्षणा पञ्चमीत्यन्ते नास्ति क० पु० ।

६. किन्वधिरिति क० पु० ।

६०.

अर्थ नपुंसकम् [२ । २ । २]

समांशवाच्यार्थशब्दः क्लीबे, स च तथा समस्यते । अर्थ पिप्पल्याः अर्थ-
पिप्पली । क्लीबे किम् ? ग्रामार्थः । द्रव्यैक्य एव । अर्थ पिप्पलीनाम् ।

भवत्येव, पूर्वकायो नाभेरिति । पूर्वशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् ।
पूर्वशब्दात्राणाम् । नेयं निर्धारणे पण्ठो किं तर्हि समुदायिसमुदायसंबन्धे । बहुवचनं
तदभूतावयवसमुदायभेदविवक्षया, यथा छात्राणां पञ्चम इति । ततश्च छात्राणामेकदे-
शित्वमस्त्येव किन्त्वेकत्वसंख्यावैशिष्ट्यं नास्तीति समासाभावः ।

सर्वगौकदेशेन इति । न केवलं पूर्वापराधरोत्तरमिति नियमः, किं तु ततोऽन्येना-
प्येकदेशेन सहाह्नः समासो ज्ञेय इत्यर्थः । नन्वत्रैकदेशस्य तृतीयानिर्देशात् परनिपातः
स्यात् न पूर्वनिपातः समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशाभावात् । मैवम् । नेदं समासशास्त्रम्
किं तु पूर्वापराधरोत्तरमित्येव तत्र पूर्वादिग्रहणमर्हविषये एकदेशमात्रस्योपलक्षणम्
इति ज्ञापकसिद्धं सिद्धवदुपदर्शयते न त्वेतदेव समासं विधत्ते । तथात्वे ह्यहः समस्यत
इति प्रथमया निरदेक्ष्यत् न त्वह्न इति पण्ठ्या सुप् सुपेत्यधिकारात् । ततश्च पूर्वादिमुत्रे
एकदेशस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सिद्धः पूर्वनिपातः । अह्नश्चैकदेशिनेति निर्देशात्
परनिपातः । क्वचित् तु सर्वगौकदेशिनाऽह्न इति पठ्यते । तत्र राहोः शिर इति-
वदभेदेऽपि भेदारोपाद् अह्नः संबन्धिनैकदेशिनाऽहोरूपेणैकदेशिना सहेत्यर्थः । सर्वेणेति
चैकदेश्यपेक्षया हेतौ तृतीया, उपलक्षणं वा । एकदेशं चापेक्ष्यैकदेशो भवतीति
सामर्थ्यादेकदेशः सर्वेणेत्यनेन निर्दिश्यते । तदयमर्थः सर्वेण पूर्वादिभिन्नेनाप्येकदेशेन
हेतुभूतेन यदेकदेशी संपन्नस्तदुपलक्षितं वा यदहः तेन सह सर्व एकदेशः समस्यते
इत्यर्थाद् गम्यते । यद्वा अह्नः सर्वेण सर्वप्रकारकावयवकेन पूर्वादिभिन्नावयवकेनाप्यहो-
रूपेणैकदेशिना सह समासोऽर्थैकदेशस्येति व्याख्येयम् । परं त्वनाकरोऽयं पाठः सर्वेणेति ।
कथमवसीयत इत्याह—संख्येत्यादि । नह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यत इति भावः ।
अत्राह्न इति स्वरूपग्रहणम्, ज्ञापकसूत्रे तस्यैव ग्रहणात् ।

अन्ये त्वहर्ग्रहणं कालसामान्यस्योपलक्षणम्, तेन सर्वेणैकदेशवाचिना कालवा-
चिनः समासो भवति नत्वह्नशब्दस्यैवेति ज्ञापकशरीरं वर्णयन्ति । तेन मध्यरात्रः ।
'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा' इत्याद्यपि सिद्धं भवति । कथं तर्हि दिनमध्यो
रात्रिमध्य इति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यदोषः ॥ ५६ ॥

अर्थ नपुंसकम् । अर्थशब्दः खण्डपर्यायोऽनियतलिङ्गः । अपूर्वाद्धं मया भुक्तम् ।
दन्ताद्धमास्यात् पतितम् । ग्रामार्द्धं नगरार्द्ध इति । सर्पिषोर्द्धं भुनक्ति इति सम-

१. यद्वेति नास्ति क० पु० ।

२. मस्यात्यतीतम् इति क० पु० ।

प्रविभागवचनस्तु नियतं नपुंसकः । तथा च विश्वः “अर्धः खण्डे समेऽशेऽर्द्धमिति । “अर्धं समेऽशके” इत्यमरोऽपि तत्रोभयोरपि । नपुंसकसंभवेऽपि विशेषणसामर्थ्याद् यो नित्यं नपुंसकः स इह गृह्यते, स च समप्रविभागवचन एव नान्य इत्याह समांश इत्यादि । समांशवाची चार्द्धशब्दो नित्यं क्लीब इत्यर्थः । स च इति । नित्यक्लीबोऽर्धशब्दः । तथा पूर्वसूत्रवदेकदेशिनेति यावत् । अर्द्धमित्येव नपुंसकत्वे लब्धे “स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्” (१ । १ । ३५) “बन्धुनि बहुव्रीहौ” (६ । १ । १४) इतिवत् स्वरूपापेक्षया नपुंसकत्वं मा शङ्क्य इति नपुंसकविशेषणम् । अर्धपिप्पली इति । “पखल्लिङ्गम्” (२ । ४ । २६) इति स्त्रीत्वम् । विभाषानुवृत्तेरर्धपिप्पलीत्यादौ नोपसर्जनत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तेन गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति । ग्रामार्द्ध इति । ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः । पुल्लिङ्गनिर्देशेन समांशवाचिनाऽत्र नास्तीति सूचयति ।

अत्र वदन्ति नेदं प्रयोजनम् । यतः समांशतया अन्यत्रापि दृश्यते समासः । अर्धो हारः अर्धहारः । अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम् । अर्धविलोकिताम् इति ।

ननु कर्मधारयोऽयमिति चेत् न । परस्परधर्मारोपहेतुकत्वेन सामानाधिकरण्यस्य गौरवत्वात् । अर्धपिप्पल्यादावपि तुल्यत्वाच्च । अर्द्धचन्द्र इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यं न गौरवम् । अर्द्धेऽपि चन्द्रत्वस्य मुख्यत्वात् । दधित्वादिवदर्द्धेऽपि चन्द्रत्वस्यावयवत्वावयवित्वस्वीकारात् । अर्द्धत्वं च मण्डलापेक्षम्, नित्यसापेक्षत्वाच्च, नासामर्थ्यमित्यसमांशवाचित्वेऽपि विशेषणसमासो निष्प्रत्यूहः । न च समांशवाचिना षष्ठीसमासबाधनार्थं सूत्रम् । यतः सोऽपि तत्रेण्यत एव दिनार्द्धम्, निशार्द्धमिति । तथा च भगवान् पिङ्गलनागः प्रयुङ्क्ते स्वराद्धं चार्यार्द्धमिति । द्रव्यैक्य एव इति । द्रव्यस्यावयविन एकत्वसंख्याश्रय एवेत्यर्थः । अर्धं पिप्पलीनाम् इति । उद्भूतावयवभेदः पिप्पलीसमुदायोऽवयवी भवति न त्वेकत्वसंख्याविशिष्टो बहुवचनान्तत्वात् । न तर्हि इदानीमिदं भवति, अर्द्धानि पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति । नैतस्मिन् विग्रहे भवति । खण्डसमुच्चये तु भवति । अर्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली^१ चार्द्धपिप्पल्य इति । इह चार्द्धं देवदत्तस्येत्यत्र देवदत्तेनार्द्धस्य न समासः देवदत्तस्य तं प्रत्यनवयवित्वात् । यस्त्वेकदेशी पशुः तेन भवत्येव । अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति । देवदत्तस्वामिकं पशो^२ रर्द्धमित्यर्थः ॥ ६० ॥

१. नियतक्लीब इति ख० पु० ।

२. एवेत्पारभ्य स्वमज्ञातिधना इत्यन्तो रेखाङ्कितो नास्ति क० पु० ।

३. अत्रैकोऽर्धपिप्पलीति नास्ति क० पु० ।

४. पसोरिति क० पु० ।

६१. द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् [२ । २ । ३]

एतानि वा तद्वत् । “पूरणगुण” (२ । २ । ११) इति निषेधं बाधित्वा
पक्षे षष्ठीसमासः । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयम् । एवं
तृतीयादि । तुरीयस्येष्टिः । तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयम् ।

६२. प्राप्तापन्ने च द्वितीयया [२ । २ । ४]

एते वा तद्वत् । पक्षे द्वितीयासमासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः ।
जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः ।

द्वितीयतृतीय इति । तद्वत् इति । अवयविना वा समस्यत इत्यर्थः ।

ननु द्वितीयादय एते पूरणप्रत्ययान्ता एव तैः षष्ठीसमासोऽपीष्यते, स न
प्राप्नोति “पूरणगुण” (२ । २ । ११) इति निषेधादित्याशङ्क्याह—पूरणगुण इत्यादि ।
इह महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धेरन्यतरस्यां ग्रहणं क्रियत एकदेशिसमासेन मुक्ते
षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यादिति । यदि चात्र “पूरण” इति स निषिद्धयेत ततस्तदन-
र्थकमेव स्यात् इति सामर्थ्यात् षष्ठीसमासः पक्षे भवन्ननिषिद्धयेत इत्यर्थः ।

यत्तु षष्ठीसमासापवाद इति प्रागुक्तं तदन्यविषयम् प्राथमिकप्राप्त्यभि-
प्रायं वेत्यविरोधः । एतच्च षष्ठ्यन्तमात्रस्य निषेध इत्याशयेनोक्तम् । यथा तु तत्र
व्याख्यातं पूरणेन निषेधः पूर्यमाणस्यैव षष्ठ्यन्तस्येति तथा न निषेधप्रसङ्गः ।
द्वितीयभिक्षा^१ इति । पर्याल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् । तुरीयस्येष्टिरिति भाष्याद्यनुक्तमायेतत्प्र-
योगदर्शनादुक्तम् । “चतुरश्र्ययती च लोपश्च” (वा०) इति तुर्यतुरीययोरेकयोग-
लक्षणत्वात् समानार्थत्वाच्च ॥ ६१ ॥

प्राप्तापन्ने च इति । शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकात् प्रथमाद्विवचनम्, तदाह—
एत इति । तद्वदिति । द्वितीयान्तेन समस्येत इत्यर्थः । पक्षे द्वितीयासमास इति । “द्वितीया-
श्रित” (२ । १ । २४) इति विधि^२सामर्थ्यात् इति भावः । प्राप्तजीविक इति ।
“एकविभक्ति” (१ । २ । ४४) इत्युपसर्जनत्वाद् “गोस्त्रियोः” (१ । २ । ४८) इति
ह्रस्वः । परवल्लिङ्गता तु न भवति । “द्विगुप्राप्तापन्नाल” [वा०] इति प्रतिषेधात् ।

ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ता जीविकामिति विगृह्यते तदा प्राप्ताजीविका,
आपन्ना जीविकेति प्रसज्येत पुंवद्भावस्तु नास्ति व्यधिकरणत्वात् । अत्राहुः ।

१. भिद्येति क० पु० ।

२. तुरीयसोरिति क० पु० ।

३. द्वितीयासमास इति विधि इति क० पु० ।

६३

कालाः परिमाणिना [२ । २ । ५]

परिमाणवद्वाचिना कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः ।

समुच्चयार्थात् चकारादकारप्रश्लेषोऽत्रानुमीयते । सौत्रत्वात् च निर्देशस्य प्रगृह्यत्वाभावः । तदयमर्थः प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते अकारश्च तयोरन्तादेशो भवतीति । स्त्रीलिङ्गार्थ-
मिदम् । अथ जीविकाप्राप्तादयो बहुव्रीहय एव विज्ञायताम्, यो हि जीविकां प्राप्तः
जीविकाऽपि तेन प्राप्तैवेति । तत्र च स्त्रियाः पुंवद्भावोऽपि सुलभः । मैवम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्त्वंरस्यात् । प्राप्तमुखादौ च जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा
स्यात् । प्राप्तगवः । आपन्नराज इति तत्पुरुषलक्षणष्टच् न ह्यादित्ययमारभ्यते ॥६२॥

कालाः परिमाणिना । परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, अर्थः तेन च तद्वाची
शब्दो लक्ष्यत इत्याह—परिमाणवद्वाचिन इति । कालाः इति बहुवचननिर्देशः स्वरूप-
विधिनिरासार्थः । तेन कालविशेषवाचिन इत्यर्थः । परिमाणं चापेक्ष्य परिमाणिनं
भवतीति सामर्थ्यात् परिमाणवचनाः काला इति गम्यते । कालविशेष एव परिमाणम्
परिच्छेदकत्वात् न तु सामान्यम् । तेन कालो जातस्येति न भवति । मासो जातस्येति
षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् । यद्यपि कालः प्रस्थादिवत् न सर्वतोमानम् । अत एव
कालः संख्या च न परिमाणम् इति वदन्ति । तथापि कथंचित् परिच्छेदकत्वात्
परिमाणमित्युपचर्यते । यद्यपि मासो जातस्य पुत्रादेर्न परिच्छेदकस्तस्य हि हस्त-
वितस्त्यादिः परिमाणम्, नापि जननं तस्या एकक्षणभावित्वात् मासेन संबन्धाभावात् ।
तथापि जननक्रियावधिः मासेन परिच्छिद्यते । मासो जातस्येति कोऽर्थः जननक्रियायास्तू-
र्ध्वमस्य मासो गतः । अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत् अनेन प्रकारेण मासो जातस्य
परिमाणं भवति ।

यद्येवं मासजातो दृश्यतामिति मासस्यैव प्राधान्यात् क्रियान्वयः स्यात् न
जातस्याप्राधान्यषष्ठीनिर्दिष्टत्वात् । नैव दोषः । गावोऽस्य सन्तीति गोमान्, चित्रा गावोऽ-
स्य चित्रगुः पुरुषः इति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्यम् “अभिहितः
सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः” इति कृत्वा तद्वद्वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो
जातस्य वृत्तौ प्राधान्यं शब्दशक्तिस्वभावाज् ज्ञेयम् ।

१. विशेषणवाचिन इति क० पु० ।

२. मन्यन्त इति क० पु० ।

३. संख्य वचपरिमाणमिति क० पु० ।

४. परिच्छेदहेतुत्वात् इति क० पु० ।

५. त्वर्द्धमिति क० पु० ।

६४.

सप्तमी शौण्डैः [२ । १ । ४०]

सप्तम्यन्तं समर्थं शौण्डादिभिर्विभाषा समस्यते स तत्पुरुषः । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । संवीत । अन्तर । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (२ । १ । ३२) इति बहुलोक्तेरन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तोनां समासो ज्ञेयः ।

अथ मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिरेव किं न^१ विज्ञायेत । न च “निष्ठा” (२ । २ । ३६) इति पूर्वनिपातप्रसङ्गः । “जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या” (वा०) इति वचनात् । स्वरे विशेषो नास्ति बहुव्रीहावपि “जातिकाल” (६ । २ । १७०) इत्यन्तोदात्तविधानात् । सत्यम् । जातान्ते तु विशेषः स्यात् । “वा जाते” (६ । २ । १७१) इति । विकल्पविधानात् । नित्यं चान्तोदात्त इष्यते ॥ ६३ ॥

सप्तमी शौण्डैः इति बहुवचननिर्देशादाद्यथाविगतिरित्याह—शौण्डादिभिरिति । अक्षेषु शौण्ड इति । शौण्ड इति प्रवीण उच्यते तस्य क्रियार्थत्वेऽपि वृत्तावन्तर्भूत-प्रसक्तादिक्रियापेक्षयाऽधिकरणत्वात् सप्तमी । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते । तद्योगेऽव्य-विनि आधारत्वाविवचणात् सप्तमी यथा वृत्ते शाखेति हरदत्तः ।

अन्ये त्वाहुः—अन्तःशब्दोऽत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यतेऽतस्तत्प्रयोगे तत्सामानाधिकरण्यमेव सप्तम्या निमित्तम् । वने^२न्तर्वनान्तर्वसतीति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये त्वव्ययीभावो भवति वनस्यान्तरन्तर्वणम् । “प्रनिरन्तः” (८ । ४ । ५) इति एतत्त्वम् । अधिशब्दः पठ्यते तस्याधिकरणप्राधान्येऽव्ययीभावः । अधिहरि इति । आधेयप्राधान्ये त्वनेन तत्पुरुषः ब्राह्मणाधीन इति । ब्राह्मणेषु^३ अधि इति विग्रहः । “अधिरीश्वरे” (१ । ४ । ६७) “यस्य चेश्वरवचनम्” (२ । ३ । ६) इति सप्तमी । ब्राह्मणाधिशब्दः केवलो न प्रयुज्यते “अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः” (५ । ४ । ७) इति नित्यं स्वार्थिकस्य खस्य विधानात् । उक्तेषु द्वितीयादिसमासेषु अतिव्याप्तिं क्वचिदाशङ्क्य समाधत्ते—बहुलोक्तेरिति । अतिप्रसङ्गवारणार्थं तावत् “द्वितीया श्रित” इत्यादौ उत्तरपदानि परिगण्यन्ते यदि ततोऽन्यत्रापि क्वचित्समासः इष्टः शिष्टप्रयोगे दृष्टश्च स बहुलग्रहणेन समाधेय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. वनेअन्तर्वनान्तर्वसतीति क० पु० ।

३. ब्राह्मणे अधीति क० पु० ।

६५.

कुगतिप्रादयः [२ । २ । १८]

कुशब्दो गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थेन नित्यं समस्यन्ते स तत्पुरुषः ।
कुपुरुषः । गतिः—उरीकृत्य । समासत्वादत्र त्वोल्यप् । अत्र सुप् सुपेत्यनु-
वृत्तेस्तिङन्तेनापि समासः । उरीकरोति । प्रादि—प्रकृत्य । प्रकरोति ।

कुगतिप्रादयः । कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते गत्यादिसाहचर्यात् न पृथिव्यादिद्रव्यवाचकः ।
नित्यसमासविषयस्याप्यस्य कुब्राह्मण इत्यादौ “तत्पुरुषे तुल्यार्थ” (६ । २ । २)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं स्वरादिष्वदृष्टोऽप्यव्ययार्थं पाठ इष्यते । प्रादिग्रहणमगति-
संज्ञार्थम् । गतिग्रहणं च प्रादिभिन्नानाम्^१र्यादीनां संग्रहार्थम् । नित्यम् इति । एतच्च
“नित्यं क्रीडाजीविकयोः” इत्यतोऽनुवर्तते । अर्थनियमश्चात्राश्रीयते । कु, पापार्थं ।
कुपुरुष इति । कुत्सितः पापः पुरुषः । “ईषदर्थे” (६ । ३ । १०५) इति कोः कादेश-
विधानाज्ज्ञापकादीषदर्थेऽपि समासः । उरीकृत्येति । अङ्गीकृत्येत्यर्थः । “ऊर्यादिच्चि-
डाचश्च” (१ । ४ । ६१) इति गतिसंज्ञा । ल्यबिति । “समासेऽनग्रपूर्वे क्त्वो ल्यप्”
(७ । १ । ३७) इत्यनेन । सुप्सुपेत्यनुवृत्तेरिति ।

अत्र प्राञ्चः^२ “उपपदमतिङ्” इत्युत्तरसूत्रस्थमतिङ्ग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषः ।
गतिः समस्यते अतिङन्तश्च समासः स्यात् । ततः प्रपञ्चतीत्यत्र न समासः । उपपदं
समस्यतेऽतिङन्तश्च समासः स्यात् । ततो “माङि लुङ्” (३ । ३ । १७५) मा कार्षीरिति
न समासः । ततश्चातिङ्ग्रहणात् सुप्सुपेति नानुवर्तते इति ज्ञायते । ततस्तिङापि
समास इति । अत्र सुपोऽमुपा समासात् केनचित्तिङा गतिमतोदात्तवताऽपि समास
इत्यर्थ इति । तच्चिन्त्यम् । सुपेत्यस्याननुवृत्तिज्ञापनेनापि अस्तु नाम व्याघ्रीत्यादा-
वसुबन्तेनापि समासः तिङन्तेन तु कथं स्यात्—अतिङिति शेषीकृतेन साक्षात् प्रतिषेधात् ।
अथोदात्तवता गतिमता च तिङाऽव्ययस्य समासो वक्तव्य इति वाचनिकः समासः ।
तत्किं सुप्सुपेत्यननुवृत्तेरिति हेतुकथनेनातिङित्युभयोर्योगयोः शेषः इत्यादिज्ञापको-
पपादनेन च । तस्मादेवं व्याख्येयम् । उदात्तवतेति वचनात् क्वचित्तिङन्तेनापि
समासो भवति । अनुव्यचलत् । अनुप्राविशत् । व्याकरोति । यत्परियन्तीति ।

ननु सुपेत्यनुवृत्तेः कथमनेनापि समासो विक्रीयते सुबन्तत्वतिङन्तत्वयोर्विरोधा-
दत्र आह—सुप्सुपेत्य^३ननुवृत्तेरिति । विरोधादेवातिङ्ग्रहणेन^४ सुपेत्यस्यानुवृत्तिर्बाध्यत इत्यर्थः ।

१. सूर्यादीनामिति क० पु० ।

२. नाच इति क० पु० ।

३. सुपेत्यननुवृत्तीरिति क० पु० ।

४. सुपेत्यस्यानुवृत्तिर्बाध्यते इत्यारम्य अन्यथा पूर्वपदे इत्यन्तो नास्ति । तस्य स्थाने सुदित्यनुवर्तते
अन्यथेति पाठः ।

सुप्सुपेति समुदायो नानुवर्तत इत्यत्र तात्पर्यं सुबिति प्रथमान्तं त्वनुवर्तत एव । अन्यथा पूर्वपदे पदकार्यं न स्यात् । निर्गत इति रूत्वम् । संगत इति “वा पदान्तस्य” (८ । ४ । ५६) इति परसवर्गविकल्प इत्यादि । यद्वा वार्तिकोक्तमर्थमन्यथासिद्धं दर्शयति । “सह सुपा” (२ । १ । ४) सहेति योगो विभज्यते तत्र च “सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” (२ । १ । २) इत्यतः सुबित्यनुवर्तते, तेन सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । सुपेति च योगविभागवत्त्वं न संबध्यते । “योगविभागाच्चेष्टसिद्धिः” इति वार्तिकोक्तविषय एव समासः साध्यते तेन नातिप्रसङ्गोऽपि । योजना त्वेवम्—अत्र सुबिति समासो विधीयमानस्तिङाऽपि भवति न तु सुपेत्यसंबन्धात् । कथं तिङा सह भविष्यतीत्यत आह—सुपाननुवृत्तेः । सुपेति तृतीयान्तानुकरणमितिकरणोऽनुषङ्गनीयस्तेन सह सुपेत्यत्र तृतीयान्तं सुब्रह्णमस्ति तस्याननुवृत्तेरसंबन्धाद् योगविभागसामर्थ्यादपूर्वत्वाच्चेति भावः ।

“अथवाऽत्र कुगतिप्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र प्रथमान्तानुवृत्त्यैव समासो विधीयते । कुतोऽवधारणमित्याह—सुपाननुवृत्तेरिति । अतिङ्ग्रहणेनोभयविशेषेण तृतीयान्ताननुवृत्तेर्ज्ञापनादित्यर्थः । तेन व्याघ्रोत्यादि सिद्धयति । तथाऽन्यमपि विशेषमाह—तिङापि समास इति । यत्रोदात्तवता गतिमता च तिङा समासो वार्तिकेन विधीयते तत्रैवेत्यर्थः । तदेवोदाहरति—ऊरोकरोतीति । अत्र यदिति शेषो द्रष्टव्यः । अत्र “निपातैर्यदयिहन्तकुर्वन्नेत्वेत्वरण” “कच्चिद् यत्र युक्तम्” (८ । १ । ३०) इति तिङन्तस्य निघातनिषेधादुदात्तवांस्तिङ् । एवं प्रकरोतीत्यादावपि योज्यम् । समासस्य चात्रैकपद्यमैकस्वर्यं च प्रयोजनम् । तदेतच्छब्दोविषयं न भाषायाम्, तेन काव्यादिषु प्रभवति प्रतस्य इत्यादिपदविच्छेदे ऐकपद्यभ्रमोऽज्ञानमूलकः । तथाहि संप्रदानसूत्रे हरदत्तः—अत्र केचिदाहुः । “कुगति प्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्तिकम् “उदात्तवता तिङा नतेः समासवचनमिति” । ततश्चायमभिप्रेतोत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः स्यात् । नेति वयं ब्रूमः । यस्य छन्दोविषयत्वादिति । तथा च कौमारैः “नाम्नां समासो युक्तार्थानाम्” इति सूत्रितम् । एतदनुसारेण परे व्याचक्षते । अपिः गार्हर्त्यस्तेन सुप्सुपेत्यनुवृत्तेस्तिङा समास इति मतमपि गार्हितमित्यपि गार्हितमित्यर्थः । अतिङिति निषेधात् “उदात्तवता” इत्यादेशच्छब्दोविषयत्वाद् भाषायां न समास इति भावः । युक्तं चैतत् । सति हि समासे भाषायां स्वादयः स्युः । छन्दसि तु छान्दसत्वादपि लुक् सिद्धयति । अनुव्यवल् पर्यभूयदित्यादौ तु हल्ङ्यादिलोपोऽप्यस्ति ।

यत्तु प्राचोक्तम् । विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिङैकत्वादेरुक्तत्वादिति । तदसत् “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत” इति भाष्योक्तेः १

संख्यानिरपेक्षस्यैकवचनस्याव्ययादेरिव प्रसङ्गात्^१। (वचनग्रहणमुक्तेऽप्येकत्वादौ प्रथमा यथा स्थादित्युक्तेरेकादिभ्य इव तत्प्रसङ्गाच्च, सति समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे केवलस्य प्रयोगायोगाच्च । “न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमात्”) ।

न च तिङ्ङैवास्य साधुत्वम्, तस्य प्रकृतिकोटौ प्रविष्टत्वात् । तथा च पचति-रूपमित्यादौ रूपवन्तात्तिङोक्तेऽप्येकत्वादौ स्वादयो भवन्तीति भाष्ये स्थितम् । हरदत्तस्त्वाह—तिङा कर्तृगतसंख्याविधानेऽपि क्रियैकत्वस्यानभिधानात्तदभिधानाय स्वादयो भविष्यन्ति । किं च सति समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे यत् समहन्तित्यादौ नलोपः स्यादिति दिक् ॥ ६५ ॥

लाघवार्थमर्थतो गतिसंज्ञां दर्शयति—ऊर्यादय इति । लाघवार्थमर्थतः सूत्राण्यनु-
क्रामति । एषामूर्यादि^२तिरसन्तानामव्ययानां प्रादीनामुपसर्गसंज्ञायां प्रपरेत्यादि-
पठितानां “गतिश्च” (१ । ४ । ६०) इत्यादिसूत्रैः गतिसंज्ञा विहितेत्युत्तरेण संबन्धः ।
तत्र प्रादीनां क्रियायोगे “गतिश्च” (१ । ४ । ६०) इति गतिसंज्ञा विहिता तेन
गतित्वात् प्रपठ्येति स्वरसमाससिद्धिः । चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः । तेन
प्रणीतम्, अभिषिक्तम् इति गात्वादिसिद्धिः । इत्यादिभिरित्यादिशब्दात् “ऊर्यादि-
च्चिडाचश्च” (१ । ४ । ६१) इत्यनेन ऊर्यादीनामूरी आदिर्येषां ते । ऊरी ऊररी,
इत्यङ्गीकारे ऊरीकृत्येत्युदाहरणम् । च्विडाचोः साहचर्यादूर्यादयोऽपि कृभ्वस्ति^३
योग एव प्रयुज्यन्ते । आदिपदात्, पापी, ताली, आताली, वेताली, धूली एते विस्तारे ।
सकला, भ्रूसकला, शंसकला, ध्वंसकला, हिंसायाम् । गुलुगुधा, पीडायाम्, सजूः सहार्थे ।
आवली, विक्ली, फल, फली विकारे । आलोष्ठी, केवाली, शेवाली, वर्षाली, पस्पशा,
मस्मसा एते हिंसायाम् । श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, एते दाने । प्रादुस्,
आविस्, प्रकाशने इत्यादयः । च्यन्ताः^४ । “अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तारि
च्चिः” (५ । ४ । ५०) इति विहितश्चिः तदन्ताः । शुक्लीकृत्य । “अव्यक्तानुकरणाद्
द्व्यजवराधदिनितौ डाच्” (५ । ४ । ५७) इति डाज् विहितस्तदन्ताः । पटपटाकृत्य ।
^५एते ऊर्यादयः । अनुकरणम् इति । “अनुकरणां चानितिपरम्” (१ । ४ । ६२) इत्यनेन ।
खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् ? खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् । सत् असद् इति ।

१. प्रयोक्तव्यत्वनियमादिति क० पु० ।
२. वचनग्रहणमित्यतः नियमादित्यन्तो नास्ति क० पु० ।
३. तदिति नास्ति क० पु० ।
४. मूर्यादितिरसन्तानामिति ख० पु० ।
५. कृत्यास्ति इति क० पु० ।
६. चिन्त्या इति क० पु० ।
७. एते ऊर्यादिच्चिडाचश्च इति गतिसंज्ञेति नास्ति क० पु० ।

६६.

ऊर्यादिच्चिडाचश्च [१ । ४ । ६१]

ऊर्यादयश्च्यन्ता डाजन्ताश्च गतिसंज्ञाः । अनुकरणम् । सत्, असत् । कारिका । अलम् । अन्तर् । कणे । मनस् । पुरस् । अस्तम् । अदस् । तिरस् । एषामव्ययानां प्रादीनां च “गतिश्च” (१ । ४ । ६०) इत्यादिभिः सूत्रैरर्थविशेषेषु क्रियायोगे गतिसंज्ञा ज्ञेया ।

६७.

अच्छगत्यर्थवदेषु [१ । ४ । ६६]

अच्छगत्य । अच्छगच्छति । अच्छोद्य । अच्छवदति । तिरस् ।

“आदरानादरयोः सदसती” (५ । ४ । ६३) इत्यनेन । सत्कृत्य । नेह सत्कृत्वा काण्डे गतः विद्यमानं कृत्वेत्यर्थः । कारिका इति । “कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्” (वा०) कारिकाकृत्य । अलम् इति । “भूषणोऽलम्” (१ । ४ । ६४) इत्यनेन । अलंकृत्य कुमारीम् । भूषणे किम् ? अलं दत्त्वा । अन्तरिति । “अन्तरपरिग्रहे” (१ । ४ । ६५) इत्यनेन । अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । परिग्रहे तु अन्तर्त्वा मूषिकां श्येनो गतः परिगृह्येत्यर्थः । कणे मनस् इति । “करोमनसी श्रद्धाप्रतीघाते” (१ । ४ । ६६) इत्यनेन । करोहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । तावत् पिबति यावदस्याभिलापः पूर्यत इत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघाते किम् ? कणे हृत्य तराडुलान् यवान् इत्यर्थः । मनो हृत्वा गतश्चैत्र इत्यर्थः । पुरस् इति । “पुरोऽव्ययम्” (१ । ४ । ६७) इत्यनेन । पुरस्कृत्य । “नमस्पुरसोर्गतयोः” (८ । ३ । ४०) इति सत्वम् । अव्ययं किम् ? पूः पुरौ पुरः कृत्वा गतः । अस्तमिति । “अस्तं च” (१ । ४ । ६८) इत्यनेन । अस्तंगत्य । अस्तं किम् ? अस्तं गत्वा पुनरुदेति । अव्ययमित्येव नेह—अस्तं काराडम् । क्षिप्रमित्यर्थः । अदस् इति । “अदोऽनुपदेशे” (१ । ४ । ७०) इत्यनेन । उपदेशः परं प्रति कथनम्, तदभावोऽनुपदेशः । अदःकृत्य । उपदेशे तु अदः कृत्वा काराडं गतः इति परस्य कथयति । तिरस् इति । “तिरोऽन्तर्धौ” (१ । ४ । ७१) इत्यनेन । अन्तर्धौर्व्यवधानम् । तिरोभूय । अन्तर्धौ किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः वक्र इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अच्छेति । अच्छेत्यव्ययमभिशब्दार्थं वर्तते तद्गतिसंज्ञं स्यात् । गत्यर्थेषु वदती च परतः । अच्छगत्येत्यादि । अभिमुखं गत्वेत्यर्थः, गतित्वात् समासः प्राक्प्रयोगश्च ॥ ६७ ॥

१. त्वेति क० पु० ।

२. अगच्छत्येति क० पु० ।

६८. उपाजेऽन्वाजे [१ । ४ । ७३]
 ६९. साक्षात्प्रभृतीनि च [१ । ४ । ७४]
 ७०. अनत्याधान उरसिमनसी [१ । ४ । ७५]
 ७१. मध्ये पदे निवचने च [१ । ४ । ७६]

एते कृञ् परे “विभाषा कृञि” (१ । ४ । ७२) इत्यादिभिर्वा गतिसंज्ञाः ।

७२. तिरसोऽन्यतरस्याम् [८ । ३ । ४२]

गतिसंज्ञकस्य तिरसो विसर्जनीयस्य सो वा स्यात् कुण्वोः परयोः ।
 तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृत्वा इत्यादि ।

“विभाषा कृञि” (१ । ४ । ७२) इत्यादिभिः इति । “तिरोऽन्तर्धौ” (१ । ४ । ७१)
 “विभाषा कृञि” १ । ४ । ७२) “उपाजेऽन्वाजे” (१ । ४ । ७३) “साक्षात्प्रभृतीनि
 च” (१ । ४ । ७४) “अनत्याधान उरसिमनसी” (१ । ४ । ७५) “मध्येपदेनिवचने
 च” (१ । ४ । ७६) इत्येतैः । तत्र उपाजेऽन्वाजे इत्येतौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने
 वर्तते । उपाजे कृत्वा । उपाजेकृत्येत्यर्थः । साक्षात्प्रभृत्यस्तु साक्षात्, मिथ्या, विभा,
 भद्रा, लोचना, अमा, श्रद्धा, प्राजर्या, प्राजरहा, वीजर्या, वीजरहा, अर्थे, लवणम्,
 उदकम्, कृष्णम्, शातम्, आर्द्रम्, गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां मान्यताऽपि
 निपात्यते । अग्नौ, बरो, विकशने, प्रतपने, विहसने, विकम्पने, प्रादुस्, नमस् । उरसि-
 मनसी इत्येतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातावनत्याधाने कृञि वा गतिसंज्ञौ । अत्याधान-
 मुपश्लेषणम् । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वेत्यादि । अभ्युपेत्येत्यर्थः । उपश्लेषे तु उरसि
 कृत्वा पाणि शेते । मध्ये पदे निवचने इत्येतेऽप्यनत्याधाने कृञि वा गतिसंज्ञाः एदन्ताः
 निपाताः । निवचन इत्यर्थाभावेऽव्ययोभावः । निवचने कृत्य निवचने कृत्वा । वाचं
 नियम्येत्यर्थः । अनत्याधान इत्येव । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥६८॥

गतिसंज्ञासन्नियोगेन कार्यविशेषं क्वचिदाह । तिरसोऽन्यतरस्याम् । तिरः कृत्य
 पक्षे क पावपि ज्ञेयौ हस्ते पाणौ इति । “नित्यं हस्ते पाणावुपयमने” (१ । ४ । ७७)
 इत्यनेन । उपयमनं विवाहः । प्राध्वम् इति । “प्राध्वं बन्धने” (१ । ४ । ७८) इत्यनेन ।
 प्राध्वमिति मान्तमव्ययमानुकूल्येऽस्ति यदानुकूल्यं चेद् बन्धनहेतुकं भवति तदा गति-
 संज्ञेत्यर्थः । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । जीविकोपनिषद् इति । जीविको-
 पनिषदौपम्ये” (१ । ४ । ७९) इत्यनेन । जीविकाकृत्येत्यादि । जीविकामिवोपनिषद-
 मिव कृत्वेत्यर्थः । हस्तेकृत्य । परिणाम्येत्यर्थः । एवं गतोविशेषे गतानां समासमुदाहृत्य
 प्रादीनामप्यर्थविशेषे तमुदाहरति ।

“प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी । दुर्निन्दाकृच्छ्रयोः । दुष्टो नरो दुर्नरः । निन्दित इत्यर्थः ।
दुःकृतम् । स्वती पूजायामेव । सुश्रीः । अतिराजा । अतिश्रयातिक्रमयोश्च ।
सूक्तः । अतिज्ञः । आढीपदर्थभिर्व्याप्तौ । आवद्धम् । आनगरम् । “अत्या-
दयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे ।

७३. एकविभक्ति चापूर्वनिपाते [१ । २ । ४४]

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

प्रादय इति । वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि
प्रादिग्रहणेन समस्यन्ते प्रथमान्तेनेत्यर्थः । प्रगत आचार्यः इति । अनेन गतार्थे वृत्तिम्-
अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । प्रान्तेवासी इति । प्रकृष्टोन्तेवासी
गताद्यर्थे इत्यादिपदग्राह्यार्थस्योदाहरणम् । तथा प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । दुरा-
चारः । सुपुरुषः । शोभनोऽश्वः स्वश्व इत्याद्युदाहार्यम् ।

अत्यादय इति । आदिपदात् उदगतो वेलामुद्वेलेः । प्रतिगतोऽञ्च प्रत्यञ्चः ।
अभिगतो मुखमभिमुख इत्याद्यपि ॥ ७२ ॥

एकविभक्ति इति । “प्रथमानिर्दिष्टम्” (१ । २ । ४३) इत्यतः समास इत्यनु-
वर्तते । तदिह न समासशास्त्रपरम् । एकविभक्तिग्रहणसामर्थ्यात् । नहि तस्मिन्तनेका
विभक्तिरस्तीति । नापि मुख्यसमासपरम् । वर्तिविभक्तेर्लुप्तत्वात् । प्रत्ययलक्षणेन
तदाश्रयणस्य गौरवत्वात् । विग्रहवाक्ये तु प्रयोगभेदादनियता संभवतीति तदेव गृह्यत
इत्याह—विग्रह इति । एकस्मात् पदानेकसंख्याका संभवतीत्याशयेनाह—नियत-
विभक्तिकम् इति । द्वितीये संवन्धिनि नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि यदेकमेव विभक्त्या
युज्यते तदित्यर्थः । अपूर्वनिपात इति पर्वुदासः । पूर्वनिपातस्तु प्रथमानिर्दिष्टत्वादिनैव
भवतीत्याह—न तु तस्य इति । याऽनेन संज्ञा कृता मालादेस्तामादाय नेत्यर्थः । यदाऽपि
प्रसज्य प्रतिषेधस्तदापि “अनन्तरस्य” इति न्यायादेकविभक्तीति या प्राप्तिः सैव
निषिध्यते नान्याऽपि । तेन कष्टश्चित् इत्यादौ द्वितीयान्तस्य नियतविभक्तिकस्यानेनो-
पसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते निषिद्धेऽपि पूर्वणोपसर्जनत्वमादाय भवति पूर्वनिपातः ॥ ७३ ॥

१. गति स्वभावेति प्रादिग्रहणेनेति क० पु० ।

२. प्रगत पितामहः इति क० पु० ।

३. शोभनोऽश्व इत्याद्युदाहार्यमिति क० पु० ।

४. आत्यादय इति क० पु० ।

५. अभिगतो गतो मुखमिति क० पु० ।

६. एकपदान्तैकपदानेकसंख्याका इति क० पु० । पदानेकसंख्याका इति ख० पु० ।

७. नानाविभक्ति युज्यमानेऽपि इति क० पु० ।

७४. गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१ । २ । ४८]

गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोर्ह्रस्वः स्यात् । अतिमालः । अति-
गङ्गः । विभाषानुवृत्तेरर्धपिप्पलीत्यादौ नोपसर्जनत्वम् ।

इह स्त्रीग्रहणं स्वयंते “स्वरितेनाधिकारः” (१ । ३ । ११) इति चोक्तम् । तेन
“स्त्रियाम्” (४ । १ । ३) इत्यधिकृत्य विहितानां टावादीनां ग्रहणं भवति नार्थस्य
न वा स्वरूपस्य । प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिः । तेन स्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । उपसर्जन-
स्येति च गोस्त्रियोर्विशेषणम् । उपसर्जनं यो गोशब्दः उपसर्जनं च यत् स्त्रीप्रत्ययान्त-
मिति । तेन गौः गौरित्यादौ न भवति । एवमपि गो^१कुलं राजकुमारीपुत्र इत्यादौ
प्राप्नोति, भवति ह्यत्र गौः स्त्रीप्रत्ययान्तं चोपसर्जनमप्रधानत्वादेकविभक्तिकत्वाच्च ।
तस्माद् “ह्रस्वो नपुंसके” (१ । २ । ४७) इत्यतः प्रातिपदिकस्येत्यनुवर्तते तत्र
गोस्त्रीभ्यां विशेष्यते तत्र तदन्तविधौ सति उपसर्जनगोशब्दान्तं यत्प्रातिपदिकम्,
यच्चोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तं प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वो भवतीत्यर्थो भवति । इह तु
तदेवेदं न पुनस्तदन्तमिति न भविष्यति ।

ननु “येन विधिस्तदन्तस्य” (१ । १ । ७२) इत्यत्र स्वरूपमित्यनुवृत्तेः
केवलस्यापि भवितव्यम् । मैवम् । गोशब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणसामर्थ्यात् केवलस्य
न भविष्यति । स्वं रूपमिति तत्र नानुवर्तनीयम् । व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन
नास्ति । राजकुमारीपुत्र इत्यत्रापि न प्रसङ्गः । शास्त्रीयमुपसर्जनं सति संभवेऽन्वर्थमेवा-
श्रीयतेऽप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानं चापेक्ष्याप्रधानं भवति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च
प्रातिपदिकत्वम्, समासमन्तरेणानुपपन्नम् । समासश्चावयवद्वयात्मकः द्वयं चात्र सन्नि-
हितं प्रधानमप्रधानं च तत्रैवं विज्ञास्यामः, यत्ततः स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं
तदन्तर्भूतमेवापेक्ष्य तत्रैव स्त्रीप्रत्ययान्तस्याप्राधान्यमिति ह्रस्वाभावः तदेतत्पया-
लोच्याह— गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरित्यर्थः । नहि केवलं स्त्रीप्रत्ययान्तं प्रातिपदिकं
संभवति । अप्रत्यय इति प्रतिषेधात्, असमासत्वाच्च ।

यद्वा स्त्रीति स्वयधिकारविहितः प्रत्ययो यस्मात् सोऽयं स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययान्त
इति यावत् सोऽन्तो यस्येति व्याख्येयम् । अतिमाल इति । अत्रातेरर्थस्यातिक्रान्तस्य
तत्तत्क्रियाहेतुकनानाशक्तियोगेऽपि अतिक्रमणापेक्षया नित्यं कर्मभूताया मालाया नियत-
विभक्तिकत्वमेवेत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्वम् । प्रधानार्थस्याप्यतेरत्यादय इति प्रथमानिर्देश-
सामर्थ्यादुपसर्जनत्वम् ।

१. गोकुले राजकुमारीपुत्र इत्यत्रेति क० पु० ।
२. ह्यगौः स्त्रीचोपसर्जनमिति क० पु० ।
३. यदित्येति क० पु० । ह्रस्वाभाव इति नास्ति क० पु० ।
४. गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्त इति त्रिवारं पाठः ख० पु० ।
५. तत्क्रियेति क० पु० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् । अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीरित्यादौ ह्रस्वो न । “ईयसो बहुव्रीहेर्न” (वा०) बहुश्रेयसी राजा । बहुव्रीहेः किम् ? अतिश्रेयांसि ।

अथ कथमतिराजकुमारिरित्यत्र ह्रस्वः यावत्ता कुमारशब्दान् डीष् विहितो न राजकुमारशब्दात् । सत्यम् । अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति ।

अथातिमाल इतिवदर्थपिप्पलीत्यत्रापि ह्रस्वः किं न स्यादित्याशङ्क्याह— विभाषानुवृत्तेरित्यादि । “विभाषा च्छन्दसि” (१ । २ । ३६) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते एकविभक्तीत्यत्र । सा च व्यवस्थितविभाषा तेन क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । नोपसर्जन-त्वमिति वदता^१ प्रथमोपस्थितोपसर्जनसंज्ञैव विभाष्यते न तु फलीभूतं ह्रस्वत्व-मित्युक्तम् ।

यद्यपि भाष्यादावेतदर्थम् “एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्” (वा०) इति स्वातन्त्र्येण निषेध आरब्धः स त्वाचार्यैर्नादृतः । पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीत्यत्र समाहारप्रधाने द्विगौ खट्वाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेनानुपसर्जनत्वादसति ह्रस्वे अत इति द्विगोर्डीप् न स्यादिति ।

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद् इति । स्त्रीग्रहणं स्वयंते तेन स्यधिकारविहितः प्रत्ययो गम्यत इति प्रागुक्तम् । तेनेह न भवति “अवितृस्तृ^१ तन्त्रिभ्य ईः” (उ० ४ ।) तन्त्रीः । “लक्ष्मेर्मुट् च” (उ० ३) लक्ष्मीः । “क्वचचिप्रच्छि” (उ० २) क्वचपि दीर्घः श्रीरित्यादिषु ईप्रत्ययान्तानां स्यधिकारविहितत्वाभावात् न ह्रस्वः इति । ईयस इति । ईयसन्ताद् यः स्त्रीप्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्ह्रस्वो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । बहुश्रेयसीति । “प्रशस्यस्य श्रः” (५ । ३ । ६०) ईयसुन् उगित्वाद् डीप् । बहुव्यः श्रेयस्योऽस्येति बहुव्रीहिः । “नद्युतश्च” (५ । ४ । १५३) इति कप् प्राप्तः “ईयसश्च” (५ । ४ । १५६) इति प्रतिषिद्धः । पुंस्यपि सोर्हल्ङ्यादिलोपः । एतच्चोपपादित-मजन्तस्त्रीलिङ्गादौ । बहुव्रीहेः किम् ? अतिश्रेयसिः । अनेन चोपसर्जनं ह्रस्व एव

१. वदति वदतेति क० पु० ।

२. पञ्चद्वीति क० पु० ।

३. अवितृस्तृभ्यः लक्ष्मेर्मुट् च इति क० पु० ।

४. क्वचचि इति क० पु० ।

५. प्रशस्य श्र इति क० पु० ।

६. ह्रस्वाविलोप इति क० पु० ।

“अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ।
 “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ।
 अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वा०) ।
 निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः “इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च”
 (वा०) । ताविव । वाससीव । कर्मप्रवचनीयानां न समासः । वृक्षं प्रति ।

प्रतिषिध्यते तत्रैवास्य पाठात् इत्येके । पुरुषोत्तमदेव-विश्वरूप-श्रीपतिदत्तादयस्तु
 ह्रस्वमात्रस्य निषेधमाचक्षाणा बहुश्रेयसी कुलमिति नपुंसकह्रस्वस्यापि निषेधमुदाजहूः ।
 भाष्ये तु “ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम्” इति बहुव्रीहिवद्भाव उक्तः तस्यापि ह्रस्वा-
 भाव एव तात्पर्यम् । तेन नपुंसके तन्निबन्धनं नुमादि सिद्धयतीत्याहुः ।

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया इति । आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् ।
 संनद्धो वर्मणा संवर्मेत्युदाहार्यम् । पर्यादय इति । आदिपदात् उद्युक्तः संग्रामाय उत्-
 संग्रामः इत्यादि । अलंकुमारोति । अलं कुमार्यै इति विग्रहः । यद्यपि प्रादिसमासस्यायं
 प्रपञ्च इत्यनेन नात्र समासः सिद्धयति । अलमोऽप्रादित्वात् स विग्रहत्वेनानित्यसमास-
 त्वाच्च । तथापि “द्विगुप्राप्तापन्ना” (वा०) इति ज्ञापकात् पर्याप्त्यर्थस्याप्यलमस्तत्पुरुषो-
 ऽस्तीति ज्ञायते, स चाभिधानाच् चतुर्थ्यैव विज्ञायते इति प्रदर्शयितुं चतुर्थ्यन्तोत्तरपद-
 समासप्रसङ्गादेतदिहोदाहृतम् ।

निरादय इति । आदिपदाद् उत्क्रान्तः कुलाडकुलः । अपगतः शाखाया अपशाख
 इत्यादि । निष्कौशाम्बरिति । कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । इवेन इति । यद्यपि
 वार्तिके नित्यग्रहणं नास्ति तथापि नित्याधिकारे पठितत्वात् नित्यसमास इत्युक्तम् ।
 वाससी इव इति । “ईद्वेदेद्विवचनं” (१ । १ । ११) इति प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः ।
 समासत्वादैकपद्यमैकस्वर्यं च । सोऽयं नित्यसमासः छन्दस्येवेति सरस्वतीतीर्थः । तथा
 च वागर्थविवेत्येकपदत्वमाशङ्क्य निराचक्रुः । युक्तं चैतत् । भाषायामप्यस्य प्रवृत्तौ
 “कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ” (कि० १ स०) “उद्वाहुरिव वामनः” (रघु० स० १)
 इत्यादाविवास्य व्यस्तो व्यवहितश्च प्रयोगो न स्यात् । आलङ्कारिकास्तु समासगां
 श्रौतीमुपमामुदाहरन्तो “भाषायामपीवेन समासमिच्छन्ति । कर्मप्रवचनीयानाम् इति ।

१. तात्रा इति ख० पु० ।

२. स्वविग्रहत्वेनेति क० पु० ।

३. उत्क्रान्ता कुलाडकुलाः इति क० पु० ।

४. व्यस्तौ इति क० पु० ।

५. भाषायामपीति क० पु० ।

७५. पूर्वकालैकसर्वजरत्पूराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन
[२।१।४६]

एते समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुषः । पूर्वकालार्थास्त्वपर-
कालार्थेन । स्नातानुलिप्तः ।

७६. तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः [१।२।४२]
समानाधिकरणो यस्तत्पुरुषः स कर्मधारयाख्यः ।

सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् इति कर्मप्रवचनीयानामपि समासः 'प्राप्नोति स निषिध्यते
स चायं प्रत्यादिविषय एव । स्वत्योस्तु भवत्येव समासः । वृत्तं प्रति इति । "लक्षणेत्थं-
भूत" (१।४।६०) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । द्विगुकर्मधारयौ तत्प्रभेदौ इत्युक्तम्
॥ ७४ ॥

तत्र तत्पुरुषभेदं कर्मधारयं तावदुदाहरति—पूर्वकालैक इति । पूर्वः कालोऽस्य
पूर्वकालः पूर्वानुष्ठित इत्यर्थः । स चापरानुष्ठितमपेक्ष्य भवति सम्बन्धिशब्दत्वादपर-
कालेनेति लभ्यत इत्याह—पूर्वकालार्थास्तु इति । पूर्वानुष्ठितवाचीत्यर्थः । स्नातानुलिप्त
इति । पूर्व स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यर्थः । अत उभयोः क्रियाशब्दत्वाद् पाचकपाठका-
दिवत् पूर्वनिपातः पर्यायेण प्राप्नोतीति पूर्वनिपातनियमार्थं पूर्वकालादीनां ग्रहणम् ।
समासस्तु "विशेषणं विशेष्येण" (२।१।५७) इत्येव सिद्धयति । एकशब्दस्य तु
"दिक्संख्ये संज्ञायाम्" (२।१।५०) इति नियमादप्राप्तौ विध्यर्थम् ॥ ७५ ॥

तत्पुरुष इति । अत्र तत्पुरुषपदं मुख्यार्थकं तस्य सामानाधिकरण्यं त्वौपचारिक-
मवयवद्वारकम् । समानाधिकरणपदाश्रितत्वात् समानाधिकरण इति । एतच्चौपचारि-
कमपि पदान्तरनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गमित्याश्रीयते । उपचारानाश्रयणे तु बाह्येन पदेन
तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्यं तत्रैव स्यात्—ब्राह्मणराज्यं शोभनमिति । इह तु न स्यात्
परमराज्यमिति पदान्तरस्याप्रयोगात् । अतोऽवयवद्वारकमेव सामानाधिकरण्यमिह
विवक्षितम् । तच्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः यत्र पदद्वयमेक-
स्मिन् विशेष्ये स्वप्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धमावेदयतीति यावत् । यथैकशटी रक्तलतेत्या-
दावित्यालोच्याह—समानाभिधेय इति । समानमभिन्नमभिधेयं विशेष्यं ययोः पदयोस्त-
दाश्रित इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

७७. पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु [६ । ३ । ४२]

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कमनूजन्तं पूर्वं पुंवत् स्यात् । पुंवच्चात् स्त्रीप्रत्ययलोपः एका चासौ शाटी चैकशाटी । कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्या । दत्तभार्या । सौधनभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । सर्वदेवाः । जरत्पतिरित्यादि ।

पुंवत्कर्मधारय इति । एकापि सप्तमी विषयभेदाद् भिद्यत इत्याख्यातुं विभज्य व्याचष्टे कर्मधारय इत्यादि । कर्मधारये यदवयवत्वेन वर्तते स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादित्याद्यधिक्रियत इत्याह—भाषितपुंस्कम् इति । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति । अर्शंआद्यजन्तत्वात् शब्दरूपं भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्कमित्यर्थः । तेन द्रोणी चासौ भार्या चेत्यत्र न भवति यतोऽयम् परिमाणे पुमांसमाह । काष्ठाम्बुवाहिन्यां तु स्त्रियामिति न तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् । अनूजन्तम् इति । अनूज् इत्येतदनुवर्तते । तेन ब्रह्मबन्धुभार्या इत्यत्र न भवति । ऊङोऽभावोऽनूज् तदन्तमित्यर्थः । यदि तु पर्युदासः स्यात् ऊङोऽन्योऽनूज् इति । ततो “नञिबहुक्त” न्यायादूङ्सदृशस्य टाबाद्यन्तस्यैव स्यात् । इह तु न स्यात् इडविडोऽपत्यं “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” (४ । १ । १६८) ऐडविडः । दरदोऽपत्यम् “द्वयञ्मगध” (४ । १ । १७०) दारदः, तयोः, “अतश्च” (४ । १ । १७७) इति लुक् । इडविड् । दरद् । सा चासौ वृन्दारकश्च ऐडविडवृन्दारिका । दारदवृन्दारिका इति । नह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः क्वचिदन्तेऽस्तीति । पूर्वमिति । पूर्वपदमित्यर्थः । एतच्चोत्तरपदे इत्यधिकारेणान्वितम् । पुंवद् इति रूपातिदेशोऽयं स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुल्लिङ्गस्येव रूपं भवतीति ।

प्रत्यासत्तेश्च यस्य पुंवद्भावो विधीयते तस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्ष्णाणस्य यद्गुणं तदेवातिदिश्यते न यस्य कस्यचित् । यदि तु स्त्रीत्यर्थो गृह्येत स्वार्थस्य पुंवत् पुमर्थस्येव कार्यं भवति, तत्र स्वार्थस्य पुमर्थेऽतिदिष्टे पुंवाची शब्दः प्रवर्तत इति यद्यपीष्टं सिद्ध्यति, तथापि कालिम्मन्येत्यत्र “खित्यनव्ययस्य” (६ । ३ । ६६) इति

१. अभिभाषितपुंस्कमिति क० पु० ।

२. अनूज् इत्येतदनुवर्तते इत्यर्थः तेन, ब्रह्मबन्धुभार्या इत्यत्र न भवति इति नास्ति क० पु० ।

३. कश्चिदस्तीति क० पु० ।

४. कश्चिदस्तीति क० पु० ।

परत्वाद् ह्रस्वत्वमिष्टं तन्न^१ प्राप्नोति इति । अचो ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भाव इति भिन्नविषयत्वेन विप्रतिषेधासंभवात् । अतो रूपातिदेश इति स्थितम् । एवं च पुंवत्त्वात् स्त्रीप्रत्ययलोप इत्यसंगतमशब्दार्थत्वात् । स्यादेतत् । स्त्रीग्रहणं स्वयंते तेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्थ्यधिकारविहिताष्टाबादयो^२ गृह्यन्ते । तदयमर्थः भाषितपुंस्कात् परे टाबादय पुंवद् भवन्ति कोऽर्थः पुंसि यथा न भवन्ति तथोत्तरपदेऽपि न भवन्तीति । यथा मरुभूमिवदस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते भावस्याप्रसिद्धेरभावोऽतिदिश्यते तद्वत् । अतश्च पुंवत्त्वात् पुंसीवातिदेशात् स्त्रीप्रत्ययस्य टाबादेर्लोपो निवृत्तिरित्यर्थे न किंचिदसंगतमिति चेद् । मैवम् । अस्मिन् हि पक्षे वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी “वतण्डाच्च” (४।१।१०८) इति यत्र । तस्य “लुक् स्त्रियाम्” (४।१।१०९) इति स्थ्यपत्ये लुकि शार्ङ्गरवादिपाठाद् डीन् । वतण्डी चासौ वृन्दारिका चेति वातराड्यवृन्दारिकेतीष्यते । अत्र पुंवत्त्वाद् डीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् “लुक् स्त्रियाम्” (४।१।१०९) इति लुक् प्रसज्येत । एवं गार्ग्यश्च ताः वृन्दारिकाश्चेति गर्गवृन्दारिका, डीपि निवृत्तेऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् “यत्राश्व” (२।४।६४) इति लुक् न स्यात् अस्त्रियामिति निषेधात् । तस्मादनच्छताऽपि रूपातिदेश एवास्थेयः । तस्मादेवं व्याख्येयम्—पुंवत्त्वात् पुंवाचकरूपातिदेशात् स्त्री प्रतीयतेऽस्मात् स स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीवाचकशब्दः तस्य लोपोऽदर्शनमप्रयोगो भवतीति । एकाशादी इति । यद्यपि “एकतद्धिते च” (६।३।६२) इति प्रतिपदोक्तेन परेण ह्रस्वेन भवितव्यम् । यद्यपि च “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (वा०) इत्यनेनापि सिद्धयति । तथापि रक्तलतेत्याद्यर्थमवश्यमारभ्यत्वात् कर्मधारये विशेषविहितत्वात् प्रकृते फलतो विशेषाभावात् “पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशोयेषु” (६।३।४२) इत्युपन्यस्तमाचार्यैः ।

ननु कर्मधारयेऽपि “स्त्रियाः पुंवत्” जातीयदेशीययोश्च “तसिलादिष्वाकृत्वमुचः” इत्येव सिद्धेः पुंवद्भावस्तत्किमर्थोऽयमारम्भ इत्याशङ्क्याह—कोपधादेरिति । “न कोपधायाः” (६।३।३७) इति प्रतिषेधापवादार्थम् इत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् अप् पूरणोप्रियादिषु इत्यस्यापि । तदुक्तं कैयटेन “भाष्यकारेणान्नानूङ्ग्रहणस्यैवोत्तरानुवृत्तिर्दिशिता न तु अप्रूरणोप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवमी महादशमी-

१. यतेश्चेत्यधिकः क० पु० ।

२. परत्वात्त्वमिष्टम् इति क० पु० ।

३. चेति नास्ति क० पु० ।

४. पुंवद्भाव इत्यपि सिद्धयत कर्मधारय इत्युपन्यस्तमिति ख० पु० ।

५. वक्ष्यमाणत्वादिति क० पु० ।

६. निषेधादशादीऽयमित्यारम्भ एक तद्धिताभ्यां कापधाया इत्यन्ते नास्ति क० पु० ।

७८. उपमानानि सामान्यवचनैः [२ । १ । ५५]

उपमानोपमेयैर्धर्मवचनैरुपमानानि समस्यन्ते । धन इव श्यामः धनश्यामः ।

त्यादावपि पुंवद्भावो भवतीति क्रमेणोदाहरति—राचकस्त्रीति । पाचिका चासौ स्त्री चेति विग्रहः । अत्र कोपधन्वान्निषेधः प्राप्तः । एकशाटीति कोपधस्य नोदाहरणम् “एकतद्धिताभ्यां” “कोपधाया” इति पुंवद्भावोनाऽत्रेति वक्ष्यमाणत्वात् । पाकभार्यवदित्यप्रसङ्गात् । पञ्चमीभार्येति पञ्चमीशब्दः पूरणीप्रत्ययान्तो । दत्ताशब्दः संज्ञेत्युभयत्र “संज्ञापूरण्योश्च” (६।३।३८) इति निषेधः प्राप्तः । स्त्रौघ्नभार्येति । स्त्रुघ्ने भवा स्त्री घ्नी “तत्र भवः” (४।३।५३) इत्यण् । आदिवृद्धिः । अत्र “वृद्धिनिमित्तस्य” (६।३।३६) इति निषेधः प्राप्तः । सुकेशभार्या इति । सुकेशीशब्दः स्वाङ्गवाचीति “स्वाङ्गाच्चेतः” (६।३।४०) । सुकेशमानिनी क्यङ्मःनिनोश्च” (६।३।३६) ब्राह्मणभार्या इति । ब्राह्मणीशब्दो जातिवाचीति “जातेश्च” (४।३।४१) इति निषेधप्राप्तिः । जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवतामुदाहरति—एवमिति । आदिपदात् पञ्चमजातीया, दत्तजातीया, स्त्रौघ्नजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया । एवं देशीयेऽप्युदाहार्यम् । “पूर्वकाल” (२।१।४६) शेषमुदाहरति—सर्वदेवा इति । अत्र देवशब्दः क्रियानिमित्तको नत्वमरवाचो तस्य विशेषणसमासेऽप्यदोषात् । एवमुत्तरत्राप्युह्यम् । आदिना पुराणान्नम् । नवान्नम् । केवलानन्दः ॥ ७७ ॥

उपमानानि इति । उपमीयते सादृश्यादिना परिच्छिद्यते वा रूपान्तरं येन करणभूतेन तदुपमानम् । उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः । यत्तु भाष्ये मानस्य समीपमुपमानमित्युक्तम्, तत् अर्थकथनमात्रम् । अव्ययोभावे ह्यव्ययत्वादुपमानानीति रूपासिद्धिः स्यात् । समानशब्दः साधारणपर्यायः । ततश्चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । साधारणो धर्मः सामान्यम् । तच्चेहोपमानस्य श्रुतत्वात्, तस्य चोपमेयापेक्षत्वात् तयोरेकः साधारणो यो धर्मो विज्ञायत इत्यालोच्याह—उपमानोपमेयैर्धर्मवचनैरिति । येन कृत्वोपमीयते यच्चोपमीयते तयोरेकः साधारणो यो धर्मस्तद्वचनैस्तद्विशिष्टोपमेयवचनैरित्यर्थो ननु साधारणधर्ममात्रवचनैरित्यर्थः । एतच्च वचनग्रहणाद् लभ्यते सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादान्तिमुपमेयमेव विज्ञायते तथा च धन इव श्यामगुणवत्त्वेन प्रसिद्धत्वाद् धन उपमानम्, श्यामस्तूपमेयः तयोः साधारणो धर्मः श्यामत्वं तदभिधाय तद्विशिष्टं श्यामशब्दोऽत्रोपादभेदोपचाराद्वाऽभिधत्त इति भवति सामान्यवचनः ।

१. सुप्तीति ख० पु० ।

२. मानिनीति प्राप्त इति ख० पु० ।

३. धनत्रयामगुणवत्त्वेनेति क० पु० ।

७६. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे [२।१।५६]

उपमेयमुपमानैर्व्याघ्रादिभिः समस्यते । पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ।
सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

अत्र चेशब्देन तावदुपमेयनिष्ठत्वेन गुणः प्रतीयते । स चोपमानमपि स्पृशत्युपमानस्वभावात् । अत्र चेशब्दप्रयोग उपमानत्वप्रदर्शनार्थं न तु प्रक्रियावाक्यास्याङ्गम्,^१ तत्तु घनश्चासौ श्यामश्चेत्येवं रूपम् । कथं पुनः श्यामे घनशब्दो जातिवचनो ह्यसौ । सत्यम् । सादृश्यहेतुकादभेदोपचारात् गौर्वाहीक इतिवत् । एवं हि समानाधिकरणपदत्वात् कर्मधारयोऽयं संपद्यते तेन मृगीव चपला मृगचपला । हंसीव गङ्गदेत्यादौ समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्ध्यति । इवशब्दयोगे तु तन्न स्यात् । यतो मृगीशब्दो मृगजातौ वर्तते चपलाशब्दो^२ देवदत्तायाम् इति परस्य वार्तानभिज्ञत्वेन वैयधिकरण्यात् । समानाधिकरणाधिकारश्च बाध्येत । स्यादेतद् जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां नोदनायां स्त्रीत्वमविवक्षितम् । तेन कुक्कुटाण्डादिवत् पुलिङ्गेनैव समासो भविष्यति । जातिमात्रोपादानेऽपि प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्वं प्रत्येक्ष्यते तच्च बहिरङ्गत्वाद् न स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तमिति । तदयुक्तम् । एवमपि यदा मृगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासः क्रियते तदा तु मृगोचपलेति प्राप्नोति । नहि ते समासो दण्डवारितः । तस्मात् समानाधिकरणसमास एवायम्, प्रकरणादिति स्थितमाकरे ॥ ७८ ॥

उपमितमिति । उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः तच्च सम्बन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति तच्च व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद्विशेष्यते इत्याह—उपमेयमुपमानैरिति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यं शूरत्वाद्विस्तस्याप्रयोगे सती^३ति शेषः । पुरुषो व्याघ्र इव इति । उपमानप्रदर्शनमेतत् । अत्र हि वैयधिकरण्यात् समासस्याप्रसङ्ग इति प्रागुक्तम्^४ । तस्मात् पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्चेति विग्रहे समासो द्रष्टव्यः । अत्र हि व्याघ्रशब्दसाधर्म्यात् पुरुष एव वर्तते इत्यस्ति सामानाधिकरण्यमिति । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः इति । अत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात्समासप्रसङ्गः राजपुरुषोऽभिरूप इति यथा ।^५पदार्थप्रकरणादिवशाद् यतः साधारणो गुणः प्रतीयते

१. वाक्यस्याङ्गतेति क० पु० ।

२. रुदेति क० पु० ।

३. चपलाशब्दस्तदेवतायामिति क० पु०

४. समीति क० पु० ।

५. प्रदर्शनप्रदर्शने परमेतत् इति क० पु० ।

६. प्रायुक्तमिति क० पु० ।

७. यत्रार्थ इति क० पु० ।

८०. विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२ । १ । ५७]

भेदकं भेदेन समानाधिकरणेन बहुलं समस्यते । बहुलोक्तेः कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यम् । रामो जामदग्न्य इत्यादौ न । क्वचिद्वा । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । “शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च” (वा०) शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ।

तदा समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनः प्रयुज्यते तदा न समास इति भावः । अभिरूपः पुरुषव्याघ्र इति तु भवत्येवाभिरूप्यं न सामान्यधर्म इति । व्याघ्रादिराकृतिगणः ॥ ७६ ॥

विशेषणम् इति । विशेष्यतेऽनेन तद्विशेषणं करणे ल्युट् । यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्नं बहुप्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकस्मिन् प्रकारे व्यवस्थापयति तद्विशेषणमित्युच्यते । व्यवस्थाप्यमानं तु विशेष्यम् । रक्तलतेत्यत्र रक्ताशब्दो लतां नीलादिभ्यो व्यावर्तयतीति विशेषणम् । लतार्थस्तु व्यावर्त्यत्वाद्विशेष्यम् । अत्र विशेषणमित्युक्तेऽपि संबन्धिशब्दत्वादेव विशेष्येणेति लभ्यते । एवं विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते विशेषणमिति किमुभयमुपादीयते । अत्राहुः । अत्र पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येकं विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव यथा स्यात् नीलोत्पलमिति यथा । अत्र हि नीलो रक्तादिभ्य उत्पलं व्यावर्तयति । उत्पलं च कम्बलादिभ्यो नीलमित्यस्त्युभयोरपि प्रत्येकं विशेषणत्वं विशेष्यत्वं चेति । यत्र तु नैव तथा तत्र न समासः, यथा तत्तकः सर्प इति । नह्यत्र तत्तकः सर्पत्वं व्यभिचरति । कथं न व्यभिचरिष्यति, यतः क्रियाशब्दोऽप्यस्ति तच्छणोतिइति तत्तक इति । सत्यमस्ति ।

न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षताम् ।

द्रागवे रूढे प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता ॥

शिशपावृत्त इति तु भवत्येव समासः । शिशपाशब्दस्य फलेऽपि दर्शनात् । वृत्तत्वं^१ व्यभिचारात् । कथं तर्हि अथ जयाय तु मेरुभृत इति नहि मेरुर्महीभृतं व्यभिचरति । निरङ्कुशाः कवयः । येषान्त्वन्त्यतरव्यभिचारेऽपि समासो भवतीति मतम्, तेषां तु नैतद् द्रुष्यतीति “पूरणगुण” इत्यत्रैवोक्तम् । यद्येवमुभयोरपि विशेषणत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वात् “उपसर्जनं पूर्वम्” इति पूर्वनिपातानियमः स्यात् । नैष दोषः । उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति । अर्थे चाप्राधान्यम् । ततश्च द्रव्यगुणावुपनिपततस्तत्र द्रव्यं प्रधानमाश्रयत्वात् क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यमानत्वाच्च । अतो गुणस्यैव पूर्वनिपातः । एवं क्रियासंज्ञयोरपि द्रष्टव्यम्^२ । पाचकब्राह्मणः, डित्थब्राह्मण इति ।

१. वृत्तकामिचारात् इति क० पु० ।

२. द्रष्टव्यमिति क० पु० ।

८१.

नञ् [२।२।६]

नञ् समर्थेन सुपा समस्यते ।

ननु लताशब्दोऽपि जातिशब्दो न द्रव्यवचनः । उच्यते । उत्पत्तेः प्रभृत्याविना-
शात् जातिर्द्रव्यं न जहाति । शब्देन च द्रव्याद् व्यतिरेकेण जातिः प्रत्याख्यते शाब-
लेयो गौरिति न तु कदाचिद् व्यतिरेकेण शाबलेयस्य गौरिति । तस्माज् जात्यात्मकमेव
द्रव्यं प्रतीयते इति जातिशब्दा इष्यन्ते । एवं च गुणक्रियासंज्ञानां
परस्परमुपनिपाते पूर्वनिपातस्यानियम एवाप्राधान्याविशेषात् खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज
इति । पाठकपाचकः । पाचक'पाठकः । चैत्रमैत्रः । मैत्रचैत्र इति । इह तु शिशपावृक्ष
इति द्रव्यशब्दयोरेवोपनिपाते वृक्षत्वस्य व्यापकत्वात् महाविषयत्वाद् दूरात् प्रथमत
उपलभ्यमानत्वाच्च प्राधान्यम् । शिशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति पूर्वनिपात-
नियमः सिद्ध्यति । शिष्टमन्यत्र । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमित्याह—बहुलो-
क्तेरिति । कृष्णसर्प इति । जातिविशेषोऽयम्, स च समासस्यैव शक्यो न वाक्यस्येति
भावः । रामो जामदग्न्य इति । रामशब्दो नैकार्थः परशुरामे^१ बलभद्रे दाशरथौ वर्तत
इति प्रसक्तार्थकत्वात् विशेष्यं जामदग्न्यत्वमपि अपत्यप्रत्ययान्ता इति प्रसक्तत्वात्
विशेष्यं परस्परव्यावर्तकत्वात्^२ विशेषणं चेत्युभयत्वादस्ति प्रसङ्ग इति भावः ।

शाकपार्थिवादीनाम् इति । सिद्धय इति शेषः । शाकपार्थिव इत्यादेः प्रयोगस्य
सिद्धये विशेषणसमासे सत्युत्तरपदस्य लोपोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः । शाकप्रिय इति ।
बहुव्रीहिः । यस्याभ्यवहार्येषु शाकः प्रियः तस्य पार्थिवशब्देन समासे सति पूर्वपदस्य
शाकप्रियशब्दस्य यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपो भवति । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः ।
“तस्येश्वरः” (५।१।४२) इत्यण् । केचित्तु शाकपार्थिवादोनामिति पठन्ति । तत्र
पृथोरपत्यम् पार्थिवः “तस्यापत्यम्” (४।१।६२) इत्यण् ॥८०॥

नञ् इति । नञ् इति निपातोऽयं तत्र च नकारो “नलोपो नञः” (६।३।७३)
इत्यत्र विशेषणार्थः । तत्प्रयोजनं च नैकधेत्यादौ मा भूदिति । इह^३ तु विभक्तिप्रकारयो-
र्विशेषाभावात् अकारोच्चारणम् । सुपा न-शब्दस्य विशेषणात्^४ पामादिलक्षणस्य
नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् ॥ ८१ ॥

१. पाठकपाचक इति क० पु० ।
२. परश्वराम इति क० पु० ।
३. त्वावर्तकत्वादिति क० पु० ।
४. तस्याभ्यवहार्येषु इति क० पु० ।
५. वह तु इति क० पु० ।
६. विशेषण्यदिति क० पु० ।

८२. नलोपो नञः [६ । ३ । ७३]

नञो नलोपः स्यादुत्तरपदे ।

८३. तस्मान्नुडचि [६ । ३ । ७४]

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अश्वादन्योऽनश्वः । धर्मविरुद्धोऽधर्मः । पापाभावोऽपापम् । “नञो नलोपस्तिङि क्षेपे” (वा०) अपचसि त्वं जालम् ।

नलोपो नञः । नञोऽशिति सिद्धे नलोपवचनं ^१साकच्कार्थम् । तेन नञोऽकचि—अकब्राह्मणः । अकनश्वः इति सिद्धयतीत्याहुः । उत्तरपद इति । एतच्च “अलुगुत्तरपदे” (६ । ३ । १) इत्यतोऽनुवर्तते । तदाक्षिप्तेन च पूर्वपदेन नञ् विशेष्यते, पूर्वपदभूतस्य नञ इति । तेन स्त्रैणार्थं इत्यत्र न भवति । “स्त्रीपुंसाभ्याम्” (४ । १ । ८७) इति विहितस्य नञः प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् ॥ ८२ ॥

तस्मान्नुडचि । “उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्” (५०) इति न्यायेनाचोतिसप्तम्या षष्ठी प्रकल्प्यते इत्याह—अजादेरिति । अचोत्तरपदस्य विशेषणाद् “यस्मिन् विधिस्तदादावलग्रहणे” (५०) इति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः । अनश्व इति । नुटः परादित्वेनापदान्तत्वात् “ङमो ह्रस्वादचि ङमुणान्त्यम्” (८ । ३ । ३२) इति ङमुङ् न भवति । तेनैतन्न नोदनीयम् । नञोऽनुवर्तमानस्य नुगेव क्रियताम्, किं तस्माद् ग्रहणेनेति । अश्वादल्प इत्यादिविग्रहप्रदर्शनं तु न नञो नानार्थख्यापनार्थम् । यदाहुः—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता^१ ॥

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः ।

यथा अब्राह्मणः । अपापम् । अनश्वः । अनुदरा कन्या । अपचसि । अधर्म इति । सर्वत्र नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यन्ते । अत एव पर्युदासे नञ् विध्यर्थं प्राधान्यात् । निषेधप्राधान्ये क्रियायुक्तो नञ् प्रसज्यवृत्तिः । तथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । न सुरां पिबेत् इति । तदुक्तम् भट्टैः—

प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ् ॥

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

१. साकच्कार्थम् इति क० पु० ।

२. अप्राशस्त्यमित्यारभ्य—उत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यन्त इत्यन्त वास्ति क० पु० ।

८४

नभ्राड्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या [६ । ३ । ७५]

“नग्ननागनाभागनाराचनाचिकेतनापितनमेरुननान्दनभसूनान्तरीयका-
दिषु वाच्यम्” (वा०) । निषेधार्थनकारस्य समासत्वान्नलोपाभावो नैक-
धेत्यादौ ज्ञेयः ।

दौर्गास्त्वाहुः । सादृश्यघटकातिरिक्ताभावपरतायां प्रसज्यवृत्तिः स च विशेष्यो
विशेषणं वा तदन्यत्वादिषु पञ्चस्वभावत्वप्रवेशात् । अनुदरेत्यादौ बृहदुदराभाव-
प्रतीतेः । अधर्म इत्यादावपि धर्माभावस्यैव प्रतीतेः । सादृश्यप्रकारकप्रतीतौ तु पर्युदास-
वृत्तिः । तदुक्तम्—

द्वौ नञौ^१ तु समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।

पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥ इति ।

तत्र षट्स्वर्थेषु त्रय उदाहृताः । अपरे त्रयस्तु प्रसिद्धत्वान्न प्रदर्शिताः ।

पाशाभावोऽपापम् इति । नन्वत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावेन भाव्यम् । अत्राहुः ।
यदाऽभावसामान्ये नञ् वर्तते तदाव्ययीभावः । अभावविशेषविवक्षायां तु तत्पुरुष
एव । तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवात् । स चायं नञ्समास उत्तर-
पदार्थप्रधानः । तत्पुरुषे तस्योत्सर्गिकत्वात् । यदि तु न विद्यते ब्राह्मणत्वं यस्मिन्नित्य-
न्यपदार्थप्रधानः स्यात् तदा नाप्राप्ते बहुव्रीहावस्यारम्भाद् अब्राह्मणको देश इति बहु-
व्रीहिलक्षणः कप् न स्यात् । अवर्षा हेमन्त इति । हेमन्तस्य यद्वचनं तत्समासस्य
स्यात् । ‘असः असर्वस्मै’ इत्यादौ चोपसर्जनत्वेन सर्वनामकार्यं स्मायादि^४ न स्यात् । अत
एव न पूर्वपदार्थप्रधानोऽपि । अत्र च लिङ्गम् “एतत्तदोः सुलोपो” (६ । १ । १३२)
इत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण^५ संबन्धिना सोर्लोपो विधोयमानोऽनेषो
ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । कथं तर्हि “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः” (का०) इति । उत्तर-
पदार्थप्राधान्यादेकवचनेन भाव्यम् । अत्राहुः । एकत्वेनाध्यवसितास्यादयोऽत्रैकशब्देनो-

१. धर्मस्यैव प्रतीतेरिति क० पु० ।

२. द्वौमनौ समाख्याताविति क० पु० ।

३. त्वासौत्सर्गिकत्वादिति क० पु० ।

४. स्मायादिति क० पु० ।

५. द्वारेणासंबन्धित इति क० पु०

८५ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः [६।३।४.६]

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे जातीये च परे ।
महादेवः । महान् प्रकारोऽस्य महाजातीयः । “घासकरविशिष्टेष्वपि वाच्यम्”
(बा०) जातीयघासादौ महतीशब्दस्याप्याच्चम् । महत्या घासो महाघासः ।
महाकरः । महाविशिष्टः ।

च्यन्ते । तत्र^१ नञाऽध्यारोपितमेकत्वं निषिध्यते । वास्तविकबहुत्वाश्रयं तु बहुवचनं
भवत्येव ।

दौर्गस्तु मुख्यान्यकेवलवाच्यकशब्दो बहुवचनान्तोऽपि स्वभावादित्याहुः ।
यद्वाऽनेकश्चानेकश्चानेकश्चेत्येकशेषेण समर्थनीयमिति दिक् । नञो नलोप इति ।
तिङन्ते परे नञो नकारस्य लोपो वक्तव्यः क्षेपे निन्दायामित्यर्थः । तिङन्तेन समासा-
भावादप्राप्तौ वचनम् । अपचसीति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः । निन्दामेव द्योतयितुं जाल्मेति
संबोधनम् ॥ ८३ ॥

निषेधार्थेत्यादि । निरनुबन्धकोऽपि नशब्दो निषेधवाच्यस्ति । तेन यदा समास-
स्तदा नलोपो न भवति । तद्विधौ नञ इति सानुबन्धकस्योपादानात् । नञा तु समासेऽ-
नेकधेत्याद्यपि भवतीत्यर्थः ।

अन्ये तु “रात्रेः कृति विभाषा” (६ । ३ । ७२) इत्यतो विभाषामनुवर्तयन्ति ।
तेन वा लोप इत्याहुः ॥ ८४ ॥

आन्महतः । महादेव इति । महांश्चासौ देवश्चेति । “सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः
पूज्यमानैः” (२ । १ । ६१) इति समासः । समानाधिकरण इति किम् ? महतः पुत्रो
महत्पुत्रः समानाधिकरणसामर्थ्यात् लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । अन्यथा
सन्महदित्यस्यैव लाभे कः^२ प्रसङ्गः षष्ठीतत्पुरुषे । तेन महाबाहुरिति बहुव्रीहावपि
भवति । इह तु अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति महदर्थस्य गौणत्वात् न
भवत्यात्वम् । अत्रोत्तरपद इत्यधिकृतेन पूर्वपदमाक्षिप्यते तेन महच्छब्दो विशेष्यते—
पूर्वपदभूतो यो महच्छब्द इति तेनातिमहान्तौ बाहू^३ यस्येत्यात्वाभावादतिमहद्बाहु-
रिति भवति इत्येके । अन्ये तु महता पूर्वपदस्य विशेषणान्तदन्तविधेर्भवितव्यमात्वेने-
त्याहुः ।

१. तत्रानञिति क० पु०

२. न प्रसङ्ग इति क० पु० ।

३. बाहू इति नास्ति क० पु० ।

८६. तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२ । १ । ५१]

तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये
एकार्थेन समस्येते स तत्पुरुषः । पूर्वस्यां शालायां भव इति विग्रहे ।

न चात्र “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधः” (प०) “पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च” (प०) इति तदन्तविधेः प्रतिप्रसवात् । तथा च परममहत् परिमाणवान् इत्यत्र परममहत्तः परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । समानाधिकरणे ह्यात्वं स्यात् इत्युदयनाचार्यव्याख्यातम् ।

यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—पदाङ्गाधिकारे इत्यत्र केवलपदाधिकारो नियम्यते अत्र तत्तरपदाधिकारः । अन्यथा “इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु” (६ । ३ । ६५) इत्यत्रोत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिविधानवैयर्थ्यापत्तिरिति । तदसत् । पदशब्देनोत्तरपदाधिकारस्यैव ग्रहणस्य भाष्यकैयटादिषु स्थितत्वात् । तथा च भाष्यं पदाधिकारे प्रयोजनम् “इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु” (६ । ३ । ६५) इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् इत्याद्युदाहृतम् । व्याख्यातं च कैयटेन । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपात् । उत्तरपदसामर्थ्याच्चित्सं पूर्वपदमिष्टत्वादिभिर्विशेष्यत इति । एतन्मूलक एवार्थः इष्टकेत्यत्रोपसंख्यानरूपेण काशिकायामुपदर्शितो न तु स्वतन्त्रमुपसंख्यानान्तरमिदम् । येन वैयर्थ्यापत्तिः संपद्येत भाष्यादावदृष्टत्वादित्यनुसंधेयम् ।

घासकरेत्यादि । महतो घासो महाघास इत्यादावसमानाधिकरणेऽपि यथा स्यादित्युपसंख्यायते । महतोऽशब्दस्यात्वम् इति । वाच्यमिति शेषः । लाघवार्थं त्वेवमुक्तम् । कात्यायनस्त्वाह—“महदात्त्रे घासकरविशिष्टेऽप्युपसंख्यानम्” (वा०) पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थ इति । असमानाधिकरणत्वादात्त्वपुंवद्भावयोरप्राप्तिरिति वक्तुं विग्रहं दर्शयति—महत्या घास इति ॥ ८५ ॥

तद्धितार्थ इति । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (२ । १ । ५०) विशेषणसमासस्य संज्ञायामेव नियतत्वादप्राप्ति वचनम् । एकाऽपि सप्तमा विषयभेदाद् भिद्यत इत्याह—तद्धितार्थे विषय इत्यादि । यदि तु तद्धितार्थ इति व्याख्यायेत ततः पाञ्चनापितिरित्यत्र तद्धितो न स्यात् तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् ।

१. इष्टकचितम् चित्त्वात् इति क० पु० ।
२. उत्तरपदेन सामर्थ्याच्चित्समिति क० पु० ।
३. तीसब्दस्यात्वम् क० पु० ।
४. पुं षद्भावश्चेति क० पु० ।

८७. दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः [४।२।१०७]

अस्माद्वाद्यर्थे जः स्यादसंज्ञायाम् । कर्मधारये पुंवद्भावे च कृते अनिमित्ता आदिवृद्धिः । पौर्वशालः । उत्तरपदे पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्ति ।

अथ “द्विगोर्लुगनपत्ये” (४।१।८८) इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्वितार्थे तद्वितो भवतीत्युच्यते । एवं तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । समाहारे वाच्य इति । तेन पञ्चगवमित्यत्र समासेनैवोक्तत्वात् समाहारस्य समूहार्थः प्रत्ययो नोत्पद्यत इति भावः । एकार्थेन समानाधिकरणेनेत्यर्थः ।

ननु समाहारः समूहस्तत्रापि “तद्वितार्थ” (२।१।५१) इत्येव सिद्धः किं पृथक् समाहारग्रहणेन । मैवम् । एवं हि पञ्चकुमारीत्यत्र समूहप्रत्ययस्य “द्विगोः” (४।१।२१) इति लुकि कृते “लुक् तद्वितलुकि” (१।२।४६) इति ङीपो लुक् स्यात् । समाहारग्रहणात् तु समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्वितस्येति व्याख्यानात् तद्वितो नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम् । समाहरणं समाहारः इति भावसाधनश्चायं न कर्मसाधन इति वक्ष्यामः । पूर्वस्याम् इति । पौर्वशाल इति वृत्त्यर्थबोधके वाक्ये तद्वितार्थविषयभूते समासे सुब्लुकि च कृते सत्युच्यत इति शेषः ॥ ८६ ॥

दिक्पूर्वपदाद् इति एकपूर्वादित्येव सिद्धे पदग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो व्यधिकरणापदश्च बहुव्रीहिविज्ञायते । दिशावाचकं पूर्वपदं यस्येति । तेन दिगिति स्वरूपग्रहणं न भवति । असंज्ञायामिति च प्रकृतिविशेषणम् । असंज्ञाभूताद् दिक्पूर्वपदादिति । तेनेह न पूर्वा चासाविषुकामशमो च पूर्वेषुकामशमो नगरो तस्यां भवा^१ पूर्वेषुकामशमो । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५०) इति समासः । “प्राचां ग्रामनगराणाम्” (७।३।१४) इत्युत्तरपदवृद्धिः । अत्रे हि सति ङीप् न स्यात् । कर्मधारय इति । “तत्पुरुषः समानाधिकरणाः कर्मधारयः” (१।२।४२) इति कर्मधारयसंज्ञायामित्यर्थः । तत्फलमाह—पुंवद्भावे च कृत इति । “पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशोयेषु” (६।३।४२) इत्यनेन । अनिमित्तादिवृद्धिरिति । “तद्वितेष्वचामादेः” (७।२।११७) इत्यनेन । तत्र “अचो ङ्गिति” (७।२।११५) इति वर्तते स च बहुव्रीहिस्तेन अप्रत्ययनिमित्तेत्यर्थः । यद्वा “सविशेषणे हि” इति न्यायेनानुबन्धानामेव निमित्तत्वमिति पक्षे अकारनिमित्ते-

१. समानाधिकरणो नैत्यर्थ इति क० पु० ।

२. ङीपो लुक् स्यात् इति क० पु० ।

३. भव इति पाठः क० पु० ।

८८. संख्यापूर्वो द्विगुः [२ । १ । ५२ ।]

“तद्वितार्थ” (२ । १ । ५१) इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहे ।

८९. संस्कृतं भक्षाः [४ । २ । १६]

सप्तमीसमर्थात् संस्कृतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः भक्षाश्चेत् प्रत्ययाः स्युः । इत्यण् । द्विगौ विभक्तिलोपे च कृते ।

त्यर्थः । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवदभावः” (वा०) इत्यप्यत्र सिद्धयति । सूत्रेणैव साधयितुमेवमुक्तम् । उत्तरपद इति । उदाह्रियते इति शेषः^१ । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे परतः पूर्वशालेत्यनयो-रवान्तरस्तत्पुरुषो भवति । तेन समासान्तोदात्तत्वं शालेत्यस्य भवति । असति त्ववान्तरे तत्पुरुषे त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेवावतिष्ठते । दिक्षु समाहारो नास्ति प्रयोगाभावादिति भावः । तेन दिशां समाहारे समासो नोदाह्रियत इत्यर्थः । संख्यामुदाहरति ॥ ८७ ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । यदि यः कश्चित् संख्यापूर्वो गृह्यते ततो द्विमुनीत्यत्रापि स्यात् ततश्चेगन्तेषु “इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ” (६ । २ । २६) इति स्वर-प्रसङ्गः । समानाधिकरणाधिकारपरिग्रहेऽप्येकशटीत्यत्र स्यात् । संख्यासंशब्दनेन विहितस्य ग्रहणेन सप्तर्षय इत्यादावपि स्यादित्यत आह—तद्वितार्थेत्यत्रोक्तः इति । “अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा” (प०) इति न्यायादेव तल्लभ्यत इति भावः । कथं तर्हि—एकापूपीति । अत्रापि समाहार एव द्विगुरित्यदोषः । न तु बहूनां विप्रकीर्ण-नामेकत्र राशीकरणं समाहारः । त्रिविध इति । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे परतः समाहारे च वाच्ये विहित इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

संस्कृतं भक्षाः । सामान्ये नपुंसकैकवचनम् । भक्षा इति तु विशेष्यापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । सप्तमीसमर्थ इति । “तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः” (४ । २ । १४) इत्यतस्तत्रे-त्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । यथा “प्राग्दीव्यतोऽण्” (४ । १ । ८३) इत्यादिसूत्रैर्यस्माद् ये विहितास्ते संस्कृतार्थं स्युरित्यर्थः । भक्ष्याश्चेद् वाच्याः स्युरिति । यद्वाच्यत्वेन निदिष्टं संस्कृतमिति तद् भक्ष्यरूपं स्यादित्यर्थः । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । सतो विशेषाधानं संस्कारः । इत्यण् इति । विधित्सितोऽस्तीति शेषः । न पुनर्द्विगोः प्रागेव भवतीत्यर्थो

६०. द्विगोलुङ्गनपत्ये [४ । १ । ८८]

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोऽनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् ।
पञ्चकपालः पुरोडासः । अनपत्ये किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ।
पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इत्यत्र द्विगौ कृते ।

६१. तेन क्रीतम् [५ । १ । ३७]

तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इति ठक् ।

ज्ञेयः । प्रातिपदिकात्तद्विधानात् द्विगोः पूर्वं च समुदायस्यातथात्वात् । यद्वेत्यण् द्विगौ
विभक्तिलोपे च कृते इत्येको ग्रन्थः । तत्र पूर्वं द्विगुस्ततः “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः”
(२ । ४ । ७१) इति विभक्तिलोपस्ततोऽनेनाण् एव भवतीत्यर्थः । तथा चाग्रे पञ्चभि-
र्गोभिः क्रीत इत्यत्र द्विगौ कृते “तेन क्रीतम्” (५ । १ । ३७) इति ठगिति दर्शयि-
ष्यति । भक्षाः किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥ ८६ ॥

द्विगोलुङ्गनपत्ये । द्विगोरिति षष्ठी तद्वितापेक्षया हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धे^१ इत्याह
—द्विगोर्निमित्तं य इति । प्राग्दीव्यतीय इति । “प्राग्दीव्यतोऽण्” इत्यधिकारे विहित
इत्यर्थः । पञ्चकपाल इति । अर्थद्वारा तद्वितोऽपि द्विगोर्हेतुर्भवतीत्यणो लुक् । “न
लुमता” (१ । १ । ६६) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादादिवृद्धयभावः । द्वैमित्रिरिति ।
“तस्यापत्यम्” (४ । १ । ६२) इत्यधिकारेऽत इञ् । कार्यविशेषप्रदर्शनार्थं तद्वितार्थं
एवोदाहरणान्तरमाह—पञ्चभिरिति ॥ ६० ॥

तेन क्रीतम् । ^२क्रयणस्य सकरणत्वात्तेनेति करणे तृतीया । क्रयणस्य च
करणं मूल्यमेव भवतीति तृतीयासमर्थं मूल्यवाच्येव गृह्यते । तेन देवदत्तेन क्रीतम्
पाणिना क्रीतमित्यादौ न भवति । यथाविहितम् इति । “प्राग्वतेष्ठञ्” (५ । १ । १८)
इत्यादिना त्रयोदशप्रत्यया विहितास्तेषामनेनार्थः समर्थविभक्तिश्च निर्दिश्येते । तेन यो
यतो विहितः^३ स ततस्तस्मिन्नर्थे भवतीत्यर्थः । इति ठगिति । “आर्हादिगोपुच्छसंख्या-
परिमाराणाट्ठक्” (६ । १ । १६) इत्यनेनेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

१. यद्वेति नास्ति क० पु० ।

२. संबन्ध आह इति क० पु० ।

३. करणस्येति क० पु० ।

४. ततोऽस्मिन्नर्थे इति क० पु० ।

५. स तत इत्यारभ्य ठगित्यनेनेत्यन्तीनास्ति क० पु० ।

६२. अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोलुगसंज्ञायाम् [५ । १ । ५८]

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हीयप्रत्ययस्य लुक् स्यादसंज्ञायाम् ।
पञ्चगुः । उत्तरपदे-पञ्च गावो धनं यस्येत्यत्र द्विगौ कृते ।

६३. गोरतद्धितलुकि [५ । ४ । ६२]

गोऽन्तात्तत्पुरुषादृच् समासान्तो न तु तद्धितलुकि । अवादेशः । ततो
बहुव्रीहिः । पञ्चगवधनः । समाहारे पञ्च गावः समाहृता इत्यत्र
समासान्ते कृते ।

अध्यर्धपूर्वाद् इति । अध्यर्ध इति शब्दः पूर्वो यस्य समासस्य सोऽध्यर्धपूर्वः स च
द्विगुश्चेति । समाहारद्वन्द्वदेकवचनम् । सौत्रत्वान्नुमभावः । आर्हीयप्रत्ययस्य^१ इति ।
“आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक्” (६ । १ । १६) इत्यधिकारविहितस्यैवेत्यर्थः ।
अध्यर्धपूर्वस्य तूदाहरणम् । अध्यर्धकंसम् । “कंसाद्विठत्” (५ । १ । २५) । तस्य
लुक् । पञ्चगुरिति । तद्धितलुको जातत्वात् “गोरतद्धितलुकि” (५ । ४ । ६२) इति
न टच् । “गोस्त्रियोः” (१ । ३ । ४८) इति ह्रस्वत्वम् । “एच इग्रस्वादेशे”
(१ । १ । ४८) इतीक् ।

न च पञ्चगुः पुरुष इति बहुव्रीहिविषयेऽप्यनेनैव भाव्यम् । मत्वर्थस्यापि तद्धि-
तार्थत्वात् न बहुव्रीहिणा । अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रगुरित्यादिरवकाशः यत्र दिक्संख्ये
न स्तः । न । सति चास्मिन् मतुपः श्रवणं स्यात् । अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् “द्विगोः”
(४ । १ । २१) इति लुक् नास्ति । तस्माद् “मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः” पञ्च गावो
धनं यस्येति । अत्र पूर्वं त्रिपदे त्वान्तरतत्पुरुषः स च संख्यापूर्व इति द्विगुर्भवति ।
तस्मिन् कृते सुबलोपे पञ्चगोधन इति स्थित उच्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

गोरतद्धितलुकि । गोऽन्तादिति । ननु ग्रहाणवता प्रातिपदिकेन कथं तदन्तविधि-
रित्याह—समासान्त इति । समासान्त इत्यधिकारादनेन समासस्यान्तेन तावद्
भवितव्यम्, गोरिति पञ्चमीश्रवणात् ततः परेणापि । न चैतदन्तरेण तदन्तविधि-
रूपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यर्थः । न तु तद्धितलुकि इति । विषये इति शेषः ।
समासान्तानामन्तरङ्गत्वात् । तद्धितलुकि तु पञ्चगुरित्युदाहृतम् । अवादेश इति ।

१. अर्ह्यप्रत्ययस्येति क० पु० ।

२. कंसादिवत्तस्य लुक् क० पु० ।

३. चगोधन इति क० पु० ।

“एचोऽयवायावः” (६ । १ । ७८) इत्यनेन । ततो बहुव्रीहिरिति । ननु पूर्वमेव बहुव्रीहिः क्रियतेऽन्यथोत्तरपदं परं नास्तीति द्विगुरेव न स्यात् नतरां टच् । अत्राहुः । तनोते-निष्ठान्तस्य तत इति रूपम् । तेन द्विगोष्ठ्यवादेशे च कृतेऽवयववृद्ध्या ततो विस्तृतो बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः । यद्वा पूर्वमित्यध्याहार्यम् उत्तरपदलाभार्थम्, ततो द्विगोः पूर्वं बहुव्रीहिः कर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा पूर्वमित्यध्याहार्यम् उत्तरपदलाभार्थम्, ततो द्विगोः पूर्वं बहुव्रीहिः कर्तव्य इत्यर्थः ।

अथ तद्वितार्थेन साहचर्यादुत्तरपद इत्यपि विषयसप्तमी, उत्तरपदे परत इति वृत्तिरपि परत्वेन विवक्षिते सतीति व्याख्येया । ततश्च बहुव्रीह्यर्थविवक्षायां पञ्चगोप-दयोः पूर्वं द्विगुं कृत्वा ततः पञ्चगवं धनमस्येति द्विपदो बहुव्रीहिः कार्य इत्यर्थः । किं न क्रियते इति चेत् । मैवम् । एवं हि पञ्चानां गवां स्वामीत्यत्रापि भाविषष्ठीसमासा-पेक्षया स्वामीत्युत्तरपदं भविष्यतीति पूर्वयोर्द्विगुः स्यात् । ततश्च पञ्चगवस्वामीत्यनिष्टः समासष्टच् च प्रसज्येत । एवं तु पूर्वां शाला प्रिया यस्येति विग्रहे प्रियशब्दे उत्तरपदे परतो भाविनि विवक्षिते पूर्वां शालाऽनयोस्तत्पुरुष इति प्राचोक्तं परास्तम् । अत्राय-मुत्तरपदे महाविभाषाधिकाराद् विकल्पेन प्राप्नोति । ततश्च पक्षे पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् तस्मान्नित्यो वक्तव्यः । तथा च वार्तिकम् । “द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्तरपदे नित्यसमास-वचनम्” इति । तत्पुरुष उदाहृतः । द्वन्द्वस्य तु वाक् च दृषच्च प्रिये यस्य वाग्दृष्टत्प्रियः । छत्रोपानत्प्रियः इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्वः स च नित्यमिष्यते । नित्यमेव समासान्तो यथा स्यादिति । पञ्चगवधन इति । एकसंज्ञाधिकारेऽपि “द्विगुश्च” (२ । १ । २३) इति चकारेण तत्पुरुषसंज्ञाया अपि समावेशबोधनान्तदाश्रयष्टच् सिद्धयति । स्त्रीगवीविवक्षायां तु टित्वान्ङोपि पञ्चगवीधन इत्यपि प्रयुज्यते ।

पञ्च गावः समाहृता इति । ननु समाहरणं समाहार इति भावप्रधानः समाहार इत्युक्तम्, ततश्च पञ्चानां गवां समाहार इति विगृहीतव्यम् । यथाश्रुते तु समाह्रियते इति कर्मसाधने समाहारद्वन्द्वे समाहृतप्रधानः समासः स्यात् । ततश्च त्रिखट्वीति न सिद्ध्येत । द्विगोरिति ङीप्यत इत्यधिकारात् । आबन्तो वा (वा०) इति स्त्रोत्वपक्षे नपुंसकह्रस्वाभावात् ।

“गोस्त्रियोः” (१ । २ । ४८) इत्यपि नास्ति, उपसर्जनत्वाभावात् । खट्वानां प्राधान्यात् । समासशास्त्रे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्च । भावसाधनेन समासः समूहः समासार्थस्तस्मिन् नानाविभक्तिर्भिर्युज्यमानेऽपि खट्वाशब्दस्य नित्यं षष्ठ्यैव योग इति सिद्ध्यत्येकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वम् । ततश्च भावसाधनस्यैवाकरे स्थितत्वात् समाहृतप्रधानो विग्रहो न युक्त इति चेत् । अत्राहुः । पञ्चानां गवां समाहार इत्येव विग्रहः । पञ्च गावः समाहृता इति प्रदर्शनं तु समुदायात् समुदायिनामभेदविवक्षया तात्पर्यतः कृतम् । एवं हि सत्येकवद्भावः सार्थको भवति नान्यथेति द्योतयितुमिति । वस्तुतस्त्वेवं विगृह्णानानामाचार्याणां कर्मसाधन एव पक्षपातो दृश्यते । तथा च “नोवो

६४. द्विगुरेकवचनम् [२ । ४ । १]

द्विग्वर्थः समाहार एकवत् स्यात् ।

द्विगोः" (५ । ४ । ६६) इत्यत्र द्वे नावौ समाहृते द्विनावमित्येव विग्रहीष्यन्ति । भावसाधने हि समूहस्यैव प्राधान्यात् क्रियान्वये गवां नावां चानयनं न शाब्दं स्यात् ततश्च तत्सिद्धये समूहिष्वान्तेपो लक्षणा वा कल्पनीया स्यादिति ।

अपि च समूहप्राधान्ये "द्विगुरेकवचनम्" (२ । ४ । १) इत्यनर्थकं स्यात् समूहस्यैकत्वादेवैकवचनसिद्धेः । कर्मसाधने तु समाह्रियमाणानामनेकत्वादुपयुज्यते तत् । या च कर्मसाधने उपसर्जनत्वानुपपत्तिरुक्ता न सा भावसाधनेऽपि सुपरिहरा । "एकविभक्तावपष्ठयन्तवचनम्" (वा०) इति निषेधात् । न चायमेकदेशिसमासविषय एवेति वाच्यम् । नियामकाभावात् । का तर्हि पञ्चखट्वागतिः । या तव । यदि सुहृद्भावेन पृच्छति तदेवं धारय । नेहोपसर्जनह्रस्वः क्रियते किं तु नपुंसकह्रस्वः "स नपुंसकम्" (२ । १ । १७) इति वचनात् । ननु "आबन्तो वा" (वा०) इति स्त्रीत्वमतिदिष्टं नपुंसकत्वं निवर्तयिष्यति नत्वेकत्र लिङ्गद्वयं समाविशति विरोधादिति चेत् । नैतदेवम् । वस्तुसद् द्विलिङ्गं सहानवस्थानाद् विरुध्यताम् आतिदेशिकं त्वतिदेशबलान्न विरुध्यते । नापि "येन नाप्राप्तिन्यायेन" बाधः तस्यापि विरोधमूलकत्वात् । अत एव कृत्यसंज्ञया न कृतप्रत्ययसंज्ञाबाधः । एवं च लिङ्गद्वयातिदेशान्नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वम्, स्त्रीत्वाश्रयं डोप् च भविष्यति ।

न चैवं "तृतायादिषु भाषितपुंस्क" (७ । १ । ७४) पुंवत्त्वातिदेशेऽपि नपुंसकत्वस्यानिवर्तनात् नुमादिः स्यादिति वाच्यम् । स हि रूपातिदेशः तत्र सति हि नुमादौ पुंवद्रूपं भज्येत । किं च न तृतायादिषु पुंवत्त्वाश्रयं कार्यं प्राप्यमस्तोति सामर्थ्यात्पुंवद्वचनं नपुंसकप्रतिज्ञेपमुखेनैव प्रवर्तते । इह तु भिन्नकृत्वादुभयं समाविशतोति शब्दालङ्कारे प्रपञ्चितमस्माभिरलमियता । समासान्ते कृते इति । द्विगौ सुपो लोपे^१ टचि कृते इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

द्विगुरेकवचनम् । यद्यपि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येत ततः पञ्चमूली शोभनेत्युभुप्रयोगो न स्याद् द्विगुत्वात् । द्विगोरिति पञ्चम्या निर्देश्यं स्यात् । तस्मादन्वर्थमेकवचनमिह गृह्यते । वक्तोति वचनं बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । एकस्येति कर्मणि षष्ठो । द्विगुः समासः एकस्यार्थस्य वाचको भवतोत्यर्थः । न च वस्तुनोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यत

१. इत्यनर्थस्यादिति क० पु० ।

२. मन्येकत्वादिति क० पु० ।

३. वटचि कृते इति क० पु० ।

६५. स नपुंसकम् [२ । ४ । १७]

यस्यैकवद्भावः स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । द्विगोरन्यत्र । परम-
गवः । देवगवः । देवगवी । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः”
(वा०) “द्विगोः” (४ । १ । २१) इति डीप् । त्रिलोकी “आबन्तो वा”
(वा०) त्रिखट्वम् । त्रिरवट्वी । “अनो नलोपश्च वा स्त्रियाम्” (वा०)
पञ्चकर्मि । पञ्चकर्मम् । पात्रादौ न । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ।

इति सामर्थ्यादितिदेशः संपद्यत इत्याह—एकवत् स्याद् इति । समाहारे इति । एतच्चोपसंख्याना-
ल्लभ्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवदित्यन्वयः । अन्यथा पञ्चकपालौ पञ्चकपालाः
पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पटाः पञ्चगवाः पटा इति तद्वितार्थेऽप्येकवद्भावः स्यात् ततश्च
क्लीबत्वैकत्वे स्याताम् । इह पञ्चगवे नपुंसकत्वे अधिको विशेष उक्तस्ततोऽन्यत्र
तत्पुरुषे टच्मात्रं भवति नान्यदिति । पञ्चगवमित्यत्र प्राथमकल्पिकस्य द्विग्वर्थस्यै-
कवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्यापदार्थस्तस्माद् द्विग्वर्थत्वात्
बहिरङ्गत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे । यदा समाहृतप्रधानो द्विगुस्तदा
बहुत्वे प्राप्ते एकवद्भावः क्रियते । यदा तु समूहप्रधानस्तदा समूहस्यैकत्वात् सिद्ध-
मेकत्वम्, नपुंसकत्वं तु विधातुं पुनरनुद्यते ॥ ६४ ॥

स नपुंसकम् । तच्छब्देन प्रकृतस्यैकत्वपरामर्शात् । सग्रहणम्^१ “अनन्तरस्य”
(प०) इतिन्यायबोधनार्थम् । अन्यथा द्वन्द्वस्यैव स्यान्न द्विगोर्व्यवहितत्वादित्याशयवानाह
—यस्यैकवद्भाव इति । यस्य द्विगोर्द्वन्द्वस्य चेत्यर्थः । द्विगोरन्यत्र इति । द्विगोरेकव-
द्भावनपुंसकत्वेऽधिको विशेष उक्तस्ततोऽन्यत्र तु तत्पुरुषे टज्मात्रं नान्यदित्यर्थः ।
तत्पुरुषमात्रे विधानात् समानाधिकरणे टचमुदाहरति परमगव इति । “सन्महद्”
(२ । १ । ६०) इत्यादिना कर्मधारयः । देवगव इति । देवस्य गौरिति षष्ठीसमासः ।
देवगवीति टचष्टित्वात् “टिड्ढाणञ्” (४ । १ । १ । १५) इत्यादिना डीप् । “अका-
रान्तोत्तरपद इति । अत्रात इत्यधिकारे “द्विगोः” (४ । १ । २१) इति डीप्वचनं
ज्ञापकमित्याहुः । त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारः । अथ कथं “त्रिलोकनाथेन
सदा^२ मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा” इति रघुवंशः । समाहारद्विगौ
त्रिलोकोनाथेनेति भाव्यम् । कर्मधारयस्तु नास्ति “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति निय-

१. सनासे ग्रहणम् ख० पु० ।

२. व्यवहितत्वाशयेनाह—इति क० पु० ।

३. मधुद्विष इति क० पु० ।

६६. तत्पुरुषस्याङ्गुलैः संख्याव्ययादेः [५ । ४ । ८६]

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययः स्यात् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

६७. अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्यश्चरात्रेः [५ । ४ । ८७]

एभ्यो रात्रेश्च स्याच्चकारात् संख्याव्ययादेः । अहश्च रात्रिश्चा-
होरात्रम् । इहैव द्वन्द्वः । एकवद्भावात् क्लीबता । इतरत्र तत्पुरुषः ।

मात् । पात्रादित्वकल्पने त्रिलोकीति न स्यात् । उच्यते । त्रयाणां लोकनाथ इति
विगृह्य षष्ठीसमासः कार्यः । तत्र त्रित्वं सामर्थ्यात् प्रसिद्धेश्च लोकेष्वेव पर्यवस्यति
“नवरसरुचिराम्” (का०) इत्यत्रेव नवत्वं रसेषु । आबन्तो वा इति । आबन्तोत्तरपदो
द्विगुः^१ वा स्त्रियामिष्टः इत्यर्थः । अनो नलोपश्च इत्यादि । अन्नन्तोत्तरपदस्य द्विगोरन्त्यस्य
नस्य लोपो वाच्यः स च स्त्रियां वा वर्तत इति च वाच्यमित्यर्थः । उत्तरपदत्वेनापदा-
दिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावान् नलोपाप्राप्तौ वचनम् । पञ्चकर्ममिति ।
नलोपे “अतोऽस्म” (७ । १ । २४) इत्यमादेशः । पक्षे ङीप् । पात्रादौ नेति । पात्राद्युत्तर-
पदे द्विगौ स्त्रोत्वं नेत्यर्थः । पात्रादिराकृतिगणः ॥ ६५ ॥

तत्पुरुषस्येति । समासान्तापेक्षयाऽवयवसंबन्धे तत्पुरुषस्येति षष्ठी । समासस्या-
न्तोऽवयवः समासान्त इति व्याख्यानात् । द्व्यङ्गुलम् इति । “तद्धितार्थ” इति समासः ।
“प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्” (वा०) इति लुक् । अच्प्रत्यये “यस्येति च” (६ । ४ । १८४)
इतीकारलोपः । तत्पुरुषग्रहणाद् द्विगोरन्यत्रापि भवतात्युदाहरति—निरङ्गुलम् इति ।
“निरादयः क्रान्ताद्यर्थ” (वा०) इति समासः । अव्ययादित्वादच्^२ ॥ ६६ ॥

अहःसर्वैकदेश इति । अहोरात्रमिति । अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार इति
समाहारे द्वन्द्वः । ननु तत्पुरुषस्येत्यधिकारात् तत्पुरुष उदाहर्तुमुचितो न द्वन्द्व इत्या-
शङ्क्याह—इहैव द्वन्द्व इति । इहाहःपूर्वे रात्रिशब्दे द्वन्द्व एवोदाह्रियते न तत्पुरुषोऽ-
सम्भवात् । नह्यस्ति सम्भवोऽहश्चासौ रात्रिश्चेति । नाप्यहोरात्रिरिति । ननु रात्रिशब्देन
तद्गुणमह उच्यतेऽहन्शब्देन च तद्गुणा रात्रिरिति स्याद्विशेषणसमास इति चेत् । न ।

१. द्विगर्थ इति क० पु० ।

२. अन्वयादित्वादित्येव ख० पु० ।

६८. रात्राह्वाहाः पुंसि [२ । ४ । २९]

एते पुंस्येव । सर्वारात्रिः । सर्वरात्रः । एकदेशः—पूर्व रात्रेः । पूर्वरात्रः ।
अपररात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । संख्यादेः रात्रिशब्दस्य क्लीबता वाच्या
(वा०) । द्विरात्रम् । अतिरात्रः ।

मुख्ये संभवति गौणार्थस्य ग्रहणायोगात्^१ । तस्मादहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमेवेत्यर्थः । तथा
च “हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि” (२ । ४ । २८) इति द्वन्द्वे समासान्तो
र्दाशतः ।

ननु द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात् द्विवचनं स्यात् “रात्राह्वाहाः पुंसि च”
(२ । ४ । २९) पुंस्त्वं चेत्याशङ्क्याह—एकवद्भावात् क्लीबतेति । “जातिरप्राणिनाम्”
(२ । ४ । ६) इति समाहारद्वन्द्वोऽयम् । तत्र समाहारस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकमिति
क्लीबत्वं चेत्यर्थः । ननु च परत्वाद् “रात्राह्वाहाः पुंसि” (२ । ४ । २९) इति
पुंस्त्वेनैव भाव्यम् । अत्र वदन्ति । रात्रादीनामेवात्र पुंस्त्वं विधीयते । तदन्तस्य
“परवल्लिङ्ग” (२ । ४ । २६) इत्येव सिद्ध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वादनयोर्न
प्रतिषेधशङ्का । तथा च तत्र एते पुंस्येवेति व्याख्याति । एवं च समाहारे नपुंसक-
मित्येव सिद्ध्यति । परवल्लिङ्गापवादत्वाद्वा । एवं च समाहारेऽपि परत्वादिदमेव
प्रवर्तते । अन्यथा द्व्यहर्ग्रहादावपि क्लीबताप्रसङ्गः । तथा च लक्ष्यते—

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दशपञ्च च ।

मासेन स्यादहोरात्रः पेत्रो वर्षणं दैवत । (अको०) इति । तथा चाहोरात्र
इति पुंस्त्वमेवोदाहृतमाकरे ।

इतरत्र तत्पुरुष इति । यथाहुः पूर्वस्तत्पुरुषो न संभवताति द्वन्द्वो गृह्येतः नैवं सर्वादि-
पूर्वस्याप्यसंभवः । सति च सम्भवे स एवोदाहर्तव्यस्तत्पुरुषस्येत्यधिकारा मा
बाधित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रात्राह्वाहाः पुंसि । एते इति । एतदन्ताः समासा इत्यर्थः । कृतसमासान्तानां^२
रात्र-अह्वा-अह इति समासोत्तरपदानां निर्देशात् । ततश्च समाहारेऽपि पुंस्त्वमेव
भवतीत्यवोचाम । सर्वरात्र इति । “पूर्वकालैक” (२ । १ । ४६) इति समासः ।
पूर्वरात्रप्रपररात्र इति । “पूर्वापरोधरात्रम्” (२ । २ । १) इत्येकदेशिसमासः ।
संख्यातरात्र इति । संख्याता चासौ रात्रिश्चेति विशेषणसमासः । पुण्यरात्र इत्यपि ।

१. ग्रहणायात् इति क० पु० ।

२. कृत त समासान्तानामिति ख० पु० ।

९९. राजाहस्सखिभ्यष्टच् [५ । ४ । ९९]

एतदन्तात् तत्पुरुषाष्टच् स्यात् । महाराजः । अतिराजः । अतिराजी ।
कृष्णसखः । महासखः । त्रिसखम् ।

१००. अह्वष्टखोरव [६ । ४ । १४५]

अह्वष्टखयोरेव टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उक्तमाहः । यहः । द्वे अहनी
संभूते द्व्यहीनः क्रतुः । “अह्नः खः क्रतुसमूहे” (वा०) अहीनः क्रतुः ।
नियमः किम् ? आह्निकम् । पुन्निर्देशान्नेह—मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

संख्यापूर्वस्येति । द्वे रात्री समाहृते इति “तद्धितार्थ” (२ । १ । ५०) इति द्विगौ
“स नपुंसकम्” (२ । ४ । १७) इति नपुंसकत्वमित्यर्थः । एतच्च रात्रादीनामेव
पुंस्त्वं न तदन्तस्येतिवादिनां मतं तदाह—अमरसिंहोऽपि “रात्रं प्राक् संख्यान्वितम्”
इति । क्लीबमित्यनुषङ्गः । रात्राद्यन्तस्य समासस्य पुंस्त्वमिति वादिनां तु परत्वात्
पुंस्त्वमेव भवति । तथा चाकरे—द्विरात्रः त्रिरात्र इति पुंस्त्वमेवोदाहृतम् । अतिरात्र इति
रात्रिमतिक्रान्तः । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति समासः ॥ ६८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टच् । महाराज इति । “सन्महत् (२ । १ । ६०) इति समासः ।
अतिराजी इति । राजानमतिक्रान्ता^१टचि “नस्तद्धिते” (६ । ४ । ४४) इति टिलोपे
टित्वान् डीप् । “यस्येति च” (६ । ४ । १८४) इत्यलोपः । कृष्णस्य सखेति षष्ठीतत्पुरुषः ।
महासख इति । पूर्ववत्कर्मधारयः । त्रिसखम् इति । त्रयाणां सखीनां समाहार इत्यर्थे
द्विगुः । तत्पुरुषग्रहणेन व्यधिकरणपदः कर्मधारयो द्विगुश्च सर्वोऽपि गृह्यते । द्विगु-
कर्मधारयौ तत्प्रभेदावित्युक्तेरिति दर्शयितुमनेकोदाहरणोपन्यासः ॥ ६९ ॥

अह्वष्टखोरेव “नस्तद्धिते” (६ । ४ । १४४) इत्येव सिद्धे नियमार्थमेतत् । एवक र-
करणं विस्पष्टार्थम् । अह्न एव टरवयोरिति विपरोतस्तु नियमो न भविष्यति ।
“आत्माध्वानौ रवे” (६ । ४ । १६९) इति प्रकृतिभावविधानात् । अह्न इति । त्रयाणा-
मह्नां समाहारः । रात्राह्ना^२हाः पुंसि” (२ । ४ । १२९) इति पुंस्त्वम् । द्व्यहीन^३ इति । तद्धि-

१. अतिक्रान्त इति ख० पु० ।

२. रात्राह इति क० पु० ।

३. द्व्यहाम् इति क० पु० ।

१०१.

अहोऽह एतेभ्यः [५ । ४ । ८८]

एतेभ्यः सर्वादिभ्य परस्याहन्शब्दस्याह्लादेशः स्यादचि परे ।

तार्थे द्विगुः । ततो “रात्र्यहःसंवत्सराच्च” (५।१।८७) इति खः । “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” (५।१।८०) इत्यधिकारे । अयं च “द्विगोर्वा” (५।१।८६) इत्यतो द्विगोरित्यनुवृत्त्या विहित इति केवलादहीन इत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य वक्तव्यमुपन्यस्यति—

अहः खः क्रतुसमूहे (वा०) इति । अहन्शब्दात् खः स्यात् तस्य समूह इत्यर्थे किमविशेषेण, नेत्याह—क्रतुसमूह इति । क्रतुविषयः समूहः क्रतुसमूह इति मध्यमपदलोपी समासः न तु क्रतूनां समूह इति षष्ठीसमासः । नह्यहीन इति यज्ञसमूह उच्यते किं त्वहर्णसाध्यो यज्ञविशेषः तदाह कात्यायनः “अहीनो मासापवर्ग” इति । ततश्चाह्लां समूहोऽहीनः तत्साध्यत्वात् साध्यसाधनयोरभेदोपचारात् यदा क्रतुरपि तथोच्यते तदैव खो भवति । अन्यत्र त्वहः “खण्डिकादिभ्यश्च” (४।२।४५) इत्यत्रैव भवति । “अह्णष्टखोरेव” (६।४।१४५) इति नियमाट्टिलोपाभावः । आह्निकम् इति । अह्ना निर्वृत्तमित्यर्थे ‘तेन निर्वृत्तम्’ (५।१।७६) इत्यधिकारे “कालाट्टु” (४।३।११) । टिलोपाभावे ‘अल्लोपोऽनः’ (६।४।१३४) इत्यनो लोपः । पुंनिर्देशाद् इति । लघ्वत्तरत्वादहः सख्युर्वा पूर्वनिपाते कर्तव्ये राजाह इति निर्देशो ज्ञापयति—यस्याकारादौ सवर्गादीर्घः संभवति तादृशस्यैव राजशब्दस्य टच् भवति स तु पुंल्लिङ्गे एव न तु राज्ञीशब्दोऽपि तस्याकारे सवर्गादीर्घासम्भवात् इत्यर्थः ।

यत्तु प्राचोक्तम् । अकारादौ तु राजशब्दस्य सवर्गादीर्घः पुंल्लिङ्गस्य प्रथमान्तस्य स्यादिति । तदसत् । राजाश्व इत्यादौ प्रथमान्तस्यापि सवर्गादीर्घदर्शनात् । इह च सूत्रे प्रथमान्तस्यासम्भवात् । प्रथमान्तोपलक्षकत्वे च द्वितीयादिष्वप्रसङ्गः । मद्रराज्ञी इति । “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” (५० ७३) अत्र प्रसङ्गः । सत्यत्र टचि “भस्यादे तद्धिते” (वा०) इति पुं वद्भावाद् ङीपि निवृत्ते टिलोपे सति टित्त्वान्ङीपि मद्रराज्ञीति स्यात् मद्रराज्ञीति चेष्ट्यत इति भावः ॥ १०० ॥

अहोऽह एतेभ्यः । एतेभ्य इत्यनेनाहःसर्वकदेश इत्यत्र प्रकृतित्वेन निर्दिष्टा अहरादयः । चशब्दसमुच्चिते च संख्याव्यये परामृश्येते । तत्राहन्शब्दात्परोऽहन्शब्दो न संभवति । सरूपाणामेकशेषविधानान्न तावद् द्वन्द्वोऽभेदे च संबन्धस्यासंभवान्न षष्ठीसमासः । नापि कर्मधारयः । नहि तदेव तस्य विशेषणं भवति । अत एव न बहुव्रीहिः सामानाधिकरण्याभावात् । अतः सामर्थ्यात् सर्वादय एव परामृश्यन्ते । इत्याशयेनाह—

१०२. अह्नोऽदन्तात् [८ । ४ । ७]

अदन्तात् पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्याहो नस्य णः स्यात् । सर्वाहः ।
पूर्वाहः । मध्याहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः । अणो लुक् । द्व्यहः ।
द्व्यहप्रियः । प्रत्यहः । अदन्तादित्युक्तेर्नेह णत्वम् । निरहः । अह
इत्यदन्तग्रहणान्नेह दीर्घाहो प्रावृट् ।

एतेभ्यः सर्वादिभ्य इति । टचि परे इति एतच्च सामर्थ्यात् लभ्यते । तथाहि समासान्तप्रकर-
णात् तत्र परतोऽनेन भवितव्यम्, स चास्मादृजेव विहितो “राजाहःसखिभ्यष्टच्”
(५।४।६१) इति न त्वच् । किं चाचि अह्नादेशविधानमनर्थकम्, लोपेनैव सिद्धत्वात्
“अह्नाष्टखोरेव” (६।४।१४४) इति नियमेन टिलोपस्याः प्रसङ्गात् । एवं त्वह्
एतेभ्य इत्येतावदेव सूत्रमस्तु^१ । अजनुवर्तते । एतेभ्यः परस्याहन्ः शब्दस्याच् प्रत्ययो
टचोऽपवादः तत्राल्लोपे सिद्धं ब्रह्मे इत्यादि । एवं^२ चाह्नादेशः शक्यमकर्तुम् ॥१०१॥

अह्न इत्यदन्तादेशानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे च व्यत्ययेन प्रथमा । पूर्वपदादित्यनुवृत्त-
मदन्तादित्यनेन विशेष्यत इत्याह—अदन्तात् पूर्वपदस्थाद् इति । अतः पूर्वपदस्य
विशेषणादेव नदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं^३ विस्पष्टार्थम् । निमित्ताद् इति । रषाभ्यामित्यधिकृतं
णत्वस्य निमित्तं तस्मादित्यर्थः । अह्नो नस्य इति । अह्नादेशसंवन्धिनो नस्येत्यर्थः
यद्वच्यत्यह्न इत्यदन्तग्रहणान्नेहेति । वृत्तावपि अह्न इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा व्याख्येया ।
सर्वाह इति । “पूर्वकालैक” (२।१।४६) इति कर्मधारये “राजाहःसखिभ्यष्टच्”
(५।४।९१) अह्नादेशेन^४ टिलोपे बाधिते णत्वम् । पूर्वाह् इति अह्नः पूर्वो भाग
इत्येकदेशिसमासः । संख्याताह इति । संख्यातं च तदहश्चेति विशेषणसमासः । द्व्यह
इति । तद्धितार्थे द्विगुः । “तत्र भवः” (४।३।५३) इति जातस्याणो “द्विगोर्लु-
गनपत्ये” (४।१।८८) इति लुक् । द्व्यहप्रियः इति । उत्तरपदे द्विगुः । अत्यह
इति । अहरतिक्रान्तः । “अत्यादयः” (वा०) इति समासः । निरह इति । अह्नो
निर्गतः “निरादयः” (वा०) इति समासः । अह्न इत्यदन्तग्रहणाद् इति । अदन्तानु-
करणमेतत् व्याख्यानादिति भावः । दीर्घाहोति । दीर्घाण्यहान्यस्यामिति बहुव्रीहिः ।
अत्र “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” (४।१।२८) इति ङीप् । पक्षे “अल्लो-

१. द्वचइति क० पु० ।

२. चआह्नादेश इति क० पु० ।

३. अन्तग्रहणमिति ख० पु० ।

४. अह्नादेशेणत्वम् । ख० पु० ।

१०३. न संख्यादेः समाहारे [५ । ४ । ८९]

इह नाह्लादेशः । द्वे अहनी समाहृते द्वयहः । त्र्यहः ।

१०४. उत्तमैकाभ्यां च [५ । ४ । ९०]

आभ्यां परस्याह्लादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह ।
“पुण्यमुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा” (इष्टिः) पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
एकाहः । संख्याताह इत्यपीष्यते ।

पोज्ञः” (६ । ४ । १३४ ।) इत्यल्लोपः । परागतमहः पराह्लुः इत्यत्र तु न भवति ।
अदन्तादिति तपरकरणात् ॥ १०२ ॥

न संख्यादेः समाहारे । इह इति । समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्लोऽह्लादेशो
नेत्यर्थः । अत्र संख्यादेरित्यनर्थकमन्यस्य समाहारे वृत्त्यसंभवात् । द्वे इत्यादि । द्वयो-
रह्लोः समाहार इति द्वयह्ल इति अह्लष्टखोरेवेति टचि टिलोपः । समाहारे किम् ?
द्वयोरह्लोर्भवो द्वयह्लः ॥ १०३ ॥

उत्तमैकाभ्याम् इति । “अल्पाचत्तरम्” (२ । २ । ३४) इत्यस्यानित्यत्वान्नैक-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः इति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति सर्वादिष्व-
नन्तमविण ततः परस्यादेशाप्रसङ्गात् । पुण्यशब्दमाह इति । “अहः सर्वैकदेश”
(५ । ४ । ४७) इति सूत्रे तस्यैवान्ते पठितत्वात् । पुण्यग्रहणमेव तु न कृतं वैचित्र्या-
र्थम् । पुण्याहम् इति । पुण्यं च तदहश्चेति । सुदिनाहमिति । सुदिनं च तदहश्चेति ।
सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनासु समासु समासु कार्यमेतदिति यथा । तेन नाह्ला
सह प्रयोगानुपपत्तिः एकाह इति । “पूर्वकालैक” (२ । १ । ४६) इति समासः ।
संख्याताह इत्यपीष्यते इति । इष्टिरेवेयम् । अन्ये त्वाहुः । पुण्यैकाभ्यामिति वाच्ये उत्तम-
ग्रहणं मुपोत्तमस्यापि ग्रहणार्थम् । उत्तमौ चैकश्चेति द्विवचनान्तेन विग्रहः । व्यत्ययेन
न बहुवचनस्थाने द्विवचनम् । तथाविधस्यैव च निर्देशार्थमाभ्यामिति^१ वृत्तिरपि । तत्र
प्रथमयोरित्यत्र^२ प्रथमाद्वितीये इवोत्तमशब्देन द्विवचनान्तेनान्त्योपान्त्यौ लक्ष्येते ।
तेन संख्यातपूर्वस्यापि निषेधः^३ सिद्धयतीति ॥ १०४ ॥

१. गतपराकरणादिति क० पु० ।

२. आरभ्यमिति वृत्तिरपीति क० पु० ।

३. रित्यर्थं इति क० पु० ।

४. निषेधरिति क० पु० ।

१०५. अग्राख्यायामुरसः [५ । ४ । ६३]

उरोऽन्तात् तत्पुरुषादृच् स्यादग्राख्यायाम् । अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

१०६. अनोऽश्मायाःसरसां जातिसंज्ञयोः [५ । ४ । ६४]

एतदन्तात् तत्पुरुषादृच् स्यात् जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृ-
ताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः ।
लोहितायसम् । जलसरसमितिसंज्ञा ।

१०७. ग्रामकौटाभ्यां तक्ष्णः [५ । ४ । ६५]

आभ्यां तक्ष्णष्टच् स्यात् तत्पुरुषे । ग्रामतक्षः । कौटतक्षः ।

१०८. अतेः शुनः [५ । ४ । ६७]

अतेः परात् शुनष्टच् स्यात् । अतिश्वो बराहः । अतिश्वी सेना ।

१०९. उपमानादप्राणिषु [५ । ४ । ७]

उपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् अप्राणिषु । आकर्षः श्वेव । आकर्षश्वः ।
“उगमितं व्याघ्रादिभिः” (२ । १ । ५६) इति समासः । अप्राणिषु किम् ?
वानरः श्वेव । वानरश्वा ।

अग्राख्यायामिति, अग्रं प्रधानं तस्याख्या । तत्र वर्तमानात् उरःशब्दादित्यर्थः ।
हरदत्तस्तु अग्राख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह । अश्वोरसम् इति । अश्वानामुर इवोरः
यथा शरीरेऽवयवानामुरः प्रधानमेवमश्वोऽपि प्रधानभूत उर इति कथ्यते^१ ॥ १०५ ॥

ग्रामकौटाभ्याम् इति । आभ्यां तक्ष्ण इति । एतदन्तादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
व्याख्येयम् । ग्रामतक्ष इति । ग्रामस्य तक्षा । सर्वेषां साधारण इत्यर्थः । “नस्तद्धिते”
(६ । ४ । १४४) इति टिलोपः । कौटतक्ष इति । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः कर्म-
जीवी न कस्यचिदायत्त इत्यर्थः स चासौ तक्षा च ॥ १०७ ॥

अतेः शुनः । अतिश्व इति । अतिक्रान्तः श्वानम् । “अत्यादयः” (वा०) इति
समासः । अतिशीघ्रवेग इत्यर्थः । अतिश्वी सेना इति । श्ववृत्तेरपि सेनावृत्तिर्नीचेत्यर्थः ।
टच्ष्टित्वान् डोप् ॥ १०८ ॥

उपमानादप्राणिषु । उपमोयतेऽनेनेत्युपमानम् । अप्राणिषु इति ।^२ तच्चैतदुपमान-

१. कल्पत इति क० पु० ।

२. नीचेति क० पु० ।

३. तच्चेदुपमानमिति क० पु० ।

११०. उत्तरमृगपवच्चि सक्थः [५ । ४ । ९८]

एभ्यः सक्थन्ष्टच् स्यात् । चादुपमानाच्च । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमानात्—फलकसक्थम् ।

१११. नावो द्विगोः [५ । ४ । ९९]

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् स्यात् । द्वे नावौ समाहृते द्विनावम् । त्रिनावम् । पञ्चनावप्रियः । तद्वितार्थे—द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । “हेतुमनुष्येभ्यः” (४ । ३ । ८१) इति रूप्यः । “द्विगोलुगनपत्ये” (४ । १ । ८८) इत्यत्र वेत्यनुवृत्तेरत्र तद्वितस्य न लुक् । अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ।

मप्राणिविषयमित्यर्थः । आकर्षः श्वेव इति । आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यादिवृत्तस्थ^१ पुष्पादि वा स दाहमय आकर्ष उच्यते स चाप्राणी शुनोपमीयते । वानरः श्वेव इति । अत्र श्वोपमानं वानरे प्राणिनि वर्तते । उपमानं किम् ? निःष्क्रान्ता शुनो निःश्वा ।

यत्तु न श्वा अश्वा लोष्ठ इति प्रत्युदाहरन्ति । तदसत् । “नग्रस्तत्पुरुषात्” (५ । ४ । ७१) इति समासान्तप्रतिषेधात् ॥ १०६ ॥

उत्तरमृग इति । चकार उपमानाच्चेत्यस्यानुकर्षणार्थं इत्याह—उपमानाच्चेति । उत्तरसक्थम् इति । एकदेशिसमासो विशेषणसमासो वा । फलकसक्थम् इति । अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समासः इति माधवः । विशेषणसमास इति न्यासकारः । यत्तु प्राचोक्तम्—“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२ । १ । ५६) इति समास^२ इति । तदसत् । तथा सत्युपमानपूर्वत्वायोगात् । न चोपमानादिति सक्थनो विशेषणम् । पूर्वपदसंबन्धेन च शब्देनोपमानस्यापि पूर्वपदभूतस्यैव समुच्चयात् । अन्यथोपमानपूर्वत्वे सक्थन्ष्टच् न स्यात् । उपमेयपूर्वत्वे च स्यात्तच्चानिष्टमाकर-विरोधात् लक्ष्यविप्लवप्रसङ्गाच्च ॥ ११० ॥

नावो द्विगोः । द्वे नावौ समाहृते इति पञ्च गावः समाहृता इतिवद् व्याख्येयम् । प्राथमिकस्यापि तद्वितार्थद्विगोरन्त उपन्यासो बहुवक्तव्यत्वात् । कृतः । वेत्यनुवृत्तेरिति । “समर्थानां प्रथमाद्वा” (४ । १ । ८२) इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते तेनाजादेरेव लोपो न हलादेरिति भावः । पञ्चनौरिति । आर्हीयस्य ठको ‘अध्यर्ध’ (५ । १ । २८) इति लुक् ॥ १११ ॥

१. वृत्त ख पुष्पादीत्येवं क० पु० ।

२. आप्युपमानप्युपमानस्येति ख० पु० । समानस्य समास इति क० पु० ।

३. इति तदुभेयपूर्वत्वेवस्यापूर्वत्वायोगादिति क० पु० ।

४. बहुव्य वक्तव्यात्कृत इति क० पु० ।

११२. अर्धाच्च [५ । ४ । १००]

अर्धात् परतो नावष्टच् स्यात् । नावोऽर्धम् अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ।

११३. खार्याः प्राचाम् [५ । ४ । १०१]

द्विगोरर्धाच्च खार्याश्च वा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । द्विखारधनः ।
द्विखारीधनः । अर्धखारम् । अर्धखारी ।

११४. द्वित्रिभ्यामञ्जलेः [५ । ४ । १०२]

आभ्यामञ्जलेष्टच् स्यात् द्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । अतद्वितलुकी-
त्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः ।

११५. ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् [५ । ४ । १०४]

ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषाष्टच् स्यात् जनपदसंघद्योतकं चेदुपपदम् । सुराष्ट्रे
ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । सप्तमीति योगविभागात् समासः ।

अर्धाच्च । अर्धनावम् इति । “अर्धं नपुंसकम्” (२ । २ । २) इत्येकदेशि-
समासः । नन्वर्धपिप्पलितवत् परवल्लिङ्गतया भाव्यमत आह—क्लीबत्वं लोकात् इति ।
शिष्टप्रयोगेषु नपुंसकस्यैव दर्शनात् तदेव प्रमाणमित्यर्थः । तदुच्यते “लिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य” (न्या०) इति ॥ ११२ ॥

खार्याः प्राचाम् । द्विगोरर्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्तते स्वरितत्वादिति भावः । द्विखारम्
इति । द्वे खार्यौ समाहृते द्विखारोति टजभावे पक्षे नपुंसकह्रस्वः । अर्धखारम् इति ।
क्लीबत्वं लोकात् । अर्धखारी इति । टजभावपक्षे परवल्लिङ्गता । अत्र ‘तदस्य परि-
माणम्’ (५ । १ । ५७) “संख्यायाः संज्ञा” (५ । १ । ५८) इत्यत्रान्येभ्योऽपि
दृश्यते खारीशताद्यर्थमिति वार्तिकदर्शनात् । खारीशब्देन समानार्थः खारशब्दोऽप्यस्ति
ताभ्यामेव द्वैरूप्योपपत्तेर्नायं योगः कर्तव्य इत्याहुः ॥ ११३ ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेरिति । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलीति । द्वावञ्जली समाहृतौ । द्वाभ्यामञ्ज-
लिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयम्, तस्य मूल्यत्वासम्भवात् । किं त्वञ्जलिपरि-
मितो ब्रीह्यादिः ॥ ११४ ॥

ब्रह्मण इति । जनपदे भवो जानपदः द्व्येकयोरिति वद् अन्तेरणापि भावप्रत्ययं
भावप्रधानो निर्देशः । तस्याख्यायाम् । प्रत्यासत्तेश्च यदि समासेन ब्रह्मण एव जान-
पदत्वमाख्यायत इत्यर्थः । यस्य च तत्पुरुषस्य च जनपदशब्दः पूर्वपदं तेनैव शक्यं
ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यातुमिति तत् एव प्रत्ययो विधीयत इत्याह—जनपदसंघद्योतक-

११६. कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् [५ । ४ । १०५]

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः ।
महाब्रह्मा ।

११७. तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् [३ । १ । ९२]

अस्मिन् धात्वधिकारे “कर्मण्यण्” (३ । २ । १) इत्यादौ
सप्तमीनिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

मुपपदमिति । सुराष्ट्र इति देशविशेषः । जानपदाख्यायामिति किम् ? देवब्रह्मनारदः ।
ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायः । योगविभागाद् इति । “सप्तमी शौण्डेः” (२ । १ । ४०)
इत्यत्र ॥ ११५ ॥

कुमहद्भ्याम् इति । कुब्रह्म इति । कुत्सितो ब्रह्मा । “कुगतिप्रादयः” (२ । २ । १८)
इति समासः । महाब्रह्म इति ‘सन्महत्’ (२ । १ । ६१) अप्राप्तविभाषेयम् । नह्यत्र
जानपदाख्याऽस्ति ॥ ११६ ॥

तत्रोपपदम् । तत्रेत्यस्य परामर्शनीयमाह—अस्मिन् तृतीयधात्वधिकार इति । प्रत्ययविधौ
हि त्रयो धात्वधिकाराः “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” (३ । १ । ७)
इति प्रथमः । “धातारेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्” (३ । १ । २२) इति
द्वितीयः । “धातोः” (३ । १ । ६१) इति केवलस्तृतीयः । सोऽयं तृतीयो धात्व-
धिकारस्तत्र ग्रहणेन परामृश्यते । अस्मिन्नेवाधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदं यथा स्यात्
पूर्वत्र मा भूत् । तेन “च्लि लुङि” (३ । १ । ४३) लुङन्ते उपपदे च्लिरित्यर्थो न
भवति । नन्वधिकारादप्येतत् सिद्धं किं तत्र ग्रहणेन । अत्राहुः । सप्तमीस्थस्य प्रत्य-
योत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वं यथा स्यात् इत्येवमर्थं तत्र ग्रहणम् । अयं वार्थः । सप्तमीस्थ-
मुपपदसंज्ञं भवति तत्रोपपदे सत्येव प्रत्ययः स्यादिति । अन्यथा कर्मण्यभिधेयेऽण्
भवतीत्यर्थः स्यात् । यथा “धः कर्मणि ष्टृन्” (३ । २ । १११) इति । तथा च
कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तेः निमित्तत्वं न प्रतायेतेति । एवं वृत्तावुपपदसंज्ञं स्यादित्यस्या-
नन्तरं तत्र च सति प्रत्यय इति शेषो द्रष्टव्यः । अस्मिन्निति । अस्मिन्नेवेत्यवधारणं
द्रष्टव्यम् । सप्तमीस्थमिति स्थग्रहणस्यार्थमाह—सप्तमीनिर्दिष्ट इति । सप्तमीविभक्त्या-
च्चरितमित्यर्थः सप्तम्यन्तेन पदेन प्रतिपादितमिति यावत् । स्थग्रहणं सौत्रं सप्तम्युप-
पादितस्य संज्ञाविधानार्थम् । अन्यथा सप्तम्या एव स्यात् संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त

१. यथा यस्यादित्येवमर्थमिति ख० पु० ।

२. प्रतिपदेन प्रतिपादितमिति ख० पु० ।

११८.

उपपदमतिङ् [२ । २ । १९]

उपपदमतिङन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते स तत्पुरुषः । कुम्भकारः ।

प्रतिषेधात् । समासस्तु समर्थपरिभाषोपस्थापनात् तदन्तस्यैव स्यात् । तत्रापि यत्र सप्तमी श्रूयते स्तम्बेरम इत्यादौ तत्रैव संज्ञा स्यात् न तु सरोजमित्यादावसतः संज्ञात्वानुपपत्तेः । स्थग्रहणं तु लुप्तयामपि सप्तम्यां भवति । “सप्तम्यां जनेर्ङः” (३ । २ । ९७) इत्यादौ सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । उपो-
च्चारितं पदमुपपदमिति । तेन च समर्थपरिभाषा व्याप्रियते तेनेह न' भवति महान्तं कुम्भं करोतीति । विशेषणसापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् । पश्य कुम्भं करोति कटमित्यत्र तु न प्रसङ्गः । कथं धातोरिति वर्तते कर्मणीतिशब्दाश्च संबन्धिशब्दाः । तत एवं विज्ञा-
स्यते यस्य धातोर्यत्कर्मणि तेनान्यस्य कर्मणि न भविष्यति ॥ ११७ ॥

उपपदमतिङ् । अतिङन्तमिति क्रियाविशेषणम् । अतिङन्तं यथा स्यात्तथा समस्यते । अतिङन्तः समासो भवति । तिङन्तेन न भवतीति यावत् । न तूपपदविशेषणमतिङन्त-
मिति भ्रमितव्यम् । सुबन्तमिति प्रथमान्तं सुब्रह्माणुवृत्तेरिष्टत्वेन तिङन्तस्योपपदस्य
समासाप्रसङ्गेनातिङ्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । समासविशेषणत्वे त्वस्ति प्रयोजनम्, सुपेति
तृतीयान्तसुप्पदाननुवृत्तिज्ञापनम् । तथा च वक्ष्यति तेनेत्यादि ।

न चोपपदविशेषणत्वेऽपि प्रथमान्तसुप्पदनिवृत्तिरेव ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् ।
तथा^१ सति निर्गतश्चर्मकार इत्यादौ पूर्वपदे पदकार्यं न स्यात् तृतीयान्तसुप्पदनिवृत्ति-
श्च न ज्ञापिका स्यात् सकृत्कृतस्यातिङ्ग्रहणस्योभयविशेषणत्वायोगात् । समर्थेन
इति । समर्थमात्रेण समस्यते न पुनः सुबन्तेनैवेति नियम इत्यर्थः । नित्यम् इति ।
'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२ । २ । १७) इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत^२ इति भावः ।
कुम्भकार इति । कुम्भं करोतीत्यर्थे कर्मण्यण् । “अचो ङ्प्रणिति” (७ । २ । ११५) इति
वृद्धिः । तत्राण्विधौ कर्मणीति सप्तमीनिर्देशात् तद्विशेषस्य कुम्भस्योपपदसंज्ञेति समासो
भवति । स च कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य कारशब्देन योगे “कर्तृकर्मणोः कृति” (२ । ३ । ६५)
इति षष्ठीविधानात् । एवं हि द्वितीयान्तेन विग्रहः षष्ठ्यन्तेन समास इत्यस्वपदविग्रहत्वत्
नित्यसमासताऽप्युपपद्यते । कुम्भस्य कार इति चालौकिकम् प्रक्रियावाक्यम् । लोके तु
तिङन्तेनार्थः प्रदर्श्यते—कुम्भं करोतीति ।

१. नेति नास्ति क० पु० ।

२. सुप्पदानुवृत्तेज्ञापनम् इति ख० पु० ।

३. तयामनिर्गतश्चाण्डाल इति क० पु० ।

४. नित्यनुवर्तत इति ख० पु० ।

ननु सुप् सुपेत्यधिकारात् तिङन्तस्य तिङन्तेन वा समासाप्रसङ्गादतिङ्ग्रहण-
मनर्थकमिति गूढाभिसंधिः शङ्कत अतिङ् किम्^१ इति । यद्वाऽतिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणं
समासविशेषणं वेति शङ्कार्थः । उपपदमतिङन्तमिति वृत्तौ सूत्रे च सामानाधिकरण्यस्य
दर्शनः दतिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणमिति प्रतिभाति । ततश्च तिङन्तस्योपपदस्य समास-
वारणार्थमतिङ्ग्रहणं भविष्यतीति समाधित्सुस्तटस्थो भ्रान्तः प्रत्युदाहरति—एषान्
इत्यादि । आहारक इति । “ण्वुल्लुचौ” (३ । १ । १३३) इति ण्वुल् । अत्र व्रजतीति
तिङन्तमुपपदमिति न समस्यते । कथमस्योपपदत्वमत आह—“तुमुण्वुलौ”
(३ । ३ । १०) इत्यादि । ननु सुबित्यधिकारात् कथं तिङन्तस्य समासप्रसङ्ग
इत्याशङ्क्य स एव समाधत्ते अतिङ्बचनं ज्ञापयति इति । तिङन्तसुबन्तयोर्विरोधादानु-
मानिकी सुपपदानुवृत्तिर्वाध्यत इत्यर्थः । नन्वेतदयुक्तम्, यद्युपपदविशेषणं सत् प्रथमान्तं
सुब्रह्मणं निवर्तयेत् ततो निर्गतं इति पूर्वपदे पदकार्यं स्त्वं चर्मकर इति नलोपश्च न
स्यात् । तृतीयान्तसुपपदाननुवृत्तेश्चाज्ञापितत्वात् अश्वक्रीती इत्याद्यसिद्धिः । यच्चोक्तम्-
तिङन्तस्योपपदत्वमिति तदप्ययुक्तम् । क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशेन हि क्रियावाचिनि
उपपदत्वम्- धातुरेव चेह क्रियावाची तदाश्रया च ण्वुल् उत्पत्तिः । तिङन्तं च क्रियोप-
सर्जनं कर्तृवाचीति नोपपदम् । धात्वर्थस्य च प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वान्न पदान्तरेण समास-
प्रसङ्गः । एतेन कारको गतः कारकस्य ब्रज्येत्यत्र समासव्यावृत्तयेऽतिङ्ग्रहणम् ।
तिङ्शब्देन क्रियावाचिनः कृदन्तस्योपलक्षणात् । अस्ति च सुबन्तमिति^२ वृत्तावप्यत्र
प्रसङ्ग इति परास्तम् । तत्रापि यस्य^३ साध्यरूपक्रियावाचित्वादुपपदत्वम्, धातुमात्रस्य
न तत् सुबन्तम्^४, यच्च सुबन्तं न तत्साध्यावस्थक्रियावाचीत्यप्रसङ्ग एव
समासस्येति । सत्यम् । अतः^५ एव तमेनं भ्रमोत्प्रेक्षितं तटस्थोक्तपरिहारं स्पष्ट-
दूषणत्वादुपेक्ष्य सिद्धान्तवादी फलापदर्शनमुखेन प्रयोजनमाह-
तेन इत्यादि । तेनातिङ्ग्रहणेन “गतिकारक” इत्यादिपूर्वाचार्यपठितपरिभाषार्थः
सिद्धयतीत्यर्थः । अयमाशयः अतिङिति योगो विभज्यते स चोभयोर्योगयोः शेषः स
च “कुर्गातिप्रादयः” (१ । २ । १८) इत्यत्र गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तन्मात्रेण
संबध्यते न कुर्गादिभिः । अतिङिति च समासविशेषणम् । तेन गतिः समस्यतेऽतिङन्त-
श्च समासो भवति । तेन प्रकरोतीत्यत्र न भवति । अनुव्यचलदित्यादौ तु क्वचिदुदात्त-
वतेत्यादिवचनाद् भवतीति तत्रैवोक्तम् । तथोपपदं समस्यतेऽतिङन्तश्च समासो
भवति तेन “माङि लुङ्” (३ । ३ । १७५) इति मा कार्षीदित्यत्र न भवति । अत्र

१. अस्ति च सुबन्तवृत्तवप्यत्र सङ्ग इति क० पु० ।

२. सा साध्यावस्थक्रियावाचित्वादिति ख० पु० ।

३. न सुबन्तमिति ख० पु० ।

४. स त एवेति क० पु० ।

अतिङ् किम् ? एधानां हारको व्रजति । “तुमुण्वुलौ क्रियायाम्”
(३ । १ । १३३) इति सप्तम्या निर्देशात् तिङन्तस्योपपदत्वम् । अतिङ्
वचनं ज्ञापयति नात्र सुबनुवृत्तिरिति । तेन “गतिकारकोपपदानां कृद्भिः
समासः प्राक् सुबुत्पत्तेः” (५०) इति सिद्धयति ।

सुपेत्यनुवृत्त्यैव तिङन्तेन समासाप्रसङ्गे सिद्धेऽतिङ्वचनात् सुपेत्यस्याननुवृत्तिर्ज्ञाप्यते
तेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृदन्तावस्थायां गत्यादिभिः समाससिद्धिः^१ । अयं च परिभा-
षार्थः । गतीनां कारकाणाम् उपपदानां च यः समासः तेन तेन लक्षणो विहितः स
उत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः प्रागसुबन्तेनैवेत्यर्थः । पूर्वपदं तु सुबन्तमेवेति । तत्र गतीनां
तावत् व्याजिघ्रतीति व्याघ्री । “आतश्चोपसर्गे” (३ । १ । १३६) इति कः । आङो
घ्राशब्देन गतिसमासः स यद्युत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः पश्चात् स्यात् ततः संख्या कारका-
पेक्षयोगापेक्षया लिङ्गयोगस्यान्तरङ्गत्वात् तन्निमित्तः स्त्रीप्रत्ययो भवन् टावेव
स्यात् । घ्राशब्दमात्रस्य प्रातिपदिकस्याजातिवाचित्वेन ङीषोऽसंभदात् । कृते च टापि
घ्राशब्देन व्याङोः समासे सत्यपि जातिलक्षणो ङीष् न प्राप्नोति अत इत्यधिकारात् ।
प्राक् सुबुत्पत्तेस्तु समासे विज्ञायमाने लिङ्गयोगस्यानपेक्षितत्वेनान्तरङ्गत्वात् ।
घ्राशब्देनैव भवति । ततः स्त्रीप्रत्ययो भवन् व्याघ्राशब्दस्यादन्तत्वात् जातिवाचित्वाच्च
ङीषेव भवति न टाप् । कारकाणामश्वेन क्रीता । अल्पैरभ्रैर्लिप्ता । “कर्तृकरणे
कृता बहुलम्” (२ । १ । ३२) इति समासः । स यद्युत्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तदा
पूर्ववदप्य स्यात् ततश्च “क्रीतात् करणपूर्वात्” (४ । १ । ५०) “क्तादल्पाख्यायाम्”
(४ । १ । ५१) इत्यदन्तलक्षणो ङीष् न स्यात् प्राक्सुबुत्पत्तेस्तु समासे पूर्ववदिष्टं
सिद्धयति । उपपदानां माषान् वपति माषवापिणी । ‘सुप्यजातौ’ (३ । १ । ५८)
इत्यादिना णिनिः । प्राक्समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति रात्वं भवति ।
सुबन्तस्य तु समासे ङीष् समासस्यान्तो न तु मकार इति न स्यात् । उपपदग्रहणं च
गतिकारकव्यतिरिक्तोपपदपरम् । माषवापिणीत्यत्र चातिङ्ग्रहणेन सुपेत्यस्य निवृत्तौ
समर्थेन समासो विज्ञायते । स^२ च क्वचित्सुबन्तस्य क्वचिदसुबन्तस्य च नत्वसुबन्त-
स्यैवेति नियमः । तेन धनक्रोतेत्यादौ टाप् । तेन समासान् ङीषभावः । दधिसेचावि-
त्यादौ च “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । १११) इति षत्वनिषेधः सिद्धयति । तदेवमति-
ङित्युभयोर्गयोः शेष इति गतीनामुपपदानां च प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः सिद्धयति ।

१. समासः सिद्धिरिति ख० पु० ।

२. लिङ्गस्यान्तरङ्गत्वादित्येव क० पु० ।

३. दोषावापिणीति चाधिकः ख० पु० ।

४. स च क्वचिदसुबन्तस्य क्वचित्सुबन्तस्येति नियमः ख० पु० ।

११९. अमैवाव्ययेन [२ । २ । २०]

उपपदसमासोऽव्ययेष्वमैव स्यात् । स्वादुंकारम् । अमा किम् ? कालो भोक्तुम् ।

१२०. तृतीयाप्रभृत्यन्यन्यतरस्याम् [२ । २ । २१]

“उपदंशस्तृतीयायाम्” (३ । ४ । ४७) इत्यतः प्रभृत्यन्युपपदान्यमा वा समस्यते । मूलकोपदंशं मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते ।

कारकाणां तु कथम् । अत्राहुः । “कर्तृकरणो कृता” (२ । १ । ३२) इत्यत्र कर्तृकरणयोः क्रियापेक्षत्वात् क्रियावचनेन^१ लब्धे समासे सुपेत्यनुवृत्त्या च तिङन्तेना-प्रसङ्गे कृतेतिवचनं कृदन्तावस्थायामेव समासप्राप्त्यर्थमिति बहु वक्तव्यश्चायमर्थः आकरादनुसन्धेयः ।

यत्तु उपोच्चारितं पदमुपपदमित्याश्रित्य प्राचोक्तम्, तर्हि राजाश्रित इत्यत्रापि प्राक् सुवृत्ततेः समासः स्यात् ततश्च पदत्वाभावाद् नलोपो न स्यात् । असर्वविषयत्वादस्य ज्ञापकस्येत्यदोष इति तस्मादतिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणमित्याशयः । तत्र कथं न तेनेत्यादिना ग्रन्थेन विरोध इति विभावनीयम् ॥ ११८ ॥

अमैवाव्ययेन । पूर्वैर्गौव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्याह—अव्ययेष्वमैव स्यादिति । अव्ययेन चेद् भवति तर्ह्यमन्तेनैव नान्येनेत्यर्थः । किमर्थं तर्ह्येव कारणम् सूत्रे उपपदविशेषणार्थम्, तुल्यविधानमिति च वाक्यशेषः । तेन यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तदेव समस्यते । किं चामैव तुल्यविधानं^२ येन वाक्येनामैव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरं तत्र यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तत् । तेनाग्रेभोजमित्यत्र न भवति । “विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु” (३ । ४ । २४) इत्यत्रामा तथा प्रत्ययेन च तुल्यविधानत्वादग्रे-शब्दस्य । स्वादुंकार इति । “स्वादुमि णामुल् च” (३ । ४ । २६) इति णामुल्^३ । कालो भोक्तुम् इति ‘कालसमयवेलासु तुमुन्’ (३ । ४ । १६७) ॥ ११९ ॥

तृतीयाप्रभृतीनि । इत्यतः प्रभृति इति । एवमादिपठितसूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टानित्यर्थः । मूलकोपदंशम् इति । मूलकेनोपदिश्येत्यर्थः । समासे सुब्लुक् । अमैव तुल्यविधानमेतदिति पूर्वैर्ण प्राप्ते विकल्पः । एवकारश्चात्र नानुवर्तते तेन यदमा चान्येन तुल्यविधानं तत्रापि

१. क्रियावचने इत्येव ख० पु० ।

२. प्रवृत्त्यर्थमिति ख० पु० ।

३. कालो भोक्तुमिति नास्ति क० पु० ।

१२१. क्त्वा च [२ । २ । २२]

उपपदानि तृतीयाप्रभृतीनि क्त्वाप्रत्ययेन वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्वा ।
उच्चैःकृत्य ।

१२२. उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् [२ । ४ । २१]

उपज्ञोपक्रमयोरादेराख्यानेच्छायां तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् ।
पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । तेनादौ कृत इत्यर्थः । नन्दस्योपक्रमं
नन्दोपक्रमं द्रोणः । तेनादावुपक्रान्त इत्यर्थः ।

विकल्पो भवति । यथा 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृत्रः क्त्वाणमुलौ' (३ । ४ । ५६)
उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारमिति । तत्र स्वरे विशेषः । सेयमुभयत्र विभाषा
भवति ॥ १२० ॥

क्त्वा च । क्त्वेति तृतीयान्तम् । "आत" इति योगविभागेनातो लोप इति
हरदत्तः । तच्चिन्त्यम् । सवर्णादीर्घेणाप्युपपत्तेः^१ । उत्तरपदमित्यनुवर्तते । तच्च
श्रुतत्वात् क्त्वापेक्षमेव गृह्यत इत्याह क्त्वोपपदानोति । तृतीयाप्रभृतीनीति । एतेन
'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' (३ । ४ । १८) इत्यस्य ततः पूर्वत्वात् न
समासः । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥ १२१ ॥

उपज्ञोपक्रमम् इति । उपज्ञायते परिच्छिद्यते इत्युपज्ञा । "आतश्चोपसर्गे"
(३ । १ । १३६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः । "अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्" (२ । ३ । १६) इति कर्मणि घञ् । "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः"
(७ । ३ । ३४) इति नोपधावृद्धिः । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तदादोति
तच्छब्देनोपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते इत्याह—उपज्ञा इति । उपज्ञायमानस्योपक्रम्यमाणस्य
य आदिः प्राथम्यन्तस्याख्यातुमिच्छा आचिख्यासा तस्याम्^२ । तदन्त उपज्ञोपक्रमान्त
इत्यर्थः । पाणिनेरुपज्ञा इति कर्तरि षष्ठ्या समासः पूर्वाणि व्याकरणानि अद्यतनादि-
कालपरिभाषायुक्तानि तद्वहितं तु पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम्,
तदेतदाह—तेनादौ कृत इत्यर्थः । नन्दस्येति । नन्दो राजा । अत्र कृत उपक्रान्त इति पर्याय-
व्याख्यानम् । उपज्ञोपक्रमशब्दौ कर्मसाधनी न भावसाधनाविति । तदाद्याचिख्यासायां
किम् ? चत्रोपज्ञो रथः । मैत्रोपक्रमो रथः । क्रियायां संबन्धमात्रविवक्षायां मा भूत् ॥ १२२ ॥

१. उपज्ञापमानस्येत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. तमंशमिति ख० पु० ।

१२३. छाया बाहुल्ये [२ । ४ । २२]

छायान्तस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थबाहुल्ये क्लीबं स्यात् । शलभानां छाया, शलभच्छायम् । बाहुल्ये किम् ? कुड्यस्य छाया, कुड्यच्छाया ।

१२४. सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा [२ । ४ । २३]

राजामनुष्यपूर्वः सभान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेष्यते । तेनेह न । राजसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह—रक्षःसभम् । राजाऽमनुष्यपूर्वा किम् ? चन्द्रगुप्तसभा ।

१२५. अशाला च [२ । ४ । २४]

संघातार्था सभा तत्पुरुषे क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् ? धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ।

छाया बाहुल्ये । बाहुल्य इति निमित्तसप्तमी । बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यः छायाशब्दः तदन्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । तत्र कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वा 'च्छायायास्तद्बाहुल्यमिति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थबाहुल्य इति । बाहुल्ये किम् ? कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया । “विभाषा सेना” (२ । ४ । २५) इति विभाषैव भवति । शलभच्छायमित्यत्र “विभाषा सेना” (२ । ४ । २५) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमिदं वचनम् । कथं तर्हि “इच्छुच्छायानिषादिन्यः” (२० । ४ स०) इति । आङ्प्रश्लेषाददोषः ॥ १२३ ॥

सभा राजेति । इनसभम् इति । इनशब्दो राजपर्यायः । शालावचन इह गृह्यते न तु “स्वं रूपं” (१ । १ । ६८) इति वचनाद् राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्यातस्तत्राह—पर्यायस्यैवेष्यते इति । इष्टिरेवेयमिति । अन्ये त्वाहुः । अराजा अमनुष्यपूर्वतिपदच्छेदाद् द्वावत्र नञौ । अराजपूर्वाऽमनुष्यपूर्वति । तत्र “नञिव्युक्त” (५०) न्यायेन राजशब्दसदृशाः पर्याया एव गृह्यन्ते इति । तेन न मनुष्योऽमनुष्य इति यौगको न गृह्यते “रूढिर्योगापहारिणा” इति न्यायादिति भावः । चन्द्रगुप्तसभा इति । न यं राजपर्यायो नाप्यमनुष्यवचनः ॥ १२४ ॥

अशाला च । सभाशब्दोऽयं शालावचनोऽस्ति संघवचनश्च । तत्र शालाप्रतिषेधादितरस्य ग्रहणमित्याह—संघातार्थेति । तत्र पूर्वसूत्रेण राजाऽमनुष्यपूर्वत्वे शालावचन-

१. छायायामिति क० पु० ।
२. बुद्धवचन इति क० पु० ।
३. निमित्त्युक्तकायति इति क० पु० ।

१२६ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् [२।४।२५]

एतदन्तस्तत्पुरुषो वा क्लीबं स्यात् । द्विजसेनम् । यवसुरम् । कुड्यस्य छाया । कुड्यच्छायम् । गोशालम् । श्वनिशम् । पक्षे द्विजसेनेत्यादि । तत्पुरुषोऽनङ्गकर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह—दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ।

१२७. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः [२ । ४ । २६]

इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च परवल्लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे अर्धापिप्पली । “द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु न” (वा) पञ्चकपालः । प्राप्तजीविकः । अलंजीविकः । निष्कौशाम्बिः ।

स्यापि भवति । अशालावचनस्य त्वनेन राजामनुष्यपूर्वत्वाभावेऽपीति विवेकः । धर्मशालेत्यर्थः इति । शाला कुटो ॥ २५ ॥

विभाषा सेना इत्यादि । प्रथमार्थे पठ्यति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्य इत्याह—एतदन्त इति । द्विजसेनमित्यादयः पठ्योसमासाः । कुड्यस्य छायेति विग्रहप्रदर्शनम् । पूर्वपदार्थबाहुल्याभावादयं विकल्पः । बाहुल्ये तु “छाया बाहुल्ये” २।४।२२ इति नित्यो विधिरिति सूचनार्थम् । श्वनिशम् इति । शुनां निशा सा पुनः कृष्णचतुर्दशी । तस्यां हि श्वानः उपवसन्तीति प्रसिद्धिः । तत्पुरुषोऽनङ्गकर्मधारय इत्यनुवृत्तेरिति । अधिकारोऽयम् । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यधिक्रियते । तस्य च प्रत्युदाहरणमाह—दृढसेना इति । दृढा सेना यस्येति बहुव्रीहिः । असेना इति नञ्समासः । परमसेना इति ‘सन्मह’ २।१।६५) कर्मधारयः ॥ १२६ ॥

परवल्लिङ्गम् । समाहारद्वन्द्वे “स नपुंसकम्” (२।४।१७) इति नपुंसकस्थोक्तत्वादितरेतरयोगद्वन्द्व एवात्र गृह्यत इत्याह—इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य इति । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पञ्चा न सप्तमीति दर्शयति । सप्तम्यां हि द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वद् लिङ्गं भवतीत्यर्थः स्यात् । न च परशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तस्य पूर्वपदस्यैवायं लिङ्गविधिः स्यात् । ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रोप्रत्ययस्य निवृत्तिः प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्यौ, राजकुमारी, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ च पूर्वपदे स्त्रोप्रत्ययस्य प्रसङ्गः । द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च इति । द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः तेनानुप्रयोगस्यापि तदेव लिङ्गं भवति । इह द्वन्द्वे त्रीणिदर्शनानि । अवयवार्थं एवापेक्षितपरस्परं द्वन्द्वार्थः न तद्व्यतिरिक्तं समुदायो नामेत्येकम् । अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीयम् । स एव स्वयं लिङ्गशून्य इति तृतीयम् । तत्राद्ये दर्शनद्वये भिन्न-

१२८. पूर्ववदश्ववडवौ [२ । ४ । २७)

एतयोर्द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । अश्ववडवौ । पक्षे एकवड्भावो वक्ष्यते ।
द्वित्वमतन्त्रम् । अश्ववडवान् ।

लिङ्गावयवे द्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गासंभवात् पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्गं भवतीति नियमार्थं भवतीति ! तृतीये तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवल्लिङ्गता भवतीति विध्यर्थम् । तत्पुरुषोऽपि द्विविधः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽर्धपिप्पलीत्यादिः । उत्तरपदार्थप्रधानो राजपुरुष इत्यादिः । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यादेव पक्षवल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात् पूर्वपदार्थप्रधानो विध्यर्थमिदं भवति । तत्र विधेरेव ज्यायस्त्वाद् द्वन्द्वेऽपि तृतीयमेव दर्शनमाश्रीयत इत्यभिप्रेत्याह—परपदवल्लिङ्गं स्याद् इति । एवं हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति । अन्यथा तत्पुरुषे विधिवद्वन्द्वे नियम इति वैरूप्यं प्रसज्येतेति भावः । कुक्कुटमयूयौ इति । “चार्थे द्वन्द्वः” (२।१।२६) इत्यत्रानेकमित्यधिकारात् सर्वेषामेव वर्तिपदानां प्रथमानिदिष्टत्वेनोपसर्जनत्वेऽपि “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१ । २ । ४८) इति ह्रस्वत्वं न भवति । अप्रधानमुपसर्जनमिति विज्ञानात् । द्वन्द्वे चावयवार्थानामेव कार्यान्वयात् प्राधान्यम् । अर्धपिप्पलीत्यत्र तु विभ. पानुवृत्तेर्नोपसर्जनत्वम् । द्विगुप्राप्तापन्न इति । एषु परवल्लिङ्गता नेति वाच्यमित्यर्थः । पञ्चकपाल इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः । तद्धितार्थे द्विगुः । प्रासजोविक इति अलंजीविकायै । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) इत्यत्रैवोक्तम्^१ अस्मादेव ज्ञापकात् समास^२ इति । गतिग्रहणमिह प्राद्युपलक्षणमसंभवादित्याशयेनोदाहरति—निष्कौशाम्बिरिति । निष्क्रान्ता कौशाम्ब्याः । “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वा०) इति समासः ॥ १२७ ॥

पूर्ववदश्व इति । पूर्ववल्लिङ्ग इति । पूर्वपदस्यैव लिङ्गमस्य भवतीत्यर्थः । एतेनार्थातिदेशोऽयं न निपातनमित्युक्तम् । निपातने हि पूर्ववदित्यनर्थकं स्यात् । किं च निपातनस्य यथोच्चारितरूपविषयत्वात् द्वित्वमविवक्षितं न स्यात् । अश्ववडवाविति । अश्वश्च वडवा चेति द्वन्द्वे परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वे प्राप्ते पूर्ववल्लिङ्गं पुंस्त्वमतिदिश्यते । कस्य पुनरतिदिश्यते उत्तरपदार्थस्य समासार्थस्य वा । आद्ये तु अनुप्रयोगस्य न स्यात् अश्ववडवौ शोभनाविति । अन्त्ये तु पूर्वपदार्थस्य लिङ्गं यद्यपि समासार्थेऽतिदिश्यते । तथाप्युत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वं स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः । एवं ताह “अश्ववडव-

१. तत्र विधेरेव ज्यायस्त्वादिति नास्ति क० पु० ।

२. इत्यत्रैवोक्त इत्यारभ्य—इत्याशयेनोदाहरति इत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

३. इति समास इति क० पु० ।

“क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यम्” (वा०)
सानन्दं नमति हरिम् । प्रातः कमनीयम् । ‘पथः संख्याव्ययादेः क्लीबता’
(वा०) त्रिपथम् । विपथम् ।

१२९. अपथं नपुंसकम् [२ । ४ । ३०]

अपथानि । तत्पुरुष एव । अपथा नगरी । “आन्महतः” (६ । ३ । ४६)
इत्यत्रादिति योगविभागादात्वम्, “प्रागेकादश” इति निर्देशाद्वा । एकाधका
दश । एकादश ।

पूर्वापराधरोतराणाम्” इत्यत्र टापोऽनुच्चारणात् निपातनादश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाप्
निव तष्यते ।

यद्येवमश्ववडवमित्यत्रापि “स नपुंसकम्” (२ । ४ । १७) इत्येतद्वाधित्वा
परत्वात् “पूर्ववदित्ययं विधिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—पक्षे एकवद्भावावो वक्ष्यत इति ।
तेन तत्र नपुंसकतैव भवति न त्वयं विधिरित्यर्थः । अयमाशयः—“विभाषा वृत्त”
(२ । ४ । १२) इत्यत्र पशुद्वन्द्वे इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तत्र
प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे इमं विधिं बाधित्वा “स नपुंसकम्” २ । ४ ।
१७) इत्येतदेव भवति तच्छब्देन ह्येकवद्भावं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमप्ये-
कवद्भावादेव प्रतिपदविहितं भवति । एवं चायं पूर्ववदतिदेश एकवद्भावपक्षे एव
पर्यवस्यतीति । अतन्त्रम् अविबक्षितमित्यर्थः । निपातनस्यानाश्रयणेन स्वरूपस्याविव-
क्षितत्वादित्यर्थः । एतेनार्थातिदेशस्य फलं दर्शयति क्रियाव्यये इत्यादि । क्रियाविशेषणा-
नामव्ययस्य च विशेषणानामित्यर्थः । तत्र क्रियाव्यययोरसत्त्वार्थकत्वात्तद्विशेषणानां
लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वं युक्तम् एकवचनं त्वौत्सर्गिकमिति वदन्ति । क्रियापि पारिभाषिकं
कर्मति तद्विशेषणस्य कर्मत्वमपीष्यते । चारुण्या^१विति कारकपूर्वस्य यण् यथा स्या-
दिति । एतच्च संप्रदानसूत्रे सम्यगुपपादितम् । अव्ययविशेषणानां तु न कर्मत्वमस्ति
प्रमाणाभावात् । तेन सर्वविभक्त्यैकवचनानि भवन्ति । तथा च परिशिष्टे शुचीति
नक्तमित्युदाहृतम् ।

पथः संख्या इति । संख्यादेख्ययादेशचेत्यर्थः । त्रिपथम् इति । त्रयाणां पन्थाः
पष्ठीसमासः । “ऋक्पुरव्यूःपथामानक्षे” (५ । ४ । ७४) इत्यप्रत्ययः । समाहारद्विगोस्तु
“स नपुंसकम्” (२ । ४ । १७) इत्येव सिद्धम् । विपथम् इति । विगतः पन्थाः इति
प्रादिसमासः ॥ १२८ ॥

अपथं नपुंसकमिति । नञ्पूर्वः पथशब्दः कृतसमासान्तो नपुंसकं स्यादित्यर्थः ।

१३०. अर्धर्चाः पुंसि च [२ । ४ । ३१]

चात् क्लीबे । अचोऽर्धमर्धर्चः । अर्धर्चम् । एवमष्टापदसुवर्णशतमान-
कार्षापणवारबाणगन्धमादनान्धकारापराङ्गपूर्वोपवासनिर्यासविमानप्रग्रीवप्रवा-
लवाजपेयराजसूयप्रतिसरतोरणवल्मीकदिवसदिनवासरादयः ।

ननु 'पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्ठा' (वा०) इत्येव सिद्धेः किं सूत्रेणेति चेत् । अत्र कैयटः—पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः इति । अपथाः । नञ्समासः । 'ऋक्पूरब्धूः पथामानच्चे' (५ । ४ । ७४) इत्यप्रत्ययः । कृतसमासान्तस्य निर्देशात् 'पथो विभाषा' (५ । ४ । ७२) इति समासान्ताभावपक्षे पुंस्त्वमेव भवति । अपन्थाः इति अपथमित्ये-
कत्वमविवक्षितमित्युदाहरति—अपथानि इति । एकेनाधिका दश इति । पर्यवसितार्थकथन-
मेतत् । वस्तुतस्तु एकश्च दश चेति द्वन्द्वोऽयमितरेतरयोगे समाहारे त्वेकादशानामित्यादि
न स्यात् । एवं द्वादशादावपि ज्ञेयम् । द्वाविंशतिरित्यादौ तु समासः समाहारे एवान्य-
त्रानभिधानात् । 'स नपुंसकम्' इति तु न भवति 'लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य' इति ।
उत्तरपदलोपितत्पुरुषपक्षे तु स्वरे दोषः स्यात् । 'राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु'
(६ । २ । ३४) 'संख्या' (६ । २ । ३५) इति द्वन्द्वनिबन्धनपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
ह्याद्युदात्तत्वमिष्यत इत्याहुः । एवं तु द्वन्द्वविषयाणामेषामुपन्यासः प्रकरणविरुद्धः
स्यात् । तस्मादाचार्याणां तत्पुरुषा एवैते । स्वरसिद्धिस्तु विस्पष्टादीनि गुण-
'वचनेषु' (६ । २ । २४) इति भविष्यति । विस्पष्टादीनामाकृतिगणत्वादित्याशयं
प्रतीतम् । तथा च वार्तिकम्—सिद्धं तु अधिकान्ताः संख्यया समानाधिकरणा अधिक-
लोपश्चेति ॥ १२६ ॥

अर्धर्चा इति । पुंसि च इति क्वचित्पठ्यते । बहुवचननिर्देशादाद्यथैवगतिः ।
अर्धर्चं इत्यादयः शब्दाः पुंसि चकारान्नपुंसके च स्युः । शब्दस्वरूपाश्रया चेयं
द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्मशङ्खौ निधौ पुलिङ्गौ जलजे
द्विलिङ्गौ । भूतः पिशाचे द्विलिङ्गः । क्रियावाचां विशेष्यालिङ्गः । सन्धवो लवणे
द्विलिङ्गः । यौगिको वाच्यलिङ्गः । सार उत्कर्षे पुलिङ्गः । न्यायादनपेते क्लीबे ।
धर्म इत्यपूर्वे पुंसि तत्साधने क्लीबे । 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' (पु० सू०) इति ।

१. ननु इति नास्ति पुस्तकद्वये ।
२. दोष इति दोष इति वारद्वयम् ख० पु० ।
३. अपन्थ इति क० पु० ।
४. द्वाविंशतिरित्यादीत्येव । ननु इत्यादौ तु समाहार एकान्यत्रानभिधानाच्चित् ख० पु० ।
५. संख्याच्चेति क० ख० इत्युभयोः ।
६. तत्पुरुषाणामेवैते इति ख० पु० ।

१३१. द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः [६।३।४७]

संख्यायामुत्तरपदे द्व्यष्टनोरात् स्यात् । द्व्यधिका दश द्वादश । द्वाविंशतिः । त्रिंशत् । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ? द्वित्राः । द्व्यशीतिः । प्राक् शतात् प्रयोगः । नेह-द्विशतम् । अष्टशतम् । “अष्टनः कपाले हविषि” (वा०) अष्टाकपालः पुरोडासः । “गवि च युक्ते” (वा०) अष्टागवेन शकटेन ।

१३२. त्रेस्त्रयः [६।३।४८]

त्रेस्त्रय इत्यादेशः स्यात् पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । बहुव्रीहौ तु त्रिदशाः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

भाट्टस्तु तत्साधने इति । यागादावेव धर्मशब्दं पुलिङ्गं मन्यन्ते । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” (मो० सू०) द्रव्यगुणक्रियादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते इति च प्राह । अर्द्धं च इति । ‘ऋक्पुरब्धूः’ (५।४।७४) इत्यप्रत्ययः ॥ १३० ॥

द्व्यष्टन इति समाहारद्वन्द्वत्वादेकवचनम् । अनुक्रियमारूपविनाशप्रसङ्गादष्टन आत्वमल्लोपश्च न कृतः । द्व्येकयोरिति लिङ्गादादशतः संख्यायामाद्यं न भवति द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति । वार्थे ‘संख्यायाऽव्ययासन्ना’ (२।२।२५) इत्यादिना “बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्” (५।४।७३) इति डच् । प्राक् शतात्प्रयोग इति वक्तव्यमेतत् ।

अष्टन इति । अष्टन^१ आत्वं स्यात् कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये इत्यपि वक्तव्यम् । अष्टाकपाल इति । अष्टमु कपालेषु संस्कृतः । “संस्कृतं भन्ताः” (४।२।१६) इत्यणः ‘अध्यधपूर्वाद्’ (५।१।२८) इति लुक् । गवि च युक्ते इति । अष्टन आत्वं स्याद् गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्य इति वक्तव्यमेतत् । अष्टागवेन इति । अष्टौ गावो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । युक्तार्थस्तु गम्यमानत्वात् न पठ्यते^२ । बहुव्रीहावपि “अच् प्रत्यन्वयपूर्वात्” (५।४।७५) इति योगविभागादजिति न्यासकारः । यद्वा अष्टानां गवां समाहारोऽष्टागवम्, पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम्, तद्युक्तत्वाच्च शकटमपि तथा व्यपदिश्यत इति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

त्रेस्त्रयः इति । सान्तोऽप्यमादेशः । सन्धिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात् ।

१. आत्वं नस्यादिति क० पु० ।

२. शब्दघट इति क० पु० ।

१३३. विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् [६ । ३ । ४९]

द्वि, अष्टन्, त्रि इत्येतेषां प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे ।
द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् ।
त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।

१३४. एकादिश्चैकस्य चादुक् [६ । ३ । ७६]

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य अदुगागमश्च । एकेन न विंशतिः ।
एकान्नविंशतिः । अनुनासिकविकल्पपक्षे एकाद् न विंशतिः । एकोनविंशति-
रित्यर्थः । एकान्नत्रिंशदित्यादि । “षष उच्चं दत्तदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च
धासु वेति वाच्यम्” (वा०) षोडन् । षोडश । षडधिका दश । षोडश । इति
तत्पुरुषः ।

“अत्रवसन्तस्य” (६ । ४ । १४) इति दीर्घस्तु न कृतः । दीर्घोपदेशशङ्का मा भूदिति ।
त्रिदशा इति । त्रिर्दशेति विगृह्य सुजर्थे बहुव्रीहिः । त्रयोदशकायेषु इति । का त्रयस्त्रिंशद्
वै देवा इति श्रुतेः ॥ १३२ ॥

विभाषा चत्वारिंशदिति । सर्वेषां ग्रहणम् “अनन्तरस्य” (प०) इति न्यायं
बाधितुम् । तेन द्व्यष्टनोरपि भवतीत्याह—द्वि, अष्टन्, त्रि इति । प्रागुक्तमिति । द्व्यष्ट-
नोरात्वं त्रेश्च त्रयसित्यर्थः ॥ १३३ ॥

एकादिरिति । एकशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । व्यवस्थावाची चादिशब्दः ।
एकेन न विंशतिरिति । पूर्वं नञो विंशत्या समासः । ततस्तुतोयेति योगविभागादेक-
शब्देन । “नलोपो नञः” (६ । ३ । ७३) इति प्राप्तस्य प्रकृतिभावादभावः । ननु च
परादिरदुडेव किं न क्रियते एवं ह्येकस्य चेत्यागामिनिर्देशो न कर्तव्यो भवति ।
प्रकृतस्य नञ एवागमित्वादित्याशङ्क्य पूर्वान्तकरणे प्रयोजनं सूचयन्नाह—अनुनासिकवि-
कल्पेन इत्यादि । परादित्वे तु स न स्यात् अपदान्तत्वादिति भावः ।

१. एतद्द्व्यष्टनोरपि भवतीति ख० पु० ।

२. परादिर्नञ्वेति क० पु० ।

आहुगिति । दीर्घादिरित्येके । अपरे तु लाघवाद् ह्रस्वादिरित्याहुः^१ । सवर्णा-
दीर्घ्रौगैव सिद्धेः । अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च "अतो गुणे" (६ । १ । ६७) पररूपं न
भविष्यति । षष्ठ उत्त्वम् इत्यादि । षष्ठशब्दस्य उत्त्वं स्यात् । "वयसि दन्तस्य दतु"
(५ । ४ । १०१) इत्यादेशे दृशशब्दे च परे उत्तरपदानां पूर्वोक्तानामादेशच ष्टुत्वं स्यात् ।
धामु व इत्यादि । अत्राप्युत्तरपदे ष्टुत्वमिति वर्तते । अत्रोत्तरपदमुपपद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति
पदम् । तेन धाप्रत्ययोऽपि उत्तरपदत्वेनेह व्यपदिष्टः । धामु व इति चोत्त्वमेव
विकल्प्यते ष्टुत्वं तु नित्यमेव । उत्त्वेन सन्नियोगशिष्टं चैतत् । तेनोत्वाभावपक्षे न
भवति । अर्थगतं च बहुत्वं वाचकेऽध्यारोप्य^२ बहुवचननिर्देशः । स च नानाधिकरण-
वाचिनो धाप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थः । तेनेह न भवति षड् दधाति धयति वा षड्धेति ।
अव्यथोत्तरपदाधिकारात् प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषां बाधित्वाऽस्यैव ग्रहणं स्यात् । दत्रादेशे
षोडन्निनिति समासान्तेषूदाहरिष्यति । षड्धा इति । "संख्यायाः विधार्थे धा"
(५ । ३ । ४२) "न पदान्तादोरनाम्" (८ । ४ । ४२) इति न ष्टुत्वम् । धामु
चेति तद्धिते केचिदिहैव प्रक्षिपन्ति षोढा । षड्धेति ॥ १३४ ॥

इति तत्पुरुषप्रक्रिया ।

१. ह्रस्वादि याहुरिति ख० पु० ।

२. व्यापकेऽध्यारोप्येति ख० पु० ।

अथ बहुव्रीहिः

१३५. अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४)

अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ।

१३६. सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ (२ । २ । ३५)

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । अप्रथमाविभक्त्यर्थेष्वयम् ।

अनेकमन्यपदार्थे । अनेकं सुबन्तम् इति । अनेन सुबित्येवात्रानुवर्तते, न सुपेत्यपि, प्रयोजनाभावात् । उत्तरपदस्याप्यनेकमित्यनेनैव प्रत्यायितत्वादिति दर्शितम् । एवं चानेकं सुबन्तं मिथः समस्यते इत्यर्थो द्रष्टव्यः । एवं चात्र सुप् सुपेति वर्तते । तत्रानेकग्रहणेन सुबित्येतदेव संबध्यते प्रथमान्तत्वात् न सुपेत्येतदिति प्राचोक्तं परास्तम् । अन्यस्य इति । समस्थमानपदातिरिक्तस्येत्यर्थः ।

नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थे चायमिष्यत इति । वक्ष्यति न च विभक्त्यर्थः पदस्यार्थो भवति । अथ पद्यतेऽर्थोऽनेनेति पदमिति व्युत्पत्त्या विभक्त्यर्थोऽपि पदार्थस्तर्हि पदग्रहणमनर्थकमर्थं इत्येव सिद्धेः । मैवम् । पदार्थ एव यथा स्यात् वाक्यार्थे मा भूदिति पदग्रहणम् । यथा कश्चिन्नद्यां स्थित्वाऽमुमाह—नद्यां ग्राहाः सन्तीति । एतानि च पदानि । तस्मात् तत्र मा स्नासोरिति वाक्यार्थं गमयति तेषां बहुव्रीहिसंज्ञाप्राप्नोति । तद्व्यर्थग्रहणमनर्थकम्, यतः पदे पदान्तरस्य वृत्तिर्न संभवति इति एव भविष्यति । अत्राहुः कृत्स्नः पदार्थो यथा स्यादन्यथाप्राधान्याद् विभक्त्यर्थ एव स्यात् न प्रकृत्यर्थे द्रष्टव्यः । ततश्च प्राप्तोदको ग्राम इति ग्रामादिभिः सामानाधिकरण्यं तल्लिङ्गसंख्यायोगश्च बहुव्रीहेर्न स्यात् । अथोच्यते शुक्लः पट इत्यादिवदभेदोपचाराद्भूविष्यताति तर्हि यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद् गुणो । एवं बहुव्रीहावपि प्राप्नोति । अतः पदग्रहणेन पट्वादिशब्दवन्नित्यं धर्मिनिष्ठो बहुव्रीहिः न जातु चिद्धर्ममात्रनिष्ठोऽपीति प्रतिपद्यते । तेन विभक्त्यर्थे भवन्नपि पदार्थे वर्तत इत्युक्तं भवतीति न विरोधः कश्चित् । स बहुव्रीहिः ' शेषो बहुव्रीहिः' (२ । २ । ३५) इत्युक्तेः ॥ १३५ ॥

सप्तमी इति । मधुपर्कपाणिः पद्मनाभ इति । मधुपर्के पाणिरस्य पद्ममेव नाभिरस्येति विगृहीतव्यम् । मध्यमपदलोपः वा द्रष्टव्यः । अप्रथमा इत्यादि । विभक्त्यर्थे भवति प्रथमार्थे तु न भवतीत्यर्थः । तानेव विभक्त्यर्थान् क्रमेणोदाहरति—प्राप्तम् इत्यादिना । यं ग्राममित्यनेन द्वितीयार्थो दर्शितः । तस्य च बहुव्रीहिणोक्तत्वात् ततो द्वितीया न

प्राप्तमुदकं यं ग्रामं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू
रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः ।
प्रथमार्थे तु न-वृष्टे देवे गतः । अनेकोक्तेर्वहूनामिति । नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्य
स नीलोज्ज्वलवपुः । “समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते” (इष्टिः) । नेह
पञ्चभिर्भुक्तमस्य । “अव्ययानां वाच्यः” (वा०) उच्चैर्मुखः “सप्तम्यु-
पमानपूर्वस्योत्तरपदलोषः” (वा०) करे स्थितं धनं यस्यासौ करधनः ।
खरस्य मुखमिव मुखं यस्य स खरमुखः ।

भवति । यद्येवं संख्यापि विभक्त्यर्थत्वादभिहितैवेति प्रथमाऽपि ततो न स्यात् सत्यम् ।
वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा भविष्यत्येको द्वौ बहव इति यथा । ऊढरथ
इत्यादि । ऊढो रथो येनानडुहा । उपहृतः पशूयस्मै । उद्धृत ओदनो यस्याः ।
पीतमम्बरं यस्य । वीराः पुरुषाः यस्मिन्निति विग्रहाः । वीरपुरुषक इति “शेषाद्विभाषा”
(५ । ४ । १५४) इति कः ।

प्रथमार्थे तु नेति । अनभिधानात् । नहि वृष्टे देवे गत इति वाक्याद् योऽर्थः
प्रीतयते स वृष्टदेव इति समासाद् गम्यते । अत एव चित्रा गावो यस्यानन्तरा इत्यनन्त-
राद्यर्थेऽपि न भवति । अथानेकग्रहणं किमर्थम्, सुप्सुपेत्यधिकारादेकस्याप्रसङ्गादि-
त्याशङ्क्याह—अनेकोक्तेरिति । अन्यथा सुप् सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् यथा
तत्पुरुषो बहूनां न भवति महत् कष्टं श्रित इति । एवं बहुव्रीहिरपि न स्यादिति भावः ।
नीलम् इति । ननु नीलोज्ज्वलयोः पूर्वं कर्मधारयं कृत्वा ततो वपुषा द्विपद एव बहुव्रीहिः
क्रियतां किमनेकोक्त्या । सत्यम् । एवं हि “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” (६ । २ । १)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोऽज्ज्वलशब्दोऽन्तोदात्तः श्रूयेत नीलोज्ज्वलशब्दस्य समास-
स्वरेणान्तोदात्तत्वात् त्रिपदे तु बहुव्रीहौ नीलशब्दे एव प्रकृतिस्वरो भवति । इह
पञ्चगवधन इत्युत्तरपदे परे द्विगुश्च सिद्धयति ।

समानाधिकरणानामित्यादि । अवधारणं द्रष्टव्यम् । व्यधिकरणानां नेत्यर्थः ।
एतच्चाभिधानस्वभावात् लभ्यते । अत एव पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति क्वचित् सामाना-
धिकरण्येऽपि न भवति । क्वचित्तु वैयधिकरण्येऽपि भवति कण्ठेकाल इति ।
“सप्तमीविशेषणे” (२ । २ । ३५) इति लिङ्गात् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य इति । अस्माद्
वाक्याद् योऽर्थो गम्यते न स मुक्तपञ्चेति समासेन शक्यते गमयितुमिति भावः ।

१. णोज्ज्वलोवात्त शब्दोदात्त इति क० पु० ।

२. तु इत्यधिकः ख० पु० ।

३. यस्माद् वाक्यार्थो गम्यत इति क० पु० ।

“संघातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च” (वा०) केशानां संघातश्चूडा यस्य स केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारो यस्य स सुवर्णालङ्कारः । “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च” (वा०) प्रपतितपर्णः । प्रपर्णः । विगताभ्रं व्यभ्रं नभः । “नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः” (वा०) । अविद्यमानभार्यः अभार्यः । “अस्तिक्षीरादयश्च” (वा०) अस्तिक्षीरा गौः ।

अव्ययानां वाच्य इति । व्यधिकरणानामपीति शेषः । उच्चैर्मुख इति । उच्चैः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वाद् वैयधिकरण्यं मुखेन ।

सप्तम्युपमानपूर्वस्य इति । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि पूर्वपदं यस्य समासस्य तस्य शब्दान्तरेण समासः । तत्र तस्य यदुत्तरपदं तस्य लोपश्च स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । करे स्थितम् इति । सप्तमीति योगविभागात् समासः । तस्य धनशब्देन बहुव्रीहिः समानाधिकरणात्वादेव सिद्धः । वचनं तूत्तरपदलोपार्थम् न त्वयं त्रिपदो बहुव्रीहिः तथाहि सति स्थितशब्दो नोत्तरपदं स्यात् । करे स्थितं धनं यस्येति त्रिपदो विग्रहः कथं प्रदर्शयति इति चेत् । एवं मन्यते करेधनं यस्येति विग्रह्य बहुव्रीहिः कार्यः व्यधिकरणोऽपि गमकत्वात् समासो भविष्यति । गम्यमानस्थितिक्रियाद्वारकं च पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम्, दध्योदनादावुपसेकादिक्रियाद्वारकमिवेत्युत्तरपदलोपोऽपि न वक्तव्य इति । रवरस्य मुखमिति । पूर्वं षष्ठीसमासं कृत्वा मुखशब्देन समासः । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् खरस्योपमानतेति खरमुखशब्द उपमानपूर्व इति । तस्योत्तरपदं मुखशब्दो लुप्यते । अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्याद् वचनमुत्तरपदलोपार्थं च । यत्रापि खरो मुखमस्येति विग्रहः । न च प्राणो प्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगतिः । मुखेन मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति खरस्य मुखमिव मुखमस्येत्यर्थः पर्यवस्यतीत्ययमप्युत्तरपदलोपो नारभ्य इत्याकरे स्थितम् ।

संघातेत्यादि । समुदायसमुदायिसंबन्धे विकारविकारिसंबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्परं यदुत्तरपदं तस्य समासस्य शब्दान्तरेण बहुव्रीहिः । पूर्वसमासस्य च यदुत्तरपदं तस्य लोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः । केशानां संघात इति । अत्रापि षष्ठीसमासं कृत्वा चूडया सह बहुव्रीहिः । संघातशब्दस्य च लोपः । एवं विकारोऽपि योज्यम् । इदमपि केशसमाहारे केशस्य वृत्तेः केशा एव चूडाऽस्येति विग्रहे सिद्धम् । एवं सुवर्णविकारे सुवर्णशब्दस्य वृत्तेः सिद्धम् । सुवर्णालङ्कार इति । वचनं तु केशसंघातचूडः सुवर्णविकारालङ्कार इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदित्याहुः । एवं तु खरमुखमुख इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं पूर्ववार्तिकमप्यारम्भणोपमिति प्रतिभाति ।

१३७. स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु [६ । ३ । ३४]

उक्तपुंस्कात् परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवत् स्यादेकार्थे
स्त्रीलिङ्गे पदे परे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्य-
यलोपः । “गोस्त्रियोः” (१ । २ । ४८) इति परपदस्य ह्रस्वः । चित्रगुः ।
रूपवद्भार्यः । उक्तपुंस्कात् किम् ? गङ्गाभार्यः । अनूङः किम् ? वामोरूभार्यः ।
पूरण्यां तु ।

प्रादिभ्य इत्यादि । प्रादिभ्यः परं यद् धातुजं ध तोर्जात् क्रियावाचिपदं
पतितादि तदन्तस्य पदान्तरेण सह समासो भवति । उत्तरपदलोपश्च वा स्यात् ।
प्रकर्षेण पतितानि तानि परान्यस्य प्रपराः । प्रपतितशब्दयोः समासं कृत्वा परापदेन
समासः । अस्तिक्षीरादयश्च इति । अस्तोति तिङन्तं मत्वा वचनम् । वस्तुतस्तु
तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽस्ति । स्वरादिषु च पठ्यते । तत्रानेकमित्येव
सिद्धम् ॥ १३६ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषित इति । यदत्र वक्तव्यं तत् “पुंवत् कर्मधारय” (६ । ३ । ४२)
इत्यत्रैवोक्तम् । तेन स्त्रिया इति स्त्रीवाचको यष्ठावादिः स इह गृह्यते । पुंवदिति
च रूपातिदेशः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थ इति । प्रवृत्तिनिमित्तेऽन्यपदार्थे भाषि-
तपुंस्कमिति बहुव्रीहिः ।

भाषितपुंस्काद् इति । निपातनाच्च पञ्चम्या अलुक् । एवमनूङन्तस्य भाषितपुंस्क-
स्यैव पुंवत्त्वं लभ्यते । भिन्नपदत्वे तु एता वरटावृन्दारिका इत्यत्रैतच्छब्द उक्तपुंस्क
इति ततः परस्य वरटाशब्दस्य पुंवाचको हंस इत्यादेशः स्यादर्थत आन्तर्यात् ।
ततश्चैता हंसवृन्दारिका स्यात् एता वरटा वृन्दारिका चेष्ट्यते । एकपदत्वे वरटाशब्द
उक्तपुंस्को न भवति इति पुंवत्त्वं न भवति । वृत्तिस्त्वेवं व्याख्येया । उक्तपुंस्कात्
तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् परो योऽनूङ् ऊङोऽभावस्तदन्तो यः स्त्रीप्रत्ययः
स्त्री प्रतीयतेऽनेनेति स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीवाचकः शब्दः स एवोक्तपुंस्कः तस्य पुंवत्
पुंवाचकस्येव रूपं स्यादिति । सूत्रे^१ भाषितपुंस्कादनूङ् इति प्रथमान्तः पाठः ।
षष्ठ्यर्थे च प्रथमेति हरदत्तः ।

समानाधिकरणे इत्यस्यार्थमाह—एकार्थं इति । एकोऽभिन्नोऽर्थोऽभिधेयं विशेष्यं
यस्य तस्मिन् । अत्रापि पुंवत्त्वात् स्त्रीप्रत्ययलोपः इति पुंवाचकशब्दरूपातिदेशात्

१३८. अप् पूरणीप्रमाण्योः [५ । ४ । ११६]

पूरणीप्रत्ययान्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावनिवेधोऽपप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्यत्र मुख्यत्वम् । अन्यत्र ।

स्त्रीप्रत्ययस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य लोपोऽदर्शनमप्रयोग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

चित्रगुरिति । यदा स्त्रीलिङ्गेन गोशब्देन समासस्तदा पुंवद्भावः प्रयोजनम् । अत्र चित्रो गुणश्चित्रशब्दस्य पुंसि प्रवृत्तौ निमित्तं स एव स्त्रीगवीष्वपीति भवत्ययं भाषितपुंस्कः । एवं रूपवत्यामपि योज्यम् । “एकविभक्ति” (१ । २ । ४४) इति वाऽनेकमिति, प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्गोपसर्जनत्वेनोत्तरपदस्य ह्रस्वः ।

इह चित्रा जरतो गौर्यस्य चित्राजरतीगुः जरतीचित्रागुर्वा । दीर्घा तन्वी जङ्घाऽस्य दीर्घातन्वीजङ्घः तन्वीदीर्घाजङ्घो वेति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमपदस्य पुंवद्भावो न भवति । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयव एव रूढत्वात् द्वितीयपदस्यातथात्वात् । तृतीयस्य तु व्यवहितत्वेन परत्वाभावात् । द्वितीयस्यापि न भवति पूर्वपदत्वाभावात् । द्वन्द्वे तु भवति पद्वीमृद्वधौ भार्ये अस्येति पट्वीमृदुभार्यः । कर्मधारयगर्भे तु द्वयोरपि पटुमृदुभार्य इति । गङ्गाभार्य इति गङ्गाशब्दो नित्यं स्त्रियमेवाहेति । नोक्तपुंस्कः । वामोरुभार्य इति । वामौ उरू यस्याः सा वामोरुः “संहितशफलक्षणवामादेश्च” (४ । १ । ७०) इत्यूङ् ॥ १३७ ॥

पूरणीप्रत्ययान्ताद् इति “तस्य पूरणो डट्” (५ । २ । ४८) इति पूरणार्थं प्रत्यया विधास्यन्ते तदन्तो यः स्त्रीलिङ्गस्तदन्तादित्यर्थः । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पञ्चमी इति । पञ्चानां पूरणो “तस्य पूरणो डट्” (५ । २ । ४८) तस्य “नान्तादसंख्यादेर्मट्” (५ । ३ । ४६) इति मडागमः ।

पुंवद्भावनिवेध इत्यादि “अपूपूरणीप्रियादिपु” इति पुंवद्भावनिवेधे अपूपूरणी-प्रमाण्योः” (३ । ४ । ११६) इत्यपप्रत्ययविधौ च यत्र यत्र पूरणीग्रहणमस्ति तत् यत्र पूरणार्थः प्रधानं तत्रैव प्रवर्तते न गौण इत्यर्थः । एतच्च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् लभ्यते । कथं पुनः कल्याणी पञ्चमा रात्रय इत्यत्र तस्याः प्राधान्यमित्याशङ्क्योप-

१. तदा इति ख. पु० ।

२. चित्राजरतीचित्रागुर्वेति ख० पु० ।

३. उत्तरशब्दस्येत्येव ख० पु० ।

४. चरमावयवडे इत्येव न तु समास इति क० पु० ।

१३९.

नद्युतश्च [६ । ४ । १५३]

नद्यन्ताद् ऋदन्ताच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् । पुंवद्भावः । कल्याण-
पञ्चमीकः पञ्चः । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् ? कल्याणीप्रियः । प्रिया ।
मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भुक्तिः । सचिवा । स्वसा ।
कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामना । वामा । बाला ।
तनया । दृढभक्तिरित्यादौ भजनादेर्दाढ्यमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वम् ।

पादयति—रात्रिरित्यादि । अत्र कल्याणीपञ्चम इत्युदाहरणे उद्धृतावयवभेदो
रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थस्तत्र^१ यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेयाः^२ एवं पञ्चम्य
पोति पूरण्याः प्राधान्यम्, रात्रिरेषु पूरणी । रात्रीणामेवान्यपदार्थभूतायां
निर्धार्यत्वेन प्रकृतत्वादित्यर्थः । अन्यच्चेति । पूरण्या अप्राधान्ये ॥ १३८ ॥

नद्यन्तादिति । नद्युत्तरपदादित्यर्थः । यद्वा बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदं बहुव्रीहिशब्देनोच्यते ।
ऋत इति तपरकरणां मुखमुखार्थम् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति । अत्र तिरोहितावयवभेदः
पक्षोऽन्यपदार्थ इति । तत्र पूरण्या^३ अननुप्रवेशात् नास्ति प्राधान्यमित्यप् न भवति ।
पुंवद्भावश्च भवति ।

प्रियादिषु भक्तिशब्दस्य पाठाद् दृढभक्तिरिति पुंवद्भावो न युक्त इत्याशङ्क्य
परिहरति—दृढभक्तिरित्यादाविति । दाढ्यमात्रम् इति । दृढशब्दस्यात्रादाढ्यनिवृत्ति-
मात्रपरत्वेन प्रयुक्तत्वात् लिङ्गविशेषोपादानमनुपयोगान् न क्रियते । स्त्रीत्वविवक्षायां तु
दृढाभक्तिरित्येव भवितव्यम् । आदिपदात् शोभनभक्तिरित्यादेः संग्रहः । तथा च
“दृढभक्तेर्भवान्या” इति मेघदूतः । अत्र केचिदाहुः । कर्मसाधनभक्तिशब्दे पुंवत्त्व-
निषेधोऽयम् । भक्ता तु कर्मसाधनायामिति भोजव्याकरणदर्शनात् । एतेन^४ दृढभक्ति-
रित्यादया व्याख्याता इति । एवं तु “यदास्ति महती भक्तिर्मानो” इति महाकविप्रयोगा
अपि चिकित्स्याः^५ । तस्मादत्रापि दृढं भजनं यस्येत्येव समाधेयम् ॥ १३९ ॥

१. न पदार्थ इति क० पु० ।

२. रात्रयस्तासामभिधेया इति क० पु० ।

३. अनुप्रवेशाविति क० पु० ।

४. अनेनेति ख० पु० ।

५. चिकित्स्या इति ख० पु० ।

१४०. तसिलादिष्वकृत्वसुचः [६।३।३५]

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । ततः । तत्र । पटुतरा । पटुतमा ।

एवं चरट्जातीयरूपदेश्यदेशीयरूप्यपाशादौ । “त्वतलोर्गुणवचन-
स्येति वाच्यम्” (वा०) पट्व्या भावः पटुत्वम् । पटुता । नेह कटीत्वम् । उत्तर-
सूत्रे चकारात् तसिल्कृत्वसुजनन्तभूतेष्वपि पुंवत् । अल्पां देहि अल्पशः ।
बहुशः । “भस्याढे तद्धिते” (वा०) पुंवद्भावः । हस्तिनीनां समूहो
हास्तिकम् । अढे किम् ? रौहिणेयः । “ठक्छपोश्च” (वा०) भक्त्याश्छात्राः
भावत्काः । भवदीयाः । “कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु” (वा०) कुक्कुटाण्डम् ।
मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

तसिलादिषु इति । अनुत्तरपदार्थः आरम्भः । तसिलादिषु इति । “पञ्चम्यास्तसिल्”
(५।३।७) इत्यारम्भः “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुचः” (५।४।१७)
एतत्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेष्वित्यर्थः । तत इति । तस्या इति ततः । “पञ्चम्यास्तसिल्”
(५।३।७) इति तसिल् । विभक्तिलोपे “प्राग्दिशो विभक्तिः” (५।३।१) इति
विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वेटाप्यनेन पुंवद्भावः । तत्रेति । तस्यामिति तत्र । “सप्तम्या-
स्त्रल्” (५।३।१०) शेषं प्राग्वत् ।

यद्यपि “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (वा०) इत्यप्येतत् सिद्धयति ।
तथापि बहुता बहुत्रेत्यादौ पुंवद्भावार्थमवश्यमारभ्यमिति तेनैव सिद्धौ परकालभावि-
वार्तिकमिह नादृतम् । यद्वा वृत्तिपदेन समास एव विवक्ष्यते इति तदभिन्ने नास्ति प्रसङ्गः ।
अत एवाग्रे वक्ष्यति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वं पुंवदिति । पटुतरा । इयमनयोरतिशयेन
पट्वीति । “द्विवचनविभज्योपादे तरबीयसुनौ” (५।३।५७) पटुतमा इति ।
इयमासामतिशयेन पट्वीति “अतिशायने तमत्रिष्ठनौ” (५।३।५५) अगवादोऽयम् ।
अत्र परत्वात् “घरूप” (६।३।४३) इत्यादिना ह्रस्वेन भाव्यम् । तस्मादर्शनी-
यतरा । दर्शनीयतमेत्युदाहार्यमिति स्थितमाकरे ।

तसिलादीनामवशिष्टं परिगणयति—एवम् इति । तेन तसिलादिपठितेष्वप्यन्येषु
न भवतीत्याशयः । तत्र “भूतपूर्वे चरट्” (५।१।५३) पटुचरी । प्रकारवचने
जातीयर” (५।३।६६) पटुजातीया । “ईषदसमासौ कल्पबुद्देश्यदेशीयरः” (५।३।६७)

१. एतत् नास्ति ख० पु० ।

२. इत्यभिप्राय इति ख० पु० ।

दर्शनीयकल्पा । पटुदेशीया । देश्यप्रत्ययस्य तु भाष्ये पाठो नास्ति—इति रभसा-
दायातः । 'प्रशंसायां रूपम्' (५ । ३ । ६६) दर्शनीयरूपा । केचिदत्र रूप्यं पठन्ति
तद् भाष्यादौ नास्ति तथा च^१ वक्ष्यति "रूप्ये न पुंवत्" इति केचिदिति । "याप्ये
पाशप्" (५ । ३ । ४७) पटुपाशा । आदिपदात् अम्, आम्, थाल्, दा, हिलो
गृह्यन्ते । "डदमस्थमुः" (५ । ३ । २४) अनया प्रकृत्येत्यम् "प्रकारवचने थाल्"
(५ । ३ । २१) "तदो दा च" (५ । ३ । १६) तस्यां वेलायां तदा तयोर्दा-हिलौ च
छन्दसि" (५ । ३ । २०) तदा । तर्हि ।

नन्वेतत्^२ "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" (वा०) इत्येव सिद्धम् । एवं हि "प्रागिवात्कः"
(५ । ३ । ७०) इति तस्य संग्रहार्थमादिग्रहणम् । तथा चात्र दारदिकेति भाष्ये
पुंवद्भावोदाहरणात् "प्रागिवात्कः" (५ । ३ । ७०) इत्ययमपि तसिलादिष्वभ्युपगतः
इत्यनुमीयत इति कैयटः । दरदोऽपत्यं स्त्रो "द्वयत्र-मगधकलिङ्गसूरमसादण्"
(४ । १ । १७०) इत्यण् । तस्य "अतश्च" (४ । १ । १७७) इति लुक् । ततः
'प्रागिवात्कः' (५ । ३ । ७०) "तसिलादिषु" (६ । ३ । ३५) इति पुंवद्भावो
दरदशब्दस्य दारदशब्द आदेशः । "प्रत्ययस्थात्" (७ । ३ । ४४) इतोत्त्वे दारदिका ।
एवमिडविड् यञिञोरप्यूह्यम् ।

स्वतलोऽस्त्यादि । गुणोऽत्र जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गृह्यत इत्यनुपदमेव
दर्शयिष्यामः । वचनग्रहणात् संप्रत्यगुणवाचिनोऽपि भवति । कठोत्त्वमिति । चरणत्वेन
जातिवाच्यमिति गुणवचनत्वाभावः ।

कथं सतीत्वम् इति । नेति योगविभागात् । "तसिलादिष्वाकृत्वमुचः"
(६ । ३ । ३५) इति वचनात्तद्वहिर्भूतेषु न प्राप्नोतोत्यत आह—उत्तरसूत्र इति ।
"क्यङ्मानिनोश्च" (६ । ३ । ३६) इत्यत्र । अल्पश इति । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारका-
दन्यतरस्याम्' (५ । ४ । ४२) इति शस् । स हि कृत्वमुचः परः पठ्यते । अनन्तर्भू-
तेष्विति बहुवचनात् "वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्" (५ । ४ । ४१) "वृकज्येष्ठाभ्यां
तिल्तातिलौ च छन्दसि" (५ । ४ । ४२) इति विहितस्तिलपि गृह्यते तेन प्रशस्ता
वृकी वृकतिः, तातिल् तु न गृह्यते भाष्ये तस्यापाठात् । चकारादेव ध्यनपि गृह्यते ।
"अजाविभ्यां ध्यन्" (५ । १ । ८) अजाभ्यो हिता अजथ्या यूथी ।

"भस्याढे तद्धिते" (वा०) भसंज्ञकस्य ढञ् व्यतिरिक्ते तद्धिते परे पुंवद्भावो
वक्तव्य इत्यर्थः । हास्तिकमिति । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" (४ । २ । ४७) इति ठक् ।
यद्यत्र पुंवद्भावो न क्रियेत ततो हस्तिनाशब्दस्य यस्येति लोपे कृतेऽपि तस्य "अचः

१. तथा च तत्र वक्ष्यति इति क० पु० ।

२. नन्वेवदित्यारभ्य—प्रजिञोरप्यूह्यम् इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. बहिर्भूतेषु इति ख० पु० ।

परस्मिन्” (१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वात् “असिद्धवदत्राभात्” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वाच्च “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति टिलोपो न लभ्येत इति पुंवद्भाव आरभ्यते । “ठक्छसोश्च” (वा०) इत्ययं पुंवद्भावोऽत्र न प्रवर्तते । “भवतष्टक्छसौ” (४।२।११५) इत्यस्यैव ठको ग्रहणात् । रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् “वर्णादनुदात्ताद” (४।१।३६) इति डीप्नकारौ पुंवद्भावान्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादतो ङे परतो निषिद्धयते । ढश्चायमत्रापत्यार्थो निषिध्यते । व्याख्यानात् तेनाग्नयो देवताऽस्येत्याग्नेय स्थालीपाक इति सिध्यति । अन्यथाऽत्रापि अढे इति निषेधेऽग्निशब्दात् “वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः” (४।१।३७) इति विहितयोर्डीबिकारादेशयोरनिवृत्ते राग्नेयेय^१ इति स्यात् ।

अथ कथं सापत्य इति । अनेन पुंवद्भावात् “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” (४।१।३३) नान्तादेशस्य निवृत्तौ सापत इति भाव्यम् । अत्राहुः । शत्रुपर्यायः सपत्नशब्दोऽस्ति “व्यन् सपत्ने” (४।१।१४५) इति लिङ्गात् । शाङ्गैरवादिः । तत्र “शिवादिभ्योऽण्” (४।१।११२) इत्यण् भविष्यति । ठक्छसोश्चेति । अभत्वादारम्भः । भावत्काः भवदीया इति । “भवतष्टक्छसौ” (४।२।११५) छसः सितकरणात् भसंज्ञाया बाधात् “भस्याढे” इत्यस्याप्राप्तिः । भावत्क इत्यत्र च ठावस्थायामेवाभत्वेऽपि पुंवद्भावो विधीयते । ननु ठस्येकादेशे भस्याढे इत्येव सिद्धं किं ठगृहणेन । मैवम् । कृते होकादेशे मार्षितिक इतिवत् “सन्निपात” परिभाषया “इसुसुक्तान्तात्कः” (७।३।५१) इति कादेशो न स्यात् । उक्तं हि तत्र वर्णग्रहणादेव सिद्धे तद्धितावन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थम् इति, सन्निपातपरिभाषया न भवतीति च । ठस्येति वर्णग्रहणपक्षेऽल्वधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च ।

कुक्कुट्यादिष्विति । अराडादिषु सत्सु कुक्कुट्यादिषु पूर्वपदेषु पुंवद्भाव इत्यर्थः । कुक्कुट्यादीनामिति तु प्रायः पाठः । कुक्कुटाण्डम् इत्यादि । कुक्कुट्या अण्डम् । मृग्याः पदम् । मृग्याः क्षौरम् । काक्याः शाव इति विग्रहः । तत्राराडानामुत्तरपदाना मस्त्रीत्वादसामानाधिकरण्याच्चाप्राप्तौ वचनम् । अत्र जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां कुक्कुट्यादिषु स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमेतदित्याहुः विवक्षान्तरे तु कुक्कुट्यण्डम् इति प्रयोगः प्राप्नोति । तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेतदित्युपमानानीत्यत्रोपपादितम् ॥ ४० ॥

१. राग्नेयेय इति क० पु० ।

२. उक्तं हि इत्यारम्य भवतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

१४१. क्यङ्मानिनोश्च [६ । ३ । ३६]

एतयोः परतः पुंवत् । एवीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी ।

१४२. न कोपधायाः [६ । ३ । ३७]

कोपधायाः उक्तपुंस्कः स्त्रियां न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । पाचिकाता । पाचिकात्वम् । रसिकाभार्यः । मद्रीकायते । मद्रीकामानिनी । “अकृत-द्विताभ्यां” कोपधायाः पुंवच्चनिषेधोऽत्र । इह मा भूत् । पाकामार्या यस्यासौ पाकभार्यः ।

क्यङ्मानिनोश्च । एतायते श्येतायते इति । “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” (३ । १ । ११) इति क्यङ् । एतश्येतशब्दयोः “वर्णादिनुदात्तात्” (४ । १ । ३६) डीप् तस्य च नः । तयोः पुंवद्भावात् निवृत्तौ “अकृत्सार्वधातुकयोः” (७ । ४ । ३५) इति दीर्घः । मानिन् ग्रहणमस्त्रीलिङ्गार्थमसमानाधिकरणार्थं च ।

दर्शनीयां मन्यते इति । स्वभिन्नामन्यां काञ्चनेति शेषः । इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीत्यत्र “स्त्रियाः पुंवत्” (६ । ३ । ३४) इत्येव सिद्धम् । एकस्या एव कर्मत्वात् कर्तृत्वाच्चास्ति मामानाधिकरण्यमिति । एवं दर्शनीयां परस्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्र इत्यस्त्रीलिङ्गेऽप्युदाहार्यम् ॥ १४१ ॥

न कोपधायाः । पूर्वेषु प्रकरणेन प्राप्तः सर्वोऽपि पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते । पाचिकाभार्य इति । पचतोति पाचिका पचेः ण्वुल् । “युवोः” (७ । १ । १) इत्यकादेशे टापि “प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातः” (७ । ३ । ४४) इतीत्त्वम् । अत्र “स्त्रियाः पुंवत्” (६ । ३ । ३४) इति प्राप्तिः । पाचिकाता । पाचिकात्वमिति । “तस्य भावस्त्वतलौ” (५ । १ । ११६) अत्र “त्वतलोर्गुणवचनस्य” (वा०) इति प्राप्तिः ।

ननु क्रियाशब्दोऽयं न गुणवचनः । अत्राहुः—गुणोऽत्र जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं परिगृह्यते न तु शुक्लादय एव । तथा च प्रयुज्यते । पञ्चम्याः भावः पञ्चमत्वम् । द्वितीयत्वम् । “कामिनां मण्डनश्रोः ब्रजति हि सफलत्वं” बल्लभालोकनेन “वभौ बहुच्छत्रतया पताकिनी” । “व्याक्रोशकोकमदतां दधते नलिन्यः” “इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपाम्” । “सा मुमोच रतिशोलदुःखताम्” निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थताम्” । वपुरन्वलिप्तपरिरम्भमुखव्यवधानभोरुक्तया न बधूः” । “भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणातया मा स्म प्रतापं गमः” “धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिः” । “क्षीवतामुपगता ह्यनुवेलम्” । अतिसुरभिरभाजि पुरयश्चियामतनुतयेव संतानकः । इत्यादि । रसिकामार्य इति ।

१४३. संज्ञापूरण्योश्च [६ । ३ । ३८]

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तायते । दत्तामानिनी । पञ्चमीभार्यः ।
पञ्चमीयते । पञ्चमीपाशेत्यादि ।

१४४. वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्यारक्तविकारे [६ । ३ । ३९]

वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारार्थकस्य न पुंवत् । सौधनीभार्यः ।
माथुरीभार्यः ।

रसोऽस्या अस्तीति रसिका “अत इतिठनौ” (५ । २ । ११५) इति ठन् । ठस्येकः
मद्रिकायत इत्यादि । मद्रेषु भवा मद्रिका । “मद्रवृज्योः कन्” (४ । २ । १३१) टापीत्वम् ।
“क्यङ्मानिनोश्च” (६ । ३ । ३६) इत्यस्यात्र प्राप्तिः । अकृतद्धिताभ्याम् इति । अकः-
प्रत्ययः कृत् तद्धितश्च प्रत्ययस्ताभ्यां हेतुभ्यां यः कोपधः स्त्रीलिङ्गः शब्दस्तस्यैव
पुंवद्भावोऽत्र सूत्रे निषिध्यते इति वाच्यमित्यर्थः । पाकभार्यः इति । पाकशब्दः प्रथम-
वयोवाचो तस्माद् ‘वयसि प्रथमे’ (४ । १ । २०) इति प्राप्तः ङां बाधित्वाऽजादि-
पाठादावेव भवति । तस्य भवत्येव पुंवद्भावः । यतो नायमकस्य न च तद्धितस्या-
ककार इति ॥ १४२ ॥

संज्ञापूरण्योश्च । अनयोरिति । संज्ञाभूतस्य पूरणीप्रत्ययान्तस्य चेत्यर्थः । दत्ताभार्यं
इति । अत्र दत्ताशब्दः संज्ञाभूतोऽपि दानक्रियानिमित्तः पुंसि स्त्रियां च लोके प्रयुज्यत
इति भाषितपुंस्को भवति । यस्त्वेकद्रव्यनिवेशो देशनिमित्तो वा संज्ञाशब्दस्तत्रा-
भाषितपुंस्कत्वादेवाप्रसङ्गः ।

दत्तायत इति “क्यङ्मानिनोश्च” (६ । ३ । ३६) इति प्राप्तः पुंवद्भावः
प्रतिषिध्यते । ननु सत्यपि पुंवत्त्वे “अकृतसार्वधातुकयोः” (७ । ४ । २५) इति दोर्घे-
णाप्येतत् सिद्धं तत्किमत्र निषेधेन सत्यम् । वस्तुतस्तु प्रतिषेधस्यायं निषेध
इत्येतावत्तदमुदाहृतम् । पूरणीमुदाहरति पञ्चमीभार्य इति । पञ्चमीपाश इति । “याप्ये
पाशप्” (५ । ३ । ४७) “तसिलादिषु” (६ । ३ । ३५) इत्यस्य प्राप्तिः ॥ १४३ ॥

वृद्धिनिमित्तस्य इति । यद्यत्र वृद्धिनिमित्त वृद्धिनिमित्तमित्येकवचनान्तेन
विगृह्येत ततस्तावद्भार्य इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । तत्परिमाणमस्यास्तावता ।

१. पाकोपधा कोपथ इति क० पु० ।

२. निषिध्य इति क० पु० । निध्वत इति ख० पु० ।

३. अजादिपाठादेव भवतीति क० पु० ।

माथुरीयते । माथुरीमानिनी । अरक्ते किम् ? काषायी कन्था यस्य स
काषायकन्थः । अविकारे किम् ? हैमपुटिकः वृद्धिनिमित्तत्वाभावादिह पुंवत् ।
वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ।

अत्र तदो "यत्तदेतेभ्यः परिमाणो वतुप्" (५ । २ । १६) इति वतुपि कृते तन्निमित्त
"आ सर्वनाम्नः" (६ । ३ । ६१) इत्याकारो भवत्यसा^१वपि वृद्धिनिमित्तमपि ।
किं च निमित्तग्रहणमनर्थकम् वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव सिद्धम् । निमित्तत्वं च संबन्धः
इति वृद्धेर्निमित्तो यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । अतः प्रधानविशेषणस्य^२ विवक्षितत्वात्
संकोचे कारणाभावाद् वृद्धीनां तिसृणां निमित्तमिति बहुवचनान्तेन विगृह्यते । व
तुस्त्वाकारस्यैव^३ निमित्तं नान्यासाम् । यत्तु वृद्धिशब्दस्यावृत्त्या वृद्धिसंशब्दनेन
विहिताया वृद्धेर्निमित्तमिति व्याख्यानाददोष इति वदन्ति । तदसत् । आवृत्तौ
प्रमाणाभावत् ।

सौधनीभार्य इति । सुधने भवा सौधनी । "तत्र भवः" (४ । ३ । ५३) इत्यण
गित्वादादिवृद्धिः । "टिड्ढाणञ्" (४ । १ । १५) इति ङीप् । माथुरीयत इति ।
माथुरायां भवा माथुरी । पूर्ववदणादिमाथुरोवाचरतीत्यर्थे कर्तुः वयङ् सलोपश्च"
(३ । १ । ११) इति वयङ् । "वयङ्मानिनोश्च" (६ । ३ । ५६) इति पुंवत्वप्राप्तिः ।
माथुरीमानिनीति । आत्मभिन्नां काञ्चित् माथुरीं मन्यते । "मनः" (३ । २ । ८२)
इति गिनिः । काषायीति । कषायेण रक्ता । "तेन रक्तं रागात्" (४ । २ । १)
इत्यण् । हैमपुटिक इति । हेमनो विकारः । "अनुदात्तादेश्च" (४ । ३ । १४०)
इत्यञ् । वृद्धिनिमित्तत्वाभाद् इति । निमित्तशब्दः कुर्वद्रूपवचनो न योग्यतावचन
इति भावः ।

वैयाकरणभार्य इति । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । "तदधीते तद्वेद"
(४ । २ । ५६) इत्यण् । सौवश्वभार्य इति । शोभनोऽश्वोऽस्य स्वश्वः । तस्यापत्यं
स्त्री सौवश्वी 'तस्यापत्यम्' (४ । १ । ९२) इत्यण् । उभयत्र गित्वादादिवृद्धिः ।
'न बाभ्यां' (७ । ३ । ३) इति प्रतिषिध्यत इति नेदं वृद्धेर्निमित्तम् । ऐचो निमित्तं
यद्यप्ययं भवति तथापि ऐच् भवतीति विधौ न तिसृणां वृद्धीनां निमित्तमिति पुंवद-
भावो न निषिध्यते । निषेधसन्नियोगशिष्टत्वेनैवं प्रत्यणो निमित्तत्वे^४नानपेक्षणाद्वा ।

१. भवत्यसाविति क० पु० ।

२. चिशेषणस्येति नास्ति ख० पु० ।

३. वतुपाकारस्येते इति ख० पु० ।

४. एवं प्रत्ययो निमित्तत्वेनेति ख० पु० ।

१४५. स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि [६ । ५ । ४०]

स्वाङ्गादीकारस्य स्त्रियां विहितस्य न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात् किम् ? पटुभार्यः । अमानिनि किम् ? सुकेशमानिनी ।

१४६ जातेश्च [६ । ३ । ४१]

जातेर्विहितो ङीप् न पुंवत् । ब्राह्मणीभार्यः । अमानिनीत्येव । ब्राह्मण-मानिनी ।

१४७ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये [२ । २ । २५]

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादि समस्यते स बहुव्रीहिः ।

ये तु वृद्धेर्निमित्तं कृत्स्णो यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तः इति बहुव्रीहिं व्याचक्षते । तेषामे-
तन्न सिद्धयेत् । अणो णित्वादौवो वृद्धेः प्रवर्तकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १४४ ॥

स्वाङ्गाच्चेतः । अमानिनीति वार्तिकदर्शनात् सूत्र प्रक्षिप्तम् । सुकेशोभार्य इति ।
शोभनाः केशा यस्याः सा सुकेशी । “स्वाङ्गाच्चोपपज्जनादसंयोगोपधात्” (४ । १ । १४)
इति ङीप् । ईत इति किम् ? अकेशभार्यः । ‘सहनञ् विद्यमानपूर्वाच्च’ (४ । १ । ५३)
इति न ङीर्षिति भावः ॥ १४५ ॥

जातेश्च । अत्र जातेरित्येवं विहित इति नार्थः । भाष्ये हास्तिकमित्युपसंख्याने
कथं नेष्यत इत्युक्तेः । तेन शुनीभाय इति नान्तलक्षणस्यापि निषेधो भवति । ङीति
ङोप् ङीप् ङीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेन गार्गी भार्यः । गार्ग्यायणोभार्यः । शार्ङ्गरवा-
भार्यः इत्यादि सिद्ध्यति । एवं च ङीप् ङीप् इति वा क्वचित् सानुबन्धकपाठोऽना-
देयः । एतच्च “स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि” (६ । ३ । ४०) इत्यत ईत इति स्त्रियामिति
चानुवृत्तिमाश्रित्योक्तम् । तथा च भाष्ये जातिसूत्र स्यानुवृत्त्या ङीप्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

काशिकायां च ड्यन्तान्येवोदाहृतानि । विस्तारेऽप्युक्तम्-ये त्व त इत्यनुवर्तयन्ति
तेषां शूद्रभार्य इति भवति । अन्येषां तु शूद्राभार्य इति । आकरे त्वोत् इत्यस्यानुवृत्ति-
वार्तिको न दृश्यते । ब्राह्मणीभार्य इति । ब्राह्मणशब्दात् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’
(४ । १ । ६३) इति ङीप् न भवति शार्ङ्गरवादिपाठात् । अयं च निषेधो हास्तिकमित्या-
दावौपसंख्यानिकस्य नेष्यते व्याख्यानात् ॥ १४६ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य संख्योत्तरपदं संख्योभयपदं च बहुव्रीहिं दर्शयि-
तुमाह—संख्यया इति ।

संख्यय इति । उपगता दश येषां ते इति । नेदं विग्रहवाक्यम् । अत्र हि
“अनेकमन्यपदार्थे” (२ । २ । २४) इत्येव सिद्धम् । मत्वर्थे स बहुव्रीहिरिति

१४८. बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् [५ । ४ । ७३]

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माद् डच् स्यात् न तु बहुगणात् । टिलोपः ।
उपगता दश येषां ते उपदशाः ।

१४९. तिंविंशतेर्डिति [६ । ४ । १४२]

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् डिति । आसन्नविंशाः । अदूर-
त्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा मानं येषां ते द्वित्राः ।

तु न स्थितम् उद्धृतौदनादीनामप्युदाहृतत्वात् । किं च पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः ।
दशानां समीपे ये भवन्ति ते उपदशा इत्युच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश' वेति । तदुक्तम्
भाष्ये कोऽस्य विग्रहः दशानां समीपे ये ते उपदशा इति । तस्मादुपगता दश येषामिति
तात्पर्यार्थकथनम् । भाष्योक्त एव तु विग्रहः । तत्रोपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते ।
तत्र समीपिप्राधान्ये यं बहुव्रीहिः ।

समीपप्राधान्ये तु "अव्ययं विभक्ति" (२ । १ । ६) इत्यव्ययीभाव इति
विषयविवेकः । अत्र विग्रहे पूर्वपदार्थप्रधानम्, नान्यपदार्थं इति पूर्वेणाप्राप्तिः । अपि
च अप्रथमा विभक्त्यर्थे चायमिष्यते तत्रोक्तम् । अतः प्रथमार्थेऽपि यया स्यादित्यय-
मारम्भः ॥ १४७ ॥

तिं विंशतेर्डिति । तीत्यविभक्तिको निर्देशः । आसन्नविंशा इति । आसन्ना विंशतेः ।
अदूरे त्रिंशतः । अधिकाश्चत्वारिंशतः इति विग्रहाः । यदि त्वासन्ना विंशतिर्येषामिति
संख्यामात्रवृत्तिभिर्विंशत्यादिभिः पूर्वेण समासः क्रियेत । तत्रार्थे यद्यपि भेदो नास्ति
तथापि 'सर्वनामसंख्ययोः' (वा०) इति संख्यायाः 'पूर्वनिपातः प्रसज्येत । अतोऽय-
मेव समास एष्टव्यः । द्वौ त्रयो वा मानं येषामिति । इदमपि पर्यवसितार्थकथनम् ।
अत्र ह्यर्थे पूर्वैर्गौव सिद्धेः आदशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते इति वचनात् संख्येयवचनयो-
र्मनित्वासंभवाच्च । तस्माद् द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा इति विग्रहः । वार्थे चायं समासः ।
प्रथमार्थत्वादप्राप्ते वचनम् । वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात्ततो यदा द्वौ भवतस्तदा
बहुवचनं न स्यात् । तस्मात् संशयोऽत्र वार्थः स चानियतसंख्यावमर्शो । तत्र त्रयोऽपि
सर्वदा परिस्फुरति इति तदपेक्षं बहुवचनम् ।

१. ते पुनर्नव वा एकादश वा । तदुक्तम् भाष्ये दशानां समीप ये ते उपदशा इति
नास्ति ख० पु० ।

२. त्वयमिति क० पु० ।

३. वानिपात इति क० पु० ।

अबहुगणात् किम् ? उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । संख्येये किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् । “संख्यायास्तत्पुरुषस्य डच्” (वा०) निर्गतास्त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निश्चत्वारिंशानि । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।

१५०. दिङ्नामान्यन्तराले [२ । २ । २६]

दिशां नामानि समस्यन्ते अन्तराले वाच्ये स बहुव्रीहिः । सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवत् । दक्षिणपूर्वा । तयोरन्तरालमित्यर्थः । नामोक्तेरैन्द्रयादौ न ।

अथवा पञ्च एवात्र सर्वदा भवन्ति कथं विमर्शज्ञानमुभयपक्षावलम्बि तत्र द्वौ वा त्रयो वा । यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आश्रीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते च बहुवचनमेव भवति । आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथारुचि भवति । वाक्यवदेव समासस्यैष महिमा यदुत तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः । तेन द्वौ वा त्रयो वा पुरुषाः आनयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दात् द्विवचनमेव भवति ।

बहूनां समीपे ये गणानां समीपे ये इति विग्रहः । बहुगणोति संख्यात्वात् समासः । ननु गणशब्दात् डच्यपि कृते न कश्चिद् रूपे विशेषोऽत आह—स्वरे विशेष इति । सति ह्यचि “चितः” (६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तः स्यात् । सति तु बहुव्रीहौ “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” (६ । २ । १) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तो भवति । “निपाताः आद्युदात्ताः” इत्युपस्याद्युदात्तत्वात् । अधिका विंशतिर्गवाम् इति । अत्र विंशतिशब्दो संख्याने वर्तते न संख्येये इति समासाभावः । संख्याया इति संख्यानादित्यर्थः । निस्त्रिंशानि इति । “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे” (वा०) इति समासः ॥ १४९ ॥

दिङ्नामानि इति । अन्तराले इति । समस्यमानयोर्दिशोर्मध्यवर्ती दिग्विभागस्तस्मिन् वाच्ये इत्यर्थः । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वैराव समासः सिद्धः किं तु प्रथमार्थोऽयमारम्भः । प्रतिपदविधानार्थं च । तेन “विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ” (१ । १ । २८) इत्यत्रास्यैव ग्रहणं भवति । कबभावार्यं च । “शेषाद्विभाषा” (५ । ४ । १५४) इत्यत्र हि शेषाविकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम्

१. वाक्यवदेत्यारभ्य भवतीत्यन्ते नास्ति क० पु ।

२. बहूनां गणानां समीपे इति विग्रह इति क० पु० ।

३. स्वरेणेत्यारभ्य न संख्येये इत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

४. संख्याया इति नास्ति क० पु० ।

१५१. तत्र तेनेदमिति सरूपे [२ । २ । २७]

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे परे तथा तृतीयान्ते सरूपे प्रहरणे इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे मिथः समस्यते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये । इतिशब्दादे-
तावल्लभ्यते ।

१५२. अन्येषामपि दृश्यते [६ । ३ । १३७]

अन्येषामपि भाषायां दीर्घत्वं दृश्यते । दृशिग्रहणणात् कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य दीर्घत्वमात्वं वानचीति ज्ञेयम् ।

“अनेकमन्यपदार्थे” (२ । २ । २४) इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्तते । तेनात्र कब् न भवति । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” इति वार्तिकार्थमनुवदति—सर्वनाम्न इत्यादि । अभेदेऽपि भेदारोपाद् राहोः शिर इतिवत् पठ्यते । सर्वनाम्नः संबन्धि यत्पूर्वं सर्वनाम-संज्ञं यत्पूर्वपदं तत्पुवत् स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । अन्यथा ब्राह्मणीपूर्वं इत्यत्रापि स्यात् “जातेश्च” (६ । ३ । ४१) इति निषेधः औपसंख्यानिकस्य नास्ति इत्युक्तम् समास इत्युपलक्षणं वृत्तिमात्र इति वार्तिकोक्तेः । यद्वा । तद्धितेषु तसिलादिष्वित्येव सिद्धेर्वृत्तिग्रहणं समासमात्रपरमित्याशयेनोक्तम् । विस्तरेषु तसिलादिभिन्नेष्वपि पुवद्भाव उदाह्रियते । भावत्कः । भवदोयः । सर्वरूप्यः । सर्वकाम्यति । भवत्काम्यति । प्रतिषिद्धोऽपि सर्वमनोज्ञः । सर्वप्रियः । सर्विकाभार्याऽस्य सर्विकाभार्यः इति । तस्माद् वृत्तिमात्रे इत्येव ज्यायः । सर्वनामत्वं चोपलक्षणम् । सर्वनामत्वेन क्वचिद्दृष्टस्य संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि स्यादित्यर्थः । तथा च वार्तिके वृत्तिमात्रे इति मात्रग्रहणम् । तेन दक्षिणपूर्वायै—इत्यादौ पक्षे “विभाषा दिक्समासे” (१ । १ । २८) इत्यादिना सर्वनाम-त्वाभावेऽपि पुवद्भावो भवति । न चैवं सर्वा नाम काचित् तस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः । अतिसर्वापुत्रः इति संज्ञोपसर्जनोभूतेऽप्यतिप्रसङ्गः । सर्वनामशब्देनासंज्ञोपसर्जनभूतानामेव गणपठितानामुपलक्षणात् । दिश इत्येव सिद्धेर्नामिग्रहणं रूढिपरिग्रहार्थम् । तेन ऐन्द्रश्चाश्च कौवेर्याश्चान्तरालं दिगित्यादौ न समासः । नह्येतौ रूढौ किं तु इन्द्रस्येयं कुबेरस्येयमिति योगव्युत्पत्त्या दिशि वर्तते इत्याह—नामोक्तेरिति ॥ १५० ॥

तत्र तेनेदमिति । तत्रेति सप्तम्यन्तोपलक्षणम् । तेनेति च तृतीयान्तोपलक्षणम् इदमिति विषयनिर्देशः । तत्र विवक्षाविशेषं दर्शयति—सप्तम्यन्त इत्यादिना । गृह्यतेऽ-

१. इत्याशयेनोक्तमित्यारभ्य—इत्येव ज्यायः, इत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

२. सर्वनामशसंज्ञोपसर्जनीभूतानामिति ख० पु० ।

१५३. इच् कर्मव्यतिहारः [५ । ४ । १२७]

कर्मव्यतिहारः बहुव्रीहेरिच् स्यात् समासान्तः । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” (२ । १ । १७) इत्यव्ययीभावादव्ययत्वम् । तत्रेच्प्रत्ययस्य पाठात् । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि ।

१५४. ओर्गुणः [६ । ४ । १४६]

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । बाहूबाहवि । “ओरोत्” इति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात् । तेन स्वायम्भुवमिति सिध्येत् । अचि तु अस्यसि । सरूपे किम् ? हलेन मुशलेन ।

स्मिन्निति ग्रहणम् केशादि तद्विषयो वाच्यं ययोस्ते सरूपे समानरूपे मिथः समस्येते इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः । तथा तृतीयान्ते सरूपे प्रहरत्यनेनेति प्रहरणं मुसलादि तद्विषयो वाच्यं ययोस्ते ।

मिथ इति । सप्तम्यन्तं सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तं तृतीयान्तेनेत्यर्थः । कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च कथमेतल्लब्धमत आह—इतिशब्दाद् इत्यादि । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । केशाकेशीत्यादिलौकिके प्रयोगे यावानर्थो गम्यते तावति समासो भवतीत्यर्थः । एतावद् इति । ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं चेत्येतत्सर्वमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वैर्गौव सिद्धम् । प्रथमाविभक्त्यर्थत्वात् वैयधिकरण्यात् एकशेषप्रसङ्गाच्च । अस्मात्तु वचनादेकशेषो बाध्यते । कथम् । समूहविवक्षायां बहुव्रीहिः । समूहश्चैकशेषे सति नोपपद्यत इति । आत्वं च इति । अनजादावुत्तरपदे पूर्वपदस्याकारोऽन्तादेशो वा स्यादित्यर्थः । स चेगन्तस्यादन्तस्य च । विशेषाभावादव्ययत्वम् इति । इजन्तस्येत्यर्थः ॥ १५२ ॥

मुष्टामुष्टीति । आत्वपक्षे । अन्यत्र मुष्टोमुष्टि इति ॥ १५३ ॥

ओर्गुणः । वाय्योरित्यादौ तु न भवति । “नस्तद्धिते” (६ । ४ । १४४) इत्यतस्तद्धित इत्यनुवृत्तेः । ननूकारस्य गुणः ओकार एव भवतीति तत “ओरोत्” इत्येवोच्यताम् किं गुरुणा गुणग्रहणेनेत्यत आह—ओरोदिति । स्वायम्भुवमिति । स्वयम्भू ब्रह्मा

१. प्रहरणमिति नास्ति ख० पु० ।

२. गुणेति नास्ति ख० पु०

१५५. तेन सहेति तुल्ययोगे [२ । २ । २८]

सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते तुल्ययोगे स बहुव्रीहिः ।

१५६. वोपसर्जनस्य [६ । ३ । ८२]

उपसर्जनस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सहपुत्रः सपुत्रो वा आगतः ।

तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ।

“तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) इत्यण् । आदिवृद्धिः । “यचि भम्” (१ । ४ । १८) इति भत्वेऽपि गुणो न भवति । आत्वं वानचीत्युक्तम्, तत्राच्पयुंदासस्य प्रयोजनमाह—अचि त्विति । अस्यसि इति । असिभिश्चासिभिश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति ॥ १५४ ॥

तेन सह इति । तुल्ययोग आगमनादिभिर्द्वयोः समानसंबन्धः । ननु सपुत्र इत्यत्र पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेयोऽस्ति । सत्यम् । व्यधिकरणार्थः प्रथमार्थार्थः कब्भावा-र्थश्चाथं योगः ॥ १५५ ॥

वोपसर्जनस्य । उपसर्जनस्येत्येतन्न सहस्य विशेषणमव्यभिचारात् किं तूत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य विशेषणम् । तच्चावयवद्वारकम्, समासस्योपसर्जनसंज्ञाया अभावात् । सर्वत्र च कश्चिदवयव उपसर्जनमेवेति विशेषणसामर्थ्या दुपसर्जनसर्वावयवः उपसर्जनमिह गृह्यते । उपसर्जनस्य सहस्येत्युपसर्जनसर्वावयवस्य समासस्यावयवो यः सहशब्द इति । व्यधिकरणे पष्ठ्यौ । उपसर्जनसर्वावयवश्च बहुव्रीहिरेवेति तत्रैव भवति । तेनेह न । सहकृत्वा । सहयुध्वेति ।

इह तु सहकृत्वा प्रियो यस्य सहकृत्वाप्रियः^१ । प्रियसहकृत्वेत्यत्र बहुव्रीहावपि न भवति । बहुव्रीहेर्यदुत्तरपदं तत्सहशब्दात् परं नास्ति व्यवधानादिति । सपुत्र इति । अत्र पुत्रस्य पितुश्चागमनेन तुल्ययोगः सहशब्देन द्योत्यते । प्रायिकमिति । अविवक्षित-मित्यर्थः । कुतः ज्ञापकात् । “विभाषा साकाङ्क्षे” (३ । २ । ११४) “सपूर्वायाः प्रथमायाः” (८ । १ । २६) इत्यादि विद्यमानार्थोऽपि सहस्य निर्देशात् । सकर्मक इत्यादि विद्यमानतावचनोऽत्र सहशब्दो न तुल्ययोगार्थः ॥ १५६ ॥

१. तत्रानचीत्यस्येति क० पु० ।

२. समासस्येति नास्ति क० पु० ।

१५७. बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् [५ । ४ । ११३]

स्वाङ्गार्थयोरनयोः षच् स्याद् बहुव्रीहौ । दीर्घसक्थः । पुण्डरीकव-
दक्षिणी यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात् किम् ? दीर्घसक्थि
शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः ।

१५८. अङ्गुलेर्दारुणि [५ । ४ । ११४]

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद् दारुण्यर्थे । पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत्
पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । दारुणि
किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

१५९. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः [५ । ४ । ११५]

आभ्यां परस्य मूर्ध्नः षः स्याद् बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । “नेतुर्न-
क्षत्रे अब् वक्तव्यः” (वा०) । मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्राः
रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

१६०. अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः [५ । ४ । ११७]

आभ्यां लोम्नोः षः स्यात् । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

१६१. अज् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्

[५ । ४ । ११८]

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति संज्ञायां
विषये न तु स्थूलपूर्वात् ।

बहुव्रीहौ इति । छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः । स्वाङ्गार्थयोरनयोरिति । तदन्ताद्बहुव्रीहे-
रित्यर्थो द्रष्टव्यः । स्वाङ्गं च लक्षितम् “अद्वयं मूर्तिमदित्यादि” । दीर्घसक्थ इति । दीर्घं
सक्थि यस्य । जलजाक्षी इति । षच् पितृत्वान् डीप् । स्थूलान्तरिक्षुरिति । स्थूलान्यक्षीणि
अङ्कुराः यस्य । ननु “अक्ष्णोऽदर्शनात्” (५ । ४ । ७६) इत्यत्रात्र भवितव्यम् । सत्यम् ।
समासान्तविधेरनित्यत्वात् स न कृतः । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिरित्यजन्तं वा प्रत्युदाहार्य-
मित्याहुः ॥ ५७ ॥

अङ्गुलेर्दारुणि । अङ्गुलेरित्यनेन बहुव्र ह्रावित्यनुवृत्तं विशेष्यते इत्याह—अङ्गु-
ल्यन्ताद्बहुव्रीहेरिति । तेन तत्पुरुषे न भवति । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला दारुयष्टि-

१६२. पूर्वपदात् संज्ञायामगः [८ । ४ । ३]

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । द्रुखि नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम्? ऋगयनम् । अस्थूलात् किम्? स्थूलनासिकः । “खुरखराभ्यां णस्” (वा०) पक्षेऽच । खुरणसः । खरणसः ।

१६३. उपसर्गाच्च [५ । ४ । ११६]

उपसर्गात् नासिकाया अच् स्याद् नसादेशश्च । असंज्ञायामपि ।

रिति । तद्धितार्थे द्विगुः । तत्र च “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः” (५ । ४ । ८६) इत्येव भवति न षच् । पञ्चाङ्गुलं दारु इति । ननु न दारुणोऽङ्गुलयः संभवन्ति तासां प्राणयवयवत्वात् इत्याशङ्क्याह—अङ्गुलिसदृशावयवमिति अङ्गुलिशब्द अत्रापिचारिक आश्रीयते । दारुणि विशेष्ये मुख्याया अङ्गुलेरवयवस्यासंभवात् न चास्य बहुव्रीहेरन्यो विषयः संभवतीत्युक्तम् ॥ १५८ ॥

नेतुरिति । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । नेता नायक उच्यते । ॥ १५९ ॥

पूर्वपदाद् इति । व्याख्यानाद् रषाभ्यामित्यनुवृत्तेन पूर्वपदं तदन्ततया न विशेष्यते किं तु तत्स्थत्वमात्रं विवक्षितमित्याह—पूर्वपदस्थाद् इति । निमित्तं रषी । “रषाभ्यां नो राः” (८ । ४ । १) इत्यत्र पदे इत्येव सिद्धे समानग्रहणं समानमेव यत्पदं न तु कदाचिद् भिन्नं तत्रैव यथा स्यात् इत्युक्तम् । तेन समासपदे न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । ये तु वदन्ति समासोऽप्येकविभक्त्यन्तत्वात् समानपदमेवेति तेषामेतन्नियमार्थम् । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्योत्तरपदस्थस्य चरणत्वं भवति तर्हि संज्ञायामेवेति । तेन रामनामेत्यादौ न भवति । द्रुखि इति । द्रुवृत्तः । “पलाशो द्रुमागमाः” (अ० को०) इत्यमरः । नसादेशस्थस्यास्य ‘यस्येति च’ (५ । ४ । १४८) इत्यलोपः । सान्तो वादेश अचि परतो विशेषाभावात् । खुराखराभ्याम् इति । नासिकाया इत्यपेक्षते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । खुरण इत्यादि । “अत्वसन्तस्य चाधातोः” (६ । ४ । १४) इति दीर्घः । पक्षेऽजिति । खुरखराभ्यां नासिकायाः पक्षेऽजपीष्यते नस्चेष्ट्यते इति भावः ॥ १६२ ॥

१. नसादेशस्थ स्या त्यलोप इति क० पु० ।

१६४. उपसर्गद्विहुलम् [८ । ४ । २८]

उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य नसो नकारस्य णः स्याद्बहुलम् ।
प्रणसः । उन्नसः । “वेग्रो वक्तव्यः” (वा०) विगता नासिका यस्य
स विग्रः ।

१६५. नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् [५ । ४ । १२१]

एभ्यो हलिसक्थ्योरच् स्याद् वा । अहलः । अहलिः । असक्थः ।
असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्तेरिति पाठे अशक्तः । अशक्तिरित्यादि ।

उपसर्गाद् बहुलम् इति । उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणम् । नासिकाशब्दं प्रति
क्रियायोगाभावेनोपसर्गत्वासंभवात् । प्रणस इति । प्रगता नासिकाऽस्य । उन्नस इति ।
उन्नता नासिकाऽस्य । वेग्रं इति । विशब्दात् परस्य नासिकाशब्दस्य ग्र इत्यादेशो
वक्तव्यः । प्रत्ययस्त्वजेव ।

कथं तर्हि “यद्यहं नाथ न यास्ये विनसा हतब्रान्धवा” इति भट्टिः । विग्रेति
भवितव्यम् । अत्राहुः नसा शब्दस्यायं प्रयोगः । “नसा नासा च नासिका” इति
कौषान्तरात् । “नस कौटिल्ये” इत्यस्य पचाद्यचि नसेति रूपम् । यद्वा नासिकाशब्दस्य
तृतीयैकवचने नसादेशो रूपम् । विनसा विगतया नासिकयोपलक्षिताऽहम् ॥ १६४ ॥

नञ् दुःसुभ्य इति । ननु हलिग्रहणमनर्थकम् । अकारान्तेन हलशब्देन समासेऽ-
हल इति भविष्यति । इकारान्ते त्वहलिरिति । यत्तु महद्वलं हलिरित्यत्राप्यर्थेऽहल
इति यथा स्यादिति हलिग्रहणमिति प्राचोक्तम् । तन्न । नायमर्थभेदः कश्चित्
क्रियमाणेऽपि हलिग्रहणे हलशब्देनापि समासो न दण्डवारितः । ततश्च^१ प्रकरणा-
द्विशेनैव विशेषोऽवगन्तव्यः । सति चैवमकारान्तेनापि समासे^२ प्रकरणादिनैव
महत्त्वमवगम्यते । ननु स्वरे विशेषो भवति । अदन्तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
प्राप्नोति । सति तु समासान्ते चित्स्वरो भवतीति । एषोऽप्यविशेषः । असत्यपि
समासान्ते “नञ्सुभ्याम्” (६ । २ । १५२) इत्यन्तोदात्तेन भाव्यम् । दुर्हल
इत्यत्र तर्हि विशेषोऽस्ति । किं च हलिशब्दात् “शेवाद्विभाषा” (५ । ४ । १५४)
कप् प्रसज्यते । तस्माद् हलिग्रहणं कर्तव्यम् । शक्त्योरिति पाठ इति । उभयथा ह्याचार्येण
शिष्याः प्रतिपादिताः इत्युभयमपि प्रमाणमिति भावः ॥ १६५ ॥

१. तश्चेत्पेव ख० पु० ।

२. समासमासेनति ख० पु० ।

१६६. नित्यमसिच् प्रजामेधयोः [५ । ४ । १२२]

नज्दुःसुभ्यो प्रजामेधयोर्नित्यमसिच् स्याद् बहुव्रीहौ । अप्रजाः ।
दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणात् मन्द-
मेधाः । अल्पमेधाः ।

१६७ धर्मादनिच् केवलात् [५ । ४ । १२४]

केवलात् पदाद् यो धर्मशब्दः केवलस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् स्यात् ।
कल्याणधर्मा । केवलात् किम् ? परमस्वो धर्मो यस्य वेति परमस्वधर्मः ।

नित्यमसि इति । अस्वरितत्वादेवान्यतरस्यां ग्रहणस्याननुवृत्तेर्नित्यग्रहणं
विध्यवश्यंभावं सूचयदन्यतोऽपि विधानार्थं विज्ञायत^१ इत्याह—नित्यग्रहणाद् इति । अथ
कथं “ननन्दुः सुप्रजं प्रजा” इति रघुकाव्यम्, सुप्रजस इति स्यात् । सत्यम् । अनित्यः
समासान्तविधिरिति । यद्वा सुप्रजसः प्रजा सुप्रजः प्रजा इति समासपदमेकं
पठनीयम् ॥ १६६ ॥

धर्मादनि इति केवलादिति पूर्वपदे संबध्यत इत्याह—केवलात् इत्यादि । पदान्तरे-
णाविशिष्टं यत्पूर्वपदं तस्मात् परो यो धर्मशब्द इति सोऽप्यर्थात् केवल एव पर्यवस्य-
तोत्याह—धर्मशब्दः केवल इति । एतेन केवलादिति धर्मस्य^२ पूर्वपदस्य च विशेषणम् इति
प्राचोक्तम् परास्तम् । तथाहि यदा परमस्वो धर्मोऽस्येति विगृह्यते तदा तावन्न केवलं
पूर्वपदं यदापि परमः स्वधर्मोऽस्येति विग्रहस्तदापि केवलात् परमपदात् परो धर्मशब्दो
नास्ति स्वपदेन व्यवायात् । अत एव परमः स्वः धर्मोऽस्येति त्रिपदेऽपि बहुव्रीहौ न
भवति पूर्वोत्तरयोर्द्वितीयेन पदेन व्यवधानात्तदेतद्दर्शयति—केवलात् किम् इत्यादिना ।
सर्वनामसंख्ययोरिति । बहुव्रीहौ स्वशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु न भवति । आहिताग्न्यादे-
राकृतिगणत्वात् । यद्वा स्वशब्दोऽत्र ज्ञातिवचन इति च सर्वनाम स्वं ज्ञातिभूते
धर्मे इत्यर्थात् । अथ कथं संदिग्धसाध्यधर्मा पक्ष इति । अत्राहुः । साध्यो धर्मोऽस्येति
साध्यधर्मा इति व्युत्पाद्य संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति कर्मधारयः । स च संदेहः
साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति व्याख्येयमिति ॥ १६७ ॥

१. विसापयते इति क० पु० ।

२. सभासान्त विधेरनित्यत्वात् इति ख० पु० ।

३. धर्मशब्दस्येति ख० पु० ।

१६८. दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे [५ । ४ । १२६]

अयं निपात्यते । दक्षिणे ईर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । दक्षिणेर्ममन्यत् ।

१६९. प्रसंभ्यांजानुनोजुः [५ । ४ । १२९]

ओभ्यां परस्य जानुशब्दस्य ज्ञारादेशः स्याद् बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी अस्य । प्रज्ञुः । संज्ञुः ।

१७०. ऊर्ध्वाद् विभाषा [५ । ४ । १३०]

ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः । “ऊधसोऽनङ्” । कुण्डोष्नी । पुंसि तु महौघाः गोगणः ।

दक्षिणेर्मा इति । लुब्धो व्याधस्तदयोगाद् यद्धर्मं संपन्नं भवति न यथाकथंचित्तदेत्यर्थः । तथा च व्याचष्टे—व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । कवयस्तु व्याधयोगमनादृत्य कृतशरव्रणमात्रे प्रयुज्यते । “बाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा” इति । ब्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुतिर्यमरः ॥ १६८ ॥

प्रसंभ्यामिति । जानुशब्दस्यैकत्वेऽप्यर्थगतमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमुपचर्य जानुनोरिति द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । स्थानेषष्ठ त्वमसंदिग्धं प्रत्याययितुम् । जानुना इत्येकवचनेन निर्देशे तु प्रत्ययाधिकारात् पञ्चमोत्यपि शङ्क्येतेत्याशयेनाह—जानुशब्दस्य ज्ञारादेशः स्यात् इति । संज्ञुरिति । संयते जानुनी अस्येत्यर्थः ॥ १६९ ॥

ऊधसोऽनङ् । ऊधसन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यादिति स्त्रीप्रकरणे व्याख्यातत्वादह न व्याख्यातम्, प्राप्तवसरत्वात् तूपन्यस्तम् । कुण्डोष्नी इति । कुण्डमिवाधोऽस्याः “बहुव्रीहेरूधसो डाष्” (४ । १ । १५) “अल्लोपोऽनः” (६ । ४ । १३४) इत्यकारलोपः । अनङोऽकारोच्चारणमुत्तरार्थम् । शाङ्गधन्वेति यण् यथा स्यात् । इह तु न इत्यपि सिद्धम् । डित्वमन्त्यादेशार्थम् । “ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम्” इति वार्तिकार्थं हृदि कृत्वाह—पुंसि त्विति । महौघाः इति । स्त्रीत्वाभावादनङ् डोष् च न भवति ॥ १७० ॥

१. यथा केचिदिति क० पु० ।

२. व्याधेनाकृतव्रण इति क० पु० ।

३. संगते इति ख० पु० ।

४. अल्लोऽन इति क० पु० ।

१७१. धनुषश्च [५।४।१३२]

धनुरन्ताद् बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । शाङ्गं धनुरस्य
शाङ्गधन्वा ।

१७२. वा संज्ञायाम् [५।४।१३३]

शतधन्वा । शतधनुः ।

१७३. जायाया निङ् [५।४।१३४]

जायान्तस्त बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

१७४. लोपो व्योर्वलि [६।१।६६]

धातोरधातोश्च वकारयकारयोर्लोपः स्याद् वलि परे । पुंवद्भावः ।
युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । लक्ष्मीजानिः ।

धनुषश्च । धनुरन्ता^१ चासौ बहुव्रीहिश्चेति कर्मधारयो व्याख्येयः । “कथं
लावण्याशंसा धृतधनुषमह्नाय तृणवत्” इति पुष्पदन्तः । “कुसुमधनुषा गूढवपुषा”
इति विजयश्च । सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्^२ ॥ १७१ ॥

वा संज्ञायाम् । प्राप्तविभाषेयम् ॥ १७२ ॥

लोपो व्योर्वलि । लिटि धातोरिति प्रकृततत्वाद् धातोरेवायं विधिरिति शङ्कां
निरस्यन्नाह—धातोरधातोश्च इति । “धात्वादेः षः सः” (६।१।६४) इति पुनर्धा-
तुग्रहणात् तदननुवृत्तिर्ज्ञापितेति भावः । पूर्वं कार्याणामुद्दिश्य कार्यनिर्देशे कर्तव्ये पूर्वं
कार्यनिर्देशो वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो भवतीति सूचनार्थम् । अन्यथा कण्डूमात्मन
इच्छति कण्डूयति ततः क्विपि कण्डूरित्यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं “वेरपृक्तस्य”
(६।१।६७) इति लोपे कृते वल्परत्वाभावाद् यलोपो न स्यात् । व्रश्चादिषु
तूपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपाभावः । भाष्ये तु वलोपः प्रत्याख्यातः । तद्विषयस्य छान्द-
सत्वात् । पुंवद्भाव इति । “स्त्रियाः पुंवत्” इत्यनेन युवतिशब्दस्य युवनरूपातिदेश
इत्यर्थः । लक्ष्मीजानिरिति । अभाषितपुंस्कत्वात् लक्ष्मीशब्दस्य न पुंवद्भावः । जानकी-
जानिरित्यर्थः । भाषितपुंस्कत्वेऽपि “न कोपधायाः” (६।३।३७) इति निषेधात्
पुंवत् ॥ १७४ ॥

१. धनुरन्तेत्यारभ्य—व्याख्येय इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२. समासान्तविधिरनित्य इति क० पु० ।

१७५. गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः [५ । ४ । १३५]

एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । “आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य तु वा” । शोभनो गन्धो यस्य सुगन्ध आपणः । सुगन्धिर्वा ।

गन्धस्येदुत् इति । इकारोऽन्तादेशः स्यादिति । प्रत्ययाधिकारेऽपि गन्धस्येति षष्ठीनिर्देशदर्शनादादेशत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययत्वेऽपि नेह किंचिद् दुष्यति । उद्गन्धिरिति । उत्कृष्टो गन्धोऽस्येति विग्रहः । गन्धशब्दोऽत्र मृगवाची गृह्यते गन्धस्यैकवचननिर्देशात् । यस्तु द्रव्यवाची स प्रायो बहुवचनान्तो दृश्यते । “वहति जलमियं पिनष्टि गन्धामियमियमुद्ग्रथ्यते स्रजो विचित्राम्” इति । तेन^१ यदा गन्धशब्दो गृणावचनस्तदेवेत्वं भवति । यदा तु द्रव्यं वक्ति शाभनाः गन्धाश्चन्दनादयो यस्मिन् स सुगन्धो मलय इत्यत्र न भवति ।

अत्र वार्तिकम् “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” इति । अत्र केचिदाहुः । तस्यान्यपदार्थस्यैकान्तोऽवयवः स्वाभाविक इति यावत् तस्यैवेत्वं नागन्तुकस्येति । अपरे त्वाहुः—तन्निष्ठतयोपलभ्यमानत्वमात्रं तदेकान्तत्वं विवक्षितं न स्वाभाविकत्वमिति । तेन स्वाभाविके गन्धे नित्यमिदम् । आगन्तुके तु व्याख्यातमतभेदाद् विकल्पः पर्यवस्यति इत्येतत् सिद्धवत् कृत्वाह—आगन्तुकस्य इति । एकवचनान्तस्यैतत् पदन्तु द्रव्यवचनव्यावृत्त्यर्थम् । तच्च प्रागुपवर्णितम् । सुगन्ध आपण इति । नह्यापणो उपलभ्यमानो गन्धविशेषः स्वाभाविकः । किं तु संसर्गिपुष्पादिद्रव्यसंबन्धादागन्तुक इति । अत एव सुगन्धिर्वायुः सुगन्धो वेत्युभयं भवति । तथा च भारविः “महीभृतः पुष्पसुगन्धिराददे” । भट्टिस्तु आघ्रातवान् गन्धवहः सुगन्धिम् इति । एवं स्थिते “भग्नवालस’हकारसुगन्धीन्” इतीत्वं प्रमादपाठः ।

“गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” इति वार्तिकेन गन्धस्य स्वाभाविकत्वे एवेत्वं विधानात् इति वदन् दुर्घटः परास्तः । तदेकान्तपदेन तत्र लक्ष्यमाणातामात्रस्याकरे स्थितत्वात् ॥ १७५ ॥

१. तेनेत्यारभ्य-यदास्तु इत्येवे नास्ति क० पु० ।

२. अतएवेत्यारभ्य-उभयं भवतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३. स्वाभाविकत्वं विधानादित्येव क० पु० ।

४. स्वाभाविकत्वे विधानादित्येवेति क० पु० ।

१७६. अल्पाख्यायाम् [५ । ४ । १४८]

अल्पत्वकथने गन्धस्य प्राग्वत् । सूपोऽल्पोऽस्मिन् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । वेति ग्रन्थान्तरे । सूपगन्धम् । घृतगन्धम् । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ।

१७७. उपमानाच्च [५ । ४ । १३७]

उपमानात्परस्य गन्धशब्दस्य प्राग्वत् । पद्मस्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धिः । मतान्तरे विकल्पः ।

१७८. पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः [५ । ४ । १३८]

हस्त्यादिवर्जादुपमानात् परस्यान्तलोपः स्याद् बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादेः किम् ? हस्तिपादः ।

१७९. कुम्भपदीषु च [५ । ४ । ११६]

कुम्भपद्यादिषु पादस्यान्तलोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । “पादः पत्” [६ । ४ । १३०] कुम्भपदी । शतपदी । स्त्रियां किम् ? कुम्भपादः ।

अल्पाख्यायाम् । सूपोऽल्पोऽस्मिन्निति वस्तुकथनमेतत् । सूपो गन्धोऽस्मिन्निति तु विग्रहः । विशेषणत्वेऽपि न गन्धस्य पूर्वनिपातः । अस्मादेव ज्ञापकात् गन्धशब्दोऽत्र लक्षणयाऽल्पत्वं गमयति । सूपस्य गन्धोऽस्मिन्निति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्यन्ये । क्वचित्पठ्यतेऽल्पत्वपर्यायो गन्धशब्द इति । तत्र पर्यायः प्रत्यायक इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

उपमानाच्च । पद्मस्येव इति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् पद्ममुपमानम् । पद्मगन्धवद्वन्धोऽस्येति विग्रहे “सप्तम्युपमानपूर्वस्य” इति समासः । एवमुत्तरत्राप्युन्नेयम् ॥ १७७ ॥

पादस्य लोप इति । आदेः परस्य । पादस्यादेः लोपः प्राप्नोति । अतः समासान्ता इत्यधिकारेऽयं विधीयते । तेनान्त्यस्यैव भवतीत्याह—पादस्यान्तलोपः स्यादिति । अत एव “शेषाद्विभाषा” (५ । ४ । १५४) इति कवपि न भवति । समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात् अभावरूपस्यापि लोपस्य स्थानिद्वारेण समासान्तता ॥ १७८ ॥

कुम्भपदीषु । बहुवचननिर्देशात् आद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह—कुम्भपद्यादिषु इति । विषयसप्तमी चेयम् । कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादान्तलोपाः समुदाया एव पठ्यन्ते

१८०. संख्यासुपूर्वस्य [५ । ४ । १४०]

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च पादस्यान्तलोपः स्यात् द्विपात् । सुपात् ।

१८१. वयसि दन्तस्य दत् [५ । ४ । १०१]

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् आदेशः स्याद् वयसि द्योत्ये बहुव्रीहौ । ऋ इत् । द्विदन् । द्विदन्तौ । चतुर्दन् । “षष उच्चम्” (वा०) इति उच्चम् । षट्त्वम् । षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् ? द्विदन्तः करी । सुदन्तो लाटः ।

१८२. आग्रन्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च [५ । ४ । १४५]

एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । चकारात् मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । अहिदन् । अहिदन्त इत्यादि ।

तद्विषये कुम्भपद्यादयः सिद्धयन्तीति पादस्यान्तलोपः स्यादित्यर्थः । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः । स्त्रियामेव भवति । तत्रापि ङीप्येवेति ।

यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यं ङोबर्थं वचनम् । तेन “पादोऽन्यतरस्याम्” (४ । १ । ८) इति विकल्पो न भवति ॥ १७६ ॥

वयसि इति । ऋ इ इति । तेनोगित्वाद् नुम् ङीप् च भवतीति भावः । द्विदन्ति । द्वौ दन्तावस्य जातौ तेन शिशुत्वादिवयोऽवस्था द्योत्यते । “उगिदचाम्” (७ । १ । ७०) इति नुम् । “संयोगान्तस्य लोपः” (८ । २ । २३) तस्यासिद्धत्वात् नलोपः । षोडन्ति । षड् दन्ता अस्य । सुदन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ताः जाताः सुदन् कुमारः इति वयो द्योत्यते ।

कथं तर्हि “सा दन्तरोषात् सुदती ससर्ज” इति कालिदासः । नह्यत्र वया गम्यतेऽतः सुदन्तीति भाव्यम् । यथा घटकर्परः ‘मेधागमे कुन्दसमानदन्ति’ इति । अत्रापि वयो गम्यते बालात्वेन प्रकृतत्वादित्याहुः । अन्ये तु संख्याग्रहरां त्ववयोऽर्थं नहि तेन वयो द्योतयितुं शक्यते इत्याहुः । एवं तु सुदन्तो लाट इत्यचिकित्स्यम् ॥ १८१ ॥

अग्रान्त इति । अग्रशब्दोऽन्ते यस्य सोऽग्रान्तः तथा शुद्धादयश्च । “विभाषा श्यावारोकाभ्यम्” (५ । ४ । १४४) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते इत्याह-दत् वेति । कुड्मलाग्रदन्ति । कुड्मलो मुकुचस्तस्याग्रं कुड्मलाग्रं तद्वद् दन्ता अस्य सः चकारोऽनुक्त-समुच्चवार्थ इत्याह-चकाराद् इति । मूषिकदन् इति । मूषिकशब्द इकारमध्यः ‘मुषेरिकन् दीर्घश्च’ (उ०) इत्युणादौ व्युत्पादनात् ॥ १८२ ॥

१. सुदन्ती भाव्यमिति क० पु० ।

२. नास्ति पाठः क० पु० ।

१८३. ककुदस्यावस्थायां लोपः [५ । ४ । १४६]

ककुदस्यान्तलोपः स्यादवस्थायां द्योत्यायाम् । अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

१८४. उद्विभ्यां काकुदस्य [५ । ४ । १४५]

आभ्यां परस्य काकुदस्यान्तलोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् ।
काकुदं तालु ।

१८५. सुहृद्दुर्हदौ मित्रामित्रयोः [५ । ४ । १५०]

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृद् मित्रम् । दुर्हृदमित्रः ।
अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः ।

१८६. उरःप्रभृतिभ्यः कप् [५ । ४ । १५१]

एभ्यः कप् स्याद् बहुव्रीहौ । प् इत् । तद्धितत्वात् न ककार इत् । व्यूढो-
रस्कः । प्रियसर्पिष्कः ।

१८७. इनः स्त्रियाम् [५ । ४ । १५२]

इन्नन्तात् कप् स्यात् स्त्रियाम् । बहुदण्डिका । बहुवाग्मिका । “नद्यृत्श्च”
(५ । ४ । १५३) इति कप् । “केऽणः” (७ । ४ । १३) इति ह्रस्वे
प्राप्ते ।

१८८. न कपि [७ । ४ । १४]

कपि अणो ह्रस्वो न स्यात् । बहुलक्ष्मीकः ।

ककुदस्य इति । कालाहारादिकृतवयःप्रभृतयो वस्तुधर्माः अवस्थेत्युच्यते ।
अजात ककुद इति । अजातं ककुदमस्य । बालो वत्स इत्यर्थः । पूर्णककुद । मध्यमवयाः ।
अवस्थायां किम् ? श्वेतककुदः ॥ १८३ ॥

सुहृद्दुर्हदौ इति । हृच्छब्देनापि सिद्धे मित्रामित्रयोः हृद्यशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थं
वचनम् ॥ १८५ ॥

उरः प्रभृतिषु इति । उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेरिति तु न विवक्षितम् । यद्वा
समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे स्थित्वैवमुक्तम् इति ज्ञेयम् । प् इति ।
अनुदात्तार्थः । “लशक्वतद्धिते” (१ । ३ । ८) इति कस्येत्त्वमाशङ्क्याह—तद्धितत्वा-
विति । व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरोऽस्य । “सोऽपदादौ” (८ । ३ । ३८) इति

१८९. शेषाद् विभाषा [५ । ४ । १५४]

प्रागनुक्तसमासान्ताद् बहुव्रीहेः क्व वा स्यात् । बहुदण्डी । बहुदण्डिकः ।

१९०. आपोऽन्यतरस्याम् [७ । ४ । १५]

कपि आवन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । बहुमालः ।
अनावन्तस्यापि ह्रस्वो वेति केचित् । सुसोमराकः । सुसोमपकः ।

१९१. ईयसश्च [५ । ४ । १५६]

ईयसन्ताद् बहुव्रीहेः कप् न स्यात् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ।
बह्वचः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी पुरुषः ।

विसर्जनोयस्य सः । प्रियं सर्पिर्यस्य प्रियसर्पिष्कः । “इणः षः” (८ । ३ । ३६) इति षत्वम् । अत्रोरःप्रभृतिषु पुमान्, अनडवान्, वयः नौ लक्ष्मी इत्येकवचनान्ताः पठ्यन्ते । द्विवचनान्तबहुवचनान्तेभ्यो मा भूदिति । तत्र “शेषाद्विभाषा” (५ । ४ । १५४) इति विकल्प एव भवति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंस्कः इति हरदत्तः । एवं च “नद्यृतश्च” (५ । ४ । १५३) इति कप् बहुलक्ष्मीक इति प्रक्रियोक्तिश्चिन्त्या ॥ १८६ ॥

शेषाद् विभाषा । यद्यत्र प्रागुक्तकव्मात्रापेक्षः शेषः स्यात् । अनृचो व्याघ्रपात् सुगन्धिरित्यत्रापि स्यात् नह्यत्र कव्विहितः तस्मात् समान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह— प्रागनुक्तसमासान्ताद् बहुव्रीहेरिति । यद्येवम् अनृचम्, सामबह्वृक्कं सूक्तम् इत्यत्र न स्यात् उक्तो ह्यस्मात् समासान्तः “ऋक्पूरव्यूः” (५ । ४ । ७४) इत्यत्र । नैष दोषः । विशेषे हि स विधीयते “अनृचबह्वृचावध्येतयेव” (वा०) इति । ननु ये प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः तेऽस्य विषये बाधकाः भविष्यन्ति तत् किं शेषग्रहणेन । एवं तर्हि शेषाधिकारविहित एव बहुव्रीहौ कप्प्रत्ययो यथा स्यात्, उत्तरपूर्वा इत्यादौ मा भूत् इत्येवमर्थं शेषग्रहणम् ॥ १८६ ॥

ईयसश्च । कव्मात्रमनुवर्तते न शेषादिति । तेन नित्यो वैकल्पिकश्च सर्वो निषिध्यते । बहुश्रेयान् इति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । “द्विवचनविभज्योपपदे तरवायमुनौ” (५ । ३ । ५७) “प्रशस्यस्य श्रः” (५ । ३ । ६०) । “शेषाद्विभाषा” (५ । ४ । ५४) इति प्राप्तः । बहुश्रेयसो इति । “नद्यृतश्च” (५ । ४ । १५३) इति

१. रित्य इति ख० पु० ।

२. तर्हि इति नास्ति क० पु० ।

१९२. वन्दिते भ्रातुः [५ । ४ । १५७]

भ्रात्रन्तान्न कप् पूजायाम् । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता । अन्यत्र मूर्ख-
भ्रातृकः । “सर्वनामसंख्ययोः प्राङ् निपातो बहुव्रीहौ वाच्यः” (वा०) सर्वश्वेतः ।
द्विशुक्रः । मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वं निपतेत् । द्व्यन्यः । “पूर्वम्”
अल्पोयसी द्वित्राः । “वा प्रियस्य पूर्वत्वम्” (वा०) गुडप्रियः । प्रियगुडः ।
“गडादेः परा सप्तमी इष्टा” (वा०) गडुः कण्ठेऽस्य गडुकण्ठः । प्रायिकं
चेदम् । वहेगडुः । अत्र सप्तम्या अलुक् ।

प्राप्तः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिह प्रतिषिध्यते^१ । “हल्ङ्याप्” (६ । १ । ६८)
इति सुलोपः । “गोस्त्रियोः” (१ । २ । ४८) इति ह्रस्वस्तु न भवति । “ईयसो बहुव्री-
हेर्न” (वा०) इति निषेधात् ॥ १६१ ॥

बन्दिने भ्रातुः । पूजायाम् इति । यद्यपि^२ “वदि अभिवादनस्तुत्योः” (धा०)
पठ्यते तथापि व्याख्यानात् स्तुत्यर्थो गृह्यत स—न च पूजा लक्ष्यते स्तुतिश्च पूजारूप
इति भावः । बहुव्रीहि^३ विषयं कार्यान्तरमपि प्रस्तौति सर्वनामसंख्ययोरिति । यत्र गुण-
शब्देन समासः सोऽत्र विषयः । द्रव्यवचनेन समासे तु विशेषणत्वादेव सिद्धे-
रित्याशयेनोदाहरति—सर्वश्वेत इति । सर्वं श्वेतमस्येति बहुव्रीहिः । मिथोऽनयोरिति ।
संख्यासर्वनाम्नोरेव यत्र परस्परं समास^४ इत्यर्थः । संख्यापूर्वम् इति । शब्दपरविप्रति-
षेधादिति भावः । एतदर्थमेवाल्पाचूतरापा अपि संख्यायाः^५ पूर्वनिपातो न कृतः ।
संख्यासर्वनाम्नोरिति युक्तं निर्देष्टुम् । द्व्यन्य इति । द्वावन्यौ अस्य । अल्पोयसी पूर्वम् इति ।
संख्यया सह संख्यायाः समासे या संख्या अल्पोयसी न्यूना सा पूर्वं निपततीत्यर्थः ।
अत्र मूलं द्वन्द्व उदाहरिष्यमाणं “संख्यायाः अल्पोयस्याः” (वा०) इति वार्त्तिकम् ।
तच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वासाधारणमित्याहुः । द्वित्रा इति । द्वौ त्रयो वा अत्र सप्तम्या अलुक् इति ।
“अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” (६ । ३ । १२) इत्यनेन ॥ १६२ ॥

१. कप् या काम्यादिति त्येव क० पु० ।

२. प्राप्त इत्यधिकः ख० पु० ।

३. यद्यपीति नास्ति । एवं तथापीत्यारभ्य—भाव इत्यन्तोऽपि नास्ति क० पु० ।

४. बहुव्रीहिस्तु न विषयकार्यान्तरमिति क० पु० ।

५. परस्पर मिति नास्ति क० पु० ।

१९३. निष्ठा [२ । २ ३६]

निष्ठान्तं प्राक् प्रयोज्यम्, बहुव्रीहौ । विशेषणस्य विवक्षापूर्वत्वादेतद्वचनम् । कृतकटः । “जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या” (वा०) सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” (वा०) अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । उद्यतासिरित्यादि प्रयोगवशाद् ज्ञेयम् ।

१९४. वाऽऽहिताग्न्यादिषु [२ । २ । ३७]

एषु निष्ठा वा पूर्वं स्यात् । आहिताग्निः । अग्न्याहितः । जातपुत्रः । पुत्रजात इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । समस्यमानपदार्थो यत्रान्यपदार्थस्यैकदेशः स्यात् स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णः ।

इति बहुव्रीहिः ।

निष्ठा । ननु यदा चित्रगुरित्यत्र जातिगुणद्रव्याणामुपनिपाते गुणस्य विशेषणत्वं—मेवं क्रियाद्रव्ययोरपि क्रियायाः विशेषणत्वं—ततश्च निष्ठान्तस्यापि “सप्तमीविशेषण” (२ । २ । ३५) इत्येव सिद्धं किं निष्ठेत्यनेनेत्यत आह—विशेषणत्वस्य इति । विवक्षापूर्वत्वात् इति । यदा हि कृतं किञ्चिदनेनेति निज्जति कट इति प्रयुज्यते^१ तदा कटस्यापि विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः शङ्क्येतेत्यर्थः । कृतकट इति । ननु कटस्य जातिशब्दत्वात् “जातिकाल” (वा०) इति पूर्वनिपातेन भाव्यम् । सत्यम् । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् वाशब्दस्य च व्यवस्थितविभाषार्थत्वात् ।

जातिकालेति । एतच्च “जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्” (६ । २ । १७०) इति ज्ञापकात् सिद्धम् । सारङ्गजग्धोति । सारङ्गो जग्धोऽनया । “अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा” (४ । १ । ५३) इति डीष् । इह निष्ठाशब्देन या निष्ठा विहिता तस्या एव ग्रहणम् । तेन सुस्थितं चारुहसितम्” इत्यादौ “पुंसके भावे कः” [३ । ३ । ११४] इति कस्य परनिपातः सिद्ध इत्याहुः । प्रहरणार्थेभ्य इत्यादि । कथम् “उद्गोर्गोलोष्ठलगुडैः परितोऽनुविद्धम्” इत्यादीत्यत आह—प्रयोगवशाज् ज्ञेयम् इति ।

शिष्टप्रयोगदर्शनादनित्यमेतत्प्रकरणम् । आहिताग्न्यादिषु वा द्रष्टव्य इति भावः । बहुव्रीहिं सामान्यतो निरूप्य तद्धेदं लक्षयति—समस्यमान इत्यादि । यत्र बहुव्रीहौ समस्यमानस्य पदार्थस्यार्थोऽन्यपदार्थस्य विशेष्यस्यैकदेशोऽवयवो भवति स तद्गुणसंविज्ञान इत्युच्यते । तस्यान्यपदार्थस्य गुणे विशेषणं सोऽपि संविज्ञायते कार्यत्वेन

यस्मिन् स इत्यर्थः । यथा लम्बकर्ण इति । अत्र ह्यन्यपदार्थस्य पुरुषस्य कर्णविषयौ ।
 अत्रावयव इवावयव इति विवक्षितम्, नत्ववयव एव । अन्यथा "लौहितोष्णीषा"
 इत्यत्राव्याप्तिः । नह्युष्णीषमृत्विजामवयव इति । तदयमत्र तात्पर्यार्थः । मत्वर्थे संबन्धे
 बहुव्रीहिर्भवति । तत्र यदा संयोगसमवायान्यतरः संबन्धोऽन्यपदार्थेन सह वर्तिपदार्थानां
 स तद्गुणसंविज्ञानः । येन हि दूरस्थितेन वर्तिपदार्थेनान्यपदार्थस्य संयोगः समवायो वा
 निरूपयितुं न शक्यते यथा चित्रगुरित्यादौ । शक्यते तु अरण्यस्थाभिरपि गोभिः
 स्वस्वामिभावसंबन्धो निरूपयितुमिति । एवमादिरतद्गुणसंविज्ञान इति । सर्वादीना-
 मित्यादावपि अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति ।

समुदायसमुदायिनोः संयोगः समवायो वा संबन्ध इति भवति तद्गुणसंविज्ञान-
 तेति सिद्धमिष्टम् ॥ १६४ ॥

इति बहुव्रीहिः ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-

त्तंसः श्रीनरसिंहसूनुर्भवत्प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतावगादिह बहुव्रीहिः समाप्ति शुभाम् ॥

अथ द्वन्द्वः

१९५. चार्थे द्वन्द्वः [२ । २ । २६]

अनेकं सुबन्तं चार्थे समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग-
समाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकं परस्परनिरपेक्षाणामेकक्रिया-
संबन्धः समुच्चयः । वटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धो-
ऽन्वाचयः । अन्योन्यापेक्षमेकक्रियासम्बन्ध इतरेतरयोगः । संहतिः समाहारः ।
तत्र समुच्चयान्वाचययोर्न समासोऽस्त्यसामर्थ्यात् ।

अथ द्वन्द्वः

चार्थे द्वन्द्वः अनेकम् इति । “अनेकमन्यपदार्थे” (२ । २ । २४) इत्य-
तोऽनुवृत्तेः तेन बहूनामपि द्वन्द्वो भवतीति भावः । चार्थे इति । चैनैव कृतोऽर्थश्चार्थः ।
स चेतरेतरयोगः समाहारश्च । स हि चैनैव प्रतीयते । समुच्चयान्वाचयौ तु न चार्थौ ।
तयोर्वाक्यादेव विनाऽपि चशब्दं प्रतीतेरिति तयोर्न समास इति भाष्ये स्थितम् ।
तथा च वक्ष्यति । तत समुच्चयान्वाचययोर्न समासोऽस्त्येति । एतदेव वक्तुं चार्थौ
विभज्यते समुच्चयेत्यादि । चार्था इति । च शब्दप्रयोगोऽपि प्रतीयमानत्वात् आद्यर्थयो-
श्चार्थत्वमुच्यते । सूत्रे तु चार्थग्रहणमवधारणार्थं ज्ञेयम् । क्रमेण सोदाहरणं लक्षयति ।
तत्र इति । प्रत्येकम् इति । परस्परनिरपेक्षाणामेकक्रियासंबन्ध इति । क्रियेत्युपलक्षणम्
प्रतिसंबन्धिनः । तद् यथा राज्ञो गौश्च श्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः पटो रक्तः शुक्लश्चेति
द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोः समुच्चयः । एवं च परस्परनिरपे-
क्षाणां समप्रधानानां पदार्थानामेकस्मिन् प्रतिसंबन्धिन समन्वयः समुच्चय इत्यर्थः ।
एक इति च । एकजातयेत्यर्थः । तथा च “समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” (३ । ४ । ३) ।
“समुच्चये सामान्यवचनस्य” (३ । ४ । ५) इति सूत्रयोर्वृत्तावुदाह्रियते-श्रोदनं
भुङ्क्व सक्तू पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । तथा भ्राष्ट्रमट । मठमट । खट्टामट ।
स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटतीति । अत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता
संभवत्येवेति चोक्तम् । क्रमेण इति । यत्रैकस्य प्राधान्यात् पूर्वं क्रियासंबन्धः प्रतिपाद्यते
इतरस्य च तदनुरोधेन पश्चादित्यर्थः । तथा ह्यदर्शनादनान्यत्रापि गामटत्येव भिक्षा-
मनटस्तु भिक्षा न गामानयति । अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । द्वयेत्यु-
पलक्षणम् अनेकेत्यस्य । अन्योन्यापेक्षया इति । परस्परपेक्षाणामवयवभेदानुगमेन
समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वय इत्यर्थः । यथा हर्गिरौ कुरुत इति ।

१ भवतीति द्विवारं ख० पु० ।

२. इति भाष्ये स्थितमिति नास्तीति ख० पु० । तत्स्थाने इति भाव इति ।

३. एकस्मिन् पदार्थानामेकस्मिन् प्रति संबन्धिनोति ख० पु० ।

१६६. द्वन्द्वे धि [२ । २ । ३२]

द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । “अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽन्यत्रानियमः” (इष्टिः) हरिगुरुहराः । हरिहरगुरुवः ।

नह्यो कस्याप्यपाये तत्कार्यं निष्पद्यते । उद्गतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवतः । संहतिः समाहारः । परस्परसापेक्षतामेवावयवभेदतिरोधाने संहतिरूपेण यत्रान्वयः स समाहार इत्यर्थः । यथा दन्तोष्ठमिति । संहतेः प्राधान्यादत्रैकवचनम् । संहतिश्च साहित्यं तच्च द्वन्द्वे शक्यमित्येके । लक्ष्यमित्यपरे । एवमेकशेषेऽपि । यदाहुः सहविवक्षायां द्वन्द्व इति । सहविवक्षायामेकशेष इति च । तच्च साहित्यं समाहारे विशेष्यत्वेन भासते । अत एव तस्य विशेष्यस्यैकत्वादेकवचनं भवति । इतरेतरयोगे तु विशेषणीभूय । अत एव प्रधानावयवभेदापेक्षं द्विवचनादि भवति । चार्थानां चतुष्टयेऽपि द्वयोरेव समास इत्यत्रोपपत्त्यन्तरमप्याह—असामर्थ्याद् इति । नहीश्वरं गुणं च भजस्वेति समुच्चये ईश्वरादयो भजनेनान्वये परस्परमपेक्ष्यन्ते इत्यसामर्थ्यम् ।

ननु परस्परानपेक्षत्वेऽपि एकक्रियान्वयद्वारकं सामर्थ्यं भविष्यति दध्योदनादिवदिति चेत् न युक्तम् । दध्योदनादावेकत्वात् क्रियायाः । समुच्चये तु कर्मभेदाद् क्रिया भिद्यते इत्युक्तमेव । अन्वाचयेऽप्यप्रधानमेव प्रधानमपेक्षते न तु प्रधानमप्रधानमित्यनेकस्य पदस्य न परस्परेण सापेक्षतालक्षणां सामर्थ्यं नाप्येकक्रियाद्वारकम् । नचानेकस्य सुबन्तस्य चार्थे वृत्तिरप्रधानस्यैव चार्थे वर्तनात् । वस्तुतस्तु क्रियैक्येऽपि न तदपेक्षं सामर्थ्यमिहाश्रीयते बहिरङ्गत्वाद् गौणत्वाच्च । समाहारेतरेतरयोगयोः परस्परं साहित्यनिरूपकतया साक्षात् सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वात् । दध्योदनादौ त्वनन्यगत्या गौणमपि तदाश्रीयते इति प्रपञ्चितं शब्दालंकारे ।

एवं परिहरता चेनैव कृतोऽर्थश्चार्थ इति मध्यमपदलोपिव्याख्यानमनुपादेयमिति सूचितम् । यद्वा समुच्चयान्वाचययोश्च शब्दं विनापि प्रत्ययाच्चेन नैव कृतोऽर्थः इत्येवमनन्यलभ्यत्वरूपस्य सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः ॥ १६५ ॥

द्वन्द्वे धि । सर्वेषामेव प्रथमानिदिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाविशेषादनियमे प्राप्ते वचनम् । हरिश्च हरश्चेति विग्रहप्रदर्शनम् । अत्र चशब्देन परस्परसाहित्यं द्योत्यते । समासे तु तेनैवोक्तत्वात् स न प्रयुज्यते । यद्यपि द्वन्द्वे परस्परसाहचर्यादिकैकमवयवपदमुभयार्थवाचकं युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति सिद्धान्तात् । अत्र चार्थे द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरेव प्रमाणम् । नहि क्रमेण द्वयोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति यथा वाक्ये धवश्च खदिरश्चेति ततश्च धवौ खदिरौ चेतिवत् हरौ च हरौ चेति युक्तं विग्रहीतुम् । तथापि

१९७. अजाद्यदन्तम् [२।२।३३]

अजादि यददन्तं तद् द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः ।
अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । “ध्यन्ताजाद्यदन्तयोर्मिथः समासे ध्यन्तं परम्”
(न्या०) । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरः किम् ? अश्वावृषौ वृषाश्वौ वा ।

“सियं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरूपपादा च” इति भाष्यकारेण दूषितत्वात्
उपेक्षितम् ।

हरिहराविति । चशब्दस्याव्ययत्वेऽपि तदर्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य स्वभावादेव
लिङ्गसंख्यायोगो भवति । इह पङ्क्तुश्चासौ खल्लश्चेति समानाधिकरणो एकस्मिन्
धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्यसद्भावाद् द्वन्द्वः प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् विशेष-
विहितत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञैव भवति । अपि च शेष इत्यनुवर्तते विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वात्
द्वन्द्वो न भविष्यति । सामानाधिकरण्याभावे तु भवत्येव द्वन्द्वः । पङ्क्तुखल्लावागतौ
इति ।

अथ यत्रानेकध्यन्तं तत्र द्वयोरेव पूर्वनिपातनियमः प्राप्नोति इत्यत आह—
अनेक इति । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणां प्रवर्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या ।
तत्रैकस्य पूर्वनिपातेन जातौ लक्षणां प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते किं चैकस्य युगपद-
वध्यवधिमद्भावावो विरोधान् न संभवति । न चान्तमपेक्ष्येतयोः पूर्वत्वमन्यतरेण
व्यवधानात् ।

हरिहरगुरव इति । हरगुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तते इति भावः । गुरोरभ्यर्हितत्वे-
ऽपि न तस्य पूर्वनिपातो दर्शितः । तदपेक्षया हरेरेवाभ्यर्हितत्वात् । विवचान्तरे तु
भवत्यपि । यदा तु हरगुर्वोद्वन्द्वं कृत्वा हरस्याल्पाचूतत्वात् पूर्वनिपातः क्रियते तदा
हरिहरगुरवः हरगुरुहरय इत्यपि भवति ॥ १९६ ॥

अजाद्यदन्तम् । अजादीति पृथक् पदम् । विशेषणसमासे वा । अच् आदिर्यस्य
तदजादि । अत् अन्ते यस्य तददन्तम् । ध्यन्ताजाद्यन्तयोरिति । “द्वन्द्वे धि” (२।२।३२)
इत्यस्यावकाशः मृदुगुप्तौ । “अजाद्यदन्तम्” इत्यस्यावकाशः ईशकृष्णौ । इन्द्राग्नी
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे “विप्रतिषेधे परम्” इत्यजाद्यदन्तत्वात् इन्द्रशब्द एव पूर्वं निपतति
नाग्निशब्द इति स परः प्रयोक्तव्य इति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्यादि ज्ञापका-
दनित्यमेतत्प्रकरणम् । तेनाग्नीन्द्रावित्यादि क्वाचित्कप्रयोगसिद्धिः ॥ १९७ ॥

१६८. अल्पाचूतरम् [२।२।३४]

अल्पाच्चं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । शिवकेशवौ । बहुष्वनियमः । शङ्खदुन्दु-
भिर्वीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः । “ऋतुभानां समाक्षराणामानुपूर्व्येण” पूर्व-
निपातः । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । अश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिण्यः । समाक्ष-
राणां किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ । “लघ्वक्षरं पूर्वम्” (वा०) कुशकाशम् ।
“अभ्यर्हितं च” (वा०) तापसपर्वतौ । “वर्णानामानुपूर्व्येण” (वा०) ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्राः । “भ्रातृज्यायसः” (वा०) युधिष्ठिरार्जुनौ । “संख्यायाः
अल्पीयस्याः” (वा०) द्वौ च दश च द्वादश ।

१९९. राजदन्तादिषु परम् [२।२।३१]

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रेऽ-
ग्रेवणम् । निपातनादलुक् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । धर्मादिष्वनियम
इष्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामावित्यादि । “जायायाः
जम्भावदम्भावौ वा निपात्यौ पत्यौ” (वा०) दम्पती । जम्पती । जायापती ।

अल्पाचूतरम् । अल्पाजेवाल्पाचूतरम् । अत एव निर्देशात् “तरप्तमपौ घः”
(१।१।२२) इति ज्ञ पकाद्वा स्वार्थेऽपि तरप् कुत्वचुत्वयोरभावश्चेत्याशयेन व्याचष्टे
—अल्पाच्चम् इति । यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव स्यात् प्लक्षन्यगोधाविति ।
द्विवचनोपपदे एव तस्य विधानात् बहुषु त्वस्याप्रवृत्तेरनियमः स्यात् धवखदिरपलाशाः
इति ।

बहुष्वनियम इति । पूर्ववज्जातिपक्षाश्रयणादिति भावः । ऋतुभानाम् इति । तत्र
ऋतुनां वसन्तादीनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम् । भानां नक्षत्राणामश्विन्यादीनान्तूदय-
कृतम् । भ्रातृज्यायस इति । युधिष्ठिरार्जुनाविति । शौर्यकृतमभ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीत्यनेन
नियमो न सिद्धयतीति भावः । संख्याया इति । एतच्च द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च साधारणमिति
प्रागेवोक्तम् । द्वादश इति । यद्यपि द्विशब्दस्य घ्यन्तत्वादल्पाचूत्वाद् वा पूर्वनिपातः
सिद्धयति, तथापि नवतिशतमिति द्वन्द्वार्थमेतदारब्धम् ॥ १६८ ॥

राजदन्तादिषु । राजदन्तादिषु तत्पुरुषा इव केचिद् द्वन्द्वा अपि पठ्यन्ते इति
तल्लोभाद् द्वन्द्वप्रकरणे एतत्पठितम् । निपातनादलुग इति । राजदन्तादिगणेश्वरवणमिति
पाठसामर्थ्यादिति भावः । यदीदं निपातनं तर्हि एतन्मपि तत एव सिद्धम् इति “वनं
पुरगा” (८।४।४) इति सूत्रेऽग्रेऽग्रहणं शक्यमकर्तुमित्याहुः । एतच्चासंज्ञापत्ते
संज्ञायां तु “पूर्वपदात्” (८।४।३) इत्येव सिद्धम् ।

२००. द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् [२।४।२]

एषां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । प्राण्यङ्गे दन्तोष्ठम् । तूर्याङ्गे मार्दङ्गिकपाण-
विक्रम् । सेनाङ्गे रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वात् समाहारे एकवच्चे
सिद्धेऽपीदं तु प्रकरण विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः
दधिययआदीनामितरैतरयोग एव वृक्षमृगादीनामुभयथेत्येतदर्थमिदं प्रकरणम् ।

अथ कथं साधारणो भूष्यभूषणभावः शिष्योपाध्यायम् । सत्यम् । “लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः” (३ । २ । १२६) “परिव्यवेभ्यः क्रियः” (१ । ३ । १८) इत्यादिनिर्देशात्
सर्वमिदं प्रकरणमनित्यमिति ज्ञाप्यते । जायाया इत्यादि । राजदन्तादिषु पाठादेव निपाति-
तमेतदित्यर्थः । दम्पती इति । जाया च पतिश्चेति विग्रहः ॥ १६६ ॥

द्वन्द्वश्च इति । प्राणिनश्च तूर्याणि च सेनाश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा तेषामङ्गानीति
बहुवचनान्तेनाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं
सबध्यत इत्यभिप्रेत्याह—प्राण्यङ्ग इत्यादि । एवं च द्वन्द्वावयवकृतं बहुत्वम् । प्राण्यङ्गा
दीनामिहोक्तं भवति । प्राण्यङ्गादीनां प्राण्यङ्गैरेव । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव । सेनाङ्गानां
सेनाङ्गैरेव द्वन्द्वः स एकैकवद् भवति न तु व्यतिकरेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाश्वारोहौ ।
दन्तोष्ठमिति । दन्ताश्च ओष्ठौ च । अत्र “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६) इत्येव सिद्धम् ।
प्राणिपणवाविति व्यतिकरे मा भूत् इति नियमार्थं तु वचनम् । तूर्याङ्ग इति । अत्राङ्ग
शब्द उपकारवचनः । इतरयोस्त्ववयववाची । मार्दङ्गिकपाणविक्रम् इति । मृदङ्गवादनं
शिल्पमस्येत्यर्थे “शिल्पम्” (४ । ४ । ५५) । एवं पाणविक इत्यपि । अत्र प्राणि-
त्वात् “जाति प्राणिनाम्” (२ । ४ । ६) इत्यस्याप्राप्तिः । इह तु मृदङ्गपणवमित्यत्र
“जातिरप्राणिनाम्” इत्येव सिद्धम् । अनित्यं चेदं प्रकरणमिति मुखनासिकावचनः
(१ । १ । ८) इत्यत्रोक्तम् ।

ननु चार्थेऽयमेकवद्भावः इतरेतरयोगे तावन्नेष्यते नमाहारे च तस्यैकत्वादेव
सिद्धेर्विधिरनर्थकः । अथैवं यो द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्व इति यावत् स एषां भवतीति विधीयते
तच्च न यतः “चार्थे द्वन्द्वः” (२ । २ । २६) इत्येव समाहारे इतरेतरयोगे उभयोरपि
यथेष्टं सिद्ध एव समासस्तत्किं पुनर्विधानेनेत्याशङ्क्य^१ सिद्धे सत्यारभ्यमाणो नियमार्थ
इति दर्शयति—समाहारस्यैकत्वाविति । अयमर्थः । नानेन प्राण्यङ्गादीनां समाहारे द्वन्द्वो
भवत्यपूर्वो विधीयते “चार्थे द्वन्द्वः” (२ । २ । २६) इत्येव प्राप्तत्वात् किं तर्हि
प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वो नेतरेतरयोग इति । विपरीतस्तु सियमो न भवति

१. प्राण्यङ्गादीनामिहोक्तं भवतीति नास्ति क० पु० ।

२. अयमर्थ इत्यारभ्य—इतरेतरयोगइत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२०१. जातिरप्राणिनाम् [२ । ४ । ६]

प्राणिजज्ञातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । धानाशङ्कुलि । प्राणिनां तु त्रिटुशूद्राः । द्रव्यजातीयानामेकवद्भावः । नेह रूपरसौ । गमनागमने । द्रव्यविवक्षायां तु बदरामलके स्तः ।

२०२. विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः [२ । ४ । ७]

ग्रामवाचिनां देशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत् । गङ्गाशोणम् । कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् ? गङ्गायमुने । ग्रामे तु जाम्बवशालूकिन्यौ ।

समाहारद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामेव नेतरेषामिति । एवं हि "तिष्यपुनर्वस्वोः नचत्रद्वन्द्वे" (१ । २ । ६३) इत्यत्र बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यात् । तद्धि तिष्यपुनर्वसु इदमिति समाहारे मा भूदिति क्रियते । त्वदुक्ते तु नियमे नानयोः स संभ'वतीति तदनर्थकं स्यात् तस्मादत्रैषा वचनव्यक्तिः एकवचनमित्यनुवर्तते तेनैकं वक्तव्येकवचनमेकार्थवाचकः समाहार इति यावत् स एव द्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामिति नियम्यते न दधिपयआदीनीत्यत्रापि स एव समाहारद्वन्द्वो निषिध्यते न तु नियमः प्रकृतोऽपि तन्मध्यपठितेषु ब्रह्मप्राजापत्यादिषु-ग्रनियमप्रसङ्गस्यासम्भवात् । अतः सर्वानुग्रहाय समाहारद्वन्द्व एव प्राप्तः प्रतिषिध्यते । तेनैतेष्वितरेतरयोग एव भवतीति सिद्धम् ।

वृक्षमृगादीनामुभयथेति । उभयथा यो द्वन्द्वः "चार्थे" इत्यनेन विभाषा प्राप्तः स वृक्षमृगादीनामेवेति । न चैतत्सामान्यलक्षणैव सिद्धम् । अत्राहुः । यत्तुल्यजातीयानामेवायं विकल्पः तत्रैव नियमः प्रवर्तते मृगविशेषवाचिनां मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वो नान्यैरिति वचनव्यक्त्या पर्यवसन्नमेतदन्यैः सहेतरेतरयोग इति ॥ २०० ॥

जातिरप्राणिनाम् । जातिवाच्यवयवत्वाद् द्वन्द्वोऽपि जातिरित्युपचारादुच्यते इति दर्शयति-जातिवाचिनां द्वन्द्व इति । धानाशङ्कुली इति । धानाः भृष्टयवाः । शङ्कुली भक्ष्यविशेषः । पशूणां रसानां कुल शङ्कुली गौरादिषु निपातनाद् रूपसिद्धिः । द्रव्यजातीयानामेव इति । अप्राणिनामिति पर्युदासेन प्राणिसदृशानां द्रव्याणामेव ग्रहणादिति भावः । जातिः किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । हरेः खड्गो नन्दकः पाञ्चजन्यश्च शङ्खः एकव्यक्तिकत्वात्त्रेयं जातिः । द्रव्यविवक्षायां नेति । जातिग्रहणाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामेकवद्भावो भवति न नियतद्रव्यप्राधान्यविवक्षायां जातिशब्दत्वेऽपीति भावः । बदरामलक इति । फलजातिवचनावेतौ ॥ २०१ ॥

विशिष्टलिङ्ग इति । नदीदेश इति च द्वन्द्वविशेषणम् । उपचाराच्च सामानाधिक-

१. स संभवतीत्यस्य स्थाने संभवतीत्येव क० पु० ।

२. नचैवं सामान्यलक्षणां निविषमिति क० पु० ।

३. द्वन्द्वविशेष मिति क० पु० ।

२०३.

क्षुद्रजन्तवः [२ । ४ । ८]

क्षुद्रजन्तूनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलं क्षुद्रजन्तवः ।

रण्यम् । नद्यर्थवियवत्वात् नदीदेशार्थावियवत्वाद्देशः । एवमग्रामा इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । व्यत्ययेन चैकवचनस्थाने बहुवचनमित्यालोच्याह—ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाम् इति । नदीवाचिनां यो द्वन्द्वो देशवाचिनां च यो द्वन्द्वो इति वाक्यद्वयज्ञेयम् । सूत्रेऽपि नदीदेश इति पृथक् पदे द्रष्टव्यो यदि त्वेकपदं स्यात् गङ्गाकुरुक्षेत्रे इति व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत् स्यात् । समासोऽपि भवन्नितरेतरयोगश्चेद् द्विवचनप्रसङ्गः । समाहारश्चेन्नपुंसकं स्यात् । अतो भिन्नपदत्वात् नद्युभयावयवो द्वन्द्वो देशोभयावयवश्च द्वन्द्व इत्यर्थो लभ्यते । विशिष्टपदस्यार्थमाह—भिन्न इति । विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । तथा चोच्यते भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमिति । गङ्गाशोणम् इति । शोणो नदः सोऽपि नदीविशेषत्वात् नदीत्युक्तः पृथङ् नदीग्रहराप्रदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । यत्र जनाः संचरन्ति । तथा च पर्वतानां ग्रहरां न भवति । विन्ध्यगन्धमादने । जाम्बवशालू-
किन्याविति । अत्र जाम्बवम् नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । अग्राम इति च प्रसज्यप्रति-
षेधस्तेन ग्रामाग्रामसमुदायेऽप्येतस्मिन् ग्रामान्वयनिबन्धनः प्रतिषेध एव भवति । एतदेव सूचयितुं ग्रामोभयावयवो द्वन्द्वो नोदाहृतः । तथा च वार्तिकम्—‘उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्य इति । ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन् द्वन्द्वे सति ग्रामाश्रयः प्रतिषेध एव वक्तव्य इत्यर्थः । तथा चोदाह्रियते शौर्यं च नगरं केतवता च ग्रामः सौर्यकेतवते इत्येके । इह तु निषेधो न भवति मथुरापाटलिपुत्रमिति । उभयोरपि नगरत्वात् । न चेह ग्रामग्रहणेन नगरं गृह्यते तथा च वार्तिकम्—“अग्रामा इति नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः” इति । ग्रामप्रतिषेधे नगरं न प्रतिषिध्यत इत्यर्थः ।

यत्तु प्राचोक्तम् “प्राचां ग्रामनगराणाम्” (७ । ३ । १४) इति भेदेन ग्राम-
नगरयोरुपादानं ज्ञापकम् ग्रामग्रहणे नगरं न गृह्यत इति । तदसत् । तत्प्रयोजन-
स्याकरेऽन्यथा समर्थनात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यामः ॥ २०२ ॥

क्षुद्रजन्तव इति । अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वम् । तच्चापेक्षितत्वादनवस्थितम्
यच्च स्मर्यते—

क्षुद्रजन्तुरनस्थः स्यादथवा क्षुद्र एव सः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ।

तत्र पक्षान्तराणामव्यापकत्वाच्चरमपक्षं सर्वसंग्राहकत्वात् सिद्धान्तयन्ति ।
आनकुलाद् इति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥ २०३ ॥

१. तेना ग्रामसमुदायेऽप्यस्मिन्निति क० पु० ।

२०४. येषा च विरोधिः शाश्वतिकः [२ । ४ । ९]

नित्यविरोधिनां द्वन्द्व एकवत् । अहिनकुलम् । अश्वमहिषम् । काकोलू-
कम् ? चकारात् पशुशकुनिद्वन्द्व एकवत् ।

२०५. शूद्राणामनिरवसितानाम् [२ । ४ । १०]

अबहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् । रजकतन्तुवायम् । बहिष्कृतानां
तु चाण्डालमृतपाः ।

२०६. गवाश्वप्रभृतीनि च [२ । ४ । ११]

यथोच्चारितान्येतानि कृतैकत्वानि साधूनि । गवाश्वम् । दासीदासम् ।
पुत्रपौत्रम् । मूत्रपुरीषम् । स्त्रीकुमारम् इत्यादि ।

येषां च इति । शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते तत्र भवः शाश्वतिकः । “काला-
द्वय” (४ । ३ । ११) अत एव निपातनात् “इमुमुक्तान्तात्कः” (७ । ३ । ५) इति
कादेशाभावः । “अव्ययानां भमात्रे” (वा०) इति टिलोपाभावश्च । शाश्वतिकस्त्रैका-
लिका नित्य इत्युक्तं भवतीत्याह—नित्य इति । विरोधवाचिनाम् इति । विरोधोऽत्र वैरम् ।
“क्षुद्रजन्तवः” (२ । ४ । ८) इति प्रकृतेन जन्तुग्रहणेन तस्य विशेषणात् । प्राणिनां
तु विरोधो वैरमेव भवति । तेनेह न भवति छायातपाविति । अस्ति ह्यत्रापि विरोधः
सहानवस्थानादि ।

नन्वश्वमहिषम् काकोलूकमित्यत्रैतद् बाधित्वा परत्वात् पशुशकुनिद्वन्द्वे
वच्यमाराणां विभाषा प्राप्नोति ‘इत्याशङ्क्याह—चकाराद् इति । इह येषां
विरोध इतीयता सिद्धे चकारग्रहणं वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थम् स बाधकबाधनार्थं
संपद्यते । तेन नित्यविरोधिपशुशकुनिद्वन्द्वेऽपि नित्य एवैकवद्भावो न वैकल्पिक
इत्यर्थः ॥ २०४ ॥

शूद्राणाम् इति । निरवसानं बहिष्करणं तद्रहिता अनिरवसिता इत्याह—अबहिष्कृ-
तानाम् इति । शूद्राणाम् इति । शूद्रप्रायोऽत्र त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तजातिमात्रपरः न वृषल-
परः निरवसितप्रतिषेधात् । चाण्डालमृतपा इति । चारणालादेश्च बहिष्करणं पात्राद्
विवक्षितम् तर्हि भुक्ते पात्रं “भस्मना शुद्धयते कांस्यम्” इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि न
शुद्धयति इति ते तत्र भोक्तुं न लभन्त इति । ततो बहिष्कृता भवन्ति । यद्वा नगराद्
बहिः नर्वास्यतया बहिष्कृता इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

गवाश्वेति । यथोच्चारितानि । गरो यादृशानि दृतावङ्गादेशानि पठितानि शब्द-

१. इत्याशङ्काद् इति क० पु० ।

२. अबहिष्कृतानामिति क० पु० ।

३. यादृशानिति क० तु० ।

४. कृतावङ्गादेशानीति क० पु० ।

२०७. विभाषावृक्ष-मृग-तृण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकुन्य-
श्ववडव- पूर्वापराधरोत्तराणाम् [२ । ४ । १२]

एषां द्वन्द्व एकवत् स्याद् वा । वृक्षादौ विशेषाणामेवग्रहणम् चूताशोकम् ।
चूताशोकाः । रुरुपृत्तम् । कुशकाशम् । व्रीहियवम् । दधिघृतम् । गोमहिषम् ।
शुकवकम् । अश्ववडवम् । पूर्वापरम् । अधरोत्तरम् । पक्षे दधिघृते । गोमहि-
षावित्यादि । “फल-सेनाङ्ग-वनस्पति-मृग-शकुनि-क्षुद्र-जन्तु-धान्य-वृक्षाणां
बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवत् । बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । द्विप्रकृतौ
तु बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ इत्यादि ।

रूपाणि तादृशानामेवैकवद्भावः साधुर्न रूपान्तरापन्नानाम् । तेन “अवङ् स्फोटायनस्य”
(६ । १ । १२३) इति यदा न भवति तदा नैकवद्भावः । गोऽश्वौ गोऽश्वमिति । एतेन
गणपाठे रूपमेषां विवक्षितम्, न पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्तं भवति । अत्र च
प्रमाणं प्रभृतीनि च शब्दस्वरूपोपेक्षणपुंसकनिर्देशप्रक्रियाप्रकाश एवाकृतैकवद्भावानि
साधूनीति । गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते । तेषां मते न साधुत्वमात्रं
विधीयते नत्वेकवद्भाव इत्यर्थः । अत्र केषुचित् पशुतृणाद्वन्द्वविभाषायां प्राप्तायां क्वचिद-
प्राप्तौ चायं नियमः । दासीदासमिति । अत एव निपातनात् “पुमान् स्त्रिया” (१ । २ ।
६७) इत्येकशेषाभावः ॥ २०६ ॥

विभाषा वृत्तमृगेति । एषां द्वन्द्व इति । एषामित्येकाऽपि पक्षी विषयभेदाद् भिद्यते ।
वृत्तादीन् शकुनिपर्यन्तान् प्रत्यवयवपक्षी । अश्ववडवादीन् प्रति निर्धारणे पक्षी ।
येऽत्राप्राणिनस्तेषां “जातिरप्राणिनाम्” (२ । ४ । ६) इत्येकवद्भावे नित्ये प्राप्ते
विकल्पोऽयम् । विशेषाणामेव ग्रहणम् इति । इह वृक्षादिभिः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते
वृक्षाणां या द्वन्द्वः मृगाणां या द्वन्द्व इत्यादि । तेनैषा विभाषा तुल्यजातीयेष्वेव^१
व्यवतिष्ठते । तत्रापि न सरूपेषु एकशेषप्रसङ्गे न द्वन्वासम्भवात् । नापि पर्यायेषु विरू-
पाणामपि समानार्थानामेकशेषारम्भात् नापि वृत्तस्य धवश्चेति सामान्यविशेषयोरनभि-
मानात् । नहि वृत्तधवमित्यभिधानमस्ति । तस्माद् विशेषा एवेह गृह्यन्ते न स्वरूपं
न पर्यायाः नापि सामान्यविशेषावित्यर्थः । पशुग्रहाण हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गलक्षणस्य
नित्यविधेर्बाधनार्थम् । चार्थ इत्येव सिद्धे मृगशकुनिग्रहाण नियमार्थम् मृगविशेषवाचिनां
मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वोऽन्यैस्तु स इतरेतरयोगद्वन्द्व इति । एवं शकुनिष्वपि ।

१. तुल्यजातीयेष्वेव तिष्ठतीति क० पु० ।

२. न पर्यायाणामपि सामान्यविशेषाविति क० पु० ।

२०८. विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि [२ । ४ । १३]

अद्रव्यवाचिनां विप्रतिषिद्धार्थानां द्वन्द्व एकवत् स्याद् वा । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । विरुद्धं किम् ? कामक्रोधौ । द्वये तु शीतोष्णे उदके स्तः ।

२०९ न दधिपयआदीनि [२ । ४ । १४]

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । ईध्मावर्हिणी । निपातनाद् दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनस इत्यादि ।

२१० अधिकरणैतावत्त्वे च [२ । ४ । १५]

द्रव्यपरिमाणवगमे नैकवद्भावः । दश दन्तोष्ठाः ।

पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहाणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे “पूर्ववदश्ववडवौ” (२ । ४ । १३) इत्येतद्वाधित्वा “स नपुंसकम्” (२ । ४ । १७) इत्येतदेव भवति । तच्छब्देनैकवद्भावभाजं परामृश्याविधीयमानं नपुंसकत्वं वृत्ताणां वृत्तैरेव मृगाणां मृगैरेव इत्यादि । एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । “पूर्ववदश्ववडवौ” (२ । ४ । १३) इत्येतत्तु एकवद्भावपक्षे सावकाशम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् इति । सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेना इत्यादि । बहुप्रकृतिरेवेति । बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतिः कारणां यस्य द्वन्द्वार्थस्य स बहुप्रकृतिः तदभिधायित्वात् द्वन्द्वोऽपि बहुप्रकृतिरुच्यते । एषां फलादीनां द्वन्द्वोऽनेन लक्षणात्तरणवैकवद् भवन् बहुप्रकृतिरेवैकवद् भवतीत्यर्थः । बदरामलक इति । अत्र “जातिरप्राणिनाम्” (२ । ४ । ६) इति प्राप्त एकवद्भावः । रथिकाश्वारोहाविति । सेनाङ्गलक्षणः । आदिपदात् प्लक्षन्त्यग्रोधौ । रूपपृषतौ । हसचक्रवाकौ । एषु वनस्पतिमृगशकुनिलक्षणाः । यूकालिक्षे क्षुद्रजन्तुलक्षणाः । व्रीहियवौ । कुशकाशौ । अत्र धान्यतृणलक्षणाः ॥ २०७ ॥

विप्रतिषिद्धम् इति । अद्रव्यवाचिनाम् इति । आधिकरणशब्दो द्रव्यवाचीति भावः । विप्रतिषिद्धार्थानाम् इति । विरुद्धार्थानामित्यर्थः । विरोधश्च सहानवस्थानलक्षणाः । चकारो विभाषानुकर्षणार्थं इत्याह—वेति ॥ २०८ ॥

अधिकरणैतावत्त्वं इति । समासार्थस्याधिकरणमाश्रयो वर्तिपदार्थः । तस्यैतावत्त्वं परिमाणनियमस्तस्मिन् गम्यमान इति व्याचष्टे—द्रव्यपरिमाण इत्यादि । नैकवद्भाव इति । एतेन समाहारद्वन्द्वस्यैवायं निषेधो न नियमस्येति । तथाहि सति नियमे विप्रतिषिद्धेऽपि “चार्थे द्वन्द्वः” (२ । २ । २६) इति समाहारेऽपि द्वन्द्वः स्यात् । वर्तिपदार्थद्वारा

२११. आनङ् ऋतो द्वन्द्वे [६ । ३ । २५]

विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे पूर्वपदस्यानङ् स्यात् । होता-
पोतारौ । मातापितरौ । पुत्र इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ।

२१२. देवताद्वन्द्वे च [६ । ३ । २६]

इह पूर्वपदस्यानङ् । मित्रावरुणौ । उभयत्र वायोः प्रतिषेधः । अग्निवायू ।
वाय्वग्नी । एकहविर्भागत्वे द्वन्द्वस्य ब्रह्मप्रजापती इत्यादावप्रसिद्धेर्नानङ् ।

च समाहारेऽपि दशसंख्यान्ययोपपत्तेः । समाहारस्यैव द्रव्यांशत्वं प्रतीयेत इत्यप्य-
नाशङ्क्यम् इति भावः । दश दन्तोष्ठा इति । अत्र दशशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् वर्तिपदार्थ-
स्येयत्ता गम्यते । समुदायसंबन्धेऽपि दन्तोष्ठात्मकवर्तिपदार्थगतैव संख्येति न विरोधः ।
इह तूपदशं दन्तोष्ठाः इत्युभयमिष्यते “विभाषा समोपे” (२ । ४ । १६) इति
सूत्रितत्वात् ॥ २१० ॥

द्वन्द्वे पूर्वपदकार्यविशेषमाह—आनङ् ऋतो द्वन्द्व इति “ऋतो विद्यायोनि-
संबन्धेभ्यः” (६ । ३ । २३) इत्यनुवर्तते ।

द्वन्द्वे पूर्वपदकार्यविशेषमाह—आनङ् ऋतो द्वन्द्व इति । “ऋतो विद्या-
योनिःसम्बन्धेभ्यः” (६ । ३ । २३) इत्यनुवर्तते । तच्च व्याख्यानात् षष्ठ्या विपरिणाम्यत
इत्याशयेनाह—विद्या इत्यादि । ऋत इति च श्रूयमाणां द्वन्द्वविशेषणम् । जातौ चैक-
वचनम् । अनुवृत्तम्—ऋत इत्येतत्पूर्वपदविशेषणं पुत्रशब्दे परे आनङ् विधास्यति ।
तच्च कार्यनिर्देशार्थम् ! अन्यथा तातपुत्रावित्यत्रापि^१ स्यादित्याशयेनाह—ऋदन्तानां
द्वन्द्व इति । पूर्वपदस्य इति । “अलुगुत्तरपदे” (६ । ३ । १) इत्याधिकृतेन पूर्वपदस्या-
न्तेपादिति भावः । होतापोताराविति । अनयोर्होत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्ध एकस्मिन्
यक्षे आर्त्विज्यरूपः । मातापितराविति । पुत्रोत्पादनेनानयोर्योनिकृतः संबन्धः ।
पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति । “पुत्रेऽन्यतरस्याम्” (६ । ३ । २२) इत्यतः तच्चानु-
वृत्तं मराडूकप्लुतिन्यायेनेहैव संबध्यते न तु “विभाषा स्वसृपत्योः” (६ । ३ । २४)
इत्यत्रापि तेन आतुः पुत्र इत्यत्र षष्ठ्या अलुक् विकल्पो न भवति । पितापुत्राविति ।
अनयोरपि योनिकृतः संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः । आनङो डकारोऽन्त्यादेशार्थः ।
नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । आकारमात्रविधाने हि “उरण् रपरः” (१ । १ ।
५१) इति प्रसज्येत ॥ २११ ॥

देवताद्वन्द्वे च । अनृकारार्थमाविद्यायोनिःसंबन्धार्थं वचनम् । उभयत्र वायोरिति ।

२१३. ईदग्नेः सोमवरुणयो [६ । ३ । २७]

अनयोद्वन्द्वे अग्नेरीकारादेशः स्यात् ।

२१४. अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः [८ । ३ । ८२]

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात् समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः ।
अग्नीषोमौ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येव्यते नेह-अग्निसोमौ माणवकौ । अग्नीवरुणौ ।

वायोर्वायुशब्दस्योभयत्र पूर्वपदत्वे च सति "देवताद्वन्द्वे च" (६ । ३ । २६) इत्यानङः प्राप्स्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः इति साध्याहारं व्याख्येयम् । यद्वोभयत्र वायुर्यस्मिन् इत्युभयत्र वायुस्तस्येत्येकपदमेव द्वन्द्वविशेषणं व्याख्येयम् । इह ब्रह्माप्रजापती । शिववैश्व-
वणौ इत्यादावानङ् कस्माद् न भवतीत्याशङ्क्य-परिहरति एकहविरिति । ब्रह्माप्रजापती इत्यादौ नानङ् इति संबन्धः । तत्र हेतुः एकहविर्भागित्वेन द्वन्द्वस्याप्रसिद्धेरिति ।

अयं भावः—द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणमिह क्रियते तत्रानुवृत्तसमास-
विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । द्वितीयं तु प्रसिद्धसाहचर्यस्य युगलस्य परिग्रहार्थम् । "द्वन्द्वं
रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु" (८ । १ । १५) इति सूत्रेऽभि-
व्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्व इति निपातनात् । तच्च प्रकृतस्य द्वन्द्व-
स्यार्थद्वारकं विशेषणम् अत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्वे इति । ततश्च ये
लोके प्रसिद्धसाहचर्यादेव एकहविः प्रतिसंप्रदानत्वेन संबन्धितया निर्दिष्टाः मित्रावरुणा-
स्तेषामेवेह ग्रहणम् । तेन ब्रह्माप्रजापती इत्यादौ तद्विपर्ययान्नानङिति ॥ २१२ ॥

ईदग्नेरिति । अनयोद्वन्द्वे इति । द्वन्द्वे समासे सोमवरुणयोः परयोः पूर्वपदस्या-
ग्नेरित्यर्थः । आनङोऽपवादोऽयम् । अत्र देवताद्वन्द्व इति काशिकायामनुवर्तित तदाचार्यै-
रुपेक्षितम् । यतो ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि आश्वलायनः प्रयुक्ते अग्नीषोमौ
प्रणोष्यामीति अग्निसोमौ माणवकावित्यत्र तु नातिप्रसङ्गः ।

"अभिव्यक्तपदार्थाः ये स्वतन्त्राः लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः न शब्देषु तदुक्तिषु" ॥

इतिन्यायेन संज्ञाशब्देष्वस्याप्रवृत्तेः । एतेनादेवताद्वन्द्वत्वान्नेत्वमिति प्राचोक्तम-
नादेयम् । इदिति तकार उच्चारणार्थः ॥ २१३ ॥

अग्नेः स्तुत इति । "सात्पदाद्योः" (८ । ३ । १११) इति निषेधे प्राप्तेऽयमा-
रम्भः । अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन्निति अग्निष्टुत् ऋतुविशेषः । संपदादित्वा-

१. तच्चेति नास्ति क० पु० ।

२. संज्ञाशब्देष्वस्याः अप्रवृत्तेरिति क० पु० ।

३. निषेधादप्राप्तेऽयमारम्भ इति ख० पु० ।

२१५.

इद् वृद्धौ [६ । ३ । २८]

वृद्धौ परपदेऽग्नेरिदादेशः स्यात् । आग्निमारुतं कर्म । आग्निवारुणीम-
नङ्वहीम् । “विष्णौ न” (वा०) “देवताद्वन्द्वे च” (६ । ३ । २६) इत्या-
नङ् आग्नावैष्णवं चरुम् ।

२१६.

दिवो द्यावा [६ । ३ । २६]

द्यावाभूमी जनयन् ।

२१७.

मातरपितरावुदीचाम् [६ । ३ । ३२]

मातरपितरौ । उदीचां किम् ? मातापितरौ ।

दधिकरणेऽपि क्रिया । अग्निष्टोम इति । अग्नोनां स्तोमोऽग्निष्टोमः सोमयागस्य संस्था-
स्वाद्या संस्थोच्यते । अग्नेर्दीर्घा इति । ईत्विषयादित्यर्थः । इष्यते षत्वमिति शेषः ।
अग्निसोमौ माणवकाविति । अत्र माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दाविति
पूर्वोक्तिन्यायेनेदादेशाभावात् षत्वाभावः । ये त्वीत्त्वे देवताद्वन्द्वे इत्यनुवर्तयन्ति तेषां
ज्योतिषतयोरपि देवतात्वाभावात् दीर्घाभावात् षत्वाभावः । तेनाग्निसोमौ तिष्ठतः
इति भवितव्यमित्याहुः । अग्नोवरुणावितोत्त्वस्योदाहरणम् ॥ २१४ ॥

इद् वृद्धौ । वृद्धौ परपदे इति । वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुत्तरपदं गृह्यते वृद्धिमा-
त्रस्योत्तरपदस्यासंभवात् । अत्र देवताद्वन्द्वे इति वर्तते । तकार उच्चारणार्थः ।
इकारस्येकारविधानं बाधकबाधनार्थम् । अग्निमास्ताविति । अग्नामस्तौ देवते
अस्येत्यर्थे “साऽस्य देवता” (४ । २ । २४) इत्यण् । “देवताद्वन्द्वे च” (७ । ३ । ३१)
इत्युभयपदवृद्धिः । आग्निवारुणीम् इति । अग्नावरुणौ देवतेऽस्याः पूर्ववदण् ।
उभयपदवृद्धिः । अणान्तत्वान् ङीप् । पूर्वत्रानङ्मुत्तरत्रेत्त्वं बाधित्वेत्वमनेन क्रियते
यद्यपि प्राग्वृद्धेर्विग्रहवाक्ये एवानङ्गीत्वयोरन्तरङ्गत्वात् प्रसङ्गः । तथाप्यपवादविषयत्वात्
प्रक्रियावाक्ये न क्रियते । लौकिके तु वाक्ये भवत्येव । अग्नावैष्णवम् इति । इत्वा-
भावादानङ् भवति ॥ २१५ ॥

दिवो द्यावा । देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे परतो दिव इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः स्यादिति ।
द्यावाभूमी इति । द्यौश्च भूमिश्च ॥ २१६ ॥

मातरपितराविति । अस्मिन् द्वन्द्वे पूर्वपदस्यानङादेशो निपात्यते वा । माता च
पिता च मातरपितरौ ॥ २१७ ॥

१. रगत्वात्प्रसङ्ग इति क० पु० ।

२. पितरा वित्येव क० पु० ।

२१८. द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे [५ । ४ १०६]

चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वाच्च स्यात् समासान्तः समाहारे । वाक् च त्वक् च तयोः समाहारः वाक्त्वचम् । श्रीस्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्-
त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् ? प्रावृत्शरदौ ।

२१९. वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः [१ । २ । ६५]

यूना सह वचने गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यं चेत्तयोः ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् ?
गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षणः किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्ताद् इति । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् । चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनमुदाहरति—श्रीस्त्रजम् इति । श्रीश्च स्रक् च ॥ २१८ ॥

वृद्धो यूनेति । लोके यद्यपि वृद्ध इति स्थविर उच्यते युवेति द्वितीयवयास्तथापीह कृत्रिमत्वात् “जीवति तु वंश्ये युवा” (४ । १ । १६३) इति परिभाषितो युवा गृह्यते तत्साहचर्याद् वृद्धोऽपि “अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्” इति पूर्वाचार्यपरिभाषितो गृह्यते न तु “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्” (१ । १ । ७३) इति । यूनेति च सहार्थेन योगे तृतीयेत्याह—यूना सह इति । वृद्धशब्दार्थमाह—गोत्रम् इति । सूत्रे गोत्रग्रहणमेव न कृतम् । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणं मा विज्ञायीति । तेनौपगवश्चानन्तरः औपगविश्च युवेत्यत्रैकशेषो न तत्कृत इति । तच्छब्देन प्रकृतौ वृद्धयुवावेव परामृश्येते इत्याह—गोत्रयुवप्रत्ययकृतम् इति । विशेषो वैरूप्यम् । सरूपाणामिति सारूप्यस्यैव प्रतियोगितयोपस्थितेः । तच्च वैरूप्यं नार्थकृतं शब्दस्वरूपस्य संभवात् । गोत्रयुवार्थाभिधायि प्रत्ययकृतं तु संभवतीत्यभिप्रेत्य प्रत्ययकृतमित्युक्तम् ।

एव इति । समानायां मूलप्रकृतौ यदि प्रत्ययमात्रकृतं वैलक्षण्यं नान्येनापि कृतमित्यर्थः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्चेति । गर्गशब्दात् गोत्रापत्ये “गर्गादिभ्यो यञ्” (४ । १ । १०५) युवापत्ये “यञित्रीश्च” (४ । १ । १०१) इति यञन्तात् फक् । फस्यायन्नादेशः । गार्ग्याविति । प्रकरणादिवशाच्चात्रैकस्य निवृत्तस्य जीवद्वंशत्वावसायः । यद्येवं गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयोरेव सरूपाणामित्येकशेषोऽस्तु प्रकरणादिनैव चान्यतरस्य जीवद्वंशत्वमधिको विशेषोऽवगम्यते किमनेन । सत्यम् ।

१. यद्येवं गार्ग्यश्चेति क० पु० ।

२२०.

स्त्री पुंवच्च [१।२।६६]

यूना सह वचने स्त्री वृद्धा शिष्यते सा च पुंवत् स्यात् तल्लक्षणमेव
वैरूप्यं चेत् । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ।

२२१.

पुमान् स्त्रिया [१।२।६७]

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषः । ब्राह्मणश्च
ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । तल्लक्षणः किम् ? कुक्कुटमयूयौ ।

प्रकरणाद्यनपेक्षेण स्वशब्देनैव यदा जीवद्वयं प्रतिपादयितुकामो द्वन्द्वं प्रयुङ्क्ते
तदा गार्ग्यगार्ग्यायणाविति द्वन्द्वो मा भूदिति वचनम् । गर्गगार्ग्यायणाविति । अभ्य-
हितत्वाद् गर्गस्य पूर्वनिपातः ।

इह^१ भागवित्तिश्च भागवित्तिश्च भागवित्तिभागवित्तिः । भागवित्तिशब्दाद्
गोत्रापत्ये “अत इत्” (४।१।६५) यूनं तस्मादेव “वृद्धाढक् सौवीरेषु बहुलम्”
(४।१।१४८) इति कुत्सायां ढक् अत्र प्राप्नोति । सत्यम् । एवकारोऽत्राधिकः
क्रियते तेनेह न भविष्यति । न ह्यत्र तल्लक्षण एव विशेषः कुत्सा सौवीरत्वं चापरौ
विशेषोऽस्ति इति । गार्ग्यवात्स्यायनाविति । यद्यप्यत्र गोत्रयुवप्रत्ययकृतोऽपि विशेषोऽस्ति
प्रकृतिकृतोऽप्यस्ति । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः योऽसौ विशेषो यस्य सद्भावात् पूर्वेणाप्राप्तिः
स तल्लक्षणश्चेत् इति सूत्रारम्भहेतुभूतस्य कृत्स्नस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्वं
विवक्ष्यते ॥ २१६ ॥

स्त्री पुंवच्च । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यहेतोराधिक्याद् वचनं पुंवद्भावात् । “वृद्धो यूना”
(१।२।६५) इति सर्वमनुवर्तते स्त्रीशब्देन च वृद्धं विशेष्यते तदाह-स्त्रीवृद्धेति ।
स्त्र्यर्थाभिधायिवृद्धमित्यर्थः । सा च पुंवद् इति । स्त्र्यर्थः पुमर्थवद् भवतीत्यर्थः । तेनार्थ-
पुंवत्त्वातिदेशात् गर्गान् षयेत्यादौ नत्वादि सिद्ध्यति । तल्लक्षणमेव इति । स्त्रीत्वमात्र-
कृतमित्यर्थः । गार्ग्याविति । यद्यप्यत्र विनापि पुंवत्त्वं यणादेशेनापि सिद्ध्यति तथापि
गार्ग्याभ्यामित्यादौ प्रयोजनम् । इदमपि पूर्ववद् द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ २२० ॥

पुमान् स्त्रिया । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषः इति । यत्र सर्वं सरूपं लिङ्गमात्रं
कृतं तु वैरूप्यमित्यर्थः

१. अत्र पूर्वं गार्ग्यवात्स्पायनौ इत्यारभ्य तल्लक्षणत्वं विवक्ष्यते इति ततः भागवित्ति-
भागवित्तिकावित्यारभ्य-विशेषोऽस्ति इत्यनाह अधिकः ख० पु० ।

२. वैरूप्यं वैरूप्यमिति ख० पु० ।

२२२. भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् [१ । २ । ६८]

स्वस्त्रा सहोक्तौ भ्राता दुहित्रा सहोक्तौ पुत्रः शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते ।

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

२२३. नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् [१ । २ । ६९]

अकलीवेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते एकत्वमस्य वा स्यात् लिङ्गविशेष एव ।

शुक्लः कम्बलः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

२२४. पिता मात्रा [१ । २ । ७०]

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । माता-पितरौ वा ।

कथं तर्हि गौश्चायं गौश्चेयमेतौ^१ गावाविति । नह्यत्र लिङ्गकृतं वैरूप्यमुप-लभ्यते सरूपैकशेषे तु पुंसः शेषनियमो न स्यात् । ततश्चैते गावाविति स्त्रीलिङ्गोऽप्यनु-प्रयुज्येत । अत्राहुः—पदान्तरगम्योऽपि तल्लक्षणो विशेषो भवति । यथा गौश्चायं गौश्चेयमित्यत्रायमियमितीति । एवं ग्रामणोखलपूप्रभृतिषु ज्ञेयम् ॥ २२१ ॥

नपुंसकमनपुंसकेन इति । अन्यतरस्यांग्रहणमेकवच्चेत्यनेनैव संबध्यते नैकशेषेरो-त्याह—एकत्वमस्य वा स्यात् इति । शुक्ल इत्यादि । अत्र विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् विभक्तावपि शुक्लाशब्दस्यासारूप्यात् पुनपुंसकयोर्विभक्तौ सारूप्येऽपि पर्यायः स्यादिति वचनम् । अस्येति वचनमस्यैवैकशेषस्यैकवद्भावो यथा स्यादित्येवम् । अन्यथोत्तर-ब्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ।

एवकारोऽत्रानुवर्तते । तेन हिमहिमान्यौ । अरण्यारण्यान्ये । अत्र न भवति । अस्ति ह्यत्र महत्त्वविशेषः “हिमारण्योर्महत्त्वे” (वा०) वचनात् । तदिदं सर्वभेक-वद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति तानीमानि इत्यनेन विकल्पस्य ॥ २२३ ॥

पिता मात्रा (१ । २ । ७०) मातापितराविति । “पितुर्दशगुणं माता गौरवे-णातिरिच्यते” इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । “आनङ् ऋतो द्वन्द्वे” (६ । ३ । १५) इत्यानङ् ॥ २२३ ॥

१. गौश्चेयमित्यधिकः क० पु० ।

२. सूतो द्वन्द्वे इति क० पु० ।

२२५. श्वसुरः श्वश्वा [१ । २ । ७१]

श्वसुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरौ वा ।

२२६. त्यदादीनि सर्वे नित्यम् [१ । २ । ७२]

सर्वे : सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यन्ते नित्यम् । स च देवदत्तश्च तौ ।

“त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते इति वाच्यम्” (वा०) स च यश्च यौ ।

श्वसुरः श्वश्वा । श्वश्रूश्च श्वशुराविति । “श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्यौ प्रकीर्तितौ” इति स्मृतेः । श्वश्वा अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ॥ २२५ ॥

त्यदादीनि । सर्वग्रहणं त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यादिति । अन्यथा तत्कृतश्चेदेव विशेष इत्यधिकारात् त्यदादिभिरेव सहवचने स्यात् स च देवदत्तश्चेति । यद्यपि सामान्यविवक्षायां देवदत्तोऽपि तच्छब्देनैव निर्देष्टुं शक्यते इति सरूपाणामित्येव सिद्धम् । तथापि विशेषविवक्षायां तद्देवदत्तावित्यादि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् यत्परं तच्छिष्यते इति भावः । यद्यदिति वीप्सा द्रष्टव्या । अन्यथा सर्वान्त्यस्य किम् एव शेष उक्तः स्यात् न यदादीनामपि । त्यदादिपाठे शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणात् परं शिष्यते इति भावः । वाच्यम् व्याख्येयमित्यर्थः । स च यश्च यौ इति । भाष्ये तु पूर्वशेषः खल्वपि दृश्यते स च यश्च तावित्युक्तम् । इह चाहं च भवांश्चावामिति भवतोत्याहुः । अत्र वार्त्तिकम् “त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि” (वा०) आद्यादित्वात्तसिः । त्यदादीनां शेषे सहविवक्षितयोर्थः पुमान् यच्च नपुंसकं तच्छेषलिङ्गवचनानि भवन्तीति वाच्यमित्यर्थः । स च देवदत्ता च तौ । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च ते इति भवति । पुनपुंसकयोस्तु सहविवक्षायां परत्वात् नपुंसकैकशेषेण व्यवस्था । तच्च देवदत्तश्च ते इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २२६ ॥

१. वाच्यम् व्याख्येयमित्यर्थः पूर्व वर्तते त्यदादिपाठे इत्यादि पश्चाद् वर्तते ख० पु० । तत्र ख० पु० स्थपाठ एव युक्तः ।
२. तद्वशेन लिङ्गवचनानीति ख० पु० ।
३. नपुंसकदशेन व्यवस्थेति ख० पु० ।

२२७. ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री [१।२।७३]

ग्राम्यपशूनां संघेषु सहोक्तौ स्त्री शिष्यते न तु तरुणेषु । गाव इमाः ।
अजा इमाः । ग्राम्येति किम् ? रुरव इमे । पशुषु किम् ? ब्राह्मणा इमे ।
संघेषु किम् ? एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् ? वत्सा इमे । “अनेकशफे-
ष्विति वाच्यम्” (वा०) नेह अश्वा इमे ।

ग्राम्यपशुसंघेषु । ग्रामे भवाः ग्राम्याः “ग्रामाद् यखत्रौ” (४।२।६४) इति
यः । स्त्री शिष्यते इति । पुंनपुंसकयोस्तु “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७) इति पुंसः
शेषे प्राप्ते वचनम् । न तु तरुणेषु इति । एतच्च गुणीभूतानामपि पशूनां विशेषणम्
प्रधानस्य संघस्य तारुण्यात्तारुण्ययोरसंभवात् । गाव इति । गावो वृषाः गावः स्त्री
गव्यश्चेमाः इति स्त्रीलिङ्गस्यानुप्रयोगः स्त्रीशेषाभिव्यक्तये । एतौ गावविति । यद्यपि
द्वयोरपि संघो भवत्येव तथापीह बहूनामेव स विवक्षितः संघग्रहणसामर्थ्यात्^१ । अन्यथा
शेषस्यानेकविषयत्वादनर्थकं तत् स्यादिति भावः । अनेकशफेषु इति । शफाः खुराः
तेषामनेकत्वं प्रतिपादयितुं^२ विवक्षितम् । अत्र हरदत्तः । उष्ट्राणां त्वारण्यात् स्त्री
शेषाभावः इति । तेनोष्ट्राश्च उष्ट्रश्च उष्ट्रा इति पुंस एव शेषो भवति ॥ २२७ ॥

इति द्वन्द्वैकशेषयोः प्रकरणम्

१. संघग्रहणानुप्रयोगः सामर्थ्यात् इति ख० पु० ।

२. प्रतिपादं विवक्षितमिति ख० पु० ।

अथ सर्वसमासशेषः

एवं समासान् निरूप्य सर्वसाधारणान् समासान्तानाह—

२२८. ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे [५ । ४ । ७४]

एषामप्रत्ययः स्यात् समासान्तः । धुरस्त्वन्क्षे । अर्धर्चाः । “अनृच बहुवावध्येतयेव” (इष्टिः) नेह अनृक् साम । बहुक् सूक्तम् । विष्णुपुरम् । विमलापं सरः ।

२२९. द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् [६ । ३ । ९७]

एभ्योऽपोऽकारस्येत् स्यात् । द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । प्रतीपम् । क्वचिन्न । समापो देवयजनम् । अवर्णात् नेष्यते इति केचित् । प्रापम् । परापम् ।

ऋक्पूरब्धूः । अ अनृचै इति च्छेदः । अ इति च लुप्तप्रथमैकवचनान्तं पदं तदाह—
एषामप्रत्ययः स्यात् इति । एषामृगाद्यन्तानां समासानामित्यर्थः । यदाह—समासान्त इति । अनृचै इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते साधर्म्याद् नान्यैरसंभवात् इत्याशयेनाह—धुरस्त्वन्क्षे इति अक्षस्य धुरपेक्षयाधिकरणत्वात् अनृचै^१ इति सप्तमी । एवं सूत्रेऽपि । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तस्यां समासावयवत्वेन स्थितायां सत्यां न भवतीत्यर्थः । यदि पुनरक्षे समासार्थे न भवतीति व्याख्यायेत ततो दृढधूरक्ष इत्यादौ न स्यात् । नाक्षधूरित्यत्र । यदि चानृचै पूर्वपदे न भवतीति व्याख्यायेत ततोऽक्षधूरित्यत्रैव निषेधः स्यात् न तु दृढधूरक्ष इत्यत्र । अतो व्याप्तिन्यायादुक्त एवार्थो ज्यायान् । अर्धर्चं इति ऋचोऽर्धम् “अर्धं नपुंसकम्” (२ । २ । २) समासे समासान्ते च “अर्धर्चाः पुंसि च” (२ । ४ । ३१) इति पुंस्त्वम् ।

अनृच इत्यादि । नञ्बहुपूर्वस्य ऋगन्तस्य बहुव्रीहेरध्येतयेव वाच्येऽप्रत्ययो नान्यस्मिन्नित्यर्थः । उक्तं च “अनृचो माणवको ज्ञेये । बहुवृचश्चरणाख्यया” इति । विष्णुपुरम् इति । विष्णोः पूः । परवल्लिङ्गता तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । क्लीबतैव तु भवति । यद्यप्यकारान्तेन पुरशब्देनापि समासे एतत्सिद्धयति तथापि व्यञ्जनान्तेन समासे तस्य श्रवणं मा भूदिति पूःशब्दस्य श्रवणम् । विमलापमिति । विमला आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ॥ २२८ ॥

द्व्यन्तरूपसर्गेभ्य इति । अप इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । कृतसमासान्तानुकरणं चेदम् । तेन स्वाम्पि तडागानीत्यत्रेत्वाभावः । ‘न पूजनात्’ (५ । ४ । ६६) इति

१. अमृचै इति क० पु० ।

२. उक्तं हि इति ख० पु० ।

३. बहुतश्चरणाख्ययेति क० पु० ।

२३०. ऊदनोदेशे [७ । ३ । ९८]

अनोः परस्यापोऽकारस्य ऊत् स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरम् । अक्षे
तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । महापथः । दक्षिणापथः ।
चतुष्पथम् । सुपथम् ।

समासान्ताभावः । प्रतोपम् । समीपम् इति । उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । अप्शब्दं
प्रति क्रियायोगाभावेनोपसर्गत्वासम्भवात् । तेन नात्रेत्त्वम् । प्रतिकूला आपोऽस्मिन्निति ।
संगता आपोऽस्मिन्निति विग्रहः ।

क्वचिन्न इति । “समाप ईत्त्वप्रतिषेधात्” इति वार्त्तिकादिति भावः । समापः
ईत्वे प्रतिषिद्धे “अन्येषामपि दृश्यते” (६ । ३ । ११७) इत्यकारस्य दीर्घः पुंस्त्वं
लोकात् । अन्ये त्वाहुः । समा आपोऽस्मिन्निति समशब्दस्यायं प्रयोग इति । अत एव
वार्त्तिकमुपेक्ष्य क्वचिन्नेत्येवाचार्यैरुक्तम् । देवयजनं यज्ञशाला । देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति
कृत्वा । “अवर्णान्निष्यते” (वा०) । द्व्यन्तर्शब्दसाहचर्यादुपसर्गोऽप्यनवर्णान्ति एव
गृह्यते इति भावः । केचिदिति । तदुक्तं भाष्ये । अपर आह—“ईत्वमनवर्णादिति
वक्तव्यम्” (वा०) प्रापम् इत्यादि । प्रगता आपोऽस्मिन् । परागता आपोऽस्मिन्निति
विग्रहः ॥ २२६ ॥

ऊदनोदेशे इति । सवर्णादीर्घैरौव सिद्धे दीर्घोच्चारणमवग्रहे श्रवणार्थम् । अनुप इति
अनुगता आपोऽस्मिन्निति देशविशेष उच्यते । “जलप्रायमनूपं स्यात्” इत्यमरः ।
राजधुरेति षष्ठीसमासः ।

अक्षधूरिति । रथाद्यवयवः काष्ठविशेषोऽक्षः । दृढधूरक्षः । उभयत्रापि धुरो-
ऽक्षसंबन्धावगमादप्रत्ययाभावः । सखिपथाविति द्वन्द्वः । रम्यपथ इति बहुव्रीहिः ।
महापथ इति कर्मधारयः । दक्षिणापथ इति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा । दक्षिणा-
दाचप्रत्ययान्तोऽयमव्ययं तेन षष्ठीसमासः । आबन्तेन तु समासे “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे”
(वा०) इति पुंवद्भावः स्यात् । अथवा “अन्येषामपि दृश्यते” (६ । ३ । ११७)
इति दीर्घो द्रष्टव्यः । चतुष्पथम् इति । समाहारो द्विगुः । उपपथम् इति । सामीप्येऽव्ययी-
भावः । अनेकसमासोदाहरणमस्य समासान्तस्य साधारणता द्योतनार्थम् । एतद्गुण-
दिष्वप्यूह्यम् ॥ २३० ॥

२३१. अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमनः [५।४।७५]

एभ्यः पराभ्यां सामलोमभ्यामच स्यात् समासे । प्रतिसामम् । अनु-
सामम् । अवसामम् । एवं प्रतिलोमादि । “कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वायाः
भूमेरजिष्यते” (इष्टिः) कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः ।
त्रिभूमः प्रासादः । “संख्यायाः नदीगोदावरीभ्यां च” (वा०) पञ्चनदम् ।
सप्तगोदावरम् । अन्यत्रापीष्यते । पद्मनाभः । दीर्घरात्रः । वर्षारात्रः ।

२३२. अक्ष्णोऽदर्शनात् [५।४।७६]

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात् समासे । गवामक्षीव गवाक्षः । चक्षुषि
तु विप्राक्षि ।

अच् प्रत्यन्वव इति । प्रतिसाममित्यादि । प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा यथा-
सम्भवं द्रष्टव्यः । कृष्णोदगित्यादि वार्तिकम् । कृष्णभूम इत्यादि तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा
देशविशेषे वर्तते । उदोची भूमिर्यस्मिन्नुदग्भूमः । पृथिव्याः दक्षिणसीमा । भूमिशब्दः
सस्यसंपन्ने देशविशेषे द्रष्टव्यः । संख्यायाः नदी इत्यादि । एतदपि वार्तिकम् । तदुक्तम्-

“कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि” ॥ इति ।

पञ्चनदम् इति । “नदीभिश्च” (२।१।२०) इति समाहारेऽव्ययीभावः ।
अन्यत्रापीष्यते इति । सूत्रेऽजिति योगविभागादिति भावः । अत्र च प्रमाणम्-विधेयस्यापि
प्रत्ययस्य प्राङ् निर्देशः । एतेनैव “कृष्णोदक्” इति वार्तिकद्वयार्थोऽपि सिद्ध
इत्याहुः । पद्मनाभ इति । पद्माकारो नाभिर्यस्येति । प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहिः । पद्मं वा
नाभावस्येति वा विग्रहे गङ्वादित्वात् सप्तम्याः परनिपातः । ऊर्णनाभ इति । ऊर्णा
नाभावस्येति विग्रहः । “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (६।३।६३) इति ऊर्णा-
शब्दस्य ह्रस्वः । दीर्घरात्र इति । दीर्घा चासौ रात्रिश्च । वर्षासु रात्रिः । रात्राह्नाहाः
पुंसि च इति पुंस्त्वम् ॥ २३१ ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् । दृश्यतेऽनेति दर्शनं चक्षुरुच्यते । तत्रादर्शन इति निषेधसाम-
र्थ्यादक्षिशब्दोऽक्षिसदृशार्थवृत्तिरूपचारादिहाश्रीयते । यस्य चक्षुपर्यायः प्राणयङ्गवाची
स निषिध्यत इत्याह-अचक्षुःपर्याया इति । गवाक्ष इति । अक्षशब्दोऽत्र रन्ध्रवाची ॥ २३२ ॥

२३३. अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक् सामवाङ्-
मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवस-
रजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वचायुषत्रयायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वा । [५ । ४ । ७७]

अचतुरेतिसूत्रेणाजन्ताः पञ्चविंशतिर्निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
अपगतानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । “त्र्युपाभ्यां चतुरो-
ऽजिष्यत” (इष्टिः) त्रिचतुराः । उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ ।
धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिभ्रुवम् । दारगवम् । उर्वष्ठीवम् ।
निपातनाडिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात् पदभावः । नक्तन्दिवम् । रात्रि-
न्दिवम् । अहर्दिवम् । अहन्यहनीत्यर्थः । रजसा सकलमत्ति सरजसम् । साकल्पेऽ-
व्ययीभावः । निश्चित श्रेयो निःश्रेयसमिति कर्मधारयः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्
तत्पुरुषः । ततो द्विगुः । द्वचायुषम् । त्रयायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषः ।
ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपम्
उपशुनम् । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्चः ।

अचतुरेति । अचतुरेत्यादिदशडकसूत्रं गुरुत्वादुपेक्ष्य तदर्थमात्रमुद्धृत्योदाहरति-
अचतुर इत्यादि । ननु अजेव विधीयतां किं निपातनेनेत्याशङ्क्य निपातनेन समासविशेष-
नियमष्टिलोपादिकं च साध्यते इति दर्शयन्नाहः—आद्या इति । बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय
एवेत्यर्थः । तेन न चत्वारोऽचत्वार इत्यत्र तत्पुरुषे न भवतीति भावः । त्र्युपाभ्यामिति ।
अजिति योगविभागादिति भावः । त्रिचतुरा इत्यादि । त्रयश्चत्वारो वा चतुर्णां समीपे
इत्यर्थे “संख्ययाऽव्ययासन्ना” (२ । २ । २५) इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्येये
डजबहुगणात्” (५ । ४ । ७३) इति प्राप्तस्य डचोऽपवादोऽच् । तत इति । द्वन्द्वा
एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । तेन स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमान् इति तत्पुरुषादौ न भवति ।
अक्षिभ्रुवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । दारगवमिति । दाराः स्त्रियः गावश्च तेषां
समाहारः “सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति” (१०) इत्येकवद्भावः । उर्वष्ठीवमिति ।
उरू च अष्ठीवन्तौ च । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । जानूरुपर्वाष्ठोवदस्त्रियाम् । सक्थि
क्लीबे पुमानुरुः” इत्यमरः । नक्तन्दिवम् इति । रात्रौ च दिवा चेत्यर्थः । सप्तम्यर्थवृत्तयो-
रव्ययोरसत्त्ववाचित्वेन चार्थयोगाभावेऽपि निपातनादेव द्वन्द्वः । रात्रिन्दिवमिति । पूर्व-
पदस्य मान्तत्वं निपातनात् । अहर्दिवम् इति । “रोऽसुपि” (८ । २ । ६६) इति

१. मात्रादुद्धृत्येति ख० पु० ।

२. सविचेति क० पु० ।

३. रोऽसुपीति नास्ति क० पु० ।

२३४. ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः [५ । ८ । ७८]

ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “पल्यराजभ्यां च” (वा०) पल्यवर्चसम् ।
राजवर्चसम् ।

रेफादेशः । ननु पर्याययोः कथं द्वन्द्वः “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” (वा०) इत्येकशेष-
वचनात् अत आह—अहन्यहनीत्यर्थ इति । चार्थे विधीयमानोऽपि द्वन्द्वो
वीप्सायामप्यस्मादेव निपातनाद् भवति । एकशेषश्च न भवति इत्याशयः । वीप्सा-
द्योतनार्थत्वादेकेन गतार्थत्वमपि नाशङ्कनीयम् । यथा द्विवचने ग्रामो ग्रामो रमणीयः
इत्यत्र । सरजसम् इति । “अव्ययीभावे चाकाले” (६ । ३ । ८१) इति सहस्य
सादेशः । अव्ययीभाव इत्यवधारणं तेन बहुव्रीहौ न । रजसा वर्तते सरजः पङ्कजम् ।
एवं च “सरजसमकरन्दनिर्भरास्तु प्रसवविभूतिषु वीरुधां विरक्तः” इति बहुव्रीह्यर्थको
माषादिप्रयोगश्चिन्त्यः । निश्चितं श्रेय इति कर्मधारयः इति वक्ष्यमाणोऽपि ‘विग्रह-
प्रदर्शनं निर्गतं श्रेयो निष्कृष्टं वा श्रेय इत्यादि विग्रहान्तरव्युदासार्थम् । “मुक्तिः
कैवल्यनिर्वाणश्रेयो निश्रेयसामृतम्” इति निरतिशयानन्दलक्षणे मोक्षे निःश्रेयसपदस्य
रूढत्वादिति भावः । कर्मधारय इति नियमार्थम् । तेन निश्चितं श्रेयोऽनेन निःश्रेयस्कः
निष्क्रान्तः श्रेयसो निःश्रेयान् इति बहुव्रीह्यादौ न भवति । पुरुषस्यायुरिति । “शतायुर्वै
पुरुषः” इति वेदे प्रसिद्धम् । पुरुषस्यायुः शतसंवत्सररूपमुच्यते तत्रैव पुरुषायुषशब्दो
रूढ इति दर्शयितुं विग्रहप्रदर्शनम् । तत्पुरुष इत्यवधारणम्, तेन पुरुषायुषी इति द्वन्द्वे
न भवति । ततो द्विगुरिति । तेन द्वयोरायुः त्रयाणामायुः इति षष्ठीतत्पुरुषे न भवति ।
द्वयायुषम् इत्यादि । समाहारे “तद्वितार्थ” (२ । १ । ५१) इति द्विगुः । ततो द्वन्द्व
इति । तेन ऋगेव यजुर्यस्योन्मुग्धस्येति ऋग्यजुरिति बहुव्रीहौ न । तत् इत्यादि । तेन
जात उच्चाऽस्येति जातोच्चा इत्यादि बहुव्रीहौ न । शुनः^३ समीपमिति विग्रहप्रदर्शनेनै-
वाव्ययीभाव एवेति नियमो दर्शितः । तेनोपगतः श्वाऽस्योपश्वा इत्यादौ
नेति भावः । उपशुनम् इति । टिलोपाभावः । संप्रसारणं च निपातनादेव भवति ।
गोष्ठश्वा इति । एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमं सूचयति—तेन गोष्ठस्य श्वा^१ इत्यत्र
न भवति ॥ २३३ ॥

ब्रह्महस्तिभ्याम् इति । ब्रह्मवर्चसमित्यादौ^१ षष्ठीसमासः । सौवर्णो दीप्तिः । पल्ये-
त्यादि वार्तिकम् । पलं मांसमर्हतीति पल्यः । यत्र पलालरज्वा व्रीहिं वेष्टयित्वा

१. कर्मधारयव्ययमाणोऽपि इति क० पु० ।

२. पुत्रः समीपमिति क० पु० ।

३. गोष्ठश्चे इत्यत्रेति क० पु० ।

४. वर्चोरिति क० पु० । सौवर्णोदीप्ति रिति ख० पु० ।

२३५. अवसमन्धेभ्यस्तमसः [५ । ४ । ७९]

अभ्यस्तमसोऽच् स्यात् । अवतमसम् । संतमसम् । अन्धतमसम् ।

२३६. श्रोवसीयश्श्रेयसः [५ । ४ । ८०]

श्रोवसीयसं ते भूयात् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । श्वःश्रेयसम् । शुभार्थवितौ ।

२३७. अन्ववतप्ताद् रहसः [५ । ४ । ८१]

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ।

२३८. अनुगवमायामे [५ । ४ । ८३]

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । दीर्घमित्यर्थः । “यस्य चायामः” (१ । १ । १६) इति समासः ।

स्थापयन्ति तत्पल्यमिति । पारायणमिति नैमिषीयः ॥ २३४ ॥

अवसमन्धेभ्य इति । अवहीनं तमोऽवतमसम् । संततं तमः । संतमसम् । अन्धयती-
त्यन्धम् । तच्च तत्तमश्चान्धतमसम् । तदाह अमरः—“ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्, क्षीणे-
ऽन्धतमसं तमः । विष्वक् संतमसमिति” ॥ २३५ ॥

श्रोवसीयश्श्रेयसः इति । श्वस्शब्दात् पराभ्यामाभ्यामच् स्यात् । श्रोवसीयसमिति ।
श्वसशब्दात् प्रशस्तवचनादोयसुन्यवसीयः । प्रशस्यशब्दादोयसुान “प्रशस्यस्य श्वः”
(५ । ३ । ६०) इति श्रादेशे श्रेयः । श्वस्शब्दस्य चाभ्यां मयूरव्यंसकादित्वात्
समासः । श्वस्शब्दश्च यद्यप्यन्यत्र कालविशेषे वर्तते इह तु स्वभावादुत्तरपदार्थस्य
प्रशंसामाशीर्षयतामाचष्टे—श्रोवसीयसं ते भूयाद् इति । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः ।
एवं श्वः श्रेयसमित्यत्रापि तदेतदाह—शुभार्थवितौ इति ॥ २३६ ॥

अन्ववतप्ताद् इति । रह इत्यप्रकाशमुच्यते । उदाहरणेषु अनुगतं रहः । अवहीनं
रहः इति प्रादिसमासः । अनुगतमवगतं वा रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तप्तमिव
तप्तं च तत् रहश्च तप्तरहसम् । अत्यन्तं रह इत्यर्थः । उक्तं च—

“परेणाप्यनधिगम्यं यत् रहो तद्धि तप्तवत् ।

तप्तं च तद् रहश्चैव तत्तप्तरहसं विदुः” इति ॥ २३७ ॥

अनुगवमायामे । एतदिति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । निपात्यत इति ।

१. विष्वक् संतमसम् तमसम् इति ख० पु० ।

२. मत् स्यादिति ख० पु० ।

३. इहेति क० पु० ।

२३९. उपसर्गादध्वनः [५ । ४ । ८५]

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ।

२४०. न पूजनात् [५ । ४ । ६६]

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्तप्रत्ययाः न स्युः । सुराजा । अतिराजा ।
स्वतिभ्यामेव नेह परमराजः । पूजनात् किम् ? गामतिक्रान्तोऽतिगवः ।
“बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः” (५ । ४ । ११३) अनिषेधः । ससक्थः । स्वक्षः ।

अनुगुशब्दादचि विधातव्ये निपातनाश्रयणं प्रसिद्धार्थसंग्रहार्थम् । तेन यद् गवां वाह्यं
तत्रैवेदं भवति तथैवोदाहरति—अनुगवं यानम् इति । याने शकटं दीर्घमित्यर्थः । ननु दीर्घत्वे
इति व्याख्यातत्वादायामशब्दो भावघञन्त इति दर्शितम् तत्कथं दीर्घमिति व्याख्या-
यते । सत्यम् । दीर्घत्वे इति प्रवृत्तिमात्रं निदर्शितं तद्वति तु पर्यवसानम् । अर्शश्चाद्यजन्तो
वा सूत्रे आयामशब्दः । तेनायामवत्यभिधेये प्रत्ययः । कथमन्यथाऽनुगवमित्यस्य यानेन
सामानाधिकरण्यां स्यात् । “यस्य चायामः” (२ । १ । १६) इति समासः । ननु
तत्र लक्षणोनेति वर्तत इति । सत्यम् । इहापि वाह्यं यानं प्रति गवामस्त्येव
लक्षणभावः ॥ २३८ ॥

उपसर्गादध्वनः । अस्मादध्वनोऽच् स्यात् । उपसर्गग्रहणं प्रादोनामुपलक्षणम् ।
अध्वशब्दस्याक्रियावाचित्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वाभावात् । प्राध्व इति । “नस्तद्धिते”
(६ । १४ । १४४) इति टिलोपः ॥ २३९ ॥

न पूजनात् । परेभ्य इति । समासान्तविधिषु प्रकृतित्वेन पठितेभ्यः इति शेषः ।
सुराज्येत्यादि । शोभनो राजा । अतिशयितो राजेति प्रादिसमासः । स्वतिभ्य मेवेति ।
पूजनग्रहणमपि कर्तव्यमेव । अवक्षेपणोऽतिक्रमणो च वर्तमानयोः स्वत्योग्रहणं मा
भूदिति । परमराज इति । “राजाहःसक्थ्यक्ष्णोः” (५ । ४ । ६१) अतिगव इति ।
“गोरतद्धितलुकि” (५ । ४ । ६२) इति टच् । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः” (५ । ४ । ११३)
इति । इत्यादाविति शेषः । “तेन अङ्गुलेर्दारुणि” (५ । ४ । ११४) “अप् पूरणी-

१. आपम्म इत्यभिधेये इति क० पु० ।
२. तत्तु इति क० पु० ।
३. यानशब्दं शकटमिति ख० तु० ।
४. आयात इत्यभिधेये इति क० पु० ।
५. तत्तु इति क० पु० ।
६. सुतिभ्यामेवेति क० पु० ।

२४१. किमः क्षेपे [५ । ४ । ७०]

क्षेपार्थात् किमः परस्य समासान्तो न स्यात् । किंराजा ।

२४२. नञस्तत्पुरुषात् [५ । ४ । ७२]

नञपूर्वात्तत्पुरुषात् समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात् किम् ? अनृचो माणवकः । अधुरम् ।

२४३. पथो विभाषा [५ । ४ । ७२]

नञपूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ।

“लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि ।

समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युङ्घ्नोः” ॥ इति ।

प्रमाणयोः” (५ । ४ । ११६) “धर्मादिनिच् केवलात्” (५ । ४ । १२४) । “ऋधसोऽ-
नङ्” (५ । ४ । १३१) “धनुषश्च” (५ । ४ । १३५) “जायाया निङ्” (५ । ४ । १३४)
“नद्यृतश्च” (५ । ४ । १५३) “शेषाद्विभाषा” (५ । ४ । १५४) इत्यादीनामप्य-
निषेध इति ज्ञेयम् । तथा च वार्तिकम् “प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्” (वा०)
व्याख्यातं च काशिकायाम् । “बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छोः” (५ । ४ । ११३) इत्येवमादौ
प्रतिषेधो न भवताति ॥ २४० ॥

किमः क्षेपे । किंराज इति । कुत्सितो राजेति विग्रहे “किं क्षेपे” (२ । १ । ६४)
इति समासः । क्षेपे इति किम् ? किंराजः । किमत्र प्रश्ने । अत्र भाष्यं “क्षेपे इति
शक्यमकर्तुम् इह कस्मान्न भवति कस्य राजा किंराज इति । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति । एवं च यदुक्तं प्राचा—अत्रैव परिभाषा नोपतिष्ठते इति ज्ञापनार्थं
क्षेपेग्रहणं तेन बहुव्रीहावपि निषेधः स्यात् । कुत्सिता धूरस्य किधूः शकटम् इति ।
तदसत् । भाष्यप्रत्याख्यानविरुद्धत्वात् ॥ २४१ ॥

नञस्तत्पुरुषात् । यदा नञ इति पञ्चमी तदा तत्पुरुषशब्देन तदर्थमुत्तरपद-
मुपचारादुच्यते । यदा तु सम्बन्धे षष्ठी नञवयवस्तत्पुरुषो नञः सम्बन्धीत्युच्यते स च
नञपूर्व एव संभवति न नञन्तो न वा तस्मात् समासान्तप्रसङ्गः इत्यालोच्याह—
नञपूर्वात्तत्पुरुषाद् इति ॥ २४२ ॥

पथो विभाषा । अपथमिति । “अपथं नपुंसकम्” (२ । ४ । ३०) इति नपुंसक-

अवश्यसेव्यः । गन्तुकामः । गन्तुमनाः । सहितः । संहितः ।
सततम् । संततम् । मांसपचनम् । मांसपचनम् । मांसपाकः । मांस्पाकः ।
काममनसोः समोऽन्तलोप इति केचित् । सकामः । समनाः ।

२४४. उदकस्योदः संज्ञायाम् [६ । ३ । ५७]

उदकस्योदादेशः स्यादुत्तरपदे संज्ञायाम् । उदमेघः । उदवाहः ।
“उत्तरपदस्यापि” (वा०) लोहितोदः । क्षीरोदः ।

त्वम् । अपथो देश इति बहुव्रीहिः । अपथं वर्तते । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । केचिदाहुः—
पथिपर्यायः पथशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति तेनापथमिति सिद्धम् । अपन्था इति तु “नत्रस्त-
त्पुरुषात्” (५ । ४ । ७१) इति निषेधाद् भविष्यति, नार्थः “पथो विभाषा”
(५ । ४ । ७२) इत्यारम्भेणेति । तदेतत्सूत्र^१काराद्यसंमतत्वादुपेक्ष्यम् । लुम्पेद् इत्यादि ।
अन्तमिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदेऽवश्यमित्यस्यान्तं मकारमात्रं लुम्पेत् । तथा
कामशब्दे मनःशब्दे च परे तुम्प्रत्ययस्यान्तं लुम्पेत् । तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
हितततयोः परयोः पचधातुः तस्मिन् यो मांसशब्दस्यान्तमकारं लुम्पेदित्यर्थः ।
अवश्यसेव्य इति । अवश्यं सेव्यगन्तुं कामोऽस्य । गन्तुं मनोऽस्य । सम्यक् हितः सम्यक्
ततः । मांसस्य पचनम् । मांसस्य पाक इति विग्रहः । सततम् संततमिति । सांतत्य-
मिति तु न भवति । “अपरस्परः क्रियासातत्ये” (६ । १ । १४४) इति नित्यं
मलोपनिपातना^२दनभिधान द्वे व्याहुः ॥ २४३ ॥

उदकस्योदः इति । उदमेघ इति । उदकस्य^३ मेघ इति षष्ठीसमासः । सादृश्या-
त्पुरुषस्य संज्ञा^४ । उदवाह इति । उदकं वहत इति कर्मण्यण् । कश्चिदाह—उदकशब्देन
समानार्थं उदशब्दोऽप्यस्ति । “प्रसन्नोदं सर” इति दर्शनात् । तेनैव सिद्धे वचनमिदं
संज्ञायामुदकशब्दयोगनिवृत्त्यर्थम् इति । तदयुक्तम् । एवं हि सत्येकहलादावित्यादि
विकल्पारम्भोऽनर्थकः स्यादिति । उत्तरस्य पदस्यापीति । उत्तरपदम्, तस्याप्युदकस्योदः
स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः, संज्ञायामिति च शेषः । तथा च “संज्ञायामुत्तरपदस्य”
इति वार्तिकम् ॥ २४४ ॥

१. सूत्रकारासम्मतमिति क० पु० ।

२. अतिह्वानादिति क० पु० ।

३. उदकस्य मेघ इति नास्ति क० पु० ।

४. सादृश्यात्तत्पुरुषस्य संज्ञेति क० पु० ।

२४५. पेषंवासवाहनधिषु च [६।३।५८]

एषु उदकस्योदादेशः स्यात् । उदपेषं पिनष्टि । णमुलन्तः । उदवासः ।
उदवाहनः । उदधिः । किप्रत्ययान्तः ।

२४६. एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् [६।३।५९]

असंयुक्ते हलादौ परपदे उदादेशो वा । उदकुम्भः । उदपात्रम् । पक्षे-
उदककुम्भः । एकेति किम् ? उदकस्थाली । पूरणीयेति किम् ! उदकपर्वतः ।

२४७. मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च

[६ । ३ । ६०]

एषु परपदेषूदकस्योदादेशो वा स्यात् उदमन्थः । उदकमन्थ इत्यादि ।

पेषंवासवाहनधिषु चेति । उदपेषम् इति । उदकेन पिनष्टीत्यर्थे “स्नेहने पिषः”
(३।४।३८) इति णमुलू । तदेतदाह—णमुलन्त इति । एतेन यदि पेषशब्दो धञन्तोऽनु-
क्रियते ततः पेषमिति मान्तनिर्देशोऽनुपपन्न इति शङ्का व्युदस्ता । उदधिरिति ।
उदकं धीयतेऽस्मन्नित्यर्थे “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।६३) इति किप्रत्ययः ।
घटादिश्चात्रोदधिरसंज्ञाभूतो विवक्षितः । यस्तु समुद्रपर्यायस्तत्र पूर्वणौव^१ सिद्धम् ।
तदिदमयुक्तम् । किप्रत्ययान्त इति क्रियाशब्दमात्रं गृह्यते न तु रूढ्यवयव
इत्यर्थः ॥ २४५ ॥

एकहलादाविति । युगपदनेकेषामादित्वासंभवादेकशब्दो न संख्यावाची किं
त्वसहायवाची । एकोऽसहायः प्रसिद्धिवशान्च तुल्यजातीयेनानन्तरेण^२ हला विना कृते
वर्तते इत्याह—असंयुक्तहलादाविति । पदे परे इति । पूरयितव्यवाचिनोत्यनुषज्यते ।
उदकादिनान्तःपूरणार्हं पूरयितव्यम्^३ ॥ २४६ ॥

मन्थौदन इति । उदमन्थ इति । द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थश्चेत्तदा “तृतीया”
इति योगविभागात् समासः । यदा तु मन्थनं मन्थः मथ्यते वेति मथ्यस्तदा “कर्तृकरणो
कृता बहुलम्” (२।१।३२) इति ॥ २४७ ॥

१. सपूर्वणोवेति क० पु० ।

२. नान्तरेणेति क० पु० ।

३. पूरणार्ह इति क० पु० ।

२४८. इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य [६ । ३ । ६१]

अङ्यन्तस्येको ह्रस्वो वा । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ङ्यन्तस्य तु गार्गीपुत्रः ।

२४९. ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे [६ । १ । १५]

ष्यङन्तस्य संप्रसारणान्तस्य स्यात् । पुत्रपत्योः परतस्तत्पुरुषः । पूर्वरूपत्वम् ।

इको ह्रस्व इति । गालवग्रहाणां पूजार्थमन्यतरस्यामित्यनुवर्तत एव । गार्गीपुत्र इति । गर्गस्यापत्यं स्त्री “गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५) “यञश्च” (४।१।१६) इति ङीप् । यस्य “ह्रस्व” (६।४।१५०) इति यलोपः ।

क्वचित्पठ्यते । “इयङ्वङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधः” । श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । वृषलीभूतमिति । इयङ्वङोः स्थानी य इक् तस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । श्रीकुलम् इति । योग्यतारूपमिहेयङ्वङ्भावित्वं विवक्षितम्, यत्र तावन्निर्वर्तते तत्रेगन्तं पूर्वपदं न सम्भवति नापि प्रयोजनमिति भवत्यत्र निषेधः । वृषलीभूतमिति । अवृषली वृषलः संपन्नः “अभूततद्भाव” इति च्विः । “अस्य च्वौ” (७।४।३२) इतीत्वम् । “उर्यादिच्चिङाचश्च” (१।४।६१) इति निपातत्वादव्ययत्वम् । कथं तर्हि भ्रूकुसः । भ्रूकुसः । भ्रूकुटिः । भ्रूकुटिः । इति । उवङ्स्थानित्वेन निषेधात् । सत्यम् । व्यवस्थितविभाषेयम् तेन भ्रूकुसादीनामनिषेधः । तथा च वार्तिकम् “अभ्रूकुसादीनामिति” । अन्ये तु व्याचक्षते “भ्रूकुसादीनामकारान्तादेशो भवतीति वाच्यम्” तेन भ्रूकुसः । भ्रूकुटिरित्यापि सिद्धम् । तथा च कोषः—“भ्रूकुसश्च भ्रूकुसश्च भ्रूकुसश्चेति नतंकाः” इति । “तन्द्री प्रमोला भ्रूकुटिः भ्रूकुटिः भ्रूकुटिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । अथ कथं “नुनुदे तनुकराडु-परिडतः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः” इति । यावता कराड्वादि यक् नित्य इति कराड्येति स्यात् नैतेभ्यः क्विप् इष्यते इति भाष्यात् । अथाप्यनित्यस्तदापि कण्डूरिति क्विवन्तत्वे धातुत्वेनोवङ्स्थानित्वेन निषेधप्रसङ्गः । वेदं नारूपद्रव्याभिधायित्वेऽर्थासंगतिः । वेदनायाः करणे परिडत इत्यर्थोऽपितु गात्रविघर्षणे इति सत्यम् । अत एव तनुकण्डु इति पृथक् पदम्, क्रियाविशेषणत्वेन पूर्वव्याख्यातमिति संतोष्यम् ॥ २४८ ॥

ष्यङः संप्रसारणम् इति । ष्यङ्यं प्रत्ययाधिकारे पठितत्वात् स्वयमेव प्रत्यय इति वामनमतम् । अणित्रोरादेशोऽयमिति जयादित्यमते तु स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वम् इति

१. यस्येति नास्ति क० पु० ।

२. पापेति ख० पु० ।

२५०.

संप्रसारणस्य [६ । ३ । १३९]

संप्रसारणान्तस्य दीर्घः स्यात् । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः । कौमुदगन्धी-
पुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न ।

पञ्चद्वयेऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्यविधिरित्याशयेनाह—ष्यङन्तस्य इति । नन्वेवं
यवसगन्धोपुत्रः । कारीषगन्धोपुत्रः । वाराहीपतिः यवरामपि प्राप्नोति । नैष दोषः ।
“निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति” इति ष्यङ् एव भविष्यति ।

पुत्रपत्योः परयोरिति । एतेन सप्तमीनिर्देशे “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य”
(१ । १ । ६६) इति परिभाषोपस्थानात् कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति व्यवधाने न
भवतीति दाशितम् । नन्वेवमपि कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलमित्यत्रापि विग्रहे प्राप्नोति ।
ततश्च कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति न कदाचित् स्यात् । तथा कारीषगन्ध्या
मतिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्यस्तस्य पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यपुत्र इति गौरोऽपि
स्यात् । यद्यपि समुदायः ष्यङन्तस्तथापि तत्र यत् ष्यङन्तं तस्य^१ प्रसङ्गात् ।
नैष दोषः । तत्पुरुषे इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षेपात् संनिधाप्यते तन च क्रमात्
ष्यङन्तं पुत्रपता च विशेष्येते । पूर्वपदभूतं यत्ष्यङन्तं तस्योत्तरपदभूतयोः पुत्रपत्यो-
रित्यर्थः^२ । समासे च यस्मात् पदात् पूर्वपदं नास्ति तत्पूर्वपदं यस्मात्परं नास्ति
तदुत्तरपदम् इह त्वतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति यत् पूर्वपदं न तत् ष्यङन्तं यच्चात्र
ष्यङन्तं न तत्पूर्वपदम् । यच्चोत्तरपदं पुत्रकुलमिति न तत्पुत्रपत्यादिकम् । यच्च पुत्र-
पत्यात्मकं न तदुत्तरपदमिति नातिप्रसङ्गः । यद्येवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि न
भवितव्यम् । नैष दोषः । यतो भवतीत्येतत्पूर्वपदं ष्यङन्तं च । न चात्र तदादिनियमः ।
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रतिषेधात् । यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययः ष्यङ् इति विहितः स
यावति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तावत् समुदायोऽपि तदन्त एव । अनुपसर्जनपर्युदासा-
च्चाप्रधाने तदादिनियमोऽस्त्येव । तेनातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादौ न भवतीति
ज्ञेयम् ॥ २४६ ॥

संप्रसारणस्य । उत्तरपदे इति वर्तते तेनाक्षिप्तं पूर्वपदं संप्रसारणेन विशेष्यतः-
तस्तदन्तविधि^३ रत्याह—संप्रसारणान्तस्य इति । दीर्घ इति “दूलोप” (६ । ३ । १११)
इत्यतोऽनुवर्तते । कौमुदगन्धीपुत्र इति । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य कुमुदगन्धिः । “उपमा-
नाच्च” (५ । ४ । १३७) इति गन्धस्येहादेशः । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीः कौमुदगन्ध्या ।

१. तस्य प्रसङ्गात् इति क० पु० ।

२. गन्धेदादेश इति क० पु० ।

२५१.

एकतद्धिते च [६।३।६२]

एकस्य ह्रस्वः तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्याः भावः एकता ।
एकक्षीरम् ।

“तस्यापत्यम्” (४।१।६२) इत्यण् । तस्य “अणिजोः” (४।१।७८) इति ष्यङादेशः । “यङच्चाप्” ष्यङः संप्रसारणम्” (६।१।१५) “संप्रसारणाच्च” (६।१।१०) इति पूर्वरूपम् दीर्घः । नन्विङो ह्रस्व इति ह्रस्वेनात्र भाष्यम् दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थित इत्यादि । तत्रान्यतरस्याम् इत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । इह कौमुदगन्ध्याबन्धुरस्य कौमुदगन्धीबन्धुः इत्यत्र “बन्धुनि बहुव्रीहौ” (६।१।१४) इति सूत्रेण साधितम् । अत्र वार्तिकम् “मातृजमातृकमातृषु ष्यङ्प्रसार्यो विभाषया” इति । कौमुदगन्ध्या माताऽस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽस्मादेवोपसंख्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः मातृमातृकयोश्च भेदेनोपादानात् । “नद्यृतश्च” (५।४।१५३) इति कत्रपि विकल्पते । कौमुदगन्धीमातः^१ कौमुदगन्धीमातृकः । कौमुदगन्धीमाता । पक्षे कौमुदगन्ध्यामात इत्याद्यप्युक्तम् । यस्तु मातृमातृत्वं पुत्रार्थमर्हते इत्युपसंख्यायते मातृजादेशः स संबुद्धौ मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यायां द्योत्यायाम् । यथा हे गार्गीमाता^२ इति । इह तूपसंख्यानसामर्थ्यादेव मातृजिष्यते ॥ २५० ॥

एकतद्धिते च । एकेति लुप्तषष्ठिकं पदमित्याह—एकस्य इति । अत्र “अचश्च” (१।२।२८) इति परिभाषोपस्थपितमच्चग्रहणमेकस्य विशेषणम् । तेन च तदन्तविधिः । अलोऽन्त्यविधेश्चाजन्तस्यैकशब्दस्यान्तस्य ह्रस्व इत्यर्थो भवति । स च टाबन्त उपयुज्यते । “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । केवले तु तदनर्थकं स्यात् स्वभावत एव ह्रस्वान्तत्वात् इत्याशयेनोदाहरति—एकस्याः भाव इति । यदैकशब्दो मुख्यमन्यं केवलं व्याचष्टे^३ तदेदमुदाहरणम् । संख्यावचनत्वे “त्वत्तलोर्गुणवचनस्य” (वा०) इति पुंवद्भावेनापि सिद्धम् । “सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे पुंवत्” (वा०) इत्यपि नास्ति । सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदित्याचार्यस्वरसात् । एकक्षारमित्यत्र तु यद्यप्यनेन सिद्धयति । तथापि तद्धितार्थमवश्याभ्येण सूत्रेणैव सत्यां गतौ परकालभाविवा-
तिकेन नान्यथासिद्धिरादृता ॥ २५१ ॥

१. कौमुदगन्धीति ख० पु० ।

२. कौमुदगन्धे मात इति नास्ति क० पु० ।

३. हेगार्गी मात इति क० पु० ।

४. वाचष्टे इत्यस्य स्थाने वाचकस्येति क० पु० ।

२५२. इष्टकेषीकामालानां चित्ततलभारिषु [६ । ३ । ६५]

इष्टकादीनां चितादौ परे यथाक्रमं ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । इषीक-
तूलम् । मालभारी । तदन्तस्यापीष्टिः । पक्वेष्टकचितम् ।

२५३. ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवयोवचन
बन्धुषु [६ । ३ । ८५]

एषु परेषु समानस्य सः स्यात् । समानं ज्योतिर्यस्यासौ सज्योतिरित्यादि ।
पिण्डगन्धलोहितकुक्षिवेणिपलीपक्षेष्वापीति केचित् । सपिण्ड इत्यादि ।

२५४. चरणे ब्रह्मचारिणि [६ । ३ । ८६]

ब्रह्मचारिणि परपदे समानस्य सः स्यात् व्रताचरणे गम्ये । सत्रब्रह्मचारी ।

२५५. तीर्थे ये [६ । ३ । ८७]

यप्रत्यान्ते तीर्थे परे प्राग्बत् । सतीर्थ्यः ।

इष्टकेषीक इति । इष्टकचितम् इति । इष्टकाभिश्चितम् । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्”
(२ । १ । ३२) इति समासः । इषीकतूलम् इति षष्ठोऽसमासः । मालां विभर्तीति
‘मालभारी । ताच्छ्रोत्र्ये णिनिः । केचित्तु हारोष्णित्यपि पठन्ति । तदन्तस्यापीष्टिरिति ।
इष्टकादिभिः पूर्वपदस्य विशेषणान्तदन्तविधेरिति भावः । न त्वेतत् स्वतन्त्रं वक्तव्यमिति
निरूपितं महदात्वसूत्रे ॥ २५२ ॥

चरणे ब्रह्म इति । चरणमिह कालापादिशाखाविशेषो गृह्यते । तत्रैव मुख्यत्वात् ।
स च समानेन विशेष्यते । चरणे समानत्वेन गम्यमान इति । तथाहि समाने ब्रह्मणि
व्रतचारीस ब्रह्मचारी उच्यते । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ।
व्रते (३ । २ । ८०) इति णिनिः । ततः समानो ब्रह्मचारी । ब्रह्मचारिणश्च समान-
त्वम् ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि ‘व्रतचारीति स्थितमाकरे ।
आचार्यस्तु चरणशब्दस्य क्रियाशब्दत्वमभिप्रेत्य सामर्थ्याच्च व्रतविषयत्वमाश्रित्य गम्ये
इति व्याख्यातम् । तत्रापि न कश्चिद् विशेष इति ज्ञेयम् ॥ २५४ ॥

तीर्थे ये । ये इति यकारादिप्रत्ययो गृह्यते । “यस्मिन् विधिस्तदादाबल्ग्रहणे”
(प०) इति न्यायात् । तेन ययतोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्यथा निरनुबन्धकग्रहणे न

१. मालेति नास्ति क० पु० ।

२. कातोयादिशाखाविशेष इति क० पु० ।

३. तुच्यते इति क० पु० ।

४. प्राग्बेति नास्ति क० पु० ।

२५६. विभाषोदरे [६ । ३ । ८८]

यान्ते उदरे परे प्राग्वद् वा । सोदर्यः । समानोदर्यः । “रूपनामगोत्र-स्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेषु वेति” (वा०) केचित् । सरूपः समानरूप इत्यादि ।

२५७. दृग्दृशवतुषु [६ । ३ । ८९]

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । दृक्षे चेप्यते । सदृशः । वतुरुत्तरार्थः ।

२५८. इदंकिमोरोष्की [६ । ३ । ९०]

इदमः ईश् किमः की स्यात् दृग्दृशवतुषु ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । दृक्षे च । ईदृक्षः । कीदृक्षः । वतूदाहरण वक्ष्यते ।

२५९. आ सर्वनाम्नः [६ । ३ । ९१]

एषु सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः स्यात् । तादृक् । तादृशः । तादृक्षः । दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदृक् । अमूदृक्षः ।

सानुबन्धकस्येति यत् न गृह्येत इति न्यासः । अत्र प्रत्यय इति विशेष्यं व्याख्यानाद् लभ्यते इति तदाशयः । यप्रत्ययान्त इति । यप्रत्ययोऽन्ते समीपे यस्येत्यर्थः प्राग्वदिति । समानस्य स इत्यर्थः । सतीर्थ्य इति । समाने तीर्थे गुरौ वसतीत्यर्थे “समानतीर्थे वासी” (४ । ४ । १०७) इति यत् प्रत्ययः । यतोऽनेन समानस्य सभावः ॥ २५५ ॥

विभाषोदरे । यान्त इति । यकारादिप्रत्यय समीपवर्तितया विवक्षित इत्यर्थः । सोदर्य इति । समानोदरे शयित इत्यर्थे यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः । ततः “सोदराद् यः” (४ । ४ । १०८) इति यप्रत्ययः । समानोदर्य इति ॥ २५६ ॥

दृग्दृशवतुषु । सदृक् इत्यादि । समान इव दृश्यते । समानमिवात्मानं पश्यतीति वा रूढिशब्दोऽयं तुल्यपर्यायः । नात्रावयवार्थो विवक्षितः । “समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्” (वा०) कत्रक्विनौ । सदृशः इति । “वसोऽपि दृश्यते” इति वार्तिकेन दृशे वसः । अयं च द्वन्द्वस्त्वैवेति केचित् । सदृक्ष इति भाष्येऽनुदाहृतत्वात् । तस्मिन् पक्षे “दृक्षे च” (वा०) इत्यपि छान्दसमेवेत्याहुः । वतुरुत्तरार्थः । समानशब्दे उपपदे तस्यासंभवादिति भावः ॥ २५७ ॥

आ सर्वनाम्नः । दीर्घोच्चारणमतो गुणे पररूपं मा भूदिति । अकारविधानं

२६०. विष्वग्वेवयोश्च टेरद्रचञ्चतावप्रत्यये [६ । ३ । ९२]

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रचादेशः स्याद् अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । विष्वद्रचङ् । देवद्रचङ् । तद्द्रचङ् । यद्रचङ् । अमुमञ्चति अदद्रचङ् । अदसोऽद्रचादेशे “अदसोऽसेः” (८।२।८०) इति मुभाव इत्येके । अदमुयङ् । अविशेषादुभयत्रापि इत्यपरो अमुमुयङ् । आदावेवेत्यन्ये । अमुद्रचङ् । वप्रत्यये किम् ? विष्वगञ्चः ।

२६१. समः समि [६ । ३ । ९३]

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यङ् ।

त्वन्त्यनिष्टवृत्त्यर्थं स्यात् । लोपविधौ हि गौरवं स्यात् । तादृक् इति । “दृक्ते च” इत्यत्रापि वक्तव्यमिति भावः । दीर्घ इति । तदः आत्वेन तत्रा इति स्थिते “अकः सवर्णो दीर्घः” (६ । १ । १०१) इत्यर्थः । एतच्च देहलोदीपकन्यायेनामूदृगादिष्वपि योज्यम् । मत्वोत्त्वे इति । अदसुद्गिति स्थिते सस्यात्त्वं सवर्णोदीर्घः । अदसोऽसेर्दीर्घो दो मः” (८ । २ । ८०) इति दीर्घ ऊकारः । दस्य च म इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

विष्वग्वेवयोश्चेति । चकारेण “आ सर्वनाम्नः” (६ । ३ । ९१) इत्यतः प्रकृतं सर्वनाम परामृश्यते इत्याह—सर्वनाम्नश्च इति । अप्रत्ययान्त इति । अभावः प्रत्ययोऽप्रत्ययः सर्वदाऽश्रूयमाण इति यावत् न पुनः क्विवादि । केचित्तु अञ्चतौ वप्रत्यये इति सूत्रं पठन्ति । तत्र वकारमात्रं प्रत्ययो वप्रत्यय इत्यर्थो द्रष्टव्यः । विष्वद्रचङ् इति । विष्वगञ्चतीति । “ऋत्विग्” (३ । २ । ५६) क्विन्^१ । “अनिदिताम्” (६ । ४ । २४) इति नलोपे “उगिदचाम्” (७ । १ । ७०) इति नुम् । संयोगान्तलोपः । “किन्प्रत्ययस्य” कुः” (८ । २ । ६२) इति नस्य कुत्वं डकारः । एवं तद्द्रचङाद्यपि । अदद्रचङ् इति । मुत्वं त्वत्र न भवति त्यदाद्यत्वविषये एव तस्य व्यवस्थापितत्वात् । अः अकारः सेः सकारस्य यस्य तस्या सेरिति बहुव्रीहिज्ञानात् । ये पुनः सान्तस्य न भवतीत्येवं व्याचक्षते तेषामत्र भवितव्यं मुत्वेनेत्याह—अदसोऽसेः इत्यादि । अद्रचादेश इति । अधिकरणे सप्तमी । अदसः संबन्धी योऽद्रचादेशः तस्मिन्नेवाधिकरणे मुभावो भवति न पूर्वस्मिन्नदःशब्दे “अन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्य” (५०) इति परिभाषयेति भावः । अदमुयङिति । अद्रेर्दरयोर्मुत्वे

१. त्वन्त्यनिष्टवृत्त्यर्थमिति ख० पु० ।

२. वक्तव्यादिति ख० पु० ।

३. क्विप् इति ख० पु० । ऋत्विगादिनेति क० पु० ।

४. क्विन् प्रत्ययस्य कुत्वं डकार इति क० पु० ।

२६२. सहस्य सन्धिः [६ । ३ । ९४]

२६३. अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थि-
तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु [६ । ३ । ९९]

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।
अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यत्कारकः ।
अन्यदूरागः । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम् ? अन्यस्यान्येन वाशीः अन्याशीः ।
कारकस्थयोरिष्यते एव । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्येदमन्य-
दीयम् । गहादित्वाच्छः ।

तस्यासिद्धत्वाद् यणादेशेन^१ वेत्त्वं न भवति । इकारस्य तु यण् भवति यकारः । अविशे-
षादुभयत्रापि । अन्त्यसदेशस्यैवेति विशेषस्यानाश्रयणादिति भावः । आदावेत्यन्य इति ।
आकृतिपक्षे सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् प्रथमातिक्रमे च कारणाभावादाद्य-
स्यैव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति” चोभयोः” ॥

इति । अत्रान्त्य एव पक्षः प्रामाणिकत्वादाचार्यैः प्रथममुदाहृतः । चरममन्ये । अत्रा-
घस्यैवेति पक्षः काशिकायां नास्ति । तथा च वार्तिकम्—

“अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहिदृश्यते” ॥ इति ।

विष्वगञ्च इति । घञि अचि वा रूपम् । कथं पुनरत्र प्रसङ्गः । यावत्तत्तरपदे
इत्युच्यते न चात्राञ्चतिमात्रमुत्तरपदं किं तु कृदन्तम् । अनलग्नहरो च तदादिविधिरपि
नास्ति । एवं तर्हि एतदेवाप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति—अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भ-
वतीति । तेनायस्कृतम् अयस्कार इत्यत्र “अतः कृकमि” (८ । ३ । ४६) इति
सत्त्वं सिद्धयति ॥ २६० ॥

अषष्ठ्यतृतीया इति । अन्यदाशीरित्यादयो विशेषणसमासाः । कारकच्छयोरिष्यत
एव । अनित्यत्वात् पूर्वनिपातप्रकरणास्य छस्य परनिपातः । षष्ठ्यतृतीयास्थयोरपीति
शेषः । एवं चाषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थात् द्विर्नत्र उपादाना-

१. यणादेशोऽत्रवत्त्वं भवतीति क० पु० ।

२. केचिदिच्छन्ति इति नास्ति क० पु० ।

२६४ अर्थे विभाषा [६ । ३ । १००]

अन्यदर्थः । यदनर्थः ।

२६५. कोः कत्तत्पुरुषेऽचि [६ । ३ । १०१]

कुड्यस्य कदादेशः स्यादचि । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् ? कूष्ठो राजा ।
“त्रौ च” [वा०] कुत्सितास्त्रयः । कत्त्रयः ।

२६६. रथवदयोश्च [६ । ३ । १०२]

कद्रथः । कद्रहः ।

२६७. तृणे च जातौ [६ । ३ । १०३]

कत्तृणम् ।

२६८. का पथ्यक्षयोः [६ । ३ । १०४]

कोः कादेशः स्यात् पथ्यक्षयोः । कापथः । काक्षः । कुपथोऽपीति केचित् ।

दलभ्यते । उक्तं च भाष्ये “दुगागमो विशेषेण वक्तव्यः । कारकच्छयो षष्ठीतृतीययो-
नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु” इति । नन्ववृद्धत्वेनान्यशब्दात् कथं “वृद्धाच्छः” स्यादत
आह—गृहादित्वाच्छ इति । अपठितोऽप्यन्यशब्दस्तेषु द्रष्टव्य आकृतिगणत्वादिति
भावः ॥ २६३ ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । कदन्नम् इति । कुत्सितमन्नम् । ‘कुगति’ (२ । २ । १८)
इति समासः । कूष्ठ इति । कुत्सिता उष्ट्रा यस्येति बहुव्रीहिः । ननु प्रतिपदोक्तया
तत्पुरुष एव ग्रहाण्यते न बहुव्रीहिः । एवं तर्हि एतदेव^१ ज्ञापयति प्रकरणेऽत्राप्रति-
पदोक्तोऽपि समासो गृह्यते इति । तेन “ज्योतिर्जनपद” (६ । ३ । ८५) इति सभावो
बहुव्रीहावपि भवति । त्रौ च इति । अनजाद्यर्थं वक्तव्यमेतत् ॥ २६५ ॥

तृणे च जातौ । कत्तृणम् इति । जातिविशेषस्येयं संज्ञा । जातेरन्यत्र कुत्सितं तृणं
कुतृणमिति ॥ २६७ ॥

का पथ्यक्षयोः । अनीषदर्थार्थ आरम्भः । कापथ इति । कुत्सितः पन्थाः । “कुगति”
(२ । २ । १८) इति समासः । “ऋक्पूरब्धूः” (५ । ४ । ७४) इति समासान्तः ।
“पथः संख्याव्ययादेः” (वा०) इति वचनात् कापथमिति नपुंसकपाठो युक्तः ।
“व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः” इत्यमरस्यापि प्रमादपाठ एव ।

१. एतदेवे तदेवेति क० पु० ।

२. ऋक्पूरब्धूरिति क० पु० ।

३. दुरध्वो-इति नास्ति क० पु० ।

२६९. ईषदर्थे च [६ । ३ । १०५]

ईषज्जलम् । काजलम् ।

२७०. विभाषा पुरुषे [६ । ३ । १०६]

कापुरुषः । कुपुरुषः ।

२७१. कवं चोष्णे [६ । ३ । १०७]

कवोष्णम् । चकारात् कदुष्णम् । कोष्णम् । अग्नावपीति केचित् । कदग्निः ।
काग्निः ।

२७२. पृषोदरादीनि यथापदिष्टम् [६ । ३ । १०९]

एतानि यथोपदिष्टान्येव साधूनि । पृषदुदरम् । पृषोदरम् ।

भवेद्वर्णागमाद् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥ इति ।

मह्यमतिशयेन रौति इति मयूरः । आकृतिगणोऽयम् ।

यत्तु समासः । अस्त्यन्योऽकारान्तः पथिपर्यायः पथशब्दोऽर्द्धचादिपाठादुभयलिङ्गस्ते
न समासाद् विपथकापथौ पुंनपुंसकयोरिति । तदसत् । पथशब्दे कादेशाप्रसङ्गात् ।
न चाकारान्तः पथशब्दोऽप्यस्ति “पथो विभाषा” (५ । ४ । ७२) इति समासात्तवि-
कल्पवैयर्थ्यापत्तेः इति तत्रैवोक्तत्वात् । एतेन “पथः पन्थाश्च मार्गः स्यात्” इति त्रिका-
ण्डशेषोऽपि प्रत्यादिष्टः । काञ्च इति । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः
स्वाङ्गात्षच्” (५ । ४ । ११३) प्रतिपदोक्तत्वादक्षशब्दस्यैव ग्रहणे तु तत्पुरुषः
॥ २६८ ॥

ईषदर्थे च । काजलम् इति । कुः पापार्थ इत्यर्थपरिगणनस्य प्रायिकत्वात् “कुगति”
(२ । २ । १८) इति ईषदर्थे समासः ॥ २६९ ॥

विभाषा पुरुषे । ईषदर्थ इत्यस्य निवृत्तत्वात् अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्व-
विप्रतिषेधात् नित्यमेव का भवति ॥ ७० ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति^१ वीप्सायामव्ययोभावः । दिशिश्चोच्चारणक्रियः ।
यथा यथा लोके शिष्टैः प्रयुक्तान्युपलभ्यन्ते तानि तथैव साधुत्वेनावसेयानीति व्याचष्टे—
यथोपदिष्टानि इति । येषां लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः केवलं ल के

दृश्यन्ते तानि तथैव साधूनि ज्ञेयानि न लक्षणवशादन्यथा प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । पृषोदरम् इति । अत्र तकारस्य लोपः “आद् गुणः” (६ । १ । ८७) पृषन्मृगजातिः । निपातनफलं चेदं सूत्रम् । तत्र^१ कुत्र किं निपात्यत इत्यत आह—भवेद् इत्यादिना । हन्ति गच्छतीति हंसः^२ । हन् हिंसागत्योः । अस्मात् पचाद्यचि कृते तस्य सगागमे हंस इति । तथा हिंसि हिंसायाम् अस्मात्पचाद्यचि इदित्वान्नुमि कृते इकारसकारयोर्वर्णयोर्विपर्ययात् स्थानव्यत्यासात् सिंह इति भवति^३ । तथा गूढ आत्मा गूढात्मेति कर्मधारयः । “गूढोत्मानः प्रकाशते” इति श्रुतेः । अत्राकारस्य वर्णस्य विकृतेरुकाररूपापत्तिलक्षणाद्विकाराद् गूढोत्मेति भवति । वर्णस्य तकारस्य नाशात् लोपात् पृषोदरमिति भवति । यद्यपि पृषोदरमिति प्रथमत एवोदाहृतम् तथाप्यन्यकृतकारिकानुरोधात् पुनरुपन्यस्तम् । न केवलमेतदेव निपात्यते अपि तु धातोरतिशयाद्यर्थतापि क्वचिन्निपात्यते इति दर्शयितुमुदाहरति—मह्यम् इत्यादि । रू शब्दे अस्मात् पचाद्यचि टिलोपः । महीशब्दस्य च मयूभावः पूर्ववन्निपातः । रौतेरतिशयरूपार्थपरत्वं च निपातनमहिम्नाऽधिकमुपजायतै तदेतदुक्तम्—

वर्णगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ इति ।

अत्र हंस इत्यप्युदाहरणम् । “वृतृवदिह्निकमिकशिभ्यः सः” (उ-३ पा०) इत्यौणादिकसप्रत्ययेन सिद्धेः सर्वैरेवोदाहृतत्वात् । न च विशेषाभावात् अनेनैव साध्यतामिति वाच्यम् । हन्तेः सप्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अस्य तु गूढोत्मा पृषोदरमित्यादिसमासपदानि विषयः । अत एवोत्तरपदाधिको पठ्यते । तदुक्तं हरदत्तेन । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् “उणादयो बहुलम्” (३ । ३ । १) इति सिद्धिरुक्ता । अनेन तु समासपदानां जीमूतबलाहकादीनां सिद्धिरुच्यत इति । यद्वा उपायस्योपायान्तराविरोधित्वादयमपि व्युत्पत्तिप्रकारो दर्शितः । दृश्यते च रूढिशब्देषु व्युत्पत्तावनियमः^४ । यथा गिरौ शेते गिरिशः । “गिरौ डश्छन्दसि” (उ०) इत्यौणादिकः । गिरिरस्यास्तीति वा गिरिशः । लोमादिलक्षणः शस्तद्धितः न चासमासपदे पृषोदरादिशास्त्रं न प्रवर्तते इत्यपि नियमः । सिंहपदे पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्ययस्य माधवादिभिरुक्तत्वात् ।

१. लोपश्चादगुण इति क० पु० ।

२. तत्र कुत्र निपात्यते इति क० पु० ।

३. हन्तीति हंस इति क० पु० ।

४. भवतीतिनास्ति क० पु० ।

५. व्युत्पत्त्या नियमः इति क० पु० ।

२७३. नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपुक्वौ [६।३।११६]

क्विवन्तेष्वेषु परेषु पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । उपानदित्यादि ।

२७४. वनगिर्योः संजायां कोटरकिशुलुकादीनाम् [६।३।११०]

कोटरादीनां वने परे किशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात् । किशुलुकागिरिः ।

२७५. वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः [८।४।४]

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यान्नाम्नि । पुरगावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणमित्यादि । एभ्यः किम् ? कुवेरवनम् ।

आकृतिगणोऽयम् । तेन वारिवाहको वलाहकः वारिशब्दस्य वादेशः उत्तरपदादेशच लः^१ । जीवनस्य भूतो भाजनं जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं स्मशानं शवशब्दस्य स्मादेशः । शयनस्यापि शानादेशः । ऊर्ध्वं खमस्योलूखलम् । ऊर्ध्वशब्दस्यालूखस्य खलः । पिशिताशनः पिशाचः । पिशितशब्दस्य पिश् अशनस्याचः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशश्च । दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तोरस्य^२ तारभावो वा^३ (वा०) दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् इत्यादयोऽप्युन्नेयाः ॥ २७२ ॥

नहिवृति । नह बन्धने । वृतु वर्तने । वृष सेचने । व्यघ ताडने । रुच दीप्तौ । षह मर्षणे । तनु विस्तारे । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—क्विवन्तेषु इति । उत्तरपदेषु इत्यधिकृतमिह संबध्यते । तेनासमासे न भवति । अत एव संहितायामित्यधिकृतं काशिकायामिहापेक्षितमप्युपेक्षितमाचार्यैः प्रयोजनाभावात् । उत्तरपदाधिकारेणास्य समासमात्रविषयत्वात् समासे च संहिताया नित्यत्वेन व्यवच्छेद्यासंभवात् । उपानद् इति । उपनह्यते इत्युपानत् । संपदादित्वात् कर्मणि क्वप् । “नहो धः” (८ । २ । ३४) इति धत्वम् इत्यादीनि । आदिना प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । ऋतीषट् । “सहेः पृतनर्ताभ्यां च” (८ । ३ । १०६) इत्यत्र योगविभागात् षत्वम् । पुरीतत् । “गमः क्वौ” (६ । ४ । ४०) इत्यत्र गमादीनामिष्यते इति वचनात् तनोतेर्नलोपः । गतिकारकयोरेवेष्ट्यते । तेनेह न पटुतत्^१ ॥ २७३ ॥

वनं पुरगा । व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमेत्याह—एभ्यो वनस्य इति । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एभ्यो वनस्यैवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति । यतो

१. लत्वमिति ख० पु० ।

२. जीवमस्येति नास्ति क० पु० । प्रत्ययग्रहणमित्याहेति ख० पु० ।

३. पटुरुक् इति ख० पु० । तेह पटुतत् इति क० पु० ।

२७६. उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् [६ । ३ । १२२]
 प्रादेर्बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे । परीहासः । परिहासः । अमनुष्ये
 किम् ? निषादः । “शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः”
 (वा०) । श्वादन्तः । श्वापदमित्यादि ।

२७७. प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपियूक्षाभ्योऽ-
 संज्ञायामपि [८ । ४ । ५]

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । एव निर्वणादि ।

२७८. विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः [८ । ४ । ६]

एतद्वाचिभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । बदरीवणम् । पक्षे
 दूर्वावनमित्यादि । “द्वित्र्यक्षरेभ्य एव” (वा०) नेह देवदारुवनम् ।
 “इरिकादिभ्यो न” (वा०) इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

दीर्घान्तानां निर्देशो यत्र दीर्घत्वम् तत्रैव नियमो यथा स्यात् इति । न चान्यस्मिन्ननु-
 त्तरपदे एषां दीर्घान्तताऽस्ति । पुरगावरणमित्यादयः षष्ठीसमासाः । अग्रेवरण इति ।
 वनस्याग्रे राजदन्तादित्वात् परनिपातः । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्”
 (६ । ३ । ६) इत्यलुक् ॥ २७५ ॥

उपसर्गस्य इति । क उपसर्ग इत्याशङ्कायामुदाहरति—प्रादेरिति । न पुनः “उप-
 सर्गादिध्वनः” (५ । ४ । ८५) इत्यादाविवोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमित्यनेन द्योत्यते ।
 तद्वदिहानुपपत्तेरसंभवात् । तेन परित्यक्तो हासोऽनेन परिहास इत्यनुपसर्गस्य न भवति ।
 घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवात् आह^१—घञन्त इति । अमनुष्य इति । मनुष्यश्चेदभिधेयो
 न भवतीत्यर्थः । निषाद इति । निषोदत्यस्मिन् पापमिति निषादः । पुंलिङ्गो मनुष्य-
 जातिः । “हलश्च” (३ । ३ । १२१) । कथं तर्हि प्रतीहारो दीवारिकः । सत्यम् ।
 प्रतीहारो द्वारं तदयोगात् पुरुषेऽपि प्रयोगो भविष्यति । बहुलग्रहणाद्वा क्वचिद्
 मनुष्येऽपि भविष्यति ॥ २७६ ॥

विभाषौषधि इति । ननु

फली वन^२ स्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

इत्यभिधानात् यस्य फलमेव न पुष्पं स वनस्पतिः

१. नचास्मिन् एषा दीर्घान्तमा नास्ति इति ख० पु० ।
२. इहानुपपत्त्यारभावात् इति क० पु० ।
३. आहोति नास्ति ख० पु० ।
४. लवेति क० पु० ।

२७६. वाहनमाहितात् [८ । ४ । ८]

यदारोपितमुद्यते तद्वाचिस्थानिमित्तात् परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् ।

२८०. पानं देशे [८ । ४ । ९]

पूर्वपदस्थानिमित्तात् परस्य पानस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।

उदुम्बरादिः शिरीषबदर्यौ तु न तथा तयोः पुष्पफलोभयसत्त्वात् तत्कथं वनस्पतिशब्देन विहितो एतद्विकल्पोऽत्र स्यात् । सत्यमेतत् । इह तु वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते न त्वनयोर्भेदो विवक्ष्यते । अत्र च^१ लिङ्गं “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने” (१ । २ । ५३) इत्यत्रत्यं भाष्यम् । उक्तं हि तत्र व्यक्ति-वचने” इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनम् । वनस्पतित्वमतिदिश्यते “विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः” (८ । ४ । ६) इति एतत् प्रसज्ये-तेति” । यदि चोक्तो भेद इहाश्रितः स्यात् शिरीषाणामवनस्पतित्वात् वनस्पतित्व-एतद्वयोः प्रसज्जनं नोपपद्येतेति । द्वित्र्यक्षरेभ्य इति । अक्षरमच् । इरिकादिभ्यो न इति । ओषधित्वात् प्राप्तिः । तदेतदुभयं व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ॥ २७८ ॥

वाहनमाहितात् । उद्यतेऽनेनेति वाहनं करणे ल्युट् । अस्मादेव निपातनात् उपधावृद्धिः । नन्वाहितमित्यारोपितमुच्यते, ततश्च यद्वाच्यं^२ नारोपितं केकलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोति तदापि चेष्ट्यते । सत्यम् । भूतकालो न विवक्ष्यते आधानमात्रे तात्पर्यात् तेनाहितादाधायिष्यमाणाच्च भविष्यति । आहितात् किम् ? दाक्षिवाहनम्^३ । दाक्षि-स्वामिकमित्यर्थः । यदा तु दाक्षिरपि वाह्यत्वेन विवक्ष्यते नतु स्वामित्वेन तदा भवितव्यमेव एतत्वेनेति विभावयन्तु ॥ २७९ ॥

पान देशे । पीयते इति पानम् । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३ । ३ । ११३) इति कर्मणि ल्युट् । उशीनरा इति । उशीनरादिशब्दाः देशवाचिनः सोऽयमित्यारोपात् तद्वासिषु पुरुषेषु वर्तते इति । पुरुषाभिधानेऽपि देशाभिधानं नोपह्रियते ॥ २८० ॥

१. त्वलिङ्गमिति क० पु० ।

२. वनस्पतित्वणत्वयोरिति क० पु० ।

३. यद्वाह्यमिति क० पु० ।

४. दाक्षिणवाहनमिति क० पु० ।

२८१ वा भावकरणयोः [८ । ४ । १०]

प्रागुक्तनिमित्तात् परस्य भावे करणे च निष्पन्नस्य पानस्य वा णत्वं स्यात् । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् । करणे क्षीरपाणम् । क्षीरपानं वा पात्रम् । “गिरिनद्यादीनां वा” (वा०) गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रणि-
तम्बा । पक्षे गिरिनदी इत्यादि ।

२८२. प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च [८ । ४ । ११]

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य एषु स्थितस्य नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते माषवापिणौ । नुमि-व्रीहिवापाणि । विभक्तौ माषवापेण । पक्षे माषवापेनेत्यादि । “समासे सति प्रातिपदिकान्तस्यैवेष्ट्यते” । नेह माषाणां वापिनी । समासे स्यादेव । माषान् वपतीति माषवापिणी । माषवापिनी । “युवादेर्न” (वा०) रम्ययूना । रम्पपक्वेन । रम्याह्वा ।

वा भावकरणयोः । आदेशार्थं आरम्भः । पीयते^१ इति पानं नपुंसके भावे ल्युट् । पीयतेऽनेनेति पानं करणे ल्युट् । “गिरिनद्यादीनां वा” इति । वक्तव्यमेतत् । संज्ञोयां प्राप्तेऽसंज्ञायामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयमित्याहुः ॥ २८१ ॥

प्रातिपदिकान्त इति । माषवापिणाविति । “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (३ । २ । ८१) । व्रीहिवापाणि इति । कर्मण्यण् । “जश्शसोः शिः” (७ । १ । २०) “नपुंसकस्य भ्रूलचः” (७ । १ । ७२) इति नुम् । “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” (६ । ४ । ८) इत्युपधादीर्घः । इह कस्मान्न भवति भाषाणां वापिनी माषवापिनीति वापिन्नित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इत्यस्ति प्राप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति । समासे सति इति । अत्र समासे जाते पश्चाद् यः प्रातिपदिकान्तो नकारस्तस्यैव णत्वमिष्यते इत्यव्याख्यानम् तथा सति नुमोग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्यापि प्रातिपदिकान्त इत्येव सिद्धेस्तस्मादेव-
मन्वयः । प्रातिपदिकान्तस्यैव नस्य णत्वमिष्यते । नान्तेनैवोत्तरपदेन समासे सती-
त्यर्थः । एतच्च पूर्वपदादित्यधिकारेणोत्तरपदस्येति सन्निधापनात्तेन च नकारस्य विशेषणात्^१ लभ्यते । पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परं यदुत्तरपदभूतं प्रातिपदिकं तदन्तस्य नस्य णत्वमित्यर्थात् । माषाणां^२ वापिनीत्यत्र तु डीबन्तेन समासो न नान्तेनेति णत्वा-

१. प्रीतिः पानमिति क० पु० ।

२. णात्तल्लभ्यते इति क० पु० ।

३. बाहिनीति क० पु० ।

२८३. एकाजुत्तरपदे णः [८ । ४ । ८२]

णग्रहणं नित्यार्थम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि क्षीर-
पाणि । विभक्तौ क्षीरपेण । रम्यविणा ।

भावः । न तर्हीदानीमिदं भवति माषवापिर्णाति । तत्राह—समासे स्यादेव इति । यदा
नान्तेनोत्तरपदेन नान्तावस्थायामेव समासः क्रियते तदा भवत्येवेत्यर्थः । माषान्वपतीति
इति । अस्मिन् हि विग्रहे “गतिकारकोपपदानाम्” (५०) इति वचनात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव
णिग्न्यन्तो वापिन्शब्दः समस्यते तन्न’ डीबुत्पत्त्यनपेक्षणात् । अन्तरङ्गत्वादत्रान्ताव-
स्थायामेव वापिन्शब्देन समासो भवत इति स्यादेव एतत्त्वमित्यर्थः । अत्र चार्थे नुमग्रहणं
प्रमाणम् । यदि च यत्किञ्चित्प्रातिपदिकं गृह्येत नान्तं नोत्तरपदमेव ततो नुमग्रहण-
मनर्थकं स्यात् । माषवापिणीत्यत्रापि समासभक्तस्यापि नुमः प्रातिपदिकान्त इत्येव
सिद्धत्वात् । रम्ययून इति । विशेषणम्” (२।१।५७) इति समासः । टायां
“श्वयुव” (६।४।१३३) इति संप्रसारणम् । अरम्यपक्षेन इति । अत्र “कुमति च”
(८।४।१३) इत्यं एत्वं प्राग्वत् ॥ २८२ ॥

एकाजुत्तरपदे । एतच्च शब्दप्रकरणा एव व्याख्यातम् । एकाच् उत्तरपदे यस्य
तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिस्थस्य नस्य णः
स्यादिति । तत्र विभक्तौ प्रातिपदिकान्ते च यद्यपि प्रागुदाहृतम्, तथापि नुमर्थं प्रकरण-
सौकर्यार्थं चेहास्य पुनरुपन्यासः । ‘रषाभ्यां नो णः’ (८।४।१) इत्यधिकारेऽपि
पुनरुणग्रहणं किमर्थमत आह—णग्रहणं” नित्यार्थमिति । यद्यप्यारम्भसामर्थ्यान्नित्योऽयं
विधिर्भविष्यतीति शक्यते वक्तुम् तथाप्युत्तरत्र विकल्पानुवृत्तिः संभाव्येतेति भावः ।
वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तौ “ब्रह्मभूरावृत्रेषु क्विप्” (३।२।४७) । हरिमाणी इति
हरिं मानयतीति । मनेर्यन्तात् “क्विप् च” (३।२।७६) इति क्विप् । णिलोपः
प्राक् सुबुत्पत्तेः समासात् प्रातिपदिकान्तो नकार इति एत्वम् । नान्तत्वान्डीप् ।
क्षीरपाणि इति । पातेर्पिबतेर्वा “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३) रम्यविण इति ।
रम्यश्चासौ विश्व तेन “आडो नाऽस्त्रियाम्” (१।३।१२०) इति । टाया
नादेशः ॥ २८३ ॥

१. तथेति ख० पु० ।
२. सर्वमासो भवतीति ख० पु० ।
३. समास भक्तस्थानुमः इति क० पु० ।
४. प्रातिपदिकान्तस्येति क० पु० ।
५. एतेति नास्ति क० पु० ।
६. हरिमाणीति नास्ति क० पु० ।
७. तयाणीति क० पु० ।

२८४. कुमति च [८ । ४ । १३]

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । श्रीकामाणि ।
श्रीकामेण । असमासे तु गर्गाणां भगिनी । समासे तु गर्गभगिनी ।

२८५. पदव्यवायेऽपि [८ । ४ । ३८]

पदेन व्यवायेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ।
“अतद्धित इति वाच्यम्” (वा०) । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

कुमति च । अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः । कवर्गवति इति । कावित्येव तु नोक्तम् ।
“यस्मिन् विधिः” (प०) इति तदादिविधौ कवर्गदिरेव विधिः स्यात् । ततश्च
वस्त्रयोगिणामित्यत्र न स्यात् । हरिकामिणाविति । ताच्छील्ये णिनिः । हरिकामाण
इति । सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे नान्तत्वान्डीप् । अत्र वृत्तौ प्राग्वदित्यनेन समासे सति
प्रातिपदिकान्तस्यैवेष्ट्यते इत्यादिविषयोऽत्राप्यतिदिष्टः^१ । तेन यदा नान्तेनोत्तरपदेन
समासः तदैवेदं णत्वं नत्वान्तेनेति^२ प्रत्युदाहरति—असमासे तु इति । नान्तेनासमासे
इत्यर्थः । गर्गाणां भगिनी इति । भगो विद्यते यस्याः सा भगिनी । मत्वर्थे इनिः । नान्त-
त्वान् डीपि कृते^३ ईदन्तेनायं समासो न नान्तेनेति णत्वाभावः । यदा तु गर्गाणां
भगः “गर्गभगः सोऽस्यास्तोति गर्गभगिणीति । तदा “रषाभ्यां” (८ । ४ । १) इत्येव
नित्यं णत्वं भवति । पूर्वपदात् संज्ञायामेवेति नियमस्तु न भवति । पूर्वपदेनाक्षिप्तस्यो-
त्तरपदस्यैव तस्य नियमेन णत्वव्यावर्तनात् ॥ २८४ ॥

पदव्यवायेऽपि । पदेन व्यवायेऽपि इति । निमित्तत्रकारयोरिति शेषः । माषकुम्भवापेन
इति । माषकुम्भं वपतीति कर्मण्यण् । अत्र माषकुम्भ इति पूर्वपदे निमित्तं षकारः ततः
पर उत्तरपदविभक्तेर्नकारस्तस्य कुम्भशब्देन व्यवधानात् णत्वं “प्राक्तं न निषिध्यते
इत्यर्थः । एवं^४ चतुरङ्गयोगेनेत्यत्राप्युह्यम् । चत्वार्यङ्गान्यस्य तेन योग इति विग्रहः ।
अतद्धित इति । व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति तदा निषेध इत्यर्थः ।
आर्द्रगोमयेणेति । अत्र “स्वादिषु” (१ । ४ । १७) गोमयः पदम् ॥ २८५ ॥

१. विषयाः प्राग्यतिदिष्टाः तेन यदनान्त नोत्तरपदे इति क० पु० ।

२. तदैवेदं णत्वं मेति ख० पु० ।

३. तदन्तेनायमिति ख० पु० ।

४. भग इत्येव न तु गर्गभगइति क० पु० ।

५. णत्वं प्राप्तनियेध इति ख० पु० ।

६. एवमित्यारभ्य-इत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

२८६. पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् [६ । १ । १५७]

एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ।
प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

२८७. अधःशिरसी पदे [८ । ३ । ४७]

अनुत्तरपदयोरनयोर्विसर्जनीयस्य सः स्यादुत् पदशब्दे परे समासे ।
अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अन्यत्र शिरसः पदम् । परमशिरः पदम् ।

पारस्करप्रभृतीनि इति । रूढिशब्दा एते कथंचिद् व्युत्पादनीयाः । पारस्कर इति ।
पारे करोतीत्यर्थे “कृत्रो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु” (३ । २ । १०) इति टः । किष्किन्ध
इति । किमपि धत्ते इति “आतोऽनुपसर्गे कः” (३ । २ । ३) । किमो द्विर्वचनम्, पूर्वस्य
मलोपः सुट् षत्वं च निपात्यते । ये तु किं किं दधातीति विगृह्णन्ति तेषां वोप्सायां
द्विर्वचनं सिद्धम्, शेषं तु निपातनात् । प्रायश्चित्तम् इति ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तयोर्निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्” ॥ इति ।

अन्ये त्वाहुः । “प्रायः पायं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्” इति । वनस्पति
रित्यादि । अविहितलक्षणाः सुट्पारस्करादिषु द्रष्टव्यः । तेन किं करोतीति किष्कुः ।
“करोतेर्ङुः” (३०) । किमो मलोपः सुट् षत्वं च । रथं पाणिगति रथण्याः । “आतो-
ऽनुपसर्गे कः” (३ । २ । ३) सुट् षत्वं चेत्याद्यूह्यम् ॥ २८६ ॥

अथ अलुक्समासः

२८८. पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः [६ । ३ । २]

स्तोकादिभ्यः परस्याः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे परे । समासे प्राप्नो लुक् निषिध्यते । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाभिः स्तोकः ।

२८९. ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः [६ । ३ । ३]

अलुक् । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ।

२९०. आज्ञायिनि च [६ । ३ । ५]

मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादाज्ञायिन्युत्तरपदे । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

पञ्चम्या इति । ‘अलुगुत्तरपदे’ (६ । ३ । १) इत्यधिकारादाह—अलुक् स्याद इति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेन लुग् न भवतीत्यर्थः । तदाह^१—समासे प्राप्नो इत्यादि । ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ (२ । ४ । ७१) इत्यनेन । स्तोकान्मुक्त इति । ‘स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन’ (२ । १ । ३६) इति समासः । एतत्सूत्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते प्रातिपदिकगणो पाठाभावात् । यदाह—एवम् इत्यादि । ‘करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र’ (२ । ३ । ३३) इति सूत्रपठितास्तु न गृह्यन्तेऽव्याप्तेः । स्तोकान्तिकेत्यत्र हि भूयिष्ठान्यन्यान्यपि गृह्यन्तेऽर्थग्रहणात् इति । द्विवचनबहुवचनान्तानां स्तोकादीनां समास एव न भवति—अनभिधानादिति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यादावैकपद्यं^२ न भवति । न चैवमेकवचनान्तस्यापि समासो नेष्यतां स्तोकान्मुक्त इत्याद्यसमासेनाप्युपपन्नम्^३, किमलुकापीति वाच्यम् । तथासत्यैकपद्यमैकस्वर्यं च न स्यात् । स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तोकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्ताया स्तोकान्मुक्तेय इति तद्धितश्च न स्यात् । एवमुत्तरत्राप्युह्यम् ॥ २८८ ॥

ओजःसहो इति । ओजसाकृतमिति । ‘कर्तृकरणे’ (२ । १ । ३२) इति समासः । अत्र चोत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते तेनोजःप्रभृतयो विशेष्यन्ते पूर्वपदभूतेभ्य ओजः

१. तदिहेति क० पु० ।

२. इत्यादावैकपद्यमिति क० पु० ।

३. नानुपपन्नमिति ख० पु० ।

२९१. आत्मनश्च परणे [६ । ३ । ६]

पूरणार्थे परपदे आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । आत्मना पञ्चमः ।
आत्मना षष्ठः । “प्रकृत्यादिभ्यश्च” (३०) प्रकृत्याभिरूपः ।

२९२. वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः [६ । ३ । ७]

आत्मनश्चतुर्थ्या अलुक् स्यात् वैयाकरणाख्यायाम् । आत्मनेपदम् ।
आत्मनेभाषा । अलुग्विधिसामर्थ्यात् चतुर्थीसमासः ।

२९३. परस्य च [६ । ३ । ८]

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

२९४. हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् [६ । ३ । ९]

हलन्ताद्दन्तात् सप्तम्या अलुक् स्यात् संज्ञायाम् । त्वचिसारः । अदन्तात् ।
अरण्येतिलकाः । अत्र “संज्ञायाम्” (२ । १ । ४४) इति सप्तमीसमासः ।

२९५. गवियुधिभ्यां स्थिरः [८ । ३ । ६५]

आभ्यां स्थिरसकारस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः ।
“हृद्युभ्यां च” (वा०) हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

प्रभृतिभ्य इति । येन यत्रौजःप्रभृतिमात्रं पूर्वपदं तत्रैवालुग् भवति न तदन्तेऽपि । तेन
“सततनैशतमो धृतम्” इत्यादौ न भवति । कथम् अञ्जसाकृतम्, पुंसानुजः, जनुषाञ्च
इति, उपसंख्यानात् सिद्धम् ॥ २८६ ॥

आत्मनश्च । वार्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितम् । पूरणशब्देन स्वरितत्वात् तदधि-
कारविहितानां ग्रहणम् न स्वरूपग्रहणम् इत्याह—पूरणार्थे परपदे इति । कथं “जनाद-
नस्त्वात्मचतुर्थः” एवेति । सत्यम् । आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिरयम् ॥ २९१ ॥

वैयाकरणाख्यायाम् । व्याकरणमधीयते वैयाकरणास्तेषामाख्या । विशेषणसामर्थ्या-
दवधारणमाश्रीयते । तेन यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति सा वैयाकरणाख्ये-
त्युच्यते । आत्मनेपदम् इत्यादि । तादर्थ्ये चतुर्थी । ननु तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव
एवेष्टिरित्युक्तेः रन्धनायस्थालीतिवत् समास एव दुर्लभ इत्यत आह—अलुग्विधि-
सामर्थ्यादिति ॥ २९३ ॥

गवियुधिम्याम् इति । गविष्ठिर इति । गवियुधिभ्यामिति निपातनादलुक् । स्थिर-
शब्दोऽयम् “अजिरशिशिर” (३०) इत्यौणादिकः किरन्प्रत्ययान्तस्तिष्ठते निष्पद्यते ।
तत्र “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । १११) इति निषेधे प्राप्ते वचनमिदम् ।

२९६. मध्याद् गुरौ [६ । ३ । ११]

अत्रापि प्राग्वत् । मध्येगुरुः । “अन्ताच्च” (वा०) । अन्तेगुरुः ।

२९७. अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे [६ । ३ । १२]

स्वाङ्गात् सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।
अमूर्धमस्तकात् किम् ? मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् ? मुखे
कामोऽस्य मुखकामः ।

२९८. बन्धे च विभाषा [६ । ३ । १३]

बन्धे परपदे सप्तम्या अलुक् वा । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः ।
चक्रबन्धः । “सिद्धशुष्क” (२ । १ । ४१) इति समासः ।

२९९. तत्पुरुषे कृति बहुलम् [६ । ३ । १४]

कृति परपदे सप्तम्या बहुलमलुक् तत्पुरुषे । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । अत्र
च न स्यात् । कुरुचरः । “उपपदम्” (२ । २ । १९) इति समासः ।

हृदबुभ्यां च । असंज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृगिति । हृदयं स्पृशतीति । दिवं स्पृश-
तीत्यर्थात् द्वितीयार्थेऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । उक्तं च भाष्ये अन्यार्थेषा सप्तमी
द्रष्टव्या ॥ २६५ ॥

अमूर्धमस्तकाद् इति । कण्ठेकाल इत्यादि । “सप्तमीविशेषणो बहुव्रीहौ”
(६ । १ । ६५) इति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदोऽपि बहुव्रीहिः । स्वाङ्गात् किम् ?
अक्षशौराडः ॥ २६७ ॥

बन्धे च विभाषा । स्वाङ्गादिति नानुवर्तते । सामान्येनायं बहुव्रीहिः । तेनोभयत्र
विभाषेयम् । स्वाङ्गाद्बहुव्रीहेः पूर्वेण नित्यं प्राप्तेऽस्वाङ्गात्त्वप्राप्ते तत्पुरुषे तु स्वाङ्गान्च
“नेन्तिसिद्धबध्नातिषु च” (६ । ३ । २६) इति निषेधादप्राप्ते विभाषारम्भात् । बन्ध
इति घञन्तो गृह्यते । तेन तत्पुरुषेऽपि घञन्तेऽस्य प्रवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन । निषेधस्य तु
बन्धनादिरवकाशः ॥ २६८ ॥

तत्पुरुषे कृति । कृति कृदन्ते इत्यर्थः । स्तम्बेरम इत्यादि “स्तम्बकर्णयो रमिजपोः
(३ । २ । १३) इत्यच् । कृतीति सन्निधानात् कृदन्तधातुवाच्यक्रियानिमित्ता यत्र सप्तमी
तत्रैवालुक् । तेन परमे कारके निधेहीति बाह्यक्रियापेक्षायाः सप्तम्या बहिरङ्गादलुक् ।
न भवति । विभाषेति प्रकृते बहुलग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्यमपनयति-न च स्यादिति ।

३००. प्रावृट्शरत्कालदिवां जे [६।३।१५]

जे उत्तरपदे एभ्यः सप्तम्या अलुक् । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः ।

३०१. विभाषा वर्षक्षरशरवरात् [६।३।१६]

एभ्यो जे परे अलुग्वा । वर्षेजः । वर्षजः इत्यादि ।

३०२. शयवासवासिष्वकालात् [६।३।१८]

एषु परेष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुग्वा । खेशयः । ग्रामेवासः । ग्रामेवासी । पक्षे खशय इत्यादि । हलदन्तादित्येव । नेह भूमिशयः । अकालात् किम् ? पूर्वाह्णशयः । “अपो योनियन्मतिषु” (वा०) । अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सुमतिः ।

क्वचित्प्रावृत्तिरित्याद्यर्थसंग्रहार्थमित्यर्थस्योपलक्षणमेतत् । तेन ब्राह्मणाच्छंस्यादावसप्तम्या अप्यलुक् भवतीति द्रष्टव्यम् । कुरुचर इति । अत्र “हलदन्तात्” (६।३।१६) इत्यधिकारादप्येतत् सिद्धम् । तथा च “शयवासवासिष्वकालात्” (६।३।१८) इत्यत्र वक्ष्यति । हलदन्तादित्येव नेह भूमिशय इति । तस्मात् मद्रचर इत्युदाहर्तव्यम् ॥२६९॥

प्रावृट् । प्रावृट्शरदोः पृथक्ग्रहणात् काल इत्यादि स्वरूपस्य ग्रहणमित्याशयेनाह-कालेज इति । उदाहरणेषु “सप्तम्यां जनेर्दः” (३।२।६६) उपपदसमासः । पूर्वैण सिद्धे तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ३०० ॥

शयवास इति । खशय इति । “अधिकरणे शेतेः” (३।२।१५) इत्यच् । ग्रामेवास इति घञ् । ग्रामेवासीति । ताच्छील्ये णिनिः । पूर्वाह्णशय इति । काल इत्यर्थग्रहणं न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानादिति भावः । तथा च व्याख्यातमकालवाचिन इति । अपो योनिरिति वक्तव्यम् । शब्दरूपप्रधानत्वादप इत्येकवचनम् । अप्सुयोनिरिति । बहुव्रीहिः । अप्सव्य इति । अप्सु भव इत्यर्थे दिगादित्वाद् यत् । “ओर्गुणः” (६।४।१४६) “वान्तो यि प्रत्यये” (६।१।७९) । केचिद् यतः स्थाने जशब्दं पठन्ति । अप्सुज इत्युदाहरन्ति तदाकारविरुद्धम् । अप्सुज इति तु संज्ञायां “हलदन्तात्”

१. खशय इति क० पु० ।

२. वित्वाद्यत् इति क० पु० ।

३. विशव विसवमिति क० पु० ।

४. हल्म अन्तादिति ख० पु० ।

३०३. षष्ठ्या आक्रोशे [६ । ३ । २१]

आक्रोशे गम्ये षष्ठ्या अलुक् । चौरस्य कुलम् । निन्दायां किम् ? ब्राह्मण-
कुलम् । “वाक्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु” (वा०) । वाचोयुक्तिः ।
दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । आमुष्यायणः “आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिके-
त्यत्र षष्ठ्या अलुक् वाच्यः” (वा०) । “देवानां प्रिय इति च मूर्खे” (वा०)
“शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः” (वा०) शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ।
२०४. पुत्रस्यतरस्याम् [६ । ३ । २२]

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुक् स्यात् निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः ।
३०५. ऋतो विद्यायोनिबंधेभ्यः [६ । ३ । २३]

विद्यायोनिबंधवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् स्यात् । ननान्दपतिः ।
ननान्दुः पतिः । लुक्पक्षे—

इत्येव सिद्धम् । असंज्ञायान्तु नालुग् दृश्यते इति । अप्सुमतिरिति । बहुव्रीहिः । ये
त्वपोयोनियन्मतुष्विति पठन्ति यत्र सप्तम्यन्तान् मतुपः कथं संभव इति
चिन्त्यम् ॥ ३०२ ॥

षष्ठ्या आक्रोशे । वागित्यादि वार्तिकम् । पश्यतोहर इति । पश्यन्तमनादृत्य
हरतोति “पश्यतोहरः । “षष्ठी चानादरे” (२ । ३ । ३८) इति षष्ठी । आमुष्यायण
इति । अमुष्यापत्यम् । अदस्यशब्दात् “नडादिभ्यः फक्” (४ । १ । ६६) इति फक् ।
फस्यायन्नादेशः । उपलक्षणं चैतदन्ययोरपि । तथा च वार्तिकम् “आमुष्यायणामुष्य-
पुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग् वक्तव्यः” (वा०) इति । अमुष्य कुलस्य भावः
आमुष्यकुलिका । मनोज्ञादित्वाद् वुत्र् । “देवानां प्रिय इति वक्तव्यम्” (वा०) मूर्खाः
हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति निविद्यत्वाद् नैते यागाद्यनुष्ठाय देवपदमपहरिष्यन्ति । यद्वा
देवानां प्रियाः पशवः, “पशूनालमेत” इत्यादिश्रुतेः । तेन पशुतुल्यत्वात् मूर्खास्ते
चोच्यन्ते ।

शेषपुच्छेति । शुनःशेष इति । शुन इव शेषमस्य । शीङो नीपादित्वादीणा-
दिके प्रत्ययेऽकारान्तोऽपि शेषशब्दोऽस्ति न केवलं सान्त इति । यस्यामुशन्तः
प्रहराम शेषमिति वेदे दर्शनात् ॥ ३०३ ॥

ऋतो विद्येति । अत्र वार्तिकम् “ऋतो विद्यायोनिबंधेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद-

३०६. मातृपितृभ्यां स्वसा [८ । ३ । ८४]

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् । मातृष्वसा । पितृष्वसा । अलुक्-
पक्षे—

३०७. मातुःपितुभ्यामन्यतरस्याम् [८ । ३ । ८५]

षष्ठ्यन्ताभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्याद् वा समासे । मातुःष्वसा ।
मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । असमासे तु मातुःस्वसेत्येव ।

इति समासप्रक्रिया ।

ग्रहणम्” (वा०) । विद्यायोनिर्बन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यात् इह मा भूत्
होतृधनम् । १अन्यं निवृत्तिपरत्वादत्रास्य परस्परव्यतिकरेऽपि भवति । होतुः पितुरन्ते-
वासीति ॥ ३०५ ॥

मातुःपितुभ्याम् इति । अलु^१षष्ठ्यन्तानुकरणादलुक्पक्षे षत्वविकल्पः । लुक्पक्षे
तु नित्यमिति विवेकः । असमासे तु इति । “समासेऽङ्गुलेः सङ्गः” (८ । ३ । ८०) इत्यतः
समास इत्यनुवृत्तेर्वाक्ये न भवतीत्यर्थः ॥ ३०७ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-

त्तंसः श्रीनरसिंहसुनुरभवत्प्रत्यज्ञवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रीकृष्णस्य कृतौ समासिमगमत् सामासिकी प्रक्रिया ॥ इति ।

इति समासः ॥ ३००० ॥

१. अन्येऽपि वृत्तिपरत्वादिति क० पु० । ।

२. अनुत्तेति क० पु० ।

अथ तद्धिता निरूप्यन्ते

उपगोरपत्यमिति विग्रहे —

१. प्राग्दीव्यतोऽण् [४ । १ । ९२]

तेन दीव्यतीत्यतः प्राग्यदितः परं वक्ष्यते तत्राणप्रत्ययः स्यादिति ज्ञेयम् ।

२. तस्यापत्यम् [४ । १ । ९२]

तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्येऽर्थे यथायथमणादयः स्युः ।

अथ तद्धितान् निरूपयिष्यन् अत्र क्रमादपत्यप्रत्ययांस्तावदुपक्रमते उपगी-
रित्यादि । वृत्त्यर्थबोधकेऽस्मिन् वाक्ये स्थिते सत्युच्यते इति शेषः ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । “तेन दीव्यति” (४ । ४ । २) इति वक्ष्यते । तत्र दीव्यति-
शब्दैकदेशो दीव्यच्छब्दोऽनुक्रियते इति भावः । अयमधिकारो विधिवर्षा परिभाषा वा ।
पक्षत्रयेऽप्यपवादस्य “अत इञ्” (४ । १ । ९५) इत्यादेर्विषये न प्रवर्तते । अत्र च
लिङ्गम् “पीलाया वा” (४ । १ । ११८) इति वचनम् । अन्यथा “द्व्यचः”
(४ । १ । १२१) इति ढक् सिद्धः अनेन चार्ण इत्यनर्थकं तत् स्यात् ॥ १ ॥

तस्यापत्यम् । इह प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठ्यर्थः, अपत्यरूपश्च प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते ।
स च पूर्वैरणादिभिः संबध्यतेऽसंयुक्तनिर्देशात् । अन्यथा तस्यापत्यमत इञ् इत्येकयोगं
कुर्यात् । उत्तरैरपीत्रादिभिरपि संबध्यते स्वगित्वात् साकाङ्क्षितत्वाच्च । तेषां
तस्य च सामान्यवाचिना सर्वनाम्नाऽपत्यवन्तो विशेषाः षष्ठ्यन्ताः लक्ष्यन्ते । “निर्वि-
शेषं न सामान्यम्” इति न्यायात् । तेनापत्यापत्यवत्संबन्धेऽणादय इत्यर्थो भवति ।
तथापि “समर्थानां प्रथमाद्वा” (४ । १ । ८२) इत्यस्योपस्थानात् फलितमर्थं सिद्धवत्कृत्य
दर्शयति—तस्य इति । षष्ठीसमर्थात् इति । समर्थानामिति प्रकृता षष्ठी निर्धारणे तेन
तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् समर्थानामित्यर्थो लभ्यते । सूत्रेऽपत्यमिति प्रथमान्तस्यान्यथा-
ऽन्वयानुपपत्तेरर्थ इत्यध्याह्रियते तत्फलितमर्ममाह—अपत्येऽर्थे इति यथायथम् इति । यः
प्रत्ययो यस्याः प्रकृतेरात्मीयतयाऽन्यत्रावगतः स तस्याः भवति, न त्वन्योऽन्यस्या
इत्यर्थः । यथायथम् इति । “यथास्वे यथायथम्” (८ । १ । १४) इति वाप्तायां
यथाशब्दस्य द्विवचनम्, नपुंसकत्व च निपातितम् । यथास्वमिति चात्मीयसम्बन्ध
उच्यते । अणादय इति । पूर्वे उत्तरे चेत्यर्थः । स्युरिति । यद्यपि नेदं स्वतन्त्रं तथापि
अस्यापि विधावुपजीव्यत्वाद् विधित्वाकारेण निर्देशः । यद्वाऽयमेव विधिः । अन्ये
प्रकृतिप्रत्ययविशेषनिर्देशा अत्रोपजीव्यन्ते ।

सूत्रे च लिङ्गवचनमविवक्षितम् । तेन यद्यपि तस्येति पुंनपुंसकान्यतरेण
लिङ्गेनैकवचनेन च निर्देशः क्रियते तथापि सर्वतो भवति । सुमातुरपत्यं सौमात्रः ।

१. उत्तरैरपीत्रादिभिः संबध्यते इति क० पु० ।

३.

समर्थानां प्रथमाद्वा [४।१।८२]

यदितः परं वक्ष्यते प्राग् दिश इति यावत् तत् समर्थानां मध्ये प्रथम-
निर्दिष्टाद् वा स्यात् इति ज्ञेयम् । इति षष्ठ्यन्तादण् ।

क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिः । उपगोरपत्यमौपगवः । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः ।
द्वैमातुरः । एवमपत्यमित्यत्रापि । तेन द्वयोर्बहुषु स्त्रीपुंसयोश्चापि भवतीति ज्ञेयम् ।

वस्तुतस्तु “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” (१।२।६६) इत्येक-
वदेकशेषादेव सिद्धमेतत् । यद्यप्यपत्यविकारादिष्वपि “तस्येदम्” (४।३।१२०)
इत्येव सिद्धं तद्विशेषत्वात्तेषां तथापि भानोरपत्यं भानव इत्यादौ वृद्धाच्छो बाधको मा
भूदित्यपत्येऽण् विधीयते ॥ २ ॥

समर्थानाम् इति । प्रत्येकमत्र स्वरितत्वात् पदत्रयमधिक्रियते न समुदायः । अन्य-
थैकस्यानिवृत्तावितरदपि निवर्तेत । अधिकारत्वमेव स्फुटयति-यदितः परम् इत्यादि ।
तत्परिमाणमाह-प्राग्दिश इति । यावद् इति । ततः परेषां स्वार्थिकत्वात् अत्र चास्यानुपयो-
गात् । विकल्पश्च तेष्वव्यवस्थितः । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्याऽन्यथासिद्धश्च । समर्था-
नामिति निर्द्धारणे षष्ठो । प्रथमं च निर्धार्यमिति दर्शयति—समर्थानां मध्ये इति ।
प्राथम्यं च विधिवाक्यगतमाश्रीयते न विग्रहवाक्यगतम् । वाक्ये ह्यनियतः प्रयोगः इति
सर्वेषां प्राथम्यसंभवात् । कदाचिदप^१त्यवाचिनोऽपत्यवद्वाच्येऽपि स्यात् । दत्तोऽपत्य-
मस्य दाक्षिरिति । अयं च प्रकारः सत्यपि प्रथमादित्यस्मिन् लभ्येत इति तदनर्थकं
स्यात् । तस्माच्छास्त्रवाक्यगतमेव प्राथम्यमिहाश्रीयते इति दर्शयति—प्रथमनिर्दिष्टाद्
इति । शास्त्रवाक्ये प्रथमं निर्दिष्टादुच्चरितात् संबन्धिपदादित्यर्थः ।

यद्येवं “तस्यापत्यम्” (४।१।६२) इति सर्वनामप्रथमनिर्दिष्टमिति तत्
एव प्रत्ययः स्यान्नोपगवादेः^२ नहि तल्लक्षणावाक्ये प्रथमं निर्दिश्यते । नैष दोषः ।
तस्येति सामान्यषष्ठ्यन्तसर्वविशेषोपलक्षणार्थम् । विशेषा एव निर्देष्टुमिष्टाः । तेषां
च सर्वेषामुपादानमशक्यमानन्त्याद् व्यभिचाराच्च । संबन्धिसामान्यं चापत्यशब्दस्य
संबन्धिशब्दत्वादेवावगतमतः सामान्यमुपात्तं विशेषलक्षणाय संपद्यते । तेन तदीयं
प्राथम्यमुपलक्ष्याणां विशेषाणां विज्ञायते । षष्ठीनिर्दिष्टेन च सामान्येन^३

१. कदाचिदुपेत्ययाचिन इति क० पु० ।

२. उच्चारितादिति क० पु० ।

३. नोत्तरपगवादेः इति ख० पु० ।

४. देवावगतमिति क० पु० ।

५. नेति नास्ति ख० पु० ।

४. तद्धितेष्वचामादेः [७ । २ । ११७]

अिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । विभक्तिलोपः । “ओर्गुणः” । अवादेशः । तद्धितत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा । स्वाद्युत्पत्तिः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धिं बाधते । औपगवः । वाग्रहणाद्वाक्यमपि स्याद् । उपगोरपत्यम् इति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः समासोऽपि । उपगवपत्यमिति । समर्थग्रहणान्नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । अणन्तत्वान् डीप् । औपगवी स्त्री ।

विशेषा अपि षष्ठ्यन्ता एवोपलक्ष्याः । तेन ड्याप् इव प्रातिपदिकमात्राद् भवतीत्याह— इति षष्ठ्यन्तादण इति । एतेन सुब्रन्तात्तद्धित इति पक्षः सूचितः । ज्ञापकं चात्र— “धकालतनेषु कालनाम्नः” (६ । ३ । १७) इत्यलुग्विधानम् । अन्यथा प्राह्लेतममित्यादौ सप्तम्येव नास्ति किं तस्या अलुग्विधानेन । ड्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादेर्विशेषणत्वेनैवोपयुज्यते ॥ ३ ॥

अणो णित्वस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—तद्धितेषु इति । “अचो ङ्गिति” (७ । २ । ११५) इति वर्ततेऽङ्गस्य चेति । अचामिति निर्धारणे षष्ठी । तेनाङ्गस्याचामादेशश्च इति ज्ञेयम् । विभक्तिलोप इति । सुपो धातु इति । षष्ठ्याः लुगित्यर्थः । विभक्तिग्रहणमन्यत्रान्यासामपि लोपोऽवगन्तव्य इति व्युत्पादयितुम् । अत्र “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते” (५०) इति पूर्वं लुक् । ततः परत्वाद् वृद्धिरिति क्रमो ज्ञेयः । ओर्गुण इति । “यचि भम्” (१ । ४ । १८) इति भत्वादिति भावः । तद्धितत्वाद् इति । “कृत्तद्धितसमासाश्च” (१ । २ । ४६) इति वचनादणन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—स्वाद्युत्पत्तिरिति । “स्वौजस्” (४ । १ । २) इत्यादिना । उपलक्षणमेतद् विभक्तिलोपेऽपि तस्य निमित्तत्वात् । तत्रैव त्वेतद्दर्शयितुमुचितम् ।

नन्वत्र ओर्गुणां बाधित्वा “अचो ङ्गिति” (७ । २ । ११५) इति वृद्ध्या भाव्यम् । तस्य तु पिचव्य इत्यादिरवकाशः । कृतेऽपि च गुरोऽवादेशे “अत उपधायाः” (७ । २ । ११६) इति वृद्ध्या भाव्यम्, अत आह—आदिवृद्धिरित्यादि । परत्वादिति भावः । तत्रान्त्योपधावृद्धेरवकाशः गौः पाचकः । आदिवृद्धेरवकाशः सुश्रुतः सौश्रुतः । औपगवः । त्वाष्ट्रः जागत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्, सकृदगतिन्यायाश्रयणाद् । भिन्नदेशत्वेन सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति ।

१. डीप् आप् इवेति क० पु० ।

२. वृद्ध्यादि इति क० पु० ।

३. तत्रैवेत्येतन्निर्देशयिमिति क० पु० ।

४. तस्यापि चेति क० पु० ।

अत्र च ज्ञापकमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दस्य पाठः । अन्यथोपधावृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादुत्तरपदवृद्धयर्थस्तत्र पाठोऽनर्थकः स्यात् । सा हि प्रतिपदविहिते बाह्यादिलक्षणे इज्येवेष्यते नान्यत्र । यत्र तर्हि आदिवृद्धिः निषिद्धयते व्यसोर्भावः वैयासम्, व्यापदि भवं वैयापदम् इति तत्रान्त्योपधावृद्धिः प्राप्नोति । अत्राप्येचौ परत्वाद् बाधकौ इति न दोषः ।

ननु वृत्तिवाक्ययोरेकार्थीभावव्यपेक्षालक्षणाथयोर्भेदादेव न बाध्यबाधकभावो भविष्यतीति किं विकल्पेनेत्यत आह—वाग्रहणाद् वाक्यम् अपि । यथेयं गौरी गौरशब्दो निवर्तते स एव स्त्रीत्वनियतः । तथेहाप्यौपगवमानय, इत्युक्ते यो वाऽऽनीयते उपगोरपत्य-मित्युक्तेऽपि स एवानीयते इति प्रधानार्थाभेदादेकविषयतया वृत्त्या वाक्यं बाध्येतेति वा ग्रहणमित्यर्थः । यद्येवं समासस्तद्धितेन नित्यं बाध्येत । न च सोऽपि विकल्पितत्वात् पक्षे स्यादिति वाच्यम् । यत्रोत्सर्गपवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” (२ । १ । १८) इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः इति । “दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्य-मुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्” (४ । १ । ८१) इत्यतः । तेन समासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इत्यर्थः । वस्त्रमुपगोः इति । अत्र वस्त्रेणोपगोः संबन्धोऽपत्येन तु चैत्रस्य, न परस्पर-मित्यसामर्थ्यात् उपगोरपत्येऽण न भवति ।

ननु “तस्यापत्यम्” (४ । १ । ६२) इति प्रस्तूयमानसंबन्धपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां कथमत्र प्रसङ्गः । एवमपि सापेक्षादपि स्यात् । ऋद्धस्योपगोरप-त्यमिति ।

ननु “समर्थः पदविधिः” (२ । १ । १) इत्येव तत् सिद्धम् “घकालतनेषु कालनाम्नः” (३ । ३ । १७) इति ज्ञापकात् सुबन्तात् तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वेनास्यापि पदविधित्वात् । तथा चोक्तमाचार्यैरेव प्राक्, समर्थानुवृत्तिः सर्वत्र समासे तद्धिते च ज्ञायते । अपि चानभिधानादेवासमर्थात् न भविष्यति किं समर्थाधिकारेणेति चेत् । एवमेतत् । नह्येतेन स्य समर्थग्रहणस्य प्रयोजनमुदाह्रियतेऽपि तु यत्तदुक्तम्—समर्थ-परिभाषा तद्धितेऽपि व्याप्रियत इति तस्य प्रयोजनमुक्तम्—समर्थग्रहणाद् इति । तद्धितविधेः पदविधित्वस्योक्तत्वादिह समर्थपरिभाषोपतिष्ठते । तेन समर्थस्यैव ग्रहणादसामर्थ्यं न भवतीत्यर्थः । अस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनम् यदर्थाभिधान-समर्थं तस्माद् यथा स्यात् । किं पुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकम् पदम्, सौत्थितिः वैच-मारिणः । अत्र सवर्णादीर्घे कृते प्रत्ययो भवति । सु—उत्थित, वि—ईक्षमाण इत्यस्यामव-

१. परस्परमि असामर्थ्यादिति क० पु० ।

२. प्रस्तूयमाणेति क० पु० । भूयमाणेति ख० पु० ।

३. पदविधिः स्यादिति क० पु० ।

५. अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् [४ । १ । १६२]

पौत्राद्यपत्यं गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

स्थायां न भवति । यदि स्यात् सावुत्थितिः 'वैयत्तमागिरिति प्राप्नोति । "वार्णादाङ्गं बलीयः" (प०) इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वादादौ वार्णा भविष्यति । समानाश्रये च "वार्णादाङ्गं बलीयः" । व्याश्रयं चेदेवम् 'तर्हि एतदर्थं समर्थग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति—"अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" (प०) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति इति । तेन जग्मुषः इत्यादौ संप्रसारणात् प्राक् अन्तरङ्गमपीडादि न भवतीत्यलमियता । अपत्यम् इति । लिङ्गमविवक्षितम् । तेन स्थ्यपत्येऽपि भवतीत्याशयेनाह—अणन्तत्वात् ङीबिति । "टिड्ढाणाञ्" (४ । १ । १५) इत्यादिना । औपगवी इति । "यस्येति च" (६ । ४ । १४६) इत्यणो लोपः ॥ ४ ॥

अपत्यम् इति । 'अपत्यमिह साक्षात् परम्परया यस्य यदुत्पाद्यं तद्विवक्षितम् । तेन पितामहादीन् प्रत्यपि पौत्रादिरपत्यं न विहन्यते । अपत्यशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्' तस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञोच्यते । पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारेऽपि—अपत्यग्रहणादयमर्थोऽवसीयते' । वस्तुतः 'पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोऽर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च प्रति यो वस्तुतः पौत्रप्रभृतिस्तं प्रति गोत्रसंज्ञेति । अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गोत्रस्य' न भवति अपत्यरूपेण प्रतिभासमानत्वाभावात् । पौत्रप्रभृतिरूपेण भासमानस्य संज्ञेति तु न विज्ञायते । एवं तर्हि औपगवस्यापि न स्यात् सोऽपि ह्यपत्यरूपेण प्रतिभासते न पौत्रप्रभृतिरूपेण । अपत्यमात्रेण विधानात् 'गार्ग्यादेरेव तु स्यात् यत्र गोत्रे एव प्रत्यय इति ।

संज्ञाप्रकरणे एवास्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययप्रकरणे करणं प्रत्ययवाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन गर्गापत्यस्य तृतीयादेरपत्यमित्यत्रापत्यशब्देन गर्गं प्रत्यपत्यरूपेण

१. वार्णादाङ्गमिरिति क० ख० पु० ।

२. वहीति नास्ति क० पु० ।

३. पपुष इति ख० पु० ।

४. अपत्यमिहेत्यारभ्य-विहन्यते इत्यन्त नास्ति क० पु० ।

५. संबन्धिशब्दत्वावयस्यति क० पु० ।

६. अनुमीयते इति ख० पु० ।

७. प्रत्ययत्वेति क० पु० ।

८. पंच वस्तुतः इति क० पु० ।

९. पौत्रप्रभृत्यगंस्येति क० पु० ।

१०. गर्गादेरेवेति क० पु० ।

६. एको गोत्रे [४ । १ । ६३]

गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् न प्रत्ययबाहुल्यम् । यद्वा मूलप्रकृतेरेव प्रत्ययोत्पत्तिः । उपगोः पौत्रादिः औपगवः ।

प्रतिभासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गं प्रति गोत्रसंज्ञा न भवति । सत्यां हि तस्यां गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये “गोत्राद् यून्यस्त्रियाम्” (४ । १ । ६४) इति गर्गापत्यशब्दात् प्रत्ययः स्यात् ॥ १ ॥

एको गोत्रे । प्रत्यपत्यं भेदेन प्रत्ययप्रसङ्गे नियमोऽयम् ।

“एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे^१ संख्यायां च प्रयुज्यते” ॥ इति ।

इह तु संख्यावचनः साधारणवचनः प्रथमवचनो वा गृह्यतेऽर्थान्तराणामसम्भवात् । तत्र संख्यावचनेऽयमर्थः । गोत्रे वाच्ये एक एव प्रत्ययः कार्यो नानेक^२ इत तदाह— गोत्र एक एव इति । कः पुनरसौ यः परमप्रकृतेः कुत एतत् ? सामर्थ्येन प्रत्ययो विशेष्यते गोत्राभिधानसमर्थानाम्मध्ये एक एवेति । यदि च ततोऽन्योऽपि स्यात् गोत्राभिधान-समर्थोऽनेकः कृतः स्यात् । प्रथमस्यापि समर्थत्वात् । अत्र पक्षे प्रत्ययत्वं प्रत्ययो न भिद्यते । एकेनैव सर्वाभिधानस्य शास्त्रेणैव बोधनात् । नन्वत्र पक्षेऽनन्तरापत्यान्ता-तृतीये प्रत्ययः^३ स्यात् गोत्रे ह्यपत्ये एक एवेति नियम्यते तेन गोत्रेऽनेको मा भूत् । अनन्तरे एकः तृतीये चापरः इत्येवमनेकः कुतो न स्यात्—एवमपि हि गोत्रे एक एव हि कुतो भवतीति चेत् । स्यादेतदेवं यदि गोत्रेऽभिधेये एक एवेति नियम्येत किं तु यत्र प्रयोगे गोत्रमभिधित्सितं तत्रैको गोत्रापत्यप्रत्यय एव भवति नान्योऽपत्यप्रत्यय इति नियम्यते^४ ।

यद्वा एकशब्दः प्रथमवचनः कश्च प्रथमः यः प्रकृत्या प्रत्ययान्तरं कर्तुं न शक्यते सः । साधारणवाची वा । अपत्याधिकारी यः^५ सर्वापत्यसाधारणः स एव गोत्रे भवति । अनयोस्तु पक्षयोर्भेदेन प्रत्यपत्यं भवन्नपि यो मूलप्रकृतेः कृतः गोत्रापत्येऽपि स एव कार्यो नान्यः इत्यर्थाद् लभ्यते । साक्षादेव तु प्रतिपादयितुं पक्षान्तरमाह—यद्वा^६ इति । अत्र

१. सभाणे समाने चेति क० पु० ।

२. नान्य इति क० पु० ।

३. प्रत्ययान्तात्तृतीय प्रत्ययः स्यादिति क० पु० ।

४. प्रतिनियम्यते इति क० पु० ।

५. अपत्याधिकारादय इति क० पु० ।

६. पूर्वप्रत्ययसाधादिरणीति क० पु० ।

७. जीवति तु वंश्ये युवा [४ । १ । १६३]

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद् युवसंज्ञमेव स्याद् न गोत्रसंज्ञम् ।

८. गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् [४ । १ । ९४]

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्याद् न तु मूलप्रकृत्य-
नन्तरयुवभ्यः न तु स्त्रियां युवसंज्ञादि । औपगवस्यापत्यं युवेति विग्रहे—

पत्ने प्रथमवाच्येकशब्दः प्रथमः शब्दः प्रकृतिभूत एव प्रत्ययमुत्पादयति । साधारणार्थो वा । मूलप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणी^१ । संख्यावचनो वा । कश्चैकः प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद् मूलप्रकृतेरेव तदाह—मूलप्रकृतेरेव इति । अपत्यप्रत्ययशून्या प्रकृति-
मूलप्रकृतिः स चोपगुशब्दः । तस्माच्च गोत्रापत्यमात्रे भवन्नगोव^२ भवति । नेत्रं अनदन्तत्वात् तदाह—उपगोरित्यादि । पौत्रादिरित्यादिशब्दो न शतसहस्राद्यधिकं युव-
संज्ञाया अविषयभूतं तत्सर्वमुच्यते ॥ ६ ॥

जीवति तु इति । पितृपितामहादिरुत्पादकप्रबन्धो वंशः तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद् यत् । पौत्रादीत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणाम्यते व्याख्यानादित्याह—पौत्रादे-
रिति । किमेवं कृते कृतं भवतीत्यत आह—चतुर्थादि इति । अन्यथा प्रथमान्तत्वात् पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः स्यात् । ततः तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युवसंज्ञा स्यात् । तत-
श्चाजीवद्वंश्ये सावकाशाया गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात् “गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५) न स्यात् । न चान्यः कश्चिदपत्यप्रत्ययो गोत्रादेव यूनोति नियमान् मूलप्रकृत्य-
नन्तरयुवभ्यस्तन्निवर्तनात् । अतो वाक्येनैवाभिधानं प्रसज्यते गार्ग्यपत्यं गर्गस्य तृतीयापत्यमिति वा । एवमुपगोस्तृतीये जीवद्वंश्ये इत्यपि न स्यात् न चाप्यण् इति वाक्यमेव स्यादिति योज्यम् । न गोत्रसंज्ञम् इति । युवसंज्ञया बाधितत्वात् इत्याशयः । नन्वेकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशो दृश्यते ककृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानां यथा तत् कथं बाधः ? सत्यम् । तुशब्दोऽत्र क्रियते स चावधारणार्थो भिन्नक्रमः युवेत्यस्या-
नन्तरं द्रष्टव्यः । युवैव भवति न गोत्रमित्यर्थो विज्ञायते ॥ ७ ॥

गोत्राद् यून इति । एको गोत्रे इतिवद् अयमपि इत्याह—गोत्रप्रत्ययान्तादेव इति । न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः । अन्यथा प्रयोगभेदेन तेभ्योऽपि स्यात् । नन्वस्त्रिया-
मिति यद्यनन्तरो नियमः प्रतिषिद्धयते तर्हि स्त्रियामनियमः स्यात् । अथ युवप्रत्यय-

१. नूणोव भवतीति क० पु० ।

२. अपत्यभृत्यमिति ख० पु० ।

६. अत इञ् [४ । १ । १५]

अकारान्तात् षष्ठीसमर्थादिञ् स्यादपत्येऽर्थे । अणोऽपवादः । औपग-
विर्युवा । अस्त्रियामित्युक्ते गोत्रप्रत्यय एव चतुर्थादौ औपगवी स्त्री । दक्षस्या-
नन्तरापत्यं गोत्रापत्यं वा दाक्षिः । युवापत्ये तु—

स्तर्हि स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न स्यात् गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधादित्याशङ्क-
कामपनुदति—न तु स्त्रियां युवसंज्ञादि इति । अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । प्रसज्यप्रति-
षेधश्चायम् । तत्सामर्थ्यादव्यवहिताऽपि युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धयते । तेन स्त्रियां गोत्रकार्यं
सिद्धयति । युवसंज्ञानिषेधे च तन्मूलनियमोऽपि न प्रवर्तते हेतोरेवोच्छेदात् इति फलितम्
तदादिग्रहणमेव दर्शयति—न तूभयं निषिध्यते इत्यर्थो ग्राह्यः । यद्वा कर्मधारय एवायम् ।
मयूरव्यंसकादित्वादादिशब्दस्य परनिपातः । क्रियाशब्दश्चायम् आदीयते इत्यादि ।
कार्यस्य विशेष्यत्वाद् नपुंसकत्वम् । तदयमर्थः युवसंज्ञारूपमादित्यमादिविधिहेतुभूतं
यत्कार्यसंज्ञालक्षणं तन्निषिध्यते इति । औपगवस्य इति । तृतीयस्य । युव इति । उप-
गोश्चतुर्थादिः जीवद्वयः ॥ ८ ॥

“अत इञ्” (४ । १ । १५) । तपरत्वं विश्वपा इत्यादौ मा भूदिति । प्रातिप-
दिकस्य विशेषणान्तदन्तविधिरित्याह—अकारान्ताद् इति । व्यपदेशिवद्भावादिहापि भवति ।
अस्य विष्णोरपत्यं इः कामः । यस्येति च (६ । ४ । ६३) इति प्रकृतलोपे प्रत्ययमात्रमवशि-
ष्यते । गोत्रेऽप्येवम् । इह तु एरपत्यमस्य युवेति विवक्षिते “यत्रिगोश्च” (४ । १ । १०१) यूनं
“यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वादादिवृद्धौ कृतायाम् आयायन इति भवति । अणोऽपवा
इति येन नाप्राप्त” इति न्यायात् । कथं तर्हि “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली” इति । सत्यम् ।
तस्येदमित्यर्थे भविष्यति । अपत्यार्थे दाशरथिरित्येव औपगवी स्त्री इति । अत्र “एको
गोत्रे” (४ । १ । ६३) इति नियमादणोऽपि भवति । अणन्तलक्षणो ङोप् । यद्यपि युवसंज्ञायाम्
अत इञ्यपि सति “इतो मनुष्यजातेः” (४ । १ । ६५) इति वा “इञ् उपसंख्यानम-
जात्यर्थम्” (वा०) इति वा ङोषि सिद्धयत्येवौपगवीति नात्राणि इञ् वा विशेषोऽस्ति ।
तथापि गर्गस्य चतुर्थापत्ये स्त्रियां “गार्गीति स्यात् । गार्ग्यायणोतीष्यते तन्न सिद्धयति युव-
संज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधितत्वेन “गर्गादिभ्यो यञ्” (४ । १ । १०५) “प्राचां षफस्य चाप्रसङ्गात्

१. युवसंज्ञयः धादिति क० पु० ।
२. कर्मधारयायमिति क० पु० ।
३. त्वादिति क० पु० ।
४. नियमादिति यमादिविधेहेतुभूतमिति क० पु० ।
५. गार्गीति स्यादिति नास्ति ख० पु० ।

१०. यजिजोश्च [४ । १ । १०१]

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् यूनि फक् स्यात् ।

११. किति च [७ । २ । ११८]

किति तद्धिते च परेऽङ्गस्यादेरचो वृद्धिः स्यात् । फस्यायन्नादेशः ।
दाक्षायणः । दाक्षायणौ । दाक्षायणाः । गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्गिः । गार्गी ।
गार्ग्यः । गोत्रापत्ये तु इजि प्राप्ते—

१२. गर्गादिभ्यो यञ् [४ । १ । १०५]

गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः ।

इत्येवं परमेतत् । “अत इञ्” (४ । १ । ६५) अयमपत्यसामान्ये विधीयते न युवापत्ये
एवेति व्युत्पादयितुमुदाहरति—न विद्यतेऽन्तरं व्यवधानं यस्येत्यनन्तरं मात्रादपत्य-
मित्यर्थः । गोत्रापत्यं वा इति “एको गोत्रे” (४ । १ । ६३) नियमादनन्तरापत्ये
इव गोत्रापत्येऽपि “अत इञ्” (४ । ५ । ६५) एवेति भावः ॥ ६ ॥

यजिजोश्च । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्ञ्” (४ । १ । ६८) इत्यतो गोत्रे इत्यनु-
वर्तते । तेन यजिजौ विशेष्येते गोत्रे यौ यजिजौ विहिताविति । तेन “द्वोपादनुसमुद्रं
यञ्” (४ । ३ । ३०) द्वीपे भवा, द्वैप्या । सुतङ्गमादिभ्य इण् (४ । २ । ८०)
सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः ताभ्यां फक् न भवतीत्याशयेनाह—गोत्रे यौ यजिजौ इति ।
प्रत्ययार्थस्य तद्वा विशेषितत्वात् अपत्यमात्रे स्यादत आह—यूनीति । नहि गोत्रप्रत्य-
यान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः संभवति । “एको गोत्रे” (४ । १ । ९३) इति नियमात् । यूनि
तु संभवति “गोत्राद् यूनि” (४ । १ । ६४) इति वचनादिति भावः ॥ १० ॥

किति च । फस्यायन्नादेश इति । “आयनेयीनीयियः फढखल्लघां प्रत्ययादीनाम्”
(७ । १ । २) इत्यनेन । दाक्षायण इति । “यस्येति च” (६ । ४ । १८४) इतीकार-
लोपः । एत्वम् । गार्गिरिति । नन्वत्रात इञ् बाधित्वा ऋष्यणा भाव्यम् । सत्यम् ।
वक्ष्यत्यत्र स्वयमेव बाह्यादेराकृतिगणत्वात् गार्गिः । एतच्च नाडायन इत्यादावु-
पयुज्यते । इह त्विञ्निमित्ता आदिवृद्धिः ॥ ११ ॥

१. त्रयौ यजिजौविति क० पु० ।

२. दादायण इति क० पु० ।

३. एत्वमिति नास्ति क० पु० ।

१३. यञञोश्च [२ । ४ । ६४]

एतयोर्लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः ।
तत्कृते किम् ? प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । युवापत्ये तु फक् ।

गर्गादिभ्यो यञ् ।

“भूयस्त्वादन्यतोलाभात् ग्रन्थगौरवशङ्कया ।

न लिख्यन्ते गणास्तेषु विशेषः सूच्यते क्वचित्” ॥

तद् यथा मनुशब्दोऽत्र पठ्यते तस्य गोत्रे मानव्य इति भवति । स्त्रियां तु लोहितादि-
पाठात् नित्ये ष्फे कृते मानव्यायनो । कथं मानवी प्रजेति । अपत्यं सामान्येऽणि
भविष्यति । अन्ये तु मनुतन्तु इत्येकं समुदायं पठन्ति न तु द्वौ शब्दौ । तथा च बह्वृच
ब्राह्मणे प्रयोगः “मानुतन्तव्यमुवाच” इति । “कालवन्तुमनुतन्तुकुशिकानाम्” इति च
प्रवरे । कथमनन्तरे रामो जामदग्न्यः । पाराशर्यः इति । गोत्ररूपाध्यासात् भविष्यति ।
अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यरोव भवति । जामदग्नः पाराशर इति । कथं तर्हि
जामदग्नवात्साः इति प्रवरे प्रयोगः । अपत्यसामान्यविवक्षायां भविष्यति ।

वाजोऽसे इति पठ्यते तस्यायमर्थः वाजशब्दो यत्रमुत्पादयति असे असमासे ।
वाज्यः । समासे तु सौवाजिः । “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” (५०)
इत्यस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते । तेन “उत्सादिभ्योऽञ्” (४ । १ । ८६) धेनुशब्दाद्
विहितः अघेनूनां समूहः आघेनवम् इत्यत्रापि सिद्धयति ॥ १२ ॥

यञञोश्च । “ण्यञ्त्रियाष” (२ । ४ । ५८) “तद्वाजस्य बहुषु” (२ । ४ । ६२)
इत्यन्तो लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम् इति चानुवर्तत इत्याह—एतयोरित्यादि । एतयोर्य-
ञन्तस्याञन्तस्य चेत्यर्थः “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्” इति वचनात् । तदन्तस्यापि भवन् प्रत्य-
यमात्रस्य भवति । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाकरणात् । एवं च तत्कृत इत्यस्याप्ययमर्थः
यञन्तार्थकृते बहुत्वे इति । तेन गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजा इति द्वन्द्वे-
ऽपि लुक् सिद्धयति । अत्र यद्यपि प्रत्यय एकैकस्मिन्नपत्ये उत्पन्नस्तथापि तदन्तर्वर्तिपदं

१. विशेषसूच्यते इति क० पु० ।

२. सामव्य इति क० पु० ।

३. अयत्येऽणि इति ख० पु० ।

४. जामदग्न्य इत्युभयोरपि पुस्तकयोः ।

५. समासौ वाजिरिति ख० पु० ।

६. रित्यादिति क० पु० ।

७. लुक् सिद्धयति । अत्र यद्यपि प्रत्ययसंज्ञाकरणात् इत्येवं क० पु० ।

बहुत्वे वर्तते कथं युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति न्यायेन द्वन्द्वावयवानां प्रत्येकमनेकार्थाभिधानसामर्थ्यात् । तथा च विगृह्यते—धवौ च खदिरौ च धवखदिराविति यत्र यो बहुषु इत्युच्यमाने तु न स्यात् । उत्पत्तिदशायां 'तस्यैकार्थ एवोत्पन्नत्वात् । नन्वेवं कश्यपस्यापत्यं काश्यपः विदाद्यञ् तस्य प्रतिकृतयो बह्वयः इति "इवे प्रतिकृतौ" (५ । ३ । ६३) इति कन् । तस्य "जीविकार्थे चापण्ये" (५ । ३ । ६६) इति लुक् काश्यपाः । अत्र अन्यस्य प्रतिकृतेबहुत्ववृत्तेर्लुक् स्यात् । मैवम् । "यस्कादिभ्यो गोत्रे" (२ । ४ । ६६) गोत्रे इतीहानुवर्तते तेनापत्यकृते बहुत्वे लुक् न प्रतिकृतिर्बहुत्वे इति । अत एव "द्वीपादनुसमुद्रं भञ्ज" (४ । ६ । १०) द्वीपे भवा द्वैप्या । "उत्सादिभ्योऽञ्" (४ । १ । ६८) उत्सस्य द्यात्रा औत्साः इत्यत्रापि न भवति । गोत्रं चेहापत्यमात्रं विवक्षितम् । तेनैवेत्यस्य^१ तज्जातोयेनेत्यर्थः । तेन वेदस्यापत्यानि युवानः । "अत इञ्" तस्य "एयक्षत्रियाष" (२ । ४ । ५८) इति लुक् विदाः । यूनोऽप्यपत्यतया गोत्रजातीयत्वात् इह तु गार्ग्या देवदत्तयज्ञदत्ता इति द्वन्द्वो 'युगपदधिकरणवचनतया गार्ग्यशब्दस्य बह्वर्थत्वेऽपि लुक् न' भवति तेनैवेति नियमात् । न ह्यत्रापत्यमात्रकृतं बहुत्वमपि तु देवदत्तादिकृतमपि । तत्राप्ययं विशेषः । लोपिनामलोपिनां च प्रत्ययानां द्वन्द्वे बहुषु लुक् विकल्पेन भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् भृगुवत्साग्रायणेषु इत्युभयथा निर्देशात् । आद्ये गालवे ऋष्यणो लुगभावेऽपि यज्ञोर्लुक्करणात् । द्वितीये आग्रायणे नडादिफकी लुगभावेऽपि भार्गववात्स्ययोर्लुक्करणात् । प्रियगार्ग्याः इति । प्रियो गार्ग्यो येषां ते । अत्रान्यपदार्थकृतं बहुत्वमपत्यार्थस्त्वेक एवेति लुगभावः । गार्ग्यः स्त्रिय इति "यज्ञश्च" (४ । १ । १६) इति डोप् । "हलस्तद्धितस्य" (६ । ४ । १५०) इति यलोपः । इह तु गार्गी च वात्स्यश्चेति स्त्रीलिङ्गानाम् स्त्रीलिङ्गानां च द्वन्द्वे देवाः ज्ञातुमर्हन्तीति भाष्यकारेण संदिग्धाभिधानात् लोपो न भवतीति गार्गीवात्स्यवाज्या इत्येवं भाव्यमित्येके ।

अन्ये तु यदत्र स्त्रीत्वयुक्तार्थाभिधायिगार्गीति तस्यैव यज्ञो न लुक् । अन्येषां तु भवत्येवेति गार्गी^२ वत्सवाजाः इत्युदाहरन्ति । अत्र वार्तिकम् "यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम्" (वा०) गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलम्, गार्ग्यकुलं वा । वैदस्य वैदयोर्वा कुलं विदकुलं वैदकुलं वा । यज्ञादीनां किम् ? आङ्गकुलम् । तद्वाजोऽयम् ।

१. तद्धितस्येति ख० पु० ।
२. तेनैवेत्तं चेति क० पु० ।
३. द्वन्द्वै युगपदधिकरणेति क० पु० ।
४. नेति नास्ति क० पु० ।
५. य स्त्रीलिङ्गानामिति नास्ति क० पु० ।
६. गर्गावत्सवाजा इति क० पु० ।
७. वैदकुलमिति नास्ति क० पु० ।

१४. आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति [६ । ४ । १५१]

आपत्ययकारस्य तद्धिते परे लोपः स्यात् न त्वाकारे । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । गार्गेः गार्ग्यस्य गार्ग्यायणस्य गोत्रापत्ये विवक्षिते “एको गोत्रे” (४ । १ । ९३) इति नियमात् गर्गशब्दादेव यञ् । गार्ग्यः । गर्गस्य गार्गेः गार्ग्यायणस्य वा युवापत्यमिति विवक्षायां “गोत्राद् यूनि” (४ । १ । ९४) इति नियमात् गार्ग्यशब्दादेव युवापत्यप्रत्ययः । गार्ग्यायणः ।

१५. भ्रातरि च ज्यायसि [४ । १ । १६४]

ज्वेष्टे भ्रातरि जीवति कनीयान् युवसंज्ञः । पित्रादौ मृते जीवत्यग्रजेऽनुजो गार्ग्यायणः ।

एकद्वयोः किम् ? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरुषे किम् ? गार्ग्यस्य समोपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्याः किम् ? परमगार्ग्यः । तदेतदाचार्यैरुपेक्षितम् । सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेद-विवक्षया गर्गशब्द एव गर्गापत्येष्वपि वर्तित्यते इति सिद्धं गर्गकुलमिति । अनुपचारे तु गार्ग्यकुलमिति ।

न चैवं समासान्तरेऽपि तथापत्तिः । सत्युपचारे तस्य निरोद्धुमशक्यत्वात् । अनभिधानान्नोपचार इति चेत् तत्कथमापद्यते । एवमन्यत्राप्युपचारवशेन लुग्व्यव-स्थोपपत्तेरन्यान्युपेक्षितानि । तदेतत् कृष्णकौतूहले प्रदर्शितमस्माभिः इत्युपरम्यते । युवापत्ये तु फक् इति । “यन्निगोश्च” (४ । १ । १०१) इत्यनेन ॥ १३ ॥

आपत्यस्य चेति । हल इत्यनुवर्तते । तेन कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः इत्यत्र न भवति । गोत्रयुवप्रत्ययनियमाभ्यां फलितां व्यवस्थां दर्शयति—गार्गेरित्यादीनां ॥ १४ ॥

भ्रातरि च । कनीयानिति । ज्यायसीति संबन्धादेतद् गम्यते । अवंश्यार्थोऽय-मारम्भः पूर्वजाः पित्रादयो वंश्याः । भ्राता न वंश्यः अकारणत्वात् तदेतदाह पित्रा-दावित्यादिना । मृतेऽपीत्यर्थः । जीवति तु पित्रादौ पूर्वगौव भाव्यमिति भावः । अनुज इति । अप्रापि पौत्रप्रभृतीत्यपेक्षते । तेन गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोर्ग्रहणं लघीयान् गर्गस्य प्रपौत्रः स पित्रादौ मृतेऽपि अग्रजस्य जीवत्त्वे गर्गं प्रति युवसंज्ञा भवतित्यर्थः । न तु गर्गस्य द्वौ पुत्रौ तयोर्ग्रहणं कनीयान् सोऽपि ग्राह्योऽनुजो गार्ग्यायण इति । युवसंज्ञायाः फक् फलमित्यनेन दर्शयति—गार्ग्यायण इति । अत्र चान्यानि युवसंज्ञार्थानि सूत्राध्या-चार्यैरुपेक्षितानि नातिप्रयोजनत्वात् । तथाहि यदा पित्रादौ भ्रातरि च मृते पितृव्या-दिरेव जीवति तस्मिन् यथास्थामकक्षावयोऽवस्थाधिक्यात् पितृत्वाद्यारोप्यते तदा

१. फसिति क० पु० ।

१६. बाह्वादिभ्यश्च [४ । १ । १६]

एभ्यः इञ् स्यात् अपत्येऽर्थे । बाह्विः । औपबाह्विः “नस्तद्धिते”
(६ । ४ । १४४) औडुलोमिः ।

“जीवति तु वंश्ये युवा” (४ । १ । ६३) इत्येव युवसंज्ञासिद्धः गार्ग्यायण इति । अनारोपे पुनर्गोत्रसंज्ञेवेति गार्ग्य इति द्वैरूप्यं सिद्धम् । ततश्च किं चान्यस्मिन् सपिण्डे स्थरितरे जीवतीति विकल्पारम्भेण । तथा गोत्रापत्यस्यापि यदाल्पवयसः प्रायेण जीवद्वंश्यत्वं संभवतीति युवधर्मोऽध्यारोप्यते तदा युवसंज्ञासिद्धेः गर्गस्यापत्यं तृतीयमपि गार्ग्यायण इति भवति, अनारोपे तु गार्ग्य इति द्वैरूप्यसिद्धेः किं “वृद्धस्य च पूजायाम्” (वा०) इति गोत्रस्य युवसंज्ञाविकल्पारम्भेण । जीवद्वंश्यत्वाद्यध्यारोपणमेव हि पूजा इति व्याख्यायते । तथा च भाष्यम् “युवत्व लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्र भवन्तो युवत्वेनोपचर्यमाणाः प्रीताः भवन्तीति । तथा पित्रादी जीवत्यपि यदा चतुर्थदिरधिकवयस्त्वसाधर्म्यादजीवत्पितादित्वमारोप्यते तदा यूनोऽपि गोत्रसंज्ञा, अनारोपे तु युवसंज्ञेवेति । गार्ग्यो गार्ग्यायण इति द्वैरूप्यसिद्धेः “यूनश्च कुत्सायाम्” (वा०) इत्यपि युवसंज्ञाया विकल्पा नारब्धव्यः । अजीवद्वंश्या हि गोत्रसंज्ञाः । ते च प्रायेण चरमवयसो भवन्ति । तदनारोप एव कुत्सेति हि व्याचक्षते । तन्नारोपश्चेदावश्यकस्तर्त्तिकवचनारम्भेणेति संक्षेपः ॥ १५ ॥

बाह्वादिभ्यश्च । बाह्विरिति । अनकारान्तत्वादत इत्रोऽप्राप्तौ वचनम् । ये पुनस्त्वदन्ताः पठ्यन्ते आजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदकः संज्ञायाम् (ग० सू०) तेषां “ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च” (४ । १ । ११४) इति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं पुनरिञ् विधीयते । चूडायाः “द्व्यच्” इति (४ । १ । १२१) ठक् वृषलादिभ्यः “अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः” (४ । १ । ११३) इत्यण् प्राप्तः । “संभूयोऽभोऽमितौजसां सलोपश्च” (ग० सू०) विधीयते । उदङ् इति पठ्यते । तत्रोत्पूर्वादञ्चतेः क्विन्नन्तात्प्रत्ययः नलोपाभावश्च निपात्यते । उदीचोऽपत्यमौबद्धिः । आकृतिगणश्चायम् ।

“अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु” ॥

तेन संज्ञाभूतानां न भवति । बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यं बाहवः । इञ् न भवति । नडः कश्चित् तस्यापत्यं नाडिः । फक् न भवति । श्वशुरः कश्चित् तस्यापत्यं श्वाशुरिः “राजश्वसुराद् यत् न भवति इत्याद्यूह्यम् ॥ १६ ॥

१७. सुधातुरकङ् च [४ । १ । १७]

सुधातुरिञ् स्यादकङादेशश्च । सौधातकिः । “व्यासवरुडनिषादचण्डाल-
विम्बानां चेष्टः” ।

१८. न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् [७।३।३]

पदान्ताभ्यां यकारवक्काराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्ववैजागमौ
क्रमात् स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।

१९. गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् [४ । १ । १८]

एभ्यो गोत्रापत्ये चफञ् स्यात् ।

सुधातुरकङ् । डकारोऽन्त्यादेशार्थः । व्यासेत्यादि । इञ् अकङ् चेति शेषः ।
वरुडादयो जातिविशेषाः ॥ १७ ॥

न खाभ्यामिति । पदान्ताभ्यां किम् ? याज्ञिकः । निषेधवचनं वृद्धिविषय एव
यथा स्यात् । इह मा भूत् दाध्याश्चिरिति । न ह्यत्र खाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति ।
उत्तरपदस्येत्यधिकारे “दिशोऽमद्राणाम्” (७ । ३ । १) इति प्राप्तायाः उत्तरपदवृद्धे-
रप्ययं प्रतिषेध इष्यते । पूर्वत्रयलिन्दे भवः पूर्वत्रयलिन्दः । यत्रोत्तरपदसंबन्धी यण्
नास्ति तत्र नेष्यते द्वे अशीतो भूतो भूतो भावो वा द्वयाशोतिकः । “संख्यायाः संवत्सर-
संख्यस्य च” (७ । ३ । १५) इति वृद्धिप्राप्तिः । वैयासकिरिति । व्यसति वेदार्थमिति
व्यासः । विश्राड्पूर्वादस्यतेः पचाद्यच् । यद्वा वेदं व्यस्यतीति वेदव्यासः कर्मण्यण् । इह
तु तदेकदेशो व्यासशब्दः प्रयुज्यते । भीमो भीमसेन इतिवत् । अत्र वीतिपदं तस्यान्तो
यकारः तस्मात्परस्याकारस्य प्राप्ता वृद्धिर्निषिध्यते । को विशेष इति चेत् ।
उच्यते । निषेधाप्रवृत्तौ ऐजेव न स्यात् दाध्यशिववत् । तथा वैयाकरणी भार्याऽस्य
वैयाकरणाभार्य इति “वृद्धिनिमित्तस्य” (६ । ३ । ३६) इति पुंवत्त्वनिषेधो न भवति
सति निषेधे वृद्धिः प्रत्यनिमित्तत्वात् कुर्वद्रूपस्यैव निमित्तस्य तत्र ग्रहणात् ॥ १८ ॥

गोत्रे कुञ्जा । चकारो विशेषणार्थः । अन्यथा “वातचफजोरन्यतरस्याम्”
(५ । ३ । ११) इत्युक्तेः “अश्वादिभ्यः फञ्” (४ । १ । ११०) इत्यस्यापि ग्रहणं
स्यात् ॥ १९ ॥

१. निषेधवचनेनेति ख० पु० ।

२. शोभाद्राणामिति क० पु० । ख० पुस्तके तु उत्तरपदस्येत्यधिकार इत्यारभ्य—प्राप्ताया इत्य-
न्तो नास्ति ।

३. संख्यायाः संवत्सर संख्यस्य च इति वृद्धिप्राप्तिः इति नास्ति ख० पु० ।

२०. व्रातच्छब्दोरस्त्रियाम् [५ । ३ । ११३]

व्रातवाचिभ्यश्चक्रन्तेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः स्यात् न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः ।
ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां तु कौञ्जायनी । अत्र गोत्रत्वेन जातित्वाद् ङीष् ।

२१. ज्यादयस्तद्राजाः [५ । ३ । ११३]

ज्यादयः प्रत्ययास्तद्राजसंज्ञाः स्युः ।

२२. तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् [२ । ४ । ६२]

तद्राजस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे सति न तु स्त्रियाम् ।
कौञ्जायनाः । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ।

२३. नडादिभ्यः फक् [४ । १ । ९९]

एभ्यो गोत्रापत्ये फक् स्यात् । नाडायनः । चारायणः । आमुष्यायणः ।
अनन्तरे तु नाडिः ।

व्रातच्छब्दोरिति । नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनो व्राताः तेभ्यो
यथा कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । कौञ्जायनी इति । कुञ्जस्य गोत्रा-
पत्यं स्त्री । गोत्रत्वेन जातित्वात् इति । गोत्रचरणावपि जातिरिष्येते इत्युक्तेः “जातेरस्त्री”
(४ । १ । ६३) इति ङीष् इत्यर्थः ॥ २० ॥

ज्यादयस्तद्राजाः । “पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात्” (५ । ३ । ११२) इत्यारभ्यै-
तत्पर्यन्ताः ज्यादयः ॥ २१ ॥

तद्राजस्य । “यत्रज्ञोश्च” (२ । ४ । ६४) इत्यनेन व्याख्यातमेतत् । “गोत्रे
कुञ्जादिभ्यश्चक्र” (४ । १ । ६८) इति गोत्रग्रहणस्य व्यावर्त्यमाह—कौञ्जिरिति ।
अत्रेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

नडादिभ्यः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् इह न भवति । सूत्र-
नडस्यापत्यं सौत्रनाडिरिति । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आमुष्यायण इति ।
“आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च” (वा०) इति निपातनात् षष्ठ्या अलुक् ।
“शलङ्कु शलङ्क च” (ग० वा०) इति गणषाठात् शलङ्कादेशः । शलङ्कोर्गोत्रापत्यं
शालङ्कायनः । पैलादिषु पाठसामर्थ्यादित्रपि शलङ्कादेशश्च । शालङ्किः पिता शालङ्किः ।
पुत्रः । यून फक् । “पैलादिभ्यश्च” (२ । ४ । ५६) इति लुक् ॥ २३ ॥

२४. शिवादिभ्योऽण् [४ । १ । १२]

इजोऽपवादः । शैवः ।

२५. ऋष्यन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्च [४ । १ । १४४]

एभ्योऽण् स्यात् । नेञ् । ऋषिभ्यः—बाशिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः—
श्वाफल्कः । राधसः । वृष्णिभ्यः—वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः—नाकुलः ।
साहदेवः । बाह्वादित्वात्—कार्ष्णिः । आर्जुनिः । प्राद्युम्निरित्यादय इजन्ताः ।
बाह्वादेराकृतिगणत्वात् । गार्गिः । वैदिः ।

२६. मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया [४ । १ । ११५]

संख्यादिपूर्वायाः मातुरपत्येऽण् स्यादुकारोऽन्तदिशश्च । द्वयोर्मात्रोरपत्यं
द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ।

शिवादिभ्योऽण् । गोत्रे इति निवृत्तम् । अपत्यसामान्येऽन्तः परं प्रत्ययाः । इजोऽपवादः
इति । उपलक्षणमेतत् । अदन्तेष्विञ्जि, मुनिदन्तिभूमिप्रभृतिषु “इतश्चानिञ्जः” (४।१।१२२)
इति ढकि, इलासपत्नीप्रभृतिषु स्त्रीभ्यो ढकि, कुल्याप्रभृतिषु नदीनामसु तन्नामिकाणो-
ऽपवादे “द्वयचः” (४।१।१२१) इति ढकि प्राप्तेऽस्यारम्भात् । यत् पुनः गङ्गाशब्दः
पठ्यते तत्र तिकादिफिञा शुभ्रादिढका चारणः समावेश इष्यते पाठसामर्थ्यात् । तेन
गङ्गाया अपत्यं गाङ्गः गाङ्गेयः, गाङ्गायनिः इति वैरूप्यम् । विपाशशब्दः पठ्यते
कुङ्गादिलक्षणेन चक्रा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशायन्यः तच्चनृशब्दात् “सेनान्त-
लक्षणकारिभ्यश्च” (४।१।१५२) इति कारिलक्षणेन श्येन समावेश इष्यते
न तु “उदीच्यामिञ्” (४।१।१५३) इति कारिलक्षणेन ण्येन । ताक्षणः । ताक्षण्यः ।
जारत्कारुशब्दः पठ्यते तस्माच्छुभ्रादिपाठाङ्गपि भवति । जारत्कारवः । जारत्कारेयः
इति । “त्रिवेण्यास्त्रिवरां च” (ग०) इति गणसूत्रेण त्रिवेण्यादेशः त्रिवेण्या अपत्यं
त्रैवेण इति ॥ २४ ॥

ऋष्यन्धक । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो वशिष्ठादयः । अन्धकादयस्त्रयो वंशः । न
इञ् इति । मध्येऽपवादस्यायेनाण इञ्चैव बाध्यते नान्येऽपीत्यर्थः । तेनाभ्यादिभ्यः पर-
त्वात् “इतश्चानिञ्जः” (४।१।१२२) इति ढकि आत्रेय इत्यादि सिद्ध्यति ।
बाह्वादित्वाद् इति । कृष्णप्रद्युम्नयोर्वृष्णित्वात् । अर्जुनस्य कुरुत्वात् अणि प्राप्ते इञ्
विधोयते । गार्गिः वैदिरिति । अनन्तरापत्ये ऋषित्वादणि प्राप्ते इञ् ॥ २५ ॥

मातुरुद् इति । द्वैमातुर इति । तद्धितार्थो द्विगुः ततोऽण् । एकस्या औरसोऽपरस्याः
कृत्रिम इति द्वैमातुरत्वम् । सांमातुर इति । प्रादिसमासादण् । भाद्रमातुर इति ।

२७. कन्यायाः कनीन च [४ । १ । ११६]

कन्याया अण स्यात् कनीनादेशश्च । कानीनः ।

२८. स्त्रीभ्यो ढक् [४ । १ । १२०]

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । ढस्येयादेशः । वैनतेयः । माहेयः । यौवतेयः ।

२९ शुभ्रादिभ्यश्च [४ । १ । १२३]

अपत्ये ढक् स्यात् । “अवृद्धाभ्यः” (४ । १ । ११३) इति प्राप्तस्य ढकोऽपवादः । शौभ्रेयः । गाङ्गेयः ।

विशेषणसमासात् । स्त्रीनिर्देशात् धान्यमातृवचनो मातृशब्दो न गृह्यते । तेन संमिमीते धान्यमिति संमाता तस्यापत्यं सांमात्र एव भवति । संख्यादिपूर्वायाः किम् ? सौमात्रः कथं वैमात्रेय इति । शुभ्रादित्वाद् ढकि भविष्यति ॥ २३ ॥

कन्यायाः इति । कानीनः । ननु यदि कन्या नापत्यम् अथापत्यं न कन्या । मैवम् । नाक्षतयोनिः कन्या विवक्षिता किन्त्वविवाहिता । यद्वा मुनिदेवतामाहात्म्याद्वाक्षतयो- निरेव प्रसूयते कुन्ती-सत्यवत्यादिः सेह कन्या । तथा च कानीनः कर्णः कानीनो व्यास इत्युदाहरन्ति ॥ २७ ॥

स्त्रीभ्यो ढक् । बहुवचननिर्देशात् न स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । शुभ्रादिषु ठगर्थाद् द्विमातृशब्दस्य पाठात् । किं तु स्वरितत्वात् स्व्यधिकारविहिताष्टावादय एव गृह्यन्ते इत्याह—स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति । तेन इडविड् स्त्री तस्या अपत्यम् ऐडविड् इति स्व्यर्थवाचिनोऽप्यणोव भवति । वैनतेय इत्यादि । विनता-मही-युवतिशब्देभ्यश्चाब्- डोष्-तिप्रत्ययान्तेभ्यः । यौवतेय इत्यत्राढे तद्धिते इति निषेधादत्र पुंवत् । कुञ्च्याकौकि- लाभ्यामण् वाच्यः । ढकोऽपवादः कौञ्चः कौकिलः । वडवायां वृषे वाच्ये ढक् । यो वडवायां बाजं वपति स वाडवेय उच्यते । अपत्यमात्रे त्वणोव भवति वाडव इति ॥ २८ ॥

शुभ्रादिभ्यश्च । स्त्रीभ्य इत्येव सिद्धे किमनेनेत्यत आह—अवृद्धाभ्य इति । उप- लक्षणेमेतत् । अदन्तेष्वत इजः शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । गाङ्गेय इत्यत्र तु तन्नामिकाणः । विधवाया “क्षुद्राभ्यो वा” (४ । १ । १३१) ढक् । गोधाशब्दात् ढका ढकः समावेशो भवति वचनात् । गौधेयः । गौधेर इति दशयिष्यति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन गङ्गादयोऽपि गृह्यन्ते इत्युदाहरन्ति गाङ्गेय इति । एवं पारुडवेय इत्युदाहार्यम् ॥ २६ ॥

३०. ढे लोपोऽकद्र्वाः [६ । ४ । १४७]

ढे परे लोपः स्यात् कद्रू विना । कामण्डलेयाः । कद्र्वास्तु काद्रवेयः ।
पाण्डोश्च न । पाण्डवेयः ।

३१. इतश्चानित्रः [४ । १ । १२२]

इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् नत्विजन्तात् । आत्रेयः । नैधेयः ।
इतः किम् ? दाक्षिः । अनिजः किम् ? दाक्षायणः ।

३२. कल्याण्यादीनामिनङ् [४ । १ । १२६]

एषामपत्ये ढक् स्यात् इनडादेशश्च । कल्याणिनेयः । ज्यैष्ठिनेयः ।

३३. हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च [७ । ३ । १९]

हृदाद्यन्ते शब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिः स्यात् । सौभागिनेयः । साक्तुसैन्धवः ।

ढे लोपोऽकद्र्वाः । कामण्डलेय इति । कामण्डलुश्चतुष्पाज्जातिवचनः । ततः
“चतुष्पाद्भ्यो ढञ्” (४ । १ । १३५) इति ढञ् । काद्रवेय इति । “संज्ञायाम्”
(४ । १ । १७२) इत्यूङ् । ततः “स्त्रीभ्यो ढक्” (४ । १ । १२०) पाण्डोश्च नेति ।
अकद्र्वा इति पर्युदासात् स्त्रीलिङ्गस्यैव ग्रहणम् इति भावः । पडि गतौ अस्मात्
“मृगधादयश्च” (३०) इति निपातनात् कुप्रत्ययो धातोर्दीर्घश्चेत्युज्ज्वलदत्तः ।
पाण्डोरपत्यं पाण्डवेयः । पाण्डवशब्दाद्वा प्रत्ययो व्याख्येयः । कथं भ्रौवेय इति । “भ्रुवो
वुक् च” (४ । १ । १२५) इति ढको वुगागमस्य च सूचितत्वाददोषः ॥ ३० ॥

कल्याण्यादीनाम् इति । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु “स्त्रीभ्यः” इत्येव ढक् सिद्धः आदेशार्थं
वचनम् । अन्ये तुभयार्थाः ॥ ३२ ॥

हृद्भग इति । सौहार्दम् इति । सुहृदो भावः कर्म वा । “हायनान्तयुवादिभ्योऽण्”
(५ । १ । १३०) इत्यण् । “सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः” (५ । ४ । १५०) इति निपातनात्
हृदयस्य हृद्भावः । “हृदयस्य हल्लेखयदण्लासेषु इति वा” (६ । ३ । ५०) सौभागिनेय
इति । सुभगाया अपत्यं सौभगमित्यत्र तु उद्गात्रादित्वादत्रि उत्तरपदवृद्धिर्न भवति
छान्दसत्वात् । लोके तु सौभाग्यमेव भवति । साक्तुसैन्धव इति । सक्तुप्रधानः सिन्धुः
सक्तुसिन्धुः तत्र भवः “कच्छादिभ्यश्च” (४ । २ । १३३) इत्यण् ॥ ३३ ॥

१. मृगधादय इति क० पु० ।

२. तृहात्रादित्वादिति क० पु० ।

३४. अनुशतिकादीनां च [७।३।२०]

उभयपदवृद्धिः । आनुशातिकम् । पारस्त्रैण्यः ।

३५. कुलटाया वा [४।१।१२७]

अस्या इनडादेशो वा स्याद् ढकि । कौलटेयः । कौलटिनेयः । सती
मिक्षुक्यत्र कुलटा ।

३६. चटकाया ऐरक् [४।१।१२८]

चटकाया ऐरक् प्रत्ययः स्यादपत्येऽथ । चटकादपीष्यते । चटकाया
चटकस्य वाऽपत्यं चाटकरैः । स्त्र्यपत्ये तुलुग् वाच्यः । स्त्र्यपत्यं चटका ।

३७. गोधाया ढक् [४।१।१२९]

अस्यापत्ये ढक् । ढस्यैयः । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६)
गौधेरः । शुभ्रादित्वाद् ढक् । गौधेयः ।

अनुशतिकादीनाम् इति । आनुशातिकम् इति । शतेन क्रीतः शतिकः तमनुगतः
अनुशतिकः “तस्येदम्” (४।३।१२०) इत्यण् । आनुशतिकः । पारस्त्रैण्य इति ।
परस्त्रिया अपत्यं कल्याण्यादित्वात् ठक् इनङ् । आर्कृतिगणशचायम् । तेनाधिदैविकम् ।
आधिभौतिकम् । चातुर्वेद्यमित्यादि ॥ ३४ ॥

कुलटाया वा । कौलटेय इति । कुलान्यटति कुलटा कृतव्युत्पादनोऽयम् ।
शकन्ध्वादिवार्तिके । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२०) ढक् सिद्धः इनङर्थं ढक्ढ्रको-
र्विषयविभागार्थमाह—सती इत्यादि । या सती अशीलभेदिनी भिक्षुकी भिक्षार्थमेव
केवलं कुलानि याञ्चयाऽटति सेह ढक्विधौ कुलटाशब्देन विवक्षिता । या तु एकत्र कुलं
प्रविष्टा स्वैरिणीत्वात् कुलान्तरमटति सा दुःशोला कुलटा । तस्यास्तु “चुद्राभ्यो वा”
(४।१।१४१) इति ढक् अवक्ष्यत् इत्याशयः ॥ ३५ ॥

चटकाया ऐरक् । चटकादपीष्यत इति । सूत्रे चटकादिति वाच्यम् । “प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् चटकाया अपि भविष्यतीति भावः । चटका इति ।
स्त्र्यपत्ये ऐरको लुकि “लुक् तद्धितलुकि” (१।२।४६) इति पूर्वस्य टापो लुक्पि
पुनरजादिलक्षणाष्टाप् भवति न तु जातिलक्षणो ङीष् ॥ ३६ ॥

३८. आरगुदीचाम् [४ । १ । १३०]

गौधारः । आकारोच्चारणादन्यत्रापि । नाटेरः । नाटेयः । नाटारः ।

३९. क्षुद्राभ्यो वा [४ । १ । १३१]

शीलहीना अङ्गहीनाश्च क्षुद्रास्ततो वा ढक् । कौलटेरः । दासेरः ।
काणेरः पक्षे ढक् ।

४०. पितृष्वसुष्ठु [४ । १ । १३२]

अस्यापत्ये छण् स्यात् । छस्येयादेशः । पैतृष्वस्त्रीयः ।

४१. ढकि लोपः [४ । १ । १३३]

पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्यात् ढकि । अतो ढक् । पैतृष्वसेयः ।

४२. मातृष्वसुश्च [४ । १ । १३४]

मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ।

आरगुदीचाम् । आकारोच्चारणाद् इति । अन्यथा गोधायाष्टाबन्तायाः रकापि सिद्धम् इति भावः । नाटारः । नट्याः अपत्यमारकि कृते “यस्येति च” (६ । ४ । १८४) इतीकारलोपः । नाटेर इति । आरकोऽभावे “क्षुद्राभ्यो वा” (४ । १ । १३१) इति वक्ष्यमाणो ढक् । तदभावपक्षे च “स्त्रीभ्यो ढक्” (४ । १ । १२०) ढकि नाटेय इति त्रैरूप्यम् । काशिकायां त्वाकारोच्चारणादन्यत्रापीत्यत्र जाण्टफारटशब्दाभ्यामदन्ताभ्यामारकि जाण्टारः फारटार इत्युदाहृतम् ॥ ३८ ॥

क्षुद्राभ्यो वा । अर्थगतं स्त्रीत्वं वाचके आरोप्य निर्देशः । द्विविधाः क्षुद्राः भवन्तीत्याह—शीलहीन इत्यादि । तयोरनियतपुंस्काच्चेत्युदाहरति—कौलटेरः दासेर इति । पक्षे ढक् इति । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४ । १ । १२०) इत्यनेन । तेन^१ कौलटेयः । दासेयः । काणेयः इत्यपि सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मातृष्वसुश्च इति । अत्र चकारेण पितृष्वसुरित्येतदनुकृष्यते । तदयमर्थः—पितृष्वसुर्यदुक्तं मातृष्वसुरपि तद् भवतीत्यर्थः । किं पुनस्तत् ? छण् ढकि लोपश्च । तेनानन्तरत्वात् ढकि लोप एव विधेयो न छणिगति न नोद्यम् ॥ ४२ ॥

४३. राजश्वशुराद् यत् [४ । १ । १३७]

अस्माद् यत् स्यादपत्ये । श्वशुर्यः ।

४४. ये चाभावकर्मणोः [६ । ४ । १६४]

यादौ तद्धिते अन् प्रकृत्या स्यात् न तु भावकर्मणोः । राज्ञो जातौ यत्
राजन्यः क्षत्रियः । राजनोऽन्यः ।

४५. अन् [६ । ४ । १६४]

अणि अन् प्रकृत्या स्यात् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् ?
राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।

४६. क्षत्राद् घः [४ । १ । १३८]

घस्येयः । क्षत्रियः । जाताविष्टिः । क्षात्रिरन्यः ।

४७. कुलात् खः [४ । १ । १३९]

केवलात् कुलात् तदन्ताच्च खः स्यात् । खस्येनः । कुलीनः । आढ्यकुलीनः ।

राज्ञो जातौ यद् इति । राजश्वशुराद् यदिति राजशब्दाद् यो यद् विहितः
स यदि तदन्तेन क्षत्रियजातिरूपमपत्यमुच्यते तदैव भवति । यदा तु क्षत्रियस्यापत्य-
मात्रं यथाकथंचिद् विवक्ष्यते शूद्रादिप्रभवं दत्तक्रीतादिकं वा तत्राणोव भवतीत्यर्थः
॥ ४४ ॥

नन्वणि कृते “नस्तद्धिते” (६ । ४ । १४४) इति टिलोपेन भाव्यम्, तत्राह—
अन् इति । राज्यम् इति । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” (५ । १ । १२८) इति
पुरोहितादित्वाद् यक् ॥ ४५ ॥

कुलात् खः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधेनैव सिद्धे उत्तरसूत्रे-
ऽपूर्वपदादिति निषेधारम्मात् कुलशब्दे तदन्तविधिरस्तीति ज्ञाप्यते । तेन तदन्तात्
तावद् भवति “येन विधिस्तदन्तस्य” (१ । १ । ७२) इत्यत्र च स्वं रूपमित्यनुवृत्तेः
केवलस्यापि भवतीत्यभिप्रेत्याह—केवलात् कुलादिति ॥ ४७ ॥

१. श्वसुरादिति क० पु० ।

२. क्षिलिपेति क० पु० ।

४८. अपवर्षपदादन्यतरस्यां यडढकजौ [४ । १ । १४०]

केवलात् कुलादेतौ वा स्तः । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः ।
पदग्रहणाद् बहुचपूर्वाद् भवत्येव । बहुकुल्यः बहुकौलेयकः । बहुकुलीनः ।

४९. महाकुलादजखजौ [४ । १ । १४१]

अस्मादेतौ वा स्तः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । पक्षे खः महाकुलीनः ।

५०. दुष्कुलाङ् ढक् [४ । १ । १४२]

दौष्कुलेयः । पक्षे खः । दुष्कुलीनः ।

५१. स्वसुश्च [४ । १ । १४३]

स्वस्त्रीयः ।

५२. भ्रातृव्यच्च [४ । १ । १४४]

भ्रातुरपत्ये व्यन् स्यात् । भ्रातृव्यः । छः चकारात् छः भ्रात्रीयः ।

५३. व्यन् सपत्ने [४ । १ । १४५]

भ्रातृव्यः शत्रुः । स्वरे भेदः ।

अपूर्वपदाद् इति । पदग्रहणात् बहुचपूर्वात् निषेधो न भवति । ईषदसमाप्तं कुलं बहुकुलम् । “विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्” (५ । ३ । ६८) इति बहुचप्रत्ययः । तस्यापत्यं बहुकुल्यः । बाहुकौलेयकः । बहुकुलीनः महाकुलात् इति ॥ ४८ ॥

पक्षे खः इति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । पक्षे खोऽप्यभ्यनुज्ञायते इति भावः । एवं “दुष्कुलाङ् ढक्” (४ । १ । १४२) इत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ ४९ ॥

व्यन् सपत्ने । भ्रातृशब्दाद् व्यन् स्यात् समुदायेन चेत् सपत्नः प्रतिपाद्यते । सपल-शब्दः शत्रुपर्यायः । शब्दान्तरम् अव्युत्पन्नः तदाह—भ्रातृव्यः शत्रुरिति । एतेन समु-दायार्थः शत्रुः न प्रकृत्यर्थे न प्रत्ययार्थे विशेषणम् । अपत्यार्थश्चात्र नास्त्येव । अनर्थ-कावेतौ प्रकृतिप्रत्ययौ साहित्येन शत्रुं गमयतः । तथा च प्रयुज्यते “पाप्मना भ्रातृव्येन हतो भ्रातृव्यः कंटक इति । न ह्यत्रापत्यं गम्यते । अत एव भ्रातृव्यो भ्रातृव्य इति सहप्रयोगोऽपि व्यन्” यदन्तयोर्भवति । अन्ये त्वाहुः । यो भ्रातुरपत्यं शत्रुश्च तत्रायं प्रत्ययः अपत्यमित्यनुवृत्तेः शत्रुमात्रे तु प्रयोगो भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इत्युपचारात्

१. यन् यदन्तयोरेति क० पु० । शब्दाद् यन् स्यादिति क० पु० ।

५४. रेवत्यादिभ्यष्णक् [४ । १ । १४६]

एभ्योऽपत्ये ठक् स्यात् ।

५५. ठस्येकः [७ । ३ । ५०]

प्रत्ययादेष्टस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।

५६. अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् [४ । १ । १०४]

विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ् स्यात् ये त्वनृष्यस्तेभ्य आनन्तर्ये । वैदः ।
और्वः । अत्रन्तत्वाद् बहुत्वे लुक् । विदाः । उर्वाः । गोत्रे इत्येव । वैदिः ।
और्विः । अनृषिभ्यः पौत्रः । दौहित्रः ।

सिद्धयति । ननु रूपे विशेषाभावात् किं प्रत्ययान्तरे करणेनेत्यत आह—स्वरे भेद इति ।
व्यति “तित् स्वरितम्” (६ । १ । १९७) इत्यन्तस्वरितत्वम् । व्यनि तु “ञ्जित्या-
र्देनित्यम्” (६ । १ । १६७) इत्याद्युदात्तत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

रेवत्यादिभ्य इति । ढगादेरपवादः ॥ ५४ ॥

ठस्येकः^१ । अत्र द्वौ पक्षौ ढगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः अकारस्तुच्चारणार्थ-
स्तदेहापि ठस्येति व्यञ्जनमात्रं स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्ययेऽत्रापि संघात
ग्रहणमेवेति स्थितमाकरे । आचार्यस्तु संघातः प्रत्ययः तदवयवो व्यञ्जनमात्रं स्थानो
आदेशो स्थानिनि चाकार उच्चारणार्थ इति तृतीयं पक्षमुत्प्रेक्ष्याह—प्रत्ययादेष्टस्य इति ।
एवं च मथितं पण्यमस्य माथितिक इति ठस्येकादेशोऽनल्विधाविति स्थानिवन्नेति
तान्तात् को न भवति । तदर्थं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति पञ्चमीसमासाश्रयण-
क्लेशः सन्निपातपरिभाषा वा नाश्रयितव्या भवतीति भावः ।

कथं पुनराद्यर्थो लभ्यते । एवं लभ्यते^२ । अङ्गस्येति प्रकृतं पञ्चम्या विपरिणाम्यते
तेन ठो विशेष्यते अङ्गात् परो यष्टकार इति । स च सामर्थ्यात् प्रत्ययादिरेव पर्यवस्यति ।
तेन पठति पठितुं कर्मठ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । कमेष्ठ कष्ट इत्यादौ तु “उणादयो
बहुलम्” (३ । ३ । १) इति बहुलवचनादादेशाभावः । रैवतिक इति । स्त्रीभ्यो ढको-
ऽपवादश्च । तत्रेकादेशे “यस्येति च” (६ । ४ । १८४) इति लोपे च कृते “इसु-
मुक्कान्तात्कः” (७ । ३ । ५१) इति कादेशस्तु न भवति व्यञ्जनमात्रादेशस्याल्विधौ
स्थानिवद्भावनिषेधेन ढत्वाभावात् । रेवती । अश्वपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् वृकग्राह
दराडग्राह, कुक्कुटाच्च चामरग्राह एते रेवत्यादयः ॥ ५५ ॥

अनृष्यानन्तर्ये इति । अत्र द्वे वाक्ये । गोत्र इत्यनुवर्तते । विदादिभ्यो विदौर्वप्र-
भृतिभ्यो गोत्रेऽपत्येऽञ् भवतीत्येकम् । अनृष्यानन्तर्ये इत्यपरम् । अनृषीति लुप्तपञ्च-

१. व्यनि तु ञ्जितित्यादि त्यमित्याद्युदात्तत्वमिति क० पु० ।

२. ठस्ये इति क० पु० ।

३. मन्यते इति क० पु० ।

५७. यस्कादिभ्यो गोत्रे [२।४।६३]

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ।
यस्काः । लह्याः । अस्त्रियां किम् । यास्क्यः स्त्रियः ।

५८. अत्रिभृगुकुत्सवशिष्टगौतमाङ्गिरोभ्यश्च [२।४।६५]

एभ्यस्तद्वत् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वशिष्ठाः । गौतमाः ।
अङ्गिरसाः । तेनैवेत्युक्तेः । स्त्रियात्रेयाः स्त्रियां तु आत्रेय्यः स्त्रियः ।

५९. जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् [४।१।१६०]

जनपदशब्दादपत्यवाचिनोऽपत्येऽञ् स्यात् । पाञ्चालः । वैदेहः ।
देशशब्दात् किम् ? पौरवः । “क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदात्तस्य राजन्यपत्य-
वत्” (वा०) पाञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । आङ्गः । वाङ्गः ।

मीकम् । आनन्तर्यं इति स्वार्थे ष्यञ् । तदयमर्थः । विदादिषु येऽनृषिवाचकाः पठ्यन्ते
पुत्रदुहित्रादयस्तेभ्योऽनन्तरापत्ये एव न गोत्रे नाप्यपत्यसामान्ये इति तदेतदाह—ये तु
इत्यादिना । बैविरिति । नन्वत्रेऽत्रं बाधित्वा ऋष्यणा भाव्यम् । सत्यम् । बाहुवादित्वा-
दिञ् भविष्यति । कथं मन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानामिति । काश्यपाद् विदाद्यत्रि-
“मत्रज्ञोश्च” (२।४।६४) इति बहुषु लुक्प्रसङ्गात् । सत्यम् । गोत्रस्यापत्यसामान्य-
क्विवक्ष्यः ऋष्यणा भविष्यति । “परस्त्री परशु च” (ग०) इति पठ्यते परस्त्रिया
अपत्यं पारशवः ब्राह्मणस्य शूद्रायामूढायांमुत्पन्नः सा च जातिः परस्त्री भवति यस्तु
परभार्यायामुत्पन्नः परस्त्रैर्योः स भवति । “कल्याण्यादीनामिन्द्र” (४।१।१२६)
अनुशक्तिकादित्वदुभयपदवृद्धिः ॥ ५६ ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते ।
तेनानन्तरापत्येऽपि लुग् भवति । यस्काः । लह्या इति । आभ्यां शिवाद्यणो लुक् ।
बहुषु किम् ? यास्कौ । तत्कृते किम् ? प्रिययास्काः गोत्रे किम् ? यास्काः छात्राः ॥ ५७ ॥

अत्रिभृगु । अत्रय इति । अत्र “इतश्चानिजः” (४।१।१२२) इति ढक् ।
तस्य लुक् । इतरे ऋष्यणन्ताः । आत्रेय्य इति । “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५) ॥ ५८ ॥

जनपद । यो जनपदवाचित्वेन दृष्टः क्षत्रियमप्यभिधत्ते तत् इत्यर्थः । पाञ्चाल इति ।
पाञ्चालविदेहशब्दौ देशवचनो क्षत्रिया अपि तथोच्यन्ते । तत्र यद्यपि पाञ्चालादयो देशे

१. आनन्तर्यशब्द इति स्वार्थे ष्यञ् तदयमर्थः इति नास्ति क० पु० ।

२. अन्यत्रेति क० पु० ।

३. अत्रैरितश्चानिज इति क० पु० ।

६०. ते तद्राजाः [४ । १ । १०४]

तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः । बहुत्वे तु “तद्राजस्य” (२ । ४ । ३२) इति लुक् । पञ्चालाः । विदेहाः । अङ्गाः । वङ्गाः । कुमुदगन्धेरपत्यं कौमुदगन्धः । वाराहिः । स्यपत्ये तु ।

६१. ह्रस्वं लघु [१ । ४ । १०]

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं स्यात् ।

६२. संयोगे गुरु [१ । ४ । ११]

संयोगे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

६३. दीर्घं च [१ । ४ । १२]

बहुवचनाः^१ क्षत्रियत्वे त्वेकवचनान्तास्तेन पञ्चालस्यापत्यम् इत्येकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । पौरव इति । पुरुर्नाम क्षत्रियो न जनपदः “तस्यापत्यम्” (४ । १ । ६२) इत्यण् । अत्राप्यञि सति बहुषु “तद्राजस्य” (२ । ४ । ६२) लुक् प्रसज्येत । ततश्च- “आपन्ना भयसंत्राणे दीक्षिताः खलु पौरवाः” इति न सिद्धयेत् । क्षत्रिय इत्यादि । समानः शब्दो यस्य स समानशब्दः क्षत्रियेण समानशब्दः इति विग्रहः । तस्येति षष्ठीसामर्थ्यात् राजनीत्यर्थः । क्वचित्तु जनपदस्येति पठ्यते । तत्र षष्ठ्यन्तपाठात् षष्ठ्यन्तादिति गम्यते । जनपदस्य वाचकात् क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदस्येति मध्ये प्रदीपन्यायेन राजनीत्यनेनापि संबध्यते तेन जनपदवाचिनस्तस्य राजेत्यर्थे इत्येवार्थः पर्यवस्यति । अपत्यवद् इति । अपत्ये यथा प्रत्ययो भवति एवं राजन्यपि विधेय इत्यर्थः । पाञ्चाल इति । “अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्” (४ । २ । १२५) इति प्राप्तो वुञ्नेन बाध्यते ॥ ५६ ॥

उभयत्राञ्विधेः तन्त्रेण प्रयोजनमाह—ते तद्राजाः । तच्छब्देन जनपदशब्दादित्यारभ्यानुक्रान्ता^२ एव परामृश्यन्ते न तु पूर्वं गोत्रे । युवसंज्ञाकारण्डेन व्यवहितत्वादित्यभिप्रेत्याह—कुमुदगन्धेरिति । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धोऽस्य कुमुदगन्धः । “उपमानाच्च” (५ । ४ । १३०) इतीदन्तादेशः । कौमुदगन्ध इति । “तस्यापत्यम्” (४ । १ । ६२) इत्यण् । वाराहिरिति । वराहस्यापत्यमित्यर्थे “अत इञ्” (४ । १ । ६५) ॥ ६० ॥

१. बहुवचनान्ता क्षत्रियत्वे कवचनान्ता इति ख० पु० ।

२. अनुक्रान्तभूता इति ख० पु० ।

३. वराहस्यापत्यमित्यर्थे इति क० पु० ।

६४. अणिञोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे [४।१।७८]

ज्यादीनामन्त्यमुत्तमम्, तस्य समीपमुपोत्तमं गुरुपोत्तमयोरनार्षयोगोत्रे
स्थिष्यां यावणिगौ विहितौ तयोः ष्यङादेशः स्यात् । षडावितौ ।

६५. यङश्चाप् [४ । १ । ७४]

कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी वैश्वामित्री ।

अणिञोरिति । गुरुपोत्तमशब्दं व्याचष्टे—ज्यादीनामित्यादिना । उत्तमशब्दोऽव्युत्पन्नं
प्रातिपदिकं ज्यादीनां मध्ये यदन्त्यं तत्र रूढमित्यर्थः । ज्यादीनामिति वचनात्
दाक्षीत्यादौ न भवति । तस्य समीपमुपोत्तमम् इति । उपगतमुत्तममिति ।
“अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः । ततो गुरुपोत्तमयोरणिञोरित्य-
न्यपदर्थेऽयं बहुव्रीहिरित्यादि । अत्र च गोत्रेऽनार्षयोरित्यणिञौ विशिष्येते सम्भव-
व्यभिचाराभ्याम् । ततस्ताभ्यां गुरुपोत्तमयोर्विशेषणात् तदन्तविधिः । तदयमन्तरार्थः ।
गोत्रे यावणिगौ विहितौ अनार्षौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः ष्यङादेशः
इति । स च भव “निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति” (प०) इत्यणिञोरेव । तमेव
पर्यवसितमर्थं दर्शयति वृत्तौ—तयोरित्यादि । यत्त्वत्र गुरुपोत्तमयोः अनार्षयोरिति
विशेषितं तत्र समुदायस्य ऋष्यण्विधानाद् विशेषणं न संभवतीति सामर्थ्यात्तदेकदे-
शास्मिन् प्रत्ययद्वारकं ग्राह्यम् । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं
तथैषीह पारिभाषिकमेव गृह्यते । लौकिकग्रहणस्यानार्षयोरिति पर्युदासेनैव
कथ्यत्वात् ।

अत्र केचित् ष्यङ्यं प्रत्यय इत्याहुः, कथं प्रत्यय इत्यधिकारात् । “गापोष्टक्”
(३ । २ । ८) इत्यादौ षष्ठीनिर्देशेऽपि प्रत्ययदर्शनात् “क्रौड्यादिभ्यश्च” (४ । १ । ८०)
इत्युत्तरसाहचर्यात् पञ्चम्या कल्पयितुं सुशक्तवाच्चेति । अत्र पक्षे दोषः—उदमेध्यस्यापत्यं
स्त्रीत्यत्र “अत इज्” (४ । १ । ८५) तस्य ष्यङि औदमेध्या । तस्या अपत्यं “स्त्रोभ्यो
ढक्” (४ । १ । १२०) औदमेधेयः इति । “आपत्यस्य” (६ । ४ । १५१)
इति षमोपो न स्यात् ष्यङोऽनपत्यत्वात् । अढे इति च निषेधात् “भस्याढे तद्धिते”
(ब्रा०) इति पुंवङ्गावोऽपि नास्ति । अत आदेशत्वमेव वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—
ष्यङादेशः स्याद् इति । षडावितौ इति । तल्लो “यङश्चाप्” (४ । १ । ७४) इति
सामान्यग्रहणार्थः । “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३) इतीत् । पस्तदविघातार्थः । “षः
प्रत्ययस्य” (१ । ३ । ६) इतीत् । तेन षित्वेऽपि ङीष् न भवतीति भावः । एवं चात्र
षो ङीषर्थ इति व्याख्यानात् नैमिषीयो भ्रान्त इति ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥

१. प्रङश्चाप् इत्यारभ्य—ङीष् न भवतीत्यन्ती नास्ति क० पु० ।

अथात्यानपत्यादिसाधारणाः प्रत्ययाः

६६. अश्वपत्यादिभ्यश्च [४ । १ । ८४]

एभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वपत्यादिषु अर्थेष्वण् स्यात् । ण्यस्यापवादः ।
आश्वपतम् । गाणपतम् ।

कौमुदगन्धेति । अणः ण्यङ् । वाराह्या इति । इजः ण्यङ् । वासिष्ठीत्यादि ।
“ऋष्यन्धक०” (४ । १ । ११४) इत्यण् । अणिजोः किम् ? ऋतभागस्यापत्यं स्त्री
आर्तभागी । बिदाद्यञ् “शार्ङ्गखाद्यञो डोन्” (४ । १ । ७३) एव भवति । गुरुपोत्तमयोः
किम् ? औपगवी । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे जाता आहच्छत्री । कान्यकुब्जी ॥६५॥

इत्यपत्याधिकारः

अथापत्यानपत्यादिसाधारणाः प्रत्ययाः

इदानीमपत्यानपत्यसाधारणान् प्रत्ययानाह—अश्वपत्यादिभ्यश्च इति^१ । प्राग्दीव्य-
तीय इति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” (२ । १ । १२)
इत्यव्ययीभावः । ततो भवार्थं “वृद्धाच्छ” (४ । २ । ११४) । “अव्ययात्यप्”
(४ । २ । १०४) तु न भवति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः^२
इति परिगणनात् । अत एव “अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपो न भवति ।

अपत्यादिविति “तस्यापत्यम्” (४ । १ । २२) “तेन रक्तं रागात्” (४ । २ । १)
“नक्षत्रेण युक्तः कालः (४ । २ । ३) ” “दृष्टं साम” (२ । ३ । ४७) “परिवृतो
रथः” (४ । २ । १०) “तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः” (४ । २ । १४) “स्थण्डिलाच्छ्रितरि
त्रते” (४ । २ । १५) “साऽस्मिन् पौर्णमासी (४ । २ । २१) इति संज्ञायाम् ।
“साऽस्य देवता” (४ । २ । २४) “तस्य समूहः” (४ । २ । ३७) “विषयो देशे”
(४ । २ । ५२) “सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रमाणेषु” (४ । २ । ५५) “संग्रामे
प्रयोजनमयोद्धृभ्यः” (४ । २ । ५६) “तदधीते तद्वेद” (४ । २ । ५६) “तदस्मि-
न्नस्तोति देशे तन्नाम्नि” (४ । २ । ६७) “तेन निर्वृत्तम्” (५ । १ । ७६) “तस्य
निवासः” (४ । २ । ६६) “अदूरभवश्च” (४ । २ । ७) “शेषे” (४ । २ । ६२)
“तत्र जातः” (४ । ३ । २५) “प्रायभवः” (४ । ३ । ३६) “संभूते” (४ । ३ । ४१)
“उप्ते च” (४ । ३ । ४४) “दियमृणो” (४ । ३ । ४७) “व्याहरति मृगः (४ । ३ । ५१)
“तदस्य सोढम्” (४ । ३ । ५२) “तत्र भवः” (४ । ३ । ५३) “तस्य व्याख्यानमिति च
व्याख्यातव्यनाम्नः” (४ । ३ । ६६) “तत आगतः” (४ । ३ । ७४) “प्रभवति”
(४ । ३ । ८३) “तद्गच्छति पथिदूतयोः” (४ । ३ । ८५) “अभिनिष्क्रामति द्वारम्”

१. अनित्यत्वादिति क० पु० ।

२. अव्यस्याद् इति क० पु० ।

३. मुख्यस्वरेति क० पु० ।

६७. दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः [४ । १ । ८५]

दित्यादिभ्यः पत्यन्ताच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः स्यात् । दैत्यः । आदित्यः । “हलो यमां यमि लोपः” (८ । ४ । ६४) इति पूर्वयलोपः । आदित्यं हविः । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् । “यमाच्चेभ्यते” (इष्टिः) याम्यम् । “देवस्य यज्ञौ” (वा०) दैव्यम् । दैवम् । “बहिषष्टिलोपो यञ्च” (वा०) बाह्वः । “ईकक् च” (वा०) बाहीकः । दितेर्डीषि कृते “स्त्रीभ्यो ढक्” (४ । १ । १२०) । तेन दैतेय इति सिद्धयति ।

६८. उत्सादिभ्योऽञ् [४ । १ । ८६]

औत्सः ।

(४ । ३ । ९६) “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” (४ । ३ । ८७) “सोऽस्य निवासः” (४ । ३ । ८६) “अभिजनश्च” (४ । ३ । ९०) “भक्तिः” (४ । ३ । ९५) “तेन प्रोक्तम्” (४ । ३ । १०१) “तेनैकदिक्” (४ । ३ । ११२) “उपज्ञाते” (४ । ३ । ११३) “संज्ञायाम्” (४ । ३ । ११७) “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) “तस्य विकारः” (४ । ४ । १३४) इत्यन्तेषु ।

ननु “प्राग्दीव्यतोऽण्” (४ । १ । ८३) इत्यनेनार्ण सिद्धः किमनेन तत्राह — एयस्यापवाद इति । ‘दित्यदित्यादित्य’ (४ । १ । ८५) अश्वपति, शतपति, ज्ञानपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धनपति, सेनापति, क्षेत्त्रपति, न्यासपति इत्यादि । एतेन गाणपत्यो मन्त्रः, क्षत्रपत्यो बलिः इत्याद्यपराधा इति सूचयति ॥ ६६ ॥

दित्यदित्यादित्येति । पूर्वं पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहि कृत्वा दित्यादिभिर्द्वन्द्वो न तु द्वन्द्वस्योत्तरपदेन बहुव्रीहिः, प्रत्यासत्तेः, व्याख्यानाच्चेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— दित्यादिभ्यः पत्यन्ताच्च इति । पत्यन्तादिति तु नोक्तम् । बहुचपूर्वात्मा भूदिति । आदित्य इति । अदितेरपत्यादि । “नन्वादित्यशब्दे “हलस्तद्धितस्य” (६ । ४ । १५०) इति यलोपो न भवति, ईत्येव तद्विधानात् तद्धितेऽप्रसङ्गात् इत्यत आह—हलो यमाम् इति । आदित्यो देवताऽस्येति विग्रहेऽपि ‘यस्येति च’ (६ । ४ । १८४) इत्यल्लोपे कृते यकारस्य लोपः । न चाल्लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः, “न पदान्त” (१ । १ । ५८) यलोपे तन्निषेधात् ।

१. दित्यादित्यादितीत्यादिना इति क० पु० ।
२. एतेत्येयारभ्य—सूचयतीत्यन्तो नास्ति क० पु० ।
३. पत्यन्तादिस्तु इति क० पु० ।
४. नन्वादित्य शब्द इति क० पु० ।
५. यस्येत्यल्लोप इति क० पु० ।

६९. स्त्रीपुंसाभ्यां नञस्नञौ भवनात् [४ । १ । ८७]

धान्यानां भवनमित्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञस्नञौ स्तः ।
स्त्रीषु भवः स्त्रेणः । पौस्नः । एवं समूहहितागतासु । “स्त्री पुंवच्च”
(१ । २ । ६६) इति ज्ञापकाद् वक्तव्यं न । स्त्रीवत् । पुंवत् इति ।
इत्यपत्यानपत्यसाधारणप्रत्ययाः ।

“बहिषष्टिलोपो यञ्च” । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्व-
ज्ञापनार्थम् । तेन रातीय इत्यादि सिद्धम् । अत्र यण्वेति पठ्यते । नैतद्भाष्यादौ दृष्टम् ।
प्रकृतेन रायेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणं चानर्थकम् । एतेन यण् चेति चात् ण्योऽपि इति
नैमिषीयोक्तमपि प्रत्युक्तम् । तस्मात् रायप्रत्यय एव विपरीतानुबन्धोच्चारणोत्तानूदित
इति कथंचिद् व्याख्येयम् । वस्तुतस्तु “बहिषष्टिलोपश्च यञ् च वक्तव्य” इति
भाष्यदर्शनात् “देवस्य यत्रौ” इत्युपक्रमाच्च यञ्चेति पाठो न्याय्यः । तत्र जित्त्वादा-
द्युदात्तार्थं प्रत्ययान्तरकरणमिति बोध्यम् । ईकक् च इति । किदयं भाषायाम् “ईकञ्
छन्दसि” इति विशेषवचनात् । तत्र जित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । केचित्तु छन्दसि कित्त्वं
भाषयान्तु जित्वमिति विपर्ययमाहुः । यद्वा “ईकक् च” इति चकारेणैकत्रपि समुच्ची-
यते बाहीक इत्युदाहरणमपि लोकवेदसाधारणं बोध्यमित्याहुः । अत्रान्यदप्युपसंख्यायते
“पृथिव्या त्रात्रौ” इति । तेन पार्थिवो पार्थिवोति च स्यात् । तथा “स्थाम्नोऽकारः” ।
अश्वत्थामः । अश्वस्येव स्थाम् बलमस्य । पृषोदरादित्वात् सस्य तः । तदन्तविधिस्तु
भाष्ये तथोदाहरणात् । अस्य भवार्थं लुक् वक्ष्यते । तथा “लोम्नोऽपत्ये बहुष्वकारः” ।
उडुलोमाः । बहुषु किम् । औडुलोमिः । शातलोमिः । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणोऽप-
वादात् पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यन्ते । तेन दितेरपत्यं दैत्यः । “इतश्चानिजः” (४ । १ । १२२)
इति ठक् न भवति । वानस्पत्यमिति समूहे “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” (४ । २ । ४७)
इति ठक् न भवति । यद्येवं कथं दैतेयः इति द्वयजूलक्षणास्य ठको रायेन बाधितत्वात् ।
सत्यम् । दितिशब्दात् “कृदिकारादक्तिनः” इति डोषं कृत्वा “स्त्रीभ्यो ठक्”
(४ । १ । १२०) क्रियते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्येति ण्यो न भविष्यती-
त्याहुः । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोरनुक्तत्वात् दैतेय इत्यसाध्विति प्रतिपन्नाः ॥ ६७ ॥
॥ ६८ ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् इति । प्रागर्थेषु इति । ते चापत्यादयो विकारान्ताः प्रागुक्तः । परे च
“तेन दीव्याति खनति जयति जितम्” (४ । १२) “संस्कृतम्” (४ । १३) “तरति” (४ । १४)
“चरति” (४ । १८) “वेतनादिभ्यो जीवति” हरत्युत्संगादिभ्यः ” “निर्वृत्तेऽज्ञद्युतादिभ्यः” ।

१. याप्य इति क० पु० ।
२. आस्थायेति ख० पु० ।
३. वानस्यासत्य मिति क० पु० ।
४. दैत्येय इति क० पु० ।
५. कृदिका स्पदक्तिन इति क० पु० ।
६. इति साध्विति क० पु० ।

“संसृष्टे” “व्यञ्जनैरुपसिक्ते” “ओजः सहोम्भसा वर्तते” “प्रयच्छति गृह्यम्” “उञ्छति” “रक्षति” “शब्दददुरं करोति” “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति” । “परिपन्थं च तिष्ठति” “माथोत्तरपदव्यनुपदं धावति” “पदोत्तरपदं गृह्णाति” “धर्मं चरति” “प्रतिपथमेति ठंश्च” “समवायान् समवैति” “संज्ञायां ललाटकुकुटयौ पश्यति” “तस्य धर्म्यम्” “तदस्य पण्यम्” “शिल्पम्” “प्रहरणम्” “अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः” “शीलम्” “कर्माध्ययने वृत्तम्” “हितं भक्षा” “तदस्मै दीयते नियुक्तम्” “तत्र नियुक्तः” “कठिनान्तप्रस्तारप्रस्थानेषु व्यवहरति” “निकटे वसति” “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” “विध्यत्यधनुषा” “धनगणां लब्धा” “वशं गतः” “पदमस्मिन् दृश्यम्” “मूलमस्याबहि” “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” “छन्दसो निर्मिते” “हृदयस्य प्रियः” “धर्मे चर्षी” “तत्र साधुः” “समानतीर्थे वासी” “समानोदरे शयित ओ चोदात्तः” “बर्हिषि दत्तम्” “दूतस्य भागकर्मणो” “रक्षोयातूनां हननी” “असुरस्य स्वम्” “मत्वर्थमासतन्वोः” “पूर्वैः कृतमिनयौ च” “अद्भिः संस्कृतम्” “सहस्रेण समितौ यः” “मती च” “सोममर्हति यः” “मेये च” “भावे च” “तस्मै हितम्” “तदर्थं प्रकृतेः विकृतौ” “तदस्य तदस्मिन् स्यादिति” “अर्हात्” “तेन क्रोतम्” “तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ” “तस्येश्वरः” “तत्र विदित इति च” “तस्यापवादः” “तदस्मिन् वृद्ध्या यलाभशुल्कोपदा दीयते” “तद् धरति वहत्यावहति” “भाराद्वंशादिभ्यः” “संभवत्यवहरति पचति” “सोऽस्यांशवस्नभृतयः” “तदस्य परिमाणम्” “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु” “तदहति” “पारायणनुरायणचान्द्रायणं वर्तयति” “संशयमापन्नः” “योजनं गच्छति” “उत्तरपथेनाहतं च” “तेन निर्वृत्तम्” “तमधीतो भूतो भूतो भावी” “तेन परिजप्यलभ्यार्थसुकरम्” “तदस्य ब्रह्मचर्यम्” “तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः” “अत्र च दीयते कार्यं भववत्” “संपादिनि” “तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः” “समयस्तदस्य प्राप्तम्” “प्रयोजनम्” “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” “तत्र तस्येव” “तस्य भावस्त्वतलौ” “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” इत्यन्ताः ।

पौंस्व इति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् “संयोगान्तस्य” (८ । २ । २३) इति सकारलोपः । “स्त्री पुंवच्च” (१ । १ । ६६) इति ज्ञापकाद्वत्यर्थे नेति । “स्त्रीपुंसाभ्याम्” (४ । १ । ८७) इत्ययं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इति योगापेक्षज्ञापकमाश्रीयते, न तु स्नञ् वत्यर्थे न प्रवर्तते इत्येतन्मात्रम् । तेन स्त्रीवदिति नत्रपि न भवतीत्यर्थः । कथं स्त्रीत्वं स्त्रीतेति । पुंस्व पुस्तेति त्वतलावपि भवतः । सत्यम् । “आ च त्वात्” (५ । १ । १२०) इति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थम् इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६६ ॥

इत्यपत्यानपत्यसाधारणाः प्रत्ययाः

अथ रक्ताद्यर्थकाः

७० तेन रक्तं रागात् [४ । २ । १]

तृतीयासमर्थाद् रागवाचिनो रक्तमित्यर्थे यथा विहितं प्रत्ययः स्यात् ।
इत्यण् । काषायेण रक्तः काषायः पटः ।

७१. लाक्षारोचनाशकलकर्ममाटुक् [४ । २ । २]

अस्माद् रक्तार्थे ठक् स्यात् । अणोऽपवादः । लाक्षिक इत्यादि ।

७२. नक्षत्रेण युक्तः कालः [४ । २ । ३]

तृतीयान्तात् नक्षत्रवाचिनो युक्त इत्यर्थे यथायथं प्रत्ययः स्यात् यो युक्तः
स कालश्चेत् । पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः ।

इदानीमनपत्यार्थाः प्राग्दीव्यतीया उच्यन्ते

तेन रक्तं रागात् । रज्यतेऽनेनेति रागः रज्जकं द्रव्यम् । शुल्कस्य वरान्तिरा-
पादनमिह रज्ज्वर्यः । रागवाचिन इति । रागविशेषवाचिन इत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति । उत्तरत्वं रागादित्यनेन लाक्षादीनां विशेषणात् । कथं काषायी गर्दभस्य कर्णौ ।
उपमानाद्भविष्यति ॥ ७० ॥

लाक्षा इति । शकलकर्दभ्यामणपीड्यते । शाकलं, कर्दममित्यपि भवति ।
“शाकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले” इति विश्वः । “नील्या अन् वक्तव्यः”
(वा०) नोली नामौषधिस्तया रक्तम् नीलम् । अणुबाधनार्थं वचनम् । यस्तु नील-
शब्देन गुणवचनम् तत्र मनुब्लोपादभेदोपचाराद्वा नीलो घट इति सिद्धम् । “हरिद्रा-
महारजनाभ्याम् वक्तव्यः” (वा०) । हरिद्रम् । महारजनम् ॥ ७१ ॥

नक्षत्रेण इति । नक्षत्रविशेषवाचिना इति द्रष्टव्यम् । नक्षत्रसामान्ययोगस्यावश्यं
भावेनाप्रतिपाद्यत्वात् । कालविशेषावधारणार्थो हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः ।

ननु नक्षत्रविशेषैरपि योगा न प्रतिपाद्यः कालो विभु द्रव्यमिति पक्षे तस्य
नक्षत्रस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्ययोगासंभवात् । सूर्यनक्षत्रादिपरिस्पन्दः कालः क्रियात्मेति
पक्षे तु पुष्यादीनां स्वसमवेतक्रियायोगोऽव्यभिचारात् न तावद् विशेषणम् । आदि-
त्यादिगतायास्त्वसंभवात् न विशेषणत्वम् । यदि तु यथाकथंचिद् योगो विवक्ष्यते
तदा व्यभिचाराभाव एव । न हि सोऽस्त्यहोरात्रो यत्पुष्येण न युक्तः । सत्यम् । पुष्यादि-
समोपस्थे चन्द्रमसि यदा पुष्यादयो वर्तन्ते मन्वाः क्रोशन्तीतिवत् तदा प्रत्यय-
मुत्पादयन्ति । ये तु मन्यन्ते पुष्यादीनामावस्थिको नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे भवति तेषां तु
नोपचारः । तत्र यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः चन्द्रमसो नित्यत्वात् तथापि
पुष्यसमोपस्थेन तु योगः कादाचित्कः पुष्यसमीपस्थतायाः कादाचित्कत्वादिति युज्यते
विशेषणम् । पुष्येण युक्त इति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्तेत्यर्थः । पौषीति

७३. लुबविशेषे [४।२।४]

कालस्याविशेषे प्रत्ययस्य लुप्। अद्य पुष्यः।

७४. दृष्टं साम [४।२।७]

तृतीयान्ताद् दृष्टं इत्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात् साम चेत् स्यात्।
वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम।

“सूर्यतिष्य” (६।४।१४९)^१ इत्यत्र च “तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि” इति वार्तिकेन यलोपोऽणान्तत्वाद् डोप् ॥७२॥

लुबविशेषे। कालस्य—विशेष इति किम्? पौषी रात्रिः। पौषमहरिति। रात्रि-
रहरिति विशेषावसायात्। यद्येवम्—अद्य पुष्य इत्यापि न स्यात्^२ “पुष्ये पायस-
मश्नीयात्” इत्यादावेव तु स्यात् यत्र न मनागपि विशेषावसायः। नैतदेवम्।
षष्टिनाडिकात्माऽहोरात्रः कालो नक्षत्रेण युज्यते तावन्तं कालमेकस्य नक्षत्रस्य समापे
चन्द्रमा वर्तते तावतः सर्वस्य कालस्य प्रत्ययात्तेनाभिधानमविशेषः। यत्र तस्याहोरात्र-
स्यैकदेशाभिधानं विशेषः, यथा पौषमहः, पौषी रात्रिः पौषो मुहूर्त इति। अत्र मुहूर्ता-
दयोऽहोरात्रविशेषाः। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्। विशेषे नेति। तेन पौषोऽहोरात्र इति
समुदायेनापि प्रतीयमानेऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयते इति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति।

कथं तर्हि पुष्येण युक्ता पौर्णमासो पौषी माघोति, लुप्प्रसङ्गात्। नहि पौर्ण-
मासो अहोरात्रस्यावयवविशेषः। यदयं “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रौभ्यः”
(४।२।२३) इति निर्दिशति तज्ज्ञापयति न पौर्णमास्यां लुप् भवतीति। श्रवणेति
निपातनात् श्रवणशब्दाद् भवति। कथं तर्हि श्रावण्यां पौर्णमास्यां वेति। अत्राध-
कान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यदोषः। पुष्य इति। पुष्येण युक्तः कालोऽस्मिन्नहनीत्यर्थः
॥ ७३ ॥

दृष्टं सामेति। यस्य साम्नो^३ विशिष्टकर्मविशेषे विनियोगो येन ज्ञातस्तत्तेन^४
दृष्टमुच्यते। तपोबलेन^५ प्रथमं दृष्टमित्यन्ये। अत्र संग्रहः “दृष्टे सामनि ज्ञाते वाऽण्
डिद् वा”। उशनसा दृष्टमौशनम्। औशनसम्। शतभिषजि जातः शातभिषजः।

१. सूर्य तिष्येत्यत्रेति नास्ति क० पु०।

२. यद्येवमद्यपुष्य इत्यापि न स्यात् विशेषावस्मयादिति क० पु०।

३. यस्य सामो इति ख० पु०।

४. येततस्तत्तेन दृष्टमिति ख० पु०।

५. तपोबलेन प्रथमदृष्टमिति ख० पु०।

७५. परिवृतो रथः [४ । २ । १०]

वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः ।

७६. तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः [४ । २ । १४]

सप्तम्यन्तेभ्योऽमत्रेभ्यो उद्धृतेऽर्थे यथास्वं प्रत्ययः । शरावे उद्धृतः शराव ओदनः । भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

७७. संस्कृतं भक्षाः [४ । २ । १६]

भ्राष्ट्रेषु संस्कृताः भ्राष्ट्राः भक्षाः ।

७८. साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् [४ । २ । २१]

प्रथमासमर्थादस्मिन्नर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात् प्रथमासमर्थं सा पौर्णमासी चेत् प्रत्ययान्तं चेत् संज्ञा स्यात् । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः ।

शातभिषः । गोत्रात्तु साम्नि वृज् । औपगवेन दृष्टमौपगवकम् साम । “सर्वत्राग्नि-
कलिभ्यां ढक्” (वा०) आग्नेयं माम् । कालेयम् । “ड्यड्यतौ वामदेवातः” (वा०)
वामदेव्यं सामस्वरे भेदः ॥ ७४ ॥

परिवृतो रथः । परिः सर्वतो भावे । यस्य बाहुल्येन कश्चिदवयवो वस्त्रादिभि-
रवेष्टितो न भवति स परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथ इति ॥ ७५ ॥

तत्रोद्धृतम् इति । शराव उद्धृत इति । उद्धरति रुद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते
इति सप्तमो उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । भुक्तोच्छिष्ट इति । शिष्ट एवोच्छिष्ट इति ॥ ७७ ॥

साऽस्मिन् । प्रथमान्तःत् पौर्णमास्यर्थात् अस्मिन्नित्यर्थेऽणादयस्स्युः प्रत्ययान्तेन
चेत्संज्ञामासार्धमाससंवत्सराणां स्यादित्यर्थः । इतिकरणाच्चैतल्लभ्यते । पूर्णो मासो
यस्यामिति बहुव्रीहिः । प्रज्ञादित्वादस्मादेव निपातनात् स्वार्थेऽण् डीप् पौर्णमासी ।
यद्वा सत्यभामे सत्येतिवत् चन्द्रमस्शब्दैकदेशो मस्शब्दोऽपि तदर्थकः । तेन पूर्णो-
माश्चन्द्रः तस्येयमित्यणि पौर्णमासा । अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः ।
मासार्धमाससंवत्सराणामेवेति किम् ? पौषो पौर्णमासी यस्मिन् दशरात्रे मृतकमासे
च ॥ ७८ ॥

१. निपातनावित्यारभ्य—आकृतिगणत्वादित्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

७९. साऽस्य देवता [४ । २ । २४]

देवतावाचिनः प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात् । इन्द्रो देवता-
ऽस्य ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् ।

८०. कस्येत् [४ । २ । २५]

कशब्दात् यथास्वं प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशश्च । वृद्ध्यायादेशौ ।
को देवताऽस्य कायं हविः ।

८१. शुक्राद् घन् [४ । २ । २६]

शुक्रियम् ।

८२. सोमाट् टचण् [४ । २ । ३०]

सौम्यम् । टित्वात् सौमी ऋक् ।

साऽस्य इति । त्यज्यमानद्रव्यसंप्रदानम् मन्त्रस्तुत्या^१ वा देवत । तेनैन्द्रो मन्त्रः ।
माहेन्द्रं सूक्तमित्यपि सिद्धम् । पाशुपतम् इति । “अश्वपत्यादिभ्यश्च” (४ । १ । ८४)
इत्यण् । बार्हस्पत्यम् इति । “दित्यदित्यादित्य” (४ । १ । ८५) इति ण्यः^२ ॥ ७६ ॥

कस्येत् । कशब्दः प्रजापतेर्नाम न तु किमः क इत्यादेशो गृह्यते । “कायानुब्रूहि”
इतिदर्शनात् । “कस्मै देवाय हविषा विधेम” इति तु छान्दसम् । “साऽस्य देवता”
(४ । २ । २४) इत्येवाणि सिद्धे इदन्तादेशार्थं वचनम् । वृद्ध्यायादेशाविति । इत्वे कृते
यस्येति लोपं बाधित्वा परस्वादादिवृद्धिर्भवति । यथा श्रीदेवताऽस्य श्रायम् इत्यत्रेति
भावः । एतेन विधानसामर्थ्याद् यस्येति लोपाभाव इति प्राचोक्तमनादेयम् । श्रायमि-
त्यादावव्याप्तेः सौम्यमित्यादौ तु कृतायामप्यादिवृद्धौ “पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्” यस्येति
प्रवर्तते ॥ ८० ॥

शुक्राद् घन् । नान्तोऽयम्^३ स्वरार्थः । घस्येयादेशः ॥ ८१ ॥

सोमाट् टचण् । सौमीति । ङीपि यस्येति लोपे “हलस्तद्धितस्य” (६ । ४ । १५०)
इति यलोपः “रीङ् ऋतः” (७ । ४ । २७) तपरत्वं चेकीर्यते । जेगिल्यते^४ इत्यादौ-
माभूत् इति । डित्वम् “डिच्च” (१ । १ । ५३) इत्यन्तादेशार्थम् । अत्र सूत्रम्

१. तेन स्तुत्यावेति क० पु० ।

२. णिनिरिति ख० पु० ।

३. सुरार्थ इति क० पु० ।

४. जेगिभ्यत इति क० पु० ।

८३. वायवृतुपित्रुषसो यत् [४ । २ । ३१]

एभ्यो यत् स्यादुक्तेऽर्थे । “ओर्गुणः” (६ । ४ । १५६) “वान्तो यि प्रत्यये” (६ । १ । १७६) वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

८४. रीड् ऋतः [७ । ४ । २७]

अकृद्यकारे सार्वधातुके च यकारे च्चौ च परे ऋदन्तस्य रीडादेशः स्यात् । “यस्येति च” (६ । ४ । १८५) पिच्यम् । उपस्यम् ।

८५. अग्नेर्ढक् [४ । २ । ३३]

आग्नेयम् ।

८६. देवताद्वन्द्वे च [७ । ३ । ३१]

अत्र पूर्वोत्तरपदयोरपद्यचो वृद्धिः स्यात् जिदादौ परे । आग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं हविः । सूक्तहविस्वामिन्येतत् नेह स्कान्दविशाखः ।

८७. नेन्द्रस्य परस्य [७ । ३ । २२]

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न । सोमेन्द्रः । परस्य किम् ? ऐन्द्राग्नः ।

८८. दीर्घाच्च वरुणस्य [७ । ३ । २३]

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । दीर्घात्किम् ? “आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत” ।

“द्यावापृथिवीशुनाशीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च” (४ । २ । ३२) द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनाशीरोयम् । शुनाशीर्यम् । शुनो वायुः सीर आदित्यः इति वृत्तिः । सुशोभना सीराः यस्य स इन्द्रः^१ । शुः पूजायाम् श्वशुरवत् इति क्षीरस्वामी ॥ ८२ ॥

देवताद्वन्द्वे च । अग्निमारुतौ देवते अस्येति । प्रमादपाठोऽयम् । “देवताद्वन्द्वे च” (६ । ३ । २६) इत्यानङ्विधानात् । अग्नामारुतौ देवतेऽस्येति विगृहीतव्यम् । अग्निमारुतमिति । उभयपदवृद्धौ कृतायां “ईद् वृद्धौ” (६ । ३ । २८) इतीस्वम् । स्कान्दविशाख इति । न हि स्कान्दविशाखाविति द्वन्द्वः सूक्तभागित्वेन हविर्भागित्वेन वा क्वचित्प्रसिद्धोऽस्तीत्येव देवताद्वन्द्वत्वान्तोभयपदवृद्धिरिति भावः । अत एवानङोऽप्यभावः ॥ ८६-८७ ॥

दीर्घाच्चेति । ऐन्द्रावरुणमिति । अत्रानङ्कृते दीर्घात्परो भवति । आग्निवारुणी-

१. शुभ्रः श्वसुशुवत् इति क० पु० ।

८८. तस्य समह [४ । २ । ३७]

षष्ठ्यन्तात् समूहेऽर्थे यथास्वमणादि स्यात् । काकानां समूहः काकम् ।

९०. भिक्षादिभ्योऽण् [५ । २ । ३८]

एभ्योऽण् स्यादुक्तेऽर्थे । ठगाद्यपवादः । भैक्षम् । यौवतम् । “भस्याढे तद्धिते” (वा०) इति नेह पुंवद्भावो युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात् ।

९१. केदाराद् यञ् च [४ । २ । ४०]

उक्तेऽर्थे । चकाराद् वुञ् । कैदार्यम् ।

मिति । अग्नीवरुणौ देवते अस्येति विगृह्योभयपदवृद्धौ कृतायां “इद वृद्धौ” (६।३।२८) इत्यस्मिन् कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दो न भवति । यद्यपि प्राग्वृद्धेर्विग्रहवाक्ये एव “ईदग्नेः” (६।३।२७) इतीत्त्वं प्रसक्तं तथापि अपवादविषयत्वात् प्रक्रियावाक्ये न क्रियते । लौकिके तु वाक्ये भवत्येव । एतेनानङ्गपि व्याख्यातः ॥ ८६ ॥

भिक्षादिभ्योऽण् । अण् ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् इत्याह—ठगाद्यपवाद^१ इति । “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” (४।२।४७) इत्यादोनाम् । भैक्ष्यमित्यत्र तु भिक्षाशब्दो “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययान्तत्वाद्नतोदात्त इति । “अनुदात्तादेरञ्” (४।३।१४०) इत्यञ् प्राप्तस्तत्तदपवादोऽण् विधीयते । अन्यत्र तु ठकोऽपवाद इति ज्ञेयम् । यौवतम् इति । युवतीनां समूहः ।

नन्वत्र पुंवद्भावाद् यूनस्तेर्निवृत्तौ यौवनमिति भाव्यम्, तत्राह—भस्याढे तद्धिते इत्यादि । हेतुमाह—पाठसामर्थ्याद् इति । यदि स्यात्ततोऽनुपपन्न एव तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यम् । युवन् शब्दस्य “कनिन् वृसी” (३०) इति कनिन्प्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्त इत्यौत्सर्गिक एवाण् सिद्ध इति तस्येह पाठोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः । वार्त्तिककृत् पुनः पुंवद्भावं प्रति यदाह—“भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधाविति ॥ ६० ॥

केदाराद् यञ् चेति । चकाराद् वुञ् इति । “गोत्रोत्तोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्” (४।२।३६) इति प्रकृते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

१. ऋपाद्यपवाद इति क० पु० ।

२. इत्यत्र प्रत्यय इति क० पु० ।

९२. युवोरनाकौ [७ । १ । १]

युवु इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमात् अन, अक एतौ स्तः । कैदारकम् ।
“अनुनासिकयोरिष्टिः” । नेह ऊर्णायुः । “गणिकाया यञ् वाच्यः” (वा०) ।
गाणिक्यम् ।

९३. ठञ् क्वचिचनश्च [४ । २ । ४१]

क्वचिनः केदाराच्च ठञ् स्यादुक्तेऽर्थे । कावचिकम् । कैदारकम् ।

९४. ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् [४ । २ । ४३]

एभ्यस्तल् स्याद् समूहेऽर्थे । तलन्तं स्त्रीलिङ्गम् । ग्रामतेत्यादि ।
गजाच्चेष्टः । गजता ।

९५. अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् [४ । २ । ४७]

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्यां च ठक् स्यात् समूहे । आपूपिकम् ।
हास्तिकम् ।

युवोरनाकौ । ‘इतरेतरयोगे द्विवचने यणि ‘लोपो व्योर्बलि’ (६ । १ । ६६)
“अङ्गस्य” (६ । ४ । १) इति तेन युवू विशेष्यते । अङ्गस्य यौ युवू ययोः परयोरङ्ग-
मिति व्यपदेशो भवतीति । कयोश्च स भवति, प्रत्यययोः । तेन ‘युतः युतवानित्यादौ न
भवति इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्रत्यययोरिति । अनुनासिकयोरिति । अनुनासिक्यराव-
त्त्वात्समुदायेऽपि तथा व्यपदेशः । न हि समुदायेऽनुनासिकत्वं संभवति तस्य वरामात्र-
धर्मत्वात् उकारस्य त्वनुनासिकत्वाश्रयणे इत्संज्ञाप्रसङ्गादुगित्कार्यप्रसङ्गात् । ऊर्ण-
युरिति । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः इति । नास्यानुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते इति
भावः । ऊर्णयुरिति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः “सिति च” (१ । ४ । १६) इति पदत्वात्
यस्येति लोपो न भवति ॥ ९२ ॥

ठञ् क्वचिचनश्च । चकारः प्रकृतिसंबद्धत्वात् प्रकृत्यन्तरमनुकर्षतीत्याह—
केदारातेन ठञि कैदारिकम् । वुञि च कैदारकम् । यञि तु कैदार्यम् इति त्रैरूप्यसिद्धिः
॥ ९३ ॥

ग्रामजन इति । सुरता इति तु छान्दसम् ॥ ९४ ॥

अचित्त इति । आपूपिकम् इति । अपूपानां समूहः । हास्तिकम् इति । “प्रातिपदिक-

१. इतरेतरयोग द्विवचने यणि लोपो व्योर्बलि इति क० पु० ।

२. युक्त इति ख० पु० ।

३. वञ् क्वचिदिति ख० पु० वुञ् च केचिदिति नास्ति क० पु० ।

६६. इसुसुक्तान्तात्कः [७ । ३ । ५१]

इस् उस् उक्, तकारान्ताच्च परस्य ठस्य कः स्यात् । धैनुकम् ।

९७. पाशादिभ्यो यः [४ । २ । ५९]

पाश्या । वात्या । ऊलोऽपि । वातूलः ।

९८. खलगोरथाच्च [४ । २ । ५०]

यप्रत्ययः । खल्या । गव्या । रथ्या ।

६९. इनित्रकट्यचश्च [४ । २ । ५१]

खलगोरथेभ्य एते क्रमात् स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ।

१००. तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः [४ । २ । ५७]

प्रहरणार्थात् प्रथमान्तात् समस्यर्थे क्रीडायां णः स्यात् । दण्डः प्रहरण-
मस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

१०१. घञः साऽस्यां क्रियेति जः [४ । २ । ५८]

घञन्तात् गतिकारकपूर्वात् क्रियार्थात् प्रथमान्तात् अस्यामित्यर्थे जः स्यात् ।

ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्" (५०) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि
भवति । "भस्याढे तद्धिते" (वा०) इति पुंवद्भावः । "नस्तद्धिते" (६ । ४ । १४४)
इति टिलोपः ॥ ६५ ॥

धैनुकमिति । नञ्पूर्वात्त्वस्मान्नेष्यते । आधेनवम् । "उत्सादिभ्योऽञ्" (४ । १ । ८६)
इत्यञ् ॥ ६६ ॥

पाशादिभ्य इति । पाश्या इति । स्वभावाद् यान्तं^१ स्त्रियामेव ॥ ६७-८९-९९ ॥

तदस्यां प्रहरणम् इति । प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम् प्रहारसाधनम् दण्डादि ।
क्रीडायाम् इति । प्रत्ययार्थविशेष्यायामित्यर्थः । क्रीडायां किम् ? दण्डः प्रहरणं यस्यां
सेनायाम् ॥ १०० ॥

घञः सास्याम् इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते इत्याह—घञन्ताद्
इति । घञ् चात्र भावार्थो गृह्यते क्रियाया विशेषणात् । यद्यपि प्रकृत्यर्थः क्रिया
तस्याश्च सिद्धता नाम यो धर्मः स भावस्तं व्याचष्टे इति, तथापि धर्मधर्मिणोर-

१. वुञ् क्वचि क० पु० । वुञ्चि कैदारिकम् इति नास्ति क० पु० ।

१०२. श्येनतिलस्य पाते ज्ञे [६ । ३ । ७१]

अप्रत्ययान्ते पातशब्दे परे श्येनतिलयोर्मुमांगमः स्यात् । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता मृगया । तैलम्पाता स्वधा । दाण्डपाता निधिः ।

१०३. तदधीते तद्वेदे [४ । २ । ५९]

द्वितीयासमर्थादधीते वेदेत्यर्थयोर्थ्यास्वमणादयः स्युः । ऐजागमः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । सौवश्वः । “इतिहासपुराणाभ्यां ठग् वाच्यः” (वा०) ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

१०४. क्रमादिभ्यो वुन् [४ । २ । ६१]

क्रमकः । पदकः ।

१०५. तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि [४ । २ । ६७]

तदिति प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात् सप्तम्यर्थे प्रत्ययान्तनाम्नि देशे वाच्ये यथास्वमणादयः स्युः । उदुदम्बराणि सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरो देशः ।

भेदविवक्षया घञन्तात्^१ क्रियार्थादित्युक्तम् । ननु श्यैनम्पाता इत्यादौ पातशब्द एव घञन्तो न समुदायस्ततश्च पातशब्दमात्रादेव अः स्यात्तत्कथं श्येनशब्दस्यादिवृद्धिरित्य शङ्क्याह—गतिकारकपूर्वाद् इति । “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्” इति भावः ॥ १०१ ॥

श्येनतिलस्य । अ^२प्रत्ययान्ते पातशब्दे परे इति । ननु समुदायादुत्पन्नेन ज्ञेन पातशब्दस्तदन्तो न भवति । सत्यम् । अप्रत्ययोऽन्ते समीपे यस्येति व्याख्येयम् । तेन अप्रत्ययपरे पातशब्दे इत्यर्थः । तथा च काशिकायां विवृतम् । श्येनतिल इत्येतयोः पाते उत्तरपदे अप्रत्यये परतो मुगागमो भवतीति श्यैनम्पातेति । पतनं पातः “भावे” (३ । ३ । १८) इति घञ् । श्येनस्य पातः कर्तरि षष्ठ्या समासः ततो अस्ततः पूर्वपदस्य मुम् । श्येनतिलग्रहणस्य व्यावर्त्यं प्रदर्शयन् उदाहरति—दाण्डपाता इति ॥ १०२ ॥

तदधीते । द्विस्तद् ग्रहणमर्थयाः पृथग् निमित्तत्वम् न समुच्चितयोरिति बोधनार्थम् इति दर्शयति—इत्यर्थयोरिति द्विवचनेन । ऐजागमाविति^३ । “न य्वाभ्याम्” (७ । ३ । ३) इत्यनेन वैयाकरण इति । विशेषेणाक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेनेति करणे ल्युट् व्याङ्गोः प्रादिसमासः । वीति पदान्तस्येकारस्य यण् पदान्त इत्यैजागमः । प्रसङ्गाद् वकारस्या-

१. पाश्येति भवतीति ख० पु० ।

२. इति अकटचञ्जंतसमीति क० पु० ।

३. ऐजागम इत्युचितम् ।

१०६. तेन निर्वृत्तम् [४ । २ । ६८]

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ।

१०७. तस्य निवासः [२ । २ । ६६]

षष्ठ्यन्ताद् निवासे देशे तन्नाम्नि वाच्येऽणादयः स्युः । शिवीनां निवासो देशः शैबः ।

१०८. अदूरभवश्च [४ । २ । ७०]

षष्ठ्यन्ताददूरभवे देशे तन्नाम्नि वाच्येऽणादयः स्युः । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् ।

प्येवमुदाहरति—सौवश्व इति । शोभनोऽश्वोऽस्य^१ स्वश्वः तस्यापत्यम् “शिवादिभ्यो-
ऽण्” (४ । १ । ११२) । स्वश्वं वेदेति वा ॥ १०३ ॥

देशे तन्नाम्नि इति । यद्यण्प्रत्ययान्तः शैबादिशब्दो देशविशेषस्य संज्ञा
स्यादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

तेन निर्वृत्तम् । अन्तर्भावितण्यर्थाद् वृतेः कर्मणि निष्ठा^१ । कुशाम्बेनेति कर्तरि
तृतीया । सहस्रेण^१ निर्वृत्ता साहस्री परिखा इति हेतुतृतीयान्तादपि भवति ॥ १०६ ॥

तस्य निवासः । निवसत्यस्मिन्निति निवासः ॥ १०७ ॥

अदूरभवश्च । अदूरे भवतीत्यदूरभवः । निपातत्वात् सप्तमीसमासः ॥ १०८ ॥

विदिशाया इति । “दूरान्तिकार्थः” (२ । ३ । ४) इति षष्ठी^१ । चकारः पूर्वेषां
त्रयाणामर्थानामिह संनिधानार्थः । तेनोत्तरत्र चत्वारोऽप्यर्था अनुवर्तन्ते शेषे इति
यावत् । तदस्मिन्नस्तीति । “तेन निर्वृत्तम्” (४ । २ । ६८) “तस्य निवासः”
(४ । २ । ६६) “अदूरभवः” (४ । २ । ७०) इत्येते चत्वारोऽर्थाः प्रकीर्तिताः ।
अत्रापि तन्नाम्नीति वर्तते लुबन्तं चेन्नामधेयं स्यात् तेन वैदिशः औदुम्बर इत्यादौ न ।
नह्यत्र लुबन्तं जनपदमभिधातुमर्हति । अनादिहि संज्ञा लोकसिद्धा ॥ १०८ ॥

१. अप्रत्ययान्ते याते शब्दे इति क० पु० ।

२. विशिष्टा इति क० पु० ।

३. सहस्रेणेति क० पु० ।

४. तिषष्ठी चका इति नास्ति ख० पु० ।

१०९. जनपदे लुप् [४ । २ । ८१]

जनपदे विशेषे चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।

११०. लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने [१ । २ । ५१]

लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः ।

१११. वरणादिभ्यश्च [४ । २ । ८२]

एभ्यश्चातुरर्थिकप्रत्ययस्य जनपदेऽपि लुप् स्यात् । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । गोदयोरदूरभवौ ग्रामौ गोदौ ।

जनपदे लुप् इति । देशसामान्यसंबन्धस्याव्यभिचारेणाप्रतिपाद्यत्वाद् विशेषस्यैव ग्रहणमित्याह—जनपदविशेष इति । ग्रामसमुदायो जनपदः । चातुरर्थिकस्य इति । चतुर्णां-मर्थानां समाहारश्चतुर्थी तत्र भव इत्याध्यात्मादित्वाद्गुणः । तद्वितार्थे द्विगौ तु “द्विगोर्लुगनपत्ये” (४ । १ । ८८) इतो ठञो लुक् स्यात् ॥ १०९ ॥

लुपि युक्तवद् इति । लुप्शब्दे लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते युक्तं प्रकृतिः युज्यते प्रत्ययार्थेनेति कृत्वा । तस्मिन्निव युक्तवत् । सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिः । व्यक्तिः लिङ्गं वचनं संख्या पूर्वाचार्ये परिभाषणात् तदेतदाह—लुपि सति इत्यादिना । लुपि सति लुबन्ते समुदाये योऽर्थो गम्यते तत्रार्थे लिङ्गसंख्ये अतिदिश्येते । यदि त्वर्थे नातिदिश्ये-याताम् ततः पञ्चालाः रमणीयाः गोदौ ग्रामौ रम्यौ इति विशेषणोभ्यो न स्यात् । “विशेषणानां चाजातेः” (१ । २ । ५२) इति तु जातिप्रतिषेधार्थम् इति स्थितम् । पञ्चाला इति । अत्र विशेष्यस्य जनपदस्यैकत्वेऽपि पञ्चालानामिति प्रकृत्यर्थेषु क्षत्रियेषु यद्वहुत्वं लिङ्गं च तदेव भवति । कुरव इति । कुरवः क्षत्रियाः तेषां निव सो जनपदः ॥ ११० ॥

वरणादिभ्यश्च । अजनपदार्थमेतत् । वरणाः वृक्षाः । गादौ नाम नदी । आभ्याम् “अदूरभवश्च” (४ । २ । ७०) इत्यणो लुप् । नगरं ग्रामश्च न जनपदः । चकारः आकृतिगणसूचनार्थः ॥ १११ ॥

१. वृज् इति क० पु० ।

२. लुक्च्यन्तं नामधेयमिति क० पु० ।

३. जातिषब्दो नास्ति ख० पु० ।

४. नामानाविति ख० पु० ।

५. आकृतिगणस्त्वनार्थ इति क० पु० ।

११२. विशेषणानां चाजातेः [१ । २ । ५२]

लुबन्तस्य विशेषणानामपि लिङ्गवचने तद्वत् जातिं विना । पञ्चाला
रम्याः । गोदौरम्यौ । अजातः किम् । पञ्चाला जनपदो रम्यः । गोदौ
ग्रामोरम्यः ।

इति चातुरर्थिकाः

विशेषणानाम् इति । पूर्वोक्तैव सिद्धे जातिप्रतिषेधार्थं वचनमित्याशयेनाह—जातिं
विना इति । पञ्चाला जनपदो रम्य इति । अत्र जनपदग्रामशब्दयोः जातिवाचित्वान्निषेधः
तद्द्वारकस्यापि रम्य इति विशेषणस्य निषेधो भवति । अजातेरित्यत्र जातिद्वारा
यच्च यावच्च विशेषणं तस्य सर्वस्य ग्रहणात् ॥ ११२ ॥

इति चातुरर्थिकाः

अथ शौषिकाः ।

११३. शेषे [४ । २ । ९२]

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्र यथास्वमणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः ।

११४. तत्र जातः [४ । ३ । २५]

सप्तम्यन्ताद् जात इत्यर्थे यथास्वमणादयः स्युः । मथुरायां जातो माथुरः ।

शेषे । एतल्लक्षणमविकारश्च । तत्रानुक्तविशेषप्रत्ययेषु अर्थेषु एतद्विधायक-
मित्याह—प्रणादयः स्युरिति । उपयुक्तादन्योऽर्थः शेष उच्यते । तत्र क उपयुक्तः
कश्च ततोऽन्य इति संशयमपनुदति—प्रपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्य इति । “तदस्मिन्नास्ति”
(४ । २ । ६७) इत्यादयश्चत्वारोऽर्था अन्तोऽवसानो यस्य स चतुरर्थ्यन्तः अपत्या-
दिश्चासौ चतुरर्थ्यन्तश्चेति कर्मधारयः । तमेवार्थमुदाहरणे स्फुटयति—चक्षुषा गृह्यत
इति । उपलक्षणं चैतत् । दृषदि पिष्टः दार्षदाः सकवः । उलूखले क्षुरण औलूखलो
यवः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते
चातुर्दशं रत्नं । वररुचिना दृष्टं वाररुचं सूत्रमित्यादीनामपि । अधिकारस्य च प्रयो-
जम् । “राष्ट्रावारपाराद् घखौ” (४ । २ । ६३) इति घादयो जाताद्यर्थेषु सर्वेषु
यथा स्युः । अनन्तरेणैवार्थेन^१ संबन्धो मा विज्ञायोति । असति शेषाधिकारे प्रथमे-
नैवार्थेन संबन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत । अपत्याद्यर्थेस्तु संबन्धो नाशङ्कनीयः,
तेषां चिरनिवृत्तत्वात्^२ । नापि चातुरर्थ्याः, अस्वरितत्वात् । स्वार्थे तु न भविष्यति
जातादिष्वनुवृत्त्याऽनिर्दिष्टार्थत्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । अथ वक्ष्यमाणप्रत्ययोप-
योगितया व्यवहितानपि जातादीनर्थान् समर्थविभक्तिं^३ च प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमादितोऽप-
कृष्य दर्शयति ॥ ११३ ॥

तत्र जातः । शेष इत्यनेनैव जातादावप्यर्थे प्रत्ययः सिद्धः । इदं तु “प्रावृषष्ठप्”
(४ । ३ । २६) इत्यादीनणोऽपवादान् वक्ष्यति, तत्रार्थविशेषनिर्देशार्थं क्रियते ।
पृथग्योगकरणेन चाणादीनामप्यर्थाः निर्दिश्यन्ते विस्पष्टार्थम् । माथुर इति । “प्राग्दी-
व्यतोऽण्” (४ । १ । ८३) ॥ ११४ ॥

१. जाद्यर्थेति क० पु०

२. अनन्तोणैवाद्योनेति क० पु० ।

३. चानिवृत्तत्वादिति ख० पु० ।

४. जान्नादीनर्थान् नामर्थविभक्तिश्चेति क० पु० ।

११५. प्रावृषष्ठप् [४ । ३ । ५३]

जातार्थेऽस्मादृठप् स्यात् । अणोऽपवादः । प्रावृषिकः ।

११६. तत्र भवः [४ । ३ । ५३]

अत्रापि यथास्वमणादयः । मथुरायां भवो माथुरः ।

११७. दिगादिभ्यो यत् [४ । ३ । ५४]

एभ्यो भवार्थे यत् । दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

११८. शरीरावयवाच्च [४ । ३ । ५५]

अस्माद् भवार्थे यत् । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । “अध्यात्मादेष्ठजिष्यते”
(इष्टिः) अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकमित्यादि ।

प्रावृषष्ठप् । अणोऽपवाद इति । अणग्रहणमुपलक्षणम् “प्रावृष एणयः” (४।३।१७)
इत्यस्य । तस्य तु तत्र भवादिरवकाशः । पकारः “अनुदात्तौ सुप्तिता”
इत्यनुदात्तार्थः ॥ ११५ ॥

तत्र भवः । सत्तेह भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, “तत्र जातः” (४।३।२५)
इत्यनेन गतत्वात् । यथास्वम् इति । तेनात्रापि विषये “राष्ट्रावारपाराद् द्यखौ”
(४।२।६३) भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ ११६ ॥

दिगादिभ्यो यत् । अणः छस्य चापवादः । साक्षिन् आदि न्याय कात्य आकाश
धाव्येभ्यश्छः प्राप्तः । मुखजघनयोरिह पाठोऽशरीरावयवार्थः । सेनायाः मुखे जघने
वा भवं सेनायाः मुख्यम् जघन्यम् ॥ ११७ ॥

अध्यात्मादेः इति ‘ठगित्यपपाठः । अन्तः पूर्वपदादृठ्’ (४।३।६०) इत्यत्रा-
ध्यात्मादिभ्यश्चेति पाठात् । त्रित्वादाद्युदात्त आदिवृद्धिश्च भवति । आध्यात्मिकम्
इति । आत्मनोति अध्यात्मम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “अनश्च” (५।४।१०८)
इति टच् । अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । आकृतिगणश्चायम् । ततोऽन्यतोऽपि भवति ।
तथा च वार्त्तिकम् ।

१. वागित्यपपाठः इति क० पु० ।

२. पूर्वपदावृत्तित्यत्राध्यात्मादिभ्यश्चेति क० पु० ।

११६. तत आगतः [४ । ३ । ७४]

पञ्चम्यन्ताद् आगतेऽर्थे यथास्वमणादयः स्युः । मथुराया आगतो माथुरः ।

१२०. ठगायस्थानेभ्यः [४ । ३ । ७५]

स्वामिभागोत्पत्तिस्थानार्थेभ्यष्ठक् स्यात् आगतेऽर्थे । आपणिकः ।

१२१. सोऽस्य निवासः [४ । ३ । ८९]

प्रथमान्तात् निवासोपाधिकात् षष्ठ्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः । मथुरा निवासोऽस्य माथुरः ।

१२२. तेन प्रोक्तम् [४ । ३ । १०१]

तृतीयान्तात् प्रोक्तेऽर्थे यथास्वमणादयः स्युः । मनुना प्रोक्तो मानवो धर्मः ।

“समानस्य तदादेशचाध्यात्मादिषु चेष्यते ।

ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च” ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ।

मध्यो मध्यन्दिनण् वा स्यात् स्थाम्नो लुगजिनात् तथा ॥

तद् यथा समाने भवं सामानिकम्, तदादेशच सामानग्रामिकम् । सामानदैशिकम् । अध्यात्मादेराध्यात्मिकमित्यादि । ऊर्ध्वं दमाच्च । और्ध्वदमिकः । ठञ् सन्नियोगेनोर्ध्व-
शब्दस्य दमशब्दे परे मान्तत्वं निपात्यते । देहाच्च । और्ध्वदेहिकम् । नात्र मान्तत्वम् ।
ऐहलौकिकम् । मुखतोयम् । पार्श्वतोयम् । मुखपार्श्वभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्
तसिः । तत ईयप्रत्ययः । “अव्ययानां भमात्रे टिलोपः” (वा०) जनकीयम् । परकीयम् ।
मध्योऽयं माध्यमः । मध्यमीयः । मध्यशब्दो मध्यं भावमापद्यते तस्माच्च दिनण्
प्रत्ययो भवति । मध्ये भवं माध्यन्दिनम् । स्थाम्नो लुक् । अश्वस्येव स्थामबलमस्ये-
त्यश्वत्थामा । पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः । तस्माद् भवार्थे “स्थाम्नोऽकारः”
(वा०) इत्यकारप्रत्ययः । तस्यानेन लुक् । अजिनात्तथा । वृकाजिनः । सिंहाजिनः
॥ ११८-११९-१२० ॥

सोऽस्य निवासः । निवसन्त्यस्मिन् संप्रति स निवासः । यत्र च पूर्वरूपितं न
संप्रति स्वयमुष्यते स देशोऽभिजन उच्यते । तत्रापि “अभिजनश्च” (४ । ३ । १०)
इत्यादयः सूचिताः ॥ १२१ ॥

तेन प्रोक्तम् । प्रकर्षेणोक्तम् । अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा दर्शितं प्रोक्तम् । यत्
स्वयमेवोत्पादितं न तु प्रागासौ तत् कृतम् । यत् पुनः विनोपदेशेन ज्ञातं स्वयं बुद्धं
तदुपज्ञातमित्येतेषामर्थानां भेदः ॥ १२२-१२३ ॥

१. यन्नात इति क० पु० ।

१२३. कृते ग्रन्थे [४ । ३ । ८७]

तृतीयान्तात् कृतेऽर्थेऽणादयः स्युः ग्रन्थे वाच्ये । वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

१२४. तस्येदम् [४ । ३ । १२०]

षष्ठ्यन्तादिदमर्थेऽणादयः स्युः । उपगोरिदम् औपगवः ।

१२५. रथाद् यत् [४ । ३ । १२१]

रथस्येदं रथ्यम् ।

तस्येदम् । अत्र प्रकृतौ षष्ठ्यर्थमात्रं विवक्षितम् । प्रत्ययार्थे तु तत्संबन्धिता-
मात्रम् । यत्त्वन्यद् लिङ्गसंख्याप्रत्ययत्तपरोक्षतादिकम् तत्सर्वमविवक्षितम् ।

अणादय इति । घादयोऽपीत्यर्थः । चैत्रस्यानन्तरमित्यादौ तु अनभिधानाद् न ।
अत्र वार्तिकम्—“वहे^१स्तुरिण् च” (वा०) । वहेर्धातोः परस्य तृप्रत्ययस्येडागमो
वक्तव्यः । संबोद्धुरपत्यम् सांवहित्रम् । “अग्नीध्रः शरणे रण् भं च (वा०)” ।
अग्नीधु ऋत्विग्भेदः । तस्य गृहमाग्नीध्रम् । प्रत्याश्रवयेद् आग्नाध्र^२मिति । ऋत्विजि
तु “तात्स्थान्ताच्छब्दश्च” मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत् आग्नीध्रीयं धिष्ण्यं परीत्येति
शरणवचनात् छमपीच्छन्ति । “समिधः आधाने षेण्य^३ण्” (वा०) समिदाधीयते
यया सा सामिधेनी ऋक् ॥ १२४ ॥

रथाद् यत् । रथस्येदम् इति । चक्रं युगं वेति शेषः । रथाङ्ग एवेष्यते इति
वचनात् । यत्तु रथ्योऽश्वोरथ्यः सारथिरिति । अत्र “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्”
(४ । ४ । ७६) इति वहत्यर्थे भविष्यति । “रथसीताहलेभ्यो^४ यद्विधौ” (वा०) इति
तदन्तविधेः परमरथ्यम् ॥ १२५ ॥

इदानीं प्रकृतिविशेषेषु शैषिकानाह^५—

१. वहेस्तुरिण् इति क० पु० ।
२. अग्नीध्रः शरणे नञ् अग्नीध्रः ऋत्विग् भेदः इति क० पु० ।
३. दाग्नीध्रोम् इति ऋत्विजितु इति क० पु० ।
४. ष्वेनण् इति क० पु० ।
५. प्येनण् इति ख० पु० ।
६. प्रकृतिविशेषं शैषिकानिति क० पु० ।

१२६ ग्रामाद् यखजौ [४ । २ । ६४]

ग्रामाद् यखजौ स्तः शेषेऽर्थे । अणोऽपवादः । खस्येनादेशः । ग्रामे जातः ग्रामे भवो ग्रामादागतादिर्वा ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

१२७. नद्यादिभ्यो ढक् [४ । २ । ९७]

एभ्यो ढक् स्यात् शैषिकः । नद्यां जातादिनदियः । माहेयः ।

१२८. दक्षिणापश्चात् पुरसस्त्यक् [४ । २ । ९८]

एभ्यस्त्यक् स्यात् शेषेऽर्थे । दक्षिणस्यां जातादिर्दक्षिणात्यः । पश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ।

ग्रामाद् यखजौ । अणोऽपवाद इति । अणोऽपवादस्य वृद्धाच्छस्यापवाद इत्यर्थः । खजौ त्रित्वं ग्रामीणाभार्याऽस्येति “वृद्धिनिमित्तस्य” (६ । ३ । ३६) इति पुंवद्भाव-प्रतिषेधार्थम् । ग्रामशब्दः कर्त्रादिषु पठ्यते तत्र “कर्त्रादिभ्यो ढक्ञ्” (४ । २ । ६५) इति ढक्त्रि ग्रामेयक इत्यपि भवति ॥ १२६ ॥

नद्यादिभ्यो ढक् । नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञायाः मह्यादीनां पृथक्पाठात् । अवृद्धेभ्योऽपि । वृद्धेभ्यस्तु छे प्राप्ते वचनम् । नदी । मही । बाराणसी । अमरावती । अवन्ती । कौशाम्बी । वनकौशाम्बी । काशकरो । खादिरी । पूर्वनगरी । गिरि । पावा । माया । शाल्वा । दावी । रसैकती । वडवायाः वृषे वाच्ये ॥ १२७ ॥

दक्षिणापश्चाद् इति । दक्षिणा शब्दो “दक्षिणादाच्” (५ । ३ । ३६) इत्याजन्तोऽव्ययं गृह्यते । पश्चात्पुरोभ्यामव्ययाभ्यां साहचर्यात् । तेन टाबन्तस्य दिगाद्यर्थस्याग्रहणम् । एवं च दक्षिणस्यां जातादिरिति पाठो न युक्तः । तथाहि सति “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे” (वा०) इति पुंवद्भावप्रसङ्गात् दक्षिणात्य इति न सिद्धयेत् । तस्माद् दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा । दक्षिणा जातादिरिति विग्रहीतव्यमित्याकरः ।

आचार्यास्तु साहचर्यं दिगाद्यर्थग्रहणे नियमकमिच्छन्ति । प्रावीण्यवाचिनष्टाबन्तस्य ग्रहणं मा भूदिति । न पुनराजन्ताव्ययग्रहणमनुमन्यन्ते । दक्षिणात्यः पवनः । इतोऽदूरार्थस्य नियमेनाप्रतीतेः । प्राच्यप्रतीच्यादिवत् दिक्संबन्धमात्रप्रतीतिश्च । पुंवद्भावप्रसङ्गस्तु नास्ति । समासे पूर्वस्यैवेष्टत्वात् । यदाहुः—सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदिति । पश्चात्त्य इति । पदान्तत्वाद् जश्त्वेन दकारेऽपि “खरि च” (८ । ४ । ५५)

१. तथापि इति क० पु० ।

२. समास एततस्येष्टत्वादिति ख० पु० ।

३. पदान्ततत् जश्त्वेनेति ख० पु० ।

१२९. द्युप्रागुदक्प्रतीचो यत् [४ । २ । १०१]

एभ्यो यत् स्यात् शेषेऽर्थे । दिवि जातादिर्दिव्यः । प्राच्यः । अवाच्यः ।
उदीच्यः । प्रतीच्यः ।

१३०. अव्ययात् त्यप् [४ । २ । १०४]

शेषेऽर्थे । “अमेहक्वतसित्रेय एव” (वा०) अमात्यः । इहत्यः ।
क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । “त्यब् नेर्ध्रुव इति” (वा०) नियतं ध्रुवं
नित्यम् ।

इति चत्त्वम् । पौरस्त्य इति । रुत्वविसर्जनीययोः “विसर्जनीयस्य सः” । (८ । ३ । ३४)
॥ १२८ ॥

द्युप्राग् इति । द्यु इति दिव उत्त्वेन निर्देशः । प्राच्य इति । ‘प्राच्यामिति प्राक् ।
“दिकूशब्देभ्यः (५ । ३ । २७) इति कृतस्यास्वातेः “अश्चेर्लुक्” (५ । ३ । ३०)
इति लुक् । तस्माद् यति भत्वात् कृत्वाभावः । “अव्ययानां भमात्रे” (वा०) इत्य-
स्यानित्यत्वात् टिलोपाभावः । एवं परेष्वपि । तथा च निर्देशः “बहुच् इजः प्राच्य-
भरतेषु” (२ । ४ । ६६) “उदीच्यग्रामेभ्यश्च” (४ । २ । १०६) । अवाच्य इति ।
अवाचो दक्षिणा दिक् । प्राक्तनमित्यत्र तु कालवाचिनोऽव्ययात् सायं चिरमिति
परत्वात् ट्युट्युलावेव भवतो न यत् । अत एव “कालाट्ठञ्” (४ । ३ । ११) इति
ठञ्चपि न भवति ॥ १२८ ॥

अव्ययात्त्यप् । पोऽनुदात्तार्थः । अमेहेत्यादिपरिगणनम् । तेनान्येभ्योऽप्यव्ययेभ्यो
न भवति । उपरिष्ठात् भव औपरिष्टः । पारितः । अव्ययत्वात् टिलोपः । आरातीयः
इत्यत्र त्वनित्यत्वाद् न भवति । वृद्धत्वादत्र छः । त्यब्नेर्ध्रुव इति । निशब्दात् ध्रुवे
वाच्ये त्यप् भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ध्रुव व्याचष्टे—नियतं ध्रुवम् इति । नियतं
सर्वकालभवम् । नित्यमित्येतदुदाहरणम् । “निसो गते” (वा०) निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो
निष्ठश्चाण्डालः । “ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” (८ । ३ । १०१) इति षत्वम् । ष्टुत्वम् ।
“अरण्याण्यो वाच्यः” (वा०) आरण्याः सुमनसः । अणि हि डीप् स्यात् ।
“दूरादेत्यः” (वा०) दूरादागतो दूरेत्यः पथिकः । “उत्तरादाहञ्” औत्तराहः
॥ १३० ॥

१. प्राच्यमिति प्रा इति क० पु० ।

१३१. ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् [४ । २ । १०५]

एभ्यो वा त्यप् शैषिकः । ऐषमस्त्यम् । ह्यस्त्यम् । पक्षे स्वस्त्यम्
वक्ष्यमाणष्ट्युः । ऐषमस्तनमित्यादि ।

१३२. वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् [१ । १ । ७२]

यस्याच्समुदायस्यादिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

१३३. वृद्धाच्छः [४ । २ । ११४]

वृद्धाच्छः स्यात् शेषेऽर्थे । “आपत्यस्य च” (६ । ४ । १५१) इति
यलोपः । गार्गीयः । “द्वयतिष्य” (६ । ४ । १४९) इति यलोपः । आगस्तीयः ।
शालीयः । “वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा” (वा०) देवदत्तीयः । दैवदत्तः ।

ऐषमोह्यः । एतान्यव्ययानि । ऐषमस्त्य इति । अस्मिन् वर्षे इत्येषमः । “सद्यः
परत् परारि” (५ । ३ । १२) इत्यादिना निपातितः । ह्यः पूर्वं दिनं, श्वः परदिनम्^१ ।
वक्ष्यमाणष्ट्युरिति । स्वरकृतविशेषाभावात् ट्युलुपेक्षितः । उपलक्षितो वा । आदि-
ग्रहणात् ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् । “श्वसस्तुट् च” (वा०) इति ठत्रपि भवति । तेन
शौवस्तिकमित्यपि ॥ १३१ ॥

वृद्धिर्यस्य इति । यस्येति प्रकृतिर्गृह्यते । अचामिति निर्धारणे षष्ठी । सजातीय-
विषयत्वाच्च निर्धारणस्य निर्धार्यमाण आदिरप्यजेव भवति । अजपेक्षमेवादित्वं
विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह —यस्य च समुदायस्य इति । आदिरिति किम् । सभासन्नयने
भवः साभासन्नयनः । अत्र वक्तव्यम् —“गोत्रान्तादसमासवत् प्रत्ययो भवतीति” (वा०) ।
धृतरौढीयाः । ओदनपाणिनीयाः । “जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्” (वा०)
जैह्वाकात्यः^२ ॥ १३२ ॥

वृद्धाच्छः । कृतानामादैचां वृद्धिसंज्ञेति प्रागुक्तम् । तत्र तद्भावितस्योदाहरणम्
गार्गीय इत्यादि । “गर्गादिभ्यो यञ्” (४ । १ । १०५) । आदिवृद्धिः । शालीयः
इत्याद्यतद्भावितस्य । “वा नामधेयस्य” (वा०) नामधेयशब्दः सांकेतिके रूढः ।
अप्राप्तविकल्पश्चायम् । तेन वृद्ध्यादेर्नाम्नि नित्यमेव ह्यो भवतीत्याहुः । तेन वामन-
स्याणि वामन इत्यसाधुः^३ । देवदत्तीय इति । रूढिरेषा कस्याचित् । काश्यादिषु च

१. यत्तुवित्यादिनेति क० पु० ।

२. श्वपरदिनमिति ख० पु० । श्वः परमिति क० पु० ।

३. जिह्वाः काताः इति क० पु० ।

४. इत्यस्य युः इति क० पु० ।

१३४. त्यदादीनि च [१।१।७४]

एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः । तदीयम् । विभक्तावित्यधिकारात् त्वमयोरप्राप्तौ-
१३५. प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७।२।९८]

मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयम् ।
मदीयम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

१३६. भवतष्ठक् छसौ [४।२।११५]

वृद्धाद् भवत एतौ स्तः । छस्यापवादः । तान्तत्वात् कादेशः । भावत्कः ।

देशवाची देवदत्तशब्दः पठ्यते काश्यादिभ्यः साहचर्यात्^१ । स च “एङ् प्राचां देशे”
(१।१।७५) इति वृद्धसंज्ञः । ततः “काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ” (४।२।११६)
इति ठञ्जिठावेव भवतः । इत्यदेशवाची छस्योदाहरणम् । यः पुनर्बाहीकग्रामवाची
देवदत्तशब्दः, तस्यानादित्वेना^२नामधेयत्वाद् प्रागदेशत्वाच्चावृद्धत्वेन काश्यादिलक्षणौ
ठञ्जिठौ न भवतः । “बाहीकग्रामेभ्यश्च” (४।२।११७) इत्येनेनापि ठञ्जिठौ
न भवतस्तत्रापि वृद्धाधिकारात् । नापि छुः । इत्येव भवति दैवदत्तौ ॥ १३३ ॥

त्यदादीनि च । तदीयमिति । तस्येदं तदीयम् । सुपो लुकि कृते विभक्तिपरत्वा-
भावात् त्यदाद्यत्वाभावः । लुमता लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणमपि नास्ति ।

नन्वन्तरङ्गत्वाद् लुकः पूर्वमेव त्यदादिकार्यमस्तु । मैवम् । “अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाध्यते” (५०) इति । तथा च गोमान् प्रियो यस्य गोमत्प्रियः
इति । नुमादि लुका बाध्यते । अत्र चार्थे ज्ञापकम् “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” (७।२।९८) ।
तद्धि त्वदीयो मदीयः, त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इत्यादौ विभक्तौ लुप्तायां “त्वमावेकवचने”
(७।२।९७) इत्यस्याप्राप्तावुच्यते^३ । यदि चान्तरङ्गं लुग्विषये प्रवर्तते ततो
नैतदारभ्यं स्यात्, तदेतदुपदर्शयन्नाह—विभक्तावित्यधिकाराद् इति ॥ १३४ ॥

प्रत्ययोत्तर इति । एकार्थयोरिति । “त्वमावेकवचने” (४।२।९७) इत्यनुवृत्तेः ।
द्विबह्वर्थयोस्तु युष्मदीयः । अस्मदीयः । युष्मत्पुत्र इत्यादि दर्शयिष्यति । एकार्थत्वेऽपि
प्रत्ययान्तरं वक्ष्यति । तेन तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामक इत्यपि भविष्यति
॥ १३५ ॥

भवतष्ठक्छसौ । तान्तत्वात् कः इति । “इसुमुक्तान्तात्कः” (७।३।१५)

१. काश्यादिभ्यः इति क० पु० ।

२. स्त इति क० पु० ।

३. इत्यस्याप्राप्तं वुच्यते इति क० पु० ।

१३७. सिति च [१।४।१६]

सिति प्रत्यये यादावयादावपि पूर्व पदसंज्ञं स्यात् । जशादेशः । भवदीयः ।
वृद्धात् किम् ? शत्रन्तादणेव—भावतः ।

१३८. इजश्च [४।२।११२]

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् शेषे । छस्यापवादः । दाक्षः छात्रः ।

१३९. गहादिभ्यश्च [४।२।१३८]

एभ्यश्छः स्यात् । गहीयः । “जनपरयोः कुक् च” (वा०) जनकीयम् । परकीयम् ।

१४०. युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च [४।३।१]

एतयोः खञ् स्यात् शेषे । चकाराच्छः । वाग्रहणादण् ।

१४१. तस्मिन्नाणि च युस्माकास्माकौ [४।३।२]

एतयोः क्रमादेतौ स्तः खञि अणि च । युवयोर्युष्माकं वाऽयं यौष्मा-
कीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नाणि किम् ? युष्म-
दीयः । अस्मदीयः ।

इत्यनेन । भवत्या अयमिति विग्रहे “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावात् भावत्क” इत्येव
भवति ॥ १३६ ॥

छसः सित्वस्य प्रयोजनमाह—सिति च इति । “स्वादिषु” (१।४।१७)
इत्येव सिद्धे भसंज्ञाविषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थमेतदित्याह—यादावयादाविति ।
जशादेश इति । “भलां जशोऽन्ते” (८।२।३६) इत्यनेन । भवदीय इति । “त्यदा-
दीनि च” (१।१।७४) इति वृद्धसंज्ञा । भावात् इति । भवतेः “लटः शतृशानचौ”
(३।२।१२४) इति शत्रादेशः । कर्तरि शप् । गुणावादेशौ ॥ १३७ ॥

इजश्च । दाक्षा इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिस्तस्य छात्राः दाक्षाः । गोत्रे किम् ?
सुतङ्गमेन निर्वृत्ता सौतङ्गमी । तत्र भवः सौतङ्गमीयः । “वुञ्छण्” (४।२।८०)
इत्यादिना चातुरथिक इज् । “जनपरयोरिति च वक्तव्यम्” (वा०) “कुक् च” (वा०)
चकारादीयः । “देवाच्च” (वा०) इति वक्तव्यम् । देवकीयम् ॥ १३८ ॥

तस्मिन्नाणि । एतयोर्युष्मदस्मदोः क्रमाद् इति । निमित्तेन तु यथासंख्यं नेष्यते ।
तस्मिन्निति तच्छब्देन प्रत्यक्षशिष्टः खञ् परामृश्यते ॥ १४१ ॥

१. क इत्येव भवतीति क० पु० ।

२. जादाविति क० पु० ।

१४२. तवकममकावैकवचने [४ । ३ । ३]

एकार्थयोर्युष्मदस्मदोः क्रमादेतौ स्तः खञि अणि च । तावकीनः ।
तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु त्वदीयः । मदीयः ।

१४३. मध्यान्मः [४ । ३ । ८]

शेषे । मध्यमः । “आदेश्च” (वा०) आदिमः । “अधसो लोपश्च”
(वा०) अधमः ।

१४४. अ सांप्रतिके [४ । ३ । ९]

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् समेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः ।

१४५. कालाटुञ् [४ । ३ । ११]

कालविशेषवाचिनः शेषेऽर्थे ठञ् स्यात् । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्
बाधते । मासिकः । अर्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

तवकेति । एक उच्यते याभ्यां^१ ते एकवचने प्रथमाद्विवचनान्तं चैतत् न
सप्तम्यन्तं व्याख्यानादित्याह—एकार्थयोरिति ॥ १४२ ॥

“अधसो लोपश्चेति वक्तव्यम्” (वा०) अधमः । “अवसश्चेष्टः” (वा०)
अवमः ॥ १४३ ॥

अ सांप्रतिके । अ^२ इत्यविभक्तिको निर्देशः । सांप्रतिकं न्याय्यम्, न यत्राधिकं
नापि न्यूनम्^३ तदुच्यते इति व्याचष्टे—समेऽर्थे । साम्यमेव विवृणोति—उत्कर्षापकर्षहीन^४
इति । मध्यश्चोत्कर्षापकर्षयोः समावस्था तत्र भवो मध्यः ॥ १४४ ॥

कालाटुञ् । कालविशेषवाचिन इति । तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न
भवतीति भावः । एतच्च “संधिवेलादृतुनक्षत्रेभ्योऽण्” (४ । ३ । १६) इति सूत्रे
सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । प्रतिपत् प्रभृतिभ्योऽवृ-
द्धेभ्योऽण्विधानाद् ज्ञाप्यते तद्धि ठञो^५ विधानार्थम् । अर्थग्रहणे च तेभ्यश्छञः^६ प्रसङ्गः ।

१. तयाभ्यामिति ख० पु० ।

२. अ इति नास्ति क० पु० ।

३. न न्यूनमिति क० पु० ।

४. ठञो इति क० पु० ।

५. नाञः इति क० पु० ।

१४६. निशाप्रदोषाभ्यां च [४ । ३ । १४]

आभ्यां वा ठञ् स्यात् शेषे । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ।

१४७. श्वसस्तुट् च [४ । ३ । १५]

श्वसो वा तस्य तुडागमश्च ।

१४८. द्वारादीनां च [७ । ३ । ४]

द्वार । स्वर । व्यल्कस । स्वस्ति । श्वश् । स्वादु । मृदु । श्वस् । श्वन् ।
स्फ्यकृत् । स्व एतेषां न वृद्धिः ऐजागमश्च । शौवस्तिकः । पक्षे श्वस्त्यम् ।
श्वस्तनम् ।

अणोऽपवाद इति । यद्येवम् “अनूदितीषसरगम्” इति किरातः । “शार्वस्य तमसो निषिद्धये” इति कुमारः । सत्यम् । “विभाषा रोगातपयोः” (४ । ३ । १३) इत्यतो व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः क्वचिदणपीति समाधेयम् ।

नन्वेवं मासादिषु “वृद्धाच्छ” एव स्यात् तत्राह—वृद्धाच्छम् इति । वृद्धाच्छस्यावकाशः । शालीयः, मालीय इति । कालाटुगोऽवकाशः यद्वृद्धम् पात्तिकः सांवत्सरिकः । मासिक इत्यादावुभयप्रसङ्गे “विप्रतिषेधे परम्” (१ । ४ । २) इति ठञेव भवतीत्यर्थः । कालवाचित्वं चेह यथाकथंचित् कालवृत्तित्वं विवक्षितम्, तेन “कदम्ब-पुष्पसाहचर्यात् कदम्बपुष्पकालः । तत्र भवः कादम्बपुष्पिकः, त्रैहिपलालिकः ॥ १४५ ॥

निशाप्रदोषाभ्याम् इति । “विभाषा रोगातपयोः” (४ । ३ । १३) इत्यतो विभाषेत्यनुवृत्तेराह—वेति ॥ १४६ ॥

श्वसस्तुट् च । विधेयत्वेन प्रधानत्वात् ठञ् एव तद्विधीयते न तु श्वसः इत्याह—तस्य इति । स च ठस्येकादेशे कृते सति भवतीति बोद्धव्यम् । अन्यथा प्रत्ययविधिसन्नि-योगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वाद् ठावस्थायामेव तुटि सति ठस्यानादित्वादिकादेशो न स्यात् कर्मठ इति यथा ॥ १४७ ॥

द्वारादीनां च । अपदान्तत्वाद् वचनम् । पक्षे श्वस्त्यमिति । “ऐषमोह्यःश्वसोऽन्य-तरस्याम्” (४ । २ । १०५) इति त्यप् । श्वस्तनमिति । “सायंचिरमिति” (४ । ३ । २३) इति ट्युट्युलौ ॥ १४८ ॥

१. सावंस्येति क० पु० ।

२. बोधव्यमिति क० पु० ।

३. सानुवृत्तमिति ख० पु० ।

१४९. सर्वत्राण् च तलोपश्च [४ । ३ । २२]

हेमन्तादण् स्यात् तलोपश्च । वेदे भाषायां च । हैमनो वायुः । ठञ्-
पीष्यते । हैमन्तिकः । “सन्धिवेलादि” (४ । ३ । १६) इत्यणि कृते
तलोपो न । हैमन्तः ।

१५०. सायंचिरंप्राङ्प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च [४ । ३ । २३]

एभ्यः कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुडागमश्च । सायन्तनम् ।
स्वरे भेदः । चिरन्तनम् । प्राङ्तेनम् । प्रगेतनम् । अनव्ययानामेषां मान्तत्व-
मेदन्तत्वं च निपातनात् । अव्ययेभ्यः दोषातनम् । टित्वात् दोषातनी ।
“चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वाच्यः” (वा०) चिरतनम् । परुतनम् । परारितनम् ।

सर्वत्राण् च इति । छन्दसीति प्रकृतमिह नानुवृत्तमिति स्पष्टयितुं सर्वत्र ग्रहणं
कृतं तस्य फलमाह—वेदे भाषायां चेति । हैमन इति । हेमन्ते भवः । यदा तशब्दस्य
समुदायस्य लोपस्तदा “अन्” (६ । ४ । १६७) इति प्रकृतिभावाद् “नस्तद्धिते”
(६ । ४ । १४४) इति टिलोपाभावः । तकारमात्रलोपे तु अतो लोपस्य स्थनिवद्भावाद्
“असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । १२) इत्यसिद्धत्वाद्वा । ठञ्पीष्यते इति । भाषायामपीति
शेषः । “हेमन्ताच्च” (४ । ३ । २१) इत्यत्र छन्दसीति नानुवर्तते । अविशेषण
विधानादिति भावः । यथा तु भाष्यं तथा हैमन्तिकमपि भाषायां नेष्यते तत्तु तत् एव
ज्ञेयम् ।

अथ कथं हैमन्त इति तलोपविधानादित्याशङ्क्याह—सन्धिवेलेति सूत्रेणो-
त्यादि । “सन्धिवेल द्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्” (४ । ३ । १६) इति । यदास्मादण् क्रियते
तदा लोपो न भवति । तस्य “सर्वत्र” (४ । ३ । २२) इति प्रतिपदोक्तेनाण्विधिना
संनियोगशिष्टत्वात् । ततश्च त्रैरूप्यं भवतीति भावः । “सन्धिवेलादिषु पठ्यते “संवत्स-
रात्फलपर्वणोः” (वा०) इति । सांवत्सरं फलं पर्वं वा सांवत्सरिकमन्यत्र । नक्षत्रेभ्यः
स्वात्यां भवः सौवातः वृद्धाच्छं बाधित्वाऽनेनाण् । “न द्वाभ्यां” (७ । ३ । ३)
इत्यैच् । तैषम् । यलोपः ॥ १४६ ॥

सायंचिरम् इति । कालवाचिन इति । कालादित्यधिकारात् । तेन स्वर-अन्तर-
प्रभृतिभ्यो न भवति । ननु प्रत्ययसंनियोगेन विधिनादन्तरङ्गत्वादङ्गसंज्ञापेक्षत्वेन
बहिरङ्गं योरनादेशं बाधित्वा पूर्वं ट्युट्युलोस्तुट् स्यात् ततश्च युमात्रस्य प्रत्ययस्या-
भावात् मृत्युरित्यत्रेवानादेशो न स्यात् इत्याशङ्क्याह—तस्य तुडागमश्चेति ।

१. प्रतिपदोक्तेनापरविधाने संनियोगशिष्टत्वादिति क० पु० ।

“प्रगस्य गलोपश्च” (ग०) प्रलम् । “अग्रपश्चाद्धिमचू” (वा०) ।
 “अन्ताच्च” (वा०) । अग्रिमम् । अन्तिमम् । “अव्ययानां भमात्रे टिलोपः”
 (वा०) पश्चिमम् । सायंप्रातर्भवः । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । आध्यात्मा-
 दित्वाद् ठञ् । “बहिषष्टिलोपविधानादनित्योऽव्ययानां टिलोपः । आरातीयः ।
 शाश्वतिकः ।

इति शैषिकाः

तच्छब्देन तदादेशोऽनः परामृश्यते एकवचनदर्शनात् । प्रत्ययपरामर्शे हि
 तयारित्यवच्यत् । तेनानादेशे कृते तुडित्यर्थः । यदि हि पूर्वमेव स्यात् तदा त्युत्युटावेव
 विदध्यात् किं पृथक् तुडुपदेशेनेति भावः । ननु टद्युल् कथं नोदाहृत एष एवोदाहृत
 इति चेत् । तर्हि किं प्रत्ययान्तरकरणेन रूपे भेदाभावादत् आह—स्वरे भेद इति ।
 टद्यौ हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन तशब्दाकार उदात्तो भवति टद्युलि तु “लिति”
 (६ । १ । १६) इति यशब्दाकार उदात्त इति स्वरकृत विशेषोऽस्तीत्यर्थः ।

ननु सायं चिरमिति स्वरादिषु मान्तौ पठ्येते तत्राव्ययत्वादेव सिद्धमेवं
 प्राह्णेप्रगे इत्यनयोरपि । अथानव्ययान्येतानि कत्कथमेदन्तत्वं तत्राह—अनव्ययाना-
 मपीत्यादि । षोऽन्तकर्मणीत्यस्य ध्वनिः सायंशब्दो दिवसावसानवाच्यनव्ययमस्ति ।
 तथा च “संख्याविषायापूर्वस्य” (६ । ३ । ११०) इत्यादिनिर्देशः । चिरशब्दोऽ-
 दन्तोऽप्यस्ति । तथा च “चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वाच्य” इति निर्देशः । चिरोज्झित
 इति च प्रयोगः । प्राह्णप्रगावप्यदन्तौ स्तोऽनव्यये । एषां टद्युटद्युलोः सन्नियोगेन
 मान्तत्वादि निपात्यते । एदन्तत्वम् इति । यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति प्राह्णः सोढोऽस्येति
 तदर्थमेतत् । सप्तम्यां तु “घकालतनेषु कालनाम्नः” (६ । ३ । १७) इत्यलुका सिद्धम् ।
 चिरपरुत् । चिरशब्दस्य सूत्रे उपादानात् टद्युटद्युलावपि भवतः । परुत् पूर्वस्मिन् वर्षे ।

१. ध्वनि इति क० पु० ।

२. संख्याविषाया शब्दस्येति क० पु० ।

परारि पूर्वतरे । प्राक्शब्दः पुराणवचनः^१ । काशिकायां तु “प्रगस्य^२ छन्दसि गलोपः” इत्युक्तम् । अग्रपश्चाद् इति । केचिदेनं डितं पठन्ति डिमजिति । तदनर्थकम् । पश्चिममिति टिलोपस्य “अव्ययानां भमात्रे” इत्येव सिद्धेरित्याहुः । अव्ययानाम् इति । अयं च टिलोपोऽन्यार्थमप्यवश्यं वाच्य इत्युदाहरति—सायंप्रातिक इति । आरातीय इति । वृद्धाच्छः । शाश्वतिक इति । तान्तात्को न भवति “येषां च विरोधः शाश्वतिकः” (२ । ४ । ६) इति निपातनात् । एतेनाकस्माद्^३ भय आकस्मिक इत्यपि व्याख्यातम् । कालादिति योगविभागादणि शाश्वत इत्यपि भवति ॥ १५० ॥

इति शैषिकाः

-
१. प्राक् शब्दो वचनः पुराणवचन इति क० पु० ।
 २. प्रागसि छान्दसि लोप इति क० पु० ।
 ३. एतेनेत्यारभ्य—व्याख्यातमित्यन्त नास्ति क० पु० ।

अथ तद्धिते विकारार्थकप्रत्ययाः

१५१. तस्य विकारः [४ । ३ । १२४]

पञ्च्यन्ताद् विकारेऽर्थेऽणादयः स्युः । सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः ।

१५२. अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः [४ । ३ । १३५]

प्राण्यादिभ्योऽवयवे विकारे चाणादयः स्युः । कापोतम् । मौर्व
काण्डं भस्म वा । कारीरम् ।

१५३. मयडवैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः [४ । ३ । १४३]

विकारावयवयोर्वा मयट् स्याद् भाषायाम् । दूर्वमयम् । दौर्वम् ।
भक्ष्याच्छादनयोस्तु मौद्गः स्त्रुपः । कार्पासं वासः ।

तस्य विकारः । “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) इत्यतस्तस्येति प्रकृते पुनर्वचनं
शेषिकाणां घादीनां निवृत्त्यर्थम् । पूर्वं हि तस्य ग्रहणं घादिभिः^१ संबद्धमिति तदनुवृत्तौ
घादयोऽप्यनुवर्तेरन् । पुनस्तस्य ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् विधेयत्वेन^२ प्रधानभूता अपि
घादयो निवर्तन्ते । ननु मा भूवन्ननेन^३ “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) इत्यनेन प्राप्नु-
वन्ति । तस्येदम् इति शेषत्वाद् विकारावयवयोः । मैवम् । तस्येदमित्येव विकारावय-
वयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तेषां विधानं शेषिकाणां बाधनार्थम् इत्यभिप्रेत्याह—अणादयः^४
स्युरिति । अत्र चोदाहरणमप्राग्युदात्तादि । अवृद्धं च यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं
ग्रहणमित्याशयेनाह—सुवर्णस्येति । शोभनो वर्णोऽस्येति “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्”
(६ । २ । १) इति प्रकृतिस्वरेणायमाद्युदात्तः । “निपाता आद्युदात्ताः” इति
सोरुदात्तत्वात् ॥ १५१ ॥

अवयवे च इति । कापोतमिति । कपोतस्य विकारोऽवयवो वा । “प्राणिरजता-
दिभ्योऽञ्” (४ । ३ । १५४) इत्यञ् । कापोतः पक्षी प्राणी च । दूर्वा ओषधिः, करीरो
वृक्षः । अत्र प्रकरणे द्वयमप्यधिक्रियते । अत्र प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोः
प्रत्ययाः भवन्ति । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे इति ज्ञेयम् ॥ १५२ ॥

मयड् वैतयोरिति । एतयोरित्येतद् व्याचष्टे—विकारावयवयोरिति । अभक्ष्याच्छा-
दनयोरिति विकारावयवयोर्विशेषणम् । भक्ष्याच्छादनवर्जितयोरित्यर्थः । अनुवृत्त्यैव

१. पुनर्वचनं घादीनामित्येव क० पु० ।

२. टचदीनामिति क० पु० ।

३. वित्तीयते त्वेनेति क० पु० ।

४. भाभूवन्ननेनेति क० पु० ।

१५४. नित्यं वृद्धशरादिभ्यः [४ । ३ । १४४]

वृद्धाच्छरादेश्च नित्यं मयट् स्यादेतयोः । आम्रमयम् । शरमयम् । दर्भ-
मयम् । एकाचोऽपि मयट् । वाङ्मयम् । चिन्मयम् । मयट् तद्रूप इति केचित् ।
विष्णुमयम् ।

१५५. तत्प्रकृतवचने मयट् [५ । ४ । २१]

तदिति प्रथमासमर्थात् प्राचुर्येण प्रस्तुतमत्रेत्यर्थे मयट् स्यात् । अन्नमयो
यज्ञे । प्राधान्येऽपीत्येके । धर्ममयो देशः ।

१५६. गोश्च पुरीषे [४ । ३ । ११५]

गोर्मयट् स्यात् पुरीषेऽर्थे । गाः पुरीषं गोमयम् ।

१५७. गोपयसोर्यत् [४ । ३ । १६०]

एतयोर्यत् स्यात् विकारावयवयोः । मयडादेरपवादः । गव्यम् । पयस्यम् ।

सिद्धेरेतयोरुपादानं “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४ । ३ । १५४) इत्यादिविशेषप्रत्यय-
विषयेऽपि मयट् यथा स्यादिति । कपोतमयम् । कापोतम् । लोहमयम् । लौहम् ।
मौद्ग इत्यादि । “विल्वादिभ्योऽण्” (४ । ३ । १३६) इत्यण् ॥ १५३ ॥

एकाचोऽपीति । एतच्च नित्यमिति वचनाद् लभ्यते । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्य-
त्वसिद्धेः ॥ १५४ ॥

प्राग्दीव्यतीयाधिकारबहिर्भूतमपीदं सूत्रं मयट्प्रसङ्गादत्रोक्तम्—तत्प्रकृतवचने ।
प्रकृतमिति प्रस्तुतमुच्यते वचनग्रहणं च यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं
प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च प्राचुर्येण यत् प्रस्तुतं भवति तदेव च
मयटा प्रत्याख्यमानं दृश्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—प्राचुर्येणेत्यादि । एतच्च प्रत्ययार्थ-
विशेषणमित्याह—इत्यर्थे इति । अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं
यत्तद्वाचिनः प्रथमान्तात् स्वार्थे मयट् । प्रकृतस्य च तस्य द्योत्यमिति व्याचक्षते अन्न-
मय इति । अन्नं प्राचुर्येण प्रस्तुतमत्रेति विग्रहः ॥ १५५ ॥

गोश्च पुरीषे । गोः पुरीषम् गोमयम् इति । तस्येदमर्थे मयट् इत्यर्थः । न त्वधिकृतयो-
रपि विकारावयवयोरसंभवात् । नहि पुरीषं गोरवयवो विकारो वा ॥ १५६ ॥

गोपयसोर्यत् । ननु “सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत्” विहित एव तत्किमने-
नेत्यत आह—मयडादेरपवाद इति । गोशब्दात् “अवयवे च प्राणयोषधिवृक्षेभ्यः”

१. विश्वादिभ्योऽण् इति थ० पु० ।

१५८. फले लुक् [४ । ३ । १६३]

विकारावयवप्रत्ययस्य फले वाच्ये लुक् स्यात् ।

१५९. लुक् तद्धितलुकि [४ । २ । ४९]

उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तद्धितलुकि । बदर्याः फलम् बदरम् ।

१६०. प्लक्षादिभ्योऽण् [४ । ३ । १६४]

एभ्यो फलेऽण् स्यात् विधानसामर्थ्याद् न लुक् । प्लाक्षम् । आश्वत्थम् ।

(४ । ३ । १३५) इति प्राप्तस्य मयटः । आदिपदात् पयसोऽणः प्राप्तस्येत्यर्थः । गव्यम् इति । गोविकारोऽवयवो वा गव्यं मांसं शृङ्गं वा । नन्वेवं गव्यं पयो गव्यं दधीति कथं यावता पयःप्रभृति न गोविकारोऽवयवो वा । सत्यम् । उपमानाद् भविष्यति । यद्वा तस्येदमित्यपि वर्तते ॥ १५७ ॥

फले लुक् । फले वाच्ये फलरूपे विकारेऽवयवे च वाच्ये इत्यर्थः । ननु यः प्रकृतिमुच्छिनत्ति भस्मेव यो वा व्यपदेशान्तरं करोति सुवर्णस्य कुराडलमिव स विकारः फलं तु नैवं तत्कथं विकारः नाप्यवयवेऽनारम्भकत्वात् । उत्पन्ने हि वृक्षे पश्चात् फलमुत्पद्यते इति । नैतदेवम् । प्रकृतेरवस्थान्तरं हि विकारः वृक्षस्य चाफलितावस्थायाः फलितावस्था भवति विकारः वृक्षत्वं ह्युभयत्रानुवर्तते इति । अवयवोऽपि भवति फलितावस्थं वृक्षं प्रति फलस्याप्यारम्भकत्वात् । गवीव शृङ्गस्य । पल्लव इव वृक्षस्य ॥ १५८ ॥

लुक् तद्धितलुकि । लुका सह पौर्वापर्यासंभवात् सति सप्तमीयम् । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१ । २ । ४८) इति वर्तते । तत्र प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञा विहितेति स्त्रीप्रत्ययान्तं लुका संबध्यते न गोशब्द इत्यालोच्याह—उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य इति । उपसर्जनल्लस्वस्यायमपवादः । उपसर्जनस्य किम् ? अवन्तेरपत्यं स्त्री अवन्तो । कुन्ती । कुरुः । “स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च” (४ । १ । १७६) इति । अपत्यप्रत्ययस्य लुक् । प्रधानमत्र स्त्रीप्रत्ययः । बदर्या इति । गौरादिङीषन्तोऽयम् । तस्माद् “अनुदात्तादेश्च” (४ । ३ । १४०) त्यप् । तस्य लुक् । ततो ङीषोऽपि लुक् । आमलकीशब्दात्तु वृद्धान् मयटो लुक् ॥ १५९ ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् । फले इत्यनुवर्तते विकारावयवयोरिति च । ^१अग्रश्चायम-

१. प्रत्ययस्य लुक् इति ख० पु० ।

२. विकारावयवयोरिति क० पु० ।

३. अक्षश्चायमपवाद इति क० पु० ।

१६१. ओरञ् [४ । २ । ७१]

उवर्णान्तादञ् स्याद् विकारादौ । तस्य फले लुक् । जम्बवाः फलम् जम्बु ।

१६२. जम्बवा वा [४ । ३ । १६५]

जम्बवाः फले वाच्येऽण् स्यात् । विधानान्न लुक् । जाम्बवम् ।

१६३. लुप् च [४ । ३ । १६६]

जम्बवाः फलप्रत्ययस्य वा लुप् स्यात् । जम्बूः । पक्षे प्राग्वत् । “फल-पाकशुषां लुविष्टः” (वा०) ब्रीहयः । माषाः । “पुष्पमूलेषु बहुलम्” (वा०) मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जातिः । विदार्याः मूलं विदारी । बृहती । क्वचित्तु पाटलं पुष्पम् ।

पवादः । विधानसामर्थ्याद् इति । यद्यस्याणोऽपि^१ लुक् स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात् । नह्यत्रोऽणो वा लुकि विशेषोऽस्तीत्यर्थः । प्लाक्षम् इति । प्लक्षशब्दः प्रातिपदिकस्येत्यन्तोदात्तः । अश्वत्थशब्दोऽपि “घृतादीनां च” (फि० सू०) इत्यन्तोदात्तः । तयोः शेषनिघातेन “अनुदात्तादेश्च” (४ । ३ । १४०) इत्यञ् प्राप्तः ॥ १६० ॥

ओरञ् । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । तस्य फले लुग् इति । नन्वत्रापि^२ विधान-सामर्थ्यम् । फलादन्यत्र श्रवणार्थत्वात् । जम्बु इति । “लुक् तद्धितलुकि” (४ । २ । ४६) ऊङो लुकि “स्वमोर्नपुंसकात्” (७ । १ । २३) इति सुलुक् ॥ १६१ ॥

जम्बवा वा इति । नन्वत्र^३ इवाणोऽपि कुतो न लुगत आह—विधानादिति । फल एवाण् विधीयते श्रवणार्थम् । लुकि च सति तद्विधिरनर्थकः स्यादिति भावः । “ओर्गुणः” । अवादेशः ॥ १६२ ॥

“लुप् च” (४ । ३ । १६६) लुप्विधानं युक्तवद्भावेन फलेऽपि विशेष्ये प्रकृतिवल्लिङ्गवचने यथा स्याताम् । स्त्रीप्रत्ययस्य लुग् मा भूदिति लुकोऽस्य विशेष इत्युदाहरति—जम्बूरिति । पक्षे प्राग्वत् । लुबभावे जम्बु जाम्बवमिति द्वयं प्रत्युदाहृत-मेवेत्यर्थः । फलपाकशुषाम् इति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ओषध्यः “ओषध्यः फलपाकान्ताः” (अ० इत्युक्तत्वात् । तासां फलप्रत्ययस्य लुक् वाच्य इत्यर्थः । ब्रीहिशब्दात् “बित्वादिभ्योऽण्” ब्रीहीणां फलानि ब्रीहयः । माषशब्दादौत्सर्गि-

१. यद्यस्याणोऽलुक् स्यादिति क० पु० ।

२. नह्यत्रापि विधानसमर्थ्यात्फलादन्यत्रश्रवणार्थत्वादिति ख० पु० ।

३. नन्वत्रि वेति क० ख० पु० ।

१६४. हरीतक्यादयश्च [४ । ३ । १६७]

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् न लुक्। हरीतक्याः फलं हरीतकी । द्राक्षा ।
हरीतक्यादेः प्रकृतेर्लिङ्गमेवेष्ट्यते । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

इति विकारार्थकाः प्राग्दीन्यतीयाः ।

कोऽण् । तयोः “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने” (१ । २ । ५१) पुष्पफलमूलेषु^१ बहुलम् ।
पुष्पफलरूपे विकारेऽवयवे च वाच्ये उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यादित्यर्थः ।
मल्लिका इत्यादि । मल्लिकाशब्दो “मादीनां च” (फि०) इति मध्योदात्तः । मकारा-
दीनां व्यचां द्वितीयमक्षरमुदात्तमित्यर्थः । जातिशब्दः “क्तिच्कौ च संज्ञायाम्”
(३ । ३ । १७४) इति क्तिजन्तः “चितः” (६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तः । यस्तु
जातीशब्दो विदारोबृहतीशब्दौ च ते गौरादिङोषन्तत्वादन्तोदात्ताः । सर्वेभ्यः
“अनुदात्तादेरञ्” (४ । १ । १४०) इत्यञो लुप् । बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—
क्वचिन्नेति । पाटलायाः पुष्पाणि पाटलानि । “बिल्वादिभ्योऽण्” (४ । ३ । १६४)
इत्यण् । लुपि तु सति युक्तवद्भावः स्यात् । उपलक्षणं चैतत् । तेन वैत्वम्, वैणवम्
इत्यादावुभयाभावः ॥ १६३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । लुकि प्राप्ते लुपो विधानं स्त्रीप्रत्ययेश्वरणार्थम्,
युक्तवद्भावार्थं च । लिङ्गमेवेष्ट्यते इतीष्टिरेवेयम् । तेन हरीतक्य इत्यत्राभिधेयफलापेक्षं
वहुचनमेव भवति न प्रकृत्यपेक्षमेकवचनम् ॥ १६४ ॥

प्राग्दीन्यतीयाः प्रदर्शिताः

अथ प्राग्वहतीयाः

इदानीं “प्राग्वहतेष्टक्” इत्यधिकारोक्ताननुक्रामति—

१६५. तत्र नियुक्तः [४ । ४ । ६९]

सप्तम्यन्ताद् नियुक्तोऽर्थे ठक् स्यात् । द्वारादित्वादौच् । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः । स्वरस्यायं सौवरः । वैयल्कसः । “तदाहेति माशब्दादिभ्यष्टग् वाच्यः” (वा०) माशब्दिकः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवादि मृदवम् । शुनः इदं शौवनम् । “अन्” (६ । ४ । १६७) इति प्रकृत्या । स्फैयकृतम् । स्वस्येदं सौवम् । तदादिविधिरप्यत्र । सौवग्रामिकः । सौवाध्यायिकः ।

तत्र नियुक्तोऽधिकृतः । दौवारिकप्रसङ्गादन्यानपि द्वारादीनुदाहरति—वैयल्कस इति । व्यल्कसे देशे भवः “तत्र भवः” (४ । ३ । ५३) इत्यण् तदाह इति । १ तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः तेन वाक्यादपि प्रत्ययो भवति । माशब्दिक इति । शब्दो मा कारीति यः कथयति स एवमुच्यते । नावश्यं वाक्यादेव प्रत्ययविधानमिति नियमः इति दर्शयितुमुदाहरति सौवस्तिक इति । काशिकादौ तु वाक्यादेव तद्विधानमित्युक्तान्यन्यार्थे वचनान्तराण्यारभ्यन्ते तद् यथा “आहौ प्रभूतादिभ्यः” वा०) प्रभूतमाह प्राभूतिकः । “पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः” (वा०) सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । “गच्छतौ परदारदिभ्यः” (वा०) परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरतल्पिकः । शौव इति । “तत्र भवः” (४ । ३ । ५३) इत्यण् । “अव्ययानां” इति टिलोपः । सौवादुमृदवम् । स्वादुमृदुन इदम् । स्फैयकृतम् इति । स्फैयकृतस्येदम् । तदादिविधि रत्र इति । “न्यग्रोधस्य च केवलस्य” (७ । ३ । ५) इत्यत्र ज्ञापितमिह प्रकरणे यान्युदात्तानि तानि वृद्धिभाजोऽचो विशेषणानीति भावः । सौवग्रामिक इत्यादि । आध्यात्मादित्वादुग् । एवं च स्वार्थिकस्वाभाविकादयो भाष्यप्रयोगाः साधवः सौवाध्यायिक इति । शोभनोऽध्यायस्तत्र भवः । आध्यात्मादित्वादुग् । “अन्येषामपि दृश्यते” (६ । ३ । १३७) इत्युत्तरपदादेर्दीर्घत्वम् । आङ्प्रश्लेषो वा द्रष्टव्यः ॥ १६५ ॥

१. तदिति इति क० पु० ।
२. आरभ्यते इति ख० पु० । वचनान्तराण्यारभ्यन्ते इति क० पु० ।
३. बुद्ध्यादिभ्ये इति नास्ति क० पु ।
४. स्वादुमृदुत इदमिति क० पु० ।
५. स्वस्य कृतस्येदमिति क० । पु०
६. भाव इत्याधिक क० पु०

१६६. न्यग्रोधस्य च केवलस्य [७ । ३ । ५]

अस्यैजागमः स्यात्र वृद्धिः । नैयग्रोधं फलम् । केवलस्य किम् ? न्यग्रोध-
मूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः ।

१६७. स्वागतादीनां च [७ । ३ । ७]

एषामैजागमो न स्यात् । आदिवृद्धिः । स्वागतमित्याह स्वागतिकः ।
स्वाध्वरिकः । स्वाङ्गिः । व्याङ्गिः । व्यावहारिकः ।

१६८. पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् [४ । ४ । १०४]

स्वापतेयम् ।

१६९. श्वादेरिञि [७ । ३ । ८]

श्वादेनैच् इञि परे । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । “इकारादाविति
वक्तव्यम्” (वा०) ।

स्वागतादीनां च । स्वागतमित्याह स्वागतिकः “तदाह” वा इति ठक् । यदा शोभ-
नमागतं स्वागतम्, तदा पदान्तत्वादैचः प्रसङ्गः । यदापि स्वस्यागतं स्वागतम् तदा
द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठात् प्रसङ्गः । तदादिग्रहणं हि तत्रेष्यते । व्यङ्गिरिति । विगतः
अङः वृश्चिकलाङ्गूलं यस्मात् स व्यङः तस्यापत्यम् अत्र विशेषेणाङिति उद्यमं करोति
विगृहीतं न च व्यङ इति भवितव्यम् अदङ् उद्यमने इत्यस्य दोषधत्वात् । व्यावहारिक
इति । तेन “चरति” (४ । ४ । ८) इति ठक् । व्यवहारशब्दो लोकवृत्ते वर्तते न
कर्मव्यतिहारे, अतो न कर्मव्यतिहारे इत्यस्याप्राप्तेरिह पठ्यते ॥ १६७ ॥

स्वापतेयम् । द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठात् प्राप्तिः । एतदपि ज्ञापकम् । अस्त्यत्र
प्रकरणे तदादिर्विधिरिति ॥ १६८ ॥

श्वादेरिञि । श्वशब्द आदिराद्यवयवो यस्याङ्गस्य तस्येत्यर्थः । श्वेव भस्त्रा यस्य
स श्वभस्त्रः । तस्मात् “अत इञ्” (४ । १ । ६५) इञ इत्युक्तेरध्यापकत्वादाह—
इकारादाविति ॥ १६९ ॥

१. स्वागमित्याहेति क० पु० ।

२. गाह्यमिति क० पु० ।

३. विशेषेणाङमुच्यते इति क० पु० ।

४. अव्यापकादिति क० पु० ।

१७०. श्वगणाटुञ् च [४ । ४ । ११]

अस्मात्तेन चरतीत्यर्थे ठञ् स्यात् ष्टञ् च । श्वगणेन चरति
श्वगणिकः । श्वगणिकः ।

१७१. पदान्तस्यान्यतरस्याम् [७ । ३ । ९]

पदशब्दान्तस्य श्वादेरैच् स्याद्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् ।
शौवापदम् । “न्यङ्कोर्वेति केचित्” । न्याङ्कवम् । नैयङ्कवम् ।

१७२. सुसर्वाधाज्जनपदस्य [७ । ३ । १२]

एभ्यो जनपदवाचिन उत्तरपदस्यैव वृद्धिः स्यात् । सुपाञ्चालः । सर्व-
पाञ्चालः । अर्धपाञ्चालः ।

१७३. संयोगादिश्च [६ । ४ । १६६]

संयोगात् पर इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चाक्रिणः ।

१७४. अन् [६ । ४ । १६७]

अणि परेऽन् प्रकृत्या स्यात् । याज्वनः । सामनः ।

कुत्रास्य प्रयोजनमित्याह—श्वगणाटुञ् च इति छंश्चेति । पर्यादिभ्यः (४ । ४ । १०)
इत्यतः चकारेण समुच्चीयते इति भावः । छनः षकारो ङीषर्थः । श्वागणिकी । श्व-
गणिका इति छनि वृद्धयभावः । इन्नन्तस्यात्रापि प्रत्यये प्रतिषेध इष्यते । श्वभस्त्रेरिदं
श्वभस्त्रम् । “इन्नश्च” (४ । २ । ११२) इत्यण् ॥ १७० ॥

सुसर्वाधा इति । सुपाञ्चाल इत्यादि । शोभनाः पञ्चालाः सर्वे पञ्चालाः । पञ्चालाना-
मर्धम् । अर्द्धः पाञ्चालः इति विगृह्य तेषां राजेत्यर्थे “क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य
राजन्यपत्यवत्” (वा०) इति वक्तव्येनात्र । तत्रादिवृद्धौ प्राप्तायामुत्तरपदवृद्धिः ।
इदमेव च ज्ञापकम् “सुसर्वाधाज्जनपदस्य” इति तद्धिते तदन्तविधिरस्तीति ॥ १७२ ॥

संयोगादिश्च इति । “इनण्यनपत्ये” (६ । ४ । १६४) इति सिद्धेऽपत्यार्थं
वचनम् ॥ १७३ ॥

अन् इति । अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति प्रागेव व्याख्यातत्वादिह स्मारितम् ।
सामन इति । “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) इत्यण् । अपत्ये तु निषेध इत्याह-
॥ १७४ ॥

१७५. न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः [६ । ४ । १७०]

मात् परोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि न तु वर्मणः । सुसोम्नोऽपत्यं सौसामः । भाद्रवर्मः । अपत्ये किम् ? साम्नोऽयं सामनः । अवर्मणः किम् ? भाद्रवर्मणः । “अश्मनो विकारे टिलोपः” (वा०) अश्मनो विकारः आश्मः । आश्मनोऽन्यः । “अनुदात्तादेश्च” (४ । ३ । १४०) इत्य-
वन्तत्वात् प्रकृतिभावः । हेम्नो विकारः हैमः ।

१७६. ब्राह्मोऽजातौ [६ । ४ । १७१]

अयं निपात्यते । ब्राह्ममहः । जातावपत्ये तु ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः ।

१७७. कर्मस्ताच्छील्ये [६ । ४ । १२२]

कर्मशीलः कर्मः । कर्मणमन्यत् ।

१७८. औक्षमनपत्ये [६ । ४ । १७३]

अणि निपात्यते । औक्षम् । अपत्ये तु—

न मपूर्वं इति । भाद्रवर्मणः इति । अपत्येऽण् । “हितनाम्नो वेति वाच्यम्” (वा०) । हैतनामः । हैतनामनः । अश्मनो विकारे इति । “अन्” (६ । ४ । १६७) इति प्रकृतिभावापवादार्थं वार्तिकम् । आश्मन इति “तस्येदम्” इत्यण् । हैम इति हेमशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् “अनुदात्तादेश्च” (४ । ३ । १४०) इत्यण् । अणीत्यनुवृत्तेः फलदर्शनमेतत् ॥ १७५ ॥

ब्राह्मोऽजातौ । योगविभागोऽत्र क्रियते तत्र ब्राह्म इत्येतत् निपात्यते । अपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राप्यणि टिलोपार्थं वचनं तदाह—अयं निपात्यते इति । अजाताविति द्वितीयो योगः । अपत्ये इति वर्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । तेन जातिरूपेऽपत्ये टिलोपो न भवतीत्यर्थः । तदाह—जातावपत्ये तु इति । अपत्ये किम् ? ब्राह्मी ओषधिजातिः ॥ १७६ ॥

कर्मस्ताच्छील्ये । कर्मशील इति । “छत्रादिभ्यो णः” (४ । ४ । ६२) इति णः । यद्येवमणोति विहितस्य प्रकृतिभावस्याप्रसङ्गात् “नस्तद्धिते” (६ । ४ । १४४) इत्येव सिद्धम् । किमनेन । एवं तर्हि एतदेव ज्ञापयति “रोऽप्यण्कृतं भवति” (५०) तेन यदुक्तम्—स्त्रीप्रत्ययेषु रोऽपि क्वचित् चोरीति तदुपपन्नं भवति ॥ १७७ ॥

१. त्यनुवृत्तिः प्रदर्शितमेतत् इति क० पु० ।

२. जात्यधिकारेऽपि सावार्थ्यादपत्याद्वज्रत्राप्यपोति क० पु० ।

१७९. षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि [६ । ४ । १३५]

एषामेवाणि तद्धितेऽनोऽल्लोपः स्यात् । उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्णः । वार्तघ्नः ।
धार्तराज्ञः । एषामेव किम् ? सामनः ।

१८०. प्राग्वहतेष्ठक् [४ । ४ । १]

तद्वहतीत्यतः प्रागित ऊर्ध्वं ठगधिक्रियते ।

१८१. तेन दीव्यति खनति जयति जितम् [४ । ४ । २]

तृतीयान्तात् दीव्यत्याद्यर्थेषु ठक् स्यात् । अक्षैर्दीव्यत्याक्षिकः आक्षिकी ।
सैनिकः । “भावप्रत्ययान्ताद् निर्वृत्तेऽर्थे इमन् वक्तव्यः” (वा०) पाकेन
निर्वृत्तः पाकिमः । त्यागिमः ।

षपूर्वहन्धृत इति । षः पूर्वो यस्मात् सोऽयं षपूर्वोऽन् शब्दस्तदन्तस्याङ्गस्य हन्-
धृतराजन् इत्येतयोश्चानोऽकारस्येत्यर्थः । औक्ष्ण इति । षपूर्वोऽयम् । वार्तघ्न इति ।
वृत्तघ्नोऽपत्यम् । धार्तराज्ञ इति । धृतराज्ञोऽपत्यमिति विग्रहः । सामनम् इति । अत्र
“अन्” इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाल्लोपौ न । अणि किम् ? तद्धणोऽपत्यं तात्तण्यः ।
“सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च” (४ । १ । १५२) इति रायः ॥ १७९ ॥

प्राग्वहतेष्ठक् । “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” (४ । ४ । ७६) इति
सूत्रादित्यर्थः । यद्यपि “तत्र नियुक्तः” (४ । ४ । ६७) इत्यत एव पूर्वमेतत्पठितुं युक्तम्
‘तथाप्यैजागमादिकार्यविशेषप्रदर्शनव्यग्रतया तथा न कृतं तेन दीव्यतीत्यादिसूत्रसंदर्भा-
विच्छेदायेहैव वा पठितम् ॥ १८० ॥

तेन दीव्यति इति । तेनेति करणे तृतीयेषा न कर्तरि न वा हेतौ । तेन देवदत्तेन
जितमित्यादौ न भवत्यनभिधानात् । ‘दीव्यतीत्याद्यर्थेषु इति । यद्यपि तिङन्तात् संख्या-
कालपुरुषविशेषा अपि प्रतयन्ते । तथापि तेऽत्र न विवक्ष्यन्ते नान्तरीयकत्वात्
तदुपादानस्य । अवश्यं हि कयाचित् संख्यया केनचित् कालेन केनचित् पुरुषेण
निर्देशः कर्तव्य इति । तेनाक्षिकौ । आक्षिकाः । अक्षैर्दीव्यत् आक्षिकः आक्षिक-
स्त्वमह वेति सर्वत्र भवति । कर्ता तु विवक्षितः” आख्यातेन प्राधान्येनाभिधेयत्वात् ।

१. रथयुगप्रासंगमिति ख० पु० । रथयुगमिति प्रासङ्गमिति क० पु० ।

२. तथापि ठकौऽन्वि कृतत्वादिव्यधिकः ख० पु० ।

३. दिव्येऽन्विति क० पु० ।

४. विवक्षते इति ख० पु० ।

१८२. पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति [४ । ४ । ३५]

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् । स्वरूपस्य विशेषाणां पर्या-
याणां च ग्रहणम् । पक्षिणो हन्तीति पाक्षिकः । शाकुनिकः । तैत्तिरिकः ।
मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । मात्स्यिकः । अत्र पर्याया न गृह्यन्ते ।
अनिमिषान् हन्तीति आनिमिषिकः । “मीनस्येष्टिः” । मैनिकः । विशेषा-
णाम् । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । शार्ङ्गिकः ।

१८३. संस्कृतम् [४ । ४ । ३]

तृतीयात्तात् संस्कृतेऽर्थे ठक् स्यात् । दध्ना संस्कृतो दाधिकः ।

१८४. शब्ददुर्दुरं करोति [४ । ४ । ३४]

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां करोत्यर्थे ठक् । शब्दं करोति शाब्दिकः ।
दादुरिकः ।

संख्यादयस्तु तद्विशेषणमप्रधानम्^१ । अर्थतः क्रियाप्रधानत्वेऽप्याख्यातस्य तदर्थे विहित-
तस्तद्धितः साधनप्रधानो भवति स्वभावात् । आक्षिकीति । “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५)
इति डीप् । पाकेनेत्यादि । पाकयागशब्दौ भावघञन्तौ ॥ १८१ ॥

पक्षिमत्स्य इति । स्वरूपस्य इत्यादि । अर्थपरत्वाद् निर्देशस्येति भावः । शकुनिः
पक्षिपर्यायः । तित्तिरिविशेषः । मृगाणां हरिणः पर्यायः । सारङ्गो विशेषः ।
मात्स्यिकः । “मत्स्यस्य ड्याम्” (वा०) इति परिगणनात् “सूर्यातिष्य”
(६।४।१४६) इति यलोपो न । पर्यायो न गृह्यते इति । अर्नाभिधानात् । तथा
त्वत्र वार्तिकम्—मत्स्यादौ तद्विशेषयोरिति । मीनस्येष्टिरिति । अभिधानमत्र हेतुः ॥ १८२ ॥

शब्ददुर्दुरम् इति । शब्दं करोतीति । करोतिरिह प्रकृत्यादिविभागपूर्वके ज्ञाने
वर्तते । अभिधानस्वाभाव्यात् । तेन शब्दं करोति खर इत्यत्र न भवति । दादुरिक इति ।
दुर्दुर इति । मृत्पात्रविशेषः । रणशब्दोऽयमित्यन्ये । विश्वप्रकाशस्तु—

“दुर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः ।

दुर्दुरा चण्डिकायां च ग्रामजाले तु दुर्दुरा” ॥ १८४ ॥ इति ।

१. न प्रधानम् इति ख० पु० ।

१८५. धर्मं चरति [४ । ४ । ४१]

अस्माच्चरतीत्यर्थे ठक् । धर्मं चरति धार्मिकः । “अधर्माच्च” (वा०)
आधर्मिकः ।

१८६. अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः [४ । ४ । ६०]

एभ्यो मत्पुपाधिकेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः षष्ठ्यर्थे ठक् । परलोकमतिरन्वेष्यते । अस्ति परलोके मतिरस्य आस्तिकः । प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टा । साऽस्यास्तीति दैष्टिकः ।

इति प्राग्वहतीयाः

धर्मं इति । चरतिरिहासेवायां वर्तते । यो हि तात्पर्येण पुनः पुनर्धर्ममनुतिष्ठति स धार्मिक उच्यते । अधर्माच्च इति । “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनस्तीत्यारम्भः । आधर्मिकः इति । नत्रत्र विरोधवाची । न धार्मिकोऽधार्मिकः इत्यर्थे तु अधार्मिक इति स्यात् ॥ १८५ ॥

अस्ति नास्ति इति । यद्यस्ति मतिरस्येति आस्तिकः बौद्धेऽपि स्यात् तस्यापि मतिः संभवति । एवं नास्तिक इत्यचेतनेऽपि स्यात् तत्राह—परलोकमतिरन्वेष्यते इति । एतच्चाभिधानस्वभावात् लभ्यते । अस्ति—नास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातौ । प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टमिति । प्रमाणमिहेतिहासपुराणादि विवक्षितं । तदनुसारिणी । सामान्यवाच्यपि मतिशब्दो विशेषे वर्तते इति भावः । सा च मतिर्देवविषयैव विवक्षिता । देवं दिष्टं तद्विषया मतिरस्येत्यादि ।

ननु यदा दिष्टे मतिरस्येति विग्रहस्ततोऽप्रथमान्तत्वात् प्रत्ययो न स्यात् । तदस्येत्यधिकारात् । दिष्टं मतिरस्येति विग्रहेऽनन्वयः । नहि देवं मतिर्भवति, मैवम् । दिष्टविषयत्वान् मतिरपि दिष्टशब्देनोपचरिष्यते । एवं च सति यदाचार्यैर्दिष्टशब्दः स्त्रोलिङ्ग ऊहितो मतिसामानाधिकरण्यसिद्धये तत्र वीजं न पश्यामः । अन्यैस्तथाऽव्याख्यातत्वात् । कोशेषु “देवं दिष्टं भागधेयम् काला दिष्टोऽप्यनेहापि” इति च पुनपुनः कयोरेव दृष्टत्वात् । टाबन्तस्य दिष्टशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिस्त्वेनास्मरणात् । सूत्रे समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वकल्पने प्रमाणाभावात् ।

किं च साऽस्यास्तीति दैष्टिक इत्यपि न विगृहीतं युक्तम् । न ह्यस्त्यर्थेऽयं प्रत्ययः स्मर्यते । न वास्तिकादिष्विवास्त्यर्थः प्रकृतिवशाल्लभ्यते । अपि चात्र मते-दिष्टविषयत्वं विधेयम् प्रमाणानुगतत्वं वा चैतदतो वाक्याद् लभ्यते विशिष्टवाचिना प्रमाणानुगतत्वस्य विशेषणस्याप्रधानतयोपस्थितेः । दिष्टविषयत्वस्य, उपस्थितेश्च विधेयत्वासम्भवात् इति । तस्मान्नेदं दिष्टपदार्थलक्षणमप्रस्तुतत्वात् । किं त्वेकग्रन्थोऽयम्, दिष्टं विद्यते विषयत्वेन यस्यां सा दिष्टा । अर्शआद्यजन्तः । तदयं विग्रहार्थः प्रमाणानुगा दिष्टविषया सा अस्तिक्यरूपा मतिर्यस्येति दैष्टिक इति । तथा च काशिकायां प्रमाणानुयायिनी मतिर्यस्य नरस्य स दैष्टिक इति समुदायार्थ एव निर्दिष्टः ।
॥ १८६ ॥

इति प्राग्वहतीयाः

अथ प्राग्घितीयाः

१८७. तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् [४ । ४ । ७६]

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो तद्वहत्यर्थं यत् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ।

१८८. धुरो यड्ढकौ [४ । ४ । ७७]

धुरं वहति धौरेयः ।

१८९. हलि च [८ । २ । ७७]

रेफवान्तस्योपधाया दीर्घः स्याद् हलि परे । इति दीर्घे प्राप्ते ।

१९०. न भकुछुराम् [८ । २ । ७९]

भस्य कुछु रोरुपधाया न दीर्घः । धुर्यः ।

अथ प्राग्घितीयानाह—तद्वहति रथयुग इति “प्राग्घिताद् यत्” (४ । ४ । ७५) इत्यधिकारः । रथ्य इति । रथंवहतोति रथ्यः । “रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ” (वा०) इत्युपसंख्यानान् तदन्तविधिः । तेन परमरथ्य इत्यत्रापि भवति ।

ननु “युग्यं च पत्रे” (३ । १ । १२१) इति पत्रे वाहने वाच्ये युजेः क्यपि निपात्यते । युज्यते रथादाविति युग्यं वाहनं युग वहतीत्यत्रापि स एवार्थः तत् किं युगाद् यद् विधीयते । सत्यम् । अयुगमिति “ययतोश्चातदर्थे” (६ । २ । १५६) इत्येष स्वरो यथा स्यात् । नत्रपरस्य यदन्तस्यान्त उदात्तः इति तदर्थः । न चैष क्यबन्ते भवति । रथाद्यङ्गवचनश्चायं युगशब्दो न क्रियार्थः । धान्यदामनकाले गवां स्कन्धे यदा सज्यते काष्ठं तदुच्यते । प्रसङ्गादागतः प्रासङ्गस्तं वहतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ १८७ ॥

धुरो यड्ढकौ । ढगत्र विधीयते न तु ढकञ् । धौरेय इति तु स्वार्थिकेनापि सिद्धम् इह धुरो ढक् चेति वक्तव्यम् । चकारात् प्राग्घिताद् यद् भविष्यति^१ । सूचीकटा-ह्न्यायेनादौ ढकमुदाहरति धौरेयः । ढस्येयः ॥ १८८ ॥

हलि च । रेफवान्तस्य इति । धातोरित्यनुवर्तमानस्येदं विशेषणं रेफकारान्तस्य धातोरिति । तेन चतुर इच्छति चतुर्यति । दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्र न भवति । तोरिणः कीरिणरित्यादौ^२ तु भवति । इकः किम् ? स्मर्यते । वीरित्येव^३ सिद्धेऽपदान्तार्थ-मिदम् । इति दीर्घे प्राप्ते इति धुर्य इत्यत्र ॥ १८९ ॥

न भकुछुरामिति । भस्य रेफवान्तस्येति द्रष्टव्यम् । रेफवान्तस्य धातोरित्यर्थः । तेनेह न भवति । प्रतिदन्तीः । प्रतिदोन्नेति । यदत्र वान्तं न तद् भं यच्च भं न तद्

१. यक् न भविष्यतीति क० पु० ।

२. कीरिणमित्यादाविति क० पु० ।

३. रित्येवेति क० पु० ।

१६१. खः सर्वधुरात् [४ । ४ । ७८]

वहत्यर्थे सर्वधुरीणः ।

१९२. एकधुरात् लुक् च [४ । ४ । ७९]

अस्मात् खः स्यात् तस्य लुग्व । एकधुरीणः । एकधुरः ।

१६३. शकटादण् [४ । ४ । ८०]

शाकटः ।

१६४. हलसीराट् [४ । ४ । ८१]

हालिकः । सैरिकः ।

१९५. तत्र साधुः [४ । ४ । ९८]

प्रथमान्तात् साध्वर्थे यत् स्यात् । “ये चाभावकर्मणोः” (६।४।१६८)
इति प्रकृत्या । सामसु साधुः सामन्यः । कर्मण्यः ।

१६६. सभाया यः [४ । ४ । १०५]

अस्माद् यः स्यात् साध्वर्थे । सम्यः ।

वान्तमिति । धुयं इति । धुर्वी हिंसायाम् धूर्वतीति धूः । “भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जि”
(३।२।१७७) इति क्त्रप् “राल्लोपः” (६।४।११) इति च वलोपः । ततो
यति भवत्ययं रेफान्तो धातुरिति । प्राप्तो दीर्घो भसंज्ञया निषिध्यते ॥ १६० ॥

खः सर्वधुराद् इति । सर्वधुरीण इति । सर्वा चासौ धूश्चेति सर्वधुरः । “ऋक्-
पूरब्धूः” (५।४।७४) इत्यप् । टाप् । सर्वधुरां वहतीति सर्वधुराशब्दात् खः ।
सूत्रे तु सर्वधुरादैकधुरादिति निर्देशः । प्रातिपदिकमात्रापेक्षया । ख इति योगोऽत्र
विभज्यते । तेनान्यपूर्वादपि भवति । तेन दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीण इत्यपि
सिद्धम् ॥ १६१ ॥

एकधुरात् लुक् च इति । चकारेण खोऽनुकृष्यते तद्विधिसामर्थ्यात् लुक् पक्षे
भवति नित्यमित्याह—वेति ॥ १६२ ॥

तत्र साधुः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्ता । तत्र हि “तस्मै हितम्”
(५।१।५) इत्यनेन भाव्यम् ॥ १६५ ॥

१९७. समानतीर्थे वासी [४।४।१०७]

अस्मात् सप्तम्यन्ताद् वासीत्यर्थे यत् स्यात् । समानतीर्थे गुरौ वासी सतीर्थ्यः ।

१९८. समानोदरे शयित ओ चौदात्तः [४।४।१०८]

सप्तम्यन्तादस्मात् शयितार्थे यत् स्यात् ओकारश्चान्तोदात्तः । समानोदर्यो भ्राता ।

१९९. सोदराद् यः [४।४।१०९]

यत्प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव सादेशः । सोदर्यः ।

समानतीर्थे इति । वासीत्यर्थे । एतेन साध्वधिकारनिवृत्ति सूचयति । वासीति । तीर्थे^१ साधयति । तीर्थसाधर्म्यातीर्थं तरन्त्यनेनेति वा । तीर्थमिह गुरुगृह्यते न प्रयागादि । संज्ञायामित्यधिकारात् इत्येतद्दर्शयति—समाने तीर्थे गुरौ वासीति । वसतीति वासी निपातनात् णिनिः । ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्वा । “तीर्थे ये” (६।३।८७) ॥ १९७ ॥

समानोदरे इति । शयितः स्थितः । उदात्त इति । “तित्स्वरितम्” (६।१।१८५) इत्यस्याषवादोऽयम् । समानोदर्य इति । “विभाषोदरे” (६।३।८८) इति पक्षे सादेशाभावे रूपम् ॥ १९८ ॥

सोदराद् यः । ययतोः स्वरे भेदः । ननु समानस्य सादेशे कृते “सोदरात्” (४।४।१०६) इति^२ यः स्यात् । उत्पन्ने च ये “विभाषोदरे” (६।३।८८) इति सादेशेन भाव्यम् । यत्प्रत्ययान्ते उदरे इति वचनात् तत्तश्चेतरेतराश्रय इत्याशङ्क्याह—यत्प्रत्यये विवक्षिते इति । ये इति विषयसप्तमीत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकम्—सोदरादित्ययमेव निर्देशः ॥ १९८ ॥

१. तीर्थे साधयतीत्यारभ्य—वासीत्यन्तो नास्ति क० पु० । तरन्त्यनेनेति वा इत्यस्य स्थाने तेनेति ख० पु० ।

२. सोदराति यः इति क० पु० ।

२००. अग्राद् यत् [४ । ४ । ११६]

अस्माद् भवार्थे यत् स्यात् । अग्रे भवोऽग्न्यः ।

२०१. घच्छौ च [४ । ४ । ११७]

अग्रियः । अग्रीयः ।

इति प्राग्घितीयाः

अथ प्राक्क्रीतीयाः

२०२. तस्मै हितम् [५ । १ । ५]

चतुर्थ्यन्तात्तद्धितार्थे यत् स्यात् । सूर्याय हितः सूरियः ।

२०३. शरीरावयवाद् यत् [५ । १ । ६]

अस्माद् हितार्थे यत् स्यात् । दन्त्यम् । ओष्ठ्यम् ।

२०४. आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः [५ । १ । ६]

एभ्यः खः स्यात् हितार्थे ।

अग्राद् यत् । छन्दौ चेति वक्ष्यति ताभ्यां सामान्यविहितस्य यतो बाधो मा भूदिति पुनर्विधिः । एतच्च सूत्रद्वयं छन्दोविषयम् । “भवे छन्दसि” (४ । ४ । ११०) इत्यधिकारे पठितत्वात् । आपादपरिसमाप्तेः छन्दोऽधिकार इति काशिकोक्तेश्च । आचार्यैस्तु लोकेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात् सामान्येन विधिराश्रितः ॥ २०० ॥

इमे प्राग्घितीयाः

अतः परं “प्राक् क्रीताच्छः” (५ । १ । १) इत्यधिकृत्याह—तस्मै हितम् इति । सूरियः इति । “सूर्यतिष्य” (६ । ४ । १४६) इति यलोपः ॥ २०२ ॥

शरीरावयव इति । शरीरं प्राणिकाय इत्युदाहरति—दन्त्यमित्यादि ॥ २०३ ॥

आत्मन्विश्व इति । उत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते प्रत्यासत्तेः न सर्वेर्व्याख्यानाच्चेत्यालोच्य व्याचष्टे—एभ्य इति । आत्मन् शब्दात् विश्वजनशब्दात् भोगोत्तरपदाच्चेत्यर्थः ॥ २०४ ॥

१. ल्पेनैवेति क० पु० ।

२. एवेति क० पु० ।

२०५. आत्माध्वानौ खे [६ । ४ १६९]

एतौ ख एव प्रकृत्या स्तः । आत्मनीनम् । विश्वजनीनम् । मातृभोगीणः ।

इति प्राक्क्रीतीयाः

आत्माध्वानौ । “नस्तद्विते” (६ । ४ । १४४) इति टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभाव-
विध्यर्थमिदम् । खे इति विशेषणाध्यात्ममित्यादौ टिलोपो भवति । केवलं खे एव
प्रतिषिध्यत इत्यर्थफलितमवधारणमेवकारेण दर्शयति—खे एवेति । नत्वयं नियमः
प्रकृतिभावस्य खेऽन्येनाप्राप्तत्वात् । आत्मनीनम् इति । आत्मने हितम् । विश्वजनीन-
मिति । विश्वे च ते जनाः इति कर्मधारयादेवेष्यते विश्वेषां जनो विश्वे जना यस्येति वा
षष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहौ च छ एव भवति । विश्वजनीयमिति ।

अत्र वार्तिकम्—पञ्चजनाच्च खः । (वा०) पञ्चजनीनम् । रथकारपञ्चगा-
श्चत्वारो वर्णाः । पञ्चजनाः । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (२ । १ । ५०) इति समासः ।
“सर्वजनादुञ् खश्च” (वा०) “सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । “महाजनाद् नित्यं
ठग् वक्तव्यः” (वा०) माहाजमिक इति । सर्वमेतत्कर्मधारयादेवेष्यते तत्पुरुषबहुव्री-
हिभ्यस्तु छ एव भवति । पञ्चजनीयम् । सर्वजनीयम् । महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात्
खमुदाहरति मातृभोगीण इति । “ऋवर्णान् नस्य” (वा०) इति एत्वम् । नन्वत्र
समानपदे इत्युक्तेः एत्वेन न भाव्यम् मातृपदस्य भिन्नत्वात् । अत्राहुः—यत्र द्वावपि
निमित्तनिर्मितिनौ समानपदत्वं व्यभिचरतस्तत्र एत्वाभावः, इह तु ऋवर्णव्यभिचारेऽपि
नकारस्य समानपदस्थत्वं व्यभिचराण्यत्वं प्रवर्तते इति । येऽपि “पूर्वपदात्
संज्ञायाम्” (८ । ४ । ३) इति नियममाहुः सोऽपीह न प्रवर्तते । पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपद-
स्यैव तस्य एत्वव्यावर्तनात् । मातृभोगो मातृभोगः तस्मै हितमिति विग्रहः । भोगोऽत्र
शरीरम्, शरीरशरीरिणोश्चाभेदात् य एवार्थो मात्रे हित इति स एव मातृभोगीण
इत्यस्यापि । अभिधानस्वाभाव्यात् । केवलात् मात्रादेश्छो भवति मात्रीयम् पित्रीय-
मिति । “राजाचार्याभ्यां भोगोत्तरपदाभ्यामेव ख इष्यते” (वा०) “आचार्यादणत्वं
च” (वा०) राजभोगीनः आचार्यभोगीन इति । केवलाभ्यां तु वाक्यमेव न तु कश्चित्
प्रत्ययः । राज्ञे हितमिति । आचार्याय हितमिति ॥ २०२ ॥

इति प्राक्क्रीतीयाः ।

१. सार्वजनिकमिति नास्ति ख० पु० ।

२. ऋवर्णान्नस्येत्यारभ्य—वर्तनादित्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

अथ तद्धिते आर्हीयाः

२०६. तेन क्रीतम् [५ । १ । ३७]

तृतीयान्तात् क्रीतेऽर्थे ठञ् स्यात् । सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः ।

२०७. संख्याया अतिशदन्तायाः कन् [५ । १ । २२]

संख्यायाः कन् स्यात् क्रीताद्यर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चकः पटः ।
तिशदन्तायास्तु आशीतिकः । चात्वारिंशत्कः ।

२०८. बहुगणवतुडति संख्या [१ । १ । २३]

अतः परम् “आर्हीदिगोपुच्छसंख्यापरिमाणात् ठक्” (६ । १ । १६) इत्यधिकृत-
त्वादार्हीयान् दर्शयति — तेन क्रीतम् । त्यन्तत्वात् नायं कनादेर्विषयः इत्युदाहरति—
सप्तत्येति ॥ २०६ ॥

संख्यायाः इति । अन्तशब्दः प्रत्येकं संबध्यते इत्याह—ननु त्यन्तशदन्ताया
इति । त्यन्तसहिता^१ शदन्तेति मध्यमपदलोपो समासः । तिशब्दोऽत्रार्थवन्निषिध्यते
तेनातेः पर्युदासो न भवति । कतिक इति । एवं च विंशतिशब्देऽपि संज्ञायां कन्
भवत्येव । विंशतिक इति । अत्र “पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य-
शीतिनवतिशतम्” (५ । १ । १६) इति सूत्रेण द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यर्थे द्वयो-
र्दशतोः विन्भावः शतिश्च^२ प्रत्ययो निपात्यत इति तिशब्दोऽनर्थकः । तथा च
“शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” (५ । १ । २७) इति निर्देशः । सप्ततिनवत्योस्तु
दशदर्थसंख्याभिधायिभ्यां सप्त—नवशब्दाभ्यां तिप्रत्ययः । अशीतावप्यष्टशब्दस्या-
शीभावस्तिश्च प्रत्ययः इत्यर्थवानेवेति^३ पर्युदस्यति कन् । अत एवातिशदन्ताया
इत्यन्तग्रहणमपि । एकाशीत्या क्रीतमित्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया न स्यात् । पञ्चक इति । कनि नलोपः । आशीतिक इति । कनि निषिद्धे
“तेन क्रीतम्” (५ । १ । ५७) इति ठक्^४ चात्वारिंशत्क इति । “इसुसुकान्तात्कः”
(७ । ३ । ५१) इति कः ॥ २०७ ॥

संख्याशब्देन महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् संख्यायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या लौकिक्यपि
संख्या गृह्यत इति तास्तूदाहृताः पारिभाषिकीमप्युदाहर्तुमाह—बहुगणोति ॥ २०८ ॥

१. षष्ठिशवत्यशीति प्रशतमिति क० पु० ।

२. विन् क इति ख० पु० ।

३. तिशब्दो नास्ति क० पु० ।

४. इति ठञ् वर्तते ।

२०९. वतोरिङ् वा [५।१।२३]

वतोः परस्य कनो वेडागमः स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

२१०. विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् [५।१।२४]

आभ्यां ड्वुन् स्यात् न नाम्नि । विंशकः । त्रिंशकः ।

२११. शताच्च ठन्यतावशते [५।१।२५]

शतेन क्रीतः शत्यः । शतिकः । अशते किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकः संघ ।

वतोरिङ् वा । कनित्यनुवृत्तं प्रथमान्तमपि “तस्मादित्युत्तरस्य” (१।१।६७) इति षष्ठ्या विपरिणम्यते इत्याशयेनाह—वतोः परस्य कन इति । इडागम इत्यागम-ग्रहणेन प्रत्ययशङ्कां वारयति । अन्वर्थेऽपि प्रत्ययान्तरं शङ्क्येत । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्य तावत् । “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” (५।२।३६) । “आ सर्वनाम्न” (६।३।९१) इत्यात्वम् । “बहुगण” (१।१।२३) इति संख्यात्वात् कन् । तस्य पक्षे ङट् ॥ २०६ ॥

विंशति । विंशक इति । विंशत्या क्रीतः । “ति विंशतेर्ङिति” (६।४।१४२) इति टिलोपः । “अतो गुणे” (६।१।६७) इति पररूपम् । यस्येति लोपस्तु नास्ति टिलोपस्य “असिद्धवदत्राभात्” (६।४।२२) इत्यसिद्धत्वात् । असंज्ञायां किम् ? विंशतिकः । त्रिंशकः । कथं पुनः कन् ? यावता त्रिंशदन्ताया इत्युच्यते विंशतिशब्देऽपि तिः प्रत्ययः प्रकृतेर्विंशदेशः इत्यपि पक्षोऽस्ति । अत्राहु—विंशतित्रिंशद्भ्यामिति योगविभागादाभ्यां कन्^१ इति ॥ २१० ॥

शताच्च इति । अशते इति । शतं चेन्नाभिधीयते प्रत्ययेनेत्यर्थः । शतकः संघ इति । प्रत्ययार्थोऽत्र सघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थात् न भिद्यते केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयार्थभेदविवक्षा । इह तु शत्यं शाकटशतमिति प्रतिषेधो न भवति । सामान्यवचनौ हि शत्यशतिकशब्दौ तत्र न यावत् शाकटशतमिति प्रयुज्यते न तावत् प्रत्ययार्थस्य शतत्वं गमयति इति पदान्तरसमभिव्याहारगम्यत्वाद् बहिरङ्गम् । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्यैव शतस्य प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरङ्गमभिधेयम्, संख्यान्तरसाधारणं चेति तत्रैव निषेधो भवति । अत्र च “असमासे निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इत्यतोऽसमासे इत्यनुवृत्तः । तेन द्विशतिकमित्यादौ न भवति ॥ २११ ॥

१. कनिति इति क० पु० ।

२१२. तस्येश्वरः [५।१।४१]

२१३. सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ [५।१।४१]

षष्ठ्यन्ताभ्यामीश्वरेऽर्थेऽणञौ स्तः । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः ।
पार्थिवः ।

२१४. तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः [५।१।११५]

तृतीयान्तात् तुल्येऽर्थे वतिः स्यात् तत्तुल्यं सा क्रिया चेत् । ब्राह्मणेन
तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् । क्रिया किम् ? गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

२१५. तत्र तस्येव [५।१।११६]

सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे वतिः स्यात् । मथुरायामिव मथुरावत्
सुध्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ।

२१६. तस्य भावस्त्वतलौ [५।१।११९]

षष्ठ्यन्ताद् भावेऽर्थे त्वतलौ स्तः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । त्वान्तं
क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् । साधोर्भावः साधुत्वम् । साधुता ।

तस्येश्वरः । अणञौ स्त इति १ । यथासंख्यमिति शेषः । योगविभागो यथासंख्य-
निरासार्थ इति केचित् । तदयुक्तम् “सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ” (५।१।४१)
इत्यत्रैश्वर इत्यर्थनिर्देशो संयोगोत्पातावित्यर्थनिर्देशो निवर्तते ॥ २१२ ॥

तेन तुल्यम् इति । यत्तुल्यं सा क्रिया चेद्वतिः । यदि क्रियोपमेयं स्यादित्यर्थः ।
ब्राह्मणेभ्यः तुल्यं वर्तते इति । वर्तनमध्ययनाद्यनुष्ठानम् । एवं चात्र ब्राह्मणादयः शब्दाः ।
ब्राह्मणाद्याधाराध्ययनादिक्रियायामुपचाराद् वर्तन्ते । अन्यथा जातिद्रव्यवचनैर्ब्राह्म-
णादिभिः सह क्रियाया अत्यन्तविलक्षणस्वभावायाः सादृश्यं विरुध्येत । तैलपाकेन सदृशो
घृतपाक इत्यादावपि पाकादयः सिद्धतावचनाः न साध्यावस्थापन्नक्रियावचना इति
क्रियया सादृश्यस्य स्वाधारक्रियायामेवोपचाराद् वर्तयितव्या इति ब्राह्मणादिभ्यो न
विशिष्यन्ते इति सामर्थ्याद् गौणार्थस्यापि ग्रहणम् ॥ २१४ ॥

तत्र तस्येव । अक्रियार्थाज्यमारम्भः । इवशब्द उपमानोपमेयभावलक्षणसंबन्धस्य
द्योतकः । तुल्यशब्दस्तु सादृश्यवति धर्मिणि वर्तते इति पृथगनयोर्निर्देशोऽत्र ॥ २१५ ॥

२१७. ह्रस्वात्तादौ तद्धिते [८ । ३ । १०१]

ह्रस्वात् परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । यजुष्ट्वम् । यजुष्टा । ह्रस्वात् किम् ? गीस्त्वम् । तिङन्ताद् निषेधः । भिन्ध्युस्तराम् ।

तस्य भाव इति ।

“भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्त्वात्मयोनिषु ।

क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तु—विभूतिषु” ॥

इति भावशब्दो नैकार्थस्तथापोह विवक्षितमर्थमाह—शब्दस्य इत्यादि । भवतोऽस्मात् प्रकृतिप्रत्ययाविति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । तत्र स्वशब्दवाच्यं विशेषणम् । विशेषणाद्धि गोत्वादेर्विशेष्ये गवादौ गौरित्यादिशब्दः प्रवर्तते गोत्वाद्याकारानुगतप्रत्ययश्च भवति । तच्चानेकप्रकारम् । गोत्वमित्यादौ जातिः । पटुत्वमित्यादौ गुणः । पाचकत्वम्, दण्डित्वमित्यादौ क्रियाद्रव्ये । अन्ये तु “कृतद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्येन” (भा०) इति मन्यमानाः क्रियाकारकादिसंबन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमाहुः । एवं राजपुरुषत्वमित्यादावपि । डित्यत्वमित्यादौ शब्दस्वरूपम् प्रवृत्तिनिमित्तम्, तदध्यारोपेणैव संज्ञाकरणात् । आकाशत्वमभावत्वमित्यादावप्येवम् । उपचरितं सामान्यमित्यपरे । नानात्वमित्यादौ त्वसत्त्वभूतोऽप्यव्ययार्थः इत्यादिशब्देन प्रत्ययमर्शात् भावत्वरूपतामापद्यमानः षष्ठ्यर्थेन युज्यते इति प्रत्ययोपपत्तिः । नानेत्यस्य भावो नानात्वं नानातेति । वृत्तौ गतार्थत्वात् इति शब्दस्याप्रयोगत्वान्तं क्लीबम् इति । अभिधानस्वभावात् इति भावः ॥ २१६ ॥

ह्रस्वात्तादाविति । यजुष्ट्वम् इति । यजुषो भावः षत्वस्यासिद्धत्वाद् रुत्वं विसर्गः । तस्य सत्वम् “अपदान्तस्य मूर्धन्यः” (८ । ३ । ५५) इति वचनात् “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इत्यप्राप्तं षत्वं विधीयते । गोत्वम् इति । “वोरूपधाया दीर्घ इकः” (८ । २ । ७६) । तिङो निषेध इति । तिङसंबन्धिनः सस्य षत्वं नेत्यर्थः । भिन्ध्युस्तराम् इति । भिदिर् विदारणे अस्माल्लिङो भेर्जुस् । यासुट् सलोपः । “उस्यपदान्तात्” (६ । १ । १६) इति पररूपम् । “रूधादिभ्यः श्नम्” (३ । १ । ७८) “श्नसोरल्लोपः” (६ । ४ । १११) अनुस्वारपरसवर्णौ । “तिङश्च” (५ । ३ । ५६) इति तरप् । “किमेत्तिङव्ययघादाम्बुद्रव्यप्रकर्षे” (५ । ४ । ११) इत्याम् । सस्य रुत्वविसर्गषत्वानि । अत्र हरदत्तः पुंसः प्रतिषेधः । पुंस्त्वम् । पुंस्तेति ॥ २१७ ॥

१. डित्यत्वमिति क० पु० ।

२. मातेत्यस्येति । क० पु० ।

३. अस्माल्लिङो भेर्जुस् इत्यारभ्य—किमेत्तिङव्ययेत्यन्तो नास्ति ख० पु० ।

२१८. आ च त्वात् [५ । १ । १२०]

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः शाक् त्वतलौ चकारात् नञ्स्नञ्भ्यां समावेशः ।
स्त्रियाः भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।

२१९. पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा [५ । १ । १२२]

एभ्य इमनिच् स्याद् भावे ।

२२०. टो [६ । ४ । १५५]

घस्य टेलोपः स्यादिष्टेमेयस्सु परतः ।

२२१. र ऋतो हलादेर्लघोः [६ । ४ । ६१]

हलोदेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । अदिमा ।
हलादेः किम् ? ऋजिमा । लघोः किम् ? कृष्णिमा । “पृथुमृदुभृशकृशदृढ-
परिवृढानामेव रत्वम्” (इ०) । पक्षे त्वतलौ ।

आ च त्वात् । त्वतलौ स्त इति । अपवादेश्वपीमनिजादिषु त्वतलोः समावेशोऽ-
धिकारेण क्रियते । कर्मणि^१ च त्वतलोर्विधिः क्रियते यथा प्रथिमा । पार्थवम् ।
पृथुत्वम् । पृथुतेति । चकाराद् इति । अन्यथा प्राग्वनात् इति विधीयमानाभ्यां नञ्-
स्नञ्भ्यां त्वतलोर्बाधः स्यादित्यर्थः ॥ २१८ ॥

पृथ्वादिभ्य इति । महाविभाषयैव वाक्ये सिद्धे वाग्रहणमपवादैरणादिभिः^२
समावेशार्थम् ॥ २१९ ॥

र ऋत इति । र इत्यदन्त आदेशः । कृतमाचष्टे^३ कृतयतीत्यादौ—अतिप्रसङ्गमा-
शङ्क्य परिगणनं कर्तव्यमिह—पृथुद्वित्यादि । एवं तु हलादेर्लघोरिति विस्पष्टार्थम्
॥ २२० ॥

१. कर्मणि वणि चेति ख० पु० ।

२. अपवाद्यैरिति क० पु० ।

३. कृतमाचष्टे इति नास्ति क० पु० ।

२२२. वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च [५।१।१२३]

वर्णविशेषार्थेभ्यः दृढादिभ्यश्च ष्यञ् स्यात् इमनिज्वा भावेऽर्थे ।
शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दाढ्यम् । द्रढिमा । लावण्यम् । लावणिमा । पित्वान्
डीष् । औचिती । मैत्री “हलस्तद्धितस्य” (६।४।१०५) इति यलोपः ।
पक्षे त्वतलौ ।

२२३. गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च [५।१।१२४]

गुणवचनात् ब्राह्मणादेश्च ष्यञ् स्यात् कर्मणि भावे च । जड़स्य कर्म
भावो वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यम् । चौर्यम् । कर्मभावेऽस्त्वतलौ । “चतुर्वर्णादीनां
स्वार्थे ष्यञ् वक्तव्यः” (वा०) चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । त्रैलोक्यम् ।
चातुराश्रम्यम् । “चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च” (वा०) चातुर्वेद्यम् ।

वर्णदृढादिभ्य इति । वर्णोति न स्वरूपग्रहणम् तथाहि सति दृढादिष्वेव पठ्यते ।
नापि ब्राह्मणादिवर्णग्रहणम् दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात् बहुवचनस्य प्रत्येकं
संबन्धाच्च शुक्लादिवर्णवाचिनामेव ग्रहणमित्याह—वर्णविशेषवाचिभ्य इति ।
शौक्ल्यम् इति । त्रित्वादादिवृद्धिः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् ।
औचितो इति । उचितस्य भावः । ष्यञन्तस्य क्वचित् स्त्रीत्वं स्वभावात् तलन्तस्येव ।
“षिद्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति डोषि यस्येत्यकारलोपे “हलस्तद्धितस्य”
(६।४।१५०) इति यलोपः । पक्षे त्वतलाविति । “आ च त्वात्” (५।१।१२०)
इति वचनान् न तैरतौ बाध्येते इत्यर्थः । अत्र वार्तिकम् “समो मतिमनसोः” (वा०)
समः परयोरेतयोः प्रत्ययः स्यात् सांमत्यम् । संमतिमा । इति भावः । सांमनस्यम् ।
संमनिमा । “टेः” (६।४।१५५) इति टिलोपः ॥ १२२ ॥

गुणवचन इति । गुणमुक्त्वा यो गुणिनि वर्तते स गुणवचनः । तेन निष्कृष्टगुण-
वृत्तिभ्यो रूपरसादिभ्या न भवति । ब्राह्मणादेश्च इति । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । गण-
पाठस्तु क्वचिद्विशेषप्रदर्शनार्थः । तथाहि ब्राह्मणशब्दात् प्राणिभृज्जातिलक्षणोऽत्रि प्राप्ते
माणववाडवाभ्याम् “गोत्रचरणात् श्लाघात्याकारतद्वेतेषु” (५।१।१३४) इति
गोत्रलक्षणे वुञि प्राप्ते चौरधूतृभ्यां “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” (५।१।१३३) इति वुञि
प्राप्ते अत्रेवजाद् नञ् तत्पुरुषात् “अचतुरसंगतलवणवटयुधकतरदलसेभ्यः”

१. वाच्यभ्य इति क० पु० ।

२. विशाबाध्येतेत्यर्थ इति क० पु० ।

३. वर्तिभ्य इति क० पु० ।

२२४. स्तेनाद् यन् नलोपश्च [४ । १ । १२५]

अस्माद् यन् स्यान्नलोपश्च कर्मभावयोः । स्तेयम् । योगविभागात् पक्षे
ष्यञ् । स्तैन्यम् ।

२२५. सख्युर्यः [५ । १ । १२६]

सख्यम् । “दूतवणिग्भ्यां च” (वा०) दूत्यम् । वणिज्यम् ।

२२६. कपिज्ञात्योर्ढक् [५ । १ । १२७]

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

२२७. पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् [५ । १ । १२८]

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ।

२२८. प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् [५ । १ । १२९]

एभ्याऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । आश्वम् । कौमारम् । औद्गात्रम् । हौत्रम् ।

(५ । १ । १२१) इत्यधिकारात् प्रतिषेधे प्राप्ते कुशलचपलनिपुणपिशूनेभ्यो युवा-
दित्वादणि प्राप्ते बालिशाद् वयोलक्षणेऽञि प्राप्ते राज्ञः पुरोहितादिलक्षणे यकि प्राप्ते
गरापत्यधिपतिभ्यां पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते गडुलदायादविशस्तनिगमेभ्यस्त्वतलोः
प्राप्तयोर्निवृत्त्यर्थः । एकभावद्विभावत्रिभावान्यभावेभ्यस्तुल्यार्थे विधानार्थः । अर्हन्तो
नुम् आर्हन्त्यम् इति नुम्विधानार्थश्च ।

कर्मणि इति । कर्मशब्दोऽत्र क्रियावचनः साधनवचनस्य^१ ब्राह्मणादिभिः
संबन्धाभावात् । चक्रारेण भावे इत्यपि समुच्चीयते इत्याह—भावे च इति ॥ २२३ ॥

दूतवणिग्भ्यां च इति वणिज्यम् इति । वणिज्येत्यपि दृश्यते । कथं वणिज्यम्
इति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यत्रितिमाधवः । यद्वा प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि
भविष्यति । एतेन दौत्यं व्याख्यातम् ॥ २२५ ॥

कपिज्ञात्योरिति । कपेरिगन्तलक्षणेऽणि प्राप्ते—॥ २२६ ॥

पत्यन्त इति । ककारो वृद्ध्यर्थः । “कितस्तद्धितस्य” (६ । १ । १६५) इत्यन्तो-
दात्तार्थः ॥ २२७ ॥

प्राणिभृद् इति । प्राणान् बिभ्रति प्राणभृतः प्राणिन इत्यर्थः । तेषां जाति-
स्तद्वाचकेभ्यः । वयसः स्वरूपविधिनिरासार्थं वचनग्रहणम् । प्राणभृदिति किम् ?

१. द्विभाव त्रिभावादवभावेति क० पु० ।

२२९. हायनान्तयुवादिभ्योऽण् [५ । १ । १३०]

द्विहायनम् । यौवनम् । सौहार्दम् । हौत्रम् ।

२३०. इगन्ताच्च लघुपूर्वात् [५ । १ । १३१]

लघुपूर्वादिगन्तादण् स्यादुक्तंऽर्थे । भौमम् । लघुपूर्वात् किम् ?
कण्डूत्वम् ।

२३१. योपधाद् गुरुपोत्तमाद् धुञ् [५ । १ । १३२]

रामणीयकम् । “सहायाद् वा” (वा०) । साहायकम् । पक्षे ष्यञ्
साहाय्यम् ।

२३२. धान्यानां भवन क्षेत्रे खञ् [५ । २ । १]

धान्यविशेषार्थेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे खञ् स्यात् । भवत्यस्मिन्निति
भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ।

२३३. ब्रीहिशाल्योर्ढक् [५ । २ । २]

उक्तेऽर्थे । ब्रैह्यम् । शालेयम् ।

तूरात्वम् । जातिः किम् ? ङित्वम् । प्राणिभृतमुदाहरति—अश्वम् । अश्वस्य भावः
कर्म वा । यथायथं त्वत्लादिषु प्राप्तेषु वचनम् । कौपारमिति स्वार्थकान्तादञ् इत्यन्ये ।
सुभगान् मन्त्रे “महते सौभगाय” छान्दसत्वात् ‘हृदभग’ (७ । ३ । १६) इत्युभय-
पदवृद्धयभावः । मन्त्रे किम् ? सौभाग्यम् ॥ २२७ ॥

हायनान्त इति । द्विहायनम् । द्विहायनस्य भावः कर्म वा । यौवनम् इति ।
यूनोर्भावः कर्म वा । “अन्” (६ । ४ । १६७) इति प्रकृतिभावाद्विलोपो न ।
वयोलक्षणेऽत्र मनोज्ञादित्वाद् वुञ् च प्राप्ते । “श्रोत्रियस्य यलोपश्च” (वा०) श्रौत्रम् ।
“पुरुषादसे” (ग०) इति पठ्यते । पुरुषादणस्यादसे असमासे इत्यर्थः । प्राणिलक्षणेऽत्र
प्राप्ते पौरुषम् । असे किम् ? राजपुरुषत्वम् ॥ २२८ ॥

धान्यानाम् इति । बहुवचननिर्देशान् न स्वरूपग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—धान्यविशे-
षार्थेभ्य इति । भवत्यस्मिन्निति भवनम् । यद् यस्मिन्नुत्पद्यते तत् तस्य भवनम् ।
“करणाधिकरणयोश्च” (३ । ३ । ११७) इत्यधिकरणे ल्युट् । भवतिश्चोत्पत्त्यर्थे
न सत्तार्थः मौद्गीनम् इति । जित्वादादिवृद्धिः खस्येनः ॥ २३२ ॥

ब्रीहिशाल्वोरिति । उक्तेऽर्थे भवने इत्यर्थः । खत्रोऽणवादः ॥ २३३ ॥

२३४. यवयवकषष्टिकाद् यत् [५ । २ । ४]

यव्यमित्यादि ।

२३५. विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः [५ । ३ । ४]

तिलादिभ्यो वा यदुक्तेऽर्थे । पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनमित्यादि ।

२६६. तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति [५ । २ । ७]

सर्वपूर्वकात् पथ्याद्यन्तात् द्वितीयान्तात् व्याप्नोत्यर्थे खः स्यात् ।
सर्वपथान् व्याप्नोति । सर्वपथीनः । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य तद्वितस्थस्य
नस्य णत्वमिष्यते । सर्वाङ्गीणः ।

२३७. अध्वनो यत्खौ [५ । २ । १६]

अस्माद् द्वितीयान्तात् अलंगामीत्यर्थे यत्खौ स्तः । अध्वानमलं गच्छत्य-
ध्वन्यः । अध्वनीनः ।

विभाषा इति । विभाषाग्रहणम् समावेशार्थम् इत्याह—पक्षे खञ् इति । इत्यादि इति ।
आदिना माष्यम् माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भाङ्ग्यम्^१ । भाङ्गीनम् । उमाभङ्गयोरपि
धान्यत्वम् । अणव्यम् । अणवीनम् । अणोर्यति ओर्गुणे “वान्तो यि” (६ । १ । ७९)
इति वान्तादेशः । उमा । अतसी । भङ्गा प्रसिद्धा । अणुर्वीहिभेदः ॥ २३५ ॥

तत्सर्वादिरिति । सर्वपथान् इति । “पूर्वकालैक” (२ । १ । ४९) इति कर्मधारयात्
“ऋक् पूः” (५ । ४ । ७४) इत्यप्प्रत्ययः । “नस्तद्धिते” (६ । ४ । १४४) इति
टिलोपः । “समासान्ताः” (५ । ४ । ६८) इत्यन्तग्रहणाद् अप्रत्ययस्योत्तरपदावयव-
त्वाद् अप्रत्ययान्तोऽपि पथिशब्द एवायमिति खो भवति । ननु पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति
नियमात् कथं सर्वाङ्गीण इत्यादौ णत्वमत आह—पूर्वपदस्थादित्याद् इति । पूर्वपदादिति
संबन्धादुत्तरपदस्यैव नस्य णत्वं निवर्त्यते यथा चर्मनासिक इत्यादी न तु तद्धितस्या-
पीति । मातृभोगी^२णादिवदिहापि णत्वं न विरुध्यते इति भावः ॥ २३६ ॥

अध्वनो यत्खौ । अस्माद् द्वितीयान्ताद् इति । एतत्तु अध्वानं गच्छतीति विग्रह-
वाक्यापेक्षयोक्तम्, न पुनरत्र द्वितीया संभवति । अलंगामी इति । कृदयोगे षष्ठीविधानात् ।
“अवारपारात्यन्तानुकासंगामी” (५ । २ । १९) इत्यत्र तु द्वितीयान्तत्वमेव युक्तम् ।

१. भङ्ग्यमिति ख० पु० ।

२. सोगोणादिवदिति क० पु० ।

३. द्वितीयान्तमिति क० पु० । अथ द्वितीयान्तत्वमेव युक्तं इत्यादि द्विवारं ख० पु० ।

२३८. तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ

[५ । २ । २४]

षष्ठ्यन्तात् पील्वादेः कर्णादिश्च क्रमात् पाकमूलयोरर्थयोः कुणब्जाहचौ क्रमात् स्तः । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । कर्णस्य मूलम् कर्ण-
जाहम् । अश्विजाहम् ।

२३९. तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ [५ । २ । २६]

तृतीयान्ताद् वित्तेऽर्थे एतौ स्तः । “चुट्” (१ । ३ । ७) इत्यस्या-
नित्वाद् न चस्येत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ।

तत्र “भविष्यति गम्यादयः” (३ । ३ । ३) इति भविष्यति गामोशब्दो निपातितः । तद्योगे वा “अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” (२ । ३ । ७०) इति षष्ठी निषिध्यते । अलंगामीत्ययं तु कृदन्तात् ताच्छील्ये णिनिः । तत्र पष्ठ्येव भाव्यम् । तेनाध्यनाऽलंगामी अध्वन्यः इत्येव विग्रहीतव्यम् । अध्वानमलं गच्छतीति विग्रहप्रदर्शनं त्वलंगामीत्यस्यार्थ-
विवरणपरतया नेयम् । अलंगामीत्यर्थ इति । एतच्च “अनुगवलंगामी” (५ । २ । १५) इत्यतोऽनुवर्तते । उदाहरणयोः “ये चाभाकर्मणोः” (६ । ४ । १६८) “आत्माध्वानौ खे” (६ । ४ । १६९) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः ॥ २३७ ॥

तस्य पाकमूले इति । प्रकृत्योः प्रत्यययोरर्थयोश्च यथासंख्यमिष्यत इति दर्शयति-
क्रमाद् इति । पच्यते इति पाकः फलम् । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावात् “चुट्”
(१ । ३ । ७) इति नेत्संज्ञा । एवं च चुट् इत्यस्यानित्यत्वादिति प्राचोक्तमनादेयम्
॥ २३८ ॥

तेन वित्त इति । वित्त इति । विद् ज्ञाने कान्तः “वित्तो भोगप्रत्यययोः”
(८ । २ । ५८) इति निपातितः । प्रत्ययोऽत्र ज्ञानं तदेतद् विवरिष्यति विद्यया ज्ञातो
विद्याचुञ्चुरिति चुट् इत्यस्यानित्यत्वाद् इति । इह “चुट्” (१ । ३ । ७) “षः प्रत्ययस्य”
(५ । ३ । ६) इत्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणमनित्यत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । न च जाह-
चीवात्रापि प्रयोजनाभावादित्संज्ञाभाव इति शक्यते वक्तुम् । चित्त्वपित्वोभयकरण-
सामर्थ्यादन्तोदात्तानुदात्तयोः पर्यायार्थताया अपि संभवात् ॥ २३९ ॥

२४०. संप्रोदश्च कटच् [५ । २ । २९]

एभ्यः कटच् स्यात् । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चात् विकटम् ।
 “अलाबूतिलोमामङ्गाणुभ्यो रजसि कटच् वाच्यः” (वा०) अलाबूनां रजः
 अलाबूकटम् । “गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः” (वा०) । गवां
 स्थानम् गोगोष्ठम् । “सघाते कटच्” (वा०) । अवीनां संघातः अविकटः ।
 “विस्तारे षटच्” (वा०) । अविषटः । “द्वित्वे गो युगच्” (वा०) ।
 उट्रगोयुगम् । षट्त्वे षड्गवच् (वा०) अश्वषड्गवम् । “स्नेहे तैलच्”
 (वा०) तिलतैलम् । “भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ” (वा०) इक्षुशाकटम् ।
 इक्षुशाकिनम् ।

२४१. तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् [५ । २ । ३६]

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः संजातोपाधिकेभ्यः षष्ठ्यर्थे इतच् स्यात् । तारकाः
 संजाता अस्येति तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः ।

संप्रोदश्च इति । उपसर्गाः श्रुतक्रियां विशिषन्ति । अश्रुतायां तु तस्यां स्वयमेव
 समाधानं तामाहुरिति । साधन^१क्रियावचनादुपसर्गात् स्वार्थे कटच् विधीयते । संबाधं
 संकटम् । प्रकाशम् प्रकटम् । उद्भूतम् उत्कटम् । विकृतं विकटम् ।

अलाबू इत्यादि । रजसो विकारत्वात् “तस्य विकारः” (४ । ३ । १३४)
 इत्यणादिषु प्राप्तेषु वचनम् । गोष्ठजादय इति । वक्तव्यमेतत् द्वित्वे गोयुगच् इति ।
 उष्ट्रयोर्द्वित्वमत्र प्राधान्येनाभिधीयते इत्येकवचनम् । अभेदोपचारान्तु द्वये वृत्तिः ।
 यद्वा द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः । द्वियुगमित्यादिवत् । द्वयवयवसंघाताभिधायित्वादेकवचनम् ।
 द्वावुष्ट्राविति विग्रहे तु संख्येयप्राधान्याद् द्विवचनं स्यात् द्वित्वे षट्त्वे इति च निर्देशो
 बाध्येत । एवं च द्वावुष्ट्रौ षडश्वा इति प्राचोक्तव्याख्यानमनादेयम् ॥ २४० ॥

१. सामाधानेति क० पु० ।

२. कबभिधीयते इति क० पु० ।

२४२. प्रमाणे द्वयसज्दधनञ्मात्रवः [५ । २ । ३७]

प्रमाणोपाधिकात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थ एते स्युः । उरु प्रमाणमस्य उरुद्वयसम् । जानुदधनम् । नाभिमात्रम् । “प्रमाणे लुक्” (वा०) । प्रमाणशब्देभ्यः प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । वितस्तिः प्रमाणमस्य वितस्तिः । “द्विगोर्नित्यम्” (वा०) द्विवितास्तिः द्व्याढकी ।

२४३. पुरुषहस्तिभ्यामण् च [५ । २ । ३८]

आभ्यामुक्तेऽर्थेऽण् स्यात् द्वयसजादयश्च । पौरुषम् ।

प्रमाणे द्वयसज् इति । प्रमाणोपाधिकाद् इति । यत्र प्रथमान्तं प्रमाणं चेद्भवतीत्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्तिष्ठप्य येन मीयते तत् एव दधनचद्वयसचौ इष्ये । नान्यतः । तेन तिर्यक् समन्ततो वा येन मीयते ततो न भवतः तदुक्तम्—

“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम”

मात्रच् पुनरविशेषेण । प्रस्थमात्रम् धान्यम् । पुरुषमात्रम् जलम् । वितस्तिमात्रः पटः । प्रमाणे लः । वक्तव्यमेतत् । प्रमाणशब्दतया ये लोके प्रसिद्धाः हस्तवितस्त्यादयः तेभ्य इत्यर्थः । तेनोर्द्वयसमित्यादौ न भवतीति भावः । ल इति । लुक्ः पूर्वाचार्ये संज्ञेत्याह—लुक् स्याद् इति । “द्विगोर्नित्यम्” (वा०) इत्येतदपि वक्तव्यम् । द्विवितस्तिरिति द्वे वितस्ती प्रमाणमस्य । तद्वितार्थे द्विगुः । द्वौ आढकौ प्रमाणमस्याः द्व्याढकी । “द्विगोः” (४ । १ । ३१) इति ङीप् । नित्यग्रहणं किम् ? संशये मात्रमिष्यते तस्यापि द्विगोर्लुक् यथा स्यात् । द्वे वितस्ती स्याताम् न वा द्विवितस्तिः^१ । तथा च वार्तिकम् “प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज् वक्तव्य” (वा०) इति । वितस्तिमात्रा^२ । प्रस्थमात्रा । वितस्तिः प्रस्थः स्याद्वा न वेति विग्रहः । “वत्वंन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्” (वा०) तावदेव तावन्मात्रम्^३ । कियन्मात्रम् तावद्वयसम् ॥ २४२ ॥

पुरुषहस्तिभ्याम् इति । उक्तेऽर्थे—तदस्य परिमाणमित्यर्थे । पौरुषम् इति । पुरुषः प्रमाणमस्य । अत्रापि द्विगोर्नित्यम् इति लुक् । द्विपुरुषं जलम् । द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा गङ्गा । “पुरुषात् प्रमाणोऽन्यतरस्याम्” (४ । १ । २४) इति वा ङीप् । द्विहस्ति जलम्^४ । द्विहस्तिनी गङ्गा ॥ २४३ ॥

१. संघातविधायत्वात् इति क० पु० ।
२. संज्ञोत्पाहेति क० पु० ।
३. वितस्तिमात्रम् प्रस्थमात्रमिति ख० पु० ।
४. द्विहस्तिजला इति ख० पु० ।
५. तावदेवन्मात्रमिति क० पु० ।

२४४ इनण्यनपत्ये [६ । ४ । १६४]

अनपत्यार्थेऽणि इन प्रकृत्या स्यात् । हास्तिनम् । अपत्ये तु मेधाविनो-
ऽपत्यं मैधावः । पक्षे पुरुषद्वयसमित्यादि ।

२४५ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् [५ । २ । ३९]

एभ्यः परिमाणोपाधिभ्यः षष्ठ्यर्थे वतुप् स्यात् । “आ सर्वनाम्नः”
(६ । ३ । ९१) इत्यात्वम् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

२५६. किमिदंभ्यां वो घः [५ । २ । ४०]

आभ्यामुक्तं ऽर्थे वतुप् स्यात् तस्य च वकारस्य घः स्यात् ।

२४७. इदंकिमोरीशकी [५ । २ । ४०]

घस्येयादेशः । “यस्येति च” (६ । ४ । १८४) इतीकारलोपः ।
किं परिमाणमस्य कियान् । इयान् ।

यत्तदेतेभ्य इति ।

“एकादिमानं संख्या स्यादुन्मानं तु तुलादिकम् ।

कुडवादि परिमाणं स्यात् प्रमाणं त्वङ्गुलादिकम्” ॥

इति भेदकीर्तनात् प्रमाणमित्यनुवृत्तावपि परिमाणग्रहणम् । एवं च विषयभेदाद्
वतुपा द्वयसजादयो न बाध्यन्ते । यद्द्वयसम् । तद्दघ्नम् । एतन्मात्रम् । किं चैवं
वतुबन्तादपि भवति । यावन्मात्रम् । तावन्मात्रम् । तावद्घ्नम् । यावान् इति । “आ
सर्वनाम्नः” इत्यात्वे कृते सवर्णदीर्घः । “उगिदचाम्” (७ । १ । ७०) इति नुम् ।
“अत्वसन्तस्य” (६ । ४ । १४) इति दीर्घः । “संयोगान्तस्य लोपः” (८ । २ । २३)
॥ २४४ ॥

किमिदंभ्याम् इति । वतुपो वस्य घत्वं विधीयते इत्याशयेनाह—आभ्याम् इति ।
अत्र किमिदंभ्यां वतुपो विधायकान्तराभावात् वस्य घविधानमनर्थकं सत् सामर्थ्याद्
वतुपं ज्ञापयति । यद्वा किमिदंभ्यां वतुप् भवतीत्येको योगः ततो वो घः इति द्वितीयः ।
उक्तेऽर्थे इति । तत्परिमाणमस्येत्यर्थे इत्यर्थः ॥ २४६ ॥

इयान् इति । इशःशित्वात् सविदेशः । तस्य “यस्येति च” (६ । ४ । १४४)
इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पूर्ववन्नुमादि ॥ २४७ ॥

२४८. किमः संख्यापरिमाणे ङिति च [५।२।४१]

संख्यापरिच्छेदेऽर्थे वर्तमानात् किमः षष्ठ्यर्थे ङितिः स्यात् वतुप् च ।
तस्य च वो घः । टिलोपः । का संख्या येषां ते कति विप्राः । कियन्तः ।
“क्षेपे न” (वा०) केयं संख्यैषां देशानाम् । यत्तद्भ्यां ङतिरिति केचित् ।

२४९. संख्याया अवयवे तयप् [५।२।४२]

अवयववृत्तेः संख्यायाः षष्ठ्यर्थेऽवयविनि तयप् स्यात् । पञ्च अवयवा
अस्य पञ्चतयम् । चतुष्टयी रज्जुः ।

किमः संख्येति । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः संख्यापरिमाणं भावे ल्युट् ।
यद्वा परिमीयतेऽनेनेति परिमाणं करणे ल्युट् । संख्यैव परिमाणं संख्यापरिमाणम् । यदा
संख्या पृच्छ्यते तदा किंशब्दः संख्यापरिमाणो वर्तते तदाह—संख्यापरि-
च्छेदेऽर्थे वर्तमानाद् इति । तस्य च वो घ इति । तस्य वतुपो वकोरस्य^१ घकारः ।
“किमिदंभ्यां वो घः” (५।२।४०) इति वचनात् । इहैव वो घ इत्यनुवृत्तेर्वैत्यर्थः घस्य चे-
त्यादि पूर्ववत् । टिलोप इति । किमो ङतौ कृते ङित्वात् “ङेः” (६।४।१४) इति
टिलोप इत्यर्थः । कति इति । “बहुगण” (१।१।२३) इति संख्यासंज्ञायां “ङिति च”
(१।१।२५) इति षट्संज्ञा । “षड्भ्यो लुक्” (७।१।२२) इति जश्शसोः
लुक् । द्विवचनैकवचने^२ तु नातो भवतः प्रश्नस्याज्ञातविषयत्वात् । अज्ञाते चार्थे बहुवचनं
प्रयोक्तव्यमिति वचनात् । कियान् । कियन्तावित्यत्र तु न संख्याप्रश्ने किमुशब्दः, किं
तर्हि परिमाणप्रश्ने । संख्याप्रश्ने तु ततोऽपि बहुवचनमेव भवति । कियन्तो ब्राह्मणा
इति । कियन्त इति । वतुप्पक्षे वस्य घस्तस्येयादेशे “इदं किमोः” (५।२।४०)
इति किमः को । यस्येति लोपः । उगित्वान्नुम् । संख्यापरिमाण इति विशेषणकृत्य-
माह—क्षेपे न इति । केयं संख्यैषां देशानाम् इति । एषां देशानां येयं प्रसिद्धा संख्या सा
कुत्सिता इत्यर्थः । क्वचिद्देशानामिति पाठः । एषां देशानां ब्राह्मणानाम् इयं दशत्व-
रूपा संख्या का ? न काप्यनुपयोगात् इत्यर्थः । यद्यपि परिच्छेदसाधनस्वभावत्वात् संख्या
सर्वत्र परिच्छेदोपाधिकैव । तथापि नात्र किम्शब्दः संख्याया उपाधिभूतं परिच्छेद-
मभिधत्ते किं तु प्रमाणान्तरेण परिज्ञातपरिच्छेदसंख्याविषयं क्षेपमेवाचष्टे इति भावः
॥ २४८ ॥

संख्याया अवयवे इति । तदस्येति प्रत्ययार्थानुवृत्तेरवयव इति संख्याया विशेषणम्

१. ककारस्येति ल० पु० ।

२. द्विवचनैकवचने इति क० पु० ।

२५०. द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा [५ । २ । ४३]

आभ्यां तयपोऽयजादेशो वा स्यात् । द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रतयम् ।

२५१. उभादुदात्तो नित्यम् [५ । २ । ४४]

उभात् परस्य तयपो नित्यमयजादेशः स्यात् स चोदात्तः । उभौ अवयवौ यस्य उभयम् ।

इत्याह—अवयववृत्तेरिति । अवयवस्य संख्याने यदा संख्याशब्दो वर्तते नावयविनस्त-
देत्यर्थः । एवं चावयवशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन 'सामर्थ्यादवयवौ प्रत्ययार्थौ विज्ञायते
इत्याह—षष्ठ्यर्थेऽवयविनीति । चतुष्टयोम् इति । रस्य विसर्गः षत्वम् । "टिड्ढाणाञ्"
(४ । १ । १५) इति ङीप् ॥ २४६ ॥

द्वित्रिभ्याम् इति । नन्वनुवर्तते तयबिति तस्यैव द्वित्रिभ्यामिति पञ्चम्या षष्ठी
कल्पयिष्यते तत् किं तयस्येत्यनेन । सत्यम् । एवं हि 'द्वयी गतिः इति ङीप् न स्यात् द्वये
द्वया इति च "प्रथमचरम्" (१ । १ । ३३) इति तयपूनिबन्धनसर्वनामत्वविकल्पोऽपि
न स्यात् । चोऽन्तोदात्तार्थः । तेन तयपः पित्वेऽपि अनुदात्तो न भवति ॥ २५० ॥

उभादुदात्त इति । उभे इत्युक्ते द्वाविति प्रतीतेर्लौकिकोयं संख्या ततश्च "संख्यायाः"
(५ । २ । ४२) इत्येव तयप् सिद्धस्तस्यायजादेशो विधीयते इत्याह—उभात् परस्य
तयप इति । ये त्वाहुः नैषा संख्या कृत्वमुजादिसंख्याकार्यादर्शनात् । एक उभौ त्रय
इत्येवं लोके गणनाऽदर्शनाच्च । ते उभादिति योगविभागेन तयपं कृत्वा तस्यापरेण
योगेनायजादेशं कुर्वन्ति अयजादेशः स्यादिति । आदेशग्रहणेन प्रत्ययत्वं निराकुर्वन्नाह—
अन्यथोभयीति तयबन्तत्वलक्षणो ङीप् न स्यात् इति भावः । भाष्ये त्वयच् प्रत्ययान्तरम्
मात्रजिति प्रत्याहारग्रहणं मात्रचो मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारात् । तेन मात्रजित्येव
ङीप् भविष्यतीति स्थितम् ।

ननु पूर्वत्रादेशत्वमत्र प्रत्ययत्वं इत्येकस्यैवायचः कथम् द्वयम् । न च पूर्वत्रापि
प्रत्यय एवायमिति चेत् । द्वये द्वयाः इत्ययच्निबन्धनः सर्वनामत्वविकल्पो न स्यादिति
चिन्त्यम् । स चोदात्त इति । 'आद्युदात्त इत्यर्थः । चित्त्वेनैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः । अत्र वेत्यस्यानु-

१. क्वचिदित्यारभ्य—अनुप्रयोगादित्यर्थं नास्ति क० पु० ।
२. द्वितरीति ख० पु० ।
१. निराह इति क० पु० ।
२. नन्वित्यारभ्य—चिन्त्यमित्यन्तो नास्ति ख० पु० ।
३. विशेषणो इतिवारद्वयं क० पु० ।

२५२. तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः [५।२।४५]

प्रथमान्तादधिकोपाधिकात् दशान्ताद् शब्दात् सप्तम्यर्थे डः स्यात् । एकादश अधिका अस्मिन् शते सहस्रे वा एकादशम् । द्वादशम् । “शतसहस्रयोरेवेष्यते” नेह द्वादश अधिका अस्यां त्रिंशतीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वैजात्ये न । एकादश माषा अधिका अस्मिन् निष्कशते । दशान्तात् किम् ? पञ्च अधिका अस्मिन् । अन्तग्रहणं किम् ? दश अधिका अस्मिन् ।

वृत्त्यैव सिद्धे नित्यग्रहणं योगविभागार्थम् । तेनोभशब्दस्य वृत्तिविषये नित्यमयजेव भवति उभयपुत्रः । उभयत इति । न तु भपुत्र इति । उक्तं च भाष्ये “अन्याभावो द्विवचनटान्विषयत्वात् उभयोऽन्यत्र” इति ॥ २५१ ॥

तदस्मिन्नधिकम् इति । अधिकोपाधिकात् इति । यत्प्रत्ययान्तं तच्चेदधिकत्वेन विवक्षितं भवतीत्यर्थः । एकादशम् इति । डित्वाट्टिलोपः । “शतसहस्रयोरेवेष्यते” इति । यस्मिन्नधिकमित्युच्यते तच्चेत् शतं सहस्रं वा प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते तदैवेत्यर्थः । इष्टिश्चेयम् । नेह इति । अत्र हि त्रिंशदधिका प्रत्ययार्थतया विवक्षिता सा च शतसहस्राभ्यामन्येति प्रत्ययो न भवति । कथं तर्हि एकादशशतसहस्रम् इति । मैवम् । न ह्येतत्संख्यानन्तरम् । तत्र यदा शतानां सहस्रं शतसहस्रम् यदा सहस्राणां शतम् । राजदन्तादित्वात् सहस्रस्य परनिपातः । तत्र शतसहस्रयोरेवेष्यते इत्यनेनैव सिद्धम् । इतिकरणां विवक्षाविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, तदेव दर्शयति—वैजात्ये न इति । एकादशं निष्कशतमित्युदाहरणे प्रत्ययार्थो निष्का एव शतसंख्याकाः तद्विशेषणेन चैकादशेत्यनेन निष्का एवोच्यन्ते ते हि प्रत्ययार्थत्वेन प्रकृताः नान्ये । न च विजातीयवाचिना माषादिशब्देन प्रकृत्यर्थो विशेषष्टुं शक्यते वृत्तावेकार्थीभावापन्नत्वात् । यथा ऋद्धस्यौपगव इति । तस्माद् यत्र विशेषणविशेष्यसंख्याभ्यामेकजातीयं^१ द्रव्यं संख्येयत्वेन^२ विवक्षितं तत्रैवायं प्रत्ययो भवति न तु वैजात्येऽपीत्यर्थः । एकादशमाषा इति । अत्र प्रकृत्यर्थसंख्यासंख्येयाः माषाः प्रत्ययार्थशतसंख्यासंख्येयास्तु निष्का इति वैजात्यम् । एवं प्रकृत्यर्थो यदि निष्काः माषाश्च प्रत्ययार्थास्तदापि वैजात्यमेव । अत्र चैकादशशब्दस्य माषादिविशेषणसापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् प्रत्ययो न भवति तत्त्वम् । उदाहरणे तु सन्निधानात् प्रत्ययार्थजातीयत्वं प्रकृत्यर्थेऽवसीयते न शब्दान्तरनिमित्तसापेक्षता ॥ २५२ ॥

१. शतसत्यश्रयोरिति क० पु० ।

२. सतसहस्राभ्यामन्येति क० पु० ।

३. शतसंख्यानपतीद्विशेषणेनेति क० पु० ।

४. संख्यात्वेनेति क० पु० ।

५. उदाहरण इत्यारम्भ स्येपेक्षवत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

२५३. शदन्तविंशतेश्च [५ । २ । ४६]

शदन्तविंशतेश्च डः स्यात् उक्तेऽर्थे । विंशम् । विंशं शतम् । “संख्या-
पूर्वादिपीयते” । एकविंशम् । एकविंशं शतम् ।

२५४. तस्य पूरणे डट् [५ । २ । ४८]

षष्ठ्यन्तात् संख्यावाचिनः पूरणेऽर्थे डट् स्यात् । पूर्यते संपद्यते संख्या-
ऽनेनेति पूरणः । एकादशानां पूरणः एकादशः । द्वादशः ।

शदन्तविंशतेश्च । ननु शदिति प्रातिपदिकस्याभावात् “पङ्क्त्यादिसूत्रे च शतृ-
प्रत्ययस्य निपातनात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिलाभात् किमन्तग्रहणेनेत्यत
आह—संख्यापूर्वादिपि इति । अन्तग्रहणे ह्यसति “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्” स विहित-
स्तदादेरेव तदन्तस्य ग्रहणं स्यात् ततश्चैकत्रिंशदादेर्न स्यात् । अन्तग्रहणान्तु यथा-
कथंचिदन्तस्य परिग्रहार्थादिहापि भवतीति भावः । एतत्साहचर्याच्च विंशतिशब्देऽपि
तदन्तग्रहणम् भवति । अन्यथा “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन” तदन्तविधिप्रतिषेधात्
एकविंशत्यादेर्न स्यात् । अत एव वार्तिकम् “विंशतेश्च तदन्तादपि वक्तव्यम्” वा०)
इति । तदेतद् हृदि कृत्वोदाहरति—एकविंशतिशतमित्यादि । यद्येवं गोविंशतिर्गो-
त्रिंशद्वाधिकाऽस्मिन् गोशते इत्यत्रापि प्राप्नोति तदन्तत्वादत उक्तम्—संख्यापूर्वादिति
न तु गवादिपूर्वादिपीत्यर्थः । एतच्च ‘संख्याया अवयवे तयप्’ (५ । २ । ४) इत्यतः
संख्याग्रहणस्यानुवृत्तस्य शदन्तविंशतिभ्यां विशेषणात् लभ्यते ॥ २५३ ॥

तस्य पूरणे । तस्येत्येकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूरणासम्भवात् । अतः षष्ठ्यर्थ-
मात्रमिह विवक्ष्यते । तेन द्विवचनबहुवचनाभ्यामेव भवतीत्यालोच्य व्याचष्टे—षष्ठ्यन्ताद्
इति । संख्यावाचिन इति । “संख्याया अवयवे तयप्” (५ । २ । ४२) इत्यतोऽनुवृत्तं
संख्याग्रहणं प्रकृतेर्विशेषणमित्यर्थः । यद्येवं पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घटः अत्रापि
प्राप्नोति तत्राह—पूर्यते संपद्यते संख्याऽनेनेति पूरणः इति करणे ल्युट् । अयं भावः—
इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते तत्र कस्य पूरणे इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या यस्य
संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं ‘संख्यानं पञ्चेत्यादि तस्य पूरणे इति विज्ञायते न तु
विप्रकृष्टे पञ्चादिशब्दवाच्यानन्तभूते । यथा “अतिशायने तमविष्ठनौ” (५ । ३ । ५५)
“कुत्सिते” (५ । ३ । ७४) इत्यादौ, इह तु न तथा नह्यत्र पञ्चसंख्या पूर्यते । किं तु
क्लृप्तसंख्या उष्ट्रिका घटेन सलिलपूर्णाः क्रियन्ते इत्येतद्विवक्षितम् । एवं च संख्यानां

१. एकविभित्यादीति क० पु० ।

२. मुष्टिकारणमिति ख० पु० ।

३. संख्यानामिति क० पु० ।

२५५. नान्तादसंख्यादेर्मट् [५ । २ । ४९]

नान्तात् संख्यार्थात् परस्य डटौ मडागमः स्यात् न तु संख्यापूर्वात् ।
पञ्चमः । नान्तात् किम् विंशः संख्यादेस्तु द्वादशः ।

२५६. षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् [५ । २ । ५१]

एषां डटि परे थुगागमः स्यात् । षष्ठः । चतुर्थं इत्यादि । “चतुरश्छयतौ
चलोपश्च” (वा०) । तुर्यः । तुरीयः ।

पूरणलाभाय “संख्याया गुणस्य निमाने मयट्” (५ । २ । ४७) इत्यती द्वितीयमपि
संख्याग्रहणं पूरणस्य विशेषणार्थमनुवर्तते इति प्राचोक्तमनादेयम् प्रागुक्तन्यायादेव
तत्सिद्धेः ।

ननु यदि संख्यापूरणेऽयम् इति विग्रहीतव्यम् । सत्यम् । यद्यपि “आदशतः संख्या
संख्येये वर्तते तथापि वृत्तौ संख्यानेऽपि वर्तते द्व्येकयोरिति यथा । किं च यथा वैया-
करण इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सितो वैयाकरण इति विग्रह्यते न पुनः
कुत्सितं वैयाकरणत्वमिति । तथेहापि संख्यानपूरणेऽपि विवक्षिते संख्येयवाचिनापि
विग्रहो न विरुध्यते । अत्र यद्यपि प्रथमादयोऽपि एकादशानां पूरणास्तथापि गणनायां
क्रियमाणास्ते चरमबुद्धिस्थेन येनैकादशसंख्या पूर्यते स एवैकादश इति व्यपदिश्यते ।
एवं च प्रातिलोम्येन गणने प्रथमोऽप्येकादशो भवत्येव । अत्र च समुदायः प्रकृत्यर्थः
तदवयवस्त्वेकः प्रत्ययार्थ इति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोर्भेदः कल्पनीयः यथा वृत्तस्यावयवो
वार्त्ती शाखा ॥ २५४ ॥

नान्तादसंख्यादेरिति । नान्तादिति पञ्चम्याऽनुवृत्तस्य डट् इत्यस्य षष्ठो प्रकल्पना-
दागमत्वं संपद्यते इत्यालोच्याह—डटौ मडागमः स्याद् इति । एतेन प्रत्ययान्तरं निषेधति ।
यद्यपि मटः प्रत्ययत्वेऽपि न दोषस्तथापि तमट आगमानुदात्तार्थमागमत्वमवश्यमेषि-
तव्यम् । तत्रावैरूप्यायामपि आगम एवाश्रितः । विंश इति । डटि “तिविंशतेर्डिति”
(६ । ४ । १४२) इति टिलोपः । द्वादश इति । ननु संख्यासमुदायोऽयं न संख्या तत्किं
निषेधेन । एवं तर्हि संख्यासमुदायेऽपि संख्याकार्यं भवतीति । तेनैकादशेत्यादौ डटादि-
सिद्धिः । वस्तुतस्तु संख्यान्तरमेवेदम् ॥ २५५ ॥

षट्कतीति । कतिपयशब्दो न लौकिकी संख्या नापि पारिभाषिकी तस्मादत
एव डट् । अत्र च डट् इति प्रकृतं प्रथमान्तं सप्तम्या विपरिणाम्यते न पूर्ववत् षष्ठ्या ।

षष्ठाष्टमाभ्याम् इति निर्देशात् । थुकः पूर्वान्तकरणं षष्ठश्चतुर्थं इत्यादौ पूर्वस्य
पदकार्याभावार्थम् । कतिपयशब्दादावन्तादपि थुग् भवति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ।

१. यस्यावयव इति ख० पु० ।

२५७ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक [५ । २ । ५२]

एषां तिथुगागमः स्यात् डटि । बहुतिथि इत्यादि । पूगसंघाभ्यामत एव डट् ।

२५८. वतोरिथुक [५ । २ । ५३]

वतोरिथुगागमः स्यात् डटि । यावतिथः ।

२५९. द्वेस्तीयः [५ । २ । ५४]

द्वेः पूरणे तीयः स्यात् । द्वितीयः ।

२६०. त्रेः संप्रसारणं च [५ । २ । ५५]

त्रेः पूरणे तीयः स्यात् संप्रसारणं च । तृतीयः ।

२६१. विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् [५ । २ । ५]

एभ्यः परस्य डटो वा तमडागमः स्यात् । विंशतितमः । द्वाविंशतितमः ।

त्रिंशत्तमः । पक्षे विंशः । त्रिंशः । द्वाविंशः ।

२६२. नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च [५ । २ । ५७]

एभ्यो नित्यं डटस्तमडागमः स्यात् । शततमः । एकशततमः । सहस्रतमः ।

मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः । मासादेरत एव डट् ।

“भस्याडे तद्धिते” (वा०) इति डटि विषयभूते एव पुंवद्धावः । “सिद्धश्च प्रत्यय-विधौ” इति वचनात् । कतिपयानां पूरणो कतिपयथी । चतुर इत्यादि । चेति चकारा-कारः समुदायो निर्दिश्यते ॥ २५६ ॥

वतोरिथुक । यावतिथ इति । “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” (५ । २ । ३६) । “आ सर्वनाम्नः” (६ । ३ । ६१) ॥ २५८ ॥

त्रेरिति । तृतीयः इति । रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । “हलः” (६ । ४ । २) इति दीर्घस्तु न भवति । अण इति तत्रानुवृत्तेः । तथा च तृतीये च निर्देशः । त्रेस्तु चेति नोक्तम् वैचित्र्यार्थम् ॥ २६० ॥

विशत्यादिभ्य इति । विशत्यादयोऽत्र लौकिकाः गृह्यन्ते न पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तथा सत्येर्कविशत्यादेर्न स्यात् “ग्रहणवता” इति तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एकोन-विशत्यादेरपि प्रसङ्गाच्च ॥ २६१ ॥

नित्यं शतादि । ननु षष्ठ्यादेरित्येव सिद्धम्, किं शतादिग्रहणेन । सत्यम् । असं-ख्यादेरित्युक्तं संख्यादेरपि यथा स्यादिति शतादिग्रहणमित्युदाहरति—एकशततम इति ॥ २६२ ॥

२६३. षष्ठ्यादेशचासंख्यादेः [५ । २ । ५८]

षष्ठ्यादेर्द्वयो नित्यं तमट् स्यात् न तु संख्यापूर्वात् । विकल्पापवादः ।
षष्टितमः । सप्ततितमः । संख्यादेस्तु वा । एकषष्ठः । एकषष्टितमः ।

२६४. मतौ छः सूक्तसाम्नोः [५ । २ । ५९]

मतुवर्थे छः स्यात् सूक्ते सामनि चार्थे । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति
अच्छावाकीयं सूक्तम् । वाखन्तीयं साम । अनुकरणाद् भिन्नपदादपि । अस्य
वामीयम् । कयाषुमीयम् ।

षष्ठ्यादेशच । प्राक्शतात् षष्ठ्यादयः । संख्यादेस्तु वेति । अस्य पर्युदासत्वात्
संख्यादौ पूर्वेषां विकल्प एवेत्यर्थः ॥ २६३ ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः । अभिधानाभिधेययोरभेदोपचारात् मतुपशब्देन मतुवर्थो
लक्ष्यते इत्याह—मतुवर्थ इति । स च “तदस्यास्त्यस्मन्निति मतुप्” (५ । २ । ६४)
इति सूत्रोक्तः । तेन च साहचर्यात् स्वविषयः सर्वं आक्षिप्यते । तेन प्रथमान्ताद् अस्त्यु-
पाधिकात् अस्यास्मिन्नित्यर्थे सूक्ते सामनि वाऽभिधेये छ इत्यर्थो भवति । तदेव विग्रह-
प्रदर्शनेन स्फुटयति । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्तीति । शब्दशब्दः स्वरूपा—
नुकरणद्योतनार्थः ।

नन्वस्य वामीयमित्यादि न सिद्धयति । प्रातिपदिकादित्युच्यते न चास्य वामकया
शुभशब्दौ प्रातिपदिके । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहाणं नियमार्थमित्युक्तत्वात्
तत्राह—अनुकरणाद् इत्यादि । अयमर्थः । यद्यप्यनुकार्यं पदसमुदायस्तदनुकरणां
पुनरेकम् । अर्थभेदात् । अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थः पदार्थसंसर्गः । अनुकरणस्य त्वनेकपद-
समुदायः । एकार्थत्वाच्चानुकरणमेकम् । नह्यत्र अवयवेषु पृथक्पदत्वमस्ति । अत एवा-
विभक्तिकत्वात् स्वादीनां लुक् न भवति । अनुकरणां चानुकार्यणार्थवत्त्वात्
प्रातिपदिकम् । यद्येवं किमुच्यते भिन्नपदादपि न ह्येवमनुकरणे भिन्नपदत्वमभ्यु-
गम्यते । नैष दोषः । बहुव्रीहिरयम् । भिन्नानि पदानि यस्यानुकार्याणि तद्भिन्नपद-
मनुकरणम् तस्मादपीत्यर्थः । भिन्नपदत्वेन चैकपदत्वाभावमात्रं विवक्षितम् ।
यतोऽस्य वामस्य पलितस्य हेतुरिति सूक्ते तदेकदेशोऽस्य वामेत्यर्थपदेमनुकृतम् ।
कया शुभः सवयसः सनीला इत्यत्र तु पदद्वयमनुकृतमिति, तेनास्य वामो विद्यतेऽस्मिन् ।
कयाशुभाः विद्यन्तेऽस्मिन्निति विग्रहः स्वरूपपरस्वद्योतनायेति शब्दान्तेन वा

१. शब्द शब्द इत्यस्य स्थाने अचच शब्द इति ख० पु० ।

२. स्वरूपान्तरकरणार्थ इति क० पु० ।

२६५. पर्वादिनिः [५ । २ । ८६]

अस्मादिनिः स्यादनेनेत्यर्थे । पूर्वमनेन भुक्तं पीतं वा पूर्वी ।

२६६. संपूर्वाच्च [५ । २ । ८६]

सोपपदात् पूर्वादिनिः स्यात् । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । “सुप् सुपा” (२ । १ । ४) इति समासे सति तद्धितः ।

२६७. इष्टादिभ्यश्च [५ । २ । ८८]

इष्टमनेन इष्टी यज्ञे । अधीती व्याकरणे ।

विग्रहीनव्यम् । वृत्तौ तु छप्रत्यय एव प्रकृतेः शब्दपरत्वं द्योतयतीति, नेति शब्दाद्यपेक्षते ॥ २६४ ॥

“पूर्वादिनिः । श्राद्धमनेन भुक्तम् “इनिठनौ” (५ । २ । ११५) इत्यतोऽनेनेति प्रत्ययार्थः कर्ताऽनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति यां कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययोऽभिधेयः इत्यभिप्रायेणाह—पूर्वमनेन भुक्तं पीतं वा पूर्वी इति । पूर्वमिति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तम् । ततः प्रत्ययो नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्यं च ॥ २६५ ॥

सपूर्वाच्च । पूर्वेण सह वर्तते सपूर्वः “वोपसर्जनस्य” (६ । ३ । ८२) इति सभावः । पूर्वशब्दो यद्यप्यवयवचनस्तथापोहं पूर्वपदमात्रपरः । नहि पूर्वशब्दस्य शब्दान्तरमवयवः संभवतीत्यालोच्याह—सोपपदाद् इति । कृतं पूर्वमनेनेति भावे निष्ठा न कर्मणोति कटाद् द्वितीया । यद्वा कृतमिति कर्मसामान्यं निष्ठयाऽभिहितं न तु विशेषगतमपीति कटात् द्वितीया न विरुध्यते इत्युपपादितम् “कर्तृकर्मणोः कृति” (२ । ३ । ६५) इत्यत्र ।

ननु कृतपूर्वमनेनेति वाक्यं न प्रातिपदिकं तत्कथं समुदायात् इत्यत आह—“सुपां सुपा (२ । १ । ४) इति समास इति । कटसापेक्षस्य कृत इत्यस्य नित्यसापेक्षत्वात् पूर्वशब्देन समासः । ननु सपूर्वादित्येक एव योगोऽस्तु केवलादपि व्यपदेशिवद्भावाद्भविष्यति । एवं तर्हि पृथक्योगकरणां ज्ञापयति “व्यपदेशिवद्भावः प्रातिपदिकेन न भवतीति । ननु तथापि “सपूर्वाच्च” (५ । २ । ८७) इति व्यर्थं पूर्वादित्येव सपूर्वादपि भविष्यति तदन्तविधिनेति चेत् । सत्यम् । इदमेव ज्ञापयति “ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेष्टः” इति । तेन “नडादिभ्यः फक्” (४ । १ । ६६) सौत्रनाडिरित्यादौ न भवति ॥ २६६ ॥

इष्टादिभ्यश्च । इष्टोयज्ञे इति । कस्येनूविषयस्य कर्मण्यपि सप्तमी । यजिः पूजार्थः ।

१. पूर्वपदमासपर इति क० पु० ।

२६८. तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [५ । २ । ६४]

प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात् अस्यास्मिन्नित्यर्थे मतुप् स्यात् । श्रीरस्या-
स्मिन्नस्तीति श्रीमान् । श्रीमती ।

२६९. तसौ मत्वर्थे [१ । ४ । १९]

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तः मत्वर्थे प्रत्यये परे । संप्रसारणम् । अपदत्वात्
न रुत्वम् । विदुष्मान् । दोष्मान् । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः” (वा०)
शुक्लो गुणोऽस्यास्मिन् वास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ।

यज्ञे इति च इज्यमाना देवतोच्यते । यद्वा यज्ञः क्रियात्मा यजिश्च करोत्यर्थः इति
कर्मत्वम् ॥ २६७ ॥

तदस्येति । अस्त्युपाधिकाद् इति । ननु व्यभिचाराभावात् अस्तित्वं कथमुपाधिः
यदुक्तम्—सत्ता हि पदार्थान्न व्यभिचरतीति । सत्यम् । अस्तीत्युपादानसामर्थ्यात्
सांप्रतिकर्मस्तित्वं गृह्यते न भूतं न भविष्यद्वा । तेन गावोऽस्यासन् भविष्यन्ति चेत्यर्थे
गोमान् इति न भवति । अस्यास्मिन्निति पृथगुपादानं षष्ठीसप्तम्यर्थयोः परस्परसमावेश-
नियमो नास्तीति ।

इतिकरणो विवक्षार्थः तेन विशिष्टे एव विषये मतुप् विधीयते । तथा चोक्तम्—

“भूमनिन्दा — प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।

संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः” ॥ इति ।

अस्तिविवक्षायां सत्यां भूमादिष्वर्थेषु मतुबादयो भवन्तीत्यर्थः । इतिकरणः
सर्वस्मिन्नपि प्रकरणेऽनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य मतुबादय इत्यादिग्रहणम् तत्र । भूमि बहुत्वे
गोमान् । यस्यैको द्वौ वा न स गोमान् इत्युच्यते । निन्दायाम्—कुष्टी । प्रशंसायां
रूपवान् । नित्ययोगे-क्षोरिणो वृक्षाः । अतिशयाने-प्रजावान् । संबन्धे-दण्डी । दण्ड-
संयुक्त एवोच्यते न जातुचिद् भवति वनस्थेन दण्डेन दण्डोति । अन्ये त्वस्तिविवक्षाया-
मप्यर्थमाचक्षते । अस्तिमान् इति । अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यां नास्तीत्यस्तिविव-
क्षायां मतुविवधीयते । वृत्तिविषये च कर्तृविषयो अस्तिशब्दो निपातः । तथा च
प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते । अस्तितेति । उगित्वे प्रयोजनमाह—श्रीमतीति । अस्तित्वम्
“उगितश्च” (४ । १ । ६) इति ङीप् ॥ २६८ ॥

तसौ मत्वर्थे । वर्णमात्रात् मत्वर्थीयासंभवात् तदन्तग्रहणमित्याह—तान्त-
सान्तौ इति । संप्रसारणम् इति । “वसोः संप्रसारणम्” (६ । ४ । १३१) इत्यनेन ।

२७०. मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः [८ । २ । ९]

मवर्णावर्णात् मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जात् परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ।
किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् ।
यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ।

२७१. ज्ञयः [८ । २ । १०]

ज्ञयन्तात् मतुपो मस्य वः स्यात् । विद्युत्वान् । अपदत्वान्न जश्त्वम् ।

२७२. प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् [५ । २ । ९६]

अकारान्ताद् लच् वास्यान्मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्
किम् ? शिखावान् दीपः । प्राण्यङ्गादेव, नेह मेधावान् ।

अपदत्वाद् इति । भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारेण बाधादित्यर्थः । विदुष्मान् इति ।
विद्वांसो विद्यन्तेऽस्मिन् । संप्रसारणे कृते “आदेशप्रत्यययोः” (८ । ३ । ५६) इति
षत्वम् । गुणवचनेभ्य इति । ये गुणमुक्त्वा संप्रति गुणिनि वर्तन्ते ते उभयवचनाः
शुक्लादय इह गुणवचना गृह्यते । तेन रूपादिभ्यो न भवति । शुक्लः षट् इति ।
यद्यप्यभेदोपचारादप्येतत् सिद्धम्, भेदविवक्षायां तु मतुप् श्रूयेतेति लुग्वचनम् । लुबि-
त्यपठः लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचनप्रसङ्गात् । लोपनं लुबिति यौगिको वा ॥ २६६ ॥

मादुपधाया इति । म च अश्च मम्, समाहारे द्वन्द्वः । चकारो वाक्यभेदार्थः ।
तेन मात्परस्य वः स्यात् । एतदनन्तरार्थम् । तत्रोपधायाश्च मात् परस्य मतोर्मस्य वः
स्यादित्यपरं वाक्यम्, तच्च व्यवहितार्थम् । तेन नाव्यवधानन्यायेन प्रातिपदिकस्य
सन्निधानान्तरं मादित्यस्योपसंहारात् फलितमर्थमुपदर्शयति—मवर्णान्ताद् इत्यादि ।
अवर्णाग्रहणेन दीर्घोऽपि गृह्यते इति दर्शयति विद्यावान् इति । लक्ष्मीवानिति मोपधस्य ।
इह नृमतोऽपत्यं नामतः बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादवर्णोपधो नास्तीति
वत्वाभावः ॥ २७० ॥

प्राणिस्थादात इति । शिखावान् दीप इति । शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठेन
लचोऽप्रसङ्गात् नेदं प्रत्युदाहरणम् । चूडावान् वृत्त इति प्रत्युदाहयम् । प्राण्यङ्गादेव
इति । प्राणिस्थादित्यपनीय प्राण्यङ्गादेवेति वाच्यमित्यर्थः । विवक्षार्थतिकरणानुवृत्ते-
र्वेदं सिद्धम्^१ । प्राण्यङ्गं चाद्रवमित्यादिना^२ लक्षितम् ॥ २७२ ॥

१. सिद्धमिति नास्ति ख० पु० ।

२. तथेत्यधिकः ख० पु० ।

२७३. सिध्मादिभ्यश्च [५ । २ । ९७]

एभ्यो लच् वा । सिध्मलः । मांसलः । पक्षे सिध्मवान् ।

२७४. फेनादिलच्च [५ । २ । ६६]

फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ।

२७५. लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् [५ । २ । १०९]

त्रिभ्यो गणेभ्यः क्रमात् शः न इलच् एते वा स्युः । लोमशः । रोमशः ।

पामनः । अङ्गना । पिच्छिलः । उरसिलः । पक्षे मतुप् ।

सिध्मादिभ्यश्च । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते इति भावः । महाविभाषा यद्यपि प्रकृतैव तथापि तथा पक्षे वाक्यमेव स्यात् । अन्यतरस्यांग्रहणेन तु पुनरनुवर्तमानो मतुबपि समुच्चीयते, तदाह—पक्षे^१ सिध्मवान् इति । यद्येवमकारान्तेभ्य इति ठनावेव पक्षे प्राप्नुतः तस्मादनेकार्थत्वात् निपातानामनुवर्तमानमिहान्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्, नान्यत्र विकल्पार्थम् । तेन मतुबेव प्रकृतः समुच्चीयते । तेनेनिठनौ न भवतः इति व्याचक्षते ।

अथ गणसूत्रम् “पाणिणधमन्योर्दीर्घश्च” (वा०) पाष्णीकः । धमनीकः । “वातदन्तललाटानामूङ् च” (वा०) । वातूलः । ललाटूलः । दन्तूलः । “जटाघाटाकलाक्षेपे” (वा०) । जटालः । घाटालः । कलालः । एभ्यः पिच्छादिष्वपि पाठादिलजपि । जटिलः । घाटिलः । कलिलः । क्षेपे किम् ? जटावांस्तापसः । “क्षुद्रजन्तुरोगाभ्यां च (वा०) । यूकालः । मूच्छालः । विचर्चिकालः ॥ २७३ ॥

फेनादिलच्च । चकारो लचोऽपि समुच्चयार्थः । तेन फेनल इत्यादि भवति । मतुप्समुच्चयार्थं त्वन्यतरस्यांग्रहणं सर्वत्रानुवर्तत एवेत्युदाहरति । फेनवानिति ॥ २७४ ॥

लोमादि इति । पामन इति । पामा कण्डूस्तद्वान् ! नलोपः । अङ्गना इति । “अङ्गात्कल्याणे” (वा०) इति वचनात् । कल्याणान्यङ्गानि अस्या इति विग्रहः । उरसिल इति । भट्टाद् रुत्वाभावः । मतुपि तूरस्वान् । “मादुपधायाः” (८ । २ । ६) “दद्र्वा^२ ह्रस्वत्वं च (वा०) दद्रुणः । “विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः” (वा०) । विषुणोऽब्र-
तीति^३ विष्वञ्चितान्यस्य सन्तीति विषुणः । लक्ष्म्या अदन्तादेशश्च लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः ॥ २७५ ॥

१. पक्षे इति नास्ति क० पु० ।

२. दड्वेति क० पु० ।

३. विष्वग्गञ्जतीवि विष्वञ्चितानीति क० पु० ।

२७६. प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः [५ । २ । १०१]

एभ्यो णः स्यान्मतुप् च । प्राज्ञः । श्राद्धः । पक्षे प्रज्ञावान् इत्यादि ।

२७७. दन्त उन्नत उरच् [५ । २ । १०६]

उन्नतत्वोपाधिकाद् दन्तशब्दादुरच् स्यात् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः ।

२७८. ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५ । २ । १०७]

एभ्यो मत्वर्थैः । ऊषरः । सुषिरः । मुष्करः । मधुरः । “खमुखकुञ्जेभ्यश्च”
(वा०) खरः । मुखरः । कुञ्जरः । कुञ्जो हस्तिहनुः । “कच्छ्र्वा ह्रस्वत्वं च”
कच्छुरः ।

प्रज्ञाश्रद्धा इति । वृत्तिशब्दोऽत्र वार्तिकेऽदर्शनात् प्रक्षिप्तः^१ । प्राज्ञ इति । प्रज्ञाशब्दः
पिच्छादिषु पठितः । तेन प्रज्ञाल इत्यपि । ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । ततः
“प्रज्ञादिभ्यश्च” (५ । ४ । ३८) इति स्वार्थेऽणि प्राज्ञ इति भवति तत्किमर्थो^२
णोऽपि विधीयते । न ह्यनयोरर्थभेदोऽस्ति । सत्यम्, स्त्रियां तु भेदो भवति । अणि हि
डीपि प्राज्ञोति भवति णो तु टाप् प्राज्ञेति । उभयत्रापि कृतपूर्वी कटमिति वत् व्याकरणम्
प्राज्ञ इति भवति । कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठो न भवतीत्युक्तत्वात् । इत्यादौत्यादिप-
दात्—आर्थः । आर्थवान् । वार्त्तः । वृत्तिमान्^३ ॥ २७६ ॥

दन्त उन्नत इति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा सप्तमी वा । तुन्दादिषु पठ्यते “स्वाङ्गाद्
विवृद्ध इति । तेनेलचि प्राप्ते इनिठनोश्चापवादोऽयम् । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ।
दन्तुरा भूरिति निम्नोन्नता इति तूपचारात् प्रयोगः ॥ २७७ ॥

ऊष इति । ऊषः चारमृत्तिका । सुषिः छिद्रम् । मुष्कोऽण्डः^४ । मधुरत्र रसो गृह्यते
माधुर्याख्यः न भान्निकम् । तत्र तु मधुमान् घट इत्येव भवति । एवं च मधुरं मधु^५
इति सहप्रयोगोऽप्युपपन्नः खमुख इति वक्तव्यम् । खं कण्ठबिलम् महदस्यास्तीति^६ खरः

१. प्रक्षिप्त इति ख० पु० ।

२. किमित्येवेति ख० पु० ।

३. वृत्तिर्वीमिति क० पु० ।

४. शुष्कोडण्ड इति ख० पु० ।

५. नामाक्षिकमिति क० पु० ।

६. मध्वति इति क० पु० ।

७. महस्यास्तीति ख० पु० ।

२७९. केशाद्वोऽन्यतरस्याम् [५ । २ । १०७]

केशवः । “अन्येभ्योऽपि” मणिवः सर्पः । “अर्णसो लोपश्च” । अर्णवः ।
पक्षे मतुप् ।

२८०. काण्डाण्डादीरन्नीरचौ [५ । २ । ११]

आभ्यामेतौ क्रमात् स्तः । काण्डीरः । आण्डीरः ।

२८१. द्युद्भ्यां मः [५ । २ । १०८]

द्युमः । द्रुमः ।

२८२. अत इनिठनौ [५ । ० । १०८]

अकारान्तादिनिठनौ स्तः मत्वर्थे । दण्डिकः । पक्षे दण्डवान् ।

२८३. व्रीह्यादिभ्यश्च [५ । २ । ११६]

एभ्य इनिठनौ स्तः मतुप् च । व्रीही । शिखी । व्रीहिकः । शिखादेर्न ठन् ।

गर्दभः । मुखमस्यास्ति सर्वस्मिन् वक्तव्ये मुखरो वाचालः । कुञ्जो हस्तिहनुः इति ।
वृत्तिविषये एवैतदभिधानम् । एतच्चावयवार्थकथनम्, संभवमात्रेण । जातिशब्दः पुनरयं
यथाकथंचिद् व्युत्पाद्यते । “कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च” । कच्छूश्च रोगविशेषः ॥ २७८ ॥

केशाद्वो । पूर्वत्र प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थम् । इदं पुनरिनि-
ठनोरपि समावेशार्थम् । तेन चातूरूप्यं सिद्धयति । केशवः । केशिकः । केशी । केशवान्
इति । मणिव इति । नागविशेषः । उपलक्षणमेतत् । हिरण्यवः । कुञ्जरवः । कुररीवः ।
इष्टकावम् । राजीवम् । “अर्णसो लोपश्च” । अर्णो जलम् । लोपोऽलोऽन्त्यस्य । पक्षे
मनुप् इति । “तसौ” (१ । ४ । १६) इति भत्वात् अर्णस्त्वान् । मे छ इत्यादि । छान्द-
समेतदित्याहुः ॥ २७९ ॥

द्युद्भ्याम् इति । द्युरित्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । रूढिशब्दावेतौ ॥ २८१ ॥

अत इनिठनौ इति । इनीतोकारो नकारपरित्राणार्थः । तपरकरणान्नेह—
खट्वावान् ॥ २८२ ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च । अनदन्तार्थं आरम्भः । शिखादेर्न ठन् । एवं च विवक्षानियमः
इति करणाल्लभ्यते । उक्तं च “शिखादिभ्यः इनिर्वाच्याः इकन् यवखदना^१ दिभ्यः
परिशिष्टेभ्य उभयमिति” । इकन्निठि ठनुच्यते परंप्रसिद्ध्या । अत्र व्रीहीति स्वरूप-

१. कच्छूरप्सरोऽणविशेष क० पु० ।

२. इत आरभ्यन्तः प्रप्ययस्ये व्यन्तो नास्ति क० पु० ।

“एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्या च न तौ स्मृतौ” ।

स्ववान् । कारकवान् । सिंहवान् । दण्डा अस्यां सन्तीति दण्डवती शाला ।
क्वचित् भवतोऽपि । कार्या । कार्यिकः ।

२८४. तुन्दादिभ्य इलच् [५ । २ । ११७]

तुन्दिलः । पक्षे इनिठनौ मतुप् च ।

२८५. अस्मायामेधास्रजो विनिः [५ । २ । १२१]

असन्तान्मायादेशच विनिः स्यात् मतुप् च । तजस्वी । मायावी । मेधावी ।

“चोः कुः” स्रग्वी । पक्षे स्रग्वान् इत्यादि । व्रीह्यादित्वान्मायी । मायिकः ।

“शङ्खतुन्दाभ्यामारकन्” (वा०) “शृङ्गारकः । वृन्दारकः । “फलवर्हाभ्यामिनच्”

(वा०) कलिनः । बर्हिणः । “रथाच्च” (वा०) रथिनः । “शीतौष्णतृषाभ्य आलुच्”

(वा०) “तदसहने” (वा०) शीतं न सहते शीतालुः । “हिमाच्चेलुः” (वा०)

हिमेलुः । “बलादूलः” (वा०) बलूलः । “वाताच्च” (वा०) । वातूलः ।

“तन् पूर्वमरुद्भ्याम्” (वा०) । पर्वतः । मरुत्तः ।

ग्रहणं तुन्दादिभ्य इतोलचो बाधनार्थम् । तेन व्रीहिशब्दः इलच् न भवति ।
तुन्दादिषु तु व्रीहिग्रहणेनार्थं गृह्यते । तेन शालयोऽस्य सन्तीति शालो । शालिक ।
शालिमान् । शालिल इति भवति । एकाक्षरात् इति । एकाच इत्यर्थः । अस्योदाहरणम्
स्ववान् । कारकवानिति कृदन्तस्य । सिंहवानिति जातेः । दण्डवतीति सप्तम्यर्थस्य ।
प्रायिकं चैतत् इत्याह—क्वचिद् भवतोऽपि इति । कार्याति । कार्यशब्दः “ऋहलोर्ण्यत्”
(३ । १ । १२४) इति कृदन्तः । जातेरपि निषेधोऽनित्यः । तेन दण्डीत्यपि सिद्धम् ॥ २८३ ॥

तुन्दादिभ्यः । पक्षे इनिठनौ इति । चकारेण तयोः समुच्चयात् । मतुप् च इति ।
अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । तेन तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दो । तुन्दवान् इति चातूरूप्यम् ।
स्वाङ्गात् विवृद्धौ (वा०) इति पठ्यते । महान्तौ कर्णौ अस्य कर्णौ । कर्णिकः ।
कर्णिलः कर्णवान् ॥ २८४ ॥

अस्मायेति । चोः कुरिति । स्रक् । “ऋत्विग्” (३ । २ । १६) इत्यादिना
विवबन्तो निपातितः । तस्य चोश्चवर्गसंबन्धिनो जकारस्य कुः । “क्विन्प्रत्ययस्य”
(८ । २ । ६२) इत्यनेनेत्यर्थः । यथाश्रुते तु “चोः कुः” (८ । २ । ३०) इति बाधित्वा
“व्रश्चेति” (८ । २ । ३) इति षः प्रसज्येत । शीतौष्ण इत्यादि । काशिकायां
हिमशब्दोऽप्यत्र पठ्यते । हिमालुः । “हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः” (वा०) हिमेलुः । “वाताच्च”

२८६. ऊर्णया युसः [५।२।१२]

पदत्वान्नावर्णलोपः । ऊर्णायुः ।

२८७. वाचो ग्मिनिः [२।१।२४]

वाग्मी ।

२८८. आलजाटचौ बहुभाषिणि [५।२।१२५]

बहुगह्या वागस्तीति वाचालः । वाचाटः ।

२८९. स्वामिन्नैश्वर्ये [५।२।१२६]

स्वामी । स्वानन्यः ।

(वा०) इति । समूहे चेति शेषः । वातूल इति । वातं न सहते वातानां समूहो वा । “तन् पर्वमरुद्भ्यां च” (वा०) । तनो नकारश्चाद्युदात्तार्थः । मरुत इति । मरुतो नाम राजा । कृदन्तोऽप्यस्ति मरुत एनं देयामुः । “मरुतशब्दस्योपसर्गसंज्ञोपसंख्यायते । ततो दात्रः कप्रत्यये “अच उपसगतिः” (७।४।४७) इति तत्त्वम् ॥ २८५ ॥

ऊर्णया युस् । पदत्वात् इति । “सिति च” (१७।४।१६) तथा ‘चानवका-
शा या पराऽपि भसंज्ञा बाध्यते इति “यस्येति च” (६।४।१८४) इति लोपो
नेत्यर्थः ॥ २८६ ॥

वाचो ग्मिनिः । वाग्मीति । “चोः कुः” (८।२।३०) जश्त्वम् । तेन द्वयोर्ग-
कारयोः श्रवणं भवति । यदि तु मिनिरेवाच्यते ‘यरोऽनुनासिकः’ (८।४।४५)
इति नित्यमनुनासिकः स्यात् प्रत्यये नित्यमिष्यते इति वचनात् ॥ २८७ ॥

आलजाटचौ । वाच इति वर्तते । अत्र वार्तिकम् “कुत्सित इति वक्तव्यम्”
(वा०) । एतदभिप्रेत्य विगृह्णन्ति । बहुगह्या वागस्य इति । यो हि सम्यग् भाषते
वाग्मीत्येव स भवति ॥ २८८ ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये । स्वशब्दादेश्वर्यवाचिन आमिन्^१ प्रत्ययो निपात्यते । स्वमैश्वर्य-
मस्यास्तीति स्वामी । ज्ञातिधनवाचिनोऽपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्वं
स्वभावाद् भवति । तेन धनवान् निर्धनो वेशिता स्वामीत्युच्यते । धनवत्त्वादेश्वर्य-
मित्यपि नास्ति वाक्वातेरित्यपि दर्शनात् । स्ववानन्य इति । यस्य धनमेवास्ति न
स्वामित्वमित्यर्थः ॥ २८९ ॥

१. वेति क० पु०

२. यतरोऽनुनासिक इति ख० पु० ।

३. आभिन्निति पुस्तकद्वये ।

२९०. अर्शआदिभ्योऽच् [५ । २ । १२७]

अर्शसः । वैजयन्तः ।

२९१. वातातीसाराभ्यां कुक् च [५ । २ । १२९]

आभ्यामिनिः स्यात् कुक् चागमः । वातकी ।

२९२. हस्ताज्जातौ [५ । २ । १३३]

हस्ती । हस्तवानन्यः ।

२९३. कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः [५ । २ । १३८]

आभ्यामेते स्तः । कंवः । कंमः । कंयुः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः ।

कंयः । इत्यादि । एवं शंवादि ।

अर्शआदिभ्योऽच् । अर्शस इति । अर्शांसि विद्यन्तेऽस्य, वैजयन्ती यस्यास्तीति विग्रहः । आकृतिगणोऽयम् । यत्राभिन्नेनादन्तेन शब्देन तद्वतोऽभिधानं स सर्वोऽर्श-
आदिः । “स्वाङ्गाद् हीनाद्” (वा०) इति पठ्यते । हीनं विकलम् । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । काणा चक्षुरस्यास्तीति काणाः । “वर्णादिति” (वा०) पठ्यते । वर्णावाचिनः शुक्लादेरजित्यर्थः । शुक्लः पदः कृष्णः कम्बलः । ननु गुणवचनेभ्यो मतुप् लुक् एव सिद्धम्, सत्यम् । गुणिना शुक्लादिद्रव्येण संयुक्तोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । शुक्ला सुधा ॥ २६० ॥

वातातीसाराभ्यामिति । “द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः” (५ । २ । १२८) इत्युपतापत्वात् सिद्ध एव कुगर्थं तु वचनम् । वातोऽत्र व्याधिर्गृह्यते अतिसारसाहचर्यात् । “पिशाचा इति वक्तव्यम्” (वा०) पिशाचकी वैश्रवणः ॥ २६१ ॥

हस्ताज्जातौ । हस्तशब्दादिनिः स्यात् समुदायेन चेज्जातिरभिधेया । अमत्वर्थेऽपि विधिरयम् । नह्यत्र मत्वर्थगन्धोऽस्ति । तथा ह्यहस्तोऽपि गजो हस्तीति प्रयुज्यते । हस्तसंबन्धविवक्षायां तु गजोऽपि हस्तवानित्यपि भवति । हस्तशब्दः स्वाङ्गोप-
लक्षकः तेन करी विषाणीत्यपि भवति ॥ २६२ ॥

कंशंभ्याम् इति । कमिति मान्तमप्यस्ति । “सुखशीर्षजलेषु” इति स्मरणात् । शमित्यपि मान्तं सुखवाचि । युस्यसोः सित्त्वम्, पदकार्यार्थम् । तेनानुस्वारपरसवर्णौ

१. पिशाचा चेति क० पु० ।

२. हस्तनिति क० पु० ।

३. स्वोपलक्षक इति क० पु० । हस्तशब्दश्चोपलक्षक इति ख० पु० ।

४. तिनेति क० पु० ।

२९४. तुन्दिवलिवटेर्भिः [५ । २ । १३९]

एभ्यो भः स्यान्मत्वर्थे । तुन्दिभ इत्यादि ।

२९५. अहंशुभभोयुस् [५ । २ । १४०]

आभ्यां मतुवर्थे युस् स्यात् । पदत्वान्न टिलोपः । अहंयुः । शुभंयुः ।

२९६. वले [५ । ३ । ११८]

वले परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । कृषीवलः । “वलच् अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०) भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ।

२९७. दन्तशिखात्संज्ञायाम् [५ । २ । ११३]

आभ्यां वलच् स्यात्संज्ञायाम् । दन्तावलः । शिखावलः ।

इति मत्वर्थीयाः

भक्तः । यकारवकारयोः पुनः सानुनासिकौ यकारवकारौ परसवर्णौ न ॥ २६३ ॥

तुन्दिवलः । तुन्दिरित्युन्नता नाभिरित्युच्यते तस्याम् “स्वाङ्गाद् वृद्धौ” इति तुन्दादिषु पाठादिलजादिषु प्राप्तेषु भो विधीयते । वलिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन वलिन इत्यपि भवति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेर्मनुब्रपि भवति ॥ २१३ ॥

अहंशुभभोयुस् । अहमिति मान्तमहंकारे वर्तते । शुभमित्यप्यव्ययं शुभार्थः । युसः सकारः पदसंज्ञार्थः । तेन पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णविकल्पो । अहंयुः अहंकारवान् । शुभंयुः । कल्याणवान् ॥ २६५ ॥

रजःकृष्या । रजस्वल इति । “तसौ मत्वर्थः” (१ । ४ । १९) इति भत्वान्न रुत्वम् । रजो विद्यतेऽस्मिन् ग्रामे इत्यत्र तु न भवति । अभिधेयनियमार्थेति करणानुवृत्तेः । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतिवलः शौण्डिकः । परिवल इति । पर्षद्वल इत्यपीच्छन्ति । उभयथा सूत्रप्रणयनात् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वाच्यम्” (वा०) अण इत्युक्तेर्न दीर्घः । नहि दीर्घेण संज्ञा गम्यते ॥ २६६ ॥

दन्तनटकादिति । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वह्रस्वत्वे । दन्तावल इति । “वले” (५ । ३ । ११८) इति दीर्घः । “दन्तो दन्तावलो हस्ता” इत्यमरः । शिखावलो मयूरः ॥ २६७ ॥

इति मत्वर्थीयाः

१. आसुतिवल इति क० पु० । आसुतोवल इति ख० पु० । पुञ्जप्रतिषेधेति । आसुतिषव इति क० पु० ।

२. दन्तशिखा इति ख० पु० ।

अथ प्राग्दिशीयाः

२९८. प्राग्दिशो विभक्तिः [५ । ३ । १]

दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग् इत ऊर्ध्वं प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः ।
विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वादि ।

२९९. किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः [५ । ३ । २]

वक्ष्यमाणाः प्राग्दिशीयाः प्रत्ययाः एभ्यः स्युः न तु द्वयादिभ्यः ।

३००. पञ्चम्यास्तसिल् [५ । ३ । ७]

पञ्चम्यन्तात् किमादेर्वा तसिल् स्यात् स्वार्थे । लः स्वार्थः । सुपो लुक् ।

इति प्राग्दिशीयाः

प्राग्दिश इति । “दिक्शब्देभ्य” (५ । ३ । २७) इत्यतः इति । “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योऽस्तातिः” (५ । ३ । २७) इति वक्ष्यति ततः प्रागित्यर्थः । विभक्तिसंज्ञा इति । विभक्तिशब्दः संज्ञा येषां ते विभक्तिसंज्ञाः । विभक्तिशब्दश्चेह स्वरूप-परो न सुप्तिङ्परः । तेषां प्रत्येकं संज्ञात्वे अनेकसंज्ञाकरणावैयर्थ्यात् । समुदायस्य तु संज्ञात्वे गौरवमनाकृतिश्च । त्यदाद्यत्वादि^१ इति । विभक्तिनिबन्धनं कार्यमित्यर्थः ॥ २९८ ॥

किंसर्वनाम इति । प्रकृतयोऽनेन नियम्यन्ते । अधिकारोऽयम् परिभाषा चेत्या-शयेनाह—एभ्य एव स्युः इति । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणमद्वयादिभ्य इति पर्युदासापवादार्थम् । बहुशब्दस्त्वत्र संख्यावचनो गृह्यते सर्वनामेति संज्ञिनिर्देशात् तत्साहचर्यात् “बहुगण” (१ । १ । २३) इति संज्ञितस्यैव ग्रहणात् । तेन बहोः स्यादिति संघवैपुल्ययोर्न भवति ॥ २९९ ॥

पञ्चम्यास्तसिल् । पञ्चमीयं व्याख्यानात् । तेनायं प्रत्ययः संपद्यते इत्याशयेनाह—पञ्चम्यन्ताद् इति । यदि तु पञ्चम्या इत्यादिषष्ठी व्याख्यायते तसिलादय आदेशा उच्येरन् । नैवं शक्यम् । ततस्त्यः । तत्रत्यः । इति स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् “सुपो धातु” (२ । ४ । ७ ?) इति त्रतसोलुक् स्यात् ।

१. त्यदादितिति क० पु० ।

२. पञ्चमीध्येत् इति क० पु० ।

३०१. कुतिहोः [७।२।१०४]

तकारहकारादौ प्रत्यये परे किमः कुः स्यात् । तद्धितत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः ।
अव्ययत्वात् सुपो लुक् । कुतः । कस्मात् । सर्वतः । विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम् ।
ततः । यतः । बहुतः । द्रव्यादेस्तु द्राम्याम् । किमादेः किम् ? वृक्षात् ।
सर्वप्रातिपदिकात् तसिल् इति केचित् । कृष्णतः ।

३०२. इदम इश् [५।३।३]

प्राग्दिशीये परे इदम इश् स्यात् । इतः ।

३०३. एतदोऽश् [५।३।५]

एतदः अश् स्यात् प्राग्दिशीये । अतः विभक्तिकार्यम् । अमुतः ।

कुतः । बहुत इति “वेङ्कित” (७।३।१११) इति गुणः स्यात् । ततः
तत्रेत्यत्र डसिङ्योः स्मात्स्मिनी (७।१।१५) स्यातामिति दिक् । लः स्वार्थः ।
“लिति” इति प्रत्ययात्पूर्वस्याद्युदात्तार्थः । सुपो लुक् इति । कस्मात् तस् इति स्थिते
“सुपो धातु” (२।४।७१) इति पञ्चम्या लोपः ॥ ३०० ॥

कुतिहोः । ति इतीकार उच्चारणार्थः । किमस्ति विभक्तेरसंभवात् । अव्ययत्वात्
इति । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” (१।१।३८) इत्यनेन । विभक्तित्वात् इति । सुपो
लुकि कृते “न लुमता” (१।१।६३) इति निषेधात् प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तौ तसादेर्विभ-
क्तित्वात्त्यदाद्यत्वम् । अतो गुणो ॥ ३०१ ॥

इदम इश् । शकारः सवदिशार्थः । अन्यथा प्रत्ययमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गोत्त्वेन
विशेषविहितेन च विभक्त्यङ्गसंज्ञापेक्षं त्यदाद्यत्वं परमपि बहिरङ्गत्वाद् बाध्येत ।
ततश्च मकारस्येत्वे कृते इदरूपस्य च लोपे आद् गुणो च एत इत्यनिष्टं प्रसज्येत ॥ ३०२ ॥

एतदोऽश् । शः सवदिशार्थः, अन्त्यस्य मा भूत् । न चान्त्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव
सिद्धमिति वाक्यम् । अकारस्याप्यकारवचनं सन्ध्यभावात् स्यात् । भाष्ये तु
“एतदोऽश्” (५।३।५) इति नान्तोऽयमादेशः इति स्थितम् । स चानेकाल्त्वात्
सवदिशः । तत्स्थानिवत्त्वात्प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः । अथैतदस्यमुप्रत्यये कथम् ।
इत्यम् । अश् कस्मान्न भवति । अत्राहुः एतद इति योगो विभज्यते । एतैतो रथोरित्य-

३०४. पर्यभिभ्यां च [५ । ३ । ६]

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । अभितः ।

३०५. सप्तम्यास्त्रल् [५ । ३ । १०]

द्व्यादिवर्जात् किमादेः सप्तम्यन्ताद्वा त्रल् स्यात् स्वार्थे । कुत्र । तत्र ।
एवमस्मिन्निति अत्र । अमुत्र । बहुत्र ।

३०६. इदमो हः [५ । ३ । ११]

अस्मात्सप्तम्यन्तात् हः स्यात् । त्रलोऽपवादः । इह ।

३०७. किमोऽत् [५ । ३ । १२]

किमः सप्तम्यन्तादत् प्रत्ययः स्यात् ।

३०८. क्वाति [७ । २ । १०५]

किमः क्वः स्यादति विभक्तौ । क्व । त्रलोपीत्येके । कुत्र ।

३०९. वा ह च छन्दसि [५ । ३ । १३]

३१०. कु तिहो [७ । २ । १०४]

कुह ।

नुवर्तते । एतयोः रेफहकारयोरेतावादेशौ स्तः । अशोऽपवादः । रेफादि । अनद्यतने
“अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्” (५ । ३ । २१) इति विहितः । थादिः पुनः थमुरस्मा-
दुपसंख्यायते । अमुतः इति । अदसस्तमिल् त्यदाद्यत्वम् । “अदसोऽजेः” (८ । २ । ८०)
इति मुत्त्वम् ॥ ३०३ ॥

पर्यभिभ्यां च । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेऽयते । परितः । सर्वतः । अभितः । उभयत
इत्यर्थः । अन्यत्र त्वनभिधानान्न भवति । परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति ॥ ३०४ ॥

किमोत् । अतस्तस्य “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३) इतीत्संज्ञा । “न विभक्तौ तु-
स्माः” (१ । ३ । ४) इत्यस्यानित्यत्वात् ॥ ३०७ ॥

त्रलोपीत्येवेति ॥ ३०८ ॥

किमो द्वे इति सूत्रं विभज्य वा ह छन्दसीति पठति । भागवृत्तिकारस्तु भाषाया-
मेतन्नेच्छति ॥ ३०९ ॥

१. ह च छन्दसि इति क० पु० ।

३११. सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा [५ । ३ । १५]

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययः स्यात् कालेऽर्थे । त्रलादेरपवादः ।

३१२. सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि [५ । ३ । ६]

दाप्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे ।

३१३. इदमो हिल् [५ । ३ । १६]

अस्मात् सप्तम्यन्तात् काले हिल् स्यात् । हस्यापवादः ।

३१४. एतेतौ रथोः [५ । ३ । १४]

इदमो रेफे थकारे च परे क्रमात् एत-इत् एतौ आदेशौ स्त । एतर्हि । काले किम् ? इह देशे ।

३१५. अधुना [५ । ३ । १७]

इदमो रूपं निपात्यते ।

३१६. दानीं च [५ । ३ । १८]

इदमो दानीं प्रत्ययः स्यात् काले । इदानीम् ।

३१७. तदो दा च [५ । ३ । १९]

तदः सप्तम्यन्ताद् दा स्याद् दानीं च काले । तदा । तदानीम् । पुनर्दाविधेः फलं चिन्त्यम् ।

सर्वैकान्य । त्रलादेरपवाद इति । सामान्यविवक्षायां तु त्रलादिर्भवत्येव । प्रत्ययो-
त्पत्तिसमये कालोपाधिकत्वाभावात् । क्व काले तत्र काले इति । काले नह्यत्र पश्चात्
संबन्ध इति ॥ ३११ ॥

अधुना निपात्यते इति । इदमोऽशभावो धुना च प्रत्ययः इत्यर्थः । भाष्ये तूक्तम्
अधुना प्रत्ययः । तत्रेदम ईशादेशे “यस्येति च” (६ । ४ । १८४) इति लोपः ॥ ३१५ ॥

पुनर्दाविधेरिति । सर्वैकान्येत्येव सिद्धेः । चिन्त्यमिति । तत्रेदं चिन्तयन्ति “सकृद्वद्व-
मवद्वं भवति द्विवद्वं सुवद्वं भवति” इति परिभाषाऽनेन ज्ञाप्यते । तेन क्वचित् कार्य-

३१८. अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् [५।३।२१]

किमादेः सप्तम्यन्तादनद्यतने हिल् स्याद्वा । कर्हि । यर्हि । तर्हि । पक्षे दादिः ।

३१९. सद्यःपरुत्परार्येषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्य-
तरेद्युरितरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः [५ । ३ । २२]

एते सप्तम्यन्ताद् कालविशेषे निपात्यन्ते । समानेऽह्नि सद्यः इत्यादिः
“उभयद्युश्च” (वा०) ।

व्यभिचारोऽपि भवति । अन्ये त्वाहुः । अदाप्रत्ययो न दा । तेन पक्षे सदा इत्यनुदात्तान्तं भवति ॥ ३१७ ॥

अनद्यतने । अनद्यतनकालस्य तु लक्षणं वक्ष्यति तिङन्ते । अतोतायाः रात्रेः पश्चिमं यामद्वयमागामिन्याश्च पूर्वदिवसः सकलः एषोऽद्यतनः इति । कर्हीति । किमः कः । अत्र कियत्तदन्यदेतदन्येभ्य एवायमित्याहुः । अन्यर्हि । अपरे त्वमुस्मिन् अमुर्हि । बहुर्हि इत्ययोच्छ्रन्ति । पक्षे दादिरिति । कालसामान्यविवक्षायामिति भावः । नह्यनद्यतनत्वं विशेषे दादिभिः प्रत्याययितुं शक्यो विनाऽर्थप्रकरणादिकम् । तद्विशेषविवक्षायां तु पक्षे वाक्यमेव भवति । कस्मिन्ननद्यतने काले इति ॥ ३१८ ॥

सद्यःपरुदिति । कालविशेषे इति । अह्नि वर्षे इत्यादि सप्तम्यन्तपदप्रतिपाद्ये काले इत्यर्थः । तथाहि समानेऽह्नि सद्यः । समानस्य सभावः द्यस् च प्रत्ययः । पूर्वस्मिन् वर्षे परुत् । पूर्वस्य परभावः उत् च प्रत्ययः । पर्वतरे वर्षे परारि । पूर्वतरस्य परभावः आरिश्च प्रत्ययः । अस्मिन् वर्षे ऐषमः । इदमः समषण् प्रत्ययः इदम ईश् आदिवृद्धिः षत्वम्, परस्मिन् अह्नि परेद्यवि । परशब्दाद्व्यविप्रत्ययः । अस्मिन्नह्नि अद्य । इदमोऽशादेशः द्यश्च प्रत्ययः ! पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्योऽह्नि एद्युस् च प्रत्ययः । पूर्वद्युरित्यादि ज्ञेयम् । उभयद्युरिति । “द्युस् च उभयादिति” वार्तिकार्थः निपातनरूपेण पठितः । उभयोरह्नीरुभयेद्युः । उभशब्दस्योभयोऽन्यत्रेति वचनाद् उभयभावः । द्युस् च प्रत्ययः ॥ ३१९ ॥

१. अपरे इति ख० पु० ।

२. न तदेति ख० पु० ।

३२०. प्रकारवचने थाल् [५ । ३ । २३]

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । तद्वृत्तेः किमादेः थाल् स्यात् ।
सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा ।

३२१. इदमस्थमुः [५ । ३ । २४]

थालोऽपवादः । इत्थम् ।

३२२. किमश्च [५ । ३ । २५]

अस्मात् थमुः स्यात् । कथम् ।

इति प्राग्दिशीयाः ।

प्रकारवचने । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८ । १ । १२) इतिवन्नेह प्रकारः
सादृश्यमपि गृह्यते किं तु भेद एवाभिधानस्वभावादिति दर्शयति । सामान्यस्य इति ।
यथा ब्राह्मण इति सामान्यं तस्य भेदको विशेषः माठरेत्यादिः तस्य वचने द्योतने ।
तद्वृत्तेरिति । यदि किमादिभिः प्रकारमात्रं प्रतिपिपादयिषितमिति यावत् प्रकारे
प्रकृतिविशेषाद्विहितेनाप्यनेन थाला सामान्यविहितो जातीयर् न बाध्यतेऽर्थभेदादिति
तेनैव वक्ष्यति प्रकारवति चायं थाल् तु प्रकारमात्रे इति । अर्थभेदे चाभिधानस्वभाव
एव नियामकः एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं कृत्वा तदन्तात्प्रकारवन्तमभिधातुं
जातीयरपि^१ प्रयुक्ते भाष्ये यथाजातीयकस्तथाजातीयक इति ॥ ३२० ॥

इदमस्थमुः । उकारो मस्येत्संज्ञापरित्राणार्थं “न विभक्तौ” (१ । ३ । ४)
इत्यस्यानित्यत्वं ज्ञापयति । तेन “किमोऽत्” (५ । ३ । १२) अदिति तकारस्येत्संज्ञा
सिद्धयति । इत्थमिति । “एतेतौ रथोः” (५ । ३ । ४) इदम इशादेशः ॥ ३२१ ॥

इति प्राग्दिशीयाः

१. जातीय एव बाध्यते अर्थभेदावायेति क० पु० ।

२. इष्टू इति क० पु० ।

३. पर्यप्रयुक्त इत्यारभ्य अनित्य इत्यन्तो नास्ति क० पु० ।

३२३. दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः [५ । ३ । २७]

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिगाद्यर्थेभ्यो स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

३२४ पूर्वापराधराणामसि पुरधवश्चैषाम् [५ । ३ । ३९]

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात् तद्योगे चैषां क्रमात् पुर-अधू-अव्-
इत्यादेशाः स्युः ।

३२५ अस्ताति च [५ । ३ । ४०]

अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्याः पूर्वस्यां पूर्वा वा दिक् ।
पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ।

३२६. विभाषाऽवरस्य [५ । ३ । ४१]

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । परस्तात् ।
अपरस्तात् । एवं देशे काले वा ।

दिक्शब्देभ्य इति । दिग्वाचकत्वेन लोके प्रसिद्धा दिक्शब्दा इह विवक्षिताः ।
तेनैन्द्रयां वसतीत्यादौ न भवति । ऐन्द्रयादयो हीन्द्रसंबन्धि वस्तु स्त्रीत्वविशिष्टं वदन्तः
प्रकरणादिवशाद्दिशं प्रतिपादयन्ति न तु दिशि रूढास्ते । दिग्देशकालेष्विति किम् ?
पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । यदि हि कदाचिद्दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इह गृह्येत ततोऽ-
त्रापि स्यात् । सप्तमीत्यादि किम् ? पूर्वया ज्वलितम् । दिगादिभिः सप्तम्यादीनां
यथासंख्यं नेष्यते । अस्तातेरिकारो “हलन्त्यम्” (१ । ३ । ३) इतीत्संज्ञापरित्राणार्थः
॥ ३२२ ॥

पूर्वापरेति । आनन्तर्ययोगे षष्ठीत्याह—एभ्य इति । दिग्देशकालेष्वित्यनुवर्तते
इत्याशयेनाह—अस्तात्यर्थे इति । असौत्यविभक्तिको निर्देशः । असिना च विशेषविहिते-
नाप्यस्तातिर्न बाध्यते “अस्ताति च” (५ । ३ । ४०) इति ज्ञापकात् । एषामित्यस्य
ग्रहणं विस्पष्टार्थम्, सन्निधानादेव सिद्धेः ॥ ३२४ ॥

विभाषाऽवरस्य । अवरस्यास्तातौ यदुक्तं द्विभाषा भवतीत्युक्तार्थः । तेनोक्तोऽ-
वादेश एव विकल्प्यतेऽर्थादित्याशयेनाह—अवरस्याव् स्याद्वा इति । परस्तात् इति ।
“दिक्शब्देभ्यः” (५ । ३ । ३६) इत्यस्योदाहरणम् ॥ ३२६ ॥

३२७. दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच [५ । ३ । २८]

आभ्यामतसुच् स्यादुक्तेऽर्थे । अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

३२८. विभाषा परावराभ्याम् [५ । ३ । २९]

आभ्यामतसुच् स्याद्वा । परतः । अवरतः । पक्षे अस्तातिः ।

३२९. अञ्चेलुक् [५ । ३ । ३०]

अञ्चत्यन्तात् दिक्शब्दात् परस्यास्तातेर्लुक् स्यात् । “लुक् तद्धितलुकि”
(१ । २ । ४९) प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् । प्राक् । उदक् । एवं देशे
काले च ।

३३०. उपर्युपरिष्ठात् [५ । ३ । ३१]

ऊर्ध्वशब्दस्यास्तात्यर्थे निपातावेतौ ।

३३१. पश्चात् [५ । ३ । ३२]

अवरस्यास्तात्यर्थे निपातः ।

३३२. उत्तराधरदक्षिणादातिः [५ । ३ । ३४]

एभ्योऽस्तात्यर्थे आतिः । उत्तराद् वसतीत्यादि ।

उपर्युपरिष्ठात् । निपातावेतौ इत्यूर्ध्वस्योपभावे रिलृष्टातिलौ च प्रत्यया-
वित्यर्थः ॥ ३२९ ॥

पश्चात् निपात इति । अवरस्य केवलस्य लिङ्गविशिष्टस्य च पश्चभावः आतिश्च
प्रत्यय इत्यर्थः । अवरस्यां दिशि देशे काले च पश्चादिति । एवं पञ्चमीप्रथमाभ्यामपि
दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणस्या अवरस्याश्चान्तरालं
दिक् दक्षिणा परा । तस्याः तस्यां सा वा । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । अर्द्धोत्तर-
पदस्य च दक्षिणपश्चार्धः । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (वा०) । “विनापि
पूर्वपदेनापरस्य पश्चभावः” । पश्चार्धः ॥ ३३१ ॥

उत्तरात् इति । “दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्” (५ । ३ । २८) उक्तः । दक्षिणतः ।
उत्तरतः । उत्तरादाजाही च वक्ष्यति^१ । उत्तरा । उत्तराहि । “दक्षिणादाच्” (५ । ३ । २९)

१. अतसुचोक्तः इति क० पु० ।

२. आतिनेति क० ख० पु० ।

३३३. एनबन्धतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः [५।३।३५]

सप्तमीप्रथमान्तादुत्तराधरदक्षिणादेनप् वा स्याददूरेऽस्तात्यर्थे । उत्तरेण ।
अधरेण दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । अपञ्चम्याः किम् ? उत्तरादागतः ।
दिक्शब्दमात्रादेनप् इति केचित् । पूर्वण ।

३३४. दक्षिणादाच् [५।३।२६]

उक्तेऽर्थे न तु पञ्चम्याः । दक्षिणा ।

३३५. आहि च दूरे [५।३।३७]

दक्षिणाद् दूरेऽर्थे आहिः स्यात् चकाराद् आच् न तु पञ्चम्याः ।
दक्षिणाहि केलासाद् वसति ।

३३६. उत्तराच्च [५।३।३८]

आजाही स्तः । उत्तरा । उत्तराहि ।

च वक्ष्यति । अधरादसिरस्तातिश्चोक्तः । अधः । अधस्तात् इति । वचनात्सर्वेऽस्तातिभिः
समाविशन्ति १ ॥ ३३२ ॥

एनबन्धतर इति । अपञ्चम्या इति विशेषनिषेधादाद्यन्तो गृह्येते इत्याह—सप्तमी-
प्रथमा इति । उत्तराधरदक्षिणा इति । एतेन दिक्शब्देभ्य इत्यस्यानुवृत्तिं दर्शयति । तेन
पूर्वेण ग्रामादिति न भवति । अनभिधानादिति भावः । अदूरे इति । दिक्शब्दानामवध्य-
पेक्षत्वात् अवधेरदूरोऽवधिमान् गृह्यते । उत्तरेण इत्यादि । ग्राममिति शेषः । दिक्शब्दमात्रा-
दिति । दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्तते नोत्तरादिग्रहणमिति भावः । अञ्चत्यन्तात् न भवति
व्यवस्थितविकल्पविज्ञानात् । ये त्वाहुः अस्त्वञ्चन्तादपि “अञ्चेलुक्” (५।३।३०)
इत्यनुवृत्तेर्लुक् भविष्यतीति तेषां ग्रामात्प्राक् दूरे वसतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणोऽनबन्त-
त्वात् ‘द्वितीया’ स्यात् । पूर्वणेति अनभिधानं दुर्ज्ञानमित्याशयः ॥ ३३३ ॥

दक्षिणावाच् । उक्तेऽर्थे इति । दिग्देशकालेष्वित्यर्थः । अदूरे इति हि न स्वयंते
॥ ३३४ ॥

उत्तराच्च । आजाही स्त इति । यद्यप्याहिरनन्तरस्तथापि चकारेण व्यवहितस्या-
प्याचः समुच्चय इति भावः ॥ ३३५ ॥

३३७. संख्याया विधार्थे धा [५ । ३ । ४२]

क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्यायाः स्वार्थे धा स्यात् । चतुः प्रकारं चतुर्धा ।

३३८. एकाद् धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् [५ । ३ । ४४]

एकशब्दाद् धा इत्यस्य ध्यमुञ्जादेशो वा स्यात् । ऐक्यम् । एकधा ।

३३९. द्वित्र्योश्च धमुञ् [५ । ३ । ४५]

द्वित्र्योर्धा इत्यस्य वा धमुञ् स्यात् । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ।

३४०. एधाच्च [५ । ३ । ३६]

द्वित्र्योर्धा इत्यस्य एधाच् वा स्यात् । द्वेधा । त्रेधा । “ष उच्चमिति”
(वा०) उत्त्वष्टुत्वे वा । षोढा । षड्धा ।

संख्याया विधार्थे इति । विधा च प्रकारः न त्वोदनपिण्डोऽपि अर्थग्रहणात् । तद्वि
विधाशब्दस्य प्रसिद्धेऽर्थे प्रकाररूपे यथा स्यात् एका गोविधेत्यत्र मा भूदिति । स च
प्रकारो द्रव्यगुणविषयो न गृह्यते इत्याह—क्रियाप्रकारवृत्त इति । एतच्चाभिधानस्वाभा-
व्याल्लभ्यते । कथं तर्हि ‘नवधा द्रव्यम्, नवधाऽऽथर्वणो वेद’ इति । अत्राप्युपदिश्यते पठ-
्यते इत्यध्याहृतक्रियाविषय एव प्रकारो ज्ञेयः । चतुर्धा इति । एकस्या अपि पाकादि-
क्रियायाः प्रकारभेदेन चातुर्विध्यं प्रतीयते । एकधा भुक्त इत्यादौ तु प्रकारैक्यप्रतिपाद-
नेन तन्निवृत्तिः । प्रकाराविवक्षायां त्वेकः पाक इति । पञ्चपाक इत्यत्र भिन्ना एव
पाका विवक्षिताः । न चानेकप्रकारस्त्वमिति धा न भवति । तद्विवक्षायां तु भवत्येव ।
पञ्चधा पाक इति ॥ ३३७ ॥

एकाद् धो । शब्दस्वरूपपरत्वान्निर्देशस्य सर्वनामकार्याभावः । ध्यमुञ्जादेश इति ।
यद्यपि स्वतन्त्रप्रत्यय^१ च विज्ञानेऽपि न दोषः । तथापि “अधिकरणविचाले च” (५ ।
३ । ४३) इत्यस्यैवान्तरत्वादपवादोऽयमिति शङ्क्येत । आदेशत्वे तु प्रकारार्थ-
स्यापि भवति । अत एवानुवृत्तावपि पुनर्धा इत्युक्तम्, धामात्रस्य परिग्रहणार्थम् ।
ऐक्यम् इति । त्रित्वादादिवृद्धिः ॥ ३३८ ॥

द्वित्र्योश्च धकारो विकल्पानुकर्षणार्थः इत्याह—वा स्याद् इति । “धमुञ्जन्तात्
स्वार्थे ङो वक्तव्यः” (वा०) ङित्वाट्टिलोपः । स्वार्थे विहितस्यापि स्वभावाद् लिङ्ग-
संख्यायोगोऽस्य भवति । तेन नाव्ययत्वम् । राज्ञां द्वैधानि चेष्टितानि । त्रेधानि^२ ।
त्रिप्रकाराणोत्यर्थः । द्वैधीभावः राशेर्द्वैधीकरणम् ॥ ३३९ ॥

१. रजन्तर इति न क० पु० ।

२. न्ययत्वेति क० पु० ।

३४१. याप्ये पाशप् [५ । ३ । ४७]

कुत्सितेऽर्थे प्रातिपदिकात् पाशप् स्यात् । कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

३४२. सोऽपदादौ [८ । ३ । ३८]

अपदाद्योः कुप्वोः परतो विसर्गस्य सः स्यात् । “पाशकल्पककाम्येषु वाच्यः” (वा०) । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । सपयस्कः । पयस्काम्या । पदादौ तु पयः पिवति । “अनव्ययस्य वाच्यः” (वा०) नेह प्रातःपाशम् ।

३४३. इणः षः [८ । ३ । ३९]

इणः षस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुप्वोः । सर्पिष्पाशम् । हविष्काम्यति ।

३४४. पूरणाच्चागे तीयादन् [५ । ३ । ४८]

पूरणात् तीयादन् स्याद्भागे । स्वरे भेदः । द्वितीयो भागो द्वितीयः ।

याप्ये पाशप् । याप्यो यापनीयो देशान्तरं प्रापणीयः आत्मनः सकाशादिति याप्यः कुत्सित उच्यते । स ह्यात्मनः पार्श्वे स्थापयितुमनर्ह इति व्याचष्टे—कुत्सितेऽर्थे इति । वर्तमानादिति शेषः । कुत्स्यमानार्थाभिधायिन इत्यर्थः । एवं च स्वार्थिकोऽयं संपद्यते । कुत्सितो भिषक् इति । प्रवृत्तिनिमित्तगुणकुत्सैवात्र विवक्षिताऽन्तरङ्गत्वात् न तु तत्सहचरितगुणान्तरकुत्सापि बहिरङ्गत्वात् । तेन कुरुपोऽन्यं भिषगिति न भवति । याप्यो व्याधिरित्यादौ त्वनभिधानान्न भवति ॥ ३४० ॥

व्यत्ययेनैकवचनम् कुप्वोश्च तद्विशेषणम् इत्याह—अपदाद्योरिति । पाशेत्यादि । संभवदुदाहरणप्रदर्शनमिदं न परिगणनम्, व्यवच्छेद्याभावात् । अत एव प्रत्युदाहरति—पयः पिवति इति । परिगणने हि तस्मिन् सत्यत्रा' प्रसङ्गात् अपदादावित्यवाच्यं स्यात् । पयस्कल्पम् इति । ईषदसमाप्तौ कल्पम् । सपयस्क इति । “शेषाद्विभाषा” (५ । ४ । १५४) इति बहुव्रीहेः कप् । पयस्काम्येति । पयसः इच्छात्मनः इत्यर्थे पयस्काम्या । भावे “अ प्रत्ययात्” (३ । ३ । १०२) इत्यप्रत्ययः । स्त्रियां टाप् । प्रातः पाशम् इति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचित्वात् कुत्सा-योगः ॥ ३४२ ॥

इणः षः । सोऽपवादः । काम्ये तु रोरेव सत्वषत्वे इष्येते । हविष्काम्यति । पयस्काम्यतीति । नेह-गीः काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति ॥ ३४३ ॥

पूरणाद् भागे । पूरणार्थे विहितस्तीयः* पूरणशब्देनोच्यते इत्याशयेनाह—पूरणा-

१. सत्यन्य त्रिति क० पु० ।

२. पूरणार्थे विहितो सोमं इति क० पु० ।

३४५. प्रागेकादशभ्यश्छन्दसि [५ । ३ । ४९]

पूरणाद् भागेऽन् स्यात् प्रागेकादशभ्यो न तु छन्दसि । चतुर्थः ।
दशमः ।

३४६. षष्ठाष्टमाभ्यां च [५ । ३ । ५०]

चकारादन् । षष्ठः । अष्टमः । अष्टमो वा भागः ।

३४७. भूतपूर्वे चरट् [५ । ३ । ५३]

भूतपूर्वः आढ्यः आढ्यचरः ।

थाद् इति । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, तोये तदव्यभिचारात् । ‘मुखपार्श्वतसोरीयः’
(वा०) मुखतीयः पार्श्वतीयः इत्यत्र तु तीयशब्दोऽनर्थकः इत्यस्याग्रहणम् । ननु रूपे
भेदाभावात् किमन्विधिनेत्यत आह—स्वरे भेद इति । द्वितीयतृतीयशब्दौ प्रत्ययस्वरेण
मध्योदात्तौ भागे तु वर्तमानौ नित्स्वरेणाद्युदात्ताविष्येते इत्यर्थः ॥ ३४४ ॥

प्रागेकादशभ्य इति । एकादशशब्दात् प्राचो ये संख्याशब्दाः पूरणान्तास्तेभ्य
इत्यर्थः । चतुर्थ इत्यादि । एतौ हि डट्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । अति सति नित्स्व-
रेणाद्युदात्तौ भवतः । अत्र च भाग इत्यनेन पुंस्त्वविशिष्टे भागे प्रत्ययो विधीयते
न तु समानेऽप्यर्थे भक्तिरूपे । तथाहि सति भक्तौ विशेष्यत्वेन विवक्षितायामन्नन्ताद्यपि
चतुर्थी पञ्चमीत्यपि प्रसज्यते ॥ ३४५ ॥

भूतपूर्वे । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः “सुप् सुपा” (२ । १ । ४) इति समासः ।
भूतपूर्वेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः । पूर्वग्रहणम् इति । क्रान्ते भूते यथा
स्यात्, भूतशब्दो हि वर्तमानेऽपि वर्तते—

“भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः” ॥ इति ।

आढ्यचर इति ‘चूट्’ (१ । ३ । ७) अस्यानित्यत्वात् न चस्येत्संज्ञा । टो डोबर्थः ।
आढ्यचरी तसिलादिविति पुंवद्भावः ॥ ३४७ ॥

१. शब्दोऽक इति क० पु० ।

२. संख्या शब्दा द्वारणान्ता इति क० पु० ।

३. विष्टे इति क० पु० ।

४. विवश्चतामीति क० पु० ।

५. चतुर्थ्या पञ्चमी इति ख० पु० ! चतुर्थी पञ्चमा इति क० पु० ।

३४८. षष्ठ्या रूप्य च [५ । ३ । ५४]

षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेष्वर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः
कृष्णरूप्यः । रूप्ये न पुंनचिति केचित् । शुभ्रा रूप्यः । कृष्णचरः ।

३४९. अतिशायने तमविष्ठनौः [५ । ३ । ५५]

प्रकर्षेऽर्थे एतौ स्तः । टिलोपः । अयमेषामतिशयेन लघुः लघुतमः ।
लघिष्ठः ।

षष्ठ्या रूप्य च । भूतपूर्व इत्यनुवर्तते तच्च यद्यपि पूर्वत्र ड्याप्प्रातिपादिक-
विशेषणमासीत् । इह तु न तथा षष्ठ्यन्तस्याप्रधानार्थत्वात् । किं तु षष्ठ्यन्ताक्षिप्त-
स्य संबन्धिनो विशेषणम् । तेन भूतपूर्वसंबन्धनीदं विधानं संपद्यते इत्याशयेनाह—
भूतपूर्वार्थ रूप्यः स्याद् इति १ । चकारेण चरडनुकृष्यते इत्याह—चरट् चेति । रूप्ये न पुंनचिति
केचित् इति । तसिलादिसूत्रे भाष्ये रूप्यस्यापरिगणनादित्यभिमान्यमानाः ॥३४८॥

अतिशायने इति । अतिपूर्वाच्छ्रयतेत्युट् २ । अतिशयनमेवातिशायनम् अस्मादेव
निर्देशाद्दीर्घः न तु सौत्रत्वात् । अत एव प्रकर्ष इत्येव नोक्तम् । तेन लोकेऽपि दीर्घं
उपपद्यते । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति अतिशयनमित्यदीर्घोऽपि प्रयुज्यते ।
अतिपूर्वश्च श्यतिः ३ प्रकर्षे वर्तते उपसर्गवशादित्याशयेनाह—प्रकर्षेऽपि इति । वर्तमा-
नात् सुबन्तादिति शेषः । नहि प्रकर्षः प्रत्ययार्थः । तथाहि सति लघोरतिशायनं
लघुतममिति स्यात् । पटुतरः छात्रः इति च द्रव्येण सामानाधिकरण्यं न स्यात् ।
नापि प्रकृत्यर्थस्तथा सति हि प्रकर्षातिशयादिभ्यः एव स्यात् न तु पट्वादेः । तस्मात्
प्रकृत्यर्थविशेषणम् । तेन प्रकृष्यमाणार्थवाचिनः सुबन्ताद् विधिरयं संपद्यमानः स्वार्थं
भवति । प्रकर्षश्च यस्य गुणस्य बाधाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः प्रत्यासत्तेस्तस्यैवाश्रीयते ।
यथा शुक्लादिभ्यो गुणप्रकर्षे पचादिभ्यः क्रियाप्रकर्षे इति । आदृत्यतया प्रकृष्टः
पटुरित्यादौ तु न भवति । न ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतं पटुत्वम् प्रकृष्यते किं त्वाद-
यत्वं बहिरङ्गम् । प्रकृष्टो घटः प्रकृष्टो डित्थ इत्यादौ न च भवति । जातिद्रव्ययोः
स्वतः प्रकर्षाभावात् । सहचरितगुणद्वारकस्य च बहिरङ्गत्वात् ।

क्वचित् त्वभिधानस्वभावात् सहचरितगुणप्रकर्षेऽपि भवति यथा गोतरोऽयं
शकटं वहति गोतरोऽयं समां समां विजायते । अतिशयश्च समानजातीयमपेक्ष्य

१. भूतपूर्वार्थरूपः स्यादिति क० पु० । भूतपूर्वेष्वर्थरूपः स्यादिति ख० पु०

२. अतिपूर्वाच्छ्रयते ल्येट् इति क० पु० ।

३. श्यतिरिति ख० पु० ।

४. किं त्वादित्वमिति क० पु० ।

३५०. तिङश्च [५ । ३ । ५६]

तिङन्तात् प्रकर्षेऽर्थे तमप् स्यात् ।

३५१. द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ [५ । ३ । ५७]

द्वयोरेकस्यातिशये विभज्ये चोपपदे सुतिङन्तादेतौ स्तः प्रकर्षे । पूर्व-
योरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतमः । लघीयान् । विभज्योपपदे
उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । पटीयांसः ।

भवति स्वभावात् तेनेह न भवति-इमेऽपटवः । अयमेषामतिशयेन पटुः, इमे शुक्लाः ।
अयमेषामतिशयेन कृष्ण इति वाक्यमप्येवं न भवति दूरे प्रत्ययः । अतिशायनम्
अतिशायनस्य प्रतियोगिनमपेक्ष्य भवति इति दर्शयितुमेषामिति विग्रहः ।

द्वयवयवे समुदाये यदैकदेशस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा “द्विवचनविभज्योपपदे”
(५ । ६ । ५७ ।) इति तरवीयसुनाववादौ वक्ष्यति । परिशेषाद् बहूनां मध्ये
यदैकदेशस्य निर्व्धारणं सोऽस्य विषयः इति । एषामिति बहुवचनं षष्ठी च निर्धारणे ।
सजातीयोपेक्षां च निर्व्धारणम् । तदयमर्थः सर्वे एते लघवः एषां लघूनां मध्येऽयमति-
शयेन लघुरिति लघिष्ठ इति । “सुपो धातु” (२ । ४ । ७१) इति सुपो लुक् ।

ये तु ड्याप्प्रातिपदिकात् तरप्तमपौ भवत इत्याहुः । तेषां पूर्वाह्णितराम्
पूर्वाह्णितमाम् इत्यादौ ‘घकालतनेषु कालनाम्नः’ (६ । ३ । १७) इति सप्तम्या
अलुग्विधानं बाध्यते । अतिशायनिकादातिशायनिको नेष्यते । अतिशायने पटुतम इति
वाक्यमेव भवति । श्रेष्ठतमाय कर्मणे इति छान्दसम् । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणा-
मित्यादयोऽपिशब्दाः भाषायामिति भाष्ये स्थितम् । वामनस्तु भाषायामप्येतान् न्यायान्
मन्यते इत्याद्याकरादनुसंधेयमिति ॥ ३४६ ॥

तिङश्च । सुवन्तादित्यनुवृत्तेरप्राप्तौ वचनम् । इष्टोऽनुवर्तमानोऽपि न विधीयते ।
“अजादो गुणवचनादेव” (५ । ३ । ५८) इति नियमादिति भावः । उदाहरणं त्वाम्-
विधौ वक्ष्यति पचतितमामिति ॥ ३५० ॥

द्विवचन इति । द्वयोरर्थयोः वचनं द्विवचनम्, करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्या
समासे येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद् द्विवचनम् । विभक्त्यं विभज्यम् । ऋहलोरर्थत्

१. सजातोयायेऽयमिति क० पु० ।
२. लघिष्ठरति क० पु० ।
३. अतिशायनिकादाको नेष्येते इति क० पु० ।
४. इत्यादयोऽपिशब्दः इति क० पु० ।
५. अजादि इति क० पु० ।

(३।१।१२४) इति श्यति प्राप्रेऽत एव निपादनाद् यत् । तेन विभाज्यमिति न भवति श्यति तु कुत्वं प्रसज्यते । श्यन्तात् अचो यति विभाज्यमिति भवितव्यमेव । विभाज्यशब्दस्य शुतिषु प्रयुज्यमानस्य साधुत्वं चिन्यमिति हरदत्तोक्तिस्तु केवलाद् भजेर्न भवतीत्येवंपरा । अत्र द्विवचनमुपपदञ्चान्वर्थं गृह्यते न पारिभाषिकं व्याख्यानात् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वस्योपपदेन कर्मधारयः । तेन द्व्यर्थवाचके विभज्ये चोपपदे इत्यक्षरार्थः, अतिशय इत्यनुवर्तते । स च द्वयोरेवान्यतरस्य परापेक्षो गृह्यतेऽन्तरङ्गत्वात् । नान्यपेक्ष इत्येतत् सर्वमालोच्याह—द्वयोरेकस्येति । स्मृतिङन्ताम् इति । तिङश्चेत्यप्यनुवर्तते इति भावः । अतिशयेनायोर्लघुरिति । अत्रापि द्वाविमौ लघू इति समानधर्मतामुपन्यस्य तयोर्मध्ये एकस्यानिश्चय उदाहार्यः । अत्रानयोरिति द्व्यर्थमुपपदम् द्व्यर्थता च यथाकथंचिद्विवक्षिता न द्विवचनान्तेनैव । तेन चैत्रस्य मैत्रस्य च मध्ये चैत्रो लघुतर इत्यत्रापि भवति । अस्माकं च चैत्रस्य च मध्ये चैत्रः पटीयानित्यापि भवति । अस्माकमित्येकार्थः^१ “अस्मदो द्वयोश्च” (१।२।५६) इत्येकत्वे^२ बहुवचनविधानात् । चैत्रस्येत्यप्येकार्थः इति भवत्येव द्विवचनमुपपदम् ।

लघोयानिति^३ । ईयसुनि ढेरिति टिलोपः । उगित्वान्नुम् । “सान्तमहत्” (६।४।१०) इति दीर्घः । हल्ङादिना सुलोपः । “संयोगान्तलोपः । उदीच्याः प्राच्येभ्य इति । अत्र प्राच्याः विभाज्याः । तथा च “पञ्चमी विभक्ते” (२।१।३७) इति पञ्चमी । यद्यप्यत्रोदीच्यानामेको राशिः प्राच्यानां चैक इति । राश्यपेक्षां द्व्यर्थत्वमस्ति ‘न त्वसौ’ शब्देनोपादीयते प्रत्युतावयवभेद एव । इह^४ च माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सांकाश्यकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति न राश्यपेक्षमपि द्व्यर्थत्वमस्तीति विभज्योपपदग्रहणम् । इह च दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इति । द्वात्रिंशद्दन्ताः द्वावोष्ठाविति । यद्यपि बद्धर्थत्वं^५ गम्यते तथापि वृत्तावभेदैकसंख्याश्रवणात् वृत्तिपदाभ्यां भेदस्य

१. भवत्येवेति क० पु ।
२. स्मृति युरति इति क० पु० ।
३. लघ्व इति क० पु० ।
४. अस्माकं चैत्रः पटीयान् इत्येव ख० पु० ।
५. चैत्रस्यो तवभ्ये कोऽर्थः ।
६. लघोयानित्यपि भवतीति ख० पु० ।
७. संयोगान्त लोप इति नास्ति ख० पु० ।
८. तत्त्वमसि त्वसौ इति क० पु० ।
९. किं चेति क० पु० ।
१०. बद्धयर्थत्वमिति क० पु० ।

३५२. अजादी गुणवचनादेव [५ । ३ । ५८]

इष्टन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् ।
नेह पाचकतमः । पाचकतरः ।

३५३. तरप्तमपौ घः [१ । १ । २२]

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

३५४. किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे [५ । ४ । ११]

किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
किंतराम् । प्राह्वेतराम् । पचतितराम् । उच्चैस्तराम् । एवं किंतामाम् इत्यादि ।
स्वरादिच्चादव्ययत्वम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तरस्तरुः ।

परित्यागादभेदैकत्वसंख्योपादानाद्य एवंभूत दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रयस्तरम् भवति
इतरेतरयोगे तु न भवति श्रवणवार्थभेदसम्भवात् द्वयर्थता नास्तीति कृत्वा प्लक्षन्त्य-
ग्रोधाभ्यां प्लक्षाः बोधतमा इति । इह च परत् भवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषम इत्येक-
स्यापि धर्मिणो गुणभेदेन द्विधात्वारोपात् प्रतियोग्यपेक्षस्तदाश्रयः सिद्धयति ॥ ३५० ॥

अजादी गुण इति । अतिशायने इत्यनुवर्तते । तेनाजादी विशेष्येते । अतिशायने
विहितौ यावजादी इति तौ चेष्टेयसुनावेव भवतो नान्यावित्याह—इष्टन्नीयसुनाविति ।
पूर्वगौव सिद्धत्वादस्य नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । अन्यथा
विपरीतोऽपि नियमः संभाव्येत । अजादी एव गुणवचनादिति । तेन तरप्तमपौ न
स्यात्तमतः प्रत्ययनियमोऽयं न प्रकृतिनियमः इत्याह—गुणवचनादेव स्त इति । यत
एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणम् ॥ ३५१ ॥

तरप्तमपौ घः । तमपा साहचर्यात् तरवित्यपि प्रत्यय एव गृह्यते । तेन
नदीतर इत्यत्र “घरूप” ६ । ३ । ७३ इति ह्रस्वो न भवति । तरतेः “ऋदोरप्”
इत्यपि गुरो च “भूतपूर्वेण पकारेण भवत्ययं तरबिति स्यात् प्रसङ्गः । अतिशायनिक-
प्रकरणे एव तादो घः “पितौ घः” इति वक्तव्ये तरप्तमपोरुपादानं स्वार्थिकोऽपि
तरबस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन “अल्पाचूतरम्” “लोपश्च बलवत्तरः” इत्याद्युपपन्नं
भवति ॥ ३५३ ॥

किमेत्तिङ इति । किम् एदन्तात् इति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । सूत्रे किमेत्तिङव्ययानां

१. द्विधात्वा डपारोपात् इति क० पु० ।
२. सिद्धिति क० पु० ।
३. तेन च नदीतर इति ख० पु० ।
४. भूतपूर्वेण क० पु० ।
५. प्रकरणाय वादीर्घः इति क० पु० ।

३५५. तुश्छन्दसि [५ । ३ । ५९]

तृजन्तात् प्रकर्षेऽर्थे अजादी इष्टेयसी स्तः छन्दसि । भाषाया-
मपीति केचित् ।

३५६. तुरिष्ठेमेयस्सु [६ । ४ । १५४]

तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । कटं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

घः इति षष्ठीसमासः । पञ्चमीति योगविभागाद्वा समासो ज्ञेयः । आम् 'इत्यविभक्तिको निर्देशः । उदित्करणम् "आमि सर्वनाम्नः सुट्" (७ । १ । ५२) इत्यत्र सामान्यग्रहणं मा भूदिति । यदि स्यात् किन्तराम् इत्यत्र परत्वाद् "यस्येति च" (३ । १ । ६५) इति लोपं बाधित्वा "ह्रस्वनद्यापः" (७ । १ । ५४) इति नुट् स्यात् । न तु द्रव्यप्रकर्षे इति । यद्यपि 'द्रव्यस्य स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति तथापि प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्ष एव द्रव्य-प्रकर्ष उपचर्यते । तदुक्तं भाष्ये गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति । गुणश्चेह प्रवृत्तिनिमित्तं विवक्षितम् । किन्तरामिति । इदं च किमिदं च किमिदमनयोरतिशयेन किमिति । यत्र स्वरूपेण ज्ञातस्य वस्तुनो विशेषाकाराः बहवो जिज्ञासितास्तत्र किशब्दार्थः प्रश्नः प्रकृष्ट एव भवतीति तदाश्रयः प्रकर्षप्रत्ययः । एतदन्तानुदाहरति—प्राह्मेतरामिति । "घकालतनेषु" ६ । ३ । १७) इति सम्या अलुक् । तत्रासत्त्वभूतस्य विभवत्यर्थस्य प्रकर्षो न कालस्येति नायं द्रव्यप्रकर्षः । स्वरादिवाद्द्रव्यत्वम् इति इति स्वरादिषु आयु-प्रताम्-प्रशान्-इत्यामः पाठादित्यर्थः । उच्चैस्तरिति । नात्राधिकरणप्रधान उच्चैः-शब्दः किं तद्गुच्चैस्त्वम् नाम गुणः सङ्गतः^१ प्रकर्षस्तरुनिष्ठो गृह्यते । स्वभावाच्च तरबन्तस्यात्र सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं लिङ्गसंख्यायोगश्च ॥ ३५४ ॥

तुश्छन्दसि । तुरित्युत्सृष्टानुबन्धयोस्तृनृतृचोः सामान्यग्रहणमित्याह—तृनृतृजन्तादिति । "अज दी गुणवचनादेव" (५ । ३ । ५८) इति नियमेन त्रन्तादप्राप्तौ प्रतिप्रसवः क्रियते न त्वपूर्वो विधिः । तेन नोपाधिसङ्कर इत्याह—प्रकर्ष इति । अजादो इति च ॥ ३५५ ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु । तृशब्दस्येति । सर्वस्येत्यर्थः । "अलोऽन्त्यस्य" (१ । १ । ५२) तु न भवति 'टेः' (६ । ४ । १४) इत्येव सिद्धत्वादिति भावः । करिष्ठ इति । अति-शयेन कर्ता । क्रियाप्रकर्षे इष्टन् तृजन्तात् तृनन्ताद्वा । उभयत्रापि कृतपूर्वी कटमिति-वत् कर्मणो द्वितीयैकवचनं भवति । कटं करिष्ठ इति । दोहीयसीति । लिङ्गविशिष्ट-

१. इत्यापि विभक्ति को निर्देशः इति ख० पु० ।

२. द्रव्य स्वरूपेणेति ख० पु० ।

३. तद्वत् इति क० पु० ।

३५७. प्रशस्यस्य श्र। [५। ३६०]

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

३५८. प्रकृत्यैकाच् [६। ४। १६३]

इष्ठादावेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

३५९. ज्य च [५। ३। ६१]

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ।

३६०. ज्यादादीयसः [६। ४। १६०]

ज्यात् परस्येयसः आकारादेशः स्यात् । आदेः परस्य । ज्यायान् ।

३६१. वृद्धस्य च [५। ३। ६२]

वृद्धस्यापि ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन वृद्धो ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

परिभाषया दोग्घ्रीशब्दादीयसुन् । ‘भस्याढे तद्धिते’ (वा) पुंवद्भावेन डीपो निवृत्तिः । यद्वा ‘सिद्धस्य प्रत्ययविधौ’ (वा०) इति वचनात् डीप्निवृत्ते दोग्घृ-शब्दादेव प्रत्ययः । ततस्तृशब्दलोपे’ निमित्ताभावात् घत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः गुणस्तु न निवर्तते प्रत्ययलक्षणेन’ निमित्तसत्त्वात् । तेनात्र गुणो भवत्येव’ ॥ ३५६ ॥

प्रशस्यस्य श्रः । अजाद्योः-इति । अजादी इत्यनुवर्तमानस्य सप्तम्या विपरिणामादेतल्लभ्यते । अस्मादेव ज्ञापकाद् गुणवचनादपि प्रशस्यशब्दादजादी भवतः । एवमुत्तरेष्वपि ज्ञेयम् ॥ ३५७ ॥

प्रकृत्यैकाच् । एकाच् किम् ? प्रथिष्ठः । श्रेष्ठः । श्रेयानिति । अयमेषामनयोर्वाऽतिशयेन प्रशस्य इति विग्रहः । आदेशे कृते प्रकृतिभावाट्टिलोपो ‘यस्येति लोपश्च न भवति । प्रकृतिभावेन चाङ्गमेव कार्यं निवर्तते । तेनाद्गुणो भवत्येव ॥ ३५८ ॥

ज्य च । योविभाग उत्तरत्र ज्य इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थः । ज्येष्ठ इति । अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः ॥ ३५९ ॥

वृद्धस्य च । वृद्धस्येति स्वरूपग्रहणं न पारिभाषिकं व्याख्यानात् । ज्यायानिति । ‘प्रियस्थिर’ (६। ४। १५७) इत्यादिना वर्षदिशोऽपि वचनसामर्थ्यात् पक्षे भवति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् इति ॥ ३६० ॥

१. तस्तु शब्दलोपे इति क० पु० ।

२. प्रत्ययलक्षणेन निमित्तसत्त्वादि । त्यन्ते आस्ते क० पु० ।

३. तेवान्त गुणोभवत्येवेति नास्ति ख० पु० ।

३६२. अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ [५ । ३ । ६३]

एतयोः क्रमादेतावादेशौ स्तः इष्टेयसोः । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।
साधिष्ठः । साधीयान् ।

३६३. स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः [६ । ४ । १५६]

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टेमेयस्सु । स्थविष्ठः ।
दविष्ठः । यविष्ठः । हसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयस् । ह्रस्व-
क्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वादिमनिच् । हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ।

३६४. प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बहिगर्वषित्रप्द्राघिवृन्दाः

[६ । ४ । १५७]

प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः आदेशाः स्युरिष्टेमेयस्सु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः ।
स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वषिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राधिष्ठः ।
वृन्दिष्ठः । एवमीयस् प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा
इत्यादि ज्ञेयम् ।

अन्तिकेति । स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं मत्वाह-एतयोः क्रमाद् इति । प्रत्यययोस्तु
यथासंख्यमिष्यतेऽनादित्वेनोपस्थितयोस्तयोः क्रमस्याप्रतीतेः ॥ ३६२ ॥

स्थूलदूर इति । परग्रहणं यविष्ठो ह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूदिति ।
प्रस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात् पूर्वस्यैव गुणो भविष्यति विस्पष्टार्थं पूर्वग्रहणम् । स्थविष्ठ
इति । नतु परग्रहादिलोपे पूर्वस्य ओर्गुणोनैव सिद्धे किं गुणवचनेनेति^१ चेत् । न
सिद्ध्यति तस्य “असिद्धवदत्राभात्” (६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वाद् ओर्गुणो न
स्यात् । क्षिप्त्रे त्वोरमावत् क्षुद्रे त्वनन्त्यत्वात्^२ न सिद्ध्यति इति गुणवचनम् । क्षेपिष्ठः

१. गुणवचनेन सिद्ध्यति तस्या सिद्धवदत्रा भात् इत्यसिद्धत्वाद् ओर्गुणो न सिद्ध्यति इति
नास्ति ख० पु० । गुणवचनेनेति चेत् न सिद्ध्यति तस्या सिद्धवदत्राभादित्य सिद्धत्वा
द् ओर्गुणो न सिद्ध्यतीति क० पु० ।

२. अनन्तादिति क० पु० ।

३६५. बहोर्लोपो भू च बहोः [६।४।१५८]

बहोः परयो रिमेयसोर्लोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः ।

३६६. इष्ठस्य यिट् च [६।४।१५९]

बहोर्भूरादेशः इष्ठस्यादेर्लोपः तस्य यिडागमश्च स्यात् । भूयिष्ठः ।

३६७. युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् [५।३।६४]

एतयोः कनादेशो वा स्यात् इष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अलिपिष्ठ इत्यादि ।

३६८. विन्मतोर्लुक् [५।३।३५]

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ।

३६९. प्रशंसायां रूपम् [५।३।६६]

प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । तिङोऽनुवृत्तेऽस्तिङन्तादपि । पचतिरूपम् । क्रीबत्वं लोकात् ।

चोदिष्ठ इति । “इको गुणवृद्धी” (१।१।३) इति वचनादतन्यस्यापो गुणः । ह्रसिमेत्यादि । ह्रस्वादीनामिमनिचि परयणादिलोपः ॥ ३६३ ॥

बहोर्लोपो भू च । पुनर्बहुग्रहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव हि पर्यायेण भू-भावः स्यात् । भूम इति । पृथ्वादित्वादिमनिचि ॥ ३६५ ॥

इष्ठस्य यिट् च । “बहोर्लोपो भू च बहोः” (६।४।१५८) इति सर्वमनुकृष्यते चकारेणेत्याह—इष्ठस्यादेरित्यादि । बहोः भूरादेशश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र यदा आदिलोपो विधीयते तदा यिट्शब्द आगमः । अन्ये तु लोपापवादो यकार आगमः इकारश्चोच्चारणार्थः इत्याहुः । उभयमप्येतत् भाष्ये उक्तम् । यदि तावल्लोपोप्यनुवर्तते यिशब्दः । अथ निवृत्तस्ततो यकार इति ॥ ३६६ ॥

युवाल्पयोः । अल्पसाहचर्याद् युवेति स्वरूपग्रहणम्, न युवापत्यस्य ॥ ३६७ ॥

विन्मतोर्लुक् । मतुपा साहचर्यात् विनिरपि मत्वर्थो गृह्यते न त्वीणादिकः । स्रज्जीवति । “अस्मायामेधास्रजो विनिः” (५।२।१२) स्रजिष्ठ इति । विन्मतोर्लुकि कृते “यचि भम्” (१।४।१८) इति भत्वात् पदकार्याभावः । अस्मादेव ज्ञापकाद् विन्मतोरजादी भवतः ॥ ३६८ ॥

प्रशंसायां रूपम् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे रूपप्रत्ययो भवति ॥ ३६९ ॥

३७०. ईषदसमाप्तौ कल्पबद्देश्यदेशीयरः [५ । ३ । ६७]

सुप्तिङन्तादीषदूनतायां चैते स्युः । ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यश-
स्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

प्रकृत्यर्थस्य पूर्णता प्रशंसा न तु स्तुतिः तेनात्रापि भवति वृषलरूपोऽयं यद्
पलारुडुना सह सुरां पिबति । सर्वातिशायित्वमेव तस्य प्रशंसा । चौररूपोऽयं यदाहणो-
रप्यञ्जनं^१ हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन^२ चौर्यं परिपूर्यते । अत्रापि प्रत्यासत्तेः प्रवृत्ति-
निवृत्तिप्रशंसैव गृह्यते । षड्रूप इति । स्वार्थिकत्वात् प्रकृतितो लिङ्गवचने । पचति-
रूपम् इति । पचनो रूपम् । पचन्तिरूपम् इत्युदाहार्यम् । क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया-
याश्चासत्वरूपत्वाद् द्वित्वादियोगो नास्ति । साधनं हि द्वित्वादि तच्च तिङ्वाभिहित-
मिति रूपबन्ताद् द्विवचनताभावः । यद्यप्येकत्वसंख्यापि नास्ति तथाप्येकवचनमुत्सर्गतः
करिष्यते इति वचनादेकवचनं भवति । कथं तर्हि पचतः पचन्ति इति द्विवचनबहु-
वचने । गुणभूतसाधनापेक्षिते न क्रियापेक्षे इत्यदोषः । यद्येवं क्रियायाः लिङ्गमपि
नास्तीति कथं रूपबन्तस्य क्लोबत्वमत आह^३ “क्लोबत्वं लोकात् इति—लिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” (न्या०) इति भावः ॥ ३६६ ॥

ईषदसमाप्तौ च इति । समाप्तिः प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यम् । यस्य वस्तुनो गुण-
क्रियादिहेतुकं स्वकार्यसाधने सामर्थ्यमवधारितं तस्य किञ्चिन्न्यूनसाधनत्वमोषदस-
माप्तिरित्याह—ईषन्न्यूनतायाम् इति । वर्तमानादिति शेषः । तेनेषदसमाप्तिविशिष्टेषदर्थ-
वाचिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्युक्तं भवति । यदि त्वसमाप्तौ वाच्यमिति व्या-
ख्यायेत ततो विदुष ईषदसमाप्तिः । विद्वत्कल्पमिति^४ स्यात् विद्वत्कल्पश्चैत्र^५ इत्यत्र
द्रव्येण सामानाधिकरण्यं न स्यात् । ईषदूनो विद्वान् इति । वैदुष्यस्य संपूर्णात्वमर्थपरि-
च्छेदकारित्वं तस्यैव साकल्येनानिर्बर्तनमूनत्वम् । एवमुत्तरत्रापि । वि. कल्प इति ।
“वमुत्संसु” (८ । २ । ७२) इति दत्वम् । यशस्कल्पम् इति । “सोऽपपदादौ” (८ । ३
। १८) इति सत्यम् । धनुष्कल्पम् इति । “इणः षः” (८ । ३ । १६) इति षः ।
पकारोऽनुदात्तार्थः । रेफः “उपोत्तामं रिति” (६ । १ । २१७) इत्युदात्तार्थः । कथं
गुडकल्पा द्राक्षेति । उच्यते गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् गुणजात्यभावा-
च्चेन्न्यूनतेत्याद्यूह्यम् ॥ ३७० ॥

१. यदक्षामो चरमीपीति क० पु० ।
२. गुप्तवस्त्व परिग्रहणेनेति क० पु० ।
३. मतग्राह क्ल, व लोकादिनि नास्ति क० पु० ।
४. द्वित्कल्पा इति क० पु० ।
५. विद्वत्कल्पश्चैत्यत्रेति क० पु० ।

३७१. विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् [५।३।६८]

सुबन्तादुक्तेऽर्थे बहुच् वा स्यात् स च प्रागेव । ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।
पटुकल्पः । सुपः किम् ? यजतिकल्पम् ।

३७२. प्रकारवचने जातीयर् [५।३।५३]

पटुप्रकारः पटुजातीयः । प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे ।

विभाषा सुपो । सुप इति षष्ठी, न दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३०) इति षष्ठ्या बाधितत्वात् । वृत्तौ तु सुबन्तादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी सुबन्तं प्राप्येति व्याख्येयम् । उक्तेऽर्थे—ईषदसमाप्तौ । स च प्रागेव इति । तु शब्दोऽवधारणेऽव्ययानामनेकार्थत्वात् । तेन बहुच् विकल्पते^१ न पूर्वत्वमपि विकल्प्यते तेन प्रागेव नित्यं भवति न जातुचित् पर इत्यर्थः । एतेन तु शब्दस्य प्रयोजनमुक्तम् अन्यथा पूर्वत्वमपि विकल्प्येतेति । भाष्ये तूक्तम्-प्रधानत्वात् प्रत्यय एव विकल्पयिष्यते न तु विशेषणपूर्वत्वम् । “गुणानां च परार्थत्वात्” (पा०) इति न्यायात् ।

तुशब्दस्य त्वन्यदेव प्रयोजनम् । पुरस्तादेव सर्वं भवतीति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् प्रकृत्यवस्थायां^२ ये दृष्टे ते एव भवतः । प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः भवतीति । तेने बहुगुडो द्राक्षा । लघुर्बहुतृणं नरः^३ । प्रकृतिवल्लिङ्गं नाभिधेयवत् ।

ननु स्वार्थिकत्वादेव प्रकृतितो लिङ्गवचने भविष्यतः, एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकाः तेष्वभिधेयवत् लिङ्गवचने भविष्यतः । तेन गुःकल्पा द्राक्षा । द्राक्षाकल्पो गुड इत्याद्युपपन्नम् । बहुपटुरिति । सुबन्तात् प्राक् बहुचि कृते समुदायस्य ईषदसमाप्तिलक्षणेनार्थेनार्थवत्त्वात्^४ प्रातिपदिकत्वे सति सुपो लुकि कृते पुनरपरः सुबुत्पद्यते । अत एव बहुपटव इत्यादौ चित्स्वरः पटोरुकारस्यैव भवति न जसः तस्य प्रकृत्यनवयवत्वात् । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्^५ इति वचनात् ॥ ३७१ ॥

प्रकारवचने इति । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । विशेषविहितेन थाला जातीयः बाध्येतेत्याशङ्क्य विषयभेदमाह—प्रकारवति इत्यादि । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यमेव हेतुः । ततश्चोभयोः सह प्रयोगाद् यथाजातीयकः इत्यादि प्रयोग उपपादितो भवति ॥ ३७२ ॥

१. न न बहु च विकल्पतेन पूर्वत्वेन प्रागेव नित्यं भवतीति क० पु० ।

२. प्रकृतिस्वयं येदृष्टे ते एव भवतः प्रयोगश्च प्राकृते भवतीति क० पु० ।

३. नरः नरइति क० पु० ।

४. अर्थेनिति नास्ति ख० पु० ।

५. बहुजकेजर्थं इति क० पु० ।

३७३. घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो
ह्रस्वः [६ । ३ । ४३]

ड्यन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घादौ परे । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणिरूपा
इत्यादि । उक्तपुंस्कादेव । नेह आमलकीतरा ।

३७४. नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् [६ । ३ । ४४]

अड्यन्तनद्या ड्यन्तस्यैकाचो ह्रस्वः स्यात् घादौ परे । वामोरुतरा ।
वामोरुतरा । वामोरुतमा । वामोरुतमा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । एवं
तमरूपादि । “कृन्नद्याः प्रतिषेधः” । (वा०) लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ।

३७५. उगितश्च [६ । ४ । ४५]

उगितो नद्या ह्रस्वो वा स्यात् घादौ । तमिलादिष्विति पक्षे पुंवद्भावा
वक्तव्यः । विदुषितरा । विदुषीतरा । विद्वत्तरा । सतितरा । सतीतरा । सत्तरा ।
इति स्वार्थिकाः

घरूप इति । घरूपकल्पा प्रत्ययाः चेलडादीन्युत्तरपदानि । चेलडिति^१ पचादौ टित्
पठ्यते ब्राह्मणिचेलीति डीवर्थम् । ब्रुवा इति ब्रुवः पचाद्यच् वच्यादेशो गुणश्च
निपातनान्न भवति । ब्राह्मणितर इति । “तसिलादिषु” (६ । ३ । ३५) इति पुंवद्-
भाव वाजित्व परत्वाद् ह्रस्व एव भवति । उक्तं च घादिषु पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं
विप्रतिषेधेनेति । आदिना ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणि-
गोत्रा । “कुत्सितानि कुत्सनैः” (२ । १ । ५४) इति समासः । ब्राह्मणिहता । ब्राह्म-
णिमता । विशेषणसमासः । आमलकोतरेति । आमलकोशब्दो वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गः ।
बले तु क्लीब इति न भाषितपुंस्कः ॥ ३७३ ॥

नद्याः इति । पूर्वसूत्रोपात्तादन्योऽर्थः शेष इत्याह—अड्यन्तनद्याः इत्यादि ।
वामोरुतर इति । “संहितशफनक्षरावामादेश्च” (४ । १ । ७०) इत्यूङ् स च भवति
नदी न पुनर्डीप् । स्त्रितर इति । स्त्र्यायते^२ ड् इति टित्वाद् भवत्ययङ्यन्तो न त्वने
काजिति शेषः । लक्ष्मीतर इत्यादि । “अवितेस्तृतान्निभ्य ईः” (उ० सू०) “लक्ष्मेर्मुट्^३
च” इति इप्रत्ययान्तौ लक्ष्मीतन्त्रीशब्दौ, सा कृन्नदी भवति ॥ ३७४ ॥

उगितश्च । उगितो नद्याः इति । उगितो विहिता या नदी तस्या इत्यर्थः । पक्षे
पुंवद्भावो वक्तव्य इति । नैतद् भाष्ये दृष्टम्, किं तु न्यायसिद्धम् । विवक्षा हि शब्द-

१. चेडादीनोति क० पु० । च लडित्यायभ्य—न भवतिकन्तो नास्ति क० पु० ।

२. स्त्र्यातेइडिति क० पु० ।

३. लक्ष्मेऽण् मुदचेति क० पु० ।

अथ प्राग्वीयाः

३७६ प्राग्वीयात् कः [५ । ३ । ७०]

“इवे प्रतिकृतौ” (५ । ३ । ९२) इत्यतः प्राक् काधिकारः ।

३७७ अज्ञाते [५ । ३ । ७३]

संबन्धादिनाऽज्ञातेऽर्थेऽधिकृतः कप्रत्ययः स्तात् । कस्यायमश्वोऽश्वकः ।
पयस्कम् । यजुस्कम् ।

३७८ कुत्सिते [५ । ३ । ७४]

अत्र कः “स्यात् । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । अत्र प्रकरणे हलादौ प्रत्यये
परे द्वितीयादचः परस्य लोपो वा वाच्यः” (वा०) देवदत्तकः । देवकः ।व्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । विद्वत्तरेत्यादौ तु प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात्
स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् भवतीति ॥ ३७५ ॥

इति स्वार्थिकाः

प्राग्वीयात्कः । सुप् इत्येवानुवर्तते । तेन तिङन्तात् को न भवति । अकचि तु
सुपः तिङः प्रातिपदिकाच्चेति सर्वमनुवर्तते इति दर्शयिष्यति । यत्र तु प्रकर्षादयोऽ-
ज्ञातादयश्चार्याः विवक्ष्यन्ते । तत्रोक्तम् “तमवादयः कविधेः पूर्वप्रतिषेधेनेति ।
पटुतमकः । पटिष्ठकः । पटोयस्कः इति । न तु भवति पटुकतम इत्यादि । कदाचिच्छन्न-
कादयः । छिन्नकतमः । छिन्नतमक इत्यपि । “एकदेशिसमासश्च कविधेः पूर्व-
विप्रतिषेधेन” (वा०) ! अज्ञातं पूर्वं कायस्य पूर्वकायक इति । न तु पूर्वकाय इति ।
द्वन्द्वे त्वनियम । धवखदिरकौ । धवकखदिरकौ च ॥ ३७६ ॥

अज्ञाते । सर्वथाऽज्ञाते प्रयोगाभावात् कुतः प्रत्ययः स्यात् । अतस्सामान्यतो
ज्ञातं विशेषतश्चाज्ञातमिह गृह्यते इत्याह—संबन्धादिनाऽज्ञातेऽर्थे इति । तदेव विवृणोति
कस्यायमश्वक इति । स्वामिनिशेषसंबन्धाज्ञानादश्वोऽप्यज्ञात उच्यते इति भावः ।
पयस्कमिति । “सोऽपदादौ” (८ । ३ । ३८) इति सत्वम् । यजुष्कमिति । “इणः षः”
(८ । ३ । ३९) इति षत्वम् ॥ ३७७ ॥

कुत्सिते । अत्र इति । “कुत्सितार्थे” इत्यर्थः । कुत्सितोऽश्व इति । अश्वसाध्यक्रियायाः
कर्तुमशक्यत्वात् । अत्र प्रकरणे इति । प्राग्वीये । हलादौ इति अज्ञादौ ठाजादाविति
नित्यं लोपविधानात् द्वितीयादचः परस्य इति । अनियतं पूर्वस्यापि विधानात् । “विनापि
प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वक्तव्यः (वा०) । देवदत्तो दत्तः देव इति वा । अत्रान्येऽपि
प्रत्ययविशेषाः कार्यविशेषाश्च काशिकादेरेवावगन्तव्याः ॥ ३७८ ॥

१. स्वार्थे इति ख० पु० ।

३७९ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टैः [५ । ३ । ७१]

अव्ययानां सर्वनाम्नां च टैः प्रागकच् स्यात् अज्ञाताद्यर्थे । कापवादः ।
उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । उभयकैः । प्रातिपदिकात् सुप इत्यनुवृत्तेः
केवलस्य सुबन्तस्य वा सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । प्रयोगाद् व्यवस्था । युष्म-
काभिः । अस्मकाभिः । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु इति
केवलस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । अत्र सुबन्तस्य तिङोऽ-
नुवृत्तेः पचतकि । भवतकि ।

३८०. कस्य च दः [५ । ३ । ७२]

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यात् अकच् च संबन्धे । धकित् ।
पृथक्त् ।

अव्यय इति । कापवाद' इति । देशभेदेऽप्यर्थेक्यादिति भावः । केवलस्त इति ।
सामान्योक्तावपि ओकारसकारभकारादाविति^१ ज्ञेयम् । सुबन्तस्थ च इति । उक्ताद-
न्यत्रेति^२ बोध्यम् । अकचो द्वितीयाकार उच्चारणार्थः । "तूष्णामः काम् वाच्यः"
(वा०) मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते^३ । "तूष्णीकां" तिष्ठति । "शीले
को मलोपश्च वाच्यः" (वा०) । तूष्णींशीलः तूष्णीकः ॥ ३७९ ॥

कस्य च दः । चकारः सन्नियोगशिष्टत्वज्ञापनार्थः इत्याह—संबन्ध इति । धकित्
इति । धिक् । हिरुक् । पृथक् । एषामकचि रूपाणि । सर्वनामेत्यत्र न संबध्यते तस्य
कान्तत्वासंभवात् ॥ ३८० ॥

१. कापवाद इति नास्ति क० पु० ।

२. द्वा इति फ० पु० ।

३. उक्तादन्यच्चेति क० पु० ।

४. तूष्णीकाशस्ति इति ख० पु० ।

५. तूष्णीजाति इति क० पु० ।

३८१. कुटीशभीशुण्डाभ्यो रः [५ । ३ । ८८]

एभ्यो रप्रत्ययः स्यात् ह्रस्वेऽर्थे । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः ।
शुण्डारः । पुंस्त्वं लोकात् ।

३८२. वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे [५ । ३ । ९१]

एभ्यः तनुत्वे ष्टरच् स्यात् । वत्सतरः । वत्सतरी । उक्षतरीत्यादि ।

३८३. क्रियत्तद्भ्यो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्
[५ । ३ । ९२]

द्वयोर्मध्ये एकस्य पृथक्करणे क्रियत्तद्भ्यो डतरच् स्यात् स्वार्थे ।
अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया विकल्पः । अनयोः
कः पटुः ।

वत्सोक्त इति । “कासूगोणीभ्यां ष्टरच्” (५ । ३ । ९०) इत्यतः ष्टरजनु-
वर्तते । तनुत्वं च स्तोकावशिष्टत्वम्, तच्च प्रत्यासत्त्या प्रवृत्तिनिमित्तस्य गृह्यते ।
वत्सतर इति । प्रथमवयसः शेषे सत्येव यो द्वितीयं वयः प्रविशति स उच्यते । वत्सतर
इति । पित्वाण्डीष् । उच्यतर इति । उच्यशब्दस्य द्वितीयं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं तदति-
क्रम्य यस्तृतीयं वयः प्राप्तस्तस्योच्चतरत्वम् । आदिना अश्वतरः । ऋषभतरः । अश्वे-
नाशवायां समुत्पन्नोऽश्व उच्यते तस्य तनुत्वमन्यपितृकत्वम् । ऋषभोऽनड्वान् तस्य
तनुत्वम् भारोद्वहने मन्दशक्तित्वम् ॥ ३८२ ॥

क्रियत्तदोरिति । ज्ञातिगुणक्रियानामभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं
निर्धारणं तस्मिन् गम्यमाने द्वयोर्निर्धारणे^१ षष्ठी । एकस्येति कर्मणि षष्ठी । क्रिय-
त्तद्भ्य इति निर्धार्यमारानिर्देश इत्यालोच्याह—द्वयोर्मध्ये इत्यादि । निर्धारणाच्च
प्रकृत्यर्थविशेषणम् । स्वार्थे प्रत्यय इत्याह—स्वार्थे इति । ननु द्वयोरेकस्यैव निर्धारणं
संभवति तत्किमेकस्येत्यनेन । सत्यम् । एकस्येत्यनुच्यमाने द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी
विज्ञायेत ततश्चास्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तौ इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ३८३ ॥

३८४. वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् [५ । ३ । ६३]

बहूनामेकस्य निर्धारणे जातिपरिप्रश्नार्थेभ्यः कियत्तद्भ्यो वा डतमच् स्यात् । पक्षेऽकजपि । परिप्रश्न इति किमो विशेषणम् । एषां कतमः को वा विप्रः । यतमः । यकः । ततमः । सकः । महाविकल्पात् को भवतां विप्रः । यः । सः । किमोऽस्मिन्नर्थे डतरजपि भवतां कतरो विप्रः ।

३८५. एकाच्च प्राचाम् [५ । ३ । ६४]

एकशब्दाच्चोक्तेऽर्थे डतरडतमौ स्तः । एतयोरेकतरो विप्रः । एषामेकतमः । पक्षे एककः । एकः । अन्यशब्दाड्डतमच् इति केचित् । अन्यतमः । सर्वशब्देभ्यः स्वार्थे कन् इति केचित् । बहुतरकम् ।

वा बहूनाम् इति । जातिपरिप्रश्ने चेत्यर्थः । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषण-विशेष्यभाव इति न्यायात् परिप्रश्नः किमो विशेषणम् इत्युक्तम् । अर्थात् जातिमात्रं यत्तद्भ्यां संबध्यते इति गंस्यते । परिप्रश्नोऽपि सन्निधानाज्जातिविषय एवेति दर्शयति एषां कतमः को वा विप्र इति । यतमस्ततम इति । यत्तद्भ्यां यदा जातिनिर्दिश्यते तदैतदुदाहरणम् । गुणादिविषयत्वे तु न भवति । एषां कः पटु कः पाचकः कश्चैत्र इति । परिप्रश्न इति किम् ? क्षेपे मा भूत् । एषां को नाम ब्राह्मणः । न कश्चिदित्यर्थः । कथं तर्हि वाक्यं स्यादत आह—महाविकल्पात् इति । किमोऽस्मिन्नर्थे डतरजपि इति । द्वयोर्निर्धारणे उक्तो बहूनां निर्धारणे न स्यात् इति वचनम् ॥ ३८४ ॥

एकाच्च इति । चकारो व्यवहितस्यापि डतरचोऽनुकर्षणार्थः । उक्तेऽर्थे इति । द्वयोरेकस्य डतरच् । बहूनां डतमजित्यर्थः । जातिपरिप्रश्ने इति तु नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । अन्यशब्दाड्डतमच् इति केचित् इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मन्यमानाः । केचिद् ग्रहणादसंमतिं सूचयति । अन्यतमशब्दो हि प्रकृत्यन्तरं स्वभावादेव बहूनां निर्धारणे वर्तते । न तु डतमजन्तोऽन्यशब्दः । भेदापेक्षस्यान्य-शब्दस्यानभिधानात् । तदुक्तं कैयटेन पस्पशायाम् “अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये^१ निर्धारणे वर्तते” इति । सर्वशब्देभ्य इति । तदुक्तं काशिकायाम् “न सामिवचने” (५ । ४ । ५) इत्यत्र सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यम् प्रकृत्यभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य प्रतिषेधः किं तर्हि स्वार्थिकस्य ।

१. विन्यशब्दस्येति क० पु० ।

२. पस्ययायामिति क० पु० ।

३. स्वभावाद् द्विविषयेइति क० पु० ।

३८६. केऽणः [७ । ४ । १३]

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । कन्यका । नदिका । अणः किम् ? नौका ।
“तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः” (वा०) द्वैतीयिकः । तार्तीयिकः ।

३८७. प्रज्ञादिभ्यश्च [५ । ४ । ३८]

एभ्यः स्वार्थेऽण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी । प्रज्ञावती तु
प्राज्ञा । चौरः ।

३८८. संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्
[५ । ४ । १७]

क्रियापौनःपुन्यगणनार्थायाः संख्यायाः कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वः ।
कतिकृत्वो भुङ्क्ते । कतिवारानित्यर्थः ।

केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कनिति । तथा च
भाष्ये प्रयुज्यते—एवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतेन बहुतरकं व्याप्यते
इति च ॥ ३८५ ॥

केऽण इति । राकेय इत्यादौ न भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । नौका
इति । अण् पूर्वैराव एकारोति भावः ॥ ३८६ ॥

संख्यायाः । अभ्यावृत्त्यर्थमाह—क्रियापौनःपुन्यगणनार्थाया इति । क्रियायोः
क्रियाणां^१ वा पौनःपुन्यम्, एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां पुनः पुनर्जन्म
क्रियाभ्यावृत्तिः तस्याः गणनं संख्यानं तत्र वर्तमानादित्यर्थः ।
एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते । पञ्चकृत्व इत्यादि । एकैवात्र
भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते । आवृत्तिजनितेन फलेनैकोकृतत्वात् । तस्या-
स्तूत्पत्तयः^२ पञ्च संख्याऽनेन गणयते । आवृत्तिकृतं फलमिच्छन् भुजिक्रियायाः
पञ्चोत्पत्तोः करोतीत्यर्थः । अवान्तरफलापेक्षं पञ्चत्वमुत्पत्तिभेदश्च । कतिवारानित्यर्थः
इति । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात् “कालाध्वनोः” (२ । ३ । ५)
इति द्वितीया । यद्वा वारशब्दः क्रियागतामावृत्तिं द्योतयन् क्रियाविशेषणत्वात् कर्म ।
नपुंसकत्वं^३ तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । वारशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वात् एकव-

१. क्रियाया इति ख० पु० ।

२. पुनः पुनर्जन्मेति क० पु० । तस्यास्तूत्पन्न प्रपञ्च संख्या संख्यानेनेति क० पु० ।

३. नपुंसकस्येत् इति क० पु० ।

३८९. द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच [५।४।१८]

एभ्यः सुच् स्यादुक्तेऽर्थे । कृत्वसुचोऽपवादः । द्विः त्रिः चतुः पठति ।

३९०. एकस्य सकृच्च [५।४।१८]

एकशब्दस्य सकृदादेशः स्यात् सुच्प्रत्ययश्च । “हल्ङ्याब्भ्यः”
(६।१।६८) इति सुलोपः । सकृद् भुङ्क्ते ।

चनमपि न भवति । उत्पत्तिकालानां पञ्चादिविशेषणैरनेकत्वेनैवोपस्थितेः । क्रियायां तु न स्वतोऽनेकत्वमिति तद्विशेषणो मृदादौ नातिप्रसङ्गः । तदयमर्थः कतिवारान् भुङ्क्ते । कत्यावृत्तानि भोजनानि करोतीति । यद्यप्यभ्यावृत्तिः क्रियाविषयैव न द्रव्यगुणयोः सिद्धस्वभावत्वात् तथापि क्रियाग्रहणमुत्तरार्थम् । “एकस्य सकृच्च” (५।४।१८) इत्यत्रैकशब्देन ह्येका क्रियाव्यक्तिरुच्यते न तस्यात्रावृत्तेः संभवः । तथा सति क्रियाग्रहणो एको भुङ्क्ते इत्यत्रापि स्यात् । अभ्यावृत्तिगणनं किम् ? क्रियागणने मा भूत् । पञ्च पाकाः इति । अत्र कर्तृभेदेन कारकभिन्नाः क्रिया एव गणयन्ते नाभ्यावृत्तिः ॥ ३८८ ॥

एकस्य सकृच्च । “हल्ङ्याब्भ्यः” (६।१।६८) इति सुचो लोपः इति । ननु यद्यत्र सारुकार उच्चारणार्थः सकारमात्रस्यैव लोपः तर्हि अभैत्सीत् इति सिचोऽपि स्यात् । अथोदितो ग्रहणं तत्कथं सुचः स्यात् न चासावुदित् । प्रयोजनाभावात् । न च लोप एव प्रयोजनम्, संयोगान्तलोपेनापि सिद्धेः । अथ तिसाहचर्यात्सोरपि विभक्तेरेव ग्रहणं तत्सिच इव सुचोऽपि लोपेन न भाव्यम् । अस्तु वा सुजुदित् तथापि यदि सुरभुदित् तदा निरनुबन्धपरिभाषया उदित्वेऽपि “एकानुबन्धपरिभाषया विभक्तेरेव लोपो युक्तो न सुचः । तस्मात् संयोगान्तलोप एवाकरे स्थितः । इदमपि तस्यैवोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । सकृद् भुङ्क्ते” इति । अत्रैकस्याभ्यावृत्तिर्नास्तीति क्रियागणनं एव प्रत्ययो भवति । एकः पाकः इत्यत्र तु न भवति । अनभिधानात् । साध्यावस्थक्रियाया एवात्र ग्रहणात् ॥ ३९० ॥

१. सावप्लविति इति क० पु० ।

२. लोप एव प्रयोजनम्, संयोगान्तलोपे नापि सिद्धेः अर्थात् साहचर्यात्सोरपि विभक्तेरेव ग्रहणम् तत्सिच इव सुचो लोपेनेति नास्ति ख० पु० ।

३. क्रियागणनस्य प्रयोगोभवति ख० पु० ।

३९१. बह्वल्पर्यायाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्

[५।४।४२]

बह्वल्पर्यायात् कारकवाचिनः शस् स्याद्वा । बहूनि बहुभिर्बहुभ्य इत्याद्यर्थे बहुशो ददाति । भूरिशः । अल्पशः । स्तोकशः । कारकात् किम् ? बहूनां स्वामी ।

३९२. संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् [५।४।४३]

संख्याया एकवचनाच्च कारकात् वीप्सायां शस् स्याद्वा । द्वौ द्वौ इत्याद्यर्थे द्विशो ददाति । त्रिशः । कतिशः । बहुशः । गणशः । तावच्छः माषं माषं ददाति माषशः । प्रस्थशः ।

बह्वल्पर्यायात् । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् इत्याह—बह्वल्पर्यायात् इति । पर्यायग्रहणं विशेषाणामप्युपलक्षणम् । तेन वीप्साया अन्यत्रापि भवति । त्रिशो ददातीति । वीप्सायां तूत्तरेणैव सिद्धम् । कारकवाचिन इति । पञ्चकपक्षेषु प्रकृतेरेव । त्रिकपक्षे तु सुबन्तादिति ज्ञेयम् । कारकशब्देन सर्वं कर्मादि गृह्यत इत्युदाहरति । बहूनि बहुभिर्बहु इत्याद्यर्थे इति । आदिशब्दादपादानाधिकरणयोरपि परिग्रहः । बहूनां स्वामी । शेषषष्ठीविधानान्नेदं कारकम् । अत्र वार्तिकम् “बह्वल्पर्यायान्मङ्गलामङ्गलवचनम्” (वा०) इति । यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनभ्युदयार्थेषु श्राद्धेष्विति । तदेतदाचार्यैरुपेक्षितम् । ततोऽन्यत्रापि हि दृश्यते । “अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः” (२।१।१८) ॥ ३९१ ॥

“संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” (५।४।४३) । “नित्यवीप्सयोः” (८।१।४) इति द्विवचने प्राप्ते तदपवादः शस् विधीयते । तेन शस्द्विवचनयोः सह-प्रयोगो न भवति । “ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः^१ संपन्नाः” इति भाष्यकारप्रयोगात्तु वचिद्भवत्यपि । तथा च “तिङः-स्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः” (१।४।१०१) इत्याचार्यैरपि प्रयुक्तम् । एकोऽर्थ उच्यतेऽनेनेत्येकवचनम् इति क्रियाशब्दो गृह्यते न पारिभाषिकम् । तथाहि सति विप्रेभ्योऽन्नं ददातीत्यत्रापि स्यात् । क्रियाशब्दे तु न भवति । अन्नत्वस्यैकानेकसाधारणत्वात् तदुदाहरति—माषश इति । माषशब्दो हि

१. साद्ध कमादि इति क० पु० ।

२. मङ्गलवचनमित्येवेति क० पु० ।

३. दक्षणा इति क० पु० ।

३९३. प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः [५ । ४ । ४४]

प्रतिना योगे पञ्चम्यन्तात् तसिः वा । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ।

“आदिमध्यान्तपृष्ठपार्श्वदिश्च” (वा०) आदित इत्यादि ।

३९४. अपादाने चाहीयरुहोः [५ । ४ । ४५]

अपादानपञ्चम्यन्तात् तसिर्वा । ग्रामत आयाति ग्रामाद् वा । चौरतो विभेति चौराद्वा । अहीयरुहोः किम् ? सार्थाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ।

वृत्तौ स्वभावादुक्तपरिमाणमर्थमाचक्ष्णाण एकार्थ एव भवति । एवं जातिशब्दोऽपि यदाऽर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति भवत्येव ततोऽपि शस् । तथा च “अशशसोः” (७ । १ । २०) इत्यत्रोदाहृतं वामनेन । कुण्डशो ददाति । कुण्डशः प्र विशतीति ॥ ३६२ ॥

प्रतियोग इति । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या विहिता पञ्चमो तदन्तात्तसि-रित्यर्थः । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति इति । “प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः” (१ । ४ । ६२) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्” (२ । ३ । ११) इति पञ्चमीति । तसेरिकार उच्चारणार्थः । “आद्यादिभ्यः” उपसंख्यानम्” (वा०) इत्यस्यार्थं विवृणोति आदितः इत्यादि ॥ ३६३ ॥

अपादाने च । अपादानेऽर्थे या पञ्चमो तस्या इत्यर्थः । न तु हीयरुहोरिति । हीयेति जहातेर्यङन्तस्यानुकरणम् । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च । अनयोर्यदपादानं ततो न भवतीत्यर्थः । ग्रामत इति । “ध्रुवमपायेऽपादानम्” (१ । ४ । २४) “अपादाने पञ्चमी” (२ । ३ । २८) । चौरतो विभेति “भोत्रार्थानां भयहेतुः” (१ । ४ । २५) इत्यपादानत्वम् । सार्थाद्धीयते इति । ओहाक् त्यागे कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । ‘सार्वाधतु-के यक्’ (३ । १ । ६७) । जहातिह्यपगमनायां वर्तते । देवदत्तं सार्थं जहाति । अपगमयतीत्यर्थः । एषैव हि सार्थस्यापगमना यत् क्षुधोपघातादिना देवदत्तस्यापगमने तत् समर्थावरणं यदा पुनः क्षुदादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम् । सतश्च हीयते कोऽर्थः स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायां पुनः सम्बन्धः । हीयेति यका निर्देशे यस्य यकीत्वमस्ति तदुपलक्ष्यार्थः । तेन जहातेरेव ग्रहणं न त्वोहाडः धातोः कथं तर्हि मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति तसिः । अत्राहुः—

१. अद्यादिभ्य इति क० पु० ।

२. अदित्यादि इति क० पु० ।

३६५. अभूततद्भावे कृभ्यस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः
[५ । ४ । ५०]

संपद्यतेर्यः कर्ता तद्वचिनः कृभ्यस्तियोगे च्विः स्यात् । अतथाभावस्य
तथाभावे गम्ये ।

३६६. अस्य च्वौ [७ । ४ । ३२]

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेलोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः
कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ।

नैषा पञ्चमी किं तु हेतौ करणे वा तृतीया^१ तदन्ताद्धीयमानपापयोगाच्चेति तसिरिति ।
स्वरेण मन्त्रेण वा हीन इत्यर्थात् ॥ ३६४ ॥

अभूततद्भाव इति । च्विविधौ अभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् इति वार्तिक-
कृतोक्तम्, तदावश्यकं मन्यमानाः सूत्रे एव प्रक्षिप्य पठन्ति । संपद्यतेर्यः कर्तेति ।
वस्तुकथनमेतत् । विग्रहस्तु संपद्यते संपद्यः । “पात्राध्माघेद्दृशः शः” (७ । ३ । ७८ ।
अस्मादेव निपातनात् संपदोऽपि दैवादिकाद् भवति । संपद्यश्चासौ कर्ता च संपद्यकर्ता
तस्मिन्निति । अन्ये त्वस्मादेव निपातनात् स्तिबन्तेन^२ समासः । स्तिपो लोपश्चेत्याहुः ।
तत्र धातुं प्रति कर्तृत्वासम्भवाद् धातुनार्थो लक्ष्यते संपद्यतेरर्थस्य यः कर्तेति । यद्यत्रा-
भूत्वा भवनमात्रमभूततद्भावः स्यात्ततो घटो भवतीत्यत्रापि प्रसङ्गः । तद्ग्रहणं चान-
र्थकम् अभूततद्भाव इत्येवं वाच्यम् । तस्माद् येन रूपेण प्रागभूताकारं वस्तु आसीत् तेन
रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भावः । एवं च प्रकृतिविकारयोरुभयोरुपादाने एव भवति ।
तेन यत्र प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेनैव विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययः
इत्याशयेनाह—अतथाभूतस्य तथाभावे गम्ये इति । अनुवृत्ताकारस्य व्यावर्तमानावस्था
भेदस्तथाभावः । गम्ये इति वदता प्रकृतौ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां वर्तमानाद् विकार-
शब्दात् स्वार्थं च्विप्रत्यय इत्युक्तं भवति । च्वेरिकारो “वेरपृक्तस्य” (६ । १ । ६७)
इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधायार्थः प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च । वेलोप इति ।
वेरपृक्तस्येत्यनेन । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् इति । “ऊर्यादिच्विडाचश्च” (१ । ४ । ६४)
इत्यनेन निपातत्वम् । “स्वरादिनिपातमव्ययम्” (१ । १ । ३७) इत्यव्ययत्वम्
इत्यर्थः । तेन “अव्ययादाप्सुपः” (२ । ४ । ८२) इति सुपो लुक् ॥ ३६५ ॥

१. चित्तयेति क० पु० ।

२. तिबन्ते ने समासः । सिपो लोपश्चेति क० पु० ।

३९७. क्यच्चयोश्च [६ । ४ । १५१]

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति ।

३९८. च्वौ च [७ । ४ । २६]

च्वौ परेऽणो दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्येत्वं दीर्घो नेति केचित् । दिवास्यात् । स्वस्तिस्यात् ।

३९९. रीङ् ऋतः [७ । ४ । २७]

मात्रीकरोति । संपद्यकर्तरि किम् ? अगृहे गृहे संपद्यते ।

४००. अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च

[५ । ४ । ५१]

एषामन्तलोपः स्यात् च्विश्च । अरूकरोति । मनीस्यात् ।

४०१. विभाषा साति कात्स्न्ये [५ । ४ । ५२]

च्विविषये सातिः प्रत्ययो वा स्यात् साकल्ये ।

क्यच्चयोश्च । “आपत्यस्य च” (६ । ४ । १५१) इति सिद्धेऽतद्धितार्थोऽयमारम्भः^१ । अव्ययस्येत्यपि केचित् । भाष्यकारादयः ॥ ३९७ ॥

अगृहे गृहे संपद्यते इति । अधिकरणमेतत् न संपद्यतेः कर्ता । अथ कृभ्रस्तियोगाभावात् नेदम्प्रत्युदाहरणम् । किं तु अगृहं गृहं भवतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥ ३९८ ॥

अरुर्निति । च्विः पूर्वैर्गौवात्र सिद्धः लोपमात्रमनेन विधीयते । च्विश्चेति वचनं तु लोपस्य च्विसन्नियोगशिष्टत्वज्ञापनार्थम् । अरूकरोतीति । सलोपे “च्वौ च” (७ । ४ । २६) इति दीर्घः । उन्मनी स्यात् इति^२ । “अस्य च्वौ” (७ । ४ । ३२) इतीत्वम् । एवं चक्षूकरोति । चेतोः करोति । रहीकरोति । रजीकरोतीत्युदाहार्यम् ॥ ४०० ॥

विभाषा साति इति । अभूततद्भाव इति सर्वमनुवर्तते इत्याहुः । च्विविषये इत्यादि । कात्स्न्ये व्याचष्टे साकल्ये इति । गम्यमाने इति शेषः । यदि प्रकृतिः साकल्येन विकारमापद्यते तदेत्यर्थः । ततश्चैकदेशेन पटः शुक्लो भवतीत्यत्र न भवति । विभाषाग्रहणं च्वेः समावेशार्थम् । महाविभाषया वाक्यमपि भवति ॥ ४०१ ॥

१. भत्वार्थ इति क० पु० ।

२. मनी स्यादिति क० पु० ।

४०२. सात्पदाद्योः [८।३।१११]

सातेः पदादेशच सस्य षो न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्र-
मग्निः संपद्यते अग्निसाद् भवति । अग्नीभवति । कात्स्न्ये किम् ? एकत्र
शुक्लीभवति पटः ।

४०३. अभिविधौ संपदा च [५।४।५३]

संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिः स्याद् व्याप्तौ । पक्षे च्विश्च स तु
न संपदायोगे अग्निसात् संपद्यते । जलसाद् भवति । लवणं जलीभवति ।
एकद्रव्यस्य सर्वथाऽन्यथाभवनं कात्स्न्यम् । सर्वस्यानेकद्रव्यस्यान्यथा-
भवनमभिविधिः ।

सात्पदाद्योरिति । दधि सिञ्चतीति । “आदेशप्रत्यययोः” (८।३।५९) इति
षत्वे प्राप्ते वचनम् । षिचि क्षरणे तुदादिः । “धात्वादेः षः सः” (१।१।६४),
“शे मुचादीनाम्” (७।१।५६) इति नुम् । दधिसेचौ । दधिसेचः इत्यादावपि
प्रत्ययलक्षणान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिच्शब्दस्य पदत्वमस्त्येष । कुत्वं तु न भवति
“उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” (वा०) इति पदान्तकार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ।
अपदादिविधाविति वचनात् पदादिकार्ये षत्वनिषेधे प्रत्ययलक्षणं न निषिध्यते ।
अनभिधानात्त्वत्र सुबन्तेन समासो नाश्रीयते इत्याहुः । सातिमुदाहरति—अग्निसात्
इति । सातेः प्रत्ययमात्रस्यापदादित्वात् पृथग् ग्रहणम् ॥ ४०२ ॥

अभिविधौ च इति । पक्षे च्विरिति । विभाषाग्रहणानुवृत्तेः पक्षे च्विरप्यभ्यनुज्ञा-
यते । स च स्वशास्त्रेणैव भवति । स च कृभ्वस्तियोगे एव विहितः । न तु संप-
दायोगेऽपि स्यात् । नन्वेवमुक्तं ततः किं सिद्धं भवत्यत आह—स तु न संपदायोगे इति ।
कात्स्न्यर्थाभिविध्योर्भेदमाह—एकद्रव्यस्य इति । यथाऽग्निमान् संपद्यते इति । अत्र ह्येक-
मेव शस्त्रं सर्वात्मनाऽग्निरूपत्वमापद्यते नैकदेशेनेति जलसाद् भवति लवणमित्यत्र
तु नैकं द्रव्यं लवणं न च तस्य सर्वात्मनाऽन्यथात्वं तदेकदेशस्यैव जलीभाववि-
वक्षणां ॥ ४०३ ॥

१. से मुचादीनामिति क० पु० ।
२. प्रत्ययमात्रस्यापदात्वात्तग्रहणमिति क० पु० ।
३. स्वशेर अरणैवेति क० पु० ।
४. रूपमाप्यते इति क० पु० ।
५. न नैकदेशेनेति ख० पु० ।
६. सावणमिति क० पु० ।

४०४. तदधीनवचने [५।४।५४]

तदधीनत्वार्थे सातिः स्यात् संपद्यकृभ्वस्तिभिर्योगे । राजसात् संपद्यते ।
राजसात् करोति । राजाधीनमित्यर्थः ।

४०५. देये त्रा च [५।४।५५]

तदधीने देये त्रा स्यात् क्रादियोगे सातिश्च । विप्राधीनं देयं करोति
विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसात् करोति ।

४०६. देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्
[५।४।५६]

एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे च बहुलं त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा
इत्यादि । बहुलोक्तेरन्यत्रापि बहुत्रा जीवतो मनः ।

तदधीनवचने इति । तदिति 'स्वामिसामान्यम् अधीनमिति चेशितव्यसामान्यं
निर्दिश्यते । सामान्यं च निर्दिष्टं राजादिविशेषानुपलक्षयति इत्याशयेनाह—यदधी-
नत्वार्थे इति । एतेनाभूततदभाव इति निवृत्तम् अर्थान्तररोपादानादिति सूचितम् ॥ ४०४ ॥

देये त्रा च । तदधीनवचन इति वर्तते तस्य विशेषणं देयग्रहणमित्याह—सदधी-
नेदेये इति । विप्राधीनं देयं करोति । दातुं योग्यं देयम् । यद् ब्राह्मणाय दातव्यत्वेन
विज्ञातं गवादि तद् यदा समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा त्राप्रत्ययः स्यात् इत्यर्थः ।
विप्रत्रेति । च्यर्थश्चेति बहुवचननिर्देशाद् च्यर्थस्यापि त्राप्रत्ययस्य साहचर्येण
परिग्रहादव्ययत्वं लभ्यते इत्यव्ययत्वात् सुपो लुक् ॥ ४०५ ॥

देवमनुष्येति । वा स्यादिति । एतेन सातिरिति निवृत्तं पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादित्युक्तं भवति । कृभ्वस्तियोगे इति नात्र संबध्यते इति । तन्निवृत्त्यर्थादत्र स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानात् । स्वरिते सति नाधिकार इति व्याख्यानादिति भावः । विभाषानुवृत्तौ
किं बहुलोक्त्याऽत आह—बहु लोक्तेरन्यत्रापि ॥ ४०६ ॥

४०७. अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्
[५।४।५७]

टिलोपे सति द्व्यचोऽवरं यत् तदर्थं यस्य तस्मादव्यक्तानुकरणाद् डाच् स्यात् क्रादियोगे न त्वितौ । “डाचि बहुलं द्वे भवतः” (वा०) इति डाचि विवक्षिते द्वित्वं ततो डाच् । ङित्वाङ्लोपः ।

४०८. तस्य परमाग्रेडितम् [८।१।२]

तस्य द्विरुक्तस्य पररूपमाग्रेडितं स्यात् ।

४०९. नित्यमाग्रेडिते डाचि [६।१।१००]

पूर्वान्त्यस्याग्रेडिते परे पररूपं नित्यं स्यात् डाचि परे । इति पूर्वार्धान्त्यतकारस्य पररूपत्वम् । पटपटा करोति । द्व्यजवरार्धात् किम् ? श्रुत् करोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

अव्यक्तानुकरणादिति । परमापकर्षेऽपि क्रियमाणे द्व्यच अवरं न्यूनं भवति अकृते तु टिलोपे द्व्यजेव तदर्थं यस्य तस्मादित्यर्थः । स चापकर्षो न सांप्रतिकः अनुत्पन्ने डाचि—अपकर्षहेतोरभावात् । अतो भाव्यपकर्षो विवक्षित इत्याह—टिलोपे सतीति । क्वचित्तु द्व्यच् अवरं यत् तदर्थं यस्येति पाठः । तत्र द्वं च अवरार्धं यस्येति विग्रहः । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं द्व्यच्कं संपद्यते तदपि द्विवचने कृते सतीति ज्ञेयम् । ततः प्रत्ययः । न तु डाचि बहुलं द्वे स्त इति परसप्तमी । न च सति डाचि द्वित्वं द्वित्वे वा द्व्यजवरार्धत्वाद् डाच् इत्यन्योन्याश्रयः इत्याशङ्क्य परिहरति—डाचि विवक्षिते द्वित्वमिति । डाचीति विषयसप्तमीति भावः ॥ ४०७ ॥

तस्य परमेति । तस्येत्यवयवयोगे षष्ठी । परशब्दोऽवयववाची । अस्मादेव निर्देशादवयववाचिभिर्योगे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी न भवति । तेन पूर्वं कायस्येत्याद्यप्युपपन्नम् । तस्य द्विरुक्तस्य इति । तस्येत्यनेन “नित्यव्रीप्सयोः” (८।१।४) इत्यनन्तरं द्वित्वं परामृश्यते । तेन पाष्ठिके द्विवचने नेयं संज्ञा । यद्यप्याग्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमिति निघाटुषु प्रसिद्धम्, तथापि परभागस्यैवाग्रेडितशब्देन ग्रहणं यथा स्यात् समुदायस्य मा भूत् एवमर्थं संज्ञा क्रियते ॥ ४०६ ॥

१. व्यध् इति क० पु० ।

२. त्वस्येति क० पु० ।

३. द्व्यच्क्व मेकाच्क्वेति क० पु० ।

४१०. कृजो द्वितीयतृतीयशम्भ्वबोजात् कृषौ [५।४।५८]

एभ्यो डाच् स्यात् कृज एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेन द्वित्वम् ।
द्वितीयं कर्षणं करोति । द्वितीया करोति तृतीया करोति । पुनस्तिर्यक्
करोति । शम्भ्वाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ।

४११. संख्यायाश्च गुणान्तायाः [५।४।५९]

संख्याशब्दाद् गुणान्ताद् डाच् स्यात् कृजो योगे कृषौ । द्विगुणा
करोति क्षेत्रम् ।

अत् करोति इति । न ह्यस्माद् डाचि सति टिलोपे कृतेऽपि वा द्वित्वे द्व्यच्-
मेकाच्चं वाद्धं संभवतीति । पठिति करोति । “अव्यक्तानुकरणास्यात् इतौ” (६।१।६८)
इत्यच्छब्दस्य पररूपं संभवव्ययं द्व्यजवरार्द्धः किं त्वितिपरः इति डाच् न भवति
॥ ४०६ ॥

कृज इति । कृज एव योगे कर्षणे चार्थे इति । द्वितीयादिशब्दानां डाजन्तानां
कृजश्च कर्षणमभिधेयं स्यादित्यर्थः । तदेव दर्शयति—द्वितीयं तृतीयं च कर्षणं
करोतीति । पुनस्तिर्यक् कृषतीत्यर्थ इति । शम्भ्वाशब्दस्यात्र प्रतिलोमे वृत्तिः । कृजश्च
कर्षणे । अनुलोमं कृष्टं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजेन सह कर्षतीति ।
बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते इत्यर्थः ॥ ४१० ॥

संख्यायाश्च इति । यद्यत्र संख्याया इति पञ्चमी ततस्तेन गुणान्तं विशेष्यते न
गुणः समासे^१ गुणोभूतत्वात् । अन्तशब्दश्च यद्यवयववचनस्ततो बाधः । नहि संख्या-
शब्दस्य गुणोऽन्तावयवो भवति । अत्र सूत्रे संख्यायाः इति षष्ठी सामोप्यं संबन्धो
गुणान्ताया इति च प्रकृतेर्विशेषणम् । तेन संख्यायासमीपभूतो यो गुणशब्दः संख्यायाः
प्रकृतेर्डाच् स्यादिति सूत्रार्थः । सामोप्यं च परत्वेनाश्रीयते । तेन गुणविंशति-
रित्यादौ न भवति । संख्याशब्दात् गुणान्तादिति^२ वृत्तौ त्वर्थकथनमात्रम् । संख्या-
शब्दात् परो गुणशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकादिति व्याख्येयम् । द्विगुणाकरोति
क्षेत्रमिति । क्षेत्रस्य द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥ ४११ ॥

१. समः स इति ख० पु० ।

२. निवृत्ताविति ख० पु० ।

४१२. समयाच्च यापनायाम् [५ । ४ । ६०]

अस्मात् कृजो योगे डाच् स्यात् यापनेऽर्थे । समयाकरोति । कालक्षेपं करोतीत्यर्थः ।

४१३. सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने [५ । ४ । ६१]

आभ्यां कृजो योगे डाजतिव्यथनेऽर्थे । सपत्राकरोति मृगम् । सपत्रं शरं मृगकाये प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । शरमपरपाश्वर्यस्य निर्गमयतीत्यर्थः ।

४१४. निष्कुलान्निष्कोषणे [५ । ४ । ६२]

अस्माद् डाच् स्याद् निष्कोषणेऽर्थे । निष्कुलाकरोति दाडिमम् ।

४१५. सुखप्रियादानुलोम्ये [५ । ४ । ६३]

आभ्यां डाच् स्यादानुलोम्येऽर्थे । सुखाकरोति । प्रियाकरोति स्वामिनम् । तच्चित्तमनुवर्तते इत्यर्थः ।

समयाच्च इति । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयः तस्यातिक्रमणं यापनम् । समयाकरोति इति । अद्य मे पारवश्यं श्वः परश्वो वाऽस्य समयः इति यो बहुषु दिवसेष्वह स एवमुच्यते तदेव व्याचष्टे—कालक्षेपं करोतीत्यर्थः ॥ ४१२ ॥

सपत्रेति । पतन्त्यनेन पत्रं शराणां पुंस्त्वगतं बर्हम् । सह पत्रेण वर्तते न इति सपत्रः । सपत्राकरोति मृगम् इति । मृगस्य च सपत्रत्वं सपत्रशरप्रवेशाद् भवतीत्यर्थः । तेन चातियथा द्योत्यते । तदेव विवृणोति—सपत्रं शरम् इत्यादि । निष्पत्राकरोति इति । निर्गतं पत्रमस्मान्निष्पत्रं मृगं करोतीत्यर्थः । यथाऽस्य शरीरे पुंड्रख^१प्रवेशोऽपि न लगति तथा शरं शरीरान्निष्क्रामयतीत्यर्थः । अनेनापि व्यथाविशेषो द्योत्यते तदाह—शरमपरपाश्वर्य इति । औचित्यादपरपाश्वर्य इत्युक्तम् । अतिव्यथने किम् ? सपत्रं वृत्तं करोति निष्पत्रं वा ॥ ४१३ ॥

निष्कुलाद् इति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्काशनम् । निष्कुलाकरोति इति । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥ ४१४ ॥

सुखप्रियाद् इति । आनुलोम्यं व्याचष्टे—आनुकूल्येऽर्थे इति । आराध्यानां गुर्वादीनामिष्टानिष्टकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्तनं तदानुकूल्यम् ॥ ४१५ ॥

४१६. दुःखात् प्रातिलोम्ये [५ । ४ । ६४]

दुःखाकरोति स्वामिनम् । तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः ।

४१७. शूलात् पाके [५ । ४ । ६४]

आभ्यां पाकेऽर्थे डाच् । शूलाकरोति । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

४१८. सत्यादशपथेऽर्थे [५ । ४ । ६६]

अनृतप्रातिपदिकात् सत्यात् डाच् स्यात् । सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । सत्यं क्रोतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

४१९. भद्रात् परिवापणे [५ । ४ । ६७]

अस्माद् डाच् स्यात् कृञो योगे परिवापणेऽर्थे । भद्राकरोति कुमारम् । “भद्राच्च” (वा०) । भद्राकरोति मङ्गलम् । मुण्डनं करोतीत्यर्थः । इति तद्धितप्रक्रिया ।

दुःखात् इति । प्रातिलोम्यं स्वाम्यादेरनिष्ठाचरणेनेष्ठा^१नाचरणेन यच्चित्तस्य पीडनं तत्प्रातिलोम्यन्तदेतदुक्तम् । तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः ॥ ४१६ ॥

शूलात् पाके इति । शूलाकरोति इति । शूलाशब्दोऽत्र कारणपरः । करोतिः क्रिया-विशेषे^२ पाके वर्तते इति व्याचष्टे—शूलेन पचतीत्यर्थः इति ॥ ४१७ ॥

माङ्गल्यमिति । चोलदोक्षादौ । एतच्च भद्राकरोतीत्यस्यापि व्याख्यानम् । भद्राच्चेति वार्तिकम् ।

॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

१. नेष्ठाचरणेन चेति क० पु० ।

२. क्रिया वियाविशेष इति क० पु० । एवं शूलाशब्दोऽत्र कारणपर इति ख० पु० ।

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया

४२०. नित्यवीप्सयोः [८ । १ । ४]

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च पदस्य द्विरुक्तिः स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङव्यय-
कृत्सु । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं सिञ्चति ।
ग्रामो ग्रामो रम्यः ।

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया

तद्वितवद् वीप्साद्विवचनस्यापि सुबन्तविषयत्वात् प्रसङ्गेन द्विरुक्तप्रक्रियामाह—
नित्यवीप्सयोरिति । नित्यशब्दोऽयं कूटस्थेष्वविचालिषु^१ भावेषु वर्तते । नित्य आत्मा
नित्य आकाश इति । अस्ति चाभीक्ष्ण्ये नित्यं प्रहसितः नित्यं प्रजल्पित इति । तत्र
पूर्वस्य ग्रहणे^२ विनाऽपि वीप्सामात्मात्मेति नित्यं प्रसज्येत । पचतीत्यादौ तु न
स्यात् । तस्माद् व्यापकत्वाद् आभीक्ष्ण्यवाचिनो^३ ग्रहणम् इत्याह—आभीक्ष्ण्ये इति ।
आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । विषयसप्तमी चेत्यम् । आभीक्ष्ण्ये
द्योत्ये वीप्सायां द्योत्यायामित्यर्थः । न पुनराभीक्ष्ण्ये वीप्सायां यत्पदं वर्तते इत्यर्थो
ग्राह्यः । प्रयोक्तुर्वर्मभूता वीप्सा, न च सा ग्रामादिशब्दैरभिधीयते । पचति पचती-
त्यत्रापि वस्तुतो यन्नित्यं क्रियास्वरूपं तत्तिङन्तेनाभिधीयते । नित्यत्वं तु द्विवचन-
द्योत्यमिति ।

पदस्य इति^४ । यद्यपि पदाधिकारो नास्ति कृते च तस्मिन् प्रपचतीति सगतिकस्य^५
द्विवचनाप्रसङ्गः । तथापि पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनैकपदमिति व्युत्पत्त्या विशिष्टार्थवाचिनः
समुदायस्य पदशब्देन ग्रहणम् । एतच्च 'सर्वस्य द्वे' (८ । १ । १) इत्यधिकारा-
लभ्यते । अत्र च द्वौ पक्षौ स्थाने द्विवचनम्, द्विः प्रयोगो द्विवचनमिति वा तत्र यदा
सर्वस्येति स्थाने षष्ठी द्वे इति च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे विशेष्ये तदा
सर्वस्य स्थाने द्वे शब्दरूपे आदेशौ भवतः । यदा त्वध्याहृत उच्चारणे संख्येये तदा
स्थान्यादेशासंभवात् सर्वस्य पञ्चदिः द्वे उच्चारणे भवतः । सर्वः पर्यादिद्विरुच्चार-
यितव्य इत्यर्थः । तदा परः पक्षो भवति । यत्र पूर्वस्मिन् पक्षे भवन्नादेशोऽन्तरतम-
त्वात् स एव भवति । न चैवं स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वाद् राजा राजा, वाक्
वाक्, गोधुक्, गोधुक् इत्यादौ पूर्वभागे पदकार्याणि न स्युरिति वाच्यम् । यदि प्रत्यस्त-
मितावयवभेद एक एवादेशः, तदा द्वे इति द्विवचनमनुपपन्नं स्यात्^६ । अतो द्वे इति

१. ष्वपीति क० पु० ।

२. तत्र पूर्वस्य ग्रहणं विनाऽपि वीप्साग्रामात्मनोति क० पु० ।

३. ग्रहणवाचिनो इति क० पु० ।

४. द्योत्यमित्यति पदस्येति ख० पु० ।

५. समतिकस्याद्विवचनाप्रसङ्ग इति ख० पु० ।

६. समुदायस्यैतन्मदत्वाविति क० पु० ।

७. मुपपन्नमिति ख० पु० ।

वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयते । तत्र स्थानि-
वद्भावेन समुदायस्यापि पदत्वं स्वतश्चावयवयोरपीति समुदायेऽवयवे च पदकार्याणि
भवन्तीति । द्विःप्रयोगपक्षे तु तदेव पदं द्विरावर्तते । द्वे उच्चारणक्रिये भवत
इत्यर्थः । उच्चारणक्रियैव भिद्यते न तु पदम् ।

इदानीं नित्यवीप्सयोर्विषयविभागमाह—आभीक्ष्ण्यं तिङव्ययकृत्सु इति ।
तिङन्तानि पचत्यादीनि । अव्ययसंज्ञाः कृतोऽव्ययकृतः क्त्वाप्रभृतयः तदन्तेषु चेत्यर्थः ।

अयं भावः—पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यं तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव
संभवति, न द्रव्यस्य ।

यद्यप्येकस्याः क्रियाव्यक्तेः पुनः करणं न संभवति, तज्जातीयस्य तु पुनः करणं
घटादिष्वप्यविशिष्टम् तथापि क्रियायामेव पुनः क्रियाप्रतीतिर्न^१ द्रव्ये । क्रिया च
तिङ्क्ष्वव्ययकृत्सु वाऽभिधीयते, नान्येषु । पाचकादिषु हि साधनम् । पाकादिष्वपि
सिद्धता प्रधानम्, न क्रिया । तत्र तिङमुदाहरति—पचति पचतीति ।

ननु यद्याभीक्ष्ण्यं क्रियाधर्मस्तत्रोच्यमानं द्विवचनं धातुमात्रस्य कस्मान्न
भवति । उच्यते परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनो भवति । तदनभि-
धानाच्च धातुमात्रस्य द्विवचनाभावः । अत एवाचार्यैः पदस्येतिव्याख्यातं धातुमात्रस्य
मा भूदिति ।

भुक्त्वा भुक्त्वा इति । अव्ययकृत उदाहरणम् । भुजेः “समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले” । (३ । ४ । २१) क्त्वा । “क्त्वातोमुत्कमुनः” (१ । १ । ४०)
इत्यव्ययत्वम् । क्त्वातुमुनोभवे विधानात् क्रियाप्रधानम् । आभीक्ष्ण्यं तिङव्ययकृत्सु
इत्युक्तेः अर्थात् सुप्सु वोप्सेत्युक्तं भवति । सुपामेव तदभिष्यक्तौ शक्तत्वादित्याशये-
नोदाहरति वोप्सायां वृत्तं वृत्तं सिञ्चतीति । वोप्साशब्दोऽयं योगरूढः । तेन नाना-
भूतार्थवाचिनां शब्दानां यानि वाच्यानि^२ तेषां सह संविवक्षायां पृथक् संख्यायुक्तानां
गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपद् व्याप्तिविषया प्रयोक्तुरिच्छा वोप्सा । तत्र नानाभूतार्थवाचिना-
मिति जातिवाचिनां द्विवचनं न भवति । ब्राह्मणो न हन्तव्यः, संयज्ञो ब्रीहिरिति ।
न हि जातिशब्दाः^३ नानार्थवाचिनो जातेरेकत्वात् । तथैकशेषेऽपि न भवति वृत्ताः
शोभना नानावाचिवाभावात् । पृथगर्थपर्यवसायित्वं हि नानावाचित्वम् । न चैक-
शेषे तदस्ति । अत एव न तत्र प्रत्येकं विधेयसंबन्धो नियमेन प्रतीयते । नहि
ब्राह्मणेभ्यः शतं प्रतिदेयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं दायते । पृथगर्थपर्यवसा-
यितया पृथगेव विधेयस्य संबन्धात् । यदा च पृथगर्थपर्यवसायिता, तदा यावन्तस्तेऽर्थाः
अभिधित्सितास्तावत् एव शब्दा पृथगेकैव पर्यवसायिनः प्रसक्तास्तेषामनेन^४ निवृत्तिः

१. विषय इति नास्ति ख० पु० ।

२. त्रितयेति ख० पु० ।

३. वाच्यानीति वारद्वयं क० पु० ।

४. जानातीति क० पु० ।

५. प्रशक्ता इति ख० पु० ।

४२१. परेर्वर्जने [८ । १ । ५]

अस्य द्वे स्तो वर्जने । परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः ।

४२२. उपर्यध्यधसः सामीप्ये [८ । १ । ७]

एषां द्वे स्तः देशतः कालतः सामीप्येऽर्थे । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि
सुखम् । अधोऽधो ग्रामम् ।

क्रियते । वीप्सायां द्वे एव प्रयोक्तव्ये, न तु बहव इति । एष एव हि वीप्सैकशेषयो-
विषये विभागः । युगपदग्रहणादक्रमविवक्षायां द्विवचनाभावः, यथाऽयं वृत्तः शोभनोऽयं
वृत्तः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनामपि प्रयोगो भवति । तत्र
सिञ्चतीति क्रियाया व्याप्तिः । ग्रामे ग्रामे स्त्रियं इति द्रव्येण । ग्रामो ग्रामो
रमणीय इति गुणेन व्याप्तिरुदाहार्या ।

इदं चापरमनुसंधेयम् । वत्वाणामुल्लोष्टश्च द्विवचनसापेक्षाणामेव पौनःपुन्य-
प्रकाशने शक्तिः । भुक्त्वा भुक्त्वाऽयं याति । भोजं भोजं व्रजति । लुनीहि लुनीहीत्येवं
लुनातीति । तेषामर्थान्तरेऽपि विधानेन सामान्यशब्दत्वात् पौनःपुन्यप्रकाशने द्विवचना-
पेक्षा । यङ् तु तन्निरपेक्षः पौनःपुन्यं प्रकाशयति, स हि क्रियासमभिव्याहारं न
व्यभिचरतीति । यदा तु तत्र द्विवचनं पापच्यते पापच्यते इति तदा क्रियासमभिव्याहारे
यङ् भृशार्थे^१ द्विवचनमित्याद्यह्यम् ॥ ४२० ॥

परेर्वर्जने इति । परि परि वङ्गेभ्य इति । वङ्गान् परिहृत्य वृष्ट इत्यर्थः । प्रकृतेन
संबन्धिना कस्यचिदसंबन्धो वर्जनं परीहार इति यावत् । “अपपरी वर्जने”
(१ । ४ । ४८) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२ । ३ । १०)
इति पञ्चमो । परित्रिगर्तं वृष्टो^२ देव इति समासे तु द्विवचनं न भवति । केवले वर्जने
परेर्वृत्त्यभावात् । वर्ज्यमानार्थेनैकार्थीभावात् । वाक्येऽपि “परेर्द्विवचनं चेति वक्तव्यम्”
(वा०) । तथा च कारकेषूदाहृतम्—अप हरेः, परि हरेः संसारः ॥ ४२१ ॥

उपर्यध्यधस इति । सामीप्यं^३ प्रत्यासत्तिः । तच्च^४ देशकृतं कालकृतं भवतीत्याह-
देशतः कालतश्चेति । सामीप्येऽर्थे इति । द्योत्ये इति शेषः । उपर्युपरि ग्राममिति ग्रामस्यो-
परिष्ठात् समीपे देशे इत्यर्थः । “उभसर्वतसोः” (वा०) इत्यादिना द्वितीया ।

१. कृशार्थे इति क० पु० ।

२. स्तपरीवर्जने इति क० पु० ।

३. वर्ततेमिति क० पु० ।

४. उपरी त्यधिकः क० पु० ।

५. तन्तु इति क० पु० ।

४२३. वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सन-

भर्त्सनेषु [८ । १ । ८]

वाक्यादेः संबोधनस्य द्वे स्तः एष्वर्थेषु । असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर
वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ—देव देव वन्द्योऽसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत
इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क व्यर्थ ते धनुः । भर्त्सने—
चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् ।

देशगतमेतत्सामीप्यम् । कालगतमुदाहरति—अध्यधि सुखमिति । सुखस्य सामीप्येनो-
परिष्ठात् काले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकमिति । देशगतस्यैव ग्रामस्याधस्तात्
समीपे देशे इत्यर्थात् । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र^१ तु न भवति । सतोऽपि
सामीप्यस्याविवक्षितत्वात् । औत्तराधर्म्यमेव^२ तु विवक्षितम् । विवक्षा च शब्दव्युत्पत्तेः
प्रधानं कारणम् ॥ ४२२ ॥

वाक्यादेरिति । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं^३ वाक्यम् । तत्र परगुणाना-
मसहनमसूया । संमतिः पूजनम् । कोपः क्रोधः । कुत्सनं निन्दनम् । अपकारकशब्दे-
र्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एष्वर्थेषु इति । असूयादिष्वर्थेषु यद्वाक्यं वर्तते तस्यादेः
संबोधनस्येति संबन्धः, न तु प्रधानेनाप्यामन्त्रितेन । प्रयोक्तृधर्मा ह्यसूयादयो नाभि-
धेयाः धर्माः, ते तु वाक्येनैव द्योत्यन्ते नामन्त्रितेन । सुन्दर सुन्दर इति “स्वरित-
मात्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु” (८ । २ । १०३) इति च यथाविहितं^४ प्लुतो न
भवति । “सर्वस्याचः प्लुतः साहसमिच्छता विभाषा कर्तव्यः” (म० भा०) इति
“गुरोरनृतः” (८ । २ । ८६) इति प्राचां ग्रहणेन विकल्पार्थेनोक्तत्वात् । येन पक्षे
सुन्दर ३ सुन्दर ३ वृथा ते सौन्दर्यम् इत्यप्युदाहार्यम् ॥ ४२३ ॥

१. धारयतीत्येतत् इति क० पु० ।

२. औत्तराधर्म्यमेव इति क० पु० ।

३. आख्यातसंख्येयकारकेति क० पु० ।

४. अत इति क० पु० ।

४२४. एकं बहुव्रीहिवत् [८ । १ । ९]

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैक-
मक्षरम् । एकैकाहुत्या । अतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो न । एकैकस्मै
देहि ।

एकं बहुव्रीहिवत् । सामान्येनैकस्य बहुव्रीहिवद्भावो यद्युच्येत ततः एक इत्यस्यापि
सुब्लुक् स्यात् । एकेति च पुंवद्भावः । अतो द्वे इत्यनुवर्तते । तेन च द्विवचनं
न विधीयते, किं तह्य'नेन' विहितमनूद्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते । तेन
द्विवचनसन्निभयोग एवायं भवतीत्याह—द्विरुक्त एकशब्द इति । बहुव्रीहिवत्त्वप्रयोजनमाह—
तेनेति । यद्यपि सुब्लोपपुंवद्भावौ इति नोच्येत । तथापि तत्र दृष्टावित्यतिदिश्यते ।
एकैकम् इति । एकमित्यस्य द्विवचने द्वयोरपि सुपोर्लुकि सति पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव
प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् सुबु भवति । एकैकया इति । टाबन्तात् तृतीया तदन्तस्य
द्विवचनम् । तत्र सुब्लुकि पुंवद्भावेन पूर्वभागे टापो निवृत्तिः । कः पुनरत्र टापो
निवृत्तौ सत्यामसत्यां वा विशेषः ? सत्यम् । अवग्रहेऽस्ति विशेषः एकैकयेति—एक
एकयेति । अन्यथा ह्येका एकयेति स्यात् । “आवाधे च” (८ । १ । १०) इत्यादौ
च गतगतेति पुंवद्भावस्य प्रयोजनम् । यदि तर्हि बहुव्रीहिकार्यमितिदिश्यते ततः
सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधोऽपि स्यादत आह—अतिविष्टबहुव्रीहाविति । सर्वनामत्वनिषेधो न
इति । “विभाषा दिक्समासे” (१ । १ । २८) इत्यतोऽनुवर्तमानेऽपि पुनः “न
बहुव्रीहौ” (१ । १ । २६) इति बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा
स्याद् अतिदिष्टबहुव्रीहौ मा भूदित्येवमर्थम् इत्युक्तत्वादेतल्लभ्यते । एकैकस्मै वेहेति ।
सर्वनामत्वात् स्मै भवति । उपलक्षणं चैतत् । न न करोति, सु सुकरोति इति
“आवाधे च” (८ । १ । १०) इति द्विवचने “नञ्सुभ्याम्” (६ । २ । १७२)
इत्यन्तोदात्तत्वमपि न भवति । तत्र हि “बहुव्रीहौ इदमेतत्तदभ्यः” प्रथमपूरणयोः

१. व्यवहृत इति क० पु० ।
२. सुब्लुक् स्याविति क० पु० ।
३. तह्य'नेनेति क० पु० ।
४. नोचिते इति क० पु० ।
५. पुनरत्रेति क० पु० । किं पुनरत्रेति ख० पु० ।
६. सर्वनामप्रतिषेधेनेति क० पु० ।
७. विभाषाविषु समासे इति क० पु० ।
८. ननु इति क० पु० ।
९. इदमेतत्क्रमगितिद्वात्रां इति क० पु० ।

४१५. आबाधे च [८ । १ । १०]

पीडायामर्थे द्विरुक्तं बहुव्रीहिवत् स्यात् । गतगतः ।

४२६. प्रकारे गुणवचनस्य [८ । १ । १२]

सादृश्येऽर्थे गुणवचनस्य द्वे स्तः तच्च कर्मधारयवत् स्यात् । पटुपट्वी । पटुपटुः । न्यूनगुण इत्यर्थः । “आनुपूर्व्ये द्वे स्तः इति वाच्यम्” (वा०) मूले मूले स्थूला । वृद्धं वृद्धं प्रवेशय । “संभ्रमेण प्रवृत्तौ द्वे वाच्ये” (वा०) सर्पः सर्पः । बुध्यस्वबुध्यस्व ।

क्रियागणने” (६ । २ । १६२) बहुव्रीहविति वर्तमानेऽपि सिंहावलाकनन्यायेन वनं समासे” (६ । २ । १७८) इत्यतः समासग्रहणमपि संबध्यते । तेन समासाधिकार-विहितबहुव्रीहेरेव परिग्रहः । तेन द्विवचने “ऋक्पूरब्बू” (५ । ४ । ७४) इति समासान्तो न भवति । “समासाच्च तद्विषयात्” (५ । ३ । १०६) इत्यतः समासादित्यनुवर्तमानेऽपि “समासान्ताः” (५ । ४ । ६८) इति समासग्रहणं समासाधिकार-विहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके न भवति ॥ ४२४ ॥

आबाधे च । आबाधनमाबाधः । पीडायामर्थे इति । द्योत्ये इति शेषः । प्रयोक्तृधर्मो ह्याबाधो नाभिधेयधर्मः । स च द्विवचने सत्येव गम्यते, न गतादिशब्दात् प्रियस्य विरहगमनादिना पीडयमानो ह्येवं प्रयुङ्क्ते गतगत” इति । द्विरुक्ते बहुव्रीहिवत् स्याद् इति । द्विरुक्तेरन्येनाविहितत्वाद् द्वयमप्यनेन विधीयते । द्विवचनं बहुव्रीहिवद्भावाच्च । चशब्दस्तु गम्यमानत्वाद् न प्रयुक्तः । द्विरुक् इति । कर्मणि भावे वा निष्ठा गतगत इति । बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लुक् । पुंवद्भावे तु गतगता इत्युदाहार्यम् ॥ ४२५ ॥

प्रकारे गुणवचनस्य इति । सादृश्येऽर्थे इति । यद्यपि प्रकारो भेदोऽप्युच्यते । बहुभिः प्रकारेभ्युङ्क्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् । तथापीह सादृश्यमेव प्रकारो गृह्यते, द्विरुक्तान्तात्तस्यैव प्रतीतेः । अत्र चाभिधानस्वभावो हेतुरिति भावः । अर्थे द्योत्ये इति । तच्च कर्मधारयवदिति ‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ (८ । १ । ११) इत्यधिकाराद् एतल्लब्धम् । पटुपट्वीति । कर्मधारयवद्भावात् पूर्वभागस्य “पुंवत्कर्मधारय” (६ । ३ । ४२) इति पुंवद्भावः सुपो लुक् पटुपटुरिति । “समासस्य” (६ । १ । २२३) इत्यन्तो-

१. सिंहावलोकित इति क० पु० ।
२. ने इत्येव क० पु० ।
३. नानपुरब्बूरिति क० पु० ।
४. गत इति ख० पु० ।
५. इत्यधिक्याल्लभ्यते इति क० पु० ।

नेह द्वित्वनियमः । सर्प सर्प सर्प । बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । “क्रियासमभिव्याहारे च” (वा०) लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे स्तः समासवच्च बहुलम्” (वा०) यदा न समासवत् तदा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य अन्योऽन्यं विप्रानमन्ति । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै । अन्योन्यस्मात् । अन्योन्यस्य । अन्योन्यस्मिन् साधवः । एवं परस्परम् । अत्र विसर्जनीयस्य

दात्तत्वञ्च । न्यूनगुण इत्यर्थं इति । अनेन सादृश्यवृत्तितामाह परिपूर्णगुणेन हि न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते । परिपूर्णगुणेन पटुना सदृशोऽयमिति । तेन यदा न्यूनपाटवमुपमोयते तदा पटुपटुरिति भवति । तेनार्थान्यूनगुण इति गम्यते । गुणवचन इत्यनेन च गुणोपसर्जनद्रव्यवचनः केवलगुणवचनश्च गृह्यते । तेन शुक्लशुक्लं रूपं शुक्लशुक्लः^१ पट इत्युभयं भवति । आनुपूर्व्ये इति । अवीप्सार्थं वचनम् । मूले मूले स्थूल इति । वीप्साभावः । एकस्य वस्तुतो वृत्तादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च इतरेषां^२ तु भागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः । स्थूल्यसौक्ष्म्येऽपि नैकरूपे इति वीप्साभावः^३ । संभ्रमेण इति । प्रयोक्तृधर्मः संभ्रमः । तत्र द्योत्ये सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्य द्विवचनं भवतीति व्याख्येयम् इत्यर्थः । नेदं वाचनिकं द्विवचनम्, किं तर्हि सपद्यिनिष्टवारणार्थिनां परप्रत्यायमानायामेकस्वतन्त्रपदप्रयोगस्य लोके दर्शनात् । एवं च कृत्वा आम्रेडितानुदात्तमपि न भवति । द्विरुक्तेलौकिकत्वात् । अत एवाह—नेह द्वित्वनियम इति । यावद्विश्वशब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावन्तः प्रयोक्तव्याः प्रयोजनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्येति भावः ।

क्रियासमभिव्याहारे च इति । लोडन्तस्यैव द्विवचनम्, न यङन्तस्य, लोटः समुच्चये विधानात् । क्रियासमभिव्याहाराभिव्यक्तावसामर्थ्यात् । यङ् तु क्रियासमभिव्याहार एवेति तदद्योतने स्वयं सामर्थ्याद् नापेक्षते द्विवचनम् इत्यनन्तरमेवोक्तम्^४ । एवमपि “नित्यवीप्सयोः” (८ । १ । ४) इत्येव सिद्धम् । यत्रा द्विविधः क्रियासमभिव्याहारः पौनःपुन्यं भृशार्थश्च । तत्र नित्यग्रहणात् पौनःपुन्ये सिद्धम्, भृशार्थं त्वनेन विधीयते-लुनीहि लुनीह त्वेवायं लुनाति । लूत्र छेदने । अस्मात् “क्रियासमभिव्याहारे लोट् लोटो”

१. कृः पङ् इति क० पु० ।
२. चेतरे इतरेषामिति क० पु० ।
३. वीप्साभाव इति क० पु० ।
४. अपि क्षते इति क० पु० ।
५. ते न्यूनार्थन्यून गुण इति क० पु० ।

सः कस्कादित्वाञ् ज्ञेयः । बहुलोक्तेरेतयोर्नित्यमसमासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यं समासवत् इति ज्ञेयम् । इतरेतरम् ।

हिस्वौ वा च तध्वमोः” (३।४।२।) इति लङ्विषये लोट्, तस्य हिरादेशः । “ब्रथादिभ्यः णा” (३।१।८१) “ई हल्यघोः” (६।४।११३) इतीत्वम् । लोटन्तस्य “क्रियासमभिव्याहारे च” (वा०) इति द्विवचनम् । “यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” (३।४।४) इति पुनर्लुनातेरनुप्रयोगः ।

कर्मव्यतिहारे इति वार्तिकम् । कर्मणः क्रियाया व्यतिहारो विनिमयः कर्म-
व्यतिहारः । अन्यसाध्यक्रियाया अन्येनानुष्ठानम्^१ तत्र द्योत्ये सर्वनाम्नो द्वित्वं भवति ।
तत्र द्विवचनं नित्यम्, समासवद्भावस्तु बहुलम्^२ । तत्र बहुलग्रहणादन्योन्यशब्दे समास-
वद्भावाभावात् सुब्लुक्समासान्तोदात्तत्वे न भवतः । इतरेतरशब्दे तु नित्यं समास-
वद्भाव इति ते भवतः^३ इति विवेकः । तत्रापि विशेषमाह—यदा न समासवद् इति ।
प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य द्वितीयाद्येकवचनानां स्थाने सुः कर्तव्य इत्यर्थः । द्वितीयाद्येक-
वचनान्तत्वं परपदस्येति । एतत्तु अर्थसिद्धं न वाचनिकम् । परपदे द्वितीयाद्येकवचनान्ता-
न्येव । यथाप्राप्तान्यवतिष्ठन्ते इत्यर्थः । एकवचनमिति^४ तु भाष्याद्यनुक्तमपि दुर्गपरि-
शिष्टकण्ठाभरणादिवहुग्रन्थसंमत्योक्तम् । माघे तु बहुवचनमपि दृश्यते—अन्योन्येषां
पुष्करैरामृशन्त इति । अन्योन्यम् इत्यादि । क्रमेण द्वितीयातृतायाचतुर्थीपञ्चमोपष्ठो-
सप्तम्येकवचनस्यान्यशब्दस्य द्विवचनम् । असमासत्वात् सुपो लुगभावः । पूर्वभागस्य
विभक्तेः सुरादेशः उत्त्वम् । “प्रतो रोः” (६।१।११३) इत्युत्त्वम् । “आद् गुणः”
(६।१।८७) “एङः पदान्तादति” (६।१।१०६) इति पूर्वरूपत्वम् । एवमुत्त-
रेष्वपि । अत्रेति । परस्परमित्यत्र परमिति द्वितीयान्तस्य द्विवचनम् । असमासवद्भावात्
पूर्वं विभक्तरलुकि सुरादेशः । तस्य विसर्गः । विसर्जनोयस्य सः । ननु तदपवादेन पेण^५
भवितव्यम्, अत आह—कस्कादित्वेन ज्ञेय इति । कस्कादिपु चेत्यनेन ‘क’ पापवादौ
सप्तौ विधीयते इति भावः । वेति वाच्ये बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—बहुलोक्तेरिति ।
एतयोरिति । अन्यपरशब्दयोर्नित्यमसमासमासवदित्याहुः^६ । तेन सुब्लुक्समासान्तो-
दात्तत्वे न भवतः इत्यर्थः । उत्तरपदस्येति संबन्धे पष्ठो । उत्तरपदसंबन्धिन्या विभक्ते-

१. अन्येनानुष्ठानां इति क० पु० ।

२. वज्जलमिति क० पु० ।

३. तौ इति क० पु० ।

४. एकवचनमित्यारभ्य — आमृशन्त इत्यन्तो भागो नास्ति क० पु० ।

५. खेनेति ख० पु० ।

६. असमासवदिति द्वयोः ।

“स्त्रोनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वा आम्भावो वाच्यः” (वा०) । अन्योन्यां परस्पराभितरेतरां वा इमाः स्त्रियो भोजयन्ति कुलानि वा । पक्षे अन्योन्यमित्यादि । तृतीयादिषु पुंवत् ।

इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

इति श्रीरामचन्द्राचार्यविरचितायां प्रक्रियाकौमुद्यां सुबन्तप्रक्रिया ।

रित्पर्यः । अन्यथाऽनेकाल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याम् स्यात् । अत्रापि कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्न इति चापेक्षते अन्योन्यामित्यादि । अन्यामन्यामिति द्विर्वचने कृते “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वोत्तरपदयाद्वयोरग्नि पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः । अन्योन्यां परस्पराभित्यत्र तु नित्यमसमासवद्भावेऽपि बहुलवचनात् स्त्रियां टापो निवृत्तिः । नपुंसकेऽपि “अद्भुतगदिभ्यः”^१ (७। १। २५) इत्यस्य निवृत्तिरिति ज्ञेयम् । कुलानि वेति । नपुंसकत्वं द्योतयति । तृतीयादिषु पुंवदिति । आम्भावपक्षे तृतीयादिषु यथाप्राप्तं विभक्तिप्रयोगो भवति । पुंवत्त्वं तु प्रागुक्तं विशेष इत्यर्थः । तेन टावनिबन्धनं कार्यं न भवति । अन्योन्येनेमाः पाठयन्ति^२ । अन्योन्यस्मै ददति । अन्योन्यस्मादागच्छन्ति । अन्योन्यस्य वस्त्रं हरन्ति । अन्योन्यस्मिन्ननुरज्यन्ते इति । आम्पक्षे त्वन्योन्यां पावयन्ति । अन्योन्यां ददतोत्याद्यूहम् । अत्र तृतीयादिष्विति विशेषणाभिधानमविवक्षितम् । द्वितीयायामपि पुंवत्त्वस्येष्टत्वात् इति संक्षेपः ॥ ४२६ ॥

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिर्यः शेषवंशामलो-

त्तंसः श्रीनरसिंहसूनुरभवत् प्रत्यक्षवाचस्पतिः ।

तत्सूनोः कृतगूढभावविवृतौ सत्प्रक्रियाव्याकृतौ

श्रेष्ठकृष्णस्य कृतौ समासिमगमत् द्वित्वाश्रया^३ प्रक्रिया ॥ १ ॥

दशार्धभागनितिपालमाने संवत्सरे तद्वितवर्णनं च ।

अध्येष्ट वैरागिनताङ्घ्रिमूले नारायणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ २ ॥

शुभं भवतु श्रीः श्रीः श्रीः

तद्वितः २३ ० । पंक्त्यर्थं १३५०० ।

१. अद्भुतरादिभ्य इति क० पु० ।

२. पाचयन्तीति क० पु० ।

३. द्वित्वाश्रया प्रक्रिया इति शेषः इति । पंक्त्यर्थम् ।

सूत्रानुक्रमणिका

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
अ			
अकथितं च (१।४।५१)	११	अधिकरणैतावत्त्वे च (२।४।१५)	२२६
अकर्तृयुगे पञ्चमी (२।३।२४)	५८	अधिरोश्वरे (१।४।६७)	८३
अकेनोर्मवि० (२।३।७०)	७७	अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।५८)	२१
अक्षणोऽदर्शनात् (५।४।७६)	२४०	अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२।३।५२)	६६
अग्नेः स्तुत्स्तो० (८।३।८२)	२३१	अधुना (५।३।१७)	३७८
अग्नेर्दक् (४।२।३३)	३०५	अध्वनो यत्त्वौ (५।२।१६)	३५३
अग्राख्यायामुरसः (५।४।६३)	१७१	अध्यर्घपूर्वात् (५।१।५८)	१६१
अग्राद्यत् (४।४।११)	३४३	अर्घर्चाः पुंसि (२।४।३१)	१८४
अग्रान्तशु० (५।४।१४५)	२१४	अर्घान्चि (५।४।१००)	१७३
अङ्गुलेदारुणि (५।४।१११४)	२०६	अघःशिरसो पदे (८।३।४७)	१६४
अवतुरविचतु० (५।४।७७)	२४१	अर्घं नपुंसकम् (२।२।२)	१३३
अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४।२।४७)	३०७	अनत्याधान उरसिभनसी (१।४।७५)	१४२
अच्छगत्यर्थवदेषु (१।४।६६)	१४१	अनद्यतने हिल० (५।३।११)	३७६
अच् प्रत्यन्वव० (५।४।७५)	२४०	अनश्च (५।४।१०८)	११२
अजादी गुणवचनादेव (५।३।५८)	३६०	अनुगवमायामे (५।४।८३)	२४३
अजाद्यतष्टाप् (२।२।३३)	२२२	अनुप्रतिगृणश्च (१।४।४१)	४२
अज्ञाते (५।३।७३)	३६८	अनुर्यत्समया (२।१।१५)	१०६
अञ् नासिकायाः (५।४।११८)	२०६	अनुर्लक्षणे (१।४।८)	२३
अञ्जर्लुक् (५।३।३६)	३८२	अनुशतिकादीनां च (७।३।२०)	२८६
अणिञोरना० (४।१।७८)	२६६	अनुप्यान० (४।१।१०४)	२६३
अत इञ् (३।१।६५)	२७८	अनेकमन्य० (२।२।२४)	१८८
अत इनिठनौ (५।२।११५)	३७०	अनोऽश्मायः (५।४।६४)	१७१
अतिरतिक्रमणे च (१।४।८५)	२६	अन् (६।४।१६४)	२६१
अतिशयने० (५।३।५५)	३८७	अन् (६।४।१६७)	३३४
अतेः शुनः (५।४।६७)	१७१	अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमनः (५।४।११७)	२०६
अत्रिभृगु० (२।४।६५)	२६४	अन्तरा अन्तरेणयुक्ते (२।३।४)	२३
अत्यन्तसंयोगे (१।१।२६)	११६	अन्तिकबा० (५।३।६१)	३६३
अर्थे विभाषा (६।३।१००)	२५५	अन्नेन व्यञ्जनम् (२।१।३४)	११६
अदूरभवश्च (४।२।७०)	३१०	अन्यपदार्थे० (२।१।२१)	११०
अधिकरणवाचिना च (२।२।१३)	१२६	अन्येषामपि दृश्यते (६।३।१३७)	२०३
अधिकरणवाचिनश्च (२।३।६८)	७४	अन्ववतसाद् (५।४।८१)	२४३
		अपत्यं पौत्र० (४।१।१६२)	२७५

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
अपथं नपु० (२।४।३०)	१८६	अहंशुभयो० (५।२।१४०)	३७४
अपपरिबहि० (२।४।१८)	१०५	अहःसर्वक० (५।४।८६)	१६५
अपवर्गे तृतीया (२।३।६)	३१	अह्नष्टखोरेव (६।४।१४५)	१६७
अपादाने चाहीयहोः (५।४।४५)	४०५	अह्नोऽन्तात् (८।४।७)	१६६
अपूर्वपदा० (४।१।१४०)	२६२	अह्नोऽह्न एतेभ्यः (५।४।८८)	१६८
अप्पूरणी० (५।४।११६)	१६२		
अपेतापोढ० (२।१।३८)	१२२	आ	
अभिनिविशश्च (१।४।४७)	२१	आङ् मर्यादावचने (१।४।८६)	५७
अमिरभागे (१।४।६१)	२६	आङ् मर्यादाभि० (२।१।१३)	१०६
अभिघौ (५।४।५३)	४०८	आ च त्वात् (५।१।१२०)	३४६
अभूततद्भावे० (५।४।५०)	४०६	आज्ञायिनि च (६।३।५)	२६५
अमूर्धमस्त० (६।३।१२)	२६७	आत्माध्वानौ खे (६।४।१६६)	३४४
अमैवाव्ययेन (२।२।२०)	१७८	आत्मनृविश्वज० (५।१।६)	३४३
अरुमनश्च० (५।४।५१)	४०७	आत्मनश्च पूरणे (६।३।३)	२६६
अल्पाख्यायाम् (५।४।१४८)	२१३	आधारोऽधि० (१।४।४५)	८०
अल्पाचूतरम् (२।२।३४)	२२३	आनङ् ऋतो० (६।३।२५)	२३०
अवयवे च० (४।३।१३५)	२३७	आन्महतः (६।३।४६)	१५६
अवसमन्धे० (५।४।७६)	२४३	आपत्यस्य० (६।४।१५१)	२८२
अव्यक्तानु० (५।४।५७)	४१०	आपोऽन्यतरस्याम् (७।४।१५)	२१६
अव्ययसर्वनाम्ना० (५।३।७१)	३६६	आबाधे च (८।१।१०)	४१६
अव्ययात्त्यप् (४।२।१०४)	३१८	आयुक्तकुश० (२।३।४०)	८५
अव्ययीभावश्च (२।४।१८)	१०१	आरगुदीचाम् (४।१।१३०)	२६०
अव्ययीभावे० (६।३।८१)	१०३	आलजाट० (५।२।१२५)	३७३
अव्ययीभावे शरत्० (५।४।१०७)	११०	आशिपि नाथः (२।३।५५)	६७
अव्ययं विभ० (२।१।६)	६२	आ सर्वनाम्नः (६।३।६१)	२५२
अशाला च (२।४।२४)	१८०	आहि च दूरे (५।३।२७)	३८३
अश्वपत्या० (४।१।८४)	२६७		
अर्शआदिभ्योऽच् (५।२।१२७)	३७३	इ	
अषष्ठ्यतृ० (६।३।६६)	२५४	इको ह्रस्वोऽङ्यो० (६।३।६१)	२४८
अ साम्प्रतिके (४।३।६)	३२२	इगन्ताच्च लघु० (५।१।१३१)	३५२
अस्ताति च (५।३।४०)	३८१	इच् कर्मव्य० (५।४।१२७)	२०४
अस्ति नास्ति० (४।४।६०)	३३८	इअश्च (४।२।११२)	३२१
अस्माया० (५।२।१२१)	३७१	इणः षः (८।३।३६)	३८५
अस्य च्चौ (७।४।३२)	४०६	इतश्चानिजः (४।१।१२२)	२८८
		इत्थम्भूतलक्षणे (२।३।२१)	३३
		इदंकिमोरीष्की (६।३।६०)	२५२

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
इदं किमोरीक्ष्यी (५।२।४०)	३५७	उभमितं व्या० (२।१।५६)	१५१
इदम इष् (५।३।३)	३७६	उपर्यव्यघसः० (८।१।७)	४१६
इदमस्थमुः (६।३।२४)	३८०	उपर्युपरि० (५।३।३१)	३८२
इदमो हिल् (५।३।१६)	३७८	उपसर्गस्य घ० (६।३।१२२)	२५६
इदमो हः (५।३।११)	३७७	उपसर्गाच्च (५।४।११६)	२०७
इद् वृद्धौ (६।३।२८)	२३२	उपसर्गादि० (५।४।८५)	२४४
इनण्यनपत्ये (६।४।१६४)	३५७	उपसर्गाद् बहुलम् (८।४।२८)	२०८
इनः स्त्रियाम् (५।४।१५२)	२१५	उपसर्जनं० (२।२।३०)	६६
इनित्रकट्य० (४।२।५१)	३०८	उपाजे अन्वा० (१।४।७३)	१४२
इवन्तकेशीका० (६।३।६५)	२५१	उपान्वध्या० (१।४।४८)	२१
इष्टादिभ्यश्च (५।२।८८)	३६५	उपोऽधिके च (१।४।८७)	२४
इष्ठस्येष्टि० (६।४।१५६)	३६४	उभयप्राप्ती० (२।३।६६)	७०
इसुसुक्ता० (७।३।५१)	३०८	उभादुदातो० (५।३।४४)	३५६
ई		उरःप्रभृतिभ्यः० (५।४।१५१)	२१५
ईदग्नेः सोम० (६।३।२७)	२३१	ऊ	
ईयसश्च (५।४।१५६)	२१६	ऊदनोर्देशे (७।३।६८)	२३६
ईषदर्थे च (६।३।१०५)	२५६	ऊर्णायायु० (५।२।१२)	३७३
ईषदसमा० (५।३।६७)	३६५	ऊर्वाद् विभाषा (५।४।१३०)	२१०
ईषदकृता (२।२।७)	११६	ऊर्वादिच्चि० (१।४।६१)	१४१
उ		ऊषसुषि० (५।२।१०७)	३६६
उगितश्च (६।४।४५)	३६७	ऋ	
उत्तमैका० (५।४।६०)	१७०	ऋतो विद्या० (६।३।२३)	२६६
उत्तरमृग० (५।४।१८)	१७२	ऋक्पूरब्धूः० (५।४।७४)	२३८
उत्तराच्च ५।३।३८)	३८३	ऋष्यन्वकवृष्णि० (४।४।१४४)	२८६
उत्तराधर० (५।३।३४)	३८२	ए	
उत्सादिभ्यो० (४।१।८६)	२६८	एकतद्धिते च (६।३।६२)	२५०
उदकस्योदः० (६।३।५७)	२४६	एकधुराल्लुक च (४।४।७६)	३४१
उद्विभ्यां काकुदस्य (५।४।१४५)	२१५	एकं बहुव्रीहिवत् (८।१।६)	४१८
उपज्ञोप० (२।४।२१)	१७६	एकविभक्ति चा० (१।२।४४)	१४३
उपपदमतिङ् (२।२।१६)	१७५	एकस्य सकृच्च (५।४।१६)	४०३
उपमानाच्च (५।४।१३७)	२१३	एकह्लादौ० (६।३।५६)	२४७
उपमानाद० (५।४।७)	१७१	एकाच्च प्राचाम् (५।३।६४)	४०१
उपमानानि० (२।१।५५)	५१०	एकाद्धो घ्य० (५।३।४४)	३८४

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
एकाजुत्तर० (८१४८२)	२६२	कस्य च दः (५१३१७२)	३६६
एकादिश्चैकस्य० (६१३१७६)	१८६	ककुदस्या० (५१४१४६)	२१५
एको गोत्रे (४१११६३)	२७६	काण्डाण्डा० (५१२१११)	३७०
एतदोऽण् (५१३१५)	३७६	का पथ्य० (६१३११०४)	२५५
एतेतौ रथोः (५१३१४)	३७८	कालाट्टु (४१३१११)	३२२
एघाच्च (५१३१३६)	३८४	कालाः (२१११२८)	११६
एनपा द्वितीया (२१३१३१)	६४	कालाघ्वनोर० (२३१५)	२६
एनबन्यतर० (५१३१३५)	३८३	कालाः परिमा० (२१२१५)	१३६
ऐ		कार्मस्ताच्छी० (६१४११२२)	३३५
ऐषमोह्यः० (४१२११०५)	३१६	किति च (७१२११८)	२७६
ओ		किमश्च (५१३१२५)	३८०
ओजःसहो० (६१३१३)	२६४	किमिदंभ्यां० (५१२१४०)	३५७
ओरञ् (४१२१७१)	३३०	किमेत्तिड० (५१४१११)	३६०
ओर्गुणः (६१४११४६)	२०४	किमोज् (५१३११२)	३७७
औ		किमः क्षेपे (५१४१७०)	२४५
औक्षमनपत्ये (६१४११७३)	३३५	किमः संख्यापरि० (५१२१४१)	३५८
क		कियत्तद्भ्यो० (५१३१६२)	४००
कन्यायाः क० (४११११६)	२८७	किसर्वनामबहुभ्यो० (५१३१२)	३७५
कपिज्ञा० (५११११२७)	३५१	कुगतिप्रादयः (२१२११८)	१३८
करणे च स्तो० (२१३१३३)	६०	कुटीशमी० (५१३१८८)	४००
कर्तरि च (२१२११६)	१३	कु तिहोः (७१२११०८)	३७६
कर्तुरीप्सि० (११४१४६)	५	कुत्सिते (५१३१७४)	३६८
कर्तृकरणयो० (२१३११८)	२८	कुमति च (८१४११३)	२६३
कर्तृकरणे० (२१३१३२)	११८	कुमहद्भ्यां० (५१४११०५)	१७४
कर्तृकर्मणोः० (२१३१६५)	७०	कुलटाया वा (४१३११२७)	२८६
कर्मणा यममि० (११४१३२)	३६	कुलात्त्वः (४१११३६)	२६१
कर्मणि च (२१२११४)	१२६	कुम्भपदीषु च (५१४१११६)	२१३
कर्मणि द्वितीया (२१३१२)	५	कुघदुहेर्घ्यां० (११४१३७)	४०
कर्मप्रवचनीययु० (२१३१८)	२३	कुघद्रुहो० (११४१३८)	४१
कल्याण्या० (४११११२६)	२८८	कृजो द्वितीयतृतीय० (५१४१५८)	४११
कवं चो० (६१३११०७)	२५६	कृजः प्रतियत्ने (२१३१५३)	६६
कंशंभ्यां० (५१२११३८)	३७३	कृत्यानां कर्तरि वा (२१३१७१)	७८
कस्येत् (४१२१२५)	३०४		

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
कृते ग्रन्थे (४।३।८७)	३१६	गोत्राद् ग्रन्थं (४।१।६४)	२७७
कृत्यैरधिकार्यं (२।१।३३)	११६	गोत्रे कुञ्जा० (४।१।६८)	२८४
कृत्योऽर्थप्र० (२।३।६४)	७०	गोघाया दृक् (४।१।१२६)	२८६
केऽणः (७।४।१३)	४०२	गोपयसोर्यत् (४।३।१६०)	३२८
केदाराद० (४।२।४०)	३०६	गोश्च पुरीषे (४।३।११५)	३२८
केशाद्वोऽन्य० (५।२।१०७)	३७०	गोरतद्वितलुकि (५।४।६२)	१६१
कोः कत्तत्पुरुषे० (६।३।१०)	२५५	ग	
क्त्वा च (२।२।२२)	१७६	गोस्त्रियोरुप० (१।२।४८)	१४४
क्तस्य च वर्तमाने (२।३।६७)	७३	ग्रामकौटाभ्यां० (५।४।६४)	१७१
क		ग्रामजन० (४।२।४३)	३०७
क्तेन च पूजा० (२।१।१२)	१२८	ग्राम्यपशु० (१।२।७३)	२३७
क्यङ्मानिनो० (६।३।३६)	१६७	ग्रामाद् यञ्जत्रौ (४।२।६४)	३१७
क्यच्चव्योश्च (६।४।१५१)	४०७	घ	
क्वाति (७।२।१०५)	३७७	घनः साऽस्यां० (४।२।५८)	३०८
क्रमादिभ्यो० (४।२।६१)	३०६	घरूपकल्प० (६।३।४३)	३६७
क्रियार्थोपपदस्य० (२।३।१४)	४४	च	
क्षत्राद् घः (४।१।१३८)	२६१	चटकाया० (४।१।१२८)	२८६
क्षुद्रजन्तवः (२।४।८)	२२६	चतुर्थी चाशि० (२।३।७३)	७६
क्षुद्राभ्यो वा (४।१।१३१)	२६०	चतुर्थी तद० (२।१।३६)	१२०
ख		चतुर्थी सम्प्र० (२।३।१३)	३६
खलगोर० (४।२।५०)	३०८	चरणे ब्रह्म० (६।३।८६)	२५१
खार्याः प्रा० (५।४।१०१)	१७३	चार्ये द्वन्द्वः (२।२।२६)	२२०
खः सर्वधुरात् (४।४।७८)	३४१	चवौ च (७।४।२६)	४०७
खट्वा क्षेपे (२।१।२६)	११५	छ	
ग		छाया वाहु० (२।४।२२)	१८०
गतिबुद्धि० (१।४।५२)	१६	ज	
गत्यर्थकर्मणि० (२।३।१२)	४७	जनपदश० (४।१।१६०)	२६४
गन्धस्येदु० (५।४।१३५)	२१२	जनपदे लृप् (४।२।८१)	३११
गर्गादिभ्यो० (४।१।१०५)	२७६	जम्बवा वा (४।३।१६५)	३३०
गवाश्वप्रभृतीनि० (२।४।११)	२२७	जातिरप्राणि० (२।४।६)	२२५
गवियुधिभ्यां० (८।३।६५)	३६६	जातेश्च (६।३।४१)	२००
गहादिभ्यश्च (४।२।१३८)	३२१	जायाया० (५।४।१३४)	२११
गिरेश्च सेनकस्य (५।४।११२)	११३	जासिनिप्रहण० (२।३।५६)	६८
गुणवचन० (५।१।१२४)	३५०		

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
जीवति तु० (४।१।१६३)	२७७	तत्रोपपदं (३।१।१६२)	१७४
ज्य च (५।३।६१)	३६२	त	६
ज्यादादी० (६।४।१६०)	२६२	तथायुक्तं चा० (१।४।५०)	३०६
ज्योतिर्जनपद० (६।३।८५)	२५१	तदधीते० (४।२।५६)	४०६
ज्ञोविदर्थस्य० (२।३।५१)	६५	तदधीनव० (५।४।५४)	३०६
झ		तदस्मिन्नस्ती० (४।२।६७)	३६०
झयः (५।४।१११)	११३	तदस्मिन्नधि० (५।२।४५)	३५५
झयः (८।२।१०)	३६७	तदस्य संज्ञा० (५।२।३६)	३६६
ञ		तदस्यास्त्य० (५।२।६४)	३०८
ज्यादयस्त० (५।३।११३)	२८५	तदस्यां प्रहर० (४।२।५७)	३७८
ट		तदो दा च (५।३।१६)	१११
टेः (६।४।१५५)	३४६	तद्धिताः (४।१।७६)	१५७
ठ		तद्धिताथोत्तर० (२।१।५१)	२७३
ठगायस्थाने० (४।३।७५)	३१५	तद्धितेष्व० (७।२।११७)	२८५
ठक्कवचि० (४।२।४१)	३०७	तद्वाजस्य० (२।४।६२)	३४०
ठस्येकः (७।३।५०)	२६३	तद्वहति रथ० (४।४।७६)	३६०
ढ		तरपूतमपौ० (१।१।२२)	३२२
ढकि लोपः (४।१।१३३)	२६०	तवकममका० (४।३।३)	१६४
ढे लोपोऽकद्वाः (६।४।१४७)	२८८	तसिलादि० (६।३।३५)	३६६
त		तसौ मत्वर्थे (१।४।१६)	१५४
तत आगतः (४।३।६४)	३१५	तस्मान्नुडचि (६।३।७४)	३२१
तत्पुरुषस्या० (५।४।८६)	१६५	तस्मिन्नणि च (४।३।२)	३४३
तत्पुरुषे कृति० (६।३।१४)	२६७	तस्मै हितम् (५।१।५)	३१०
तत्पुरुषः समा० (१।२।४२)	१४७	तस्य निवासः (२।२।६६)	४१०
तत्प्रकृतव० (५।४।२१)	३२८	तस्य परमा० (८।१।२)	३५४
तत्सर्वदिः ष० (५।२।७)	३५३	तस्य पाकमूले० (५।२।२४)	३६१
तत्र जातः (४।३।२५)	३१३	तस्य पूरणे० (५।२।४८)	३४७
तत्र तस्येव (५।१।११६)	३४७	तस्य भाव० (५।१।११६)	३२७
तत्र तेनेदमिति० (२।२।२७)	२०३	तस्य विकारः (४।३।१२४)	३०६
तत्र नियुक्तः (४।४।६६)	३३२	तस्य समूहः (४।२।३७)	२७२
तत्र भवः (४।३।५३)	३१४	तस्यापत्यम् (४।१।६२)	३१६
तत्र साधुः (४।४।६८)	३४१	तस्येदम् (४।३।१२०)	३४७
तत्रोदघृत० (४।२।१४)	३०३	तस्येश्वरः (५।१।४१)	२८८
		तिङ्श्च (५।३।५६)	

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
तिरसोज्य० (८१३१४२)	१४२	दक्षिणापश्चात् (४१२१६८)	३१७
तिविशतेडिति (६१४११४)	२०१	दक्षिणेर्मा० (२१४१२६)	२१०
तिष्ठद्गु० (२१११७)	१०७	दन्तशिखात्० (५१२११३)	३७४
तीर्थे ये (६१३१८७)	२५१	दन्त उन्नत० (५१२१०६)	३७८
तुन्दादिभ्य० (५१२११७)	३७१	दानीं च (५१३११८)	३७८
तुन्दिबलि० (५१२१३६)	३७४	दिक् पूर्वपदात्० (४१२१०७)	१५८
तुमर्थाच्च भाव० (२१३११५)	४५	दिक्शब्देभ्यः० (५१३१२७)	३८१
तुरिष्ठेमे० (६१४१५४)	३६१	दिगादिभ्यो० (४१३१५४)	३१४
तुश्छन्दसि (५१३१५६)	३६१	दिङ्नामा० (२१२१२६)	२०२
तुल्यार्थैरतुलो० (२१३१७२)	७८	दित्यदित्यादित्य० (४१२१८५)	२६८
तृजकाम्या० (२१२११५)	१३०	दिवस्तदर्थस्य (२१३१५८)	६६
तृणे च जातौ (६१२१०३)	२५५	दिवः कर्म च (११४१४३)	३०
तृतीया त० (२१११३०)	११७	दिवो द्यावा (६१३१२६)	२३२
तृतीया प्र० (२१२१२१)	१७८	दीर्घाच्च वरुणस्य (७१३१२३)	३०५
तृतीया स० (२१४१८४)	१००	दीर्घं च (११४११२)	२६५
तृतीयार्थे (११४१८५)	२४	दुःखात्प्राति० (५१४१६४)	४१३
ते तद्राजाः (४१११०४)	२६५	दुष्कुलाड्डक्० (४१११४२)	२६२
तेन क्रीतम् (५१११३७)	१६०	द्वरान्तिकार्थेभ्यो० (२१३१३५)	६०
तेन क्रीतम् (५१११३७)	२४५	द्वरान्तिकार्थेः० (२१३१३४)	६४
तेन तुल्यं० (५११११५)	३४७	दृग्दृश० (६१३१८६)	२५२
तेन दीव्यति० (४१४१२)	३३६	दृष्टं साम (४१२१७)	३०२
तेन निवृत्तम् (४१२१६८)	३१०		
तेन प्रोक्तम् (४१३१०१)	३११	द	
तेन रक्तं रागात् (४१२११)	३०१	देये त्रा च (५१४१५५)	४०६
तेज वित्तश्चु० (५१२१२६)	३५४	देवताद्वन्द्वे च (७१३१३१)	३०५
तेन सहेति० (२१२१२८)	२०५	देवताद्वन्द्वे च (६१३१२६)	२३०
त्यदादीनि च (११११४)	३२०	देवमनुष्य० (५१४१५६)	४०६
त्यदादीनि सर्वे० (११२१७०)	२३६	द्युद्भूम्या० (५१२१०८)	३७०
त्रैस्त्रयः (६१३१४८)	१८५	द्युप्रागपागुदक० (४१२१०१)	३१८
त्रेः सम्प्रसार० (५१२१५५)	३६३	द्वन्द्वश्च प्राणि० (२१४१२)	२२४
		द्वन्द्वाच्चुदण० (१५४११०६)	२३३
द		द्वन्द्वे चि (२१२१३२)	२२१
दक्षिणादाच् (५१३१२६)	३८३	द्वारादीनां च (७१३१४)	३२३
दक्षिणोत्तरा० (५१३१२८)	३८२	द्विगुरेकवचनम् (२१४११)	१६३

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
द्विगोलुगं (४।१।८८)	१६०	नद्याः शेषस्या० (६।३।४४)	३६७
द्वितीयतृतीय० (२।२।३)	१३५	नद्यृतश्च (६।४।१५३)	१६३
द्वितीया श्रिता० (२।१।२४)	११४	न निर्धारणे (२।२।१०)	१२३
द्वित्रिचतुर्भ्यं० (५।४।१८)	४०३	नपुंसकमनपुंसके० (१।२।६६)	२३५
द्वित्रिभ्यां षः० (५।४।११५)	२०६	नपुंसकादन्य० (५।४।१०६)	११३
द्वित्रिभ्यामञ्जलेः (५।४।१०२)	१७३	न पूजनात् (५।४।६६)	२४४
द्वित्रिभ्यां तप० (५।२।४३)	३५६	न भकुर्छुराम् (८।२।७६)	३४०
द्वित्र्योश्च० (५।३।४५)	३५४	नभ्राड्नपान्न० (६।३।७५)	१५५
द्विवचनवि० (५।३।५७)	३८८	न मपूर्वोऽपत्ये० (६।४।१७०)	३३५
द्वेस्तीयः (५।२।५४)	३६३	नमःस्वस्ति० (२।३।१६)	४५
द्व्यष्टनः सं० (६।३।४७)	१८५	न य्वाभ्यां० (७।३।३)	२८४
द्व्यन्तरूप० (६।३।६७)	२३८	न लोका० (२।३।६६)	७५
ध		नलोपो नञः (६।३।७३)	१५४
धनुषश्च (५।४।१३२)	२११	न संख्यादेः (५।४।८६)	१७०
धर्मं चरति (४।४।४१)	३३८	नहिवृतिवृषि० (६।३।११६)	२५८
धर्मादिनिच्० (५।४।१२४)	२२६	न्यग्रोधस्य च० (७।३।५)	३३३
धान्यानां भवने० (५।२।१)	३५२	नान्तादसंख्या० (५।२।४६)	३६२
धारेरुतमर्णः (१।४।३५)	३६	नावो द्विगोः (५।४।६६)	१७२
धुरो यड्ढकौ (४।४।७७)	३४०	नाव्ययीभावा० (२।४।८३)	६६
न		नित्यं क्रीडा० (२।२।१७)	१३१
न कपि (७।४।१४)	२१५	नित्यमसिच्० (५।४।१२२)	२०६
न कोपघायाः (६।३।३७)	१६७	नित्यमात्रेडिते डाचि (६।१।१००)	४१०
नक्षत्रे च लुपि (२।३।४५)	८७	नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (४।३।१४४)	३२८
नक्षत्रेण युक्तः० (४।२।३)	३०१	नित्यं शतादि० (५।२।५७)	३६३
नञस्तत्पुरुषात् (५।४।७२)	२४५	निशाप्रदोषाभ्यां च (४।३।१४)	३२३
नञ् (२।२।६)	१५३	निष्ठा (२।२।३६)	२१८
नञ्दुःसुभ्यो० (५।४।१२१)	२०८	निष्कुलान्नि० (५।४।६२)	४१२
नडादिभ्यः फक् (४।१।६६)	२८५	नेन्द्रस्य परस्य (६।३।२२)	३०५
न तद्धिते (६।४।१४४)	११२	प	
न दधिपय० (२।४।१४)	२२६	पक्षिमत्स्य० (४।४।३५)	३३५
नदीपौर्णमास्या० (५।४।११०)	११३	पञ्चमी भयेन (२।१।३७)	१२१
नदीमिश्च (२।१।२०)	१०६	पञ्चमी विभक्ते (२।३।४२)	८५
नद्यादिभ्यो ढक् (४।२।६७)	३१७	पञ्चम्यपाङ्० (२।३।१०)	५७

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
पञ्चम्यास्तसिल् (५।३।७)	२७५	पूर्वापराघराणामसि० (५।३।३६)	३८१
पञ्चम्याः स्तोका० (६।३।२)	२६५	पृथग्विनानाना० (२।३।३२)	५६
पत्यन्त पुरोहिता० (५।१।१२८)	३५१	पृथ्वादिभ्यः० (५।१।१२२)	३४६
पथोविभाषा (५।४।७२)	२४५	पृषोदरादीनि० (६।३।१०६)	२५६
पथ्यतिथि० (४।४।१०४)	३३३	पेषंवासवाहना० (६।३।५८)	२४७
पदव्यवायेऽपि (८।४।३८)	२६३	प्रकारवचने० (५।३।२३)	३८०
पदान्तस्या० (७।३।६)	३३४	प्रकारवचने जाती० (५।३।५६)	३६६
परवल्लिङ्गं (२।४।२६)	१८१	प्रकारे गुणवचनस्य (८।१।१२)	४१६
परस्य च (६।३।८)	२६६	प्रकृत्यैकाच् (६।४।१६३)	३६२
परिक्रयणे० (१।४।४४)	४३	प्रज्ञादिभ्यश्च (५।४।३८)	४०२
परिवृतो रथः (४।२।१०)	३०३	प्रज्ञाश्रद्धा० (५।२।१०१)	३६६
परेर्वर्जने (८।१।५)	४१६	प्रतिः प्रतिनिधि० (१।४।६२)	५७
पर्यभिभ्यां च (५।३।६)	३७७	प्रतिनिधि प्रति० (२।३।११)	५७
पश्चात् (५।३।३२)	३८२	प्रतियोगे० (५।४।४४)	४०५
पादस्य लो० (५।४।१३८)	२१३	प्रत्ययोत्तर० (७।२।६८)	३२०
पानं देशे (८।४।६)	२६०	प्रत्याङ्भ्यां० (१।४।४०)	४२
पारस्करप्रभृतीनि० (६।१।१५७)	२६४	प्रथमानिदिष्टं० (१।२।४३)	६५
पारेमध्ये० (२।१।१८)	१०८	प्रनिरन्तः० (८।४।५)	२५६
पाशादिभ्यो यः (४।२।५६)	३०८	प्रमाणे द्वय० (५।२।३७)	३५६
पिता मात्रा (१।२।७०)	२३५	प्रशस्यस्य० (५।३।६०)	३६२
पितृष्वमुच्छृणु (४।१।१३२)	२६०	प्रशंसायां० (५।३।६६)	३६४
पुमान् स्त्रिया (१।२।६७)	२३४	प्रसंभ्यां० (५।४।१२६)	२१०
पुरुषहस्तिभ्यां० (५।२।३८)	३५६	प्रसितोत्सुका० (२।३।४४)	८७
पुंवत्कर्म० (६।३।४२)	१४८	प्रागिवात्कः (५।३।७०)	३६८
पुत्रेऽन्यतरस्याम् (६।३।२२)	२६६	प्रागेकादशभ्य० (५।३।५६)	३८६
पूर्वकालैक० (२।१।४६)	१४७	प्राग्दिशो विभक्तिः (५।३।११)	३७५
पूरणगुण० (२।२।१)	१२४	प्राग्दीव्यतो० (४।१।६२)	२७१
पूरणाद्भागे० (५।३।४८)	३८५	प्राग्बहेतेष्टक् (४।४।१)	३३६
पूर्वपदात्संज्ञा० (८।४।३)	२०७	प्राणभृजाति० (५।१।१२६)	३५१
पूर्ववदश्व० (२।४।२७)	१८२	प्राणिस्थादा० (५।२।६६)	३६७
पूर्वसदृश० (२।१।३१)	११८	प्रातिपदिकान्त० (८।४।११)	२६१
पूर्वादिनिः० (५।२।८६)	३६५	प्रातिपदिकार्थ० (२।३।४६)	१
पूर्वापराघरो० (२।२।१)	१३२	प्राप्तापन्ने च० (२।२।४)	१३५

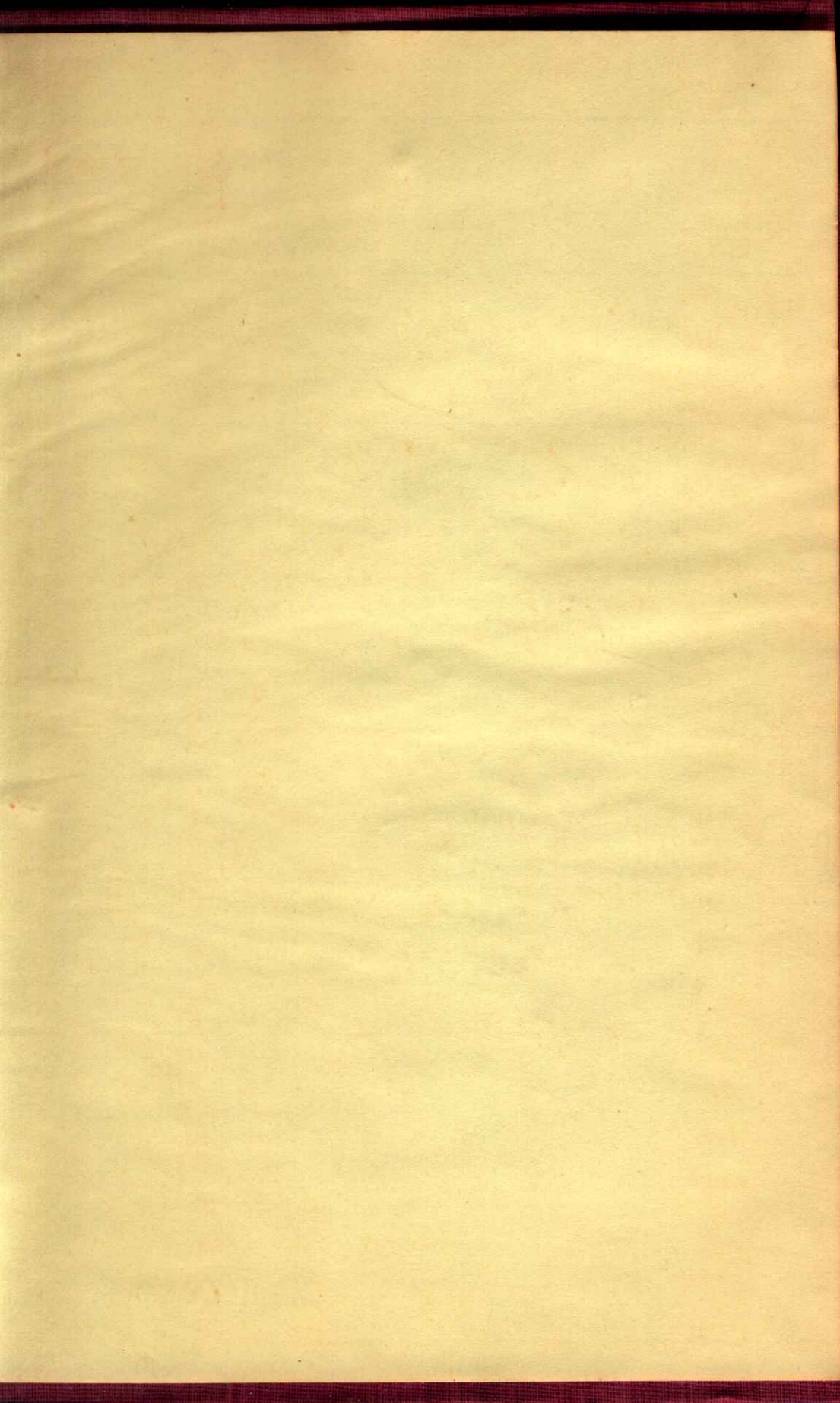
सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
प		मध्याद् गुरो (६।३।११)	
प्रावृट्शरत् (६।३।१५)	२६८	मध्यान्मः (४।३।८)	३२२
प्रावृषष्ठपुं (६।४।५३)	३१४	मध्येपदे (१।४।७६)	१४२
प्रियास्थिरं (६।४।१५७)	३६३	मन्योदनं (६।३।६०)	२४७
लक्षादिभ्योऽण् (४।३।१६४)	३२६	मन्यकर्मण्यनादरे (२।३।१७)	४६
फ		मयड्वैतं (४।३।१४३)	३२७
फले लुक् (४।३।१६३)	३२६	महाकुला (४।१।१४१)	२८२
फेनादिलञ्च (५।२।६६)	३६८	मातरपितरा (६।३।३२)	२३२
ब		मातुः पितृभ्यां (८।३।८५)	२७०
बन्धे च विभाषा (६।३।१३)	२६७	मातृरुसंख्या (४।१।११५)	२८६
बहुगणं (१।१।२३)	३४५	मातृपितृभ्यां (८।३।८४)	२७०
बहुपुगं (५।२।५२)	३६३	मातृपुत्रमुञ्च (४।१।१३४)	२६०
बहुव्रीहौ (५।४।११३)	२०६	य	
बहुव्रीहौ संख्ये (५।४।७३)	२०१	यङश्चाप् (४।१।७४)	२६६
बहोर्लोपो (६।४।१५८)	३६४	यजोश्च (२।४।६४)	२८०
बह्वल्पार्था (५।४।४२)	४०४	यजिजोश्च (४।१।१०१)	२७६
बह्वादिभ्यश्च (४।१।६६)	२८३	यतश्च निर्धारणम् (२।३।४१)	८५
ब्रह्मणो जानपदा (५।४।१०४)	१७३	यत्तदेतेभ्यः (५।२।३६)	३५७
ब्रह्महस्तिभ्यां (५।८।७८)	२४२	ययाजसादृश्ये (२।१।७)	१०४
ब्राह्मोज्जाती (६।४।१७१)	३३५	यवयवकं (५।२।४)	३५३
भ		यस्कादिभ्यो गोत्रे (२।४।६३)	२६४
भक्ष्येण मि (२।१।३५)	११६	यस्मादधिकं (२।३।६)	८४
भवतल्लञ्छसौ (४।२।११५)	३२०	यस्य चायामः (२।१।१६)	१०६
भिक्षादिभ्योऽण् (५।२।३८)	३०६	यस्य च भावेन (२।३।३७)	८२
भूतपूर्वे चरट् (५।३।५३)	३८६	याजकादिभ्यश्च (२।२।६)	१२३
भ्रातरि च (४।१।१६४)	२८२	याप्ये पाशप् (५।३।४७)	३८५
भ्रातृव्यञ्च (४।१।१४४)	२७२	यावदवधारणे (२।१।८)	१०५
भ्रातृपुत्रौ (१।२।६८)	२३५	युवोरनाकौ (७।१।१)	३०७
म		य	
मतौ छः सू (२।२।५६)	३६४	युवाल्पयोः (५।३।६४)	३६४
मद्रात् परिवापणे (५।४।६७)	४१३	युस्मत्स्मदो (४।३।१)	३२१

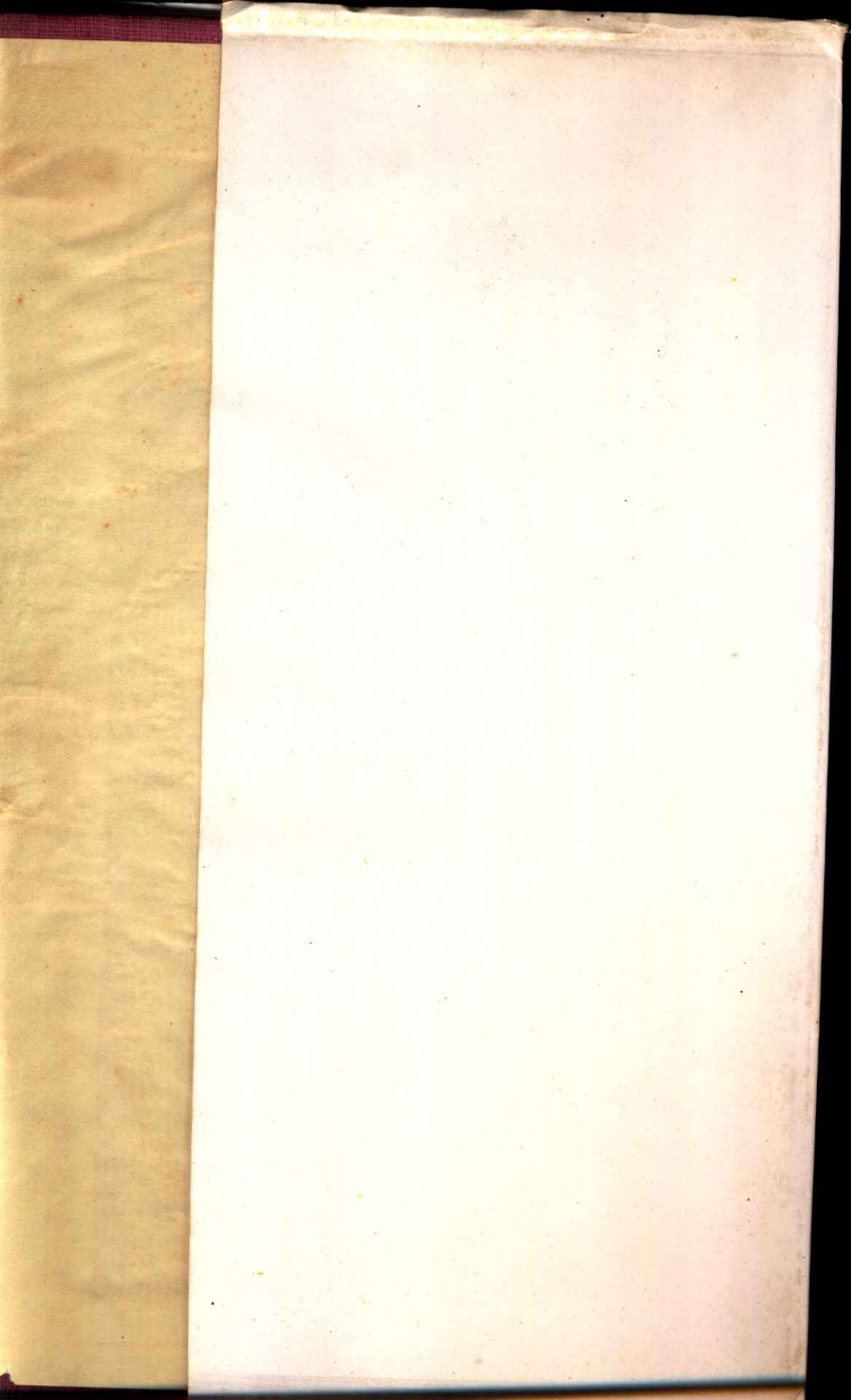
सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
ये चामात्र० (६।४।१६४)	२६१	वनगिर्योः संज्ञायां० (६।३।११०)	२५८
येनाङ्गविकारः (२।३।२०)	३१	वनं पुरगा० (८।४।४)	२५८
येषां च विरोधः (१।२।४।६)	२२७	वन्दिते भ्रातुः (५।४।१५७)	२१७
योपघाद्० (५।१।१३२)	३५२	वयसि दन्तस्य० (५।४।१०१)	२१४
र		वर्णहृदादिभ्यः (५।१।१२३)	३५०
रथवदयो० (६।३।१०२)	२५५	वर्णादिभ्यश्च (४।२।८२)	३११
रथाद्यत् (४।३।१२१)	३१६	वले (५।३।११८)	३७४
र ऋतो० (६।४।६१)	३४६	वाक्यादेरामन्त्रित० (८।१।८)	४१७
राजदन्तादिषु० (२।२।३१)	२२३	वाचो ग्मिनिः (२।१।२४)	३७२
राजश्वसुराद० (४।१।१३७)	२६१	वातातीसाराभ्यां (५।२।१२६)	३७३
राजाहस्सखि० (५।४।६१)	१६७	वा बहूनां जाति० (५।३।६३)	४०१
रात्राह्नाहाः पुंसि (२।४।२६)	१६६	वा भावकरणयोः (८।४।१०)	२६१
राघ्नीद्यो० (१।४।३०)	४१	वाय्वृतुपित्रुषसो० (४।२।३)	३०५
रीङ् ऋतः (७।४।२७)	३०५	वा संज्ञायाम् (५।४।१३३)	२११
रीङ् ऋतः (७।४।२७)	४०७	वा ह च छन्दसि (५।३।१३)	३७७
रुच्यर्थानां प्रीय० (१।४।३३)	३८	वाहनमाहितात् (८।४।८)	२६०
रुजायर्थां भव० (२।३।५४)	६७	वाऽऽहिताभ्यादिषु (२।२।३७)	२१८
रेवत्यादिभ्यश्चक् (४।१।१४६)	२६३	विन्मतोलुक् (५।३।३५)	३६४
ल		विभाषा गुणे० (२।३।२५)	५८
लक्षणेत्थम्भूत० (१।४।६०)	२५	विभाषा चत्वारिंशत्प० (६।३।४६)	१८६
लक्षणेनाभि० (२।१।१४)	१०६	विभाषा तिलमाषोमा० (५।३।४)	३५३
लाक्षारोचना० (४।२।२)	३०१	विभाषा परावराभ्याम् (५।३।२६)	३८२
लुक् तद्धितलुकि (४।२।४६)	३२६	विभाषा पुरुषे (६।३।१०६)	२५६
लुप् च (४।३।१६६)	३३०	विभाषाऽवरस्य (५।३।४१)	३८१
लुपि युक्तवद्० (१।२।५१)	३११	विभाषा वर्षक्षर० (६।३।१६)	२६८
लुबविशेषे (४।२।४)	३०२	विभाषा वृक्षमृग० (२।४।१२)	२२८
लोपो व्योर्वलि (६।१।६६)	२११	विभाषोदर० (६।३।८८)	२५२
लोमादिपामादि० (५।२।१०१)	३६८	विभाषोपसर्गे (२।३।५६)	७०
व		विभाषा साति० (५।४।५२)	४०७
वतोरिङ् वा (५।१।२३)	३४६	विभाषा सुपो० (५।३।६८)	३६६
वतोरिथुक् (५।२।५३)	३६३	विभाषा सेना० (२।४।२५)	१२१
वत्सोक्षाश्व० (५।३।६१)	४००	विभाषोषधि० (८।४।६)	२५६
		विशिष्टलिङ्गो० (२।४।७)	२२५

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
विशेषणं विशेष्येण० (२।१।५७)	१५२	शूलात्पाके (५।४।६४)	४१३
विशेषणानां० (१।२।५२)	३१२	शेषाद्विभाषा (५।४।१५४)	२१६
विणत्यादिभ्यस् (५।२।५)	३६३	शेषे (४।२।६२)	३१३
विशतित्रिंशद्भ्यां० (५।१।२४)	३४६	श्वेततिलस्य० (६।३।७१)	३०६
विष्वग्देवयोश्च (६।३।६२)	२५३	श्लाघहूनुङ् (१।४।३४)	३८
विप्रतिपिद्धं० (२।४।१३)	२२६	श्वसुरः श्वश्वा (१।२।७१)	२३६
वृद्धस्य च (५।३।६२)	३६२	श्वसस्तु च (४।३।१५)	३२३
वृद्धाच्छः (४।२।११४)	३१६	श्वदेरिति (७।३।८)	३३३
वृद्धिनिमित्तस्य० (६।३।३६)	१८६	श्वोवसीय० (५।४।८०)	२४३
वृद्धिर्यस्याचा० (१।१।७२)	३१६		
वृद्धो यूना० (१।२।६५)	२३३		
वैयाकरणाख्यायां० (६।३।७)	२६६	ष	
वोपसर्जनस्य (६।३।८२)	२०५	षट्कृतिक० (५।२।५१)	३६२
व्यन् सपत्ने (४।१।१४५)	२६२	षपूर्वहन्धृत० (६।४।१३५)	३३६
व्यवहृपणोः (२।३।५७)	६८	षष्ट्यादिश्चा० (५।२।५८)	३६४
व्रातच्छ्रो० (५।३।११३)	२८५	षष्ठाष्टमा० (५।३।५०)	३८६
व्रीहिशाल्यो० (५।२।२)	३५२	षष्ठी (२।२।८)	१२२
व्रीह्यादिभ्यश्च (५।२।११६)	३७०	षष्ठी चानादरे (२।३।३८)	८४
		षष्ठी शेषे (२।३।५०)	६१
श		षष्ठी हेतुप्रयोगे (२।३।२६)	६३
		षष्ठ्यतसर्थ० (२।३।३०)	६४
शकटादण् (४।४।८०)	३४१	षष्ठ्या आक्रोशे (६।३।२१)	२६६
शताच्च० (५।१।२१)	३४६	षष्ठ्या रूप्य च (५।३।५४)	३८७
शदन्तविंशतेश्च (५।२।४६)	३६१	ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्र० (६।१।१५)	२४८
शब्ददर्दुरं० (४।४।३४)	३३७		
शयवासवा० (६।३।१८)	२६८	स	
शरीरावयवाच्च (४।३।५५)	३१४	संख्यायाज्यया० (२।२।२५)	२००
शरीरावयवाद्यत् (५।१।६)	३४३	संख्यापूर्वो० (२।१।५२)	१५६
शिवादिभ्योऽण् (४।१।१२)	२८६	संख्याया विधार्थो० (५।३।४२)	३८४
शुक्राद् घन् (४।२।२६)	३०४	संख्याया अवयवे० (५।२।४२)	३५८
शुभ्रादिभ्यश्च (४।१।१२३)	२८७	संख्याया अति० (५।१।२२)	३४५
शूद्राणामनिर० (२।४।१०)	२२७	संख्यायाः क्रिया० (५।४।१७)	४०२

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
संख्यायाश्च गुणा० (५।४।५६)	४११	सर्वत्राण् च० (४।३।२२)	३२४
संख्या वंश्येन (२।१।१६)	१०६	सर्वनाम्नस्तृ० (२।३।२७)	६३
संख्या सु० (५।४।१४०)	२१४	सर्वभूमि० (५।१।४१)	३४७
संख्यैकवच० (५।४।४३)	४०४	सर्वस्य सो० (५।३।६)	३७८
संज्ञापूर्व्योश्च (६।३।३८)	१६८	सर्वकान्य० (५।३।१५)	३७८
संज्ञोज्यतर० (२।३।२२)	३४	सहयुक्ते० (२।३।१६)	३१
संपूर्वाच्च (५।२।८६)	३६५	सहस्य सध्निः (६।३।६४)	२५४
सम्प्रसारणस्य (६।३।१३६)	२४६	साक्षात्प्रभृतीनि च (१।४।७४)	१४२
सम्प्रोदश्च० (५।२।२६)	३५५	सात्पदाद्योः (८।३।१११)	४०८
संबोधने च (२।३।४७)	४	साधकतमं० (१।४।४२)	२८
संयोगादिश्च (६।४।१६६)	३३४	साधुनिपुणभ्यां० (२।३।४३)	२६
संयोगे गुरु (१।४।११)	२६५	सामि (२।१।२७)	११६
संस्कृतम् (४।४।३)	३३७	सार्यच्चिरं० (४।३।२३)	३२४
संस्कृतं भक्षाः (४।२।१६)	३०३	साज्स्मिन् पौर्ण० (४।२।२१)	३०३
संस्कृतं भक्षाः (४।२।१६)	१५६	साज्य देवता (४।२।२४)	३०४
सख्युर्यः (५।१।१२६)	३५१	सिति च (१।४।१६)	३२१
सत्यादशपथे० (५।४।६६)	४१३	सिध्मादिभ्यश्च (५।२।६७)	३६८
सद्यः परतु० (५।३।२२)	३७६	सुखप्रिया० (५।४।६३)	४१२
स नपुंसकम् (२।४।१७)	१६४	सुधातुरकङ् च (४।१।६७)	२८४
सपत्रनि० (५।४।६१)	४१२	सुपो वातु० (२।४।७१)	६६
सप्तम्यधि० (२।३।३६)	८०	सुप् प्रतिना० (२।१।६१)	१०५
सप्तमीपञ्चम्यौ० (२।३।७)	८३	सुसर्वाधा० (७।३।१२)	३३४
सप्तमी विशेषणे० (२।२।३५)	१८८	मुहुदुहुदौ० (५।४।१५०)	२१५
सप्तमी शीण्डेः (२।१।४०)	१३७	सोदराद् यः (४।४।१०६)	३४२
सप्तम्यास्त्रल् (५।३।१०)	३७७	सोऽपदादौ (८।३।३८)	३८५
सभाया यः (४।४।१०५)	३४१	सोमाद् व्यण् (४।२।३०)	३०४
सभा राजा० (२।४।२३)	१८०	सोऽस्य निवासः (४।३।८६)	३१५
समयाच्च० (५।४।६०)	४१२	स्तेनाद् यञ्च० (४।१।१२५)	३५१
समर्थः पदविधिः (२।१।११)	६०	स्तोक्रान्तिक० (२।१।३६)	१२२
समर्थानां प्रथ० (४।१।८२)	२७२	स्त्रियाः पुंवद्भाषित० (६।३।३४)	१६१
समः समि (६।३।६३)	२५३	स्त्री पुंवच्च (१।२।६६)	२३४
समानतीर्थे० (४।४।१०७)	३४२	स्त्रीपुंमाभ्यां० (४।१।८७)	२६६
समानोदरे० (४।४।१०८)	३४२	स्त्रीभ्यो ढक् (४।१।१२०)	२८७

सूत्रम्	पृ० सं०	सूत्रम्	पृ० सं०
स्थूलदूर० (६।४।१५६)	३६३	ह हरीतक्यादयश्च (४।३।१६७)	३३१
स्पृहेरीप्सितः (१।४।३६)	४०	हलदन्तात्० (६।३।६)	२६६
स्वगणाट्टञ् च (४।४।११)	३३४	हलसीराट्टक् (४।४।८१)	३४१
स्वतन्त्रः कर्ता (१।४।५)	२७	हलि च (८।२।७७)	३४०
स्वयं क्तेन (२।१।२५)	११५	हस्ताज्जातौ (५।२।३३)	३७३
स्वसुश्च (४।१।१४३)	२६२	हायनान्त० (५।१।१३०)	३५२
स्वागतादीनां च (७।३।७)	३३३	हीने (१।४।८६)	२४
स्वाङ्गान्वेतो० (६।५।४०)	२००	ह्रक्कोरन्य० (२।४।५३)	२०
स्वामिनैश्वर्ये (५।२।१२६)	३७२	ह्रदमगसिन्ध्व० (७।३।१६)	२८८
स्वामीश्वराधि० (२।३।३६)	८४	हेतौ (२।३।२३)	३४
		ह्रस्वं लघु (१।४।१०)	२६५
		ह्रस्वात्तादी० (८।३।१०१)	३४८

श्रीजी कम्यूटेर प्रिण्टर्स, वाराणसी